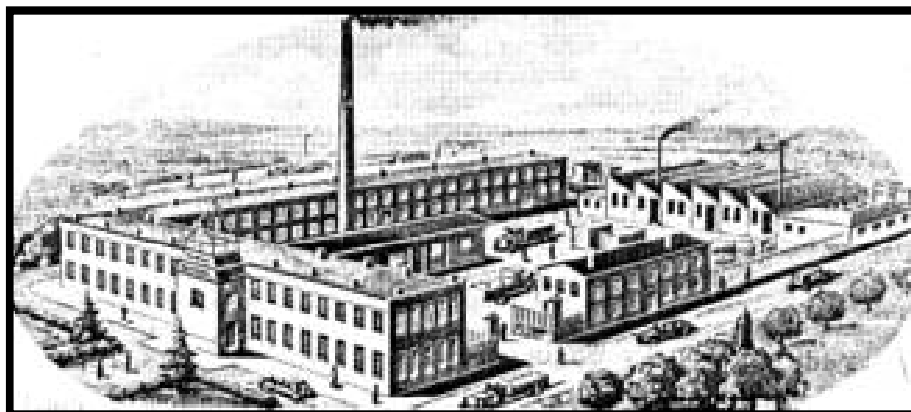

Stevan Mačković

INDUSTRIJA I INDUSTRIJALCI
SUBOTICE (1918-1941)

Stevan Mačković

INDUSTRIJA I INDUSTRIJALCI SUBOTICE (1918-1941)

Edicija: Posebna izdanja

SUBOTICA, 2004.

Izdavač:
Istorijski arhiv Subotica
Historijski arhiv Subotica
Történelmi Levéltár Szabadka

Za izdavača:
Stevan Mačković

Recenzenti:
Dr Ranko Končar
Dr Slaven Bačić

Lektor:
Katarina Vasiljčuk

Tehnički urednik:
Boris Cupać

SADRŽAJ:

IZVORI I LITERATURA:	1-3
UVODNE NAPOMENE:	
UVOD - INDUSTRIJA I INDUSTRIJALCI:	
SUBOTICA 1918-1941, DRUŠTVENA I PRIVREDNA KLIMA:	
GRAD I NJEGOVA TERITORIJA:	
STANOVNIŠTVO:	
SAOBRAĆAJ:	
KOMUNALNA INFRASTRUKTURA:	
ZAKONSKA REGULATIVA:	
DRUŠTVENA I PRIVREDNA KLIMA:	
ULOGA JEVREJSKE POPULACIJE U INDUSTRIJI SUBOTICE:	
GRAĐEVINSKA INDUSTRIJA:	
CIGLANE: "MAČKOVIĆ" :	
"MOLCER":	
"KOVAČ":	
"HERMAN" :	
"PROKEŠ":	
"GLID" ("STEVAN"):	
"LABOR DEONIČARSKO DRUŠTVO ZA PODIZANJE STANOVA":	
"DEONIČARSKO DRUŠTVO ZA PODIZANJE STANOVA":	
"BAČVANSKA TVORNICA CEMENTNE ROBE I GRAĐEVNO D.D":	
"INDUSTRIJA MRAMORA I KAMENOREZA D.D.":	
"TRUD K.D.":	
"PALATINUS":	
PREHRAMBENA INDUSTRIJA:	
KLANIČNA INDUSTRIJA:	
"HARTMAN I KONEN D.D.":	
"PRVA SUBOTIČKA FABRIKA SALAMA":	
"PRVA ORTOPEDSKO KOŠERSKA TVORNICA SALAMA":	
"TVORNICA SALAMA KORHEC":	
"GINGOLD SALAMON, TVORNICA RIBLJIH KONZERVI":	
MLINARSTVO:	
MLIN CRNJAKOVIĆ IVANA:	
"BAČKA":	
"BERGER JAKOBA MLIN":	
"GORNJOBAČKO UDRUŽENO PAROMLINSKO D.D. " :	
"MARGIT D.D. " :	
"MIKUŠKA":	
"VUJKOVIĆ I DRUG":	
MLIN PEIĆ IVANA :	
VAJS HUGO MLIN:	
VERMEŠ KARLO MLIN:	
"OBILIĆ":	
"RAJČIĆ MLIN" :	
MLINOVI VAN SUBOTICE:	
INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA HLEBA :	
"MARIIJA TEREZIJA, TVORNICA HLEBA D.D." :	
INDUSTRIJA BOMBONA:	
"BRAĆA RUF" :	
"PRVA SUBOTIČKA TVORNICA BOMBONA I ČOKOLADE":	
SEMENARSTVO:	
"JUGOMUNTNER, PROIZVODNJA I TRGOVINA SEMENA D.D." :	
FABRIKE SODA VODE:	
FABRIKE LEDA :	

"DEGE, FABRIKA LIKERA":

KOŽARSKO-OBUČARSKA INDUSTRIJA:

FABRIKE ZA PRERADU KOŽE:

"SUBOTIČKA INDUSTRIJA KOŽA D.D.":

"WEITZENFELD I DRUG":

"DRAGOLJUB MILOJKOVIĆ I DRUG, TVORNICA KOŽA":

"HOLLÄNDER A.D." :

"D.D. ZA IZRADU CREVA" :

INDUSTRIJA OBUĆE:

"JUGOSLOVENSKA DEONIČKA TVORNICA OBUĆE":

"DANICA D.D." :

"BON - TON D.D.":

"GLOBUS K.D." :

"SEBRA, FABRIKA CIPELA" :

HEMIJSKA INDUSTRIJA:

"ZORKA A.D.":

POGONI ZA PROIZVODNJU ŠTIRKE:

"TVORNICA ŠTIRKA S. KOP I SINOVI D.D.":

"LÖWY I DRUG":

"REKORD, FABRIKA ŠTIRKE I ČIRIZA":

"VIKTORIA, PRVA SUBOTIČKA TVORNICA ŠTIRKA I ČIRIZA":

"ORIENT, TVORNICA ŠKROBA I NUZPRODUKATA":

POGONI ZA PROIZVODNJU SIRČETA:

"KEMENJ":

"BAČKA, FABRIKA ŠPIRITUSA I KVASCA D.D.":

"FRANK":

"PIUKOVIĆ" :

"PATRIA ZAVOD ZA PROIZVODNJU SERUMA" :

POGONI ZA PROIZVODNJU SAPUNA:

"BEK MANO" :

"ERIKA":

"MITLER":

"NIZZA":

"PRIMARIUS":

"GEZA KLEIN (KOMOR) I SINOVI, TVORNICA LAKA I BOJA":

"LABORATORIJA ZA PROIZVODNJU HEMIJSKIH PREPARATA":

"ŠVAJGER":

DRVOPRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA :

"HRAST A.D.":

"BRAĆA LENARD" :

"BRAĆA ŠPICER" :

"BRAĆA PLETL" :

"BRAĆA ŠIPOŠ" :

"SENTI I VIRAG" :

"CIGLER, KAIĆ I DRUG":

"KAIĆ LAJČO, stolarska radnja" :

"JENE VAJS, tvornica četaka" :

"STUBOŠTIT K.D." :

INDUSTRIJA PAPIRNE ROBE I GRAFIČKA INDUSTRIJA :

"ORIENT":

"INDUSTRIJALNO I KOMERCIJALNO D.D.":

"UNIO":

"LIPŠIĆ I LAMPEL" :

"VAJNHUT I SINOVI":

ŠTAMPARIJE:

"ERNEST FIŠER" :

"ŠTAMPARIJA DIREKCIJE DRŽAVNIH ŽELJEZNICA" :
"BRAČA FIŠER" ("BRAČA ČERVIK") :
"ŠTAMPARIJA SVETOG ANTUNA I KNJIŽEVNO PODUZEĆE KAO
ZADRUGA " :
"MINERVA D.D." :
"NARODNA ŠTAMPARIJA" ("GRADSKA ŠTAMPARIJA") :
"MODERNA TISKARA" ("GLOBUS", "GRAFIKA") :
"ŠTAMPARIJA JUGOSLOVENSKE DNEVNIK" :

METALOPRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA:

"FERRUM D.D." :
"ADIS A.D." :
"LIVNICA FERRUM A.D." :
"SEVER D.D." :
"ZEFIR D.D." :
"INDUSTRIJA ŽELJEZNOG NAMEŠTAJA I METALA D.D." :
"HERCOG I GLAS D.D." ("KONRAT D.D.") :
"CENTRAL" :
"SAJDNEROVA TVORNICA ŽELJEZNOG I BAKRENOG
NAMEŠTAJA D.D." :
"BARZEL, TRGOVINA GVOŽĐEM I PROMETNO D.D." :
"FABRIKA MIRKO ROTMAN" :
"BRAČA GOLDNER" :
"FABRIKA DINAMO MOTORA RAJTER LASLA" :
"JUPITER" :
"FIZI" :
"MEMA" :
"TVORNICA VAGA ŠEBEŠČEN I SENEŠ" :
"BORI BELA" :
TRGOVINE GVOŽĐEM :
"KALMAN SENEŠ" :
"PIUKOVIĆ I COMP." :
"STANTIĆ I LESSNER" ("BRAČA PLETL") :
"ENERGIA" :
"ŽIGA FOGEL" :
"TEHNIČKO PREDUZEĆE" :

TEKSTILNA INDUSTRIJA :

"WEITZENFELD I DRUG .D.D." :
"HERMAN I HAJDUŠKA" :
"LAJČO MONTALION" :
"ĐENO BECK TRIKOTAŽA" :
"KONFEKCIJA ODELA ANTUN KRAMER I DRUG" :
"ARMIN ROTH, TVORNICA ŠEŠIRA" :
"MERKUR" :
"NONNENBERG & SCHODERE, tvornica traka i čipaka d.d." :
"FAKO D.D." :
"MEKKA, predionica i tkaonica istočnih tepiha, d.d." :
"ADIN, prva jugoslovenska tvornica končanih dugmadi, k.d." :
"FABRIKA TRIKOTAŽE, OPŠTE KREDITNE BANKE" :
"HYGIEA" :

GRADSKA I DRŽAVNA PREDUZEĆA :

"GRADSKA PLINARA" :
"GRADSKA KLANICA" :
"GRADSKA EKONOMIJA" :
"SUBOTIČKA ELEKTRIČNA ŽELJEZNICA I TRAMVAJ D.D." :
"OBLASNA DIREKCIJA DRŽAVNIH ŽELJEZNICA" :

OSTALE GRANE INDUSTRIJE (PRIVREDE) :
"JUGODROG":
"AMPULA":
BIOSKOPI:
"KORZO MOZI R.T." (Korzo bioskop d.d.):
OSIGURAVAJUĆI ZAVODI, AGENTURE, ŠPEDIČIJE
RASADNIK:
BANKE I DRUGI NOVČANI ZAVODI:
ZADRUGE :
JAVNI PREVOZ :
REKLAMA :

PRILOZI:
Spisak priloga:
Prilozi:

REGISTAR:
Imenski:

IZVORI Arhivski

- Arhiv Jugoslavije, fond:
F:65 Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije
Arhiv Vojvodine, fondovi:
F:92 Trgovinsko - industrijska i zanatska komora
F:110 Savez industrijalaca Dunavske banovine
F:126 Kraljevska banska uprava, VIII odeljenje
F:138 Udruženje Industrijalaca
Istorijski arhiv Subotica, fondovi:
F:30 Udruženje zanatlija - Subotica (1879-1961)
F:37 Okružni ured za osiguranje radnika - Subotica (1893-1948)
F:39 Električna željeznica i osvetljenje d.d. - Subotica (1898-1944)
F:43 Opšta kreditna banka d.d. - Subotica (1910-1947)
F:47 Senat grada Subotice (1919-1941)
F:51 Udruženje trgovaca za grad Suboticu (1921-1946)
F:53 Tvornica električnih strojeva "Sever" - Subotica (1923-1941)
F:54 Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije - sekcija u Subotici (1925-1945)
F:55 Udruženje ugostitelja za grad Suboticu (1926-1946)
F:56 Udruženje industrijalaca u Novom Sadu -povereništvo Subotica (1933-1942)
F:57 Sresko načelstvo - Subotica (1934-1940)
F:68 Gradski Narodni odbor - Subotica (1944-1955)
F:70 Okružni narodnooslobodilački odbor - Subotica (1945-1946)

- F:75 Fabrika suhomesnatih proizvoda "29. novembar" - Subotica (1945-1949)
 F:86 Okružni sud Subotica (1945-1959)
 F:90 Tvornica čokolade i bonbona "Pionir" - Subotica (1946-1949)
 F:235 Udruženje trgovaca i industrijalaca - Subotica (1899-1934)
 F:361 Zbirka rukopisa

ŠTAMPA

- "Jugoslovenski Dnevnik", Subotica, 1929-1935
 "Trgovački glasnik", Subotica, 1940,1941
 "Bácsmegyei Napló", Subotica, 1921-1941
 "Narodni glas", Subotica, 1933-1935

ODABRANA LITERATURA (knjige)

- Almanah KSHS za 1924, 2 sv, IV i V deo, Zagreb 1925
- Adresar sedišta Dunavske banovine, Beograd 1938
- **Dr.inž.Avramović Teodor, Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30 godine s obzirom na stanje pre pre Prvog svetskog rata**, Novi Sad 1965.
- Bratstvo Subotica 1886-1986, Subotica 1986
- Bogojevac Branko, Šematizam industrije Dunavske Banovine, Beograd 1940
- **Brenner János, A kinematográfia úttörője**, Subotica 1982
- Compass 1934, Wien 1934
- Compass 1935, Wien 1935
- Compass 1936, Wien 1936
- Compass 1940, Wien 1940
- **Dr Nikola Gaćeša, Privreda Vojvodine između dva svetska rata, Zbornik za istoriju Matice srpske br.22,Novi Sad 1980, st.84**
- Iványi István,Szabadka szabad királyi város története, II, Szabdka 1892
- **Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941-1945**, Subotica 1948
- Izveštaji uprave i nadzornog odbora o radu i stanju Udruženja i o stanju industrije na njegovom području u (1934.1935.1936. 1937. godini, Udruženje Industrijalaca u Novom Sadu, Novi Sad 1935,1936,1937,1938
- Jevrejski istorijski muzej- Beograd, Zbornik 5, Beograd 1987
- **Jojkić Vladan, Nacionalizacija Bačke i Banata**, Novi Sad 1931
- Devavari Zoltan, Štrajk u fabrici Fako, Subotica 1958
- **Dr Dimić Ljubodrag, Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941, I,II,III**, Beograd 1997
- **Dubajić Milan, Radnički pokret u Subotici od kraja 1918-1921 god**, Subotica 1966
- **Dr Đurović Smiljana, Državna intervencija i u industriji Jugoslavije (1918 - 1941)**, Beograd 1986
- Istorija bankarstva u Vojvodini, Novi Sad 2001
- **Dr Kecić Danilo, Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917-1921**, Novi Sad, 1972
- Kolozsi Tobor, Szabadkai sajtó (1919-1945), Subotica 1979
- **Dr Kosić Mirko, Privreda Vojvodine u 1929. godini, izdanje Trgovinsko i zanatske Komore**, Novi Sad, 1930
- **Dr Kukoleča Stevan, Industrija Jugosalvije 1918-1938**, Beograd 1941
- **Dr Miladinović Milivoj , Elektricitet i pravo**, Subotica 1929
- **Dr Mirković Mijo, Industrijska politika**, Beograd 1936
- **Dr Mirković Mijo, Ekonomska historija Jugoslavije**, Zagreb 1958
- **Dr Mirković Mijo, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941**, Zagreb 1950
- **Dr Mirković Mijo, Zanatska politika**, Beograd 1934
- **Dr Mezei Stevan, Privredne ustanove i organizacije u Vojvodini između dva svetska rata (1918 - 1941)**, Novi sad 1954
- **Nenezić D. Zoran, Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)**, Beograd 1984

- O proizvodnim snagama Subotice 1964, Subotica 1966
- Opšta privredna banka, Budimpešta 1942
- Palić Milenko, Ustanove za zaštitu i osiguranje radnika u Vojvodini 1918- 1941, Novi sad 1986
- Petrović Kosta, Kr. slob. grad Subotica i kupalište Palić, Subotica 1928
- Popović Munjatović Đorđe, Subotica 1922, Subotica
- Pedesetogodišnja istorija Opšte privredne banke deoničarskog društva u Sabadki, 1892-1942, Budimpešta 1942
- Pekić Petar, Povijest oslobođenja Vojvodine, Subotica 1939
- Protić Marko, Zlatni dani Subotice od oslobođenja 13. novembra do potpisa mira 4. juna 1920, Subotica 1930
- Položaj radničke klase, Privredne i socijalne prilike radnika u Vojvodini – Poslovanje Privremene Radničke Komore za Vojvodinu u 1926-27. godini, Novi Sad 1927
- Dr Ranko Končar, Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929-1941, Novi Sad 1995
- Stanojlović Aleksandar, Damjanović Milan, Industrija Vojvodine, Zagreb 1924
- Sigma 1923 - 1983, Subotica 1983
- Spomenica povodom pedesetogodišnjice rada Udruženja, Udruženje trgovaca za grad Suboticu, Subotica 1932
- Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918, Novi Sad 1939
- Szbadka - Palicsfürdő utmutotoja, Subotica 1943
- Dr Šandor Mesaroš, Položaj Madara u Vojvodini 1918-1929. godine, Novi Sad 1981
- Dr Šandor Mesaroš, Madari u Vojvodini 1929-1941, Novi Sad 1989
- Ulmer Katarina, Mlinarstvo u Subotici od 1868. godine, Subotica 1968
- Ulmer Gašpar, Mlinarstvo u Subotici (1867-1941), Subotica 1968, rukopis
- Vrkić Lazar, Pojam i biće srpske nacije, Novi Sad 2004
- Vojvodina 1944-1954, Almanah povodom 10-ogodišnjice oslobođenja, Novi sad 1954
- Zbornik, br.5, Jevrejski Istorijski muzej, Beograd 1987
- 222 godine Udruženja zanatalija, Subotica 1986
- 40 godina rada Severa 1923-1963, Subotica - Beograd
- 65 godina "Pionira" (1917-1982), Novi Sad 1982
- 125 godina štamparstva u Subotici (1844 - 1969), Subotica 1970
- "Zorka" - 75 godina rada, 1904-1979, Subotica 1979
- Žombor Sabo, Stepski grad, Subotica 2002

SKRAĆENICE:

- BBB - Baranja, Bačka i Banat
- JVO - Jevrejska veroispovedna opština
- KBU - Kraljevska banska uprava
- k.č. - katastarska čestica
- k.j. - katastarsko jutro

- MUD - Ministarstvo unutrašnjih dela
- NO - Narodni odbor
- NOO - Narodnooslobodilački odbor
- t. - tona
- TIŽK - Trgovačko industrijska i zanatska komora
- v. - vagon

U V O D N E N A P O M E N E

Kraj dvadestog veka, ulazak u novi milenijum, prigodna je prilika za svakog pojedinca, ali i širu zajednicu da se osvrne i pokuša da napravi bilans - šta nam je doneo protekli period? Trenutna situacija pokazuje da je naša državna zajednica dospela na samo dno evropske liste po ukupnim privrednim, ali nažalost i širim društvenim, civilizacijskim rezultatima i pokazateljima, da ukupno zaostajanje za modernim evropskim državama, pa i onima u neposrednom okruženju, postaje zabrinjavajuće veliko. Sada, nakon izvršenih društveno političkih promena u smeru demokratizacije, ulaska o procese tranzicije, koje nakon pola veka opet nagoveštavaju pravac razvoja građanskog društva, privrede kapitalističkog tipa, a kada se polažu nade u brz industrijski i celokupni društveni oporavak, kada se dešavaju procesi vlasničke transformacije, privatizacije, pretvaranja državnih i društvenih firmi u privatne, smatrali smo da se i na polju lokalne istoriografije, nakon talasa revolucionarno klasnih, pa zatim romantičarsko nacionalnih tema, treba okrenuti i fokusirati u pristupu i istraživanjima na druge socijalne staleže i drugačije oblasti ljudskog života, proizvodnju, vlasničke odnose, istaknute preduzetnike – industrijalce, čija bi valjana obrada pomogla u boljem razumevanju prošlosti perioda kada je ekonomija i privreda bila zasnovana na – privatnom vlasništvu, preduzetničkoj inicijativi, sličnim temeljima koji se pokušavaju obnoviti. Time bi se dao i doprinos jasnijem shvatanju tog doba ali i sadašnjosti, kao i razumevanju puteva koji vode razvoju ove sredine.

Izbarali smo fokusiranje na položaj industrije i industrijalaca između dva svetska rata, od 1918. do 1941. godine, taj kratki istorijski period izgradnje građanskog društva u okvirima jugoslovenske državne zajednice.

Domaća istoriografija je pružala sliku dugotrajnog zapostavljanja izučavanja oblasti ekonomske istorije novijeg perioda, to jest jugoslovenske države, u korist rada na istraživanjima događajne i političke istorije. I po tome je naša istoriografija zaostajala za modernim svetskim trendovima.¹

Istorijske sinteze su kod nas po pravilu strukturirane po kriterijumima političke istorije. Uočeno zaostajanje u civilizacijskom razvoju, jugoslovenskih zemalja, početkom ovoga veka, tako je samo konstatovano bez ulaska u objašnjavanje uzroka tih pojava. Olako se prebacivala "istorijska krivica" na nasleđe iz prošlosti i "dugovekovnu potčinjenost neprijateljima Slovena na Balkanu".²

Čak ni uticaj analista i apsolutno - sociološke škole, koja je metodološki i teoretski afirmisala presudni značaj ekonomskog faktora u razvoju društva, a koji se osećao na istoriografiji u Jugoslaviji, nije bitnije doprineo jačanju istorijsko ekonomskih istraživanja,

Mnogo gora je situacija sa lokalnom istoriografijom, gde se u čitavom XX veku pojavilo nekoliko dela sa obradom prošlosti Grada, pretežno fokusiranih na događajnu, političku istoriju, zatim niz manjih studija parcijalnih tema, ali nije nastala ni jedna celovita, naučno argumentovana, monografska obrada prošlosti Grada.

Za predmet proučavanja je izabran položaj subotičke industrije i uloga ličnosti vlasnika takvih firmi - industrijalaca u njenom razvoju. Segmenti te teme su do sada naišli samo na sporadničke pokušaje obrade, većinom prigodne – prilikom obeležavanja obletnica preduzeća, ili posmatrane iz perspektive radničkog pokreta.

¹ "U ovom pogledu istorijska nauka u Jugoslaviji je u evidentnom zaostajanju za svetskim trendovima, u kojima se od kongresa u Bernu 1986. oseća predominacija ekonomskoistorijskih istraživanja. Veliki talasi ekonomskoistorijskih istraživanja počinju da zapljuskuju i svetske kongrese istoričara, pa i poslednji u Madridu (1990). Smiljana Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka, Istorija 20. veka, Beograd 1991, st. 170.

² isto, st.170

Težište hronoloških odrednica je period od 1918. do 1941. godine, odnosno vreme postojanja Kraljevstva (Kraljevine) Sraba, Hrvata i Slovenaca (SHS), odnosno Kraljevine Jugoslavije, uz osvrt i preplitanje sa vremenom s kraja XIX veka, kada se utemeljuje većina od subotičkih fabrika, kao i praćenje prvih godina nakon II sv. rata, tog završnog perioda egzistiranja industrije u vlasništvu privatnih lica.

Rad je podeljen na poglavlja u kojima se obrađuju pojedine industrijske grane.

Prilozi su odabrani deo izvora-grade koji su korišteni pri pisanju.

Prikaz subotičke industrije i najistaknutijih subotičkih industrijalca, vlasnika ili većih akcionara industrijskih preduzeća u periodu između dva svetska rata, pokušaj je da se osvetli jedan deo privredno - ekonomske i socijalne prošlosti Subotice, oblasti koja je inače nedovoljno tretirana u delima zavičajne historiografije isto kao i u obradama širih prostornih okvira, a čije upoznavanje i razumevanje, smatramo da treba da predstavlja temelje za dalje i dublje istorijske sinteze.

U V O D

INDUSTRIJA I INDUSTRIJALCI

U latinskom jeziku pojam "industria" ima dosta opšte i široko značenje; marljivost, vrednoću, staranje, radinost. Ipak, u novije doba, industrijom se označava jedna posebna vrsta privredne delatnosti - fabrička proizvodnja.

Industrijalizacija u modernom obliku, svojom pojavom na istorijskoj sceni početkom 19. veka, i efektima koje je izazvala, postala je i potvrdila se kao jedan od glavnih zamajaca i pokretačkih snaga napretka i razvoja država i društvenih zajednica u kojima je našla uslove za razvoj. Ona je bila preduslov za rast nacionalnog bogatstva, socijalnu stabilnost društva, međunarodnu ulogu zemlje i celokupni materijalni i kulturni napredak.

"Industrija je proizvod zapadnoevropske kulture, rezultat duhovnog razvoja i materijalne civilizacije zapadnoevropskih naroda." pisao je polovinom tridesetih godina *dr Mijo Mirković* (1898-1963), profesor na subotičkom Pravnom fakultetu, jedan od vodećih ekonomskih istoričara Jugoslavije.³ "Industrijalizacija je tako postala sudbina naroda čovečanstva, jer se u njoj nalazi osnova za privredni napredak zemalja, a privredni napredak postaje potreban radi održavanja stanovništva, odbrane nacionalne nezavisnosti i narodne kulture, održanja državnog aparata."⁴

Složen i kompleksan proces industrijalizacije, zahtevao je postojanje čitavog niza preduslova, iz materijalne ali isto tako i duhovne, idejne sfere.

³ Dr Mijo Mirković, *Industrijska politika*, Beograd 1936, st.50. Mijo Mirković je rođen 1898. godine u Raklju, Istra, (koji je tada pripadao Italiji) u zemljoradničkoj porodici. Posle osnovne škole odlazi u Moravsku, gde maturira. Fakultet za ekonomske i socijalne nauke pohađa u Frankfurtu na Majni. Diplomira 1920. a već 1923. godine uspešno brani doktorsku tezu "O glavnim uzrocima male gospodarske efikasnosti slovenskih naroda", pisanu pod uticajem dela Maksa Vebera, kod čuvenog profesora F. Openheimer-a, poznatog marksiste. Zanimljivo je što ona nikada nije bila objavljena, mada je Mirković u drugim knjigama koristio delove, osnovne teze iz nje. Nastavničku službu je započeo 1925. godine na Trgovačkoj akademiji u Osijeku, nastavio na Pomorskoj akademiji u Bakru, da bi 1928. godine bio postavljen kao docent na Pravnom fakultetu u Subotici, za ekonomsko finansijsku grupu predmeta. Vanredni profesor postaje 1933. a redovni 1938. godine. Od 1939. je predavao i na Ekonomsko komercijalnoj školi u Beogradu, a posle rata na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Učestvovao je u delegaciji FNRJ na konferenciji ministara u Londonu i Parizu 1945-46, i na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Bio je član JAZU. Preminuo je 1963. godine u Zagrebu. Vidi: Liberalna misao u Hrvatskoj, Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća, Zabreb 2000.

⁴ Dr Mijo Mirković, *Industrijska politika*, Beograd 1936, st.64.

O tom problemu i privrednom zaostajanju južnoslovenske države su zanimljive i karakteristične ocene i stavovi citiranog autora *dr Mirkovića*, o postojanju "protivindustrijske filozofije" kod slovenskih naroda. On je smatrao da su južnoslovenski narodi van zapadnoevropskog kulturnog kruga i da je za agrarne zemlje u kojima oni žive, karakteristična dominacija agrarističke ideologije u istorijskoj svesti ljudi, kao i "antiindustrijska filozofija".⁵

Dr Mijo Mirković

Već u svojoj doktorskoj disertaciji *dr Mirković* je analizirao uslove za privredni razvoj, kako prirodne tako i ljudske koji su po njemu odlučujući determinirajući faktor. Duhovna struktura Slovena "slovenska duša", pod nizom uticaja, u prvom redu religije, nije dozvoljavala razmah moderne industrije, i kao reakciju radala je "nacionalizam protiv zapadnjački, protivracionalni i protivkapitalistički. On znači negaciju individualizma, liberalizma i građanskog društva." U razradi te teze delje ističe: "Slovenifilska filozofija i politički ciljevi doveli su sve slovenske narode do precenjivanja svojih snaga. Sa visine gleda slovenski čovek na ekonomski rad i materijalnu kulturu zapadne Evrope."⁶

Sam proces industrijalizacije je neodvojiv i od konkretnih ličnosti, glavnih nosilaca, kreatora i inicijatora proizvodnje - industrijalaca. Oni su živeći i delujući u konkretnim istorijskim okolnostima, u društvima gde kao principi dominiraju ustanova privatne svojine i ideja slobodne konkurencije, vođeni njima, a raspolažući finansijskim, tehničkim, poslovnim i drugim neophodnim preduslovima za određenu vrstu proizvodnje, davali i svoj lični pečat privrednoj delatnosti, često obeležavajući time čitave periode.

Tako je i za praćenje i analizu razvoja industrije u Subotici neophodno imati u vidu i ličnosti subotičkih industrijalaca, njihov socijalni, politički, nacionalno konfesionalni, porodični, odnosno sveukupni društveni položaj.

Ko je sve činio taj socijalno privredni segment - industrijalce, u međuratnom periodu? Koga svrstati pod odrednicu - "subotički industrijalci". Odgovor je na prvi pogled lak, vlasnike industrijskih preduzeća na teritoriji grada Subotice. No, put do njega nije tako lagan. To je samo jedna od grupa pitanja, na koja će ova studija pokušati da pronade odgovore.

⁵ Vidi: Dr Smilja Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka "Važnost ekonomskoistorijskih istraživanja Mije Mirkovića za istoriografsku sintezu (analitička istraživanja)" u časopisu Istorija 20. veka, br.1-2, 1991, Beograd, st.170 - 180.

⁶ IAS, F:228.77.1119/1927. U predlogu redovnog profesora subotičkog Pravnog fakulteta dr Mirka Kosića i vanrednog profesora dr Fedora Nikića Fakultetskom Savetu za izbor dr Mije Mirkovića u zvanje docenta, dotaknute su osnovne teze iz disertacije dr Mirkovića. IAS, F:228.77. 1119/1927.

Treba imati u vidu da ni savremenici nisu uvek imali tačne definicije, odnosno zakonsku regulativu šta tačno spada pod industriju. Pored toga, u identifikaciji vlasnika, od nekoliko oblika firmi, nešto je lakša varijanta kod onih inokosnih, a mnogo teža u akcionarskim društvima, gde je vlasništvo podeljeno u nekoliko stotina ili hiljada - akcija (deonica), glasećih na donosioca. Tako o preduzećima - akcionarskim društvima "Trgovačka i industrijska Komora" iz Novog Sada daje 1933. godine ovu ocenu: "Osim toga akcionari i broj akcija mogu svakog dana da se manjaju prema volji akcionara. Jednako ni jedan akcionar nije suvlasnik dotičnih preduzeća, jer u akcionarskim društvima nema uopšte "suvlasnika". Vlasnik svakog takvog preduzeća jeste društvo, kao firma koja je protokolirana".

POČECI INDUSTRIJALIZACIJE SUBOTICE

Industrija se u Austro-Ugarskoj brzo razvijala od osamdesetih godina XIX veka, mada je ona poslednja od velikih zapadno evropskih država započela industrijalizaciju. "Poslednja decenija XIX veka se smatra najznačajnijim najintenzivnijim razdobljem uspona kapitalizma u Ugarskoj,..."⁷ Država je u velikoj meri i svojim zakonodavstvom pomagala industrijalizaciju. "To je bilo karakteristično za države koje su kasnile sa industrijalizacijom. U vreme dualizma doneto je ukupno četiri zakona za pomaganje zanatsko-industrijske proizvodnje i to 1881, 1890, 1899 i 1907. Ovi zakoni su regulisali i podsticali priliv stranog kapitala u privredu Ugarske, pospešivali su unutrašnju akumulaciju, pojedince ili grupe su podsticali na osnivanje radionica, fabrika, deoničarskih društava uz pomoć subvencija, poreskih olakšica, oslobađanja od raznih državnih i lokalnih taksi, dodele zemljišta za izgradnju zanatsko-industrijskih objekata, itd."⁸

Periferni položaj Subotice, uz njen dominantno poljoprivredni profil, uslovio je i da postane eksportna baza žitarica i drugih zemljoradničkih proizvoda. "Neki delovi današnje Bačke, pre svega Potisje, bili su toliko čuveni po proizvodnji pšenice, pa su imali poseban tretman na budimpeštanskoj berzi poljoprivrednih proizvoda."⁹

Druga polovina 19. veka doba je kada se javljaju prvi začeci industrije u Subotici. Talasi velikih privrednih promena zapljuskuju i Monarhiju, pa i ove njene periferne krajeve. Od Nagodbe 1867. godine, i u Subotici se može pratiti snaženje zanatstva¹⁰ i prvi koraci u industrijalizaciji koja se oslanja na poljoprivredu. To se ogledalo u osnivanju mlinova i narastanju mlinarstva, koje je bilo izvozno orijentisano.

Ukidanjem cehovskog organizovanja 1872. i donošenjem Trgovačkog zakona 1875. godine stvaraju se pravni osnovi za dalji put i razvoj industrijsko-manufakturne proizvodnje.

Tek tada su stižu temeljni preduslovi, finansijski - koncentracija kapitala, tehnički - razvoj niza sredstava za proizvodnju, saobraćajni - izgradnja železničke mreže, tržišni - nove potrebe kod populacije, socijalni - snaženje građanskog sloja i niz drugih, prvenstveno na nivou lične inicijative, koji otvaraju mogućnosti ka bržoj industrijalizaciji.

Sama struktura prvih fabričkih pogona, koju 1875. godine čine mlin, 5 sirćetana, ciglana, fabrika sode (Fabrika za dobijanje sode je izgrađena na Paliću 1782. godine.), štamparija, dovoljno govori o njihovoj vezanosti i upućenosti na poljoprivredu.

Zanatstvo i trgovina su u Subotici imali dugu tradiciju. Te privredne grane su od polovine XIX veka predstavljale stepenice kojima će, uz druge faktore, i privreda Subotice, ići ka razvoju industrijskog kapitalizma.

"Jedna od osnovnih karakteristika mađarske građanske revolucije 1848 - 49. u odnosu na Suboticu je okolnost - što ističe i *Išvan Ivanji (Iványi István)* u svojoj monografiji¹¹ - "da je trgovina prešla isključivo u ruke Jevreja". Ta osobenost subotičke trgovine, tada posle

⁷ Istorija bankarstva u Vojvodini, Novi Sad 2001, st. 154.

⁸ Isto, st. 155

⁹ Isto, st. 158

¹⁰ U 1868. godini zabeleženo je 276 zanatlija. Laslo Madar, Istorija Subotice do 1918, rukopis.

¹¹ Iványi István, Szabadka szabad királyi város története I, II, Szabadka, 1886, 1892.

poljoprivrede vodeće privredne grane u gradu, zadržala se uz neznatna odstupanja koja nisu narušavala suštinu stanja sve do aprila 1941."¹²

"U poslednjoj deceniji XIX veka, Subotica stupa u razdoblje kapitalističkog ekonomskog uspona, dojučerašnje seljačko naselje počinje oživljavati, niču fabrike, izgrađuju se javne zgrade, pojedinci zidaju palate, a u mračnim ulicama pale se plinska svetla."¹³

I u ovoj sredini su se zapažale jasne suprotnosti između zemljoposedičke oligarhije i preduzimljivih trgovca, zanatlija i fabrikanata.

Industrijski razvoj, temelj i preduslov za izgradnju kapitalističkog društva, kao dominantna pojava u širim razmerama, zahvatila je u drugoj polovini 19. veka i Suboticu. Time će se i pored zaostajanja za najrazvijenijim zapadnim zemljama a i drugim razvijenijim delovima Monarhije ova sredina uključivati u moderne privredne i civilizacijske tokove. Promene koje će se dešavati pod tim uticajima će biti duboke i višeznačne. Jedna od njih je i proces dugog trajanja - prerastanje karaktera grada i njegovog stanovništva iz polupoljoprivrednog u pravi urbani. Procenat stanovništva Subotice koje se bavilo poljoprivredom 1900. godine iznosi 59,4 a 1910. godine se smanjuje na 53,5 da bi tek 1927.godine pao na manje od polovine populacije i iznosio 44 609 stanovnika ili 49 % od ukupnog broja. Broj onih koji se bave zanatstvom i industrijom je te godine dostigao 16 233 ili 17,8%. I na nivou Jugoslavije dominiralo je poljoprivredno stanovništvo. To potvrđuju podaci popisa stanovništva 1921.godine, po kojima je ta kategorija iznosila čak 79,50% od ukupnog broja stanovnika.

Kraljevina SHS je bila izrazito agrarna zemlja i stepen industrijskog razvoja je u celini bio veoma nizak. Političko ujedinjenje je dovelo do stvaranja konglomerata privrednih celina.¹⁴ Delovi iz sastava bivše Monarhije, Vojvodina, Slovenija i Hrvatska su prednjačili po razvijenosti industrije, zanatstva, trgovine i bankarstva, odnosno gradova kao okruženja u kojem se stiču uslovi za takve privredne delatnosti. Tako je i Subotica, unoseći u Kraljevinu SHS gotovo potpuno očuvane predratne privredne resurse, spadala u red razvijenijih i većih gradskih centara. Ona je bila među tri jedina grada, sa Beogradom i Zagrebom, koja su premašivala broj od 100 000 stanovnika.

Nasledena, relativno razvijena i u ratnom periodu (1914-1918) očuvana industrija i zanatstvo, predstavljaće solidne preduslove za dalji razvoj privrednih potencijala i u novoj državi.

Subotica je po mađarskom državnom popisu iz 1910. godine imala 18 industrijskih preduzeća sa 940 radnika i 3380 zanatskih radnji sa 6399 zaposlenih. U zanatstvu je daleko nadmašivala druge vojvodanske gradove. Novi Sad je u 24 preduzeća imao 1175 radnika, a Budimpešta - pravi industrijski centar čak 1296 preduzeća sa 128 358 radnika.

Podaci tog popisa jasno ukazuju na zaostajanje Vojvodine pa time i Subotice postepenu razvoja industrije u Ugarskoj. Ali i sa tim i takvim razvojem, ove teritorije će nakon 1918. godine, u novoj državi imati privredno ekonomske pokazatelje znatno iznad proseka u odnosu na celinu države.¹⁵

Šta je od industrijskih pogona (i manufaktura), velikih zanatskih radionica, koje će nastaviti da se razvijaju, nasledeno iz ranijeg ugarskog perioda, a šta je osnovano u novoj državi? Po industrijskim granama to izgleda ovako.

¹² Rukovet, 4-5, Subotica 1994, Dušan Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, st. 22

¹³ isto

¹⁴ Smilja Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka, Istorija 20. veka, god. IX, br. 1-2, Beograd 1991, st. 170-175.

¹⁵ Vidi: Avramović Teodor, Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre Prvog svetskog rata, Novi Sad 1965.

U hemijskoj grani 50% preduzeća je osnovano pre rata, u prvom redu fabrika sumporne kiseline "**Clotild**", i nekoliko manjih pogona: 2 štirikare, 1 sirćetana, 1 pogon za proizvodnju špirita i 4 za izradu sapuna.

U građevinskoj grupi, sve ciglane datiraju iz ranijeg perioda, isto kao i industrija mramora, te 1 kamenorezački pogon. Nakon 1918. godine zaživele su, 2 firme za gradnju stanova, 1 tvornica cementne robe, te 2 manja pogona za preradu asfalta.

Drvena industrija gotovo da nije imala predstavnike pre rata, izuzev 2 veće stolarske radionice, a u kasnijem periodu osnovano je 6 preduzeća te struke.

Suprotna je situacija u grafičkoj grupi. Čak osam štamparija, osnovanih u Monarhiji, radilo je i u novoj Kraljevini. Pored njih uspostavljene su i 4 nove.

I većina mlinova, (66%) datira od pre 1918. godine a nakon toga osnovana su samo 2 nova. Obe fabrike za izradu čokolada i bonbona rade od pre rata, kao i izvozna klanica. Novi su bili pogoni 3 mesarsko - kobasičarska preduzeća, od kojih je samo jedno opstalo na tržištu.

Kod tekstilne grupe, od 11 firmi, 4 osnovane ranije, nastavile su da rade i u novim državnim okvirima. Bile su zanatsko-manufakturnog karaktera i bavila su se izradom odela, zatim preradom kudelje i izradom džakova, tkanjem i proizvodnjom šešire. Većina novoosnovanih, bavila se trikotažom ili izradom čarapa i imala je karakteristike prave industrije, bogat, mada ne baš i najmoderniji mašinski park i veliki broj radnika.

Pored jednog od pionira u metalnoj grupi, livnice i fabrike železnog nameštaja (**Rotman**), osnovane 1888. godine, samo je mali pogon za izradu elektromotora (**Reiter**) imao korene u ranijem periodu. Deset novih preduzeća, sa relativno velikim kapitalom, osnovano nakon toga, samo svedoči o konjunkturi koja je vladala za robama takve vrste.

SUBOTICA U NOVOJ DRŽAVI

Jesen 1918. godine, kraj četvorogodišnjeg ratnog sukoba, čije su linije borbi i frontova bile udaljene od Subotice, a koji ipak nije poštedeo ni ovaj region gubitaka, kako u ljudskim žrtvama tako i materijalno ekonomskim, donosi splet vojnih, političkih, diplomatskih, državno-pravnih akcija, izraslih na talasu poraza Centralnih sila, raspada Austro-Ugarske monarhije, a usmeravanih težnjama sila pobednica da uspostave novu geopolitičku kartu i ovog dela Evrope, koje će bitno odrediti i dalju sudbinu ovih prostora.

Jedna od njih je i ulazak srpske vojske u Suboticu 13. novembra 1918. godine, samo nekoliko časova pre potpisivanja Beogradskog ugovora o primirju (između mađarske vlade i komadanta savezničkih snaga), te uspostavljanje demarkacione linije prema Mađarskoj, od strane snaga Antante, čime se stvara na ovom području vrlo složen državno-pravni provizorijum. Događaji koji su usledili nakon toga, Velika narodna skupština u Novom Sadu – 25.11.1918. godine i njene odluke o otcepljenju i pristupanju Kraljevini Srbiji, te formiranje nove južnoslovenske državne zajednice, Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – 1.12. iste godine, označili su, usmerili i odredili dalju sudbinu Subotice, baš kao i drugih delova teritorija "zemalja krune Sv. Stefana" u južnoj Panoniji, koje prelaze u novu sferu uticaja ulazeći u "srpski imperium"¹⁶ a zatim i u jugoslovensku državu.

Time u Subotici započinje jedan novi istorijski period, koji će biti omeđen novouspostavljenim državnim okvirima, obeležen novom ideološko-političkim i nacionalnim smernicama, pa time i iziskivati prilagođavanje svih društvenih faktora, kako političkih tako i privrednih, uslovima koji su zavladaali. A oni će se, sa aspekta subotičkih privrednika, pokazati bitno drugačijim no u prošlim vremenima. Od perifernog položaja u Monarhiji, grad dospeva u sam pogranični region Kraljevine

¹⁶ Iz govora na svečanoj sednici Senata povodom 15 godina od oslobođenja Subotice. IAS, F:47. Zapisnik Senata 1933. g.

SHS, gubeći zaleđe sa kojim je do tada bio povezan. Iz sredine u kojoj je po stepenu industrijskog razvitka bio relativno slabo rangiran, prelazi u položaj da se nađe među teritorijama (pored delova Hrvatske i Slovenije) t.j. mestima koja su prednjačila po dometima industrijalizacije. Prilike da realizuju date prednosti u tom privrednom okruženju, uspešno je koristila grupa subotičkih industrijalaca.

Posle Prvog svetskog rata privreda Vojvodine se našla u nesređenom stanju, koje se može obeležiti i haotičnim. Glad za robom je posle rata došla do punog izražaja, špekulacija je carevala, pojedinci su se prekonoci obogatili.

Špekulanti su deficitarnu robu krijumčarili u Mađarsku, odakle su donosili obezvređene, jeftnije krune. Vladala je inflacija, novčana i kreditna kriza. Da bi se tome stalo na kraj, započelo se sa žigosanjem krunskih novčanica, koje u Subotici počelo januara 1919. a okončano do februara naredne godine, a zatim i sa markiranjem. Prelazak na jedinstvenu monetu-dinar, usledilo je polovinom 1920. godine. Krunske novčanice su se manjale u odnosu 4:1. Takva zamena je rezultirala realnim gubitkom za vlasnike krunskih novčanica od čak 76%.¹⁷

Krajem 1918, i u 1919-20. godini, u Subotici kao i u široj regiji vladala je nestašica hrane, uglja, drva, gasa, petroleje, benzina, industrijskih proizvoda – šećera (od marta do oktobra 1920. nije ga bilo gotovo uopšte). Veoma je bio veliki broj "neopskrbljenih" o kojima se starala "**Gradska Aprovizicija**". U 1919. bilo ih je 24013 a u 1920. godini - 18 477.¹⁸ Vlasti su hranu za zbrinjavanje stanovništva imale pravo da rekviriraju. Ta Naredba Ministarstva za ishranu i obnovu zemlje je važila do 19.3.1920. godine. Imale su i poseban gradski fond iz koga se kupovala, ali cene, na pr, žitarica su brzo rasle, Tako je Senat plaćao maksimiranu cenu od 120 k, za m. centu žita, a na crno je ona dostizale cenu od 800 k. Hleb čija je maksimirana cena novembra 1919. godine bila - 6 k., u aprilu 1920. godine dostiže – cenu od 14 k.¹⁹ Oskudica najsiromašnijih slojeva je bila izrazita. Iz izveštaja senatora za ishranu - *Aleksandra Suvajdžića*, iz 1920. godine, saznajemo da niko nije hteo da predaje hranu, da su se velike količine žitarica izvezle u pasivne krajeve i inostarnstvo.²⁰ Cene žitarica su rasle, a taj trend je dobivši zamah polovinom dvadesetih godina, potrajao sve do prvih godina trećeg desetleća.

Tabela rasta cena hleba

Artikal	1 kg	Datum	Cena
Hleb		mart 1919.	3 krune
		april 1920.	6 kruna
		maj 1920.	14 kruna

DRUŠTVENA I PRIVREDNA KLIMA

¹⁷ Đurović, nav. delo, st. 2. Po drugim procenama takvom zamenom prečani su oštećeni čak za 1,4 milijarde dinara. Lazar Vrkatić, Pojam I biće srpske nacije, Novi Sad 2004, st. 344.

¹⁸ Aprovizicija je vodila poimenične spiskove, radi dodele pomoći u brašnu. IAS, F:47.1199. I 129/1919, XXIII 101/1920

¹⁹ Cene drugih artikala su decembra 1919. godine bile ovakve: 1 kg slanine – 30 k, šunke 40 k, putera 50 k, limun komad 3 k.

²⁰ IAS, F:47. XXIII 96/1920

"Vojvodanska privreda 1919. godine doživela je oštru prekretnicu, za koju nije, iz sasvim razumljivih razloga, bila pripremljena."²¹ Ona se ogledala u kidanju mreže uhodanih poslovnih veza sa srednjom Evropom i preorijentacija na tržište nove države.

Jedan od argumenata za stvaranje zajedničke države bila je i mogućnost bržeg ekonomskog prosperiteta. Očekivalo se da će stvaranje jedinstvenog državnog područja, sa otvaranjem šansi za ubrzani kapitalistički razvoj, objediniti ekonomska bogatstva jugoslovenskih zemalja.

U pogledu periodizacije privrednog života Kraljevine, mogu se izdvojiti tri perioda. Prvi - od 1918. do 1929. godine tretira se kao period privredne konjunktura, drugi - od 1930. do 1934. godine kao period privredne depresije, a treći - od 1935. godine karakteriše stabilizacija uz jačanje državne intervencije.

Po statistici iz 1921. godine od ukupnog broja stanovnika Subotice, u industriji i zanatstvu je radilo 16233 (17,80%), u zemljoradnji 49%, trgovini 6,6%, činovnika i slobodnih profesija je bilo 9,4% i 17,2% u ostalim strukama. To potvrđuje pretežno zemljoradnički karakter grada.

Na razvijenoj poljoprivredi Vojvodine, razvijala se prvenstveno snažna industrija u organskoj vezi sa njom. I to kao industrija bazirana na sirovinama iz poljoprivredne proizvodnje, kao mlinarska i druge prehrambene struke ili u vlasništvu razvlaštenih agrarnih velikoposjednika.

"Osim poljoprivredne, u Vojvodini je prilično razvijena i ostala industrija. Njeno razvijanje izazvale su potrebe jako razvijene poljoprivrede i isto tako jako razvijene potrebe života i konfora vojvodanskog stanovništva. Zanatstvo je takođe jako razvijeno, stoji na visokom stupnju tehnike i ima dobe i stare tradicije. Bez potrebnih neposrednih izvora sirovina za preradu i uglja, ovako razvijena industrija i zanatstvo dokaz su i snažnog pregalaštva,..."²² U relacijama novonastale države, stepen razvijenosti čitave industrije Vojvodine je bio iznad proseka. "Industrija je poglavito u rukama agilnih i okretnih Jevreja, kao i u svoj Madarskoj, kojoj je do 1918. pripadala i Vojvodina. Ovi su je umeli prilagoditi potrebama Vojvodine i uzdići je na zavidan stepen."²³ Stanje u gradu Subotici se u tom pogledu nije bitno razlikovalo, i ovde su upravo privrednici jevrejskog porekla držali najveći deo industrijskih postrojenja.

"Privredne novine" br. 561 od 30.8.1925. godine donose vest o II Kongresu privrednika Vojvodine, koji je održan u Subotici (I Kongres je održan u Novom Sadu 21.11.1924, a II u Subotici 30.8.1925. godine). Privrednici su jasno uvidali neophodnost privrednog razvoja, koji je po njima preeduslov i za rešavanje nagomilanih političko nacionalnih problema zemlje. U rezoluciji usvojenoj tom prilikom oni ističu: "... jer uopšte sve što se pre kod nas rešavalo, činilo se samo sa političkog i partijskog stanovišta ne vodeći računa da će samo zdrava i dobro rešena privredna konsolidacija sigurnije i trajnije i mnogo pre dovesti i do plemenskog jedinstva kao i do blagostanja države."²⁴ Jedan od ključnih zahteva privrednika je bio i smanjivanje poreskog opterećenja Vojvodine, koja je " iscrpljivana kao obični limun" (Po podacima iz "Privrednih novina"²⁵ u 1925. godini od Srbije sa Crnom Gorom je naplaćeno manje od polovine sume sa kojom je Vojvodina doprinosila budžetu države neposrednim porezima) Sličnim tonovima prožeta je i "Rezolucija privrednog staleža Subotice" doneta 14.2.1926. godine u kojoj se ističe da je poresko opterećenje Vojvodine najveći uzrok privredne propasti.²⁶

²¹ Nikola Gaćeša, Privreda Vojvodine između dva svetska rata, Zbornik za istoriju Matice srpske br.22, Novi Sad 1980, st.84

²² Položaj radničke klase, Privredne i socijalne prilike radnika u Vojvodini – Poslovanje Privremene Radničke Komore za Vojvodinu u 1926-27. godini, Novi Sad 1927, st. 35

²³ isto, st. 35

²⁴ Primerak tih novina (br. 561, od 30.08.1925.) je sačuvan u predmetu IAS, F:235.21.685/1925

²⁵ isto

²⁶ IAS, F:47.Zapisnik 1926 3 P.S.

Kao jedan od uzroka tako velikog poreskog opterećenja Vojvodine navodi se i da ljudi u Poreskim upravama poznaju Vojvodinu tek od juče, te su: "Oni iz neupućenosti i nepoznavanja prilika načinili u roku od nekoliko godina pravi haos u vojvodanskoj privredi."²⁷

Zanimljiva je i inicijativa organizacije "**Narodna odbrana**" koja poziva na borbu protiv skupoće i nepotrebnog luksuza, tako da se bojkotuju trgovci određenim robama.²⁸

ORGANIZACIJA LOKALNE VLASTI I PRIVREDA

U sistemu organizacije lokalne vlasti u Subotici (kao i u ostalim delovima koji su pripadali Monarhiji) još dugo nakon ulaska u novu južnoslovensku državu, zadržale se kao forme i neki stari obrasci pravnog i administrativno - teritorijalnog ustrojstva nasleđenog iz pređašnje države. Tako je za Suboticu zadržan naziv "Slobodni kraljevski grad", ali više samo kao jezička oznaka, bez realnih oblika bilo kakve "slobode" odnosno "samouprave" u odnosu na centralne beogradske vlasti. Svi lokalni organi vlasti, počevši od gradonačelnika do odbornika u predstavničkom telu - Proširenom senatu (Gradskom odboru od 1929, Gradskom veću od 1934.), kao i čelni ljudi gradskih institucija u kulturi, prosveti, zdravstvu i gradskom redarstvu (policiji) bili su imenovani su od strane beogradske vlasti, putem Ministarstva unutrašnjih dela.

Na čelu glomazne gradske administracije, koja se sastojala od 13 odeljenja, sa ukupno nekoliko stotina službenika (1924. ih je bilo 516) nalazio se gradonačelnik. Pored njega do 1931. godine postoji i mesto velikog župana, kao direktog predstavnika centralnih vlasti.

U 1934. godini dolazi do formiranja subotičkog sreza, čija se teritorija poklapala sa opštinskom. Srez je bio potčinjen Kraljevskoj Banskoj upravi (dalje KBU) u Novom Sadu, odnosno centralnim vlastima, Ministarstvu unutrašnjih poslova. Time se jedan deo ingerencija gradskih vlasti premešta na novouspostavljeno telo – sresko načelstvo. Njega je vodio postavljeni državni funkcioner – sreski načelnik.²⁹

Jedini lokalni izbori održani su novembra 1927. godine. Na njima je svoju listu istaklo i Udruženje industrijalaca- Lloyd³⁰. Broj osvojenih glasova doneo im je 5 gradskih odbornika u predstavničkom telu koje je imalo 100 mesta.

Gradske vlasti vodile su evidencije privrednih subjekata i izdavale obrtnice zanatlijama. (Od 1874. se vode evidencije o zanatlijama). Od 1934.godine, kada je i formirano, Sresko načelstvo preuzima i nastavlja da vodi taj obrtni otsek koji se bavio tim evidencijama..

Okružni sud je vodio protokole firmi, upisivao i registrovao radnje, trgovačke, zanatlske, industrijske. Vodene su posebne knjige za inokosne (Ce) i društvene (Ct) firme.³¹

SUBOTICA položaj, veličina, podela,

²⁷ "Subotički glasnik", br. 11. 14.2.1926, st. 1. članak pod naslovom "Poreski tereti i narodna privreda".

²⁸ U članku u listu "Sloga", br. 11-12, 18 - 25.3.1922, st.1. poziva se na bojkot kupovine, kao metod u borbi protiv velikih cena razne luksuzne robe, piva, itd.

²⁹ Vidi: Stevan Mačković, Sresko načelstvo Subotica (1934-1941). Ex Pannonia 3-4, Subotica 2000, st. 23-43.

³⁰ Nosioc te liste je bio dr Vladislav Manojlović.

³¹ IAS, sumarni inventar fonda F:86.

Opština grada Subotice u međuratnom periodu prostirala se na površini od 140 611 k.j. što odgovara 809,166 kv. km. Od ove površine unutarnji grada zauzimao je 1 992 k.j, kupalište Palić 1 812 k.j. a pustare t.j. periferija grada Subotice (salaši) zauzimale su površinu od 136 807 k.j. Od toga je:

ziratno zemljište	- 107 262 k.j.
vinograda	- 5 995
livada	- 2 827
šuma	- 8 044
pašnjaka	- 2 257
ritova	- 1 569
jezera	- 1 676
unutarnji grad i putevi, groblja,	- 10 978

	140 611 k.j.

"Subotica je jedan od glavnih privrednih centara Jugoslavije, a što se tiče poljoprivrede, može se mirne duše reći da je glavni centar, jer se u Subotici od 21 283 gazdinstava (prim.aut.- domaćinstava) bavi 10 641 od sviju gazdinstava u Subotici, prvobitnom proizvodnjom.³² Zemljoradnja u Subotici kao i u celoj Vojvodini sačinjava bazu, na kojoj se razvijaju skoro sve ostale grane privredne delatnosti." ³³

Februara 1919. godine gradu Subotici pripadalo je 50 813 k.j. od toga obradivog zemljišta 20 633 k.j. da bi nakon razgraničenja sa Madarskom ostalo samo 29 441 ukupno, a obradivog 16 333 k.j.³⁴ Od tog dela za agrarnu reformu 1921. godine je oduzeto 7 368 k.j. Ukupno je za te svrhe od gradskih zemalja eksproprisano 15618 k.j.³⁵ Sve to je uticalo na opadanje prihoda grada, pošto je te zemlje Grad ranije izdavano pod zakup ili eksploatisao na drugi način.³⁶ Isto tako, Subotica povlačenjem novih granica beleži i demografske gubitke od oko 10 000 stanovnika.

³² Po podacima iz 1941. godine, bilo je 18 926 gazdinstava, sa 125 04 k.j. poseda, od čega su Madari (7 808 posednika) su imali u svojim rukama 39 781 k.j, Bunjevci (9 948) - 73 365, Srbi (727) 7 188, Nemci (318) 1 697 i Jevreji (125) 2 934 k.j. Szabadka Palicsfürdő Útmutatója, Szabatka 1944.

³³ IAS, F:47. III 58/1938. Izveštaj Centralnom presbirou. Prinosi pšenice po tom izveštaju su bili 236 960 mtc, kukuruza u zrnu - 829 949, krompira - 650 800, šećerne repe - 81 000 mtc, itd.

³⁴ Razgraničenjem Grad je izgubio 17 555 k.j i 11 kv. hvati zemljišta. IAS, F:47. III 620/1939. U predmetu se nalzi i specifikacija toga zemljišta, oranica - 5176 k.j, vrtova 6 k.j. itd.

³⁵ IAS, F:47. I 1216/1936

³⁶ IAS, F:47. III 654/1927. Po drugim podacima iz kasnijih godina: "Opština grada Subotice imala je svega 44 485 k.jutara zemlje, od ove zemlje pripalo je pod Madarsku usled razgraničenja 16 300 k.j., palo je pod udar Agrarne reforme 14 417 k.j. ..." IAS, III 3193/ 1934. Po gradskim evidencijama iz 1938. godine, od zemalja u vlasništvu grada oduzeto je za potrebe agrarne reforme 21 665 k.j. Isto tako po njima, od veleposednika je u te svrhe oduzeto 6000 k.j.

Karta teritorije subotičke opštine iz 1923. g.

Gradske vlasti su često isticale da je gubitak gradskih zemalja izazvao krah gradskih finasija. To je posebno bilo izraženo 1932/3 godine, kada je čitava zemlja bila zahvaćena recesijom, posledicama velike ekonomske krize. Za taj problem vrlo je ilustrativan Memorandum donet na sednici gradskog zastupništva 18.12.1932. godine, u kome se iznosi teško stanje i moli od Kraljevske vlade odobrenje zajma od 35 miliona dinara. U tom dokumentu je navedeno i sledeće: "Opština grada Subotice postala je potpuno nelikvidna, te je tako došla u najteže finasijsko stanje." te dalje "Grad Subotica je u istinu bio bogat grad, jer je imao 8000 jutara bačke oranice prvoga reda, imao je mnogo šuma, oranica, pašnjaka i ritova. U posedu navedenih nektertnina proračun gradski nije se morao opteretiti velikim finasijskim prirezom. Grad je iz svojih redovitih prihoda zidao škole, kasrne i puteve i udovoljavao ostalim ekonomskim, kulturnim, zdravstvenim i socijalnim zahtevima jednog lepog i velikog grada." Istaknuto je i da je grad primao subvencije od države, da je bio oslobođen samoupravnih prireza, ali u ovo doba kada gradske imanja "...skoro više i ne postoje, jer su sve velike oranice oduzete po agrarnoj reformi, a veliki deo ostalog imanja prilikom razgraničenja pripao je Madarskoj. Ovako je preostala opštini od nekadašnjeg velikog bogatstva samo uspomena." Sve to je nametalo povišenje opštinskog prireza i uvođenje novih dažbina, trošarine, luksuznog poreza, itd. Time su dodatno opterećeni stanovnici, u prvom redu "zemljoradnički stalež", a pošto su cene njihovih proizvoda drastično padale, mnogi nisu bili u stanju da udovaljavaju tim obavezama. Paralelno sa tim rasla su i izdvajanja za državu, koja inače nije redovito izmirivala svoje obaveze prema gradu na ime oduzetih gradskih objekata, namenjenih za srednje škole, vojsku, za stanove državnih činovnika.

Razglednica sa panoramom Subotice (1927. godina) (iz Zbirke Gradskog Muzeja, dalje ZGM)

Gradu je u tom vremenu raspolagao sa 12 000 k.j. ali od toga samo 330 k.j. oranica a ostalo su bili pesak, pašnjaci, šume i ritovi, koji nisu donosili dovoljno prihoda. Broj "domova, kuća i drugih zgrada za stanovanje" je iznosio po popisu iz 11931. godine, 19098.³⁷

STANOVNIŠTVO

Tabela broja stanovništva Subotice:

godina	broj stanovnika
1850	49 958
1857	53 499
1869	56 323 ³⁸
1880	61 367 ³⁹
1890	72 683 ⁴⁰
1900	82 122
1910	93 232
1919	101 286
1921	90 961
1931	100 058

Rast broja stanovnika u periodu 1850-1910 je imao dosta ujednačen i pravilan tempo. Subotica je u ugarskim okvirima po ukupnom broju stanovnika zauzimala visoko mesta, od 1857. do 1900. godine bila je trećem, odmah iza Budimpešte i Segedina. I u jugoslovenskim relacijama je predstavljala treći grad po veličini, iza Beograda i Zagreba.

Godine 1870. kada je Subotica imala 56 323 stanovnika, od toga broja 15,2% je znalo čitati i pisi (8 517), 2,68% je znalo čitati, a čak 82,2% je bilo nepismeno. U 1880. godini procenat onih koji su čitali i pisali bio je 21,29 (12 951)⁴¹

³⁷ IAS, F:47. I 558/1931

³⁸ Koreni, svedočenje vekova, pravni položaj i stanovništvo Subotice 1391-1828, Subotica 1991, st 29.

³⁹ Po nacionalnom sastavu je bilo tada 30 075 Mađara, 24 189 Bunjevaca, 2 448 Srba, 1 479 Nemaca i 325 Slovaka (Tót)

⁴⁰ Te 1890. godine u gradu je bilo 5708 , a na salašima 5355 kuća. Žombor Sabo, Steoski grad, Subotica 2002, st. 105.

Broj nepismenih je bio velik. Tako 1880. godine čak 75% ili 45 994 spada u tu grupu, da bi taj parametra se spustio ispod 50% tek 1910. godine kada je nepismenih bilo 45 537 ili 48,8% od ukupnog stanovništva.⁴² Treba istaći da je gledajući konfesionalnu pripadnost, među Jevrejima bilo najviše pismenih, a najmanje među rimokatolicima.⁴³ Po službenoj statistici od 1921. godine u Vojvodini je bilo 76,69% pismenih stanovnika. Tada je u Subotici bilo 24 534 nepismenih, računajući samo starije od 6 godina, ili 29,85%.⁴⁴

Slovenija, delovi Hrvatske i Vojvodina, teritorije koje su pripadale bivšoj Monarhiji, prednjačile su po ulasku u novu jugoslovensku državnu zajednicu po stepenu industrijskog razvitka. Bačka, Banat i Baranja, po rezultatima popisa iz 1921. godine, imale su i najveći procenat gradskog stanovništva - 30,68. Subotica je bila jedan od najvećih gradova u novoj državi. Lokalni popis obavljen 1919. godine za potrebe Pariske mirovne konferencije, daje podatke o ukupno 101 286 stanovnika. Bunjevaca - 65 135, Srba - 8 737, Madara - 19 870, Nemaca - 4 251 i Jevreja - 3 293.⁴⁵

Slavni Gradski Senat!

*Čast mi je izvestiti Slavni gradski Senat, da je
određen popis pisanitru obavljen i kontrola se sprovela.
Zaključujem u jednom primerku i statistiku, po kojoj ima
u skupu stanovnika 101 286.*

Iz puceti ovoga:

<i>Bunjevaca</i>	<i>65,135</i>
<i>Srba</i>	<i>8,737</i>
<i>Madara</i>	<i>19,870</i>
<i>Nemaca</i>	<i>4,251</i>
<i>Jidova</i>	<i>3,293</i>
	<u><i>101,286</i></u>

<i>Ustavljivači</i>	<i>79,593</i>
<i>Dobročini</i>	<i>4,249</i>
<i>Ugovori</i>	<i>1,242</i>
<i>Čuvnici</i>	<i>2,491</i>
<i>Diplomirani</i>	<i>458</i>
<i>Uzani (?)</i>	<i>13,253</i>
	<u><i>101,286</i></u>

<i>U rimokatolika</i>	<i>57,055</i>
<i>prav. vj.</i>	<i>8,582</i>
<i>vj. kat.</i>	<i>122</i>
<i>in.</i>	<i>3,363</i>
<i>in. vj.</i>	<i>1,267</i>
<i>ag. vj.</i>	<i>297</i>
	<u><i>101,286</i></u>

Ukupni broj onih, koji planiraju govoriti:

51,706.

⁴¹ Ulmer, Mlinarstvo u Subotici, rukopis, st.2

⁴² Mirko Grlica, Stanovništvo Subotice 1867-1914. godine, Muzeion, Subotica 2002, st. 213.

⁴³ Tako 1900. godine ima 39,3% pismenih među rimokatolicima, 75,7% među reformatima, 49,5% među pravoslavnima i 83,4% među Jevrejima.

⁴⁴ IAS,F:22 I Prosvetni odeljak 110/1937

⁴⁵ IAS, F:47. I 22/1919.

Dokument sa rezultatima popisa stanovništva u 1919. godini

Po prethodnim rezultatima državnog popisa od 1921. godine⁴⁶ Subotica broji 101 857 (ili po drugom izvoru 101 709, 49 024 muških i 52 685 ženskih. Broj zanatlija je iznosio 2060, a broj radnika 8519. IAS, F:47, II 44/1928), a po konačnim 90 961. Razlika se delimično objašnjava smanjivanjem teritorije grada, gubitkom delova Tompe i Kelebije.

Po podacima gradonačelničkog ureda, na osnovu državnog popisa 1931. godine, u Subotici je bilo 100 058 stanovnika, (48 703 muških i 51 355 ženskih)⁴⁷ a po podacima inženjerskog ureda i Sreskog načelstva 102 133.⁴⁸ Pored nje, 1921. godine, samo Beograd i Zagreb jedino prelaze broj od 100 000 stanovnika.⁴⁹ U Evropi je početkom 19. veka bio svega 21 grad sa više od 100 000 stanovnika, krajem tog veka 145, da bi ih 1930. godine bilo 255. Te godine; Švedska, Austrija, Mađarska, Grčka i Jugoslavija, su bile zemlje sa po 3 grada u toj grupi.⁵⁰ Mada je ukupno stanovništvo Subotice vrlo specifično teritorijalno raspoređeno, polovina u užem gradu, sa naznakama karakteristika građanskog sloja, a druga polovina na okolnim mestima i salašima, sa osobinama bližim stanovništvu sela, ipak je ta velika brojnost predstavljala jedan od elemenata za razvoj i jačanje privrednih potencijala.

Razglednica sa ulicom Kralja Aleksandra iz 1932. godine (ZGM)

SAOBRAĆAJ, železnički, vodni, poštanski, kolski Železnički

Jedan od osnovnih preduslova za razvoj privrede je svakako i dobro organizovan putnički i teretni saobraćaj. Bez blizine plovnih puteva i kvalitetnih drumskih cesta, za Suboticu je izgradnja prve železničke pruge Segedin - Subotica - Vinkovci (1864-1869), kao dela tzv. Alfeldske pruge, predstavljala izuzetno važan momenat za njen ukupan razvoj a

⁴⁶ Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921, Beograd 1924.

⁴⁷ IAS, F:47. Ured gradonačelnika, 853/1931

⁴⁸ IAS, F:57.6135/1938 i F:275.50. Tabela o stanju stanovništva.

⁴⁹ Subotica je 1910. godine imala 94 610 stanovnika i time je tada bila i najveći grad od svih koji će ući u buduću novu jugoslavensku državu, pošto je Beograd tada imao 89 876, a Zagreb 79 038 stanovnika.

⁵⁰ Dr Mijo Mirković, Industrijska politika, Beograd 1936, st. 61.

posebno za napredak trgovine i industrije⁵¹ Daljom izgradnjom železničke mreže⁵² postićiće se da po ulasku u novu državu, Bačka bude na prvom mestu u zemlji po gustini i dužini pruga, a Subotica jedna od važnijih železničkih raskrsnica sa veoma intenzivnim saobraćajem.

"Sve su pruge u Vojvodini izgrađene pre rata, a trasirane u vezi sa izvesnim privrednim centrima od naročitog značaja, a prema politici predratne državne uprave u Vojvodini."⁵³

Problemi nakon rata i pored toga što nije bilo ratnih razaranja pruga, bili su održavanju, kako pruga, tako i lokomotiva i vagona. Železnička mreža u Bačkoj (i u celoj Vojvodini) je bila relativno najgušća u novoj državi - 8,6 km na 100 km kvadratnih. Subotica je igrala veoma važnu ulogu u železničkom pograničnom saobraćaju a i prometu svake vrste. Preko ove stanice, 1928. godine, otpremljeno je ukupno 816 219 putnika, i 82 096 tona robe.

Vojvodanska železnička mreža spadala je u delokrug **Oblasne Direkcije državnih željeznica u Subotici**. (Tu su bile uključene i slavonske pruge, Dalj-Vinkovci-Osijek.) Činile su je 41 pruga normalnog i 3 uzanog koloseka. Četiri najvažnije pruge koje su prolazile kroz grad su bile:

1. Subotica - Kelebija (državna granica) - Budimpešta
2. Subotica - Dalj - Zagreb
3. Subotica - Horgoš (državna granica) -
4. Subotica - Novi Sad - Beograd

Pored toga tu su bile i vicinalne pruge Subotica - Bogojevo, Subotica - Crvenka, Subotica - Senta. Subotička Direkcija je imala u 1928. godini, ukupno 10 056 zaposlenih, od čega je u samom gradu bio manji deo (oko 400).

Vodni

Za Suboticu su bili značajni i vodni, rečni odnosno kanalski putevi. Na kanalski saobraćaj subotički "**Llojd**" (Udruženje trgovaca i industrijalaca) ima 1929. godine primedbe, da se kanali ne čiste, da se inostrani šlepovi ne puštaju u bački kanal, te da su pristaništa neupotrebljiva. U Bačkoj su (1929.) bila samo dva uređena pristaništa ("Umschlag"), Novi Sad i Apatin, gde je pristanište povezano sa železničkim kolosekom. Za Suboticu je bilo najvažnije apatinsko pristanište.⁵⁴ Tim načinom transporta, iz Subotice i okoline najviše su se izvozile žitarice, a uvezio ugalj i drvo.

Poštanski

Prvi privatni telefon je u Subotici postavljen još 1886. godine u kući vlasnika livnice Mirka Rotmana.⁵⁵ To svedoči o prihvatanju tog noviteta u svetu komunikacija upravo od istaknutih pripadnika privrednog staleža. Odluka o uvođenju i izgradnji telefonske mreže donešena je 1892. godine.

"Pošta sa telegrafom i telefonom jesu presudni faktori u savremenom privrednom životu i radu. Stanje pošta iza rata bilo je užasno." pisao je 1930. godine *dr Mirko Kosić* glavni sekretar Trgovačko - industrijske i zanatske Komore u Novom Sadu.⁵⁶ Problemi sa

⁵¹ Laslo Madar, Izgradnja železničke pruge Segedin Subotica (1864 - 1869), Ex Pannonia 1, Subotica 1996, st. 111- 128.

⁵² Već 1870. godine zaživela je železnička veza Subotice sa Segedinom, preko Horgoša, a 1882/3. godine izgrađena je pruga Budimpešta - Kelebija - Subotica - Zemun, a 1885. Subotica - Baja, 1889. Subotica - Senta i 1908. godine Subotica - Crvenka - Bogojevo.

⁵³ Kosić, nav. delo, st. 176

⁵⁴ IAS, F:235.29.513/1929

⁵⁵ Madar Laslo, Istorija Subotice do 1918. godine, rukopis.

⁵⁶ Kosić, st. 191

ovim sistemom u Vojvodini, su poticali od toga što je on bio u ranijem periodu povezan sa Madarskom, međunarodne linije su išle preko Segedina i Budimpešte, a preorijentisanje na nove državne centre išlo je sporo.

Direkcija pošta je tokom 1920. godine bila prebačena iz Velikog Bečkereka u Suboticu. Gradske vlasti su na zahtev da se pronade odgovarajuća zgrada za njen smeštaj, koji je uputilo Ministarstvo pošta, donele odluku o ustupanju uz zakup zgrade tzv. "Kakaš" škole i Više ženske škole, za te namene.⁵⁷

Teškoće u dobijanju međugradskih i međunarodnih telefonskih veza, osećale su se u čitavom međuratnom periodu. U Subotici je jedna od poštinih investicija bilo proširivanje postojeće centrale sa 900 na 1200 brojeva, tokom 1929. godine. Ipak u gradu je 1930. godine bilo samo 665 telefonskih pretplatnika.

Industrijalci kojima je od izuzetne važnosti bila mogućnost uspostave što boljih, bržih i sigurnijih veza, komunikacija sa mestima u zemlji a pogotovo u inostranstvu, s pravom su se žalili na slabosti u telefonskom i poštanskom saobraćaju. U gradu su 1927.godine radile samo dve pošte, u centru - Vilsonova 27 (Maksima Gorkog) i kod železničke stanice. Osećao se veliki manjak linija za inostranstvo a i međugradske veze su bile opterećene. Na tim poslovima je radilo samo 14 službenika, a poštonoša je bilo samo 13.⁵⁸

Kolski

Kroz Suboticu je prolazilo 10 važnih puteva. Svi su oni bili u prilično lošem stanju, samo delimično nasuti tucanikom, popločani ciglama od "keramita" (žuta kocka) ili malim kockama od bazaltnog kamena.⁵⁹ Zimi je saobraćaj, na svim putevima, a pogotovo na tzv. "letnjim" (zemljanim) bio izuzetno otežan .

Po jednom izveštaju gradske uprave iz 1931. godine u Subotici je bilo, računato u dužini, 34% izgrađenih kolnika a 66% neizgrađenih. Izraženo kroz površinu puteva, taj procenat je još lošiji; 17,3% neizgrađenih a samo 82,7% izgrađenih.⁶⁰

⁵⁷ IAS, F:47. 1202. I 93/1920

⁵⁸ IAS, F:235.31.570/1931

⁵⁹ IAS, F:47. XVI 54/1925. Grad je do 1925. godine izvršio opravke trotoara i puteva i to asfaltom na površini pd 16 000 m², bazaltnim kockama - 1500 m², lomljenim bazaltnim kamenom - 15400 m², i sa običnim lomljenim kamenom 2800 m².

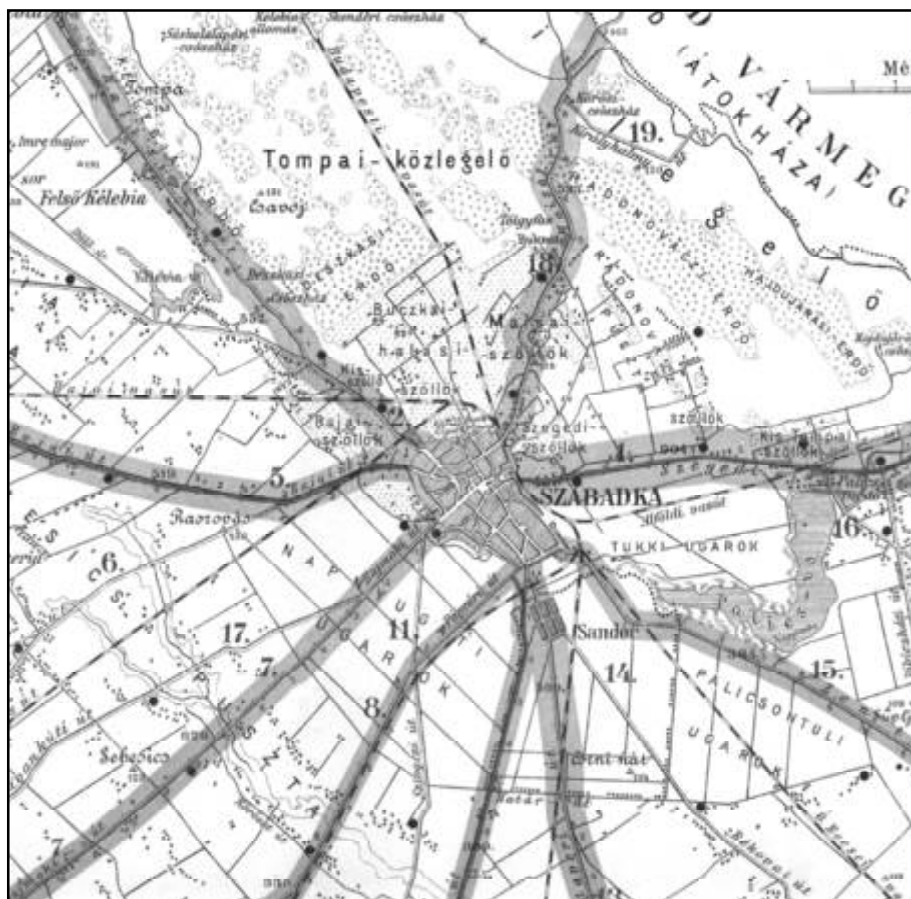
⁶⁰ IAS, F:47. I 123/1931

Palički put i žel. nadvožnjak (1911.g.)

Putevi (sa stanjem 1930.)

1. "Horgoški put" Subotica - Horgoš (nasut tucanikom)
2. Subotica - Bačka Topola (nasut tucanikom)
3. "Majšanski put" (delimično izgrađen "klinkerom")
4. "Halaški put" (delimično izgrađen "klinerom")
5. Subotica - Čikerija "Bajski put" (delimično izgrađen tucanikom)
6. Subotica - Bajmok (izgrađen delimično tucanikom)
7. Subotica - Senta (delimično izgrađen tucanikom , slabo održavan)
8. Subotica - Čantavir (izgrađen delimično tucanikom)
9. Subotica - Pačir (manjim delom izgrađen tucanikom)
10. Gornjo Tavankutski put (manjim delom izgrađen tucanikom)

Mreža puteva

Izgradnja modernog asfaltnog puta Beograd - Subotica (Horgoš), kao dela međunarodnog pravca Kale - Istanbul, dovršena je tek 1937. godine. "To je ujedno jedini put te vrste izgrađen u Jugoslaviji 1918-1941. godine."⁶¹ Poslove je organizovala firma "Labor, tehničko preduzeće za gradnju modernih puteva". Jugoslovenska i subotička organizacija "Rotari kluba" znatno je doprinela da trasa tog puta prolazi upravo kroz Jugoslaviju.⁶²

Broj prevoznih sredstava u Subotici je 1929. godine iznosio: 73 osobnih zaprežnih kola, 7 800 teretnih, 1 886 bicikala, 35 motocikala, 160 automobila, 61 teretnih automobila i 9 autobusa.⁶³ Uočava se dominacija zaprežnih kola, a mali broj motornih. Zanimljivo je poređenje sa Novim Sadom, koji je tada imao znatno manje zaprežnih (2740 ukupno) ali više motornih, 270 osobnih i 70 teretnih.⁶⁴

Broj vozila 1932. godine je bio: 32 motocikla, 63 fijakera, 23 taksi automobila, 4 autobusa i 55 luksuznih automobila i 24 traktora.⁶⁵ Poljoprivrednici su držali najveći broj zaprega, a upravo su privrednici, bankari, trgovci, snažnije zanatlije i naravno industrijalci bili ti koji su posedovali većinu automobila i kamiona.⁶⁶ Pored automobila, ipak se kod određenog dela tog sloja, zadržao običaj držanja luksuznih zaprega - karuca i fijakera.

⁶¹ Avramović, st. 249

⁶² vidi: Stevan Mačković, O radu Rotari kluba u 1936. godini, Rukovet,...

⁶³ Kosić, st.80-81

⁶⁴ isto.

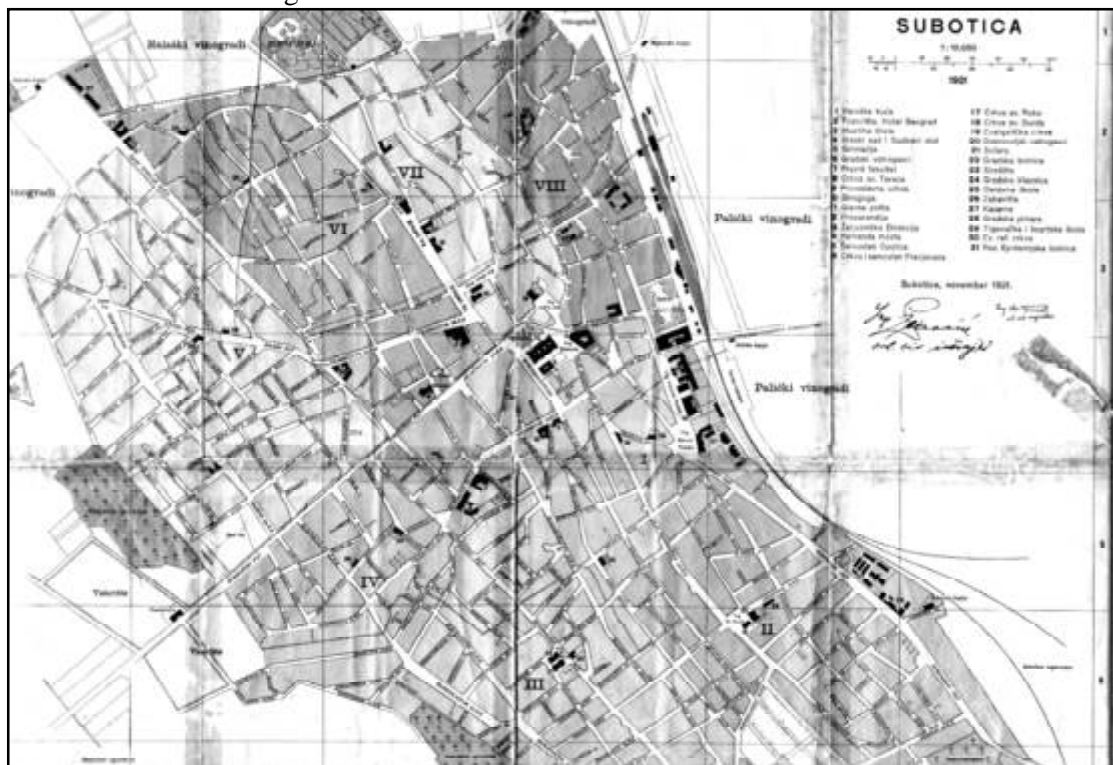
⁶⁵ IAS, F:47. VI 1165/1932. Spisak vlasnika vozila, sa naznačenim tipom, markom vozila, koji su opterećeni porezom.

⁶⁶ Organi vlasti nekoliko puta su sproveli postupak protiv firme "Hartman i Conen", navodno zbog bespravnog prevoza robe.

Komunalna infrastruktura (vodovod, kanalizacija)

Grad nije imao svoj vodovod, stanovništvo se snabdevalo sa pedesetak javnih bunara. Kanalizacija je izgrađena samo delimično. Gradski odvodni kanali su bili u prvo vreme otvoreni. Tek početkom tridesetih godina se pristupa gradnji zatvorenih kanala i njihovom povezivanju u kolektorsku mrežu. Tako je 1933. godine bilo 22 964 m. otvorenih jendeka i kanala, 21 064 m. kanala građenih od cigle, 9 821 m. kanala od betona ili cevi, 703 m. drvenih kanala dok je 85 497 m. predstavljala dužina ulica bez ikakve kanalizacije.⁶⁷

Potrošnja vode bila je u Subotici minimalna, po proceni inž. *Otona Tomandla* (od 1935. godine menja prezime na *Tomanić*) kretala se samo oko 30 litara po glavi stanovnika.⁶⁸ To je bio izveštaj *Tomandla* o poseti "higijenskoj izložbi u Drezdenu". Pored nedostatka vodovoda on tu navodi još niz velikih urbanističkih komunalnih i problema; preterano širenja grada u širinu, loše puteve, previše prašine, nezdrave uslove stanovanja nekih slojeva stanovništva, uz zaključak da bi Grad morao za podizanje opštih higijenskih uslova da investira mnogo više sredstava.

Karta grada iz 1921. godine

Većina industrijskih postrojenja imala je sopstvene bušene bunare, za upotrebu u proizvodnji ili samo za piće. Po podacima jedne ankete iz 1934. godine, saznajemo da je "**Samuel Gingold**" u svojoj fabričkoj zgradi u Nikolićevoj ulici 7, imao 35 m. dubok bušeni bunar, "**Braća Goldner**", bunar od 40m., "**Gradska klanica**" 2 bunara, "**Industrija mramora i kamenoreza d.d.**" je imala 48 m. dubok arteški bunar, "**Merkur**" nije imao bunar sa pitkom vodom, snabdevali su se sa najbližg javnog (arteškog) bunara.⁶⁹

Ilustraciju komunalnih problema vezanih za snabdevanje vodom i njenim odvođenjem, daje 1930. godine i gradski odbornik *Ago Fister* koji piše Senatu: "U našem gradu jedva se nalazi nešto kanalizacije, a o vodovodu ni traga ni glasa. Koliko je žalosno i netrpljivo ovo stanje, imam da primetim, da ne samo u zapadnim kulturnim državama jedva

⁶⁷ IAS,F:47.1571. 1/934

⁶⁸ IAS, F:47.II 37/1930

⁶⁹ IAS, F:56.5.233/1934

se nalazi i jedna varošica, koja ne bi imala vodovod i potpuno izgrađenu kanalizaciju, već i u našoj domovini se nalaze tako po broju stanovništva, kao po veličini površine znatno manje varošice, koje su snabdevene sa vodovodom i izgrađene su sa potpunom kanalizacijom. Usled malene i nepotpune naše kanalizacije vlada u našem gradu tako loše zdravstveno stanje da od dana do dana dopunjava svoje guste i bedne redove strahovita tuberkuloza, a manjkavost vodovoda pretili u slučaju požara prilikom većeg vetra, da će izgoreti cele ulice, štoviše i celi delovi našeg grada."⁷⁰

Otpadne vode

Paralelno sa procesima jačanjem privrede, posebno industrije, sve će biti očitiji i dublji uticaji kojima se menja prirodno okruženje. Sa napretkom proizvodnje, u prvom redu fabričke, industrijske, javljaće se sve veći broj negativnih posledica u prirodi. Zagađivanje voda će biti samo jedan vid takvih delovanja. Većina podzemnih i površinskih voda sa područja grada uz otpadne vode odvođene kanalizacionom mrežom slivala se u prirodni vodeni rezervoar i prijemnik - Paličko jezero.

Gradske vlasti su problem izlivanja otpadnih voda u jezero, prvi put razmatrale 1904. godine ali zbog nedostatka sredstava nisu preduzeli nikakve mere na njihovom prečišćavanju, pa su one i dalje direktno išle u Palić. Gradska kanalizacija, čija dužina krajem tridesetih godina iznosi preko 30 km, koja je u prvo vreme odvodila samo vodu iz domaćinstava a zatim i industrije, znatno ubrzava prirodni proces odumiranja jezera, menjajući karakteristike vode, čineći je zasićenom sulfatima.⁷¹ Tek 1938. godine, subotička opština u planovima za ulaganja u narednom periodu, predviđa i izgradnju postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda.⁷² Ni ovaj put, takvi planovi koji su uvidali dalekosežne štete od zagađivanja Palića i predlagali mere za njegovo svodenje na najmanju meru, zbog približavanja ratnog vohora, nisu bili realizovani. Hemijska i biološka ravnoteža jezera, pored svih negativnih uticaja, još nije tada bila toliko alarmantno narušena, da bi onemogućila funkcionisanje Palića kao turističkog mesta.

Kraljevska banska uprava uputila je 10.6. 1939. godine, u vezi donošenja Zakona o slatkovodnom ribarstvu, subotičkom Sreskom načelstvu, dopis u kome traži spisak preduzeća koja upotrebljavaju vodu, sa podacima odakle je dobijaju, gde i kako ispuštaju otpadne vode i da li poseduju postrojenja za njihovo prečišćavanje. Načelstvo je 23. juna iste godine odgovorilo jednim tabelarnim spiskom. U njemu je navedeno 15 subotičkih preduzeća, sa traženim podacima.⁷³ Sva su se snabdevale vodom sa vlastitih bunara a većina je gradskim javnim kanalima ispuštala otpadne vode direktno u Paličko jezero. Od navedenih 15 preduzeća, 10 je ispuštalo otpadne vode direktno u kanalizacionu mrežu, odnosno u Palić. Najveći zagađivači su bili crevara, fabrika sapuna i posebno 2 fabrike štirke, koje Sresko načelstvo u svom dopisu ističe kao one koje ispuštaju "prljavu vodu".

ZAKONI

Na teritoriji BBB važi Zakon o zanatima i trgovini iz 1884/čl. XVII, a Zakon o osnivanju akcionarskih preduzeća donosi se 1922. godine.

Kralj je proglasio 5.8.1932. Zakon o radnjama. "Ovim zakonom likvidira se dosadašnje partikularističko zakonodavstvo o radnjama, koje je bilo krupna smetnja za pravilan razvitak privrednog rada..."

Formirano je i prinudno Udruženje industrijalaca, a članovi imaju biti svi imaooci industrijskih radnja. Podizanje novih fabrika u blizini državne granice je zabranjeno ???

⁷⁰ IAS. F:47. XVI 29/1930

⁷¹ Đula Seleši, Jezero Palić, Odumiranje i sanacija, Subotica 1973, st. 23.

⁷² IAS, F:47. 5419/1936

⁷³ IAS, F:57.5545/1939

Nacionalizacija

“Osnovne pretpostavke nacionalizacije proizašle su iz činjenica da je Kraljevina SHS bila jedna od država naslednica Austrougarske monarhije, da je Kraljevina SHS bila u ratu sa Austrougarskom, da je pripadala pobedničkom bloku i na osnovu toga imala određena prava prema imovini poražene strane i njenih podanika. Pravnu osnovu za ovo pružale su odredbe mirovnih ugovora kojima je ratno stanje okončano a koji su predstavljali deo versajskog mirovnog sistema: Sanžermenskog sa Austrijom i Trijanonskog sa Mađarskom potpisanih 19. septembra 1919, odnosno 4. juna 1920. godine.”⁷⁴ Prva mera države u vezi sa tim je bilo stavljanje imovine stranih državljana pod sekvestar. Tom merom je ta imovina bila pod državnom kontrolom.

Odnos državnih vlasti i javnosti prema stranom kapitalu, odnosno strancima kao njegovim predstavnicima je bio dvojak. “U jugoslovenskoj državi su se društvene snage konfrontirale: za i protiv stranog kapitala.”⁷⁵ U početku se generalna politika svodila na pokušaje “nacionalizacije” domaće privrede. “U vezi s time donet je Zakon o nacionalizaciji privrednih objekata državljana neprijateljskih država. Taj Zakon međutim nije sproveden u celosti u delo, s obzirom na to što su Trijanonskim i Sanžermenskim mirovni ugovori predvideli odredbe po kojima se austrijski i mađarski državljani kao vlasnici izuzimaju iz nacionalizacije ukoliko se radi o teritoriji koja je pripadala Austro-Ugarskoj. Pa tamo gde je ta nacionalizacija preduzeća sprovedena, ona je bila fiktivnog karaktera, jer je samo nominalno došlo do promena, a stvarno ti objekti su ostali i dalje u svojini starih vlasnika.”⁷⁶

U publikaciji "Privredno osvajanje Vojvodine", (pseudonim autora Dobrurad), Novi Sad 1921, nalazimo na ilustraciju takvih gledanja na pitanje zatvaranja domaće industrije za strani kapital i stranu robu. "Industrijaliziranje Vojvodine je na pragu. Zbog njenog otcepljenja od Austro-Ugarske nije više korisno donošenje industrijskih proizvoda iz fabrika, koje su nas dosad snabdevale, a prerada naših sirovina ovde biće od najveće koristi. Što manje našeg novca izlazi iz naše države u druge, tim ćemo biti imućniji, a što više budemo izrađivali svoje potrebe u našoj državi, tim će više biti rada i zarade za naše ljude." (st 25) Pošto takve mere nisu donosile napredak u toj oblasti, stvarnost, a i glasovi pojedinih političara i ekonomista su upućivali na preku potrebu angažovanja takvog kapitala, koji već od kraja 1921. godine prodire na ovo tržište. Tako se 1924. godine javlja i konstatacija: “Usled nepoverenja inozemstva prema nama strani je kapital privučen velikim kamatnjakom, počeo dolaziti samo preko Beča i Pešte i to na taj način što su naša preduzeća prodavala svoje udele i deonice, tako da je industrija koja je već bila nacionalizirana opet počela da se otuđuje, i to po cenu koja je niža od njene unutarne vrednosti.”⁷⁷

O odnosu prema strancima dobru ilustraciju daje i jedan dopis Ministra trgovine i industrije iz 1922. godine. "Mi imamo i suviše stranog elementa u Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji i Bosni i Hercegovinim i dokle mi taj strani elemenat ne svalimo i dok on ne dobije naš mentalitet, dotle ne treba puštati strance u našu zemlju, do najrededg izuzetka. Mi imamo u zemlji 156 000 Jevreja, najmanje, i svaki i najmanji priliv smatramo kao škodljiv po narodno jedinstvo i gazdinstvo. Samo eventualno da posluže kao učitelji pri podizanju industrije i to samo u preduzećima gde mi imamo većinu kapitala”⁷⁸ To jasno pokazuje tendenciju isključivanja stranog kapitala iz učešća u domaćoj privredi. Ali i konkretna situacija u subotičkim fabrikama, od kraja dvadesetih godina svedoči da je strani kapital sve više prodirao i na ovo tržište. On se morao prilagodavati i pridržavati okvira, da njegovo učešće ne bude većinsko, te se u mnoštvu izveštaja subotičkih firmi višim nadzornim državnim telima javlja popis vlasnika akcija, njihove nacionalnosti i državljanstva, sa ciljem

⁷⁴ nav. delo, Istorija bankarstva, st. 276

⁷⁵ Đurović, nav. delo, st. 43-45.

⁷⁶ Avramović, nav. delo, st. 148.

⁷⁷ AV, F:110.6. Savez industrijalaca Dunavske banovine piše Centrali industrijskih korporacija 1924. godine.

⁷⁸ Dopis Ministra Trgovine i industrije od 29.8.1922. AJ, F:65.2410.1426

pravdanja da stranci nemaju većinsko vlasništvo.⁷⁹ “Kraljevina SHS je imala razvijen sistem deoničarskih društava u industriji i novčarstvu, a institucija akcionarskih društava omogućavala je često stranom kapitalu “da se infiltrira u privredu pod zvučnim nacionalnim imenom i s uticajnim političkim ličnostima kao članovima uprave”.⁸⁰

U gradu se je još 1919. godine uvodi poseban porez na strance, koji će pored posebnih dozvola za rad, opterećivati i u čitavom periodu boravak takvih lica u zemlji. U subotičkim fabrikama ipak su česti primeri da stručne poslove, koji iziskuju obučenu i kvalifikovanu radnu snagu obavljaju radnici - stranci.

Naredba o izgonu ratnih doseljenika, Ministarstva unutrašnjih dela, Oseka za BBB, onih koji su se u Suboticu naselili u periodu od 27.7.1914. godine, pogađala je veliki broj stanovnika. (Sačuvana građa svedoči o blizu 1000 pokrenutih postupaka za iseljavanje. IAS, F:47. XIX, 80.) Ona je obrazložena nedostatkom stanbenog prostora. Međutim, mnogi koji su njome bili zahvaćeni posedovali su sopstvene stanove i kuće. Većina trgovaca, fabrikanta, ipak je uspevala da izbegne iseljavanje, obraćajući se Ministarstvu MUD, u Beogradu, koje im je omogućavalo da ostanu, pozivajući se na potrebe privrednog razvoja.

CARINE

Od 1920. godine doneto je na državnom nivou rešenje kojim je bio dozvoljen bescarinski uvoz mašina, alata, sirovina za industriju, čime se znatno doprinelo industrijskom poletu. I nekoliko subotičkih firmi (na pr. Ferrum) koriste takve uslove i povoljno uvoze mašine. Sa druge strane, sistemom carinskih zaštita, domaćem tržištu je bilo omogućeno da se razvija bez uticaja jake konkurencije.

NOVAC

Od stabilizacije domaće valute u 1925. godini, u privredi se osećala stalna nestašica u novcu, kreditima, i otežavala već inače poljuljani položaj domaće industrije. “Bez potrebne materijalne stabilnosti industrija u Vojvodini vrlo osetljivo je reagovala na svaki pa i najmanji potres koji je izazivao nepovoljne repekusije. To je omogućilo lakše prodiranje stranog kapitala. Strani kapital je prodirao u ekonomski najrentabilnije grane industrije.”⁸¹

Posle Prvog svetskog rata opada vrednost novca u svim državama, osim u SAD. Smanjenje vrednosti novca će tako u Jugoslaviji 1925. godine iznositi 1522%, u Rumuniji 4386% u Francuskoj 275%.⁸² U 1931. godini nastaje izrazita finansijska kriza, banke imaju uloženi 15 milijardi, a u opticaju je samo 5. Svi su zapali u psihozu i povlače uloge iz Banaka.

U nedostatku kapitala rad velikog dela industrije zavisio je od reparacija.

ENERGIJA

⁷⁹ U nekim slučajevima firme su angažovale i neke domaće državljane tzv “štromane” koji su samo formalno bili predstavljeni kao vlasnici kapitala, akcija, dok je stvarni vlasnik ostajao neevidentan.

⁸⁰ Đurović, nav. delo, st. 39.

⁸¹ Avramović, nav. delo. St. 127.

⁸² Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941), st.22.

"Najnapredniji segmenti jugoslovenskog društva nalaze se 1918. godine u procesu druge industrijske revolucije, tj. uvođenja električne energije u industrijsku proizvodnju kao pogonske snage."⁸³

U Subotici je 1938. godine čak 12 500 domaćinstava ili čak oko 50% (broj domaćinstava po popisu 1931. iznosio je 24 466) koristilo je petrolej za osvetljenje i trošilo 300 000 kg tog goriva. Za 154 automobila potrošnja je iznosila - 211 750 kg, za 40 teretnih vozila - 110 074 kg dizel goriva.⁸⁴

BROJ FABRIKANATA

Po sumarnoj evidenciji "Udruženja zanatlija", u Subotici je bilo 27 fabrikanaata.⁸⁵ Oni su upisani kao jedna od ukupno 73 vrste struka - delatnosti. Ukupno su najbrojnije bile zanatlije; cipelari - 242 i berberi - 214. U 1921. godini bilo je 2 000 zanatlija, od toga 1 500 - 1 600 Madara, 400 Bunjevaca (od kojega su broja 90 % "madaroni") i tek ostalo 60-70 Srba, saznajemo iz dopisa gradskih vlasti TIK Komori u Novi Sad.⁸⁶ U 1935. godini bilo je 1642 zanatlija.⁸⁷ Zanatlije su radi zaštite svojih interesa od države tražili pored zaštite i poboljšanja svoga položaja i mere protiv konkurencije "velike industrije"⁸⁸

Broj fabrika u Subotici je 1921. godine iznosio 21, od toga je bilo 12 u obliku deoničkih društava i 9 u inokosnom vlasništvu.⁸⁹

Njihov broj (industrijskih preduzeća) je 1933. godine povišen na 66, a od toga je bilo 9 mlinova, 12 štamparija, 2 parna kupatila, 4 ciglane i 39 firmi drugih struka.⁹⁰

⁸³ isto, st 24

⁸⁴ IAS, F:57. 4308/1939

⁸⁵ IAS, F:30.174. Imenik po strukama 1918-1941. Udruženje zanatlija osnovano je 1886. godine.

⁸⁶ AV F:92.2709/1921

⁸⁷ IAS, F:30. 211.1378.

⁸⁸ IAS, F:30.211.1704. Rezolucija zanatlija grada Subotice, 1.XII 1936, povodom proslave Zanatskog dana.

⁸⁹ IAS, F:235.18.88/1921

⁹⁰ IAS F:47.I 1587/1933

Naslovna strana subotičkog lista Privreda od 15.11.-15.12.1930. godine

Za 1935. godinu postoje podaci o 61 fabrici.⁹¹

Zanatskih radnji je 1937. godine bilo - 1 726 a trgovačkih i ostalih - 1 184. Broj subotičkih fabrika je 1921. godine iznosio - 21, 1933. - 66 a 1938. godine - 53. Razvijenost poljoprivrede je uslovljavala upućenost industrije na nju, kao sirovinsku bazu i konzumenta gotovih proizvoda. Mlinarstvo se isticalo još u periodu Monarhije a u novim državnopravnim i privrednim okvirima od 1918. godine, je bilo čak predimenzionirano. Na poljoprivredu se u najvećoj mjeri oslanjala i razvijena prehrambena industrija, zatim proizvodnja štirke i lepila kao i veštačkih đubriva. Od ukupnog broja iskazanih fabrika 1938. godine bilo je:

- 13 mlinova
- 4 štamparije
- 2 pogona za izradu proizvoda od papira
- 4 fabrike štirke
- 2 fabrike sapuna
- 2 fabrike čokolade i konditorskih proizvoda
- 7 metaloprerađivačke struke
- 2 drvoprerađivačke
- 6 tekstilnih fabrika
- 2 za obradu kamena i izradu cementnih roba
- 1 elektrana
- 1 hemijska fabrika
- 1 crevara

⁹¹ IAS, F:47.IV 2808/1936

- 1 pekara
- 1 serum zavod
- 1 klanica
- 1 ciglana
- 1 fabrika ribljih konzervi
- 1 fabrika za izradu celuloidne robe
- 1 trgovina i pogon za sastavljanje radio aparata.

U 1938. godini u gradu rade 53 industrijska preduzeća sa 4 286 radnika.⁹²

POREZI I PORESKA POLITIKA

Poreskom politikom države Vojvodina je bila mnogo više opterećena nego drugi delovi. Ovde su bila uvedena 22 poreza i prireza. Posebnu teškoću je predstavljao ratni porez uveden oktobra 1919. godine, a koji je važio narednih devet godina.

Zbor subotičkih privrednika povodom poreza na dohodarinu i ratnih poreza (na ratnu dobit za godine 1917-1920) održan je .16.4.1923. godine. Na njemu su oni istakli svoje nezadovoljstvo, te da je takav način oporezivanja pogrešan sa stanovišta narodne privrede, da su imovna stanja poreskih obveznika preterano uveličana.⁹³

Problemi koje taj stalež naglašava 1934. godine, vide se iz dopisa **Trgovačko zanatske komore, Udruženju industrijalaca**.⁹⁴ Oni su bili sledeći: bankarstvo ne daje kredite, a inače su kamate visoke 12%, sa još 2% za zakašnjenja, građenje je stalo zbog trošarine od 35% vrednosti cementa, koji je skoro postao luksuzna roba, samoupravne trošarine su počinjale da imaju karakter srednjovekovnih međugradskih carina.

I dokument **Udruženja industrijalaca, Novi Sad**⁹⁵, iz 1936. godine daje ilustraciju o aktuelnom stanju i problemima vojvodanske privrede. U njemu se navodi da postoje sledeći porezi:

Državni

- a) skupni porez na poslovni dohodak
- b) porez na luksuz (mnoge robe danas više nisu luksuz)
- c) tečevina
- d) društveni porez (slobodno ga utvrđuju porezni organi i to često loše i pogrešno)
- e) posebni poreski dodatak

Samoupravno finansiranje - opštinski porezi

- a) trošarina

Kao otežavajuće okolnosti za poslovanje ističu da su železničke tarife prevelike i da vlada nedostatak povoljnog kreditiranja. Ističu da "...kredit oživljava i održava privrednu radinost." I nastavljaju "Kod nas se s jedne strane neopravdano i ničim dokumentovano (samo na osnovu nacionalno - političkih romantičarskih fraza) vodi kampanja i borba protiv stranog kapitala, ali se istodobno ne pomažu domaća preduzeća, jeftinijim kreditima." Na području Udruženja bilo je tada 353 industrijska preduzeća sa 48 143 radnika. (bez mlinova) Od toga ih je u Subotici bilo 40.

Sličan je i izveštaj **Upravnog odbora Udruženja industrijalaca u Beogradu** isto iz 1936. godine.⁹⁶ "Najveći pritisak osećala je industrija od raznovrsnih dažbina, kojima je njen rad opterećen. To je čitav jedan konglomerat raznih poreza, prireza, doprinosa, taksa,

⁹² IAS, F:57.6135/1938

⁹³ IAS, F:235.17. Zapisnik 1923.

⁹⁴ AV, F:138, III 2008/1934.

⁹⁵ AV, F:126, VIII 7963/1936.

⁹⁶ AV, F:138, III 2135.

trošarina, dodatnih poreza, vanrednih doprinosa, luksuznih poreza, skupnih poreza, komunalnih, opštinskih, banskih i državnih poreza. Treba biti zaista odličan stručnjak pa se snaći u celom tom krstopletu dažbina i odgovoriti tačno svakoj na vreme."

I pojedini subotičani, članovi tog Udruženja, žalili su se na to stanje. Tako vlasnik mesarskog pogona *Đula Korhec*⁹⁷ ističe da je u neke gradove zbog visoke trošarine izvoz robe gotovo nemoguć, da su gradovi obrazovali cerinska područja, gde su zastupljeni i uski lični interesi.

TROŠARINA

Novi gradski namet, trošarina, koja se uvodi početkom 1930. godine⁹⁸, radi popunjavanja deficita gradskog budžeta, predstavljala je veliku teškoću za poslovanje svih subotičkih privrednika, a posebno industrijalaca. Njome je predviđeno plaćanje po posebnim tarifama za svu robu koja se unosi u grad. Time su opterećene i neke sirovine i poluizradvine koje fabrikanti nabavljaju van subotičkog trošarinskog regiona. Doduše predviđeno je vraćanje dela uplaćene sume, za proizvedenu robu koja se izveze iz Subotice, ali to je bilo skopčano sa nizom poteškoća.

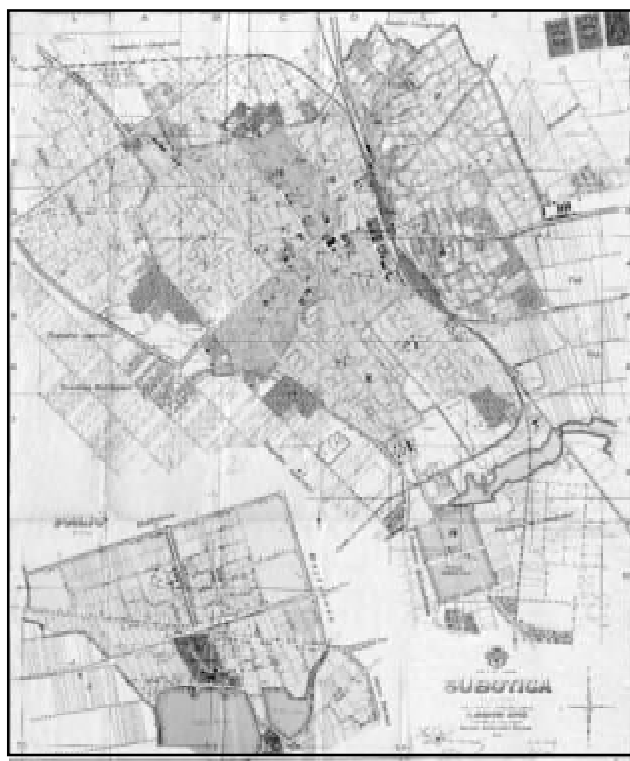
Zbog tih razloga i problema "**Lloyd**" je već 17.2.1930. godine organizovao posebnu sednicu sa tom temom, se koje je upućena žalba gradskim vlastima na predlog o uvođenju trošarine, navodeći niz okolnosti koje će otežavati trgovinu i samu proizvodnju, i ugroziti opstanak mnogih firmi. Pored zajedničke žalbe u predmetu su sačavane žalbe pojedinih firmi; "**Hartman i Konen**", "**Gingold Salamon**", i drugih kao i strukovnih sekcija, ciglara, obućara, šeširdžija,... Pored toga u njoj se naglašava i da je "Subotica jedan grad sui generis, ili još bolje rečeno: "najveće selo sveta", kako se je naš sadanji gradonačelnik g. *Selimir Ostojić*⁹⁹ veoma karakteristično izrazio. To selo se proteže na pr. prema Bačkoj Topoli 3 - 33 km."¹⁰⁰

⁹⁷ AV, F:138, III 2187

⁹⁸ Sednica Gradskog predstavništva 4.2.1930. IAS, F:47.9. 4 G.P. 795/1930

⁹⁹ Selimir Ostojić, brigadni general, (Beograd 14.10.1875 – 19.10.1931) gradonačelnik 1929-1931.

¹⁰⁰ IAS, F:235.30.78/1930. Upotreba tog termina, koji se do danas izlazio od upotrebe, poprimaće kasnije i krajnje neodgovarajuće, negativne konotacije.

Karta grada iz 1920. godine

KRIZA 1927-1934

Privrednici su ekonomsku krizu osećali još znatno ranije. Subotički Poreski odbor još 1927. doneo je sledeće zaključke u kojima ističe da je "...ekonomska kriza dostigla svoju kulminaciju", ali i delimično pokušavaju da objasne neke od razloga teškog položaja Subotice:

"Ekonomske i privredne prilike na teritoriji grada Subotice od otopljenja bajskog trokuta, koji je sa svojim bogatim stanovništvom bio stup trgovine i industrije i prirodno zalede ovog mesta, s dana na dan se pogoršavaju u Subotica kao centar trgovine i industrije negda bogate Bačke ide u susret lošoj budućnosti. Ona je osuđena inicijativu da preda u ruke Novom Sadu. Jugoistočni delovi Bačke gravitiraju Novom Sadu, a jugozapadni povukli su se u Sombor. Subotica je upućena na samu sebe."¹⁰¹ O težini situacije u kojoj su se tada našle zanatlije, a tako i ostali privrednici, govori i istupanje *Age Fistera*, zanatlije - stolare, gradskog odbornika, na sednici gradske skupštine 1930. godine, gde je izneo da od 2 200 subotičkih zanatlija "...danas barem 1600 nisu uopšte zaposleni"¹⁰²

U 1931. godini "**Lloyd**" odgovara na jednu anketu KBU. i navodi koje bi se mere trebale preduzeti za smanjivanja posledica krize. Na prvom mestu traže da izdavanje pasoša privrednicima ide brže i da putna isprava važi na duži rok, zatim; snižavanje a nepovećavanje državnih poreza i u vezi s tim da se u Subotici, a ne u Somboru, uspostavi reklamacioni odbor "...kako naši privrednici ne bi bili primorani ići u Sombor i podvrgnuti se oceni takvih ljudi, kojima ovdašnje prilike uopšte nisu poznate.", da se ukine gradska trošarina i da se omogući zapošljavanje neophodnim stranim radnicima.¹⁰³ Od 1932. godine, sa izmenama u privrednom zakonodavstvu, uspostavljen je i Reklamacioni odbor u Subotici.

Iz Razolucije koju januara 1932. godine donosi Konferencija, sazvana da raspravlja po pitanju zbrinjavanja nezaposlenih, saznaja se da ih u Subotici, bilo ukupno oko 13 000, 2000 zanatsko industrijskih, 1000 običnih, i 10 000 poljoprivrednih (od kojih, doduše samo u sezoni jedan deo nalazi posla) . To je uz članove njihovih porodica, značilo da 1/3 građana

¹⁰¹ IAS, F:235.25.358/1927

¹⁰² IAS, F:47.9. 87 G.P.

¹⁰³ IAS, F:235.32.112/1931.

Subotice "... usred najjače zime besposlicu trpi bez dovoljno sredstava za život."¹⁰⁴ To je bila situacija koju subotička sredina još nije nikada imala. Pored Berze rada, sindikalnih, staleških i humanitarnih organizacija i Grad će davati pomoć u svrhe zbrinjavanja nezaposlenih i siromašnih, i osnivanjem udruženja "**Dobro delo**".

Krajem 1931. godine, kao ilustracija krize, daje i podatak da "**Lloyd**" izveštava da mnogi privrednici pokušavaju da rasprodaju svoje automobile ili ih čak uništavaju, jer se porez plaćao samo na upotrebljiva vozila. Tada se auto, vrednosti 40-50 000, mogao se kupiti za samo 8-10 000 dinara.¹⁰⁵

ZBOROVI protestni

Subotičko "**Udruženje Trgovaca i industrijalaca**" uputilo je Ministru finansija, aprila 1923. godine, Rezoluciju u kojoj se žali na visoke poreze za ratnu dobit, za protekle godine, 1917 - 1920. Isto udruženje organizovalo je zbor privrednika 26.6.1924. godine, na kome su dotakli i pitanja poreza deoničarskih društava. Zahtevali su reviziju postupka njihovog oporezivanja. "Postoji fakat, da je prema akcionarskim društvima uveden neprijateljski sistem oporezivanja, koji ne samo da uzima sav prihod, već nosi veliki deo glavnice. Dokazano je, da preduzeće sa jednim milionom prihoda, plaća jedan i po milion na ime raznih poreza."¹⁰⁶

Gradjani!

Po našim Ustavu svi građani ove naše države treba da imaju jednaka prava i jednake dužnosti.

O pravima našim da govorimo, ali o dužnostima moramo reći, da se kod nas jednako merom se meri.

Reč je o porezu i državnim dazbinama.

Veli naševima pite su naše naše privredno organizacije, na našim, obradnicima, trgovcima, proizvođačima, razgovorima o taj nepravdi koja se čini Vojvodini i vojvodaninu najjednaki razmerom poreza koji se ovde obave. Izabaviti, deputacije, sušiti su revizije meru država, interesima, našim i dokazivali, da se ovako dolje ne može, da ovome treba našim reći, da to dolje ne vodi i t. d. pa nikad nikako posao, metode sve bez rezultata.

Ispuštiti su nas ovak običajima, da se to na merodavnom meru zna, da se o tome vodi računa i t. d. i da da se ovak poreza u Vojvodini uvedu i dazbini u sklad i razmer sa drugim u drugim delovima naše države, ali ovo već sedmi godina mi čekamo, pa otkad nitu se nje graditi, naprosto iz godine u godinu sve više se veći porez tovari na leđa i na sve došli do ovak, dalje više ne može, egzistencija naših industrijalaca, trgovaca, zanatlija, zemljoradnika i ovo već i samih radnika je opasno, da u ubrzanom i se gasimo.

Da protiv ove nepravde odlučio protestujemo sazivamo

zbor

kui će se održati

30. avgusta 1925. godine u 11 sati pre podne
pred gradskom (varuškum) kućom u Subotici.

Na zboru će se govoriti o porezu u Vojvodini i razvijenja poreza koji se plaća u ostalim delovima naše države, o načinu ubiranja poreza u Vojvodini, i o izjednačenju poreza u celoj državi.

Nema ni jednog vojvodanina, koji ne oseti na svojim leđima taj silan teret kao porezom sazivaš, pa našo dođite svi u nedelju 30. avgusta 1925. god. u 11 sati pred varušku kuću u Subotici, da podignemo odlučno svoj glas na nepravdu koja nam se čini.

Do viđenja!

Subotica, 19. avgusta 1925. godine.

Udruženje Trgovaca i Industrijalaca u Subotici.

Savez Gornjohajčkih Industrijalaca u Subotici, Obradnicke Udruženje u Subotici, Pučka Kasina u Subotici, Zemljodilska Kasina u Subotici, Poljoprivredna Društvo u Subotici, Udruženje Trgovaca i Industrijalaca u Novom Brodu, Somboru, Sreću, St. Kanjiži, Kuli, Titelu, Novom Vrhovu, Apatinsu, B. Palanki, Adi, Vukkom Belkeraku, Velikoj Kikindji, Bečeju, Kovinu, N. Bečeju, Veliku, Trgovacku Udruženje u Pančevu, Bečkoj Cerkvi, Starom Bečeju, Srebrnomu Brodu i Čurugju. Savez Hrvatskih Industrijalaca u Velikom Belkeraku, Sveo Znanstvena Udruženje na područje Bačke i Banata, Savez Vojvodaninčkih Industrijalaca, Savez Agrarnih Zajednica, Glavni Savez Srpskih Zemljoradničkih Zadruga, Znanstvena Korporecije, Udruženje Vojvodaninčkih Banata, Gornjohajsko Udruženje, Poljoprivredno Udruženje Bačke Zupanije.

Poziv građanima na protesni zbor 30.08.1925. godine

Jedan od najvećih protesta je održan 14.2.1926. godine, također u organizaciji "**Udruženja trgovaca i industrijalaca**". To je bio "zbor svih privrednih organizacija i staleža." Na njemu su učestvovali: **Pučka Kasina, Zemljodilska Kasina, Radnički**

¹⁰⁴ IAS,F:235.33. 38/1932

¹⁰⁵ Posebne Komisije su davale ocenu da je vozilo neupotrebljivo, ako bi opravka koštala više od polovine vrednosti automobila. IAS, F:235.33.688/1931

¹⁰⁶ IAS, F:235.20.537,623/1924

sindikata, Trgovačka omladina, Savez gornjobačkih industrijalaca, Subotičko obrtničko udruženje, i Udruženje gornjobačkih gestioničara, koje je bilo i organizator manifestacije.¹⁰⁷ *Dr Ivan Brankovan* na sednici gradske skupštine, zahtevao je da se Rezolucija sa tog zbora iznese pred vladu, što je i prihvaćeno i održeno posebno izaslanstvo za to.¹⁰⁸ U rezoluciji je pored ostalog naglašano: "...glavni uzrok našoj već očiglednoj ekonomskoj propasti leži u teškom i neujednačenom oporezivanju Vojvodine."

PRESELJAVANJE INSTITUCIJA

Subotička javnost reagovala je izražavanjem nezadovoljstva i protivljenjem, na glasove o premeštanju državnih ustanova, **Oblasne željezničke Direkcije, Pravnog fakulteta, Komande potiske divizije**, iz Subotice, koji se pronose već od sredine dvadesetih godina. (TZ Komora iz Novog Sada je 1929. pisala Ministru saobraćaja sa zahtevom da Direkcija ostane)

Iz Subotice su do 1936. godine već preseljene sledeće institucije: **Vojni okrug** - u Stari Bečej, **Državna učiteljska škola u Sombor**, **Konjička podoficirska škola** i **učenički eskadron** te **Advokatska Komora** u Novi Sad.

Jedan od takvih primera je i Predlog Kraljevskoj vladi, koji su doneli gradski većnici 1936. godine.¹⁰⁹ U njemu se ističe da se oni protive preseljenju bilo koje državne ustanove iz Subotice, te da bi takvi potezi nanali velike štete na privrednom, kulturnom ali i nacionalnom polju, da Subotičani očekuju barem ravnopravan tretman sa drugim gradovima i da bi trebalo ići na osnivanje novih a ne na oduzimanje postojećih državnih nadležnosti. Poseban naglasak je stavljan na potrebu osnivanja **Poljoprivrednog fakulteta**, kao najviše odgovarajućeg za ovaj kraj, gde većina stanovništva živi upravo od poljoprivrede, pa bi za njeno unapređenje to dalo izuzetan doprinos.

Dalje je navedeno da je već dotadašnje stanje u vezi tih pitanja, vešto koristila revizionistička propaganda. "Ovo stvara, pored ostalog, jednu psihozu neverice i malodušnosti i kod našeg nacionalno svesnog življa, prema našoj državi." Dalje je navedeno: "U Subotici koja plaća najviše poreza od svih gradova nestaje dobrih i sigurnih poreskih subjekata."

Bez obzira na te manifestacije neslaganja, 1939. godine iseljena je iz Subotice "**Oblasna Direkcija državnih željeznica**", koja je tada imala 380 - 400 radnika, a uz nju i "**Glavna radionica**". (Glavna radionica je bila u sklopu Mašinskog odeljenja Generalne direkcije u Beogradu) koja je zapošljavala oko 300 radnika.

Od 1923. u okviru Direkcije radila je i posebna **Telegrafaska radionica**. Do 1925. imala je destak radnika, da bi pred rat, 1940. zapošljavala čak 180.¹¹⁰

CARINARNICA

Glavna carinarnica je izgrađena 1931. godine. To je bila jedna od većih državnih investicija u Suboticu, u izgradnju objekata i infrastrukture oko njih, kaldrme, kanalizacije i gvođenog pešačkog mosta preko teretne stanice, uloženo je 14 miliona dinara.

SAJMOVI

¹⁰⁷ IAS,F:235.17.5.

¹⁰⁸ IAS,F:47.5. 3. P.S. 3030/1926

¹⁰⁹ IAS, F;47.12. 187 G.V. II 1133/1936

¹¹⁰ Sigma, nav. delo, st. 10. Od nje će nastati "Sigma"

"I subotički sajam i izložba" održan je avgusta 1925. godine. Izlagači su bili iz zemlje ali i iz inostranstva. Izlagali su u kasarni 3. konjičkog puka¹¹¹ i vestibulu Gradske kuće. Najzapaženijima su dodeljene posebne diplome.

U Subotici se od 1929. godine, u prvoj polovini oktobra održavala manifestacija "Subotička jeftina nedelja" gde su privrednici (poljoprivrednici, vinogradari, trgovci, zanatlije, fabrikanti itd.) iz grada i zemlje izlagali svoje proizvode. Bila je praćena kulturnim i sportskim programima, koncertima, trkama biciklista, mačevalačkim, fudbalskim utakmicama.¹¹² Od 1934. godine nosi naziv "Subotička privredna nedelja i izložba".

Plakat za IV Subotičku nedelju i izložbu

UDRUŽENJA

Industrijalci Subotice su imali do 1932. godine dva svoja strukovna udruženja:

"Savez Gornjobačkih industrijalaca", osnovan 1921. godine, koji je 1927. godine, kada mu je na čelu bio *Dušan Manojlović*, imao 32 člana¹¹³; i "Udruženje Trgovaca i Industrijalaca" (poznato i kao "Lloyd"), čiji temelji sežu još u 1899. godinu, koje je bilo znatno brojnije, imalo je do 700 članova.¹¹⁴ Spajanjem tog udruženja sa

¹¹¹ Komanda kasarne izašla je u susret organizatorima, ustupivši deo svojih objekata, a oni su se obavezali da će za vreme njenog održavanja svim vojnicima davati po 1 lit. vina. IAS, F:47. Gr. 690/1925

¹¹² IAS, F:51.83.1. Sačuvana je prepiska vezana za organizovanje tog sajma, od 1933 -1938.

¹¹³ Kosta Petrović, Subotica i kupalište Palić, Subotica 1928, st.73

¹¹⁴ IAS, F:235. Sumarni inventar. Osnovano je 5.11.1899. godine kao Udruženje trgovaca, tvorničara i velikih obrtnika - industrijalaca iz Subotice i Bač-Bodoško županije ("A szabadkai és Bács-Bodrogh megyei kereskedők, gyárosok és nagyiparosok térsulótánakzime Szabadkai kereskedelmi egyesület").

"Jugoslovenskim Lloydom"¹¹⁵, tokom 1921. godine (Predsednik u tom periodu je bio *Antun Bešlić*, direktor Banke) nastaje "Udruženje trgovaca i industrijalaca u Subotici". U 1923. godini je imalo - 750 članova ("...iz krugova ovdašnjih najuglednijih predstavnika trgovine, industrije i novčanih zavoda.") u 1928.- 332, u 1929.- 626. Od toga je bilo: 430 trgovaca, 60 industrijalaca i zanatlija i 136 posjednika, advokata, lekara i drugih profesija. Tada je predsednik bio *dr*

Marko Jurić

Dr Vladislav Manojlović

Vladislav Manojlović, potpredsednici *Imre Jakobčić* i *Geza Komor*, a direktori: *Dušan Manojlović* i *Lajčo Šreger*.

Sekretar tog udruženja do 1925. godine je bio *Aleksandar Rajčić*, podgradonačelnik.¹¹⁶ zatim *Milan Damjanović*¹¹⁷. *Dr Pavlović Miloš* je vršio sekretarske poslove od 1928. godine. Tada mu je ugovorom određena ukupna mesečna plata od 4000 dinara, pored određenog procenta od ostalih poslova koje je vršio za stranke.¹¹⁸ Ugovorom mu je i zabranjeno da se politički eksponira i vrši agitacioni rad. Zanimljivost je da se za taj položaj interesovao veliki broj ličnosti, iz Subotice, ostalih delova zemlje ali i inostranstva, kao na pr. *Vasa Dolinka* iz Apatina, *dr Marko Žužić* iz Zagreba, *prof. Ljubomir Kosier*, koji se tada nalazio u Berlinu, *dr Ivo Rafaeli* (*Raffaelli*) iz Trsta.¹¹⁹

Od 1932. godine, na osnovu Zakona o radnjama (donešenoh 5.11.1931.), koji predviđa formiranje prinudnih udruženja, dolazi do razdvajanja "Udruženja trgovaca i industrijalaca u Subotici" na dva udruženja: "Udruženje trgovaca"¹²⁰ i "Udruženje industrijalaca u Novom Sadu, povereništvo u Subotici" kojem je pripojeno i "Udruženje Gornjobačkih industrijalaca".¹²¹ Prvi predsednik tog novog udruženja (1932-1938) je bio *dr Žiga Litman* (*Littman*), a zatim (1938-1940) *Dezider Rot* i *Gabor Bela*, (od

¹¹⁵ "Jugoslovenski Lloyd" je osnovan 19.9. 1920. godine. Imao je 116 osnivača, gotovo svih - slovenske nacionalnosti. Predsednik mu je bio *Miloš Gavanski*, a *Mirko Stipić* i *Marko Jurić*, potpredsednici. IAS, F:235.17.

¹¹⁶ *Aleksandar Rajčić* (1884 - 1926). Javlja se i kao urednik "Nevena" i "Danice", funkcioner u upravi banaka, gradski finansijski senator.

¹¹⁷ *Milan Damjanović* je bio i član Proširenog Senata. Kada je preminuo 1927. godine, "Lloyd" je organizovao i poseban skup i sakupljanje priloga za njegovu udovicu. IAS, F:235.27.277/1928

¹¹⁸ IAS, F:235.27.286/1928.

¹¹⁹ IAS, F:235.27.306/1927

¹²⁰ IAS,F:51

¹²¹ IAS,F:56

septembra 1940). Zanimljivo je da je mesto sekretara bilo rezervisano za *dr Miloša Pavlovića*¹²². Udruženje je radilo "iako u vrlo skromnim okvirima"¹²³ sve do 15.3.1942. godine.

Jedana epizoda iz rada "**Udruženje trgovaca i industrijalaca**" u 1925. godini, vezana je za ime *dr Mirka Kosića*¹²⁴, tada sekretara "**Trgovačke zanatske komore u Novom Sadu**". Njemu tada subotičko Udruženje upućuje posebne izraze zahvalnosti, pošto se zalagao i davao nagoveštaje da će se u Subotici otvoriti ekspozitura novosadske Komore, što je bio stari zahtev subotičkih privrednika.¹²⁵ Ipak, sticajem niza okolnosti, do tog koraka nije došlo. Ličnost *dr Kosića*, je uveliko vezana za Suboticu. Ovaj priznati stručnjak, koji je nakon studija u Strasburgu, Ženevi i Cirihi doktorirao pravne i filozofske nauke, od 1925. godine redovni je profesor za predmet politička ekonomija na subotičkom Pravnom fakultetu. Ostavku na državnu službu (nastavničku) podneo je 1931. godine, pod pritiskom posledica afere koju je izazvalo njegovo angažovanje upravo u Trgovačkoj Komori. U subotičkoj javnosti i štampi bilo je iznošeno da je to mesto u Komori nespojivo ("inkompatibilno") sa položajem redovnog profesora Pravnog fakulteta. Po tim navodima ono mu je donosilo 10-15 000 dinara mesečno! ("Subotički glasnik" 21.2.1926.) Decembra 1930. godine, Disciplinski odbor Komore osudio ga je zbog niza nepravilnosti u radu, stupanja u nekoliko Upravnih odbora akcionarskih društava, čime je i materijalo naneo štete Komori.

Pored tih u Subotici su postojala još neka privredna udruženja: "**Udruženje ugostitelja**" (1905-1948), "**Udruženje zanatlija**" (1886-1950). Ono je već 1885. godine imalo je 704 člana. Nastavilo je da radi i nakon 1932, kada je donet Zakon o radnjama.

INDUSTRIJALCI U DRUGIM DRUŠTVIMA I ORGANIZACIJAMA

Stalež industrijalaca, kao jedan od delova subotičke društvene elite, angažovao se i u čitavom nizu van strukovnih društava i organizacija, kao što su bile masonske lože, Rotari klub, razna sportska, humanitarna ili dobrotvorna društva.

Privrednici, a posebno industrijalci, činili su tako i znatan deo članova u slobodno zidarskim ložama u Subotici. Iz perioda Monarhije, psotojala je loža "**Alkotás**" (Stvaranje). Od 1929. godine javlja se i loža "**Stella Polaris**" (Sjeverna zvezda), da bi se 1934. godine javila i jedna čisto jevrejska - "**Matuad Jad**".

U loži "**Alkotás**" (Stvaranje) bili su: *Arnold Balog, Đorđe Bondi, Šandor Farago, dr Jako Fišer, dr Andrija Frankl, Vuktor Grim, Adam Gutvajn, dr Emil Havaš, dr Elemer Kalmar, Ernest Komor, Ilija Lepedat, Mavro Levi, dr Geza Levi, Jovan Levi, Franjo Levi, Aleksandar Lijka, dr Aleksandar Magarašević, Cvetko Manojlović, inž. Milan Manojlović, Samu Nađ, Franjo Denegri, dr Miloš Pavlović, Kosta Petrović*¹²⁶, *Lajčo Polak, Mihajlo Prokeš, Dezider Rot, Josip Ruf, Iso Štrasburger, Nikola Švajgler, Stevan Vaci, Julije Vali, Kertes Samu*,¹²⁷ ličnosti koje su bile akcionari ili vlasnici u niza subotičkih preduzeća. U "**Sjevernoj zvezdi**" su bili: *Franjo Vukić, Adam Gutvajn, Konen Vilim Jakobčić, Miloš*

¹²² IAS, F:56.4.

¹²³ IAS, F:56.14.1/1945

¹²⁴ Dr Mirko Kosić (Vel. Kikinda 1892 - ?), profesor subotičkog Pravnog fakulteta, sociolog, pokretač i saradnik nekoliko listova i časopisa. vidi: dr Dušan Popov, Srpska štampa u Vojvodini 1918-1941, Novi Sad 1983. Supruga mu je bila subotičanka Serena Piuković.

¹²⁵ IAS, F:235.22.859/1925.

¹²⁶ O posvećenosti i upućenosti inž. Koste Petrovića u masoneriju, govori i to što je on napisao, a lože "Stvaranje" i "Stella polaris" objavile 1933. godine, njegovo delo - Sistemi masonerije. Knjižicu je štampala Gradska štamparija i knjigoveznica Subotica.

¹²⁷ I on je autor knjižice o istoriji i radu subotičkih masona - "Alkotás" - "Stvaranje" t. és t. szak. páholy alakulásának és működésének története 1909 - 1934", koju je izadala subotička masonska loža "Alkotás" - "Stvaranje", 1935. godine.

Kurteš, Ilija Lepdat, Cvetko Manojlović, dr Mijo Mirković, dr Miloš Rafajlović, Aleksandar Suvajdžić. 128

U Subotici je od 1928. godine postojao¹²⁹ i **Rotari klub (Rotary club)**. Njegovi osnivači i članovi su bili i neki od istaknutijih industrijalaca, *Vilim Konen Jakobčić, Dezider Rot, Viktor Grim, dr Miloš Pavlović*. Rotari su bili organizacija elite, u svoje redove primali su samo najistaknutije predstavnike pojedinih profesija.

Vlasnici industrijskih preduzeća su organizovali i neka sportska udruženja ili klubove pri svojim fabrikama. Tako su sportske sekcije imale: **Minerva, Ferum** (Ferrum, šport klub), **Električna centrala** (Elektrik, šport klub električne centrale). Drugi od njih su se angažovali u radu uprava već postojećih sportskih društava. Tako je predsednik (u 1927. godini) **Hakoaha, jevrejskog kulturnog i športskog udruženja** bio *Marsel Kop*, a **S.A.N.D.A. subotičkog atl. Nogometnog društva** i **Subotičkog društva za mačevanje** *Dušan Manojlović*.

Industrijalci su bili članovi i drugih subotičkih društava ili udruženja, *Kasina, lovačkih udruženja*¹³⁰, *Automobilskog kluba*¹³¹ i drugih.

I u humanitarno dobrotvornom radu imućniji stalež, pa tako i industrijalci, je davao svoj veliki doprinos, dajući značajne donacije postojećim udruženjima i ustanovama (**Dobro delo, Dobrotvorna zajednica srpkinja, Dobrotvorna zajednica Bunjevaka, Crveni krst, Uboški dom, Kolevka**, itd.). Pored toga neke ličnosti iz toga kruga su se posebno isticale i svojim ličnim angažovanjem na tom polju. Kao dobrotvorka ostala je zapamćena supruga *Rafaela Hartmana, Tereza Šreger (Schreger)*.

¹²⁸ Nenezić, st. 584 - 587. Dati su poimenični spiskovi članova loža. U loži "Sjeverna zvijezda" ih je pobrojano 45, a u loži "Stvaranje" 95. Pojedinci su prelazili iz jedne lože u drugu.

¹²⁹ Klub je po rotarijanskim pravilima zaživeo, registrovao se tek 1930. godine.

¹³⁰ Vidi: 135 godina organizovanog lovstva u Subotici, u dosluhu s prirodom, Subotica 2003. U 1934. godini u Subotici je bilo 834 izdatih dozvola za nošenje oružja. Pored lovačkog naoružanja industrijalci su bili posedovali i lično oružje, pištolje i revolvere. Tako Vilim Konen Matija ima dozvolu za pušku od 16 mm, Gonda Alfred za revolver od 6,35 mm, dr Litman Sigmund za revolver od 6,35 mm, (a i "Zorka" je imala 2 revolvera), Arpad Huter za revolver od 6,35 mm, Julije Huter za revolver od 6,35 mm, Mirko Hiter za revolver od 6,35 mm, Josip Ruf za revolver od 6,35 mm, Aleksandar Lenard za revolver od 6,35 mm, Marcel Kop za revolver od 6,35 mm, Mirko Jakobčić za 2 puške i revolver, Aleksandar Rosenfeld Aleksandar za revolver od 6,35 mm. IAS, F:47. I 3641/1934

¹³¹ Tatjana Segedinčev, *Automobilski klub Subotica 1925-1945, Ex Pannonia 5-6-7*, Subotica 2003, st. 32-46.

Tereza Hartman

Tereza Hartman u poseti dečijoj ustanovi (oko 1939.g.)

Industrijalci – Jevreji koristili su priliku da se angažuju i u svojim posebnim verskim ili društvenim udruženjima, **Mesnoj cionističkoj organizaciji** (osnovanoj 1927), **Svetom društvu Chevra Kadischa** (osnovanom 1890), udruženju **Talmud Tora**, **Udruženju milosrđa dr Bernard Singer**.

POSETE

Privrednici i gradski političari posećivali su i velike svetske privredne manifestacije, pokušavajući tako da ostvare kontakte sa privrednicima iz sveta.

U organizaciji subotičkog "**Udruženja industrijalaca**" ("**Lloyda**"), tako je od 21.4. do 14.5.1925. godine, organizovana poseta sajmovima u Milanu, Bazelu i Parizu. Predviđeno je da na put krene delegacija od 23 člana iz čitave zemlje. Subotičane je predvodio gradonačelnik *Albe Malagurski* sa suprugom *Amalijom*. Pored njih tu su bili i *Žiga Ajzler* sa suprugom, lekar, direktor Gradske bolnice *dr Paja Ivandekić*, *dr Radivoj Miladinović*, *Mirko Rotman*, *dr Cvetko Ognjanov*, veleposednik, *Milan Damjanović*, sekretar "**Lloyda**", *Miško Pančić*, trgovac i novinar *Frideš Farkaš*¹³².

¹³² IAS, F:235.21.348/1925

Dr Pajo Ivković Ivandekić

TRGOVCI

Pored velikog broja (od 700 do preko 1000) trgovačkih radnji, u Subotici je postojalo samo nekoliko firmi koje su se bavile trgovinom na veliko i ostvarivale zavidan promet. U tu kategoriju su kao najistaknutije spadale: **“Trgovačko prometno d.d. za Vojvodinu”** i **“Emil Lederer”** koji su se bavili uvozom i izvozom žitarica i prehrambenih proizvoda, te trgovine metalnom robom – **“Barzel”**, **“Koloman Senes”** i **“Piuković & Co.”**, kao i 3 trgovine kolonijalnom robom. “Postoje tri velika trgovca kolonijalnom robom koja direktno uvoze iz prekomorskih krajeva.”¹³³ To su bili: **“Klajn Geza”**, **“Nemenji i drug”** i **“Trafikant Gabor”**.

DEONIČKA DRUŠTVA, KTD, KD

Forma akcionarskih (deoničarskih) društava preovladavala je i u subotičkim privrednim firmama koje su se mogle svrstavati u industrijske. Osnovna je definicija akcionarskog društva – da se ono određuje kao društvo koje se osniva sa unapred utvrđenom glavnicom, koja je razdeljena u određen broj akcija (deonica) jednake vrednosti i u kojem učesnici sudeluju i odgovaraju svojim ulozima. Ono nije skup lica, već pravno lice – udruženje kapitala, izraženog u nedeljivim jedinicama koje se nazivaju akcije i koje su alikvotni delovi cele glavnice. Akcije glase na donosioca, mada su mogle glasiti i na ime. Osnovni organi takvog društva su: upravni odbor, nadzorni odbor, prokuriste, zbor akcionara, računopolagači.

O statusu akcionara u firmama u obliku akcionarskih društava kao i nadležnostima Komora i drugih tela i udruženja nad njima, dobar opis da je TIIZ Komora koja piše 1931. godine u jednom odgovoru subotičkom **“Lloydu”**¹³⁴. U tom predmetu se radi o traženju odgovarajućeg uverenja, potvrde da je *Ferdinand Štamberger*, akcionar **“Industrije željeznog nameštaja”**, a kojom bi se produžila njegova dozvola boravaka. U odgovoru se iznosi “...ali ona ne može da izda od Vas traženo uverenje za g. Štambergera, jer niko ne vodi evidenciju o akcionerima i o broju njihovih akcija u pojedinim preduzećima. Osim toga akcioneri i broj akcija mogu svakog dana da se, prema volji akcionera, menjaju. Jednako ni jedan akcionar nije suvlasnik dotičnih preduzeća, jer u akcionarskom društvima nema uopšte “suvlasnika”. Vlasnik svakog akcionarskog društva jeste društvo, kao firma koja je protokolisana.”

¹³³ IAS, F:235. 35. Geza Klajn, koji je vodio firmu sa razgranatom delatnošću, od trgovine osnovnim prehrambenim proizvodima, preko proizvodnje i prodaje boja, lakova i benzina, do zastupanja “Forda”, je u 1930. imao godišnji promet 3 miliona dinara. Tada je zapošljavao 10 radnika

¹³⁴ IAS, F:235.33.621/1931

RADNICI

Poslodavci industrijalci su svoje radnike uobičajeno isplaćivali nedeljno. U 1934. godini čak se vodila anketa o tome koji je dan najpodesniji za isplate, te da li i to treba zakonski regulisati. Razlozi za pokretanje tog pitanja su socijalne prirode; mnogi radnici, koji dobiju novac u subotu, potrošili bi ga još te večeri u kafanama. Subotičko udruženje industrijalaca daje sledeći odgovor: "Po mišljenju naših članova pojava, da pomoćno osoblje svoju u subotu primljenu platu potroši još iste večeri ili u nedelju, ne zavisi od struka, nego prvenstveno od karaktera pojedinca."¹³⁵ Iz odgovora pojedinih fabrika, saznaje se da su mnoge ipak već od ranije pomerile dan isplate sa subote na druge dane. "**Zorka**" kaže "...već prije 10 godina opazili smo da je isplaćivanje našeg radništva krajem nedelje (subotom) štetno po njih, odnosno po njihove porodice, pa već kroz 9 godina isplaćujemo zarade krajem dekade, t.j. 11,21,30 ili 31 svagog mjeseca.", "**Rotman**" je isplaćivao četvrtkom, pošto je petak veliki pijačni dan, itd.¹³⁶

Okružni ured za osiguranje radnika (OUZOR) ima 1928. godine, po podacima gradskih vlasti oko 19 000 članova, osiguranika.¹³⁷, a u 1933. godini, po podacima samog OUZOR-a, bilo je 17035 članova, iz industrije - 4 838, trgovine 2 605, kućne posluge - 2630, zantlija - 4014, itd.¹³⁸ Broj osiguranika je u 1936. iznosio 21 668.¹³⁹

Dragutin Gingold, industrijalac¹⁴⁰, 1936. godine, kao delegirani član (od strane industrijalaca) u Nadzorni odbor ove ustanove, zalagao se za racionalizaciju rada ove ustanove i ukazivao je da isplate osiguranicima iznose samo 21%, a izdržavanje ustanova radničkog osiguranja 50% ubrane sume na godišnjem nivou. Prihod OUZOR-a je u 1935. godini bio 6 771 827 dinara.¹⁴¹

Od 1920. godine radila je u Subotici i **Javna berza rada**. Tada se nalazila u prostorijama u Harambašićevoj 31.¹⁴² Na tom mestu ostaje do 1934. godine, kada se preseljava u ulicu Paje Dobanovačkog I (Ugao Borisa Kidriča i Engelsove) U 1934. godini gradske vlasti su donele odluku i dozvolile da se na uglu Zmaj Jovine i ?? ulice započne sa podizanjem nove zgrada za tu ustanovu kao i za Radnički Dom.¹⁴³ Gradnja je završena tek 1939. godine.

U svojoj delatnosti bavila se posredovanjem pri pronalaženju radnih mesta za radnike koji su se nalazili u njenoj evidenciji, a davala je i razne vrste pomoći nezaposlenim radnicima – obezbeđivala je ishranu i prenoćište¹⁴⁴, povlašteni prevoz, itd.

Specifičnost ovih ravničarskih prostora se aspekta nezaposlenosti se ogledala u tome da veoma veliki deo nezaposlenih radnika tražio, a u sezoni poljoprivrednih radova i nalazio rada upravo u tim delatnostima. Broj industrijskih nezaposlenih radnika je bio znatno manji. Isto tako, od ukupnog broja onih u evidenciji Berze, većinu su činili oni radnici koji su dolazili iz drugih delova krajeva. Ukupan broj onih koji su tražili posao je 1933. godine bio 8393, a broj uposlenih 1233. Čak 6636 nezaposlenih radnika je "otputovalo i otpalo" te ih je krajem godine u evidenciji ostalo samo 502.¹⁴⁵

¹³⁵ IAS, F:56.5.220/1934

¹³⁶ isto

¹³⁷ IAS, F:235.26.74/1928. Bilo je 5 takvih ureda u Vojvodini

¹³⁸ IAS, F:56.7. 387/1936.

¹³⁹ IAS, F:56.9.449/1937

¹⁴⁰ Dragutin Gingold vlasnik firme "Adin, tvornica končanih dugmadi". vidi: Prehranbena idustrij

¹⁴¹ IAS, F:56.7.170/1936

¹⁴² IAS, F:47. II 112/1920

¹⁴³ IAS, F:47. II 4656/1938. Plac za te namene je Grad ustupio besplatno.

¹⁴⁴ Podružnica Javne berze rada u Subotici je tako tokom 1933. godine izdala 2138 ručkova, i obezbedila u Radničkom azilu 3349 dana prenoćišta. IAS, F:47. IV 257/1934

¹⁴⁵ isto

Preduzeća su trebala da preduzimaju odgovarajuće mere u skladu sa vladinom "Uredbom o zaštiti od napada iz vazduha", koja je doneta 1939. godine.¹⁴⁸ U 1940. godini stupa "Uredba o ograničavanju prodaje tečnog goriva". Otežan je čitav promet i saobraćaj.

"Uredba o Jevrejima i maocima radnji koje obavljaju promet sa hranom za ljudsku upotrebu", donešena je 5.10.1940. godine, i predviđala je postavljenje posebnih državnih komesara na čelo uprave jevrejskih radnji. To je bio jasan uticaj novih rasističkih zakona, koji su se širili Evropom. Time je toj grupi onemogućen dalji promet hranom sa zemljama fašističkog bloka.

NAČIN ŽIVOTA

Sloj bogatijih građana – advokata, lekara, trgovaca, itd, veleposednika, i industrijalaca, jasno se izdvajao od većine stanovništva i po načinu života, (radnom angažovanju i privređivanju, stanovanju, odevanju, putovanjima, higijenskim i kulturnim potrebama) koji je često bio veoma luksuzan. Kod industrijalaca je prva velika razlika bila u pogledu načina sticanja sredstva za život, oni su se kao vlasnici bavili samo organizacijom proizvodnje, i ubirali profit, nisu učestvovali u fizičkom radu koji su proletri kao svoju jedinu vrednost prodavali na tržištu za minimalne nadnice. Oni nisu bili nastanjeni u skromnim kućicama od naboja bez osnovnih higijenskih preuslova, već je većina od njih posedovala objekte za stanovanje koji su savremenici nazivali - palatama, sa kupatilima, engleskim toaletima, mnogi su imali vile ili letnjikovce na Paliću, kuće i stanove po drugim gradovima u zemlji ali i inostranstvu. Dok je većina subotičana bila bez ikakvog prevoznog sredstva, dobar deo "salašara" i poljoprivrednika sa zaprežnim kolima, koja su teškim uslovima prohodnosti lokalnih puteva i bila najsigurniji prevoz, a samo retki sa kočijama, motociklima, biciklima ili skromnim automobilima, industrijalci su bili vlasnici raznih luksuznih automobila (Rolce Rols, Cadilac, Benz) a imali su i privatne šofere. Od njih je potekla i inicijativa za osnivanje "**Automobilskog kluba**" koja je išla preko "**Lloyda**".

Joca Manojlović ispred svog automobila i šofera

Većina članova koji su pristupili bila je upravo iz redova "**Lloyda**", odnosno industrijalaca.¹⁴⁹ Oni su u velikom broju svoje automobile nabavili pre izbijanja velike ekonomske krize, "da bi svoje trgovačke poslove intenzivnije mogli obavljati".

Dok mnogi nisu tokom čitavog života napuštali svoje mesto stanovanja i opštinu¹⁵⁰, subotički industrijalci su putovali po drugim kontinentima, što poslovno, što kao pravi turisti.

¹⁴⁸ IAS, F:56.11.310/1939

¹⁴⁹ Tatjana Segedinčev, *Automobilski klub Subotica 1925-1945, Ex Pannonia 5-6-7*, Subotica 2003, st. 32-46.

"Za unapredenje naše industrijske radinosti od prvostepene važnosti je sigurno potreba za dovodenjem u zemlju stranog kapitala." jasno je uočavao *dr Kosić*.¹⁵¹
Radio aparate je 1930. godine imalo samo 2480 subotičana.¹⁵²

ULOGA JEVREJSKE POPULACIJE U RAZVOJU INDUSTRIJE

Lokalna štampa, gotovo u čitavom periodu od 1918. do početka rata, obilovala je antisemitskim člancima, Jevreji su optuživani da privredno i finansijski pokoravaju zemlju.¹⁵³

Učešće Jevreja u industriji Subotice, daleko nadmašuje njihovu procentualnu zastupljenost u stanovništvu grada. Svi vlasnici fabrika 1921. godine su bili Jevreji, a u akcionarskim društvima, drže većinski deo akcija. Sličan odnos se zadržava u čitavom međuratnom periodu. Od 14 preduzeća sa više od 50 radnika, 1931. godine, Jevreji su vlasnici 8 inokosnih firmi, a u 6 deoničkih društava su zastupljeni u visokom procentu vlasništva akcija. Subotička populacija Jevreja beleži relativnu brojčanu stabilnost u čitavom periodu 1910-1934. (za koje postoje statistički podaci). Po popisima stanovništva 1910. ima 3 508 Jevreja (4,20% od ukupnog broja stanovnika Subotice), 1919. - 3 293, 1921. - 3 905 (4,29%), 1931. - 3 758, 1934. - 3 739. U odnosu na čitavu Vojvodinu, to je velika koncentracija, pošto Jevreja, po popisu iz 1921. godine ima tek 1,4 %.

Po zadnjem popisu u okvirima Austro-Ugarske Monarhije, iz 1910. godine, grad Subotica ima 83436 stanovnika, od toga 34553 Južnih Slovena (41,41%), Madara 46757 (56,03%), Nemaca 1780 (2,13%), a Jevreja je bilo 3508 (4,20%). Po prvom popisu stanovništva iz 1921. obavljenom u novoj državi, odnosno konačnim rezultatima grad Subotica je brojao 90961 stanovnika, od toga Jevreja 3905 (4,29%), Južnih Slovena 60930 (66,98%), Madara 26749 (29,40%), Nemaca 2475 (2,72%). Po konfesionalnoj pripadnosti bilo je rimokatolika 89107, pravoslavaca 6835, i izraelita 3883. Iz navedenih podataka se zapaža da jevrejska populacija u Subotici u periodu 1919-1921, nije prelazila 5% celokupnog stanovništva. U čitavoj Bačkoj je 1921. bilo ukupno 13995 Jevreja, što je u odnosu na 1910. bilo manje za 964. Grad Subotica je za taj period imao 397 Jevreja manje, što predstavlja relativno veliku razliku i govori o odlasku Jevreja iz grada. Po literaturi iz 1928. zabeleženo je za Jevrejsku crkvenu opštinu da ima 5040 duša, a Ortodoksna jevrejska veroispovest 480 duša. Gradske vlasti za 1934. godinu operišu podatkom da grad ima 102133 stanovnika, i od toga 3739 Jevreja, u unutrašnjem delu grada 3640 i 99 na vanjskoj teritoriji grada, i da po veroispovesti ima 3685 "Izraeličana" na unutrašnjem delu i 102 na spoljašnjem. I za ovaj period, Jevreji, tek po jednom izvoru dostižu učešće od 5% ukupne populacije u Subotici. Na teritoriji čitave Vojvodine u 1921. godini ima tek 1,4% Jevreja, i beleže opadanje od 0,2% u odnosu na popis iz 1910. godine.

Subotička jevrejska populacija je činila osnovu privrednika industrijalaca, od početka industrijalizacije u drugoj polovini XIX veka, do ratnih godina 1942/3, kada dolaze pod udare rasno diskriminatorskih zakona i akcija njihovog masovnog fizičkog deportovanja-uništavanja. Jedna od karakteristika koja se zapaža u njihovom privredno finansijskom usponu je generacijska, vertikalna povezanost a sa druge strane oslonjenost na rodbinske i bračne, vertikalne, odnose. Od očeva koji na temeljima zanatstva i manufakturna izgrađuju i utemeljuju fabrička postrojenja, koristeći pri tome i čvrstu strukturu svoje

¹⁵⁰ "Podaci popisa iz 1931. godine govore da je 76,4% celokupnog stanovništva nastavljalo da živi u istoj opštini u kojoj se i rodilo, 83,4% u istom srezu, 92,4% u istoj banovini." Dimić, nav. delo, I, st. 56

¹⁵¹ Kosić, nav. delo, st. 269

¹⁵² IAS, F:47. I 123/1931

¹⁵³ "Neven" 10.09.1919, Čifutski kapitalizam, st.2. vidi: Jevrejski istorijski muzej- Beograd, Zbornik 5,

nacionalne zajednice, stvarajući tesne poslovno – porodične odnose, do dece – naslednika koji nastavljaju i usavršavaju poslovanje porodičnih firmi, i dalje se povezujući uspostavljanjem novih familijarnih veza.

Socijalna struktura subotičkih Jevreja po podacima *dr Šandora Štajnfelda*¹⁵⁴ je bila sledeća: u njihovoj radno aktivnoj populaciji je bilo 3-10% veleposednika, industrijalaca, bankara, 30-35% intelektualaca, službenika, i slobodnih profesija, 50-55% zanatlija i trgovaca i svega 1-5% industrijskih radnika. “Jevreji su preko uloženog kapitala i preko rukovodećih položaja u subotičkoj industriji, bankama i veletrogovini bili zastupljeni sa 80-90%. Sa 60-70% držali su trgovinu na malo, veće i srednje zanatske radionice, a sa oko 40-50% su sačinjavali grupu intelektualaca i lica slobodnih profesija...”¹⁵⁵

Rezultati te male zajednice u domenu modernizacije proizvodnje, celokupnih ekonomsko privrednih dostignuća, kao i doprinosa celokupnom društvenom razvoju grada - nazaobilazni su.

Njihove fabrike, pogoni i druge nekretnine, tehnologija i obučena radna snaga, će biti osnova subotičke privrede i u u novom društvenom periodu od 1945.godine. Preživeli industrijalci Jevreji, koji su se vratili u Suboticu, nakon ratnih strahota, naišli su na nove političko ekonomske odnose, razvlašteni su i većina ih se odlučila za selidbu u Izrael.

U 1953. godini, krojač *Stevan Kalmar*, u svojoj molbi za smanjenje poreza, navodi da je u Subotici ostalo samo 2-300 Jevreja.¹⁵⁶ U 2003. godini JVO u Subotici ima 55? članova.

CENE 1931.godine

struja, kw čas	6,80 din. za privatnike
	5,00 za reklame firmi
	5,20 za individualnu pot. (do 200 kw)
	od 1,3- do 2,00 za velike potrošače
šećer 1 kg	12,00
kafa	40,00
pirinač	10,00
hleb	3,50-4,00
govedina	14-16,00
slanina suva	22-24,00
kobasica suva	28-30,00

Plate:

16 na dan, metlar u gradskoj službi

22 na dan, kočijaš u gradskoj službi

1300 mesečno. limar u gradskoj službi

1400 mesečno, šef odeljenja u gradskoj administraciji¹⁵⁷

	1938.	1939. godine
lecarski pregled	30	50 dinara
plombiranje zuba	60	60
meni ručak	10	12
"a la carte"	20	22

¹⁵⁴ Jevrejski istorijski muzej- Beograd, Zbornik 5, Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, st. 137

¹⁵⁵ isto

¹⁵⁶ IAS, F:68. VI 3550/1953

¹⁵⁷ IAS, F:47.XII 47/1931

bioskopska ulaznica	8,5	8,5
okopavanje I č. (bez hrane)	16	16

Cene su rasle.

1.9.1939. 9.12. 1939

hleb luksuzni	3	3,25
hleb crni	2	2,25
hleb ražani	2,50	3,00
jaja	0,60	1,25
petrolej	6	10,0

Indeks cena na veliko (1929=100)
1938. - 78, januar 1940. - 93, decembar 1940. - 143

SZABADKA GYÁRIPARA ÉS A GYÁRTULAJDONOSOK (1918-1941) BEVEZETÉS

Az ötven év megtorpanás után bekövetkezett, a demokratizálódás irányában és a tranzíciós folyamatok felé megtett társadalmi és politikai lépések után, ismét körvonalazódni kezdtek azok a teendők, melyeket a polgári társadalom és a tőkés gazdálkodás elérése érdekében el kell végezni. A gyors gazdasági fellendülés és az általános társadalmi jólét reményében, a tulajdonjogi változások, magánosítási folyamatok, az állami és társadalmi vállalatok magánkézbe való kerülése folyamatának árnyékában úgy véltük, hogy a helyi történetírást a forradalmi és osztályjellegű munkák hulláma, valamint a nemzeti-romantikus témák után, egy más irányba kell terelnünk. Úgy gondoltuk, egy olyan szociális rétegről kell szólnunk, az emberélet azon területeire kell vonatkoztatnunk, és abból a nézőpontból kell megközelítenünk a történéseket, ahol a termelés, a tulajdonjogi viszonyok, a kiemelkedő gyárosok-gyártulajdonosok bemutatása segítene az elmúlt idők megismerésében, amikor is a gazdaság a magántulajdonon, a vállalkozószellemen alapult, olyan momentumokon, melyek felelevenítésén ma is fáradoznak. A két világháború közötti éveket, az 1918-1941 közötti időt vettük figyelembe, azt a rövid történelmi időszakot a jugoszláv állam keretein belül, melyben a polgári társadalom kialakulása megkezdődött. Kutatásaink tárgya a szabadkai gyáripár helyzete és tulajdonosainak szerepe ennek fejlődésében. Az események időrendjének súlypontja, mint már említettük az 1918-1941 közötti időszak, vagyis a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, illetve Jugoszláv Királyság fennállásának ideje, azzal, hogy visszahajlunk a 19. század végéhez, mint a szabadkai gyárok többségének megalakulásának idejéhez. A II. világháború végét követő néhány évre is kitérünk, mikor a gyárok többé nem lehettek magántulajdonban. A munka fejezetekre tagolódik, ahol egy-egy fejezet egy-egy iparágat mutat be. A mellékleteket a rendelkezésünkre álló levéltári anyagból válogattuk össze. A gyáripár megjelenése a történelem színpadán a 19. század elejére tehető. Megjelenése olyan következményeket váltott ki a befogadására hajlandó államok és társadalmi közösségek életében, melyek a fejlődés fellendítői és mozgatóerői lettek. Előfeltétele lett a nemzeti jólétnek, a társadalom biztonságának, egy ország nemzetközileg elismert szerepének és az általános anyagi és kulturális fejlődésnek. Az ipari fejlődés, mint a kapitalista társadalom kialakulásának előfeltétele, Szabadkán a 19. század második felében vett nagyobb lendületet. Ezzel, igaz a fejlettebb nyugati államokhoz képest, és a Monarchia fejlettebb területeihez viszonyítva lemaradással, de ez a terület is bekapcsolódott a korszerű gazdasági és

civilizációs folyamatokba. A folyamatok hatására létrejött változások tartósak és több szempontól is jelentősek. Egyik ilyen jellemző a városiasodás hosszantartó folyamata. Az 1921-es népszámlálás adatai szerint Szabadka összlakosságának 17,80%-a (16 233 lakos) dolgozott a gyáriparban és kisiparban, 49%-a földműveléssel, 6,6%-a kereskedelemmel foglalkozott. Hivatalnokból és szabad foglalkozásúakból 9,4% volt, egyéb foglalkozású pedig a lakosság 17,2%-a. Ezek az adatok a város földművelő jellegéről tanúskodnak. Az aránylag fejlettként megőrkölt, a háborús időkben pedig sikeresen megőrzött gyár- és kisipar olyan szolid alapként szolgál az újonnan alakult államközösségben, melyre építeni lehet. 1921-ben a gyárak száma Szabadkán 21, ebből 12 részvénytársaság formában működött, 9 pedig magántulajdonban volt. 1933-ban a gyárak száma már 66, ebből 9 malom, 12 nyomda, 2 gőzfürdő, 4 téglagyár és 39 más tevékenységet folytató gyár. Az adópolitika Vajdaságot sokkal jobban súlytotta, mint más területeket. Itt 22 féle adót és pótdót vezettek be. Külön nehézséget jelentett a hadiadó, mely 1919-ben lépett életbe és az elkövetkező 9 évben volt érvényben. A gyárosok rétege, a szabadkai társadalmi előkelőségek egy csoportjaként, olyan nem szakmai csoportosulások és szervezetek egész sorában tevékenykedett, mint a szabadkőműves páholyok, a Rotari klub, különböző sportszervezetek, jótékonyági és emberbaráti szervezetek. A gyáriparhoz sorolható gazdasági vállalatok többsége Szabadkán is részvénytársaságok formájában működött. A zsidók részvételi aránya Szabadka gyáriparában messzemenően túlszárnyalta a város lakosságának számához viszonyított létszámukat. 1921-ben minden gyártulajdonos zsidó volt, a részvénytársaságokban pedig a részvények többsége az ő tulajdonukban volt. Ez az állapot szinte az egész vizsgált időszakra jellemző. A szabadkai zsidóság képezte a gyáriparosok társadalmának tengelyét a kezdetektől - a 19. század második felétől, egészen a háborús évekig, 1942-43-ig. Ekkor a faji megkülönböztetésen alapuló törvények meghozatala után, tömeges kitoloncolásuk és végső megsemmisítésük is bekövetkezik. E kis közösség jelentősége megkerülhetetlen, akár a termelés korszerűsítésében, akár az elért gazdasági teljesítmények nagyságában, vagy a város egész fejlődésében játszott szerepét vesszük figyelembe. A zsidók tulajdonában levő gyárakban, üzemekben, más ingatlanoknál alkalmazott technológia és a képzett munkaerő lesz az alapja a gyáripar további alakulásának az új társadalmi berendezés idején, 1945-től is. A háború borzalmaival túlélő, és Szabadkára visszatérő zsidó gyárosok új gazdasági-politikai körülmények közepette találták magukat. Hatalomfosztottak lettek, nem egyet meghurcoltak. Többségük az Izraeli kivándorlás mellett döntött.

INDUSTRIEWESSEN DER STADT SUBOTICA (1918-1941)

EINLEIUNG

Nach der Periode gesellschaftlich-politischer Verwandlungen in der Richtung der Demokratie und der Transition, wurde die Entwicklung einer bürgerlichen Gesellschaft mit kapitalistischer Wirtschaft angekündigt. Die schnelle industrielle und gesellschaftliche Genesung,

Privatisationsprozesse, Besitzumstransformation, der Übergang staatlichen Besitzes ins Privatbesitz- all das beeinflusste die Einstellung, wonach die lokale Geschichtsschreibung sich ändern und andere Richtung nehmen sollte. Um das bessere Verständnis der Vergangenheit-ihrer Ökonomie und Wirtschaft zu ermöglichen, sind andere soziale Klassen, andere Lebens- und Produktionsgebiete, Besitzumsverhältnisse, bedeutende Unternehmer zu ihrem Forschungsgebiete geworden.

Das Thema dieser Forschung waren industrielle Verhältnisse der Zwischenkriegsperiode 1918-1941, der Ausbau einer bürgerlichen Gesellschaft im Rahmen des Königreiches Jugoslawien, bzw. während des Königreiches der Serben, Chroaten und Slowenen mit einem Rückblick auf das Ende des XIX. Jahrhunderts, auf die Zeit als die Mehrzahl städtischer Fabriken gegründet wurden und inbegriffen die ersten Jahre der Nachkriegsperiode, als die Privatbesitz- Industrie aufgehört hat zu existieren.

Die Arbeit ist auf Kapitel, jedes mit einem beschriebenen Industriezweig, aufgeteilt. Die Beiträge sind Quellenmateriale. Die industrielle Entwicklung ist die Basis und Voraussetzung für den Ausbau der kapitalistischen Gesellschaft; als eine dominante Erscheinung erlangte sie Subotica in der zweiten Hälfte des 19. Jh-s. Obwohl sie hinter dem Westen und sogar hinter anderen entwickelten Gebieten der Monarchie zurückblieb, konnte sich diese Stadt trotzdem in die modernen Wirtschafts- und Zivilisationsprozesse einschalten. Die dadurch entstandenen Veränderungen waren tief und verschiedenartig. Eine davon war die Charakterverwandlung der Stadt und ihrer Bewohner vom halblandschaftlichen zum städtischen. Nach der Statistik aus dem Jahre 1921. arbeitete von der Gesamtzahl der Bewohner in Subotica 16.233 (17,80%) in der Industrie und im Handwerk, 49 % in der Landwirtschaft, 6,6 % im Handel, 9,4 % im Beamtenwesen und freier Profession und 17,2 % in anderen Fächern. Die geerbte, relativ entwickelte und in der Kriegsperiode 1914-1918 nicht zerstörte Industrie und Handwerk machten für die Entwicklung der Wirtschaftsmöglichkeiten im neuen Staat eine solide Basis aus. Im Jahre 1921. betrug die Zahl der Fabriken in Subotica 21, 12 davon waren Aktiengesellschaften und 9 im Privatbesitz. Im Jahre 1933. stieg diese Zahl auf 66 und zwar: 9 Mühlen, 12 Druckereien, 2 Dampfbäder, 4 Ziegelfabriken und 39 Firmen in anderen Zweigen. Die Steuerordnung des Staates belastete Vojvodina mehr als die anderen Gebiete. Hier wurden 22 Steuer- und Gebührenarten bezahlt. Besondere Schwierigkeiten verursachte das im Jahre 1919. eingeführte Kriegssteuer, welches sich folgende 9 Jahre erhielt. Die Industriellerklasse engagierte sich als Bestandteil gesellschaftlicher Elite der Stadt auch in einer ganzen Reihe anderer öffentlichen Tätigkeiten: Freimaurerlogen, Rotari Klub, verschiedene Sport- und humanitäre Vereine. Die Mehrheit der Wirtschaftsfirmen in Subotica waren Aktiengesellschaften. Der jüdische Einsatz in der Industrie der Stadt war zu ihrer prozentuellen Bewohnerzahl unproportionell. Im Jahre 1921. waren alle Fabrikhaber jüdischen Herkunfts und hielten in den Aktiengesellschaften den Grossteil der Aktien. Solche Verhältnisse behielten sich auch während der ganzen Zwischenkriegsperiode. Die jüdische Population in Subotica machte die Basis für wirtschaftliche Industrie aus, von dem Anfang der Industrialisierung in der 2. Hälfte des XIX. Jh-s bis zu den Jahren 1942/43, als sie auf Grund rassistischer Diskriminierungsgesetze deportiert und hingerichtet wurden. Diese kleine Populationsgruppe spielte in der Modernisierung der Produktion, der ökonomisch-wirtschaftlichen Ereignissen als auch des gesamten Entwicklungsprozesses der Stadt eine entscheidende Rolle.

Ihre Fabriken, Anlagen und andere Immobilien, ihre Technologie und die angelernte Arbeitskraft bedeutete eine Basis auch für die Wirtschaft in der neuen gesellschaftlichen Periode nach dem Jahre 1945. Die überlebenden Industriellen jüdischen Herkunfts, die nach den schrecklichen Kriegsjahren zurückkehrten, fanden neue politisch-ökonomische Verhältnisse, blieben ohne ihr Besitztum, so dass der Mehrheit von ihnen nichts anderes zurückblieb als nach Israel auszuwandern.

GRADEVINSKA INDUSTRIJA

Uvod

Industrijski razvoj, temelj i preduslov za izgradnju kapitalističkog društva, kao dominantna pojava u širim razmerama, zahvatila je u drugoj polovini 19. veka i Suboticu. Time će se i pored zaostajanja za najrazvijenijim zapadnim zemljama a i drugim razvijenijim delovima Monarhije ova sredina uključivati u moderne privredne i civilizacijske tokove. Promene koje će se dešavati pod tim uticajima će biti duboke i višeznačne. Jedna od njih je i proces dugog trajanja - prerastanje karaktera grada i njegovog stanovništva iz polupoljoprivrednog u pravi urbani. Procenat stanovništva Subotice koje se bavilo poljoprivredom 1900. godine iznosi 59,4 a 1910. godine se smanjuje na 53,5 da bi tek 1927. godine pao na manje od polovine populacije i iznosio 44 609 stanovnika ili 49 % od ukupnog broja. Broj onih koji se bave zanatstvom i industrijom je te godine dostigao 16 233 ili 17,8%. I na nivou Jugoslavije dominiralo je poljoprivredno stanovništvo. To potvrđuju podaci popisa stanovništva 1921. godine, po kojima je ta kategorija iznosila čak 79,50% od ukupnog broja stanovnika.

Kraljevina SHS je bila izrazito agrarna zemlja i stepen industrijskog razvoja je u celini bio veoma nizak. Političko ujedinjenje je dovelo do stvaranja konglomerata privrednih celina.¹⁵⁸ Delovi iz sastava bivše Monarhije, Vojvodina, Slovenija i Hrvatska su prednjačili po razvijenosti industrije, zanatstva, trgovine i bankarstva, odnosno gradova kao okruženja u kojem se stiču uslovi za takve privredne delatnosti. Tako je i Subotica, unoseći u Kraljevinu SHS gotovo potpuno očuvane predratne privredne resurse, spadala u red razvijenijih i većih gradskih centara. Ona je bila među tri jedina grada, sa Beogradom i Zagrebom, koja su premašivala broj od 100 000 stanovnika.

Većina subotičke industrije, prehrambena, hemijska, metalo-prerađivačka, je bila upućena na agrar, kao sirovinsku osnovu ili konzumenta gotovih proizvoda. Građevinska industrija Subotice je u periodu Monarhije bila orijentisana na zadovoljvanje narastajućih lokalnih potreba, u prvom redu grada, ali i na izvoz.

U ovu granu industrije spadaju preduzeća koja su se bavila proizvodnjom građevinskih materijala, cigle i crepa, izradom od kamena, betona i produkcijom cementa, kreča, asfalta te samom građevinskom delatnošću. Do 1918. godine ona je bila spadala među najrasprostranjenije u Vojvodini. Preduzeća za proizvodnju cigle i crepa su zauzimala drugo mesto po brojnosti, odmah iza mlinarskih preduzeća. Dobra sirovinska baza (ilovača), povoljne mogućnosti prevoza (železnička mreža i tarife, vodeni putevi) i izgrađena struktura proizvodnih kapaciteta uz razvijenu potražnju, čine u periodu Monarhije temelj prosperiteta ciglarsko-crepanske industrije. Suženo tržište u novoj državi uz smanjenu građevinsku aktivnost utiće da ova grana industrije radi sa nepotpunim kapacitetima, odnosno sa tridesetak procenata iskorištenosti u međuratnom periodu. Stanje u subotičkoj građevinskoj industriji je bilo slično.

Postojao je niz preduzeća ove grane, koja su bila osnovana još krajem 19. i početkom 20. veka, kada se Subotica ubrzano izgrađivala. Ona će uz nove firme, osnovane posle 1918. godine, činiti temelje građevinske industrije u gradu.

Prve ciglane u Subotici osnovali su inž. *Titus Mačković* 1879.¹⁵⁹ i *Mihajlo Prokeš* 1886, a "**Industriju kamena i kamenorezačkih proizvoda**" osnivaju braća *Levi (Löwy)* - 1892. godine. Ciglane *Molcer* je proradila 1898. godine a ciglane *Bernarda Glida* 1900 godine. Asfaltno preduzeće osnovao je 1889. godine *Bertalan Karšai*¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Smilja Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka, Istorija 20. veka, god. IX, br. 1-2, Beograd 1991, st. 170-175.

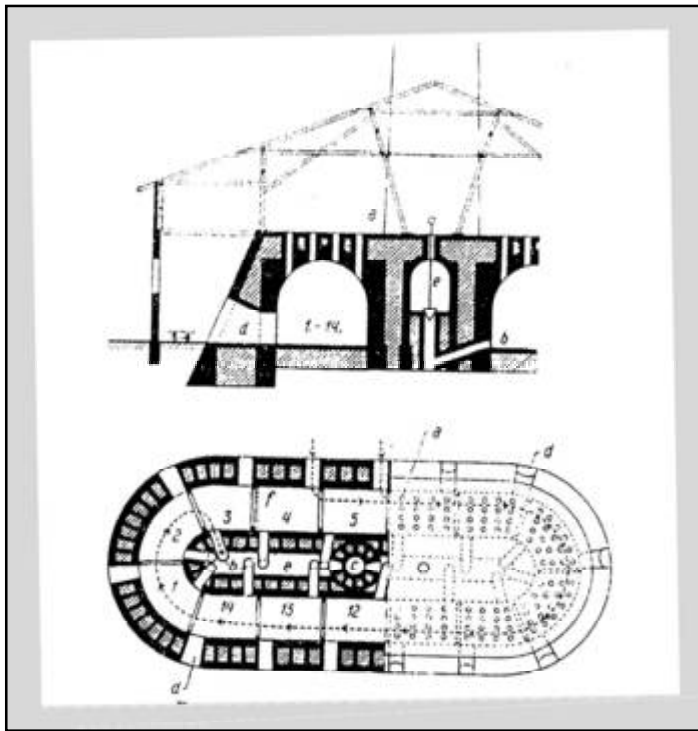
¹⁵⁹ Dušan Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, Zbornik 5, izdanje Jevrejskog istorijskog Muzeja-Beograd, Beograd 1987, st.52.

¹⁶⁰ Bertalan Karšai je kao Jevrej, 1919. godine bio predsednik društva "Chevra Kadisha".

Bertalan Karšai (Karsai Bertalan)

U Aleksandrovu je 1904. godine otpočela rad "Ciglana Kovač". Kamenorezačka firma "Palatinus" je započela rad 1908. godine. Ciglana i krečana Kladeka i drugova je radila od 1908 do 1918. godine a **Rajhlovo deoničarsko društvo za izradu keramita i ciglana** od 1907 do 1911 godine. "Subotičko građevno d.d." je radilo od 1911. godine¹⁶¹, **De Negri i drugovi** su imali registrovano ortačko društvo za proizvodnju cementne robe od 1913. do 1921. godine.

Nacrt za kružnu peć

Posle rata započela su sa radom sledeće firme: "Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d." (1919.godine), "Labor d.d." (1922.), "Deoničarsko društvo za podizanje stanova" (1928.), koja su spadala u industrijska te subotička filijala "Srborita" i "Primarius" koja su bila manjeg obima. ¹⁶²

¹⁶¹IAS, F:86.209. Pravila firme "Szabadkai építő r.t." (Subotičko građevno d.d.) su usvojena na osnivačkoj skupštini 1911. godine. Neki od akcionara su bili: Vojnić Mate de Bajša, dr Fišer Jako, Kunec Šandor, dr Kalmar Elemer.

¹⁶²Problemi vezani za razgraničenje industrije od zanatstva javljali su se od samog ulaska u novu državu, koja je još duži period zadržala neke od starih zakonskih regulativa. "U poslednje vreme često izbija spor oko pitanja, da li se izvesno preduzeće ima smatrati za industrijsko ili ne, jer je u posleratno doba, kad mnoge zanatske radnje uposle veliko osoblje i rade sa znatnim

Subotička preduzeća građevinske grupe su od 1918. godine bila prinudena da zbog niza okolnosti, u prvom redu visoke železničke tarife, tržište za svoje proizvode i usluge traže u samom gradu i okolini. Tako će razvoj i izgradnja Subotice predstavljati preduslov i okvire za njihovo poslovanje. Pored privatnih investitora tu će najznačajniju ulogu imati gradska vlast koja je kreirala urbanistički razvoj grada, raspolažući svojim fondovima za te svrhe, ali i više, državne instance vlasti koje su planirale globalni razvoj na nivou države.

Grad se u periodu pre 1918. godine, po mnogim pokazateljima, već razvio u pravi centar ovog regiona. Brojno stanovništvo, površina gradske opštine, komunikacijske veze, železnička i putna mreža, razvijena privreda, posebno poljoprivreda ali industrija upućivali su i omogućavali Subotici da u se u njoj razvija i građevinska delatnost. Centar grada je poprimao moderna obeležja, nicali su stambene zgrade, palata, trgovine, popločavale se ulice, a visoki toranj monumentalne Gradske kuće, dominirao je okolinom. U promenjenim društveno političkim uslovima, ulaskom u novu jugoslovensku državu, Subotica će pokušavati da obezbedi uslove za razvoj na privrednom i građevinsko urbanističkom planu. Izveštaj gradskog inženjerskog oteka o građevinskoj delatnosti u periodu 1918-1938. godine, dobar je pokazatelj koliko se u tome uspelo. ¹⁶³

Na velikoj površini od 809 166 kvadratnih kilometara prostirala se opština Subotica. Sam grad je bio podeljen na unutrašnju i spoljašnju teritoriju. "Centar Subotice imade karakter grada dok okolina ovog centra i periferija imaju sve osobine sela". ¹⁶⁴ U unutaršnjem delu bilo je 7 929 kuća a u spoljašnjem, koji je zauzima površinu od 787 kvadratnih kilometara, 8967 kuća i na kupalištu Palić 402 kuće. Jedan od nasledenih problema uređenja grada, koji se nije rešio ni u međuratnom periodu, bio je nedostatak vodovodne i kanizacione mreže. Stanovništvo se snabdevalo vodom sa 72 javna arteška bunara i većeg broja privatnih bunara. Na izgradnji kanalizacije koja "...postoji delimično izgrađena, bez smišljene osnove." radilo se i od 1918. godine. Tako je postignuto da "ciglom, betonom i drvetom izgrađeni kanali iznose ukupnu dužinu od 31 698 m." ¹⁶⁵ "Subotica je jedan od najvažnijih saobraćajnih centara Kraljevine, a svakako najvažniji saobraćajni centar Vojvodine. Tu se koncentrišu sve železničke linije i svi drumovi, koji teku u Bačkoj, od juga, jugozapada i jugoistoka spram severa,..." ¹⁶⁶ Izgradnja internacionalnog puta Beograd - državna granica koja je započela 1934, a dovršena 1937. godine bila je najveća državna investicija putne mreže kroz Suboticu.

Od ulaska u novu državnu zajednicu do 1938. godine bilo je izgrađeno 1 833 nova stambena objekta i 7 567 sporednih, salaša i adaptacija. ¹⁶⁷ Ta statistika se odnosi na sve novogradnje, bez obzira na materijal, odnosno, uključeni su i objekti od cigle ali i od naboja i nepečene cigle, od toga najviše 1 535 prizemnih kuća, 52 jednospratne, 11 dvospratnih, 25 javnih zgrada i 82 industrijske. Prostor Segedinskih vinograda je bio predviđen novim urbanističkim planom za izgradnju industrijskih postrojenja i radničkih kuća, što se od 1923. godine i počinje realizovati. Plan za širenje grada u Segedinskim vinogradima potiče još iz 1914. godine. U 1920. godini gradske vlasti su donele odluku da se poveća broj građevinsko tehničkog osoblja u gradskoj službi upravo i zbog poslova oko planiranog širenja i regulisanja grada. "Tendencija širenja grada je na svaki način u smeru

kapacitetima i usavršenim tehničkim uređajem, teško povući granicu između zantaskih radnja i industrijskih preduzeća" navodi subotičko Udruženje trgovaca i industrijalaca u dopisu Komori u Novom Sadu. U odgovoru se iznosi: "U praksi uzima se da postoji industrijsko preduzeće ako je zaposleno više od 15 radnika i upotrebljava pogon od više od 5 KS ili ako nema motora a ima najmanje 25 radnika." IAS, F:235.32.238/1931.

¹⁶³ IAS, F:47. V 5419/1936

¹⁶⁴ IAS, F:47. V 5419/1936

¹⁶⁵ IAS, F:47. V 5419/1936

¹⁶⁶ IAS, F:47. V 5419/1936

¹⁶⁷ IAS, F:47. V 5419/1936

Palića..." rečeno je tom prilikom. ¹⁶⁸I zaista, ulice su tu bile smišljeno planirane, pravilne i prostrane, kuće uglavnom prizemne "... građene u slobodnom otvorenom obliku sa predvrtom i obilnim pristupom svetla i vazduha." ¹⁶⁹ Mnoge industrijske firme izgradile su svoje objekte u tom delu grada (IX, X, XI krug): "Ferrum d.d.", "Hrast d.d.", "Ferrum livnica d.d.", "Fabrika štirke Kop i sinovi", "Sever d.d.", "Fabrika željeznog nameštaja d.d.", "Zefir d.d.", "Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d."

Neke od najznačajnijih gradnji koje su posle 1918. godine izvođene u Subotici su bile: Štrand kupatilo na Paliću, sa 600 kabina, koje je podignuto 1921. godine. Odluka o podizanju Štrand kupatila na Paliću i izgradnji pristaništa za čamce, je donešena 1920. godine. Za te svrhe je bila predviđena suma od 200 000 kruna. ¹⁷⁰ Rekonstrukcija Pozorišta je izvršena 1926. godine, Glavna carinarnica je podignuta 1931, Sokolsko sletišće 1936. a Jugoslovenski narodni dom se završava u 1937. godini. Iznos sredstva utrošenih do 1938. godine za izgradnju privatnih objekata, iznosio je 201 milion dinara, 45 miliona dinara je koštala gradnja javnih objekata, za ulične kaldrme i trotoare plaćeno je 42 a 2,8 milona dinara za radove na kanalizacionoj mreži. Zanimljiv je i plan gradskih vlasti za gradnje u narednom periodu. Njime je bilo predviđeno da državne vlasti učestvuju u izgradnji: aerodroma, radio stanice, zgrade za poresku upravu, osnovnih škola, pešačkog mosta preko železničke stanice. Opština je planirala da izgradi novu klanicu (stara je poticala iz 1891.), tržne tremove, vodovod i kanalizaciju, postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda (koje su išle direktno u Palić) te da izvrši asanaciju terena u blizini Gradske bolnice.

Stepen izgradnje grada dobar je indikator za stanje subotičke građevinske industrije ali i privredno ekonomskih potencijala u celini. U prvim poslertnim godinama, građevinska delatnost u gradu je skoro potpuno zamrla. Broj sagrađenih kuća za stanovanje, u 1920. godini je iznosio samo - 35. ¹⁷¹

I u kasnijim godinama, pokazuje se relativno zaostajanje u izgradnji stanova i drugih objekata u odnosu na neke druge gradove, u prvom redu Novi Sad, koji 1929. godine postaje politički centar Vojvodine i ubrzano uvećava broj stanovnika i privredno ekonomsku osnovu, beležeći izuzetno snažnu građevinsku delatnost. ¹⁷² Sa druge strane " ...vidi se mađutim da najveći grad na komorskom području - Subotica - ne pokazuje gotovo nikakvu građevnu delatnost." ¹⁷³ To je potkrepljeno sledećim podacima: broj prizemnih novogradnji od cigle, u 1929. godini, u Subotici je bio - 63, a u Novom Sadu - 274. Broj vovopodignutih fabričkih radionica pokazuje još veće razlike u korist Novog Sada, gde ih je u 1927. podignuto 35 (6 u Subotici), 1928. - 25 (11 u Subotici) i u 1929. godini - 17 (3 u Subotici).

Grad je uočavajući potrebu veće i brže građevinske delatnosti, već od 1920. godine pokušavao da je pospeši davanjem oprosta od gradskog poreza za sve novogradnjena 10 godina. Obrzalažući tu odluku Senat navodi da vlada velika nestašica stanova i da je građevinska struka u velikoj besposlici. Sličnu odluku grad je doneo i 1927, kada je oprost gradskih poreza dat za sve novogradnje na period od 20. godina. Posebnu pogodnost imale su industrijske firme (sa minimumom uloženog kapitala od 1 miliona dinara), kojima je oprost poreza davan na 15. godina. Objektivne privredne teškoće uz periferni, granični položaj Subotice i mahom negativne političke konotacije i zaključke strategijskog karaktera, uslovljene ispecifičnom nacionalnom strukturom grada na severnoj straži nove države, koji su donošeni u centru političke moći - Beogradu a koji rezultiraju njenim zapostavljanjem na državnom nivou, doprineće sporijem napredku odnosno zaostajanju

¹⁶⁸ IAS, F:47.1. Zapisnik 1919-1920, 325 P.S. 19741/1920

¹⁶⁹ AS, F:47. V 5419/1936

¹⁷⁰ IAS, F:47.1. Zapisnik 1919-1920, 100 P.S. 8676/1920

¹⁷¹ IAS, F:47. III 350/1920

¹⁷² Dr Mirko Kosić, Privreda Vojvodine u 1929. godini, izdanje Trgovačko industrijske i zanatske komore u Novom Sadu, Novi Sad 1930, st.255-259

¹⁷³ isto

Subotice na privrednom nivou, u periodu posle 1918. godine. To se odnosi i na građevinsku industriju, kojoj novo kreirana ekonomska klima nije omogućavala potpuniji razvoj.

Sudbina ciglana daje dobru ilustraciju položaja čitave privredne grane. Do godina velike ekonomske krize radile su 4 pojedinačne firme, na dostižući svoju poptunu iskorišćenost. Stvaranje kartela 1930. godine, udruživanje postojećih subotičkih ciglarskih firmi, bio je potez kojim pokušavaju smanjiti konkurenciju i zadržati nivo cena cigala.

Pregled koji sledi pokušaće dati sliku građevinskih preduzeća u Subotici između dva rata.

CIGLANA "MAČKOVIĆ"

Ciglana inženjera *Titusa Mačkovića*¹⁷⁴ izgrađena je 1879. a 1893. godine pretvorena je deoničarsko društvo¹⁷⁵ i od tada nosi ime "**Első szabadkai géptegla és cementáru gyár r.t.**" (koje je posle 1918. godine izmenjeno na "**Prva subotička parna ciglana i tvornica cementne robe d.d.**").

Njen osnivač je smatrao da grad treba da se izgrađuje isključivo od tvrdog materijala,¹⁷⁶ što je i predložio gradskim vlastima. Kao doprinos toj ideji on i osniva prvu ciglanu u Subotici, pored koje je izgradio za sebe zamak-kulu.

Već u prvim godinama svoga postojanja nailaziće na teškoće u poslovanju i beležiti gubitke. Posle smrti osnivača i glavnog akcionara *Titusa Mačkovića*, septembra 1919, kada ciglana nije radila, naslediće ga sestra Leontina i preuzeti vođenje nad Upravnim odborom. Poslovni direktor ciglane biće njen sestrić *Beno (Benedek) Mačković*, inženjer. U novoj državi će ova firma biti stavljena pod sekvestar kao imovina neprijateljskih podanika.¹⁷⁷ Sa radom će započeti tek 1923. godine, pošto je dobila zajam od Narodne banke, 450 000 dinara, na osnovu zaloga kod Opšte privredne banke iz Subotice, za pokretanje proizvodnje. Time će, posle duže pauze, biti započet rad ciglane ali će pozitivni rezultati izostati.

¹⁷⁴ Titus Mačković, inženjer arhitekta, rođen je 15.03.1851. a umro je 17.09.1919. godine. Studirao je u Beču, Ahenu i Cirihi, ali nije stekao diplomu. Nakon okončanja studija stupio je u gradsku službu, ali ne zadugo. Kao slobodni arhitekta daće svoj puni doprinos u izgradnji grada. Projektovao je više od 300 objekata, od kojih su neki značajni kulturno arhitektonski spomenici. Bio je i odgovorni nadzornik gradnje Gradske kuće. Napisao je i objavio niz stručnih dela. Vidi: Viktorija Aladžić, Titus Mačković kao graditelj secesije, Rukovet 4-6, 1998, Subotica, st. 67-71.

¹⁷⁵ Odluka da se dozvoli izgradnja prve ciglane, doneta je na gradskoj skupštini 1878. godine. IAS, F:2.XX 39/1897. Registaracija deoničarskog društva je ubeležena u registru društvenih firmi Ct II 68-69, 11.11.1893. godine. Glavnica je iznosila 400 000 kruna. Prve gubitke ciglana je počela da beleži već 1895. godine, pa je vrednost deonica snižena sa 100 na 50 kruna, tako da je osnivački kapital tada iznosio 156 000 kruna i bio podeljen u 3088 akcija. Osnivač Titus Mačković je raspolagao sa 1700 akcija koje je posle 1920. godine nasledila njegova sestra Leontina Mačković.

¹⁷⁶ Rasprostranjenost objekata građenih od tvrdog materijala je bila mala u doba krajem 19. i početkom 20. veka, kada je delovao Titus Mačković. Menjanje takvog stanja, zatačenog iz perioda pre 1918. godine, teći će veoma sporo. "Inače su kuće u Subotici i okolini, uračunavajući i salaše, većinom od naboja (3/4 od 15 520) i pokrivene trskom (10 488, crepom samo 2 725, šindrom 2 307)." Đorđe Popović Munjatović, Subotica 1922, st. 10. Primer da su i novogradnje samo delom radene od cigala, svedoči o tome. Gradske vlasti se za period od 1.10.1920. do 30.9.1921. godine izdale dozvole za 232 objekta od kojih je 106 bilo izgrađeno od naboja. IAS, F:47.III 563/1921

¹⁷⁷ Sekvestar je dignut tek posle 7 godina, 1925. godine.

S P I S A K

deoničara Prve Subotičke Parne Ciglane i Fabrike Cementne Robe D.D.
pod likvidacijom, koji su deponovali deonice radi učešća na redovnoj
godišnjoj glavnoj skupštini održane dne 8. jula 1933. god.

R. br.	Ime i prezime	Boravište	Državljanstvo	Dr. akcija
1.	Dr. Milekić Jovan	Subotica I. Aleksandrova	12. Jugoslavensko	320.
2.	Dr. Sekelj Aron	Subotica VII. Pašićeva 7.	Jugoslavensko	150.
3.	Dr. Strelitsky Donej	Subotica I. Lanojlovićeva 7.	Jugoslavensko	10.
4.	Ing. Mačković Beno	Subotica II. Masarićeva 106	Jugoslavensko	12.
5.	Tarnai Lazar	Subotica I. Vilsonova 11	Jugoslavensko	10.
6.	Lackner Jovan	Subotica 24. II. Paje Kujundžića	Jugoslavensko	200.
7.	Dembitz Vilmoš	Subotica I. Senčina 28.	Jugoslavensko	50.
8.	Mandrović Bogdan	Subotica VII. Pašićeva 7.	Jugoslavensko	100.
9.	Pilić Miloš	Subotica X. Daničićev put 11	Jugoslavensko	50.
10.	Popov Bora	Subotica X. Pavlovačka 11.	Jugoslavensko	50.
11.	Matković Antun	Subotica II. Oslobođenja 23.	Jugoslavensko	50.
12.	Evetović Mihajlo	Subotica IV. Velobitska 31.	Jugoslavensko	50.

Subotica, 7. decembra 1933. god.

Prva Subotička Parne Ciglane i
Fabrike Cementne Robe D. D. p. t.

[Signature]

[Signature]

Spiak akcionara 1933. godine

Sukobi akcionara i uprave, afere koja će uslediti nakon toga, označice i početak kraja najstarije subotičke ciglane. ¹⁷⁸ Tom prilikom je proizvedeno 1 milion cigala i prodato *Leontini* za sumu od 933 600 dinara. Preduzeće je bilo prezaduženo, zgrade oronule, mašine neupotrebljive, zemljište na placu ciglane nepogodno za dalju fabrikaciju cigala, *Leontina* optuživana od ostalih akcionara da je nestručno vodila poslovanje - to je bio put u likvidaciju koja je započela 1931. godine. ¹⁷⁹ Sama *Leontina Mačković* je bila prinuđena da rasproda celokupnu svoju imovinu, a svoj uloženi kapital, akcije, nisu u potpunosti spasili ni drugi deoničari, između ostalih: *Beno Mačković*, inženjer, *Imre Prokeš*

¹⁷⁸ AJ, Ministarstvo industrije F:65,a.j. 2409,fasc. 1425. Grupa akcionara je potaknuta izuzetno lošim finansijskim stanjem ciglane, koja je raspoložuci glavnicom od 38 600 dinara beležila gubitak od 592 900 dinara u 1924. godini, od 1921. godine vodila akciju za spovodenje stečaja firme. Optužbe na račun uprave od 8 članova, i same Leontine Mačković, protiv koje je bila podneta i krivična prijava, bile su stalne od toga perioda. "Svi znamo, da poduzećem rukovodi jedna za ovo neovlašćena i neodgovorna osoba, te ga je dovela do ivice propasti", reči su trgovca Vujković Đure, jednog od akcionara na skupštini deoničara 1924. godine.

¹⁷⁹ isto

zemljoposjednik, *dr Jovan Milekić* advokat, *dr Deneš Sterlicki* advokat, *dr Aron Sekelj* advokat, *dr Jako Fišer*¹⁸⁰, advokat i tridesetak drugih sitnijih akcionara.

Sama ciglana je bila podignuta na delu grada poznatom kao Bajnat, pored Senčanskog groblja, na površini od preko 16 jutara.

Ciglan Mačković na karti grada iz 1928.g.

Kapaciteti pogona su bili 3 000 000 komada cigala godišnje uz rad 150 zaposlenih. U 1927. godini radila je sa 10% kapaciteta.

Nakon izrečene likvidacije, svi objekti ciglane su porušeni¹⁸¹ i upućena je molba za parcelizaciju zemljišta, da bi se placevi mogli prodati, ali je ona odbijena, pošto su vlasti ocenile da lokacija nije pogodna za širenja grada, odnosno da zemljište ne odgovara za izgradnju objekata za stanovanje.¹⁸²

CIGLANA "MOLCER"

Ova ciglana je osnovana je 1898. godine od strane *Dragutin Molcera (Molczer Kálor)* i *Rajhl (Reichl) Ferenca*.¹⁸³ Nalazila se na adresi Zapadne ugarнице 418, na površini od 20 jutara. Obrtnica je izdata pod brojem 2 225, 1898. godine.

¹⁸⁰ Dr Jako Fišer (Senta 1868 - Subotica 1939), advokat, Jevrej. Sa suprugom Anom Poper (Segedin 1879-?) imao je 3 dece: Gizelu (1890) koja je bila udata za dr Artur Gabora, dr Andriju Tisu (r.1903), advokata (i nakon rata imao je u gradu advokatsku kancelariju) i Anu (1905), koja je bila udata za Bogdana Stevanovića. Dr Jako se javlja kao akcionar i član uprava u više subotičkih akcionarskih društava: "Hartman i Conen", "Favorit", "Labor", "Industrija željeznog nameštaja", "Bačka tvornica cementne robe i građevno d.d.", "Minerva", "Industrija mramora i kamenoreza d.d.", "Labor d.d." itd. Pored toga je bio žlan masonske lože "Alkot's", u kojoj je vršio i funkciju starešine.

¹⁸¹ IAS, F:47. III 389/1930. Radove oko rušenja nadzirao je inž. Beno Mačković.

¹⁸² IAS, F:47. III 630/1930. U obrazloženju za odbijanje molbe navodi se da je tlo bivše ciglane za 6 metara niže od senčanskog groblja, te da bi troškovi nasipanja bili veliki. Pozivanje molilaca na činjenicu da su tamo već izgrađene neke stambene zgrade, kula bivšeg vlasnika Mačkovića, kuće za radnike ciglane, i žalbe višim instancama vlasti, nisu donele rezultata.

¹⁸³ U registru Ct III 9 firma je ubeležena 28.5.1898. kao ortačko društvo Molcer Karolja (Molczer Károly), i Rajhl Ferenca (Raichl FÉrencz) koje je postojalo do 1904. godine. Molcer Karlo (Molczer Károly) je bio građevinski inženjer, rođen u Subotici 1863. od oca Ivana (Indija 1830-Subotica 1914), građevinara koji od 1853. žive u Subotici i majke Marije Kladek. Zanimljivo je da je i deda

Kerska ciglana Molcerovih

Posle I sv. rata je nastavila da radi kao novo ortačko, javno trgovačko društvo, članova *Molcer Kalora, dr Prokeš Mihajla i Glid Marije* (udove *Glid Bernata*).

Imala je instaliranu parnu mašinu od 85 KS, ali je preovladavala ručna proizvodnja. Radila je sa nadničarskom radnom snagom i 1927. godine ima 31 muških i 13 ženskih radnika, a naredne godine 47 ukupno. Nadnice za mušku radnu snagu su bile 30 dinara, a za žensku samo 20 dinara dnevno. Radila je sezonski, obično 3 do 5 meseci godišnje. Proizvodila je do 4 miliona komada cigala, mada joj je maksimalni kapacitet bio do 12 miliona cigala uz zapošljavanje 150 radnika. Po podacima mesnog Udruženja industrijalaca i trgovaca, iskorištenost kapaciteta u 1927. godini je dostizala samo 30%.¹⁸⁴ Učestvovala je na licitacijama koje su raspisivale velike državne firme, kao **Direkcija državnih železnica**, koja je 1928. godine tražila snabdevača za 300 000 komada cigli, za cenu od 150 000 dinara.¹⁸⁵ Od 1930 do 1932. godine nije radila, a 1933. godine proizvela je 2 500 000 miliona cigala.¹⁸⁶ Udruživanje 1930. godine, sa ciglanam Prokeš I Glid, I stvaranje firme **Molcer Karlo i dr.** posledica je tada vladajuće ekonomske krize. Krajem tridesetih godina Molcerovi, *Karlo st. i Nandor Molcer* su i otkupili ciglanu udove *Bernata Glida*.

Karlo Molcer je 1927. godine dobio i dozvolu za podizanje sušare za hmelj na prostoru ciglane (k.č. 27300).¹⁸⁷

Ciglana je radila i za vreme II sv. rata. Pored toga Molcerovi 1943. godine instaliraju postrojenja i za kudeljaru. Sin osnivača *Karlo ml.* formalno je pružio od oca rukovođenje poslovima u tom periodu. Kao i kod mnogih drugih subotičkih firmi, ta činjenica karakterisana kao privredna saradnja sa okupatorom je uzeta kao jedan od ključnih razloga

Karla, Ivan, također bio građevinar. Pored Karla, oni su imali još 4 sina: Stevan (1861), Franjo (1869), Lajčo (1870), Aleksandar (1876) zidar, koji je 1922. godine optirao za Mađarsku državu. Karlo je imao tri kćerke, Mariju (1892), Irenu (1898) i Karolinu (1907). Druga žena Karolina Salai. Obrtnica Molcer Karolju za proizvodnju cigala je izdata 6.2. 1898. godine i ubeležena u registru E 3/1898. Kasnije se kao vlasnik javlja i Karoljev sin, arhitekta, (rođen 16.10.1893. u Subotici, u Karoljevom braku sa prvom ženom Marijom Šmigura) koji je nosio isto ime kao otac. Iz ove građevinarske porodice i Molcer Nandor (Subotica 1908.) je bio građevinski inženjer, slično kao i Franjo (Subotica 1900) koji je bio ciglar. I Karlova brat - Franjo (1870) bio je građevinar u Csepelu a Aleksandar (1873) građevinar u Budimpešti. IAS, F:68.XII 63/1948

¹⁸⁴ IAS, F:235.28.112

¹⁸⁵ IAS, F:235.29.534

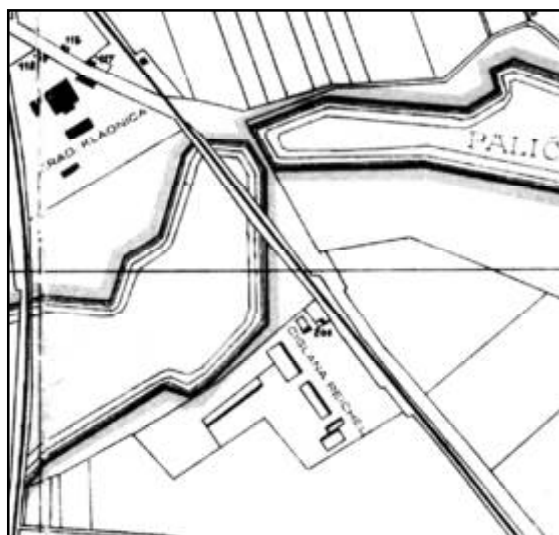
¹⁸⁶ IAS, F:235.35.242

¹⁸⁷ IAS, F:47. III 168/1927.

kojima nove vlasti obrazlažu pravne postupke, kada januara 1947. godine konfiskuju to preduzeće. 188

CIGLANA "KOVAČ"

Osnovana je 1904. godine, na adresi Aleksandovo 201. Osnivači su bili *Rajhl Ferenc, Vilmos i Nandor*. Kao deoničarsko društvo pod imenom "**Reichl féle keramit és gepteglagyár r.t.**" radiće od 1907. do 1911. godine, kada je ubeležen prestanak. *Kovač Antun (Kovács Antal)* je nakon toga preuzeo bivšu Rajhlovu ciglanu, koja se prostirala na površini od 40 jutara i proširio je pečenjem kreča, proizvodnjom crepa i keramike i šamotnih cigala. Radi toga je zaposlio i jednog stranog stručnjaka, "keramijskog" inženjera *Hantih Hajnriha (Heinrich Hantich)* čehoslovačkog podanika. U molbi Inspekciji rada, vlasnik za njega navodi: "On je kao takav sada jedini keramijski inženjer u državi našoj. On sada sastavi keramijsko odeljenje i izučava radnike u ovoj struci. Zato vrlo važno i za mene i za obrt, da se ova struka, što još nepoznata kod nas, razvije." 189

Ciglanu Reichl na karti grada iz 1921. godine

Kovač je poticao iz bogate zemljoposedičke porodice, čiji imetak je 1935. godine procenjen na 10 miliona dinara¹⁹⁰ I sam vlasnik će često boraviti u Madarskoj odakle dolazi da kontroliše rad cilane. Tako je 1928. godine došao u Suboticu iz Budimpešte, da bi posetio i ciglanu. Tom prilikom ju je i izdao u zakup.

Ciglanu je imala kapacitete i procenat iskorištenosti u nivou ostalih subotičkih ciglanama. I ona je uz mašinski parni pogon upotrebljavala nadničarsku radnu snagu i radila sezonski. Broj zaposlenih je varirao od 61 u 1925. godini do 66 radnika u 1927. godini. 191 U 1927. godini radila je sa polovinom kapaciteta. 192

¹⁸⁸ IAS, F:86. K 281/1946. Tom presudom je Karlo Molcer ml. Osuđen na kaznu lišavanje slobode sa prinudnim radom od 7 meseci. Njegova stručnost i lojalnost novim vlastima mu je ubrzo prokročila put na planu profesionalnog angažovanja, pa je već 1947. godine radio kao inženjer u građevinskoj firmi Pokrajinsko građevinsko preduzeće i to kao šef tehničkog odeljenja a držao je i kurseve građevinskim radnicima.

¹⁸⁹ IAS, F:235.22.825/1925

¹⁹⁰ IAS, F:43.122. Kovačevi sinovi su gazdovali sa porodičnim imanjem od 340 jutara, koje se nalazilo u Györu (Madarska)

¹⁹¹ AV, F:126, VI - 1066

¹⁹² IAS, F:235.28.112

CIGLANA "HERMAN"

Javno trgovačko društvo "za fabriciranje cigala" koje su osnovale *Lea Herman*, rođena Braun, iz Subotice i *Marta Albahari* iz Zagreba, sa poslovođom *Vilimom Hermanom* 193, zakupilo je 1928. godine ciglanu Kovač. Ono je nastavilo da radi na izradi cigala, crepova i šamotnih cigala, zatečenim mašinskim instalacijama.

Pogonsku snagu obezbeđivao je 1 parni kotao, od 10 atmosfera, snage 70 KS i elektromotori. Mašinskim pogonom se mešao sirovi materijal, pokretala presa za oblikovanje cigli i pokretna traka kojom su sirove cigle transportovane do okrugle peći sa dva dimnjaka u kojoj se vršilo pečenje cigli. Broj zaposlenih je 1928. godine iznosio 58.¹⁹⁴ Radno vreme je bilo od 6 do 17 sati, uz odmor pola sata ujutro i 1 sat po podne.

Ciglanu je radila za subotičko tržište ali je i izvozila svoje proizvode u Mađarsku. Udruženje trgovaca i industrijalaca iz Subotice javlja 1928. godine Direkciji železnica da je za ovu ciglanu potrebno obezbediti, u sezoni kada radi, od 1. avgusta do 15. novembra, ukupno 150 vagona. (1 vagon = 2400 kom. cigala)¹⁹⁵ "Opšta kreditna banka d.d." iz Subotice je preuzela upravljanje nad ovom ciglanom 1930. godine.¹⁹⁶ U tom periodu najveća godišnja proizvodnja je iznosila 6 000 000 cigala, a broj zaposlenih se kretao do 150. Molcer Karlo je kupio ovu ciglanu 1930. godine.

CIGLANA "PROKEŠ"

Osnovana je 1886. godine. Nalazila se u blizini groblja, na adresi Bajski vinogradi 10 (164). Površina sa koje se vadila ilovača iznosila je 21 jutro. Okrugla peć je izgrađena 1891. godine. Stari dimnjak je, zbog jednog oštećenja od udara munje, 1928. godine zamenjen novim, visine 40 metara.¹⁹⁷ Osnivač joj bio *Mihajlo Prokeš*¹⁹⁸, a angažovan je bio i njegov sin istog imena advokat i veleposednik.

Nije raspolagala mašinskim pogonom, svi poslovi su obavljani ručnom radnom snagom. Imala je najmanji kapacitet od subotičkih ciglana, do 2 000 000 komada cigala godišnje, i zapošljavala u skladu sa tim i najmanji broj radnika. Tako je 1928. godine imala samo 22 radnika.

Od 1930. godine stupa u zajedničku firmu sa ciglanom Molcer i Glid.

¹⁹³ Herman Vilim, od oca Žigmunda (1855 Kačmar - Subotica 1932) i majke Glid Rozalije, rođen u Bačkom Petrovcu (1892 - Subotica, 1935), fabrikant cigle. Oženjen Karolinom Braun, sa kojom je imao decu Mirjam i Belu. Karolinina sestra je bila Lea Braun, žena Herman? Stariji brat mu je bio Herman Matija (Baja 1890), čija žena je bila Adela Kunec (rođena u Subotici 1895. godine), a mlađi Ernest

(Subotica 1894, oženjen Rosenfeld Kornelijom) IAS, F:68, XII 399/1946.

¹⁹⁴ AV, F:126, VI - 1066

¹⁹⁵ IAS, F:235.27. 333/1928

¹⁹⁶ IAS, F:47. XIII 25/1931. Opšta kreditna banka iz Subotice je inače zastupala ciglane Glid, Molcer, Prokeš i Hermana Vilima i u ranijem periodu, na licitacijama kod državnih preduzeća. Preuzevši Kovačevu ciglanu nastaviće da organizuje proizvodnju u njoj. Zabeleženo je da je tražila od gradskih vlasti oslobađanje od plaćanja trošarine za prevoz 400 kola peska iz Majšanskih vinograda u ciglanu. IAS, F:47. XIII 25/1931

¹⁹⁷ IAS, F:47. III 672/1928. U molbi za podizanje novog dimnjaka dr Prokeš se potpisuje kao "fabrikant cigala"

¹⁹⁸ Mihajlo Prokeš (Subotica 1888-?), od oca Mihajla i mati Etela Birkaš, zemljoposjednik. Imao je 3 dece.

Nakon rata su nove vlasti dale procenu da instalirana peć može da radi još 25-30 godina.¹⁹⁹

CIGLANA "GLID" ("STEVAN")

Započela je rad 1900. godine. Nalazila se na adresi Tuk ugarnice (Senčanski put) 114. Nakon rata nosila je naziv "**Bernat Glid fabrika kreča i cigala**". Tada je vlasnik ove ciglane je bio *Bernat Glid (Glied)*²⁰⁰ koji ju je vodio sve do smrti 1927. godine, kada je njegova naslednica, kćerka *Katarina Marija* udata *Dajč (Deutsch)*²⁰¹, poverila vodenje firme svome mužu *Samuelu Dajču (Deutsch)*.²⁰²

Ciglanu Glied na karti grada iz 1921. godine

Pošto se nalazila u blizini pruge, povezana je bila na železničku mrežu sopstvenim kolosekom. I ova ciglana, koja se bavila i pečenjem kreča, imala je kružnu peć, a proizvodni proces se obavljao pretežno ručnom snagom. Stepem iskorištenosti je 1927. godine iznosio 50% kapaciteta, koji je iznosio 5 000 000 komada cigala godišnje. Teškoće koje su pogadale čitavu ciglarsku struku nisu poštedele ni ovu ciglanu, pa je firma 1933. godine prestala sa radom, da bi iste godine *Dajč Marija* ponovo registrovala ciglarsku tvornicu²⁰³ pod

¹⁹⁹ IAS, F:68. XIII 412/1948

²⁰⁰ IAS, F:57.3406/1933. Glid Bernat je 1919. godine sa suprugom Marijom Levi, dobio odluku o proterivanju iz Subotice kao ratni doseljenik. (Odluka Senata br.7871/1919) ali je ipak uspeo da ospori tu odluku i nastani se u gradu. Imao je kuću na adresi Zrinski trg 31. On je došao je iz Bačkog Petrovca, maja 1918. godine, gde je imao ciglanu i drvaru. " Do maja meseca 1918. godine stanovao sam u Bačkom Petrovcu, tamo sam imao ciglanu i drvaru, što sam sa kućom zajedno prodao i u Suboticu doselio, i kojoj mi mnogobrojni rodovi stanuju. a za za doseljenju u Suboticu bio mi je i to razlog da moju 13 to godišnju kćerku školovati mogu.", pisao je u mobu Ministarstvu. U Subotici je kupio drvaru Josipa Dohanja i tvornicu cementne robe Gabora Figure. IAS, F:47, 1426. 80-5

²⁰¹ Katarina Dajč (Bački Petrovac 1905 - Aušvic 1944)

²⁰² IAS, F:57.7587/1938. Dajč (Deutsch) Samuel je rođen 21. 11. 1902. godine u Bonjhadu (Madarska) od oca Mavre i majke Serene Šrajber. Od 1907. godine boravi u Bačkom Petrovcu, a od 1923. godine Subotici, gde je "svršio talmudsku školu". Imao je registrovanu eksportno - importnu firmu "Hermes". U 1938. godini se preseljava u Beograd. Žena mu je bila Katarina Glid (r.1905), sa kojom je imao sinove Bernata (r. 1934.) i (Eduarda (r. 1936.)

²⁰³ IAS, F:57.26. Registar industrijskih radnji III 11932-1946, 1/1933

imenom "**Stevan**" koja je radila do 1936. godine. U vlasništvo Molcerovih prelazi 1936. godine.

Nakon rata sve subotičke ciglane su nacionalizovane. Od njih je formirano gradsko ciglarsko preduzeće "**Gradevinar**". Zanimljivo je da pored ostalih, iskrsavaju i roblemi zbog nedostatka sirovina, zemljišta. ²⁰⁴

"LABOR DEONIČARSKO DRUŠTVO ZA PODIZANJE STANOVA "

Osnovali su ga 1922. godine *Josip Hartman*²⁰⁵, *Vilim Konen (Conen)*²⁰⁶, *Ludvig (Lajos) Šreger*²⁰⁷, *dr Jako Fišer* i *Mirko Kemenj* sa osnivačkim kapitalom od 1 000 000 dinara. Ubeleženo je u registar Sreskog načelstva D 50/1922. To je zapravo bilo sestrinsko preduzeće subotičkog izvoznog giganta firme "**Hartman i Conen**" (i adresa mu je bila ista - Preradovićeve 18), što je i ozvaničeno 1938. godine, kada se uz promenu pravila društva menja i naziv u "**Hartman i Conen Labor d.d.**". Kao predmet rada je navedeno: "Kupovanje i prodavanje nepokretnosti i zidanje kuća; trgovina i prodaja jaja, živine, perja i voća, kao i eksportiranje ovih u živom i zaklanom, svežem ili konzerviranom stanju i to na veliko ili malo." ²⁰⁸

I do tada se bavilo podizanjem najamnih palata i prometom nekretnina. Izgradilo je spratnu najamnu palatu u Jelačićevoj ulici 2. Cena izgradnje je bila preko 1,5 miliona dinara. ²⁰⁹

Beogradska firma "**Labor, tehničko preduzeće za izgradnju modernih puteva**" javiće se od 1934. godine kao glavni izvođač radova na izgradnji internacionalnog puta Beograd (Zemun)-Subotica. Sa ovom firmom "**Labor d.d.**" je stajao u poslovno finansijskoj vezi. Tako će se prilikom radova na X deonici puta, trasi kroz @ednik, 1937. godine, "**Labor d.d.**" javiti kao izvođač poslova. Tada je postavljen uzani industrijski kolosek od žedničke železničke stanice do gradilišta puta. ²¹⁰

²⁰⁴IAS, F:68, XIII 412/1948

²⁰⁵Hartman (Hartmann) Josip (József) rođen 21.03.1886.godine, je sin Rafaela Hartmana, osnivača najveće subotičke izvoznice firme "Hartman i Conen" i Šreger Tereze (Schréger Terez). I on je bio uključen u porodično preduzeće, ali je imao akcija i u nizu drugih deoničarskih društava, proizvodnih ali i finansijskih. Pored toga je posedovao hotel "Jagnje" u Subotici, i "Nacional" i "Royal" u Beogradu. Obavljaio je i funkciju potpredsednika Jugoslovensko - austrijske trgovačke komore. Po narodnosti je bio Jevrej da bi tokom rata prešao reformatsku veru. Rešenjem Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS br. 26869/1927 dobio je pravo da koristi uz svoje prezime i titulu, rinenburški ("visokorodni vitez plemeniti Hartman Josip rinenburški") koju je dobio od holandske države te godine. (Rynenburg je grad u provinciji Utrecht). IAS, F:57.95. 1938.

²⁰⁶ Vilim Konen (Wilhelm Conen), stariji, (rođen u Düsseldorfu 1866. od oca Mathiasa, baštovana i majke Ernestine Eykler, umro u Subotici 1938. godine) suvlasnik, odnosno akcionar firme "Hartman i Conen", ali i drugih. Sin mu nosio isto ime - Vilim (rođen 25.5.1903. u Subotici) kojem je dodavao majčino prezime Jakobčić (po majci Jeleni Jakobčić) i isto kao i otac, učestvovao u nekoliko akcionarskih društava.

²⁰⁷Lajoš Šreger (Schreger) (Segedin 1875 -) je bio i akcionar te član upravnog odbora preduzeća "Hartman i Conen". Vršio je kontrole u filijalama te firme u Engleskoj, Švajcarskoj, Nemačkoj i Madarskoj.

²⁰⁸ IAS, F:57.6599/1938.

²⁰⁹ IAS, F:47.III 353/1928

²¹⁰ IAS, F:57.2607/1937

S P I S A K

deponovanih akcija za glavnu skupštinu od 18.marta 1933.godine
firme:"LABOR d.d.za gradjenje kuća"

Red. br.	Ime deoničara	Koliko deonica	Podanstvo	Mesto stalnog borav.
1.	Dr.Fischer Jako	10	Jugoslavensko	I.Aleksandrova 4.
2.	Dr.Kalmar Elemer	10	"	VI.Trg Cirila i M.3.
3.	Erishaber Jene	10	"	VIII.Aleksandrova ul.5.
4.	Beck Ljudevit	10	"	VI.Preradovičeva ul.18
5.	Dr.Tisa Andrija	10	"	VI.Trg Cirila i M.4.
6.	Kozanj Mirko	10	"	" Preradovičeva 18.
7.	Rudić Ivan	10	"	V.Kotorska ul.38.
8.	Lieber Bela	10	"	I.Aleksandrova ul.4.
9.	Hermec Franja	10	"	VIII. " 5.
10.	Dr.Dembic Ljudevit	10	"	I.Senoe ul.30.

S P I S A K

članova upravnog odbora firme:"LABOR d.d.za gradjenje kuća.

1.	Conen Vilim Matija	Jugoslav.	VI.Preradovičeva 18.
2.	Šreger Lajčo	"	V.Prestolonasl.Petra 20
3.	Conen Vilim	"	VI.Preradovičeva ul.18.
4.	Hartman Josip	"	"
5.	Dr.PiŠer Jako	"	I.Aleksandrova ul.4.
6.	Beck Lajčo	"	VI.Preradovičeva ul.18.

Da gornji podatci u svemu odgovaraju stvarnosti,-tvrdi
Subotica,9.decembra 1933.godine,

Uprava
AKCIONARSKO DRUŠTVO
"LABOR"
ZA GRADJENJE KUĆA

Spisak deoničara Labor a.d iz 1933. godine

Na početku 1940. godine firmi se opet vraća stari naziv i delatnost, koja kao "Labor d.d." ima da se bavi "kupovanjem i prodavanjem nekretnina i zidanjem kuća, fabrika i trgovačkih objekata". Glavnica je tada povišena i iznosila je čak 5 miliona dinara. Međutim to su bili samo spekulativni potezi uprave, pošto je subotičko Sresko načelstvo 16.avgusta te godine donelo odluku o proglašavanju ovlaštenja firme nevažećim pošto se već više od godinu dana ne bavi svojom delatnošću "nakupovanjem nekretnina i zidanjem kuća". "Labor" je po tom izveštaju kupovao nakretnine,a posedovao ih je Subotici, Starom Bečeju, Beogradu, samo za sebe. To su bili objekti velike vrednosti, palata sa 22 stana u Subotici ("Labor palata", Jelačićeva 2, k.č. 30220), pivara u Starom Bečeju koje je kupljena za 3 500 000 i kuća u Beogradu za 6 700 000 dinara. U žalbi na tu odluku Načelstva, koja nije usvojena, društvo je ukazivalo da u trenutnoj situaciji nema kupaca ali da to ne znači da je obustavilo svoju delatnost.

Ovo deoničarsko društvo, snažne finasijske zaledine, nije se primarno bavilo neposrednom građevinskom delatnošću, nije imalo svoje stalne radnike i mašinsku opremu, potrebnu za takve poslove. Angažovalo je, prema potrebi ovlaštene arhitekte, zidarske majstore i nadničare ili ulagalo u nabavku neophodne opreme. Ono je bilo uspešan organizator građevinskih poslova, (kao pri izgradnji internacionalnog puta do Subotice) a bavilo se i iznajmljivanjem te prometom nekretnina.

" DEONIČARSKO DRUŠTVO ZA PODIZANJE STANOVA "

Osnivačka skupština ovog deoničkog društva je održana 2.12.1928. godine. Osnivački kapital je bio relativno mali, 500 000 dinara. Registracija je ubeležena u registru suda CT X 820/65. Delokrug rada, koji je bio predviđen pravilima se sastojao u podizanju zgrada za stanovanje i njihovom izdavanju pod zakup. U Upravni odbor su izabrani sledeći akcionari: *Josip Hartman*, industrijalac, *dr Ljudevit Dembic*, gradonačelnik u peziji, *dr Jako Fišer*, advokat, *dr Kalmar Elemer* te *dr Miloš Pavlović*, sekretar Udruženja Trgovaca i industrijalaca u Subotici. Delokrug rada je bio sličan deoničarskom društvu **Labor**, čiji istaknuti akcionari plasiraju kapital i u ovo društvo. Glavnica je povišena na 1 500 000 dinara u 1937. godini. Naredne godine pokušavalo je da dobije od Kraljevske banske uprave dozvolu za zidanje bioskopa, što mu je i omogućeno, pošto su u promenjenim pravilima naznačili i tu deletnost.

"BAČVANSKA TVORNICA CEMENTNE ROBE I GRAĐEVNO D.D."

Registracija ovog preduzeća je izvršena 1919. godine u registru Ct VIII 39. Bilo je upisano pod imenom "**Bácskai cementárugyár és építő r.t.**". Tek početkom dvadesetih godina počinje da se upotrebljava srpski prevod tog imena. Kao adresa je naveden segedinski put. (Segedinski put 119, ili kasnije Daničićev put 26, ugao sa Markovićevom ulicom (Trebinjska) (Gr. uložak 22902, k.č. 7528-7531, ukupne površine 1 k.j. 583 kv. hv.) Od te firme je deo placa otkupila i firma "**Zephir**", te će i ona nositi istu adresu.) Ono je nastalo kada grupa novih ulagača preuzima firmu "**De Negri i drugovi**".²¹¹ (De Negri koji tek 1932. godine pokreće postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva, pošto je do tada bio italijanski državljanin.) Nekretnine predašnje firme (z.k.br. 7529, 7530, 7531/1) preuzete su kao osnivački ulog i procenjene su na vrednost od 76 000 k, odnosno 76 komada akcija, od ukupno 250, koliko ih je bilo emitovano. Tako je nominalna vrednost osnivačkog kapitala novog preduzeća iznosila 250 000 kruna. Već 1919. godine, gradske vlasti su na molbu "**Bačvanske tvornice cementne robe i građevnog d.d.**" izdale građevinsku dozvolu za dogradnju fabričkih postrojenja u segedinskim vinogradima. Radovi su završeni krajem te godine i upotreba dozvola je izdata juna 1920.²¹²

Kao najveći akcionar javlja se *Žiga Ajzler*²¹³, koji je imao 100 akcija. Među ostalim akcionarima su bili: *dr Jako Fišer*, advokat, *Ervin Gedike*, direktor filijale

²¹¹ De Negri Jovan ?, sin mu je Franjo (r. Subotica 1903.) italijanski državljanin do 1932, građevinski inženjer, urbanist, diplomirao je 1927. u Beogradu. do 1929. radio kod Kolomana Vidakovića, a zatim u gradskom Inženjerskom odeljenju, do 1947. godine. IAS, F:68 V 780/1948

²¹² IAS, F:47.1201.III 110/1919

²¹³ Žiga Ajzler (Eisler Zsiga) (Subotica 1886 - Aušvic 1944). Potiče iz trgovačke jevrejske subotičke porodice. Otac mu je bio Eisler Mano, trgovac, a mati Laura Weis. Oca je 1906. preuzeo trgovinu građevinskim materijalom, da bi se kasnije javljao kao akcionar u nizu subotičkih firmi, bio je i direktor Oseka za ugalj, Hrvatske svopće kreditne banke d.d., filijale u Subotici, u periodu od 1926 do 1931. godine.

Jugoslovenske banke, Đula Vali, inženjer²¹⁴, *Mavro Donat*, trgovac, *Žiga Štern*, zanatlija, *Mirko Jakobčić*, direktor "**Opšte Kreditne banke d.d.**", *Milivoj Nićin* veletrgovac i drugi. Žlanovi uprave 1925. godine, kako stoji u izveštaju Ministarstvu, u kome je navedena i narodnost akcionara, su bili: *Mirko Jakobčić* po narodnosti - Bunjevac; *Ervin Gedike* - Hrvat; *Đula Vali - Madar*, *Milivoj Nićin* - Srbin, *Stevan Vaci - Madar*²¹⁵; *Žiga Ajzler* - Jevrej i *dr Kalmar Elemer* - Jevrej²¹⁶.

Inž. Đula Vali (Vály Gyula)

U Pravilima se kao cilj društva navodi: "...proizvođenje cementne robe i veštačkog kamena i prodaja istih, nadalje zgotovljenje željeznog betona, vršenje poslova od veštačkog kamena, preduzimanje svakovrsnih (visokih i dubokih) građevnih poslova, kupljenje i prodaja svakovrsnog građevnog materijala na vlastiti i tuđi račun u komisiju". Praktično se bavila izradom raznih predmeta od cementa, cevi, ploča, te veštačkog kamena.

²¹⁴ Đula Vali (Vály Gyula), (1866 - 1930) Supruga mu je bila Ilona Prokes. diplomirao je arhitekturu u Budimpešti 1887. godine. Od 1890. godine radio je kao gradski inženjer a kasnije i kao ovlašteni arhitekta. Na stručnom planu je ostavio prepoznatljiv trag. Radio je na adaptaciji stare učiteljske škole (do 1907.), planovima podizanja Kolveke (1900.), Jugoslovenske banke i kao glavni izvođač pri izgradnji Gradske kuće. Pored toga je obavljao još niz funkcija, i to kao: član jurisdikcionog odbora u gradskoj upravi, sekretar "Narodne kasine" ("Nemzeti Kaszinó"), blagajnik subotičkog bibliotekarsko - muzejskog društva, sekretar "Slobodnog liceja" ("Szabod liceum"), starešina slobodno zidarske lože "Alkotás" (od 1924. kada je primljena u okrilje Velike lože "Jugoslavija" nosi ime "Stvaranje" IAS, F:47.Gr.263/1925) i druge. Kao delegat grada učestvuje na svetskoj izložbi u Drezdenu 1903. godine.

²¹⁵ Stevan Vaci (Váczi István), arhitekta. (Vajsló 1885 - ?) žena Marija Farkaš, deca Tibor, Stipan i Laslo. Od 1912. u Subotici. Optant iz Madarske koji je 1923. stekao jugoslovensko državljanstvo. IAS, F:47, II 2572/1935. Do 1924. godine radio kao gradski službenik - arhitekta, da bi tada dao ostavku "pošto sa platom koju dobivam ne mogu egzistirati". IAS, Grad. 488/1924

²¹⁶ AJ, F:65.1425.

Raspolagala je sa odgovarajućim mašinama, hidrauličnom presom za cementne pločice, mašinom za glačanje pločica, za izradu betonskih cevi i za drobljenje kamena. Pogonsku snagu obezbeđivali su elektromotori.²¹⁷

Broj zaposlenih radnika se kretao od 120 u 1923. godini, što svedoči o periodu kratkotrajne privredne konjunktore, do 26 tokom 1929. godine i samo desetak u godinama pred rat. Kapaciteti, koji su iznosili do 300 vagona robe godišnje, najbolje su bili iskorišteni sredinom dvadestih godina. Tako je u 1926. godini proizvedeno 100 000 cementnih mozaičkih pločica i 4 500 metara betonskih cevi za kanalizaciju.

Poslovanje u prvim godinama postojanja, do 1927, je bilo uspešno, a u kasnijem periodu će društvo početi da beleži gubitke. Oni su se na redovnim skupštinama deoničara objašnjavali opštom ekonomskom krizom i posebno neprilikama koje vladaju u građevinskoj struci. Firma je čak pokušavala da otvori filijalu u Solunu, u nadi da je konjunktura građevinarstva tamo povoljnija. U pregovorima je isticala da ima mogućnosti da pošalje svojih 100 radnika u Grčku.²¹⁸ O težini položaja čitave građevinske industrije, pa i ove firme svedoči izveštaj podnet na skupštini deoničara 1939. godine u kome je izneto: "Pošto u Subotici nema građevinske delatnosti u zadnjim godinama nismo iskorištavali niti 20 % kapaciteta i izgleda da će se usled političke situacije ovaj postotak još znatno smanjiti".²¹⁹

U ratnim godinama 1941-1945 nastaviće da radi pod mađarskom upravom, da bi početkom 1946. ova firma bila ugašena.

" INDUSTRIJA MRAMORA I KAMENOREZA D.D."

Još 1892. započela su braća *Levi (Löwy Mór) Mavro* i *Ferenc (Férencz)??* sa obavljanjem obrade kamena u svojoj radnji, koja je 1906. prerasla u deoničarsko društvo "**Kőfaragó és márványipar r.t.**". Glavnica je iznosila 100 000 kruna podeljenih u 200 deonica. Firma će nastaviti sa radom i nakon rata. Ime "**Industrija mramora i kamenoreza**" će biti ubeleženo tek 1925. godine. "Nabavka mramora, kamena za podizanje zgrada, prerada istoga putem ručne i mašinske snage, izgradnja i prodaja nadgrobnih spomenika, vajarskih i kamenorezačkih radova, kao i mermernih ploča za nameštaj" ubeleženo je kao delatnost deoničkog društva istom prilikom. Kao osnovni kapital fungiraće 250 000 dinara u 250 deonica.

O vlasničkoj strukturi svedoči spisk akcionara prisutnih na glavnoj skupštini 1929. godine. Tada su bili prisutne sledeće ličnosti: *Dušan Manojlović* sa 10 deonica, *Mavro Levi (Löwy Mór)* sa 30, *Jovan Levi (Löwy)*²²⁰ sa 20, *Andrija Levi (Löwy)* sa 10,

²¹⁷ U preuzetoj firmi "De Negri i drugovi", ztečen je već jedan elektromotor snage 8,5 KS. IAS, F:47.1201.III 110/191942. AV, F:126 VI - 622. Nadnica kamenoresca je 1937. godine bila od 2,5 do 7 dinara, nadničara od 2,5 do 5 a nadničarke od 2 do 4 dinara. Radno vreme je iznosilo 8 časova dnevno sa mogućnošću da se produži do 10 časova uz plaćanje više za 50%. Radilo se u dve smene. Radnici građevinske struke često su vodili štrajkove i tarifne pokrete za poboljšavanje svoga položaja. Pored usgalašavanje oko najniže nadnice za pojedine kategorije radnika jedan od stalnih nesporazuma je iskrsavao kod dužine radnog vremena. Radnici su se zalagali za osmočasovno a poslodavci insistirali na desetočasovnom radnom vremenu. Uz posredovanje radničkih organizacija sklapani su kolektivni ugovori koji su obavezivali obe strane. Primer štrajka 400 građevinskih radnika u 1937. godini u čijem rešavanju učestvuju podružnica JUGORAS-a, Radnička sekcija JRZ, Savez građevinskih radnika, podružnica Subotica i Mesni međustrukovni odbor URSSJ, govori o tome. IAS, F:57.7068/1937.

²¹⁸ IAS, F:235.21.505.

²¹⁹ IAS, F:47. III 3361/1939.

²²⁰ Mavro Levi (Löwy Mór) (?- 1939), supruga mu je bila Tereza Glid (1878 - Aušvic 1944). Janoš (Jovan) Levi (Löwy János (1895-1938) je bio njihov sin. Janoš je bio u ruskom zarobljeništvu od 1917. godine. Grupa od 15 roditelja ili supruga, u Rusiji zarobljenih subotičana, obratila se Senatu oktobra 1919, sa molbom da se gradske vlasti založe kod beogradske vlade u cilju oslobađanja i

Đula Vali sa 10, *dr Jako Fišer* sa 5, *Nikola Bojnicky* sa 10, *Josip Bojnicky* sa 10, *Albert Baruh* sa 5, *Aladar Šefer* sa 5, *Vjekoslav Glavina* sa 10, *dr Antun Vaš* sa 10, *Oton Dohanj* sa 5 i *Karlo Hakinger* sa 5, što je činilo 145 deonica. Upravni Odbor, koji su činili *Đula Vali* i *Mavro* i *Jovan Levi*, tom prilikom je istakao da je u prošloj poslovnoj godini zabeležen čist dobitak u iznosu od 8 616 dinara.

Reklama Industrije mramora i kamenoreza d.d.

Karlo Hakinger

Sirovine, razne vrste kamena, nabavljace u zemlji ali i uvoziti iz Švedske, Austrije, Belgije, Žehoslovačke, u količinama od 20-30 vagona godišnje. Na uvežene sirovine plaćala se carina, protiv čega je firma protestovala kod nadležnih organa i Ministarstva. "Osim toga imamo da snosimo prilično visoku uvoznu carinu na sirovinu, čega ni u jednoj državi nema."²²¹

Finalnih proizvoda, nadgrobnih spomenika, mauzoleja, kipova, stepenica, kamina, stubova, umivaonika i vodoskoka, proizvođače u maksimalnoj količini do 200 vagona godišnje. Strana konkurencija predstavljala je veliki problem i za ovu privrednu granu, pošto nije bila carinski zaštićena. "U našoj zemlji postoji toliko kamenorezačkih preduzeća, da potpuno pokrivaju konzum u celoj našoj državi. Uz prkos toga pojavljuje se sve veća konkurencija inostranstva, naročito "Žehoslovačke republike", jer su tamo nadnice i ostali proizvodni troškovi mnogo niži, nego kod nas, i jer nema s naše strane zaštite u carini."²²² Taj problem ova firma potencira i 1929. godine. "Češka konkurencija koja raspolaže jakim kapitalom, uprpašćuje mladu domaću industriju, koja je lišena svake potpore i tek se sada

povratka njihovih sinova i muževa. Među njima je bio i Mavro Levi, tada upravitelj deoničkog društva "Kőfaragő és márványipar r.t.". IAS, F:47. 1201. IV 180/1919. I otac i sin su bili članovi masonske lože "Alkotás".

²²¹IAS, F:235.23. 146/1927

²²²IAS, F:235.23. 146/1927

počela razvijati, sem toga domaća produkcija može sada već potpuno pokriti potrebu u ovim artiklima.²²³

Instalirana oprema spadala je u najmodernije. Mašine, postavljene u pogonu, pokretače elektromotori snage 50 KS.²²⁴ Mašine za glačanje mramora, materijala koga su godišnje obrađivali do 60 vagona, uvezene su iz Žehoslovačke 1928. godine.²²⁵ Step en iskorištenosti ovog preduzeća bio je 40 % u 1924. godini, 50 % u 1927. a 100 % u 1934. godini.²²⁶

Po jednom dopisu firme Ministarstvu industrije i trgovine, u 1927. godini, zapošljavali su izuzetno veliki broj radnika; "...mi, koji momentalno zaposluje mo preko hiljadu porodica, bićemo prisiljeni sve većma da smanjujemo produkciju i restringiramo naše radnje." (Pored centrale u Subotici, imali su i filijale u Vojvodini)

Slabiji poslovni rezultati "**Industrije mramora i kamenoreza**" a sa tim i smanjivanje broja zaposlenih, poklapa se sa počecima velike privredne krize. Ni nakon njenog završetka, neće se dostići nivo iz predašnjeg perioda. Broj zaposlenih u subotičkom pogonu će 1935. godine iznositi tek 48, a 1939. godine - 50. Zapošljavani su stručni radnici - kamenoresci ali i nadničari.²²⁷

Radionica i prodavnica nalazila se u Gimnazijskoj ulici br.3.²²⁸ Imali su i filijalu u Somboru, koju je vodio *Endre Levi*²²⁹ i skladišta u Novom Sadu, Senti, Kuli, Srbobranu, Tormi, Osijeku i Indiji.²³⁰

Pre izbivanja II sv. rata sedište firme je registrovano u Beogradu, isto kao što je deo preduzeća demontiran i prenet u Beograd.

²²³ IAS, F:235. 37/1929

²²⁴ IAS, F:57.1911/1931.

²²⁵ IAS, F:57.1911/1931.

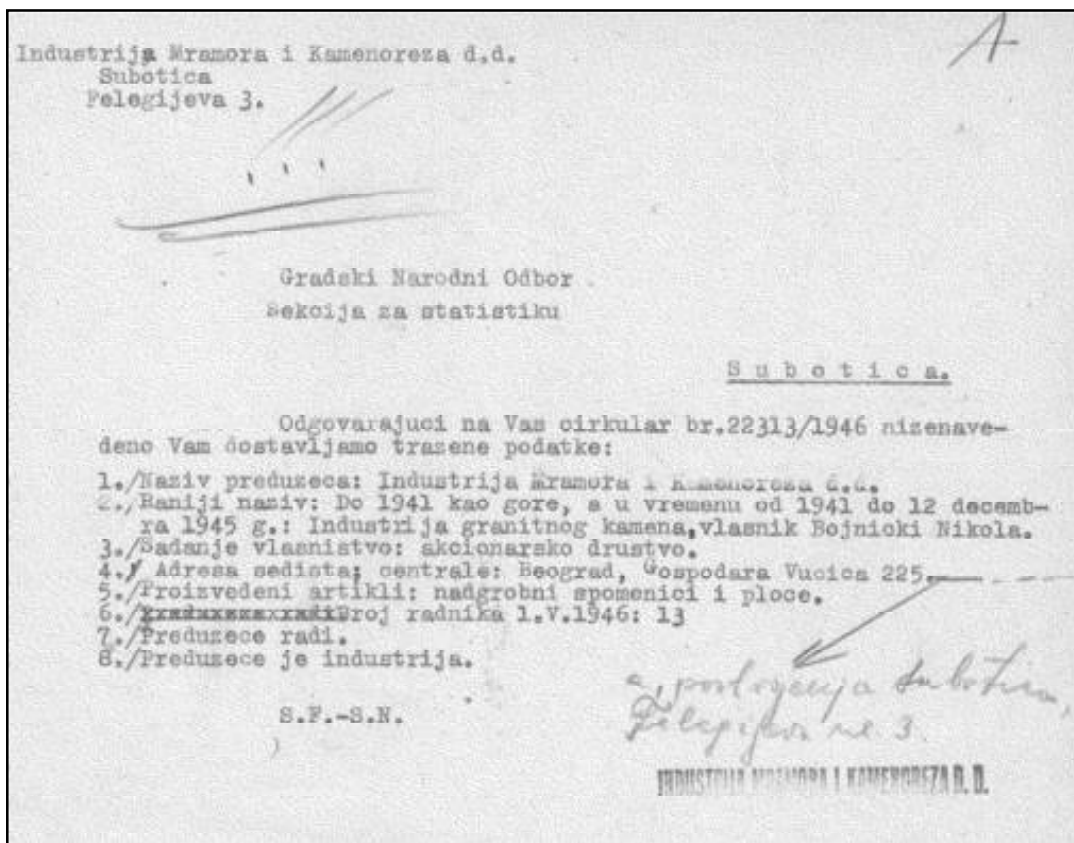
²²⁶ IAS, F:56.7/1936.

²²⁷ IAS, F:57. 7068/1937.

²²⁸ IAS, F:43.123. Kuća je bila uknjižena kao vlasništvo Levi Mavra i supruge Fani Vajs (Weiss)

²²⁹ IAS, F:43.123

²³⁰ IAS, 235.28.155

Izveštaj Gradskom NO o preduzeću Industrija mramora i kamenoreza d.d. (1946.g.)

"TRUD K.D."

Osnovali su ga 1940. godine inženjer *Petar Majoroš*, *Jurak Antal* i *Jakša Damjanov*.²³¹ Ta firma je bila registrovana za izvođenje građevinskih poslova.

"PALATINUS"

Palatinus Ivan (János), kamenorezac, radio je već kao ortak u kamenorezačkoj firmi "**Fekete**" od 1907. godine. Naredne godine registrovaće i započeti posao u sopstvenoj kamenorezačkoj radnji, koja se bavila tesanjem granita i mramora, izradom nadgrobnih spomenika i kipova. Radionica se nalazila u tadašnjoj Mađarskoj ulici, broj 22, a prodavnica u Jelačićevoj broj 9.

Sirovine je nabavljala u zemlji ali i uvozila iz Švedske, Žehoslovačke i Italije. U 1927. godini je radila sa 30 % kapacitetai proizvodila 1- 3 vagona robe. Imala je nekoliko elektromotora koji su pokretali mašine za obradu kamena, jedan od 9 KS, dva od 4 KS i jedan od 1, KS. Zapošljavala je do 40 radnika.²³² Po tim karakteristikama je spadala u industrijska preduzeća.

²³¹Jakša Damjanov (Gomilice 1901- ?), advokat po struci.IAS,F:176.15

²³²IAS,F:57. 1911/1931

Janoš Palatinus (Paltinus János)

"PRIMARIUS"

Ignac Frenkel (Fränkel Ignacz) ²³³ je od 1921. do 1928. godine imao registrovanu firmu pod nazivom "**Primarius, prva subotička industrijalna tvornica kemikalija**". Počela je sa proizvodnjom sveća i kolomasti da bi od 1923, proširila delatnost i sa "proizvodnjom pokrovnih lepenjaka, hemičko tehničkih artikala i predmeta od asfalta, katrana i uljanih proizvoda" ²³⁴. Nalazila se na adresi Paralelni put 98. (stara adresa Majšanski vin.137?)

"**Primarius**" je 1923. godine preuzeo firmu slične delatnosti "**Kolarit d.d.**" koja je nosila naziv i proizvodila patentirani proizvod "Kolarit", krovne ploče i druge proizvode od asfalta, katrana i mineralnog ulja. ²³⁵ Akcionari osnivači deničarskog društva "**Kolarit**" su bile istaknute ličnosti: *dr Vladislav Manojlović* kraljevski javni beležnik, *Nikola Tabaković* podgradonačelnik, *Milan Damjanović* sekretar Udruženja trgovaca i industrijalaca, *dr Ivo Milić* profesor Pravnog fakulteta, *Ivan Fratrić*, *Milivoj Nićin* trgovac i *Franjo Levi* direktor banke ²³⁶. Osnivački kapital je iznosio 500 000 dinara.

Godišnji maksimalni kapacitet "**Primarius**" 1925. godine je bio: po 100 vagona kolomasti "Primarius", krovnih lepenki, katrana i kožne krovne lepenke. ²³⁷ Firma je postojala je do 1928. godine, kada pada pod stečaj.

Frenkel Aleksandar ²³⁸, dobio je 1939. godine dozvolu za otvaranje zanatske radionice "**Primarius**" koja se bavila asfaltiranjem i izradom predmeta od katrana.

²³³ Ignac Frenkel (Fränkel Ignác) je rođen 1889. na Pekla pusti, srez kulski. Već 1921. godine u molbi za dozvolu boravka, navodi da je u segedinskim vinogradima saziđao novu kuću, te da je osnovao tvornicu kolomasti, koja uspešno radi i zapošljava 60 radnika. IAS, F:47. XIX 43/1920. Stradao je u Aušvicu, 1944. godine.

²³⁴ Registrovana je u sudskom registru Ce VII, 255.

²³⁵ IAS, F:235.18.3.212/1922

²³⁶ Franjo Levi (Löwy FÉrenc) (1866 - 1943?) direktor banke.

²³⁷ AJ, F:65.2410.1426

²³⁸ Frenkel (Fränkel) Aleksandar, hemičar po obrazovanju, rođen 1911. godine u Rumi, bio je sin Frenkel Ignjata i Ester Vajs (Weiss). I on je u deportovan sa većom grupom subotičkih Jevreja, odakle se nije vratio?.

(Paralelni put 82) Zapošljavao je 8 do 20 radnika i nije koristio mašinski pogon. Dnevni kapacitet prerade asfalta je iznosio 200 kg.²³⁹ i 70 000 m² katran papira (krovne lepenke).Radionica je radila do 1943, da bi 1945. godine prešla u državno vlasništvo i nastavila sa proizvodnjom sa zatečenim sirovinama.²⁴⁰

"SRBORIT- Prva srpska fabrika asfalta i katranskih proizvoda"

Centrala ove beogradske firme koja se bavila izradom "srborita" impregnirane, katranisane krovne hartije, asfaltnih materijala za izolaciju i asfaltiranjem, otvorila je filijalu u Subotici 1937. godine, na adresi Paralelni put 98.To je bilo stovarište ali i radionica. Radila je sa 11 radnika i nije upotrebljavala motorni pogon.²⁴¹ Kao suvlasnik u firmi javlja se *Ivan Fratrić*.²⁴²

Proizvodnjom i prodajom kreča bavio se *Aleksandar Šipoš*.²⁴³ Radnju je registrovao 1920. godine (E 10/1920) i krečana se nalazila na Beogradskom putu 123. Imala je kapacitet do 170 mtc nedeljno.

Pored zanatlija; kamenorezaca i kamenopostavljača, proizvođača kreča, zidara - majstora, te ovlaštenih graditelja - arhitekata, inženjera, koji su se bavili izgradnjom odnosno projektovanjem građevinskih objekata, gore navedena firme činile su grupu građevinskih preduzeća u Subotici između dva rata.²⁴⁴

Broj građevinskih inženjera i arhitekata je 1919. godine iznosio 14.²⁴⁵ Neki od njih, zaposleni u gradskoj službi (u gradskom inženjirskom odeljenju), kao *dr Kosta Petrović* i *Oton Tomand (Tomanić)* radili su i kao privatni ovlašteni arhitekti.²⁴⁶

²³⁹ IAS, F:57.473/1939

²⁴⁰IAS, F:68. Nac.335

²⁴¹ IAS, F:57.4745/1937.

²⁴² *Ivan Fratrić (Sombor 1891 -?)*. Još 1923.godine bio je deoničar u firmi "Kolarit", u 1937. godini radio je kao preduzimač na izgradnji deonice međunarodnog puta Bačka Topola - Subotica. Sa bravarom Franjom Ramšakom radio je 1946/47,na izradi mašine za briketiranje ugljene prašine, koju su 1948. godine i završili ali su im je gradske vlasti nacionalizirale,oduzele i prenele u *Plinaru*.IAS,F:68 XI 377/1952. Fratrić je 1952. godine dobio zanatsku dozvolu za izvođenje asfaltnih radova. IAS. F:68, I 1504/1952

²⁴³ *Aleksandar Šipoš (Dunafeldvár 1876- ?)*

²⁴⁴U imeniku Udruženja zanatlija u Subotici, za period 1918-1941, upisano je 5 kamenorezaca i kamenopostavljača, 74 zidara i 15 ovlaštenih graditelja. IAS, F:30.174

²⁴⁵ IAS, F:47. I 52/1919

²⁴⁶ IAS, F:47. I 114,115/1920. *Kosta Petrović* je rođen u mestu Klanjec (Hrvatska) 1891. godine, od oca Dušana, gostioničara, pravoslavne vere i majke Merije Borković, rimokatoličke vere. Građevinski inženjer po struci. Radio je 1918. na ličkoj pruzi, 1919. kao državni inženjer na izgradnji pruge Niš - Pirot, na usavršavanju i specijalizaciji u Bežu, kod firme Wagner bio je nakon toga, a od avgusta 1920. nalazi se u Subotici. U gradskoj službi od kraja 1920. na mestu šefa, glavnog gradskog inženjera, do 1941. godine. Istakao se u radu gradskog inž. odeljenja, realizacijom planova numerisanja ulica, premeravanjima i regulacionim osnovama IX, X i XI kvarta,osnivanjem posebnog geodetskog oteka, izradom karte grada itd.Sa svojim projektima stadiona (sokolskog sletišta)

Inž. Kosta Petrović u sokolskoj odori (početkom dvadesetih godina)

U 1931. bilo je 21 ovlašćenih građevinskih preduzimača, neki od njih su to bili: *Kalman Vidaković*²⁴⁷, *Geza Hadnađ*, *Josip Besedeš*, *Stevan (István) Kladek*²⁴⁸ i *Beno Mačković*, koji su od 1938. imali zajedničku firmu "**Mačković i Kladek**"²⁴⁹, *Lojzija Govorković*, *Dezider Berkeš*, *Antun Krmpotić* i *Teodor Kraus*, koji formiraju zajedničku firmu "**Kraus i Krmpotić**", *Lajčo Grčić*, inž. *Karlo Špicer*.²⁵⁰

Karakteristike subotičke ciglarske industrije su da su sve ciglane koje su radile posle 1918. godine, nastale u ranijem periodu. Imale su forme deoničkih društava, ortačkih društava ili su bile u inokosnom vlasništvu. U novim uslovima, pokazalo se da raspoložu sa predimenzioniranim kapacitetima, koji su se koristili sa tridesetak procenata. Sve su radile sezonski, zapošljavajući veliki broj nadničara. Posedovale su kružne peći a neke i dosta bogat mašinski park.

Pojave bespravnog rada u proizvodnji građevinskog materijala, odnosno izrada nepečene cigle, koja je bila rasprostranjena u čitavom međuratnom periodu, učinile da se gradnje masovno izvode i od čerpića. Visoka železnička tarifa, koja je na relacijama do 50 km iznosila 40 % vrednosti cigala, destimulisala je prodaju van mesta proizvodnje. Ciglane su proizvodile gotovo u celini samo za subotičko tržište. Jedan od problema u ciglarstvu bio je i prelazak na novi format cigle (250x120x65) od 1931. godine i zabrana proizvodnje i prodaje opeka velikog formata, koja se nije striktno poštovala.

učestvovao je na svetskoj izložbi u Berlinu 1937. Bio je aktivan u sokolskoj organizaciji, gde je zauzimao položaje u upravi. Žlan masonske lože "Stvaranje". Napisao je i knjižicu "Sistemi masonerije", Subotica 1932, koju zajednički izdaju obe subotičke lože "Stvaranje" (do 1921. "Alkot's") i "Stella Polaris". Prva je nastala još u periodu Monarhije i okupljala je pretežno Jevreje i Mađare, dok je druga nastala u novim političkim okolnostima, vezana za "Veliku ložu Jugoslavija" u Beogradu i među njenim članovima biće već više onih slovenskih narodnosti. IAS, F:176.15. Oton Tomandl je rođen 1890. godine u Brčkom. Visoku tehničku školu završava u Gracu 1918. Prezime Tomandl menja na Tomanić u 1937. godini. Angažovan je bio u radu sokolskog društva, njegove lutkarske sekcije. Preminuo je u Subotici 1982. I inž. Pavle Vadas (Šil, 1874 -1944) radio je kao gradski službenik i kao privatni projektant.

²⁴⁷Koloman Vidaković je imao je obrtnicu ovlašćenog graditelja od 1919. do 1934. godine. Brisan je iz registra 1938. IAS, F:68, I 930/1952. Bio je mason. I nakon 1945. godine, u uslovima kada nije bila moguća javnost rada te organizacije, radio je na reaktiviranju masonerije. Nenezić, st. 512.

²⁴⁸Kladek István (István), rođen u Budimpešti 1895, gde je i završio srednju i dvogodišnju građevinsku višu tehničku školu. U 1921. je stekao i pravo da radi kao civilni inženjer u Subotici. IAS, F:47.1203. III 111192/1920

²⁴⁹IAS, F:86.235. (Ct XIII 147) Njihova firma je imala kao predmet gradnje crkvenih zgrada i stanova za svećenike.

²⁵⁰IAS, F:47. XV 266/1931

Proizvodnjom cementne robe bavilo se jedno deoničko društvo, "**Bačvanska tvornica cementne robe**", čiji akcionari su bili istaknuti privrednici i koja je posedujući solidne materijalne i tehničke osnove, uspešno koristila privredni polet do polovine dvadesetih godina i uspešno poslovala. "**Industrija mramora kamenoreza**" i kamenorezac *Paltinus* su primeri kako se na zanatskim osnovama, uz priliv kapitala, razvija industrijsko postrojenje. Dve firme koje su se bavile izgradnjom ali i iznajmljivanjem objekata i prodajom nekretnina, obe deonička društva, sastavljena mahom od veleindustrijalaca, svedoče o težnjama i mogućnostima da vlasnici kapitala i u tim oblastima nađu profit.

Gradevinska industrija u Subotici je delila privrednu sudbinu grada. Reaktivno zaostajanje Subotice u razvoju, u godinama između 1918. i 1941, uz veliku ekonomsku krizu (1929-1933) i druge negativne predušlove, kao odraz je imalo i nemogućnost punog prosperiteta gradevinske industrije, kako se to uočava po niskom stepenu iskorištenosti postojećih kapaciteta, malom broju novoosnovanih preduzeća ove grupe i usporenom tempu izgradnje grada.

REZIME

Gradevinska industrija Subotice bila je izrasla na temeljima zadovoljavanja narastajućih lokalnih potreba, ali i na mogućnostima za izvoz ciglarske robe.

Do 1918. godine ona je bila spadala među najrasprostranjenije u Vojvodini. Preduzeća za proizvodnju cigle i crepa su zauzimala drugo mesto po brojnosti, odmah iza mlinarskih preduzeća. Dobra sirovinna baza (ilovača), povoljne mogućnosti prevoza (železnička mreža i tarife, vodeni putevi) i izgrađena struktura proizvodnih kapaciteta uz razvijenu potražnju, čine u periodu Monarhije temelj prosperiteta ciglarsko-creparske industrije. Suženo tržište u novoj državi uz smanjenu gradevinsku aktivnost utiče da ova grana industrije radi sa nepotpunim kapacitetima, odnosno sa tridesetak procenata iskorištenosti u međuratnom periodu. Stanje u subotičkoj gradevinskoj industriji je bilo slično.

Postojao je niz preduzeća ove grane, koja su bila osnovana još krajem 19. i početkom 20. veka, kada se Subotica ubrzano izgrađivala. Ona će uz nove firme, osnovane posle 1918. godine, činiti temelj gradevinske industrije u gradu.

Sve ciglane u Subotici osnovane su pre 1918. godine. Posle rata započela su sa radom sledeće firme: "**Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d.**" (1919. godine), "**Labor d.d.**" (1922.), "**Deoničarsko društvo za podizanje stanova**" (1928.), koja su spadala u industrijska te subotička filijala "**Srborita**" i "**Primarius**" koja su bila manjeg obima.

Subotička preduzeća gradevinske grupe su od 1918. godine bila prinudena da zbog niza okolnosti, u prvom redu visoke železničke tarife, tržište za svoje proizvode i usluge traže u samom gradu i okolini. Tako će razvoj i izgradnja Subotice predstavljati predušlov i okvir za njihovo poslovanje. Grad se u periodu pre 1918. godine, po mnogim pokazateljima, već razvio u pravi centar ovog regiona. Brojno stanovništvo, površina gradske opštine, komunikacijske veze, železnička i putna mreža, razvijena privreda, posebno poljoprivreda ali industrija upućivali su i omogućavali Subotici da u se u njoj razvija i gradevinska delatnost. Centar grada je poprimao moderna obeležja, nicali su stambene zgrade, palata, trgovine, popločavale se ulice, a visoki toranj monumentalne Gradske kuće, dominirao je okolinom. U promenjenim društveno političkim uslovima, ulaskom u novu jugoslovensku državu, Subotica će pokušavati da obezbedi uslove za razvoj na privrednom i gradevinsko urbanističkom planu ali neće uspeti dostići polet i zamah iz predašnjeg perioda. Primer subotičkih ciglana najbolje to ilustruje.

Az egyre növekvő helyi szükségletek kielégítése céljából és a kiviteli lehetőségek reményében jött létre Szabadka építőipara. 1918-ig Vajdaságnak ez a legelterjedtebb iparága, a téglagyárak, számosságukat tekintve, rögtön a malomipari létesítmények után a második helyet foglalták el. A Monarchiában minden kedvező feltétel adott volt az építőipar fellendüléséhez: minőséges alapanyag állt rendelkezésre (sárgaföld), kedvezőek voltak a szállítási feltételek is (vasúti, vízi útvonalak). Az új álamban a piac leszűkülésével és az építkezések számának csökkenésével az építőipar teljesítőképességének mindössze 30 százalékát érte el. A helyzet Szabadkán is hasonló volt. Szabadka kiépítése idején, a 19. század végén és a 20. század elején megalakult építőipari tevékenységet folytató gyárak, és még néhány, mely 1918 után alakult, képezik Szabadka építőiparát. A szabadkai téglagyárak mindegyike 1918 előtt kezdte meg működését, a háború befejezése után pedig a következők kezdik meg a munkát: a Bácskai Cementárugyár Rt. (Bačvanska tvornica cementne robe i gradevno d.d.) 1919-től, a Labor Rt. (Labor d.d.) 1922-től, a Lakásépítő Rt. (Deoničarsko društvo za podizanje stanova) 1928-tól, valamint a Srborit és a Primarius cégek szabadkai kihelyezett üzemrészei. A szabadkai építőipari vállalatokat elsősorban a magas vasúti szállítási költségek kényszerítették arra, hogy tevékenységüket Szabadkára és annak közvetlen környékére korlátozzák. Fejlődésük és működésük így a város fejlődésének függvényében alakult. Maga a város már 1918 előtt a régió központjává nőtte ki magát, akár a lakosság számát, akár a város kiterjedését, vasúti és közúti hálózatát, vagy a gyáripar (különösen pedig az élelmiszeripar) fejlettségét tartjuk szem előtt. Mindez lehetővé tette, hogy az építőipar is fellendüljön. Ekkorra már a városközpont kiépítése befejeződött, felépültek a lakóházak és kereskedések, megtörént az utcák kikövezése, a Városháza monumentális tornyát pedig messziről is megcsodálhatták. A megváltozott politikai körülmények kialakulásakor, vagyis az új délszláv államhoz való csatlakozás után, Szabadka megpróbálja fenntartani az építőipar fejlődéséhez szükséges feltételeket, de a korábbi időszakra jellemző lendületet nem tudja folytatni. A szabadkai téglagyárak sorsa a legjobb bizonyítéka ennek.

BAUINDUSTRIE

Die Bauindustrie der Stadt entwickelte sich parallel mit dem Anwachs lokaler Bedürfnisse, aber auch mit der Möglichkeit des Ziegelwarenxportes. Bis dem Jahre 1918. zählte sie zu den meist verbreiteten Industriezweigen in Vojvodina. Nach der Zahl der Ziegel- und Scherbenwerke war sie an der zweiten Stelle gleich nach der Müllerindustrie. Die Prosperität der Ziegel- und Scherbenindustrie in dem Zeitraum der Monarchie ist die Folge guter Rohstoffbasis (der Ton), günstiger Transportmöglichkeiten (Eisenbahnnetz, Flüsse) und einer entwickelten Herstellungskapazität und Nachfrage. In der Zwischenkriegsperiode, als Folge des eingengten Marktraumes im neuen Staat und einer minderen Bauaktivität beträgt die Kapazität dieses Industriezweiges nur 30 %. Ähnlich ist die Situation auch in Subotica. Baubetriebe, die an der Jahrhundertwende des 19. und 20. Jahrhunderts und nach dem Jahre 1918. entstanden sind, machten die Grundlage der Bauindustrie der Stadt aus. Alle Ziegelfabriken in Subotica sind vor dem Jahre 1918. gegründet. Nach dem Krieg sind folgende Fabriken in Betrieb gestellt: "Bačvanska tvornica cementne robe i gradevno d.d." (Zementwarenfabrik, im Jahre 1919.), "Labor d.d." (1922.), "Deoničarsko društvo za podizanje stanova" (Wohnungsausbau-Aktiengesellschaft, 1928.) und die Filialen minderen Umfangs "Srborit" und "Primarius". Vor dem Jahre 1918. war Subotica ein wahres Zentrum dieser Gegend. Die hohe Bewohnerzahl, das Stadtgebiet, die Kommunikation, Eisenbahn- und Strassennetz, die Wirtschaft-besonders die Landwirtschaft, aber auch die Industrie ermöglichten die Entwicklung der Bauindustrie. Das Stadtzentrum modernisierte sich, es entstanden neue Wohnhäuser, grosse Mietshäuser, Geschäfte, Strassen wurden bepflastert und der Turm des monumentalen Rathshauses beherrschte die Gegend. In der neuen

gesellschaftlich-politischen Umgebung des neuen Staates Jugoslawien ist es der Stadt nicht gelungen in ihrer Wirtschaft und Stadtplanung das Niveau der vorherigen Periode zu erreichen. Das beste Beispiel dazu bieten die Schicksale ihrer Ziegelfabriken.

SADRŽAJ:

Uvod

- a) KLANICE Mesari i pogoni za preradu mesa
HARTMAN - CONEN
KORHEC
IZVOZNICI stoke
- b) PRERADA RIBE, GINGOLD
- c) MLINARSTVO
- d) INDUSTRIJA BONBONA
- e) SEMENARSTVO
- f) Fabrike SODA VODE
- g) FABRIKE LEDA

PREHRAMBENA INDUSTRIJA

"Od svih industrijskih grana Vojvodine prehrambena je industrija najvažnija u svakom pogledu, jer se visoko iznad drugih izdiže kako brojem preduzeća, koji je predstavljaju u količinama koje se proizvadjaju - tako i po vrijednosti i važnosti tih produkata."²⁵¹

Situacija u Subotici je bila slična, mada ovde preduzeća iz ove grane nisu imala takvu izraženu dominantnu poziciju. U okviru ove industrijske grane, mogu se razlikovati sledeće vrste delatnosti: Klanice i za preradu mesa, za konzerviranje i preradu ribe, mlinovi, za poslove semenarske struke, za izradu čokolade i bombona, za izradu soda vode i leda. (Preduzeća za proizvodnju špiritusa, skroba, iako su bazirana na preradi poljoprivrednih sirovina, prikazana su hemijskoj industriji, pošto su njihovi proizvodi više namenjeni u druge svrhe a ne ishrani.)

KLANIČNA INDUSTRIJA

U okolini Subotice tradicionalno je bilo dobro razvijeno stočarstvo kao prirodna nadgradnja zemljoradnje. Sama činjenica da je postojala sirovinska baza, uz druge preduslove, uslovlila je i razvoj klanične industrije u Subotici, od druge polovine XIX veka.

"U Jugoslaviji, posebno pak u Vojvodini, postojala je vanredno povoljna sirovinska osnova za razvoj klanične i konzervne industrije, kao agrarne industrije koja je trebalo da bude značajan činilac. Međutim, ne samo da se ova industrija nije razvijala, nego i ona koja je postojala vegetirala je i radila sa smanjenim kapacitetima."²⁵²

O krizi, koja je nakon prvih posleratnih godina, zahvatila ovu granu, svedoče i podaci o velikom izvozu žive stoke, na mesto preradevina. I iz Subotice se vršio masovan eksport stoke. Tako je, samo za jedan dan, jula 1923. godine (po "Severnoj pošti") izvezeno 14 vagona svinja i volova.²⁵³ Tokom 1935. godine izvezeno je 4105 vagona debelih svinja u Beč, Prag i Berlin.²⁵⁴

²⁵¹ Stanojlović, nav. delo, st. 15

²⁵² Avramović, nav. delo, st. 165, 166.

²⁵³ "Severna pošta", 11.7.1923. Prihod od carine za tu izvezenu stoku je bio 200 000 dinara.

²⁵⁴ Izvezeno je i 12 000 vagona jabuka. "Smotra", 17.1.1936. Izvoz je u periodu od oktobra do decembra 1937. godine iznosio: u Austriju, 25 v. svinjskog mesa, 112 v. tovnih svinja, 50 v. zaklane

Broj mesara i kobasičara je 1937. godine iznosio - 118 (pekara i poslastičara je bilo 102 ukupno).²⁵⁵ Pored gradske klanice, koja je bila u svrhu opsluživanja domaćeg stanovništva, postojale su još i ove klanice i pogoni za preradu mesa.

"HARTMAN I KONEN D.D."

U privrednoj prošlosti ovih krajeva, jedna klanična, eksporterska firma, zauzimala je izuzetno istaknut i važan položaj. Njeni osnivači i uzak krug akcionara, imali su značajne uloge i u javnom, društvenom životu grada. Reč je preduzeću koje je polovinom osamdesetih godina XIX veka započelo sa radom kao trgovačko društvo, da bi uskoro bilo pretvoreno u deoničko društvo pod imenom "**Hartmann és Conen r.t.**", a u istom obliku, kao akcionarsko društvo, uz izmene imena, nastavilo sa postojanjem i u čitavom međuratnom, čak i ratnom periodu, da bi od 1945. godine prešla u državnu svojinu i od 1946. godine ponelo ime "**29. Novembar**".

O posledicama presudnih, burnih i naglih istorijskih događanja na ovim prostorima, koje su se poigravale sa sudbinama mnogih naših sugrađana, a koja su se sažela u nepuna 3 desetleća, od sloma Monarhije i ulaska u novu južnoslovensku državu - 1918. godine, preko početka rata i ponovnog pripajanja Mađarskoj - 1941, do uspostave novih komunističkih vlasti 1945. godine, pisalo se i u lokalnoj historiografiji mnogo - sa raznih aspekata. Put od uspešnih, bogatih i u društvu priznatih industrijalaca, akcionara, do "državnih neprijatelja", kojima se za kaznu oduzimaju kuće, imanja, fabrička postrojenja, samo govori o dubini socijalnih potresa koji su se i na ovim subotičkim prostorima dešavali po završetku Drugog svetskog rata.

Dve generacije Hartmanovih i Konenovih, od osamdesetih godina XIX veka, do 1945. godine, učestvovalo je, čineći okosnicu firme, u izgradnji velike eksporterske klanične fabrike. Prateći njihove živote i sudbine, ocrta se i rad i delovanje firme. Od očeva, *Rafaela Hartmana (Rafela Hartmann)* i *Vilima Konena (Conen Vilim)*, preduzimljivih naseljenika u tadašnjoj "Szabatku", koji su uspeli da steknu veliku ličnu imovinu ali i zauzmu visoke položaje na lestvicama tadašnjeg građanskog društva, preko njihovih sinova *Josipa (József) Hartmana*²⁵⁶ i *Vilima Konen Jakobčiča*, naslednika firme i velikih porodičnih imetaka, do ratnog vohora, dolaska komunističkih vlasti, oduzimanja njihove celokupne imovine - "u ime naroda" i kažnjavanja, progona, sudskih presuda protiv njih; prošlo je samo šest decenija.

Porodica *Konen (Conen)* vodi poreklo iz Nemačke. Prvi podaci o njoj sežu s kraja 16. veka, kada se javlja u Dizeldorfu (Düsseldorf).²⁵⁷ U tom gradu je 1866. godine svet ugledao i *Vilim Konen (Conen Vilim)* (1866-1938), kao najmlađe od četvoro dece, od oca *Matiasa (Mathias Conen, 1832 - 1905)* baštovana i majke *Ernestine Ejkelera (Eyckeler)*. Porodica *Konen* je imala kuću u centru grada a zemlju u okolnom mestu Ham (Hamm).

živine, u Nemačku, 20 v. tovnih svinja, 12 v. svežeg mesa, 15 v. zaklane živine, 19 v. svinjske masti, 5 v. mesa od divljači, u Englesku, 44 v. živine, u Čehoslovačku, 18 v. radnih konja, 48 v. tovljenih svinja, u Italiju, 1 v. soljene slanine, u Mađarsku, 29 v. konja za klanje, itd IAS, F:57. 8267/1937.

²⁵⁵ IAS, F:57.199/1937

²⁵⁶ Josip Hartman (József Hartmann) (Subotica 21.03.1886 - Australija 1974?). U knjizi rođenih JVO IAS, F:208. stoji da mu je kum bio trgovac živinom iz Segedina Mor Šreger (Schréger Mór).

²⁵⁷ Vilim Konen Jakob-ij, sin osniva-a firme, napisao je u Nema-koj 1979. knjigu memoara- *Unmenschen die sich fir Halbgötter hielten* (Neljudi koji su se smatrali polubogovima) u kojoj iznosi svoja sežanja na detinjstvo i poslovanje porodi-ne firme. Zahvaljuju}i njegovoj k}erki Veri, koja mi ju je stavila na uvid, kori}teni su podaci iz nje. Tako saznajemo da je u XVI veku rodonačelnik porodice bio Conradt Hanss, zvani Coen.

Glava porodice, *Vilimov* otac je bio uspješan kao proizvođač povrća, posebno je poznat bio po uzgoju šparoga, a proizvode sa svoga imanja prodavao je na veliko, čak i u Parizu.²⁵⁸

Kao dvadesetogodišnji mladić, aprila 1885. godine, *Vilim Konen* je prvi put umesto oca išao na parisku pijacu. Tamo se upoznao se poslovnim čovekom, trgovcem, od njega dvadeset godina starijim - *Rafaelom Hartmanom (Hartmann)* (1846 -1913), Jevrejem, koji je rođen u Lincu (Amsterdamu) i imao već razvijene poslovne veze širom zapadne Evrope. On je tada bio član firme "**E. & I.Mayer**", registrovane u Frankfurtu na Majni, koja je prodavala živinu, jaja i divljač a i u Subotici je imao firmu "**Hartmann Rafael és társai**" ("Hartman Rafael i drugovi") koja se bavila istim poslovima. Da je već u tom vremenu subotička firma, u izvoznim aranžmanima pronašla puteve za razvoj i dobro poslovanje, govori i to što je 1894. godine, dobila dozvolu za izgradnju magacina, površine od 700 m², pored teretne železničke stanice.²⁵⁹ Rafeael dobija dozvolu za stalni boravak i nastanjivanje u Subotici 1885. godine.²⁶⁰

Rafael Hartman

Ipak, tek će na osnovu poznanstva koje će sklopiti dva preduzimljiva trgovca, *Hartman* i *Konen*, biti sklopljen dogovor koji će u firmu uneti novi kapital, osnažiti je i činiti temelje daljem poslovanju. Preduzeće u južnoj Ugarskoj, u Subotici, izvozna trgovina, koja na tom i širem području kupuje, a u zapadnoj Evropi prodaje živinu i jaja, imalo je perspektivu. *Rafael* je raspolagao iskustvom u toj vrsti poslovanja i dobro je poznao tržište. Rafaelova firma je poslovala i sa porodicom *Šreger (Schräger)*²⁶¹ u Segedinu, gde se u magacin skupljala prikupljena živina sa tog područja. Novi ortaci, *Hartman* i *Konen*, posećivali su i *Šregerove*. Jedno putovanje, u polovinom 1885. godine, bilo je izuzetno značajno za oba preduzetnika. Složili su se da njihovi planovi za poslovni poduhvat, izvoza jaja i živine, dobri i isplativi, pa time mladi *Konen* utvrđuje partnerstvo sa iskusnijim *Hartmanom*. Ali, tu će se ukrstiti, pored poslovnih i neke vrlo lične veze - *Rafaela Hartmana* i devojke *Rezike (Tereze)* iz porodice *Šreger*. Njemu je za oko zapela vredna i sposobna

²⁵⁸ U knjizi je opisan put mladog Konena u Pariz.

²⁵⁹ IAS, F:2. inž.182/1894. Na k.č. 7490/1 predviđena je izgradnja objekta dužine 70 X 11 m.

²⁶⁰ IAS, F:2. I 800/1885

²⁶¹ I porodica Schreger je bila jevrejskog porekla. Bavili su se trgovinom živinom i perjem. Tamo, u Segedinu će Rafael upoznati svoju buduću suprugu - Terezu Šreger (Schrégér Teréz), (Szentés 1863 - Subotica 1940), kćerku Mora Šregera. Mada je imala samo 2 razreda osnovne škole odlikovao ju je izuzetan poslovni osećaj. Sa razvojem firme, potvrdiće se kao veliki dovrotvor i pomagač dobrotvornih, humanitarnih i prosvetnih udruženja i institucija u Subotici. Tereza se 1930. godine nalazila i na čelu mesnog školskog odbora.

Rezika - Tereza.²⁶² Tako će *Rafael*, nakon prvog braka u njoj pronaći novu životnu saputnicu, sa kojom već neredne 1886. godine i dobija sina - Jožefa. Mada je imala samo 2 razreda osnovne škole, pokazalo se da je odlikuje izuzetan poslovni osećaj i ona će u kasnijem periodu činiti jedan od temelja organizacije i uspešnosti firme. Tako se formiralo jezgro, sastavljeno od članova tri preuzimljive jevrejske porodice; *Konen, Hartman i Šreger*, koje će činiti temelj buduće firme.

Subotica i okolina je bila idealno mesto za njihov posao, prvenstveno zbog razvijene tradicije gajenja živine, ali i dosta dobrih železničkih veza, kao i manjka adekvatne konkurencije.

Vilim Konen je napuštajući roditeljski dom, dobio određeni kapital - 10 000 rajhsmaraka, koje će investirati u *Rafaelovo* preduzeće, stvarajući tako zajedničku firmu.

Na takvim osnovama, u narednom periodu, izrašće veliki izvozni koncern. *Vilim Konen* se u Suboticu nastanjuje krajem 1885, da bi iduće godine bio i registrovan kao član preduzeća, klanice i izvozne trgovine za živinu i jaja. Tako će od prvobitne firme, koja je bila registrovana kao ortačko društvo "**Hartmann Rafael és társai**", nastati "**Hartmann és Conen**" ("*Hartman i Konen*"), koje je bilo upisano 1890. godine (Ct II 1/1890. i Ct II 104 /1896. godine), da bi se u novom obliku, kao deoničarsko društvo - "**Magyar huskiviteli reszvenytársoság**" ("*Mađarsko deoničko društvo za izvoz mesa*") javilo 1906. godine.²⁶³ Tada je glavnica iznosila 1 milion kruna, podeljenih u 5 000 deonica. Kao članovi Upravnog odbora su bili upisani: *Rafael Hartman, Vilim Konen, Ferenc Vaš i dr Gabor Regenji (Regényi Gábor)*.

Kredit od 1 milion kruna, dobijen od mađarske vlade, firma je uložila u unapređivanje svojih izvoznih poslova kao i razvoj uzoja rasnih svinja, nabavivši 400 svinja engleskih pasmina i podelivši ih kao priplodni materijal svinjarima iz okoline, svojim snobdevačima.

Pogoni klanice, i ostali objekti su 1905. godine bili izgrađeni na Palićkom putu (Tuk ugarnice 5), preko od kasarne.

Lokacija preduzeća Hartman i Konen na karti grada iz 1928. godine

Dobro poslovanje firme se zasnivalo na veleprodaji, prodavali su samo na veliko, odnosno na bogatoj (jeftinoj) ponudi sirovina, prvenstveno živine i jaja, a u kasnijem periodu i svinja, na okolnim tržištima, dobrom tehnologiji prerade i konzervisanja (hladenja), ali isto tako i na razvijenoj porodično poslovnoj solidarnosti i saradnji, izgrađenim vezama u inostranstvu, pošto je sva produkcija bila namenjena izvozu.

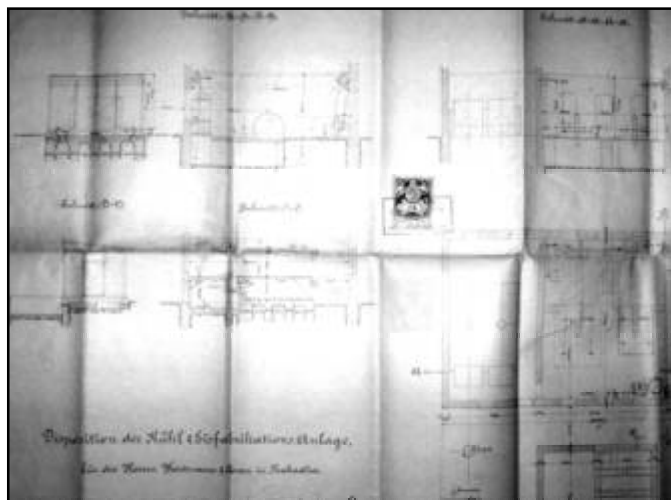
U početku poslovanja, otkupljenu živinu su klali i rashlađivali prirodnim ledom, da bi je tako eksportovali, isto kao i jaja.

Već 1897. godine izgrađena je hladnjača, koja će koristiti u prvo vreme isključivo prirodni led iz Palića, a od 1903. i veštački, sa tehnologijom koja je tek drugi put primenjena

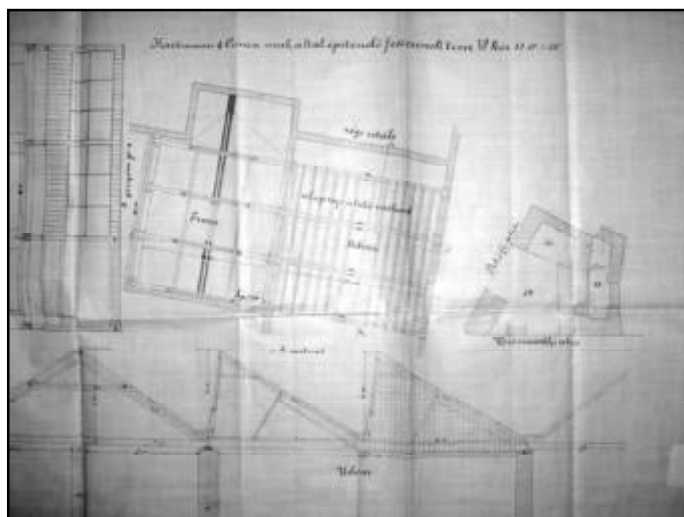
²⁶² Rafael Hartman je iz prvog braka imao sina Juliusa (Đula, Gyula) a i sa Terezom će imati samo jednog sina - Josipa (József).

²⁶³ IAS,F:57.5. Registar C. Kao direktor firme je naveden Refael Hartman.

u Evropi. Proizvodnja leda će biti registrovana kao posebna delatnost. Kapacitet ledare je bio vagon leda dnevno.²⁶⁴ Firma je ipak i dalje, u za to pogodnim zimama, kupovala i led sa Palića.²⁶⁵

Tehnički planovi izgradnje ledare

Tehnički planovi izgradnje objekata štala

Posle 10 godina boravka u Subotici, kada se firma učvrstila i osnažila a sam *Vilim Konen* potvrdio kao uspešan trgovac i njegovo materijalno stanje bitno poboljšalo, on 1895. godine uzima za ženu subotičanku iz ugledne porodice *Jelenu (Ilona) Jakobčić*. Kao svedoci na venčanju su bili *Rafael Hartman* i sam gradonačelnik *Laza Mamužić*.²⁶⁶

²⁶⁴ IAS,F:235.28.112/1929. Na subotičkom tržištu, obično za potrebe ugostitelja, prodavane su table od 12 kg.

²⁶⁵ IAS,F:47.IV 6491/1937. Za "100 kola leda" firma je decembra 1937. i januara 1938. godine platila 750 dinara.

²⁶⁶ IAS, F:68.XII 1104/1947. Jelena Jakobčić je rođena 1877. godine, od oca Vojislava (Béla) (1841-1899) i mati Kristine r. Pfan. Oni su imali tri kćerke, pored Jelene, Angelu i Jelisavetu i sina Mirka (Imre), koji će biti funkcioner banke. Laza Mamužić je imao za ženu Belinu sestru Eržebet (Erzsébet) Jakobčić.

Jelena Jakobčić, sup. Vilima Konena

Portret Jelene Jakobčić (vlasništvo Vere Konen)

Osnivanje filijalnih preduzeća, akcionarskih društava, u Segedinu (Szeged) i Sentešu (Szentes), te kancelarija za prodaju u Beču, Berlinu, Londonu i Cirihi, u periodu do 1914. godine, dovoljno svedoči o razgranatom i uspešnom radu firme. U skladu sa tim, raste i bogastvo *Rafaela Hartmana*, kao i njegov ugled i značaj u široj javnosti, a posebno u jevrejskoj zajednici.²⁶⁷ O tome govori i podatak da je zauzimao visoko mesto na listama virilista. Pored kuće u gradu, na Paliću je izgradio vilu. (Horgoški put).

O razgranatim i dobro uhodanim poslovno porodičnim vezama govori što se kao deoničari firme javljaju i *Rafaelov* rođak *Herman Hartman*, nemački državljanin, koji je kao opunomoćenik vodio poslove firme u Berlinu, kao i *Julije (Julius) Hartman Rafaelov* sin²⁶⁸, koji je zastupao firmu u Londonu. I *Lajčo (Lajos) Šreger, Terezin* brat²⁶⁹, je bio akcionar, a nadzirao je rad filijala. I njegov sin *Imre (Mirko) Šreger* će biti akcionar, a obavljati i funkcije u upravnim telima preduzeća.²⁷⁰

Lajoš Šreger (Schreger Lajos)

Objekti klanice

²⁶⁷ Rafael Hartman je 1895. godine vršio funkciju predsednika JVO. Napadala ga je protivnička struja Gajgera Mora, i zbog slabog poznavanja mađarskog jezika, uspela je da ga i smeni.

²⁶⁸ Julius Hartman, prvi Rafaelov sin, imao je englesko državljanstvo, i bio je nastanjen u Londonu. Učestvovao je i kao akcionar u radu firme. Umro je 1932. godine.

²⁶⁹ Lajčo Šreger (Schréger Lajos) (Szeged 1875-?), brat Tereze Šreger. Srednju školu završava u Segedinu, boravi u Nemačkoj i Engleskoj učeći trgovačke poslove. Od 1891. godine radi u preduzeću. Od 1899. godine ima kuću u Subotici. Filijalu u Sremskoj Mitrovici vodi od 1900. do 1914. godine, kada se vraća u Suboticu i preuzima mesto poslovođe u centrali firme. Često je putovao u inostranstvo radi kontrole poslovanja filijalnih preduzeća. U molbi za izdavanje pasoša 1930. godine, navedeno je da mu je on potreban za put u Englesku, Švajcarsku, Nemačku i Mađarsku, a zatim dodato "za celu Evropu sem Rusije". IAS, F:235.30.170/1930

²⁷⁰ Mirko Šreger odlazi u poslovnu posetu ocu u London, oktobra 1927. godine. IAS, F:235.26.636/1927

Rafael Hartman, utemeljitelj firme, umire 1913. godine, prilikom boravka u banji Bad Nojhajm (Nauheim).

Od 1918. godine firma je rekvirirana ali nastavlja da radi i dalje pod predašnjim nazivom - "**Magyar húskiviteli r.t.**", beležeći dobitak 81 825 kruna u 1918/19. godini. Zbog isporuke svinja u Čehoslovačku, Mađarsku i Švajcarsku, i pored zabrane izvoza (zbog velikih nestašica u zemlji), izbila je velika afera, protiv nje je vođen postupak, ali je završen bez posledica po nju. Problemi ishrane stanovništva, koji su se javili u tim, prvim posleratnim trenutcima, pokušali su se u prvo vreme rešavati zabranama klanja svinja, izvoza namirnica, itd, a zatim maksimiranjem cena. "Vladina intervencija, uredbe i naredbe, i maksimiranje cena krajem 1919. i početkom 1920. nisu bitno izmenili situaciju na tržištu životnih namirnica. Krijumčarenje, korupcija, izigravanje propisa, zloupotrebe pojedinih vlasnika preduzeća, direktora fabrika,... stvorili su velike socijalne i ekonomske probleme."²⁷¹

Na jedan dopis 1919. godine, iz Ministarstva Trgovine i industrije gradonačelniku Subotice, o tome da li je to društvo "domaće ili neprijateljsko" on odgovara da nije strano, nego domaće, pošto je ubeleženo u Subotici gde su mu i pogoni, a da od ukupno 5000 deonica, 1/3 drži *Vilim Konen*, a 2/3 zastupnici udove *Rafaela Hartmana*.²⁷²

Kao i većina drugih subotičkih preduzeća, i ova firma je bila prinuđena da plaća i tzv. "ratni porez" (porez na ratnu dobit).²⁷³

U novoj državi, to preduzeće dimenzionirano u drugačijim uslovima, zauzeće položaj najveće eksportna kuće za meso, pernatu živinu i jaja. Nasledena oprema važila je za dosta modernu. Najveći broj zaposlenih je dostizao 250. Uspelo je i da zadrži filijalna akcionarska društva u Segedinu i Sentešu, zatim prodavnice u Beču, Berlinu i Londonu. Pored toga, razvija mrežu filijala u zemlji, kojih će 1925. godine biti 18. U 1921. godini, izvozom ostvaruje 40 - 50 miliona švajcarskih franaka. O poslovanju u tom periodu govori podatak da su tokom 1921. godine zaklali 3 500 svinja, a naredne 1922, - 6320. Od novembra 1918. do januara 1920. godine zaklali su i 1696 ovaca.²⁷⁴ Maksimalni kapacitet je iznosio: "klanje svinja 300 koamad dnevno, izvoz jaja i živine 400 vagona godišnje".²⁷⁵

²⁷¹ Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokretu Vojvodini 1917-1921*, Novi Sad 1972. st. 153.

²⁷² IAS, F:47. XXIII 42/1919

²⁷³ IAS, F:47. XXIV 62/ 1921

²⁷⁴ Iz dopisa firme Senatu, marta 1923. godine povodom razreza kaldmarine i klanične pristojbe. Za 1921. godinu ona je iznosila 86 985 dinara. IAS, F:47. XXIII 6/1923

²⁷⁵ IAS, F:235.28.112/1929

Tereza Hartman ispred klanice

Radnici u klanici

I gradnja dvaju novih magacina, nasuprot teretne stanice (k.č.7498/2 i 7499/1-a), 1922. godine, svedoči da promena državno političkih okvira, nije bitno uticalo na poslovanje preduzeća. Ono se, pošto je bilo okrenuto eksportu, prilagodavalo i stabilizovalo i u novim uslovima.

Ali, taj konjunktorni period, prvih posleratnih godina, od 1919. do 1923, koji je zahvatio celu privredu, kada i ovo preduzeće beleži dobitke, završave se i nastaje period teškoća. Od 1924. godine bilansi deoničarskog društva su sa izraženim gubicima u poslovanju. U 1924. godini oni iznose - 198 026 dinara, 1925.- 132 735, 1926. - 8 565, 1927. - 51 248 dinara. U 1927. godini izvoz jaja i živine iznosio je samo 10% od maksimalnih kapaciteta a klanje svinja je obustavljeno.²⁷⁶

Austrija je bila najveće izvozno tržište ove firme, pošto je dozvoljavala bezcarinski uvoz. Ali sa uvođenjem kontigenata za uvoz svinja i mesnih proizvoda iz Jugoslavije, krajem 1931. godine i "**Hartman i Conen**" doći će u situaciju da zavisi od "**Ureda za kontrolu izvoza stoke**" iz Beograda, koji je određivao kvote za pojedine izvoznike. Za subotičku klanicu one su bile nesrazmerno male: "Kapacitet klanja klanice je 15-20 000 kg mesa na dan, ali sada dobiva izvozni kontigent svega 5000 kg dvonedeljno, a ova količina se dobiva od 80 - 85 živih svinja -mangalica."²⁷⁷ Pošto slične mere uvodi i Čehoslovačka, u tom periodu izvoz beleži veliki pad. Masti i slanine eksportovano je tada samo 4 vagona mesečno.²⁷⁸

²⁷⁶ isto

²⁷⁷ IAS,F:47.III 1531/1933

²⁷⁸ isto

Tereza i Jožef Hartman pored njihovog Rols Rojsa u banji Karlsbad

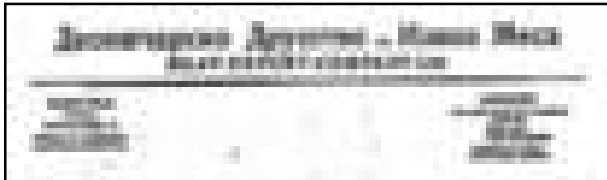

Tereza Hartman

Sa izbijanjem velike ekonomske krize 1929 - 1932, (u Jugoslaviji 1930 - 1934) firma će iskazivati samo još uvećane gubitke. Za 1930. godinu - 396 123 dinara, 1931.- 387 960, 1932. - 363 783, 1933. - 290 870 i 1934. - 71 690. Oporavak se beleži tek u 1935. godini kada u bilansu imaju dobitak od 271 981 dinar.

Deoničko društvo čija se fabrika (klanica) nalazila na paličkom (Daničićevom putu), u gradu je imalo "gradsko preduzeće" na adresi Preradovičeva 18. Pored primarne delatnosti, registrovani su, i bavili su se i proizvodnjom leda, kao i proizvodnjom sapuna, u pogonu pod imenom "Nizza". On je iskorištavao otpadne masnoće iz klanice. Imao je 5 do 10 radnika, kao i elektromotor od 12 KS. Godišnje je izrađivao do 30 000 kg sapuna, finog i za pranje. Dodatke, kao kokosovo ulje, "Nizza" uvozi iz inostranstva.²⁷⁹

Krajem 1919. godine društvu se daje novo ime: "Dioničko društvo za izvoz mesa". U to vreme najveći akcionari su bili: *Julije Hartman*, londonski stanovnik, *Vilim Konen*, *Lajoš Šreger*, *Josip Hartman (Hartmann József)*, u svoje ime i kao zastupnik svoje majke *Tereze*, i *dr Jako Fišer*.

Memorandum firme

Prisutni akcionari na Glavnoj skupštini juna 1921. godine su bili:

<i>Vilim Konen</i> sa	10 deonica,
<i>Lajoš Šreger</i> sa	10
i kao zastupnik udove	
<i>Rafaela Hartmana</i> sa	2000
<i>Lajoš Bek</i> sa	10
<i>dr Jako Fišer</i> sa	10
<i>Jene Krišaber</i>	
(direktor Opšte privredne banke) sa	10
<i>Geza Pfan</i> sa	10
<i>Antun Kuntić</i> sa	10
ukupno:	2070 komada deonica.

Tada je zabeležen dobitak u iznosu od 238 421 kruna. Doneta je i odluka o štampanju novih spojenih deonica, pa se umesto dotadašnjeg broja od 5000, izdaju se spojene - 25 starih za jednu novu, te će ih biti ukupno samo 200 komada, nominalne vrednosti 5000 kruna.

Sasatav akcionara na skupštini maja 1923. je bio sledeći:

²⁷⁹ IAS, F:235.26.634/1927

udova <i>Rafaela Hartmana</i> sa	50 deonica
<i>Vilim Konen</i> sa	30
<i>Julius Hartman</i> sa	30
<i>Hermann Hartmann</i> sa	10
<i>Lajoš Šreger</i> sa	10
<i>dr Jako Fišer</i> sa	10
<i>dr Velimir Kalmar</i> sa	10
<i>Lajčo Bek</i> sa	10
<i>Jene Krišaber</i> sa	10
<i>Geza Pfan</i> sa	10
ukupno:	180 komada

Tada je osnovni kapital, glavica iznosila 1 milion dinara.

Problemi sa porezima (državnim ali i gradskim) su opterećivali i ovu firmu. Povodom uvođenja trošarine, pišu u u žalbi Senatu i sledeće: "Kao što je poznato, naša firma, koja se bavi izvozom, liferuje svu robu koju pokupuje na teritoriji naše države, u inostranstvo, i to delom posle rukovanja u hladionici, delom posle obradivanja stručnog, prema zahtevima inostrane potrošačke publike; ona uopšte ne prodaje robu za potrošnju bilo u samom gradu ili makar kojim mestima naše države, pa je sva ovakva, izvozu namenjena roba oslobođena od sviju državnih, gradskih i ostalih dažbina, a ne potpada ni porezu na promet."²⁸⁰ Iz tog dopisa se stiče i dobra ilustracija i o samom načinu rada preduzeća.

I z e s t	
Članovi Upravnog Odbora Deoničarskog Društva sa Izvoz Mosa, izabranih na redovnoj godišnjoj skupštini održanoj 17 maja 1925 god. su sledeći:	
1.,	<i>Vilim G o n e n</i> industrijalac iz Subotice državljanin Kraljevine S.N.S. po narodnosti: engles.
2.,	<i>Dr. Jakov Fischer</i> advokat iz Subotice, državljanin Kraljevine S.N.S. po narodnosti : mađar.
3.,	<i>Lajčo Š e h r o g e r</i> direktor tvrdke iz Subotice, državljanin Kraljevine S.N.S. po narodnosti : mađar.
4.,	<i>Josip H a r t m a n n</i> privatnik iz Subotice, državljanin Kraljevine S.N.S. po narodnosti: mađar.
5.,	<i>Julius Hartmann</i> industrijalac iz Londona, državljanin Velike Britanije po narodnosti: engles.
6.,	<i>Lajčo B e c k</i> direktor tvrdke iz Subotice, državljanin Kraljevine S.N.S. po narodnosti: mađar.
Članovi Nadzornog Odbora Deoničarskog Društva sa Izvoz Mosa, izabranih na redovnoj godišnjoj skupštini održanoj 17 maja 1925 god. su sledeći:	
1.,	<i>Dr. Kolman F e r i š i č</i> umir, gradonačelnik iz Subotice, državljanin Kraljevine S.N.S. po narodnosti: banjevac.
2.,	<i>Dr. Magon K r i š a b e r</i> direktor banke iz Subotice, državljanin Kraljevine S.N.S. po narodnosti: jevrej.

Spisak deoničara firme prisutnih na skupštini društva 1925. godine

²⁸⁰ IAS, F:235.30.78/1930

O tome kako je visoko cenjena ova firma svedoči i izveštaj subotičke "Opšte i kreditne banke d.d." iz 1928. godine. Mada ona i nije mogla baš da bude u tom pogledu najneutralnija, preko te banke je firma vodila svoje finasijske poslove, njen krupni akcionar bio je i *Vilim Konen*, isto kao i *Imre Jakobčić*, brat *Konenove* supruge, koji je zauzimao mesta u upravi te banke, zanimljiva je ocena koju daje. "Preduzeće kako tu, tako i u inozemstvu, izvrsno je organizovano, u svojoj struci dominira svom pijacom u Jugoslaviji i priznato je kao najveće preduzeće svoje vrste. Vlasnici su poznati kao vredni, korektni, solidni i izvanredno bogati trgovci, koji osim imanja u Subotici poseduju znatne nekretnine u inozemstvu." Time je banka bonitet firme ocenjivala najpovoljnije, i preporučivala je za saradnju.²⁸¹

Za potrebe izvoza jaja, postojala je posebna tehnologija konzerviranja. Subotička firma je, jedina u zemlji, posedovala hladnjaču, koju je koristila i za konzerviranje jaja. Ona je imala kapacitet 20 miliona komada jaja, koja su držana na temperaturi od 0 stepeni C. Iako je njihova cena na tržištu je bila za 30-40% manja nego kod svežih, na ovaj način se moglo obezbediti stalno snabdevanje tržišta i izbeći sezonske oscilacije u ponudi. Iz jednog dopisa, Ministarstvu finansija, 20.8.1922. godine saznajemo i da: "U našu hladionicu koja je građena u godini 1897. i koju uzdržavamo sa velikom režijom i sa 40 radnika uložimo svake godine u prolećnim mesecima radi hladenja 3-4 hiljade sanduka jaja,..."

Pošiljke jaja, pakovane su u posebne vagonne. Putovale su do Londona 7 dana, do Berlina 3, a do Praga ili Beča 2 dana.²⁸²

Jaja su kupovali širom Vojvodine, vršili njihovu kontrolu pomoću posebnih lampi, loša škartirali, zatim ih pakovali u sanduke od po 14 000 komada i transportovali, većinom železnicom u inostranstvo. Za London su, na pr. iz Subotice imali obebeđenu direktnu vezu sa Antverpenom, odakle su se pošiljke brodom prebacivale preko Kanala i dalje vozom do Londona. Problemi sa transportom su bili redovni. Tako se 1924. godine, žale da pošiljke predate u Mariolani, Kuli, Sekiću i Velikoj Kikindi, već nekoliko dana ne stižu u Suboticu. Pored te neažurnosti železnice, u toj žalbi navode i loše rokovanje sanducima, koje je izazivalo štete. Broj polupanih jaja se povećao sa 10-12, na 200-300 po sanduku.²⁸³

Tako su se žalili Direkciji državnih železnica na mali broj "belih" vagona (hladnjača). U Subotici je po planu bilo stacionirano čak 23 takva vagona, ali je 1925. godine 5 hladnjača poslato u Maribor, što je za firmu predstavljalo velike teškoće, pogotovo u zimskoj sezoni eksporta zaklane živine. Njene potrebe su u toj godini bile u proseku 2 takva vagona dnevno, ali u su u špicu sezone bile i veće; tako su na pr. samo od 4. do 7. decembra imali potrebe za 15 vagona. Sve te pošiljke su bile upućivane za London.²⁸⁴

Polovinom dvadesetih godina, u sezoni, izvoze nedeljno i 2-3 vagona čečeva. Klali su i izvozili i ćurke, do 3000 komada na dan.²⁸⁵

Lajčo Bek, koji je vodio poslovne knjige preduzeća, obratio se gradskoj Poreskoj komisiji 1927. godine, sa molbom da se firmi umanj razrezani porez. Pošto ne govori srpskohrvatski jezik u dovoljnoj meri, molio je za dopuštenje da se obrati samo pismeno. Izneo je da je trgovina živinom i jajima skopčana sa ogromnim rizicima i mogućnostima velikih gubitaka. Kao primer je naveo avgustovsku isporuku 5 vagona jaja za Frankfurt, koja nije mogla biti preuzeta, pa je na kraju prodana na bečkoj pijaci, što je donelo gubitak firmi od 111 214 000 dinara! Pad pod stečaj, jedne od najvećih domaćih firme te vrste, "**Braća Mihajlović**" iz Beograda, po Beku, samo ilustruje težak položaj ovih eksportera.

U klaničnom pogonu su imali pokretne trake i hidrauličnu presu. Na svojoj klanici imali su i industrijski kolosek koji je vodio da pruge za Horgoš.²⁸⁶

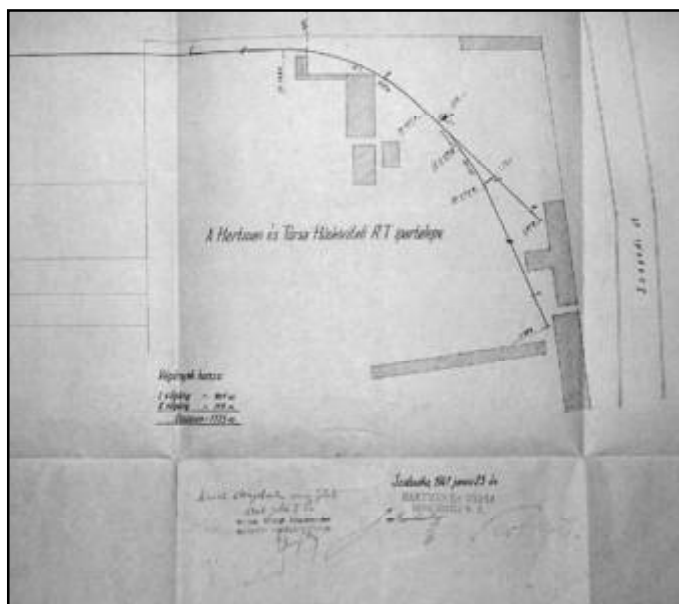
²⁸¹ IAS,F:43.124/1928.

²⁸² Česte su žalbe i primedbe ove firme na rad železnice, njihovu sporost, slabe veze, itd.

²⁸³ IAS, F:235.20.596,605/1924

²⁸⁴ IAS, F:235.22.767.876/1925

²⁸⁵ Firma je 1934. izvozila i u Španiju. IAS,F:56.5.156/1934

Skica industrijskog koloseka na placu klanice

Piliće, u jednom turnusu od 25 000 komada, su držali i hranili 8 dana u kavezima, da bi ih tek onda zaklali i zamrzli za izvoz. Sličan je bio postupak i sa ćurkama. Na londonsko tržište su samo u aprilu 1925. godine isporučili 140 000 komada.²⁸⁷ Na englesko tržište izvezli su ćurke do 1940. godine. Samo dve pošiljke ćuraka, januara 1939, imale su težinu od 35 774 kg, cena im je bila 602 000 dinara, odnosno 2650 funti.

Firma je 1926/27. godine izvezila po 120 vagona jaja. Ostalih dvadeset izvoznika iz Bačke, eksportovali su zajedno 1000 vagona.²⁸⁸ Kod izvoza živine, firma daje isti podatak, izvezla je 120 vagona, "...dočim ostale firme u Bačkoj - po broju 8-10, ukupno 150 vagona."²⁸⁹ Stalne su žalbe na sporost železničkih veza, i u Vojvodini, kao i onih iz drugih krajeva koje vode za Suboticu. Pošto su jaja kupovali i Hrvatskoj, žalili su se da pošiljkama iz Belog Manastira do Subotice treba 5-6 dana.²⁹⁰ I izvoz žive živine, zbog problema sa prevozom, bio je problematičan. Firma je železnici zbog toga čak davala i sugestije kako da se urede posebni vagoni za transport žive živine. Tražili su bude 7, a ne 8 noivoa stelaža, na kojima bi živina imala više mesta.

Oni su kupovali živinu, ali je nisu direktno izvezili, nego su kao ostali izvoznici, imali posebne linije za dalje gojenje peradi, kokošaka, gusaka, pataka. Hranjena je 14-16 dana kuvanom kukuruznom prekrupom i tek tako dostizala kvalitet za eksport. Kada 1928. godine dalazi do povećanja cena kukuruza, firma je tražila da se na osnovu količine izvežene živine dozvoli slobodan uvoz kukuruza iz inostranstva, pošto hranjenje drugim hranivima, traje duže i ne uklapa se u dotadašnje kalkulacije. "Prisiljeni smo našu živinu u mesto prikrupe kukuruza sa ječmom, zoblju, otpadcima i drugim svakojakim semenjem hraniti. Procedura gojenja sa ovakvom hranom traje ne 14-16 dana, kao što je kod hrane sa kukuruznom prikrupom, nego 20-24 dana i nismo u stanju, da postignemo onaj kvalitet, kao pri hranjenju sa kukuruzom."²⁹¹

O izvozu živine sama firma u jednom dopisu Ministarstvu trgovine i industrije, 1928. godine, navodi i sledeće: "Glavna izvozna sezona je u jesenje i proletno doba, međutim liferujemo mi i preko cele godine, ponajviše za Englesku i Nemačku, a izvozimo godišnje

²⁸⁶ IAS, XXIV 18/1924

²⁸⁷ Szombat, br. 20-21, 8.12.1925. st. 63- 64.

²⁸⁸ IAS,F:235.25.508/1927

²⁸⁹ isto

²⁹⁰ IAS,F:235.28.428/1929

²⁹¹ IAS,F:235.27.663/1928

oko 2 miliona kg." Dalje ističu da je "...gajenje živine najbolje u Vojvodini razvijeno...", a u ostalim delovima to je samo uzgredan posao poljoprivrednika, te da bi trebalo raditi na oplemenjivanju i poboljšanju rasa za uzgoj.²⁹²

Pored žalbi na železnicu, firma je imala velikih problema i sa slabim telefonskim linijama. Tako je 1932. godine na vezu sa Pragom morala čekati 3 do 4 sata. "Naša firma, kao izvoznik žive i zaklane živine, jaja i zaklanih svinja, mora da obavlja prodaju proizvoda većinom preko telefona i to u razgovorima sa prodajnih tržišta. Najvažnije su pijace za produkciju našeg preduzeća: Wien, Berlin, Brno i ostali češki gradovi."²⁹³ U konkretnom slučaju problem je nastajao zbog prebacivanja linija za Čehoslovačku u Beograd, a koja su do tada išle preko Budimpešte. Zbog nemogućnosti uspostavljanja telegonske veze sa Pragom, "**Hartman i Konen**" su samo u jednom slučaju izgubili narudžbu od 10 000 kg slanine.

O problemima nabavke kvalitetnih sirovina (jaja, živine, prim. aut.) na lokalnim pijacama, koji nastaju ograničenjima nametnutim od lokalnih vlasti, odnosno određenom vremenu kada veliki kupci mogu početi sa kupovinama (pijace počinju u rano, ujutro 5-6 sati, a trgovci mogu početi sa kupovinama tek od 7 ili 8 sati), pišu 1929. godine Ministarstvu trgovine i industrije. "Nije u interesu države, da se škartirana i preostala roba izveze, nego naprotiv valja izvoziti baš robu najbolje kakvoće, jer se u inostranstvu mogu postići dobre cene samo za takvu robu i jer će samo na taj način ući u zemlju dobra valuta. Mesnoj potrošnji može da odgovara i roba slabijeg kvaliteta."²⁹⁴

Od gradskih vlasti firma je redovno dobijala oprost, smanjenje gradske takse na klanje i izvozne pristojbe. U jednoj molbi u vezi toga, ukazuje se na veliki značaj takve izvozne trgovine: "Od kako je naše poduzeće od mađarskih veleposrednika otelo iznozemna tržišta, koja i dan danas koš u svojim rukama drži, veliki deo žive stoke preraduje se ovde, što je opšti interes za celu državu, jer na taj način dolazi do izvoza naš najvažniji izvozni artikl."²⁹⁵

Na skupštini akcionara održanoj juna 1927. godine doći će do promena osnovnih pravila kojima je utvrđeno ime društva - "**Hartmann & Conen izvoz mesa d.d.**". Osnivački kapital je povišen na 3 miliona dinara, u 30 vezanih (spojenih) deonica po 100 000 dinara.

Memorandum firme iz 1933. godine

U Pravilima je delatnost, delokrug firme definisana dosta široko: "Trgovina životnim namirnicama, gajenje svinja, marve, ovaca, živine, te prodaja istih u državi ili inozemstvu u

²⁹² IAS,F:235.27.274/1928

²⁹³ IAS, F:235.34.592/1932

²⁹⁴ IAS, F:235.29.520/1929

²⁹⁵ IAS,F:47. XIII 17/1927

živom stanju ili zasoljeno, u svežem stanju ili zamrznutom. Trgovina sporednim proizvodima ovih životinja, u prerađenom ili neprerađenom stanju." Pored toga navedena je i proizvodnja leda, salame, konzervi, sapuna i sveća, te trgovina sa tim proizvodima, trgovina jajima na veliko i malo, osnivanje hladnjača te izdavanje istih u zakup, snabdevanje hotela i kafana sa hranom, trgovina žitom i voćem, hmeljom.²⁹⁶

O S N O V N A P R A V I L A

H A R T M A N N & C O N E N izvoz mesa D.D.

1./Izre društva je: HARTMANN & CONEN izvoz mesa D.D.
Na nemačkom jeziku: HARTMANN & CONEN Fleischexport Aktien
Gesellschaft.
Na mađarskom jeziku: HARTMANN & CONEN hús kivitelési részvénytársaság.
Na francuskom jeziku: HARTMANN & CONEN Exportation de viande
société anonyme.
Na engleskom jeziku: HARTMANN & CONEN Meat Export Company
limited.

2./Sedište društva je: SUBOTICA.

3./Društvo je osnovano na neizmerno vreme.

4./U ovaj delokrug pada trgovina sa životnim namirnicama u opšte, naročito nabavljanje i ugojenje svinja, malva, ovaca, životinja, živina te prodaja i exportiranje u drinavi ili u inozemstvo u živom stanju ili zasoljeno, u svežem stanju ili konzervirano. Isto tako trgovina sa sporednim proizvodima ovih životinja u prerađenom ili neprerađenom stanju, proizvod leda, salame, sapuna i sveća te trgovina sa istima. Trgovina sa jajima u drinavi ili u inozemstva u veliko ili na malo. Osnivanje hladnjača te izdavanje istih u zakup. Snabdevanje hotela i kafana sa hranom te zakupljenje istih kao što i sve ono, što pada u ovaj delokrug posla, kao i trgovina sa žitom

Osnovna pravila Hartmann & Conen izvoz mesa d.d.

U 1929. godini bilo je 10 akcionara, svako sa po 3 komada deonica, vrednosti 100 000 dinara. To su bili: *Vilim Konen, dr Jako Fišer, Jene Krišaber*²⁹⁷, *dr Kalmar Elemer, Lajoš Bek, Jene (Eugen) Jakobčić, dr Andrija Tisa, Vilim Konen i Imre Kemenj.*

Od 1931. godine, inicijativom *Josipa Hartmana*, formirano je posebno akcionarsko društvo "**A.d. hotel Jagnje**", koje je bilo registrovano i za kupo-prodaju nekretnina.²⁹⁸ Akcionarsko društvo je već iste, 1931. godine i kupilo "**Hotel Nacional**", od dotadašnjih vlasnika, *dr Mirka Halbrora, Josipa Hartmana i Stevana Kladeka* i njegove supruge *Terezije.*

²⁹⁶AJ, F:65. a.j.1424.2408

²⁹⁷ Jene Krišaber (Krishaber Eugen) (1877-Aušvic 1944). Supruga mu je bila Gonda Margit (Subotica 1889-Aušvic 1944).

²⁹⁸ F:57.930/1931

Povodom pedesetogodišnjice firme 1936. godine, ona je dobila i posebno odlikovanje od strane beogradske vlade.²⁹⁹

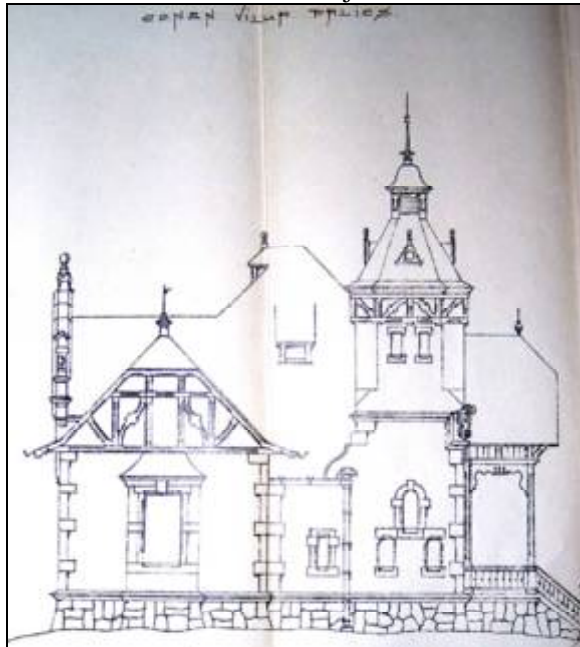
Broj radnika je 1934. godine u sezoni, novembar-januar, dostizao 200, u februaru - 100, a od marta do novembra prosečno 30.

Pogonsku snagu obezbeđivala su tri parna kotla, ukupne površine za loženje 160 m. kv. Dva kompresora za hlađenje su imali elektromotore od 110 KS.

Nakon smrti drugog osnivača, *Vilima Konena*, 1938. godine, doći će do podela firme na dva odvojena preduzeća. *Josip Hartman* nastaviće da vodi postojeće, a *Vilim Konen Jakobčić*, osnovaće novo. On je pristupio formiranju sopstvene firme pod nazivom "**Industrijsko preduzeće za izvoz mesa i živine**". Podiže i klanicu i hladnjaču "**Eskimo**" na adresi Natoševićeva 44 i Carinarska 17. Hladnjača je bila u zgradi 22 x 20 m i imala je 3 odeljenja, od 120, 20 i 60 m. kv. Stvarala je 160 000 kal./h, trošila 52 kw/h i 5 kubnih metra vode. Kapacitet je bio 25 000 kg leda za 16 časova. U prostoriji od 120 kv.m. čuvalo se na - 10 stepeni celzijusa do 2 vagona živine ili 1 vagon voća ili jaja na + 2. U najmanjoj je ostvarivano - 15 st.celz. "**Industrijsko preduzeće za izvoz mesa i živine**" dobilo je odgovarajuću dozvolu

Ministarstva trgovine i industrije krajem 1937. godine.

*Vilim Konen Jakobčić*³⁰⁰ rođen je 25.5.1903. godine na Paliću, u porodičnoj vili, kao dete oca *Vilima Conena* i majke *Jelene Jakobčić*.

Nacrti paličke vile Konenovih

Vilim Konen ml.

Kao sin industrijalca, osnivača preduzeća "**Hartman i Conen**", rastao je u okruženju koje ga je rano pripremalo i usmeravalo da se uključi u porodičnu firmu. Tako je pored redovnog školovanja u Subotici, već 1910. godine je dobio učitelja engleskog jezika iz Londona, koji ostaje sa njim do 1917. godine. Te godine, posle mature, otac ga šalje u Zirih i Lozanu, u institute "Minerva", i "Lycee Jaccard" na jednu godinu, da nastavi školovanje i uči trgovački posao ali i jezike, francuski i italijanski. Da je savladao tajne trgovačkog posla, potvrđuje njegova kasnija uspešna karijera. Isto tako, naučio je jezike, postao je pravi poliglota, govorio je 6 jezika: nemački, srpskohrvatski, mađarski, engleski, italijanski i francuski. Nakon toga, mladi *Konen* boravi i u Londonu, otac ga uputio tamo da pomaže u kancelariji matične firme. Po dolasku u zemlju, u svojoj 17. godini, nastavlja "šegrtovanje" u subotičkom preduzeću. Kao deoničar se javlja 1925. godine da bi u Upravni odbor, prvi put

²⁹⁹ IAS, F:56.7.149

³⁰⁰ Vilim Konen Jakobčić (Subotica 1903. – Neüminster, 1993.) opisuje svoje detinjstvo u svojoj knjizi memoara. Bio je visok 182 cm.

bio izbran 1927. godine. Aktivno je bio i na drugim društvenim poljima, radio je na formiranju i razvijanju "**Rotary**" kluba u Subotici. Bio je predsednik tog kluba u 1936. godini. Javlja se i kao član masonske lože "**Stela Polaris**". Imenovan je u više navrata za gradskog odbornika u Gradskoj skupštini (Proširenom Senatu).

O poslovima firme, kojima je i on doprinosa, govori jedna epizoda, kada sa *Josipom Hartmanom* dva puta u posećuje Ameriku (SAD), sredinom dvadesetih godina, i uspešno ugovora izvoz morki iz Bačke u Čikago, koje su na tom tržištu prihvaćene kao zamena za fazane.³⁰¹

Prvi put se oženio 1932. godine sa *Darinkom Putnik* (koja je preminula 1937. godine), da bi se kasnije još 3 puta ženio.³⁰² Stanovao je u Trumbićevoj ulici (Petefi Šandora) 7, VI krug.³⁰³ Godine 1927. posedovao je 2 automobila, "Fiat" i "Renault", a bio je član i lokalnog "**Auto Moto Kluba**" i prvi predsednik subotičkog "**Moto Kluba Champion**".³⁰⁴

O bogatstvu njegove porodice, odnosno njega lično, dovoljno govori da posedovao sledeće nekretnine: vile na Paliću (Veliki Park br. 7 i 8), a u Subotici kuće na adresama: Kralja Aleksandra (Borisa Kidriča) 7, Trg Čirila i Metoda (Žrtava fašizma) 5, Teretna 1³⁰⁵ (Put Moše Pijade 31), Budanovićeva 6, Carinarska 17³⁰⁶, zatim kuće u Novom Sadu, Beogradu, Debeljači, Senti, Starom Bečeju. I u Mađarskoj je posedovao: 52 stana u petospratnici u Budimpešti i 700 hektara zemljišta u mestu Budi (Bugyi), a u Austriji, u Beču, bio je vlasnik 1/3 dve zgrade sa 34 stana, u Nemačkoj u Kelnu bio je vlasnik 1/2 četvorospratne zgrade sa 36 stanova, iporodične kuće u Dizeldorfu.³⁰⁷

Pored toga, po podacima iz 1937. godine posedovao je u subotičkom ataru 195 k.j. oranica i 7 k.j. vinograda.³⁰⁸ To su bila sledeća imanja: Tuk ugarnice 11, 12, 14, i Kelebija br. 208, ukupno 250 lanaca zemlje. Na kelebijском imanju se bavio uzgojem svinja (maksimalni godišnji kapacitet je bio do 10 000 komada svinja), i krava (imao je dvadestak krava simentalске rase). Na 30 lanaca u Tuk ugarnicama gajio je hmelj, koji je izvezio i u Ameriku.³⁰⁹

³⁰¹ IAS,F:235.23.160

³⁰² Sa Irenom Antunović (r.1917), od koje se razveo 1951. godine, imao je sinove Petra i Jovana. IAS, F:68. II 727/1951. Sa četvrtom ženom i kćerkom iz tog braka napušta zemlju i nastanjuje se u Nemačkoj.

³⁰³ U 1928. dobio je dozvolu za rušenje starog i podizanje novog jednospratnog objekta na toj adresi. Prostor u prizemlju je izdavao za radnje. IAS, F:47. III 579/1928

³⁰⁴ IAS,F:47.III 1235/1940. Klub je okupljao motocikliste i bicikliste. Dobio je pravo da koristi prostor vašarišta u Malom Bajmoku (današnji Hipodrom), gde je 1932. godine održao nekoliko trka. Interes građanstva je bio izuzetan, na internacionalnoj moto trci, juna te godine okupilo se oko 6000 ljudi. Za konjičke trke, počeo je taj deo da se upotrebljava od 1940. godine, kada je trkalište "Subotičkog kola jahača" iza fabrike "Zorka" zaposednuto od strane vojske.

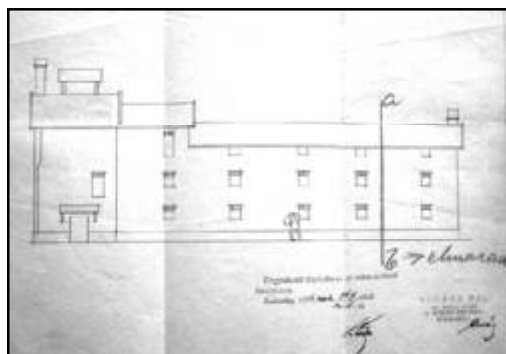
³⁰⁵ Taj objekat je oštećen 18.9.1944. godine, u savezničkom bombardovanju ciljeva oko železničke stanice.

³⁰⁶ I taj objekat je stradao u tom talasu bombardovanja.

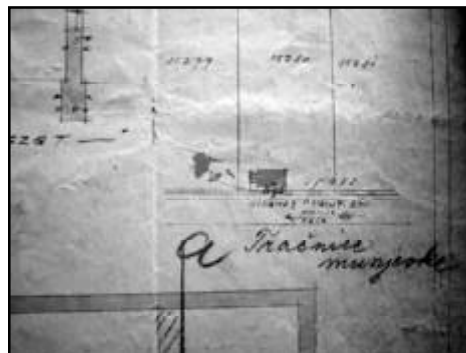
³⁰⁷ Konen stariji, je u ranijem periodu imao kuću i u Karadžićevoj ulici 24 (nekada je služila kao štala), koju je zbog žalbi stanara u njoj na loše uslove, dotrajali krov, tek uz ponovljene odluke Senata, odlučio da popravi 1921. godine. Stanari su se žalili da Konen koji je "višekratni milioner" odlaže početak popravki. On je imao ideju da dotrajalu kuću potpuno sruši ali za to nije naišao na razumevanje vlasti, verovatno zbog velike oskudice stambenog prostora u to doba. IAS,F:47.1203.III 306/1920. O oduzetim nekretninama, dostupni arhivski podaci dopunjeni su iz Konen Jakobčičeve knjige.

³⁰⁸ IAS,F:47.III 1507/1937

³⁰⁹ Sušara za hmelj izgrađena je 1924. godine na parceli pored fabrike leda, (k.č. 15534/1.) Po izveštaju sreskog poljoprivrednog referenta 1938. godine, tlo na toj parceli je bila ilovača, usev je dobro okopavan i prihranjivan, stajskim i veštačkim đubrivom, i donosi prinos od 12 mtc po lancu.IAS,

Skica Konenove sušare za hmelj na paličkom putu

Parcela hmeljarnika na paličkom putu

Vilim Konen Jakobčić je pored učešća u porodičnoj firmi, do 1934. godine, nakon toga bio i vlasnik sopstvenog klaničnog preduzeća i hladnjače - "Eskimo" (Natoševićeva 44). Kao akcionar se javlja i u nekim drugim subotičkim deoničkim društvima: "Labor d.d.", "Industrija željeznog nameštaja i metala", gde je i osnivač sa učešćem svojih 640 deonica od ukupno 4000, spoljni član komanditnog trgovačkog društva "Neuhaus i Holländer", sa 100 000 kruna uloga ubeleženog 1922. godine, koje se bavilo trgovinom i izvozom poljoprivrednih proizvoda³¹⁰, "Jugomauntner proizvodnja i trgovina semena d.d." (vidi:st?), "Opšta kreditna banka d.d.". Bio je i spoljni član firme, sa ulogom od 1 000 000 dinara, komanditnog društva "Kon Mirko k.d.", koje osniva sa trgovcem Kon Mirkom, 1939. godine. Ono se bavilo "trgovinom kožom i sirovim proizvodima, perjem i vunom".

Tokom 1939. godine ulaže kapital u radionicu limene robe *Vilima Fizija (FĐi)*, koja radi od 1922. godine. Na sopstvenom placu u Carinarskoj ulici 17, podigao je još 1930. godine bestošarinsko "smestište" (magacin) za špecerajsku i tekstilnu robu (Magacin je bio u zgradi 40 x 8 m.). Tamo će od 1937. biti smeštena *Fizijeva* fabrika.³¹¹ Od 1939. godine firma se registruje kao komanditno društvo pod imenom "Balkanmetal". Kapital je iznosio 600 000 dinara. Zapošljava do 70 radnika i bavi se proizvodnjom metalne i limene robe. Kapacitet je iznosio 30 vagona robe godišnje. (Vidi: Metalna. st.?) Nakon rata nosiće ime "Metalija". Od 1941. godine, firmu su preuzele mađarske vlasti. Za potrebe vojske izradivala je čaure. I to je kvalifikovano kao "delo privredne saradnje sa okupatorom." i povlačilo je . Oštećena je tokom bombardovanja.

Porodična fotografija Konenovih (iz zbirke Vere Konen)

F:57. 6382/1938. U subotičkom ataru bilo je polovinomdvadesetih godina pod hmeljom 50-60 jutara. IAS,F:47.XV 306/1926. Spisak hmeljarnika iz 1940. godine svedoči da ih je bilo 12.

³¹⁰ IAS,F:86.220. Registar Ct VIII 235/1922

³¹¹ IAS, F:57.9700/1937

Iste, 1939. godine, postaje vlasnik voćnog i loznog rasadnika "**Hortus**" na Paliću, površine 115 k.j., koji je do tada vođen kao zajednički sa *Hiršl Vladislavom*³¹² i *Šiling Vladislavom*. Nakon rata na njegovom imenu bila je 1/2 a na majčinom druga polovina vlasništva.³¹³

U 1940. godini registruje izvoznu trgovinu konja i poljoprivrednih proizvoda "**Kosovo**", koju juna te godine prodaje *Milojković Vojislavu* iz Beograda.

Pred rat je imao u bečejskoj pivari 80% deonica.

Po uverenju o narodnosti koje je dobio od gradskih vlasti, 24.1.1940. godine, pripada "**Bunjevačkom plemenu**". U uverenju stoji "aimilovan Bunjevac".³¹⁴

Kao rezervni oficir imao je ratni raspored u 125. bosanskom bataljonu. Po odzivu na poziv, njegova jedinica se nalazila na položaju kod Vrboveca, gde biva zarobljen, ali ubrzo i pušten kući. Po dolasku u Suboticu, okupacione vlasti su ga uhapsile i držale u kućnom pritvoru do septembra 1941. godine, kada mu je dozvoljeno da ode za Budimpeštu, gde ostaje sve do februara 1945, kada se vraća u Suboticu.

Nakon rata nove vlasti ga 1946. godine osuđuju na godinu dana prinudnog rada i konfiskaciju imovine, presudom "Suda za suđenje protiv nacionalne časti" br.102/1945. Kao olakšavajuća okolnost uzeto mu je to što je boraveći u Budimpešti materijalno pomagao "pokret" i spasao neke pojedince.³¹⁵

U 1947. godini Gradski NOO mu nudi da preuzme posao upravnika "**Državnog tovišta svinja**" (Šupljak 208). On je to prihvatio i uspeo da stvori moderan pogon sa 450 radnika, 35 službenika i preko 10 000 svinja.

Ali opet je uhapšen 1949. godine, pod optužbom za krađu, sabotažu i štetočinski rad, i osuđen na smrt streljanjem, da bi nakon nekoliko intervencija ipak bio pomilovan, ostala mu je samo zatvorska kazna. Uzdao se u svetsku javnost, razvio je prepisku sa istaknutim državicima i vladama, javnim ličnostima. Pisao im je o svom slučaju, o odnosu novog režima prema vlasništvu, privatnoj imovini. Zatvorsku kaznu izdržava radeći u kolubarskim rudnicima. Zatim je prebačen u Sremsku Mitrovicu. U 1958. godini u Mitrovicu je stigao telegram da mu je umrla majka.

Po izlasku iz zatvora radio je u Novom Sadu, kao službenik "**Novkabela**".

Dobio je pasoš 1961. godine, ali pod uslovom da se više nikada ne vraća u zemlju. Do kraja života ostaće u Nemačkoj.

Napisao je knjigu svojih sećanja, pod naslovom *Unmenschen die sich für Halbgötter hielten* (Nehumani koji su sebe držali bogovima) u kojoj iznosi svoja sećanja na detinjstvo i poslovanje porodične firme. Zahvaljujući njegovoj kćerki Veri, koja mi ju je stavila na uvid, korišteni su podaci iz nje. Odatle saznajemo da je u XVI veku rodonačelnik te porodice bio Hans Konrat (Hans Conradt) zvani Koen (Coen). Knjiga je objavljena u Nemačkoj 1979. godine.

Na drugoj strani, preregistracija stare firme, zbog istupanja *Konena*, će biti izvršena tek aprila 1939, kada dobija novi naziv - "**Hartman i Comp, izvoz mesa d.d.**". Tada su brisani akcionari i članovi uprave stare firme: *Lajčo Bek*³¹⁶ *Vilim Conen* stariji i *Vilim Conen* mlađi. Glavnica nove firme je iznosila 3 miliona dinara podeljena u 30 (100 spojenih) deonica po 100 000 dinara. Deoničari su bili:

Josip Hartman sa 4 deonice

dr Jako Fišer sa 2

dr Miloš Pavlović sa 3

³¹² Vladislav Hiršl, dipl. baštovan, odlikovan za unapređenje poljoprivrede IAS,F:57. 1807/1937

³¹³ IAS, F:68. III 2258/1945

³¹⁴ IAS, F:47, IV 657/1940

³¹⁵ Nakon eksproprijacije 1946. godine on se obraća vlastima da mu ostave 5 hektara. "Pošto sam predao Agramnom fondu putem eksproprijisanja najbogatiji živi i mrtvi inventar u subotičkom okrugu, od preko milijunske vrednosti..." IAS,F:68.III 4853/1946

³¹⁶ IAS,F:57.78/1935. Lajčo Bek (Beck Lajos) (Subotica 1885 - 1938), od oca Filipa i majke Roze Fišer. Iz njegovog uverenja o državljanstvu IAS, F:57.6143/1938.

dr Elemer Kalmar³¹⁷ sa 3

Mirko (Imré) Kemenj³¹⁸ sa 3

dr Andrija Tisa sa 2

Eugen Jakobčić sa 4

Mirko Jakobčić sa 2

Ivan Rudić sa 4

Steva Sekulić sa po 3 deonice.³¹⁹

To društvo 26.11.1940. godine ima sledeće najveće deoničare: Josip Hartman - 400, dr Miloš Pavlović - 100, dr Juraj Tomičić³²⁰ - 1000, inž. Milan Manojlović - 200.³²¹

U 1940. godini nakon donošenja vladine Uredbe o Jevrejima firma "**Hartman i comp.**" piše 31. oktobra "**Udruženju industrijalaca**" dopis u kome ističe: "Na sednici naše uprave 29.10. došli smo do zaključka da se naše preduzeće ne može smatrati jevrejskim, jer niti su članovi naše uprave u većini Jevreji, niti se kapital većim delom nalazi u jevrejskim rukama.". To je bio pokušaj da se izbegne postavljanje vladinog komesara na čelo uprave, a time i omogućiti dalji rada na izvoznim poslovima, pošto su čak i tada dve glavne eksportne pijace bile Nemačka i Italija.³²² U skladu sa tim, došlo je i do smene poslovođe jevrejskog porekla Mirka Kemenja, februara 1941. godine, na čije mesto je postavljen Andor Nemet.³²³

I za Josipa Hartmana (Subotica 21.03.1886 - Australija 1975)³²⁴ i za njegovo preduzeće, tako završava jedan miran period. Na prosperitetu, u prvo vreme očeve firme, a zatim one koju je sam vodio, Hartman je uspeo da izraste u priznatog i bogatog građanina, i da obilato koristi sve pogodnosti koje su mu se time pružale.

Ali sa približavanjem ratnih truba i huka nadirućih tenkova, sa izbijanjem rata i na ovim prostorima, ruši se i imperija Hartmanovih i Konenovih. A nakon rata, za njih ništa više neće biti kao pre. Ime neke simbolike što je Josip rođen iste godine kada njegov otac Rafael sa ortakom Konenenom, registruju firmu "**Hartman i Connen**". Započevći životni put, istovremeno sa očevom firmom, mladi naslednik će tako i tim činom biti vezan za sudbinu preduzeća. Kao akcionar u porodičnoj firmi se javlja već u prvim godinama 20. veka, a nakon očeve smrti 1913. godine zauzima i njegovo mesto Upravnom odboru.

Po narodnosti je beležen i kao Jevrej a pre rat i kao Madar, po veri kao reformata.

Sudeći po knjizi Konena mladeg, Jožefova deviza je bila "samo jednom se živi", hteo je da sve proživi i ima, i bilo mu je svejedno kojim putem stiže do toga. Važio je za "bonvivana" interesovale su ga lepe žene i novac, puno novca. Po navodima Konena i otac ga je kritikovao zbog takvog pomalo raskalašnog života, te mu je rekao da će završiti na dubrištu.³²⁵

Posle 1918. godine zastupaće firmu u Beču i Londonu. Pored toga je učestvovao u osnivanju deoničkog društva "**Industrija željeznog nameštaja i metala**", a bio je akcionar i

³¹⁷ Dr Elemer (Velimir) Kalmar (r.1887, Torža), advokat, u I sv. ratu vojni sudija. Posedovao je 205 k.j. na Žedniku, tzv. "Andrijin salaš". Stradao je za vreme II sv. rata.

³¹⁸ Mirko Kemenj (Kemeny Imre) (? - 1946). Porodica Kemenj je bila u rodbinskim vezama sa porodicom Šreger. Hermann Kemenj je uzeo za ženu Schreger Marisku, sestru Tereze Schreger.

³¹⁹ AV, F:126.14761/1939

³²⁰ Dr Tomičić Juraj advokat, hrvatske nacionalnosti, sa mestom boravka u Beogradu. Zastupao je porodicu Kemenj 1941. godine, u prodaji njihove porodične kuće u Beogradu, kada su oni kao Jevreji pokušavali da spasu svoju imovinu.

³²¹ Milan Manojlović, inženjer, u Subotici dvadesetih godina radio kao ovlašteni graditelj, direktor električne centrale "Novosadsko električno d.d." do 1940. kada daje ostavku.

³²² IAS, F:56.13.587/1940

³²³ IAS,F:56.14.131/1941

³²⁴ IAS, F:57.8323/1938. FOTO

³²⁵ Konen, nav. delo, st.223

firme "**Labor d.d.**". Izbran je za potpredsednika "**Jugoslovensko - austrijske trgovačke komore**" osnovane 1931. godine u Beču (Predsednik je bio *dr Eduard Prniz*).

Posedovao niz nekretnina u zemlji i inostranstvu: hotele "**Jagnje**" i "**Nacional**" u Subotici, "**Royal**" u Beogradu. U 1939. godini, oš na majčinom imenu, vodila su se imanja od 100 k.j. nekretnina, 73 u Radanovcu i 27 u Tuk ugarnicama. Na njima je pored poljoprivrednih kultura, kukuruza, repe, hmelja, vinograda, gajena i stoka, svinje i drugo.³²⁶

Kao da njemu, odnosno njegovoj porodici bogatstvo nije bilo dovoljno za sticanje socijalnog ugleda. Težili su da se njihov društveni status potvrdi i na drugi način. Tako su uspeli da se domognu i plemićke titule. *Josip (Jozsef)* je u 1938. godini pokrenuo postupak za priznavanje titule "visokorodni vitez plemeniti Hartman Josip rinenburški". (Rynnenburg, provincija Utrecht (Holandija) Molba mu je uvažena, rešenjem Min. Unutrašnjih dela Kraljevine SHS br. 26869/ 1937, te je dobio pravo da uz prezime koristi titulu - rinenburški.³²⁷

Bavio se i sportom, tenisom, 1928. godine osvojio je prelazni pehar.³²⁸

Za vreme rata firma radi pod imenom "**Hártman és társai huskiviteli r.t.**" da bi 30.9.1941. godine bio sklopljen ugovor o izdavanju pod zakup mađarskoj zadruzi "**Hangya**".

U prvim danima, nakon uspostave novih vlasti, 18.10.1944. godine u fabrici je zaposleno 235 radnika i 30 činovnika.

Josip je u proleće 1941. godine, bio među retkima kojima je pošlo za rukom da napuste Suboticu, i odu u inostranstvo, sklanjajući se od užasa rata. Vratio se ipak 1945. godine, ali Titova država ga je osudila i oduzela imovinu. "Sud za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti naroda Vojvodine" doneo je 16.8.1945. godine presudu kojom je osuđen na "7 godina gubitka jevrejske nacionalne časti i 1 godinu lakog prinudnog rada, bez lišavanja slobode".³²⁹

U presudi stoji kao obrazloženje: "Što je kao glavni akcioner, generalni direktor i organizator velikog preduzeća "Hartman i drug d.d. za izvoz mesa" u Subotici, bez ikakve prinude sklopio zakupni 30.9.1941. ugovor i izdao "fašističkoj" firmi "Hangya" iz Budimpešte svoje preduzeće. 1943. prodao je zakupcu i "svoj patent za fabričko konzerviranje mesa, svoj čuveni patetnt o proporciji smeše za fabričko zgotovljenje mesnatih proizvoda". Novi upravljači su za vreme rata preradili 65 000 debelih svinja. Pored toga *Josip* je izdao i svoju sušaru za hmelj.

Presudom istog suda br.Sn. 118/1945³³⁰ osuđena je i supruga *Imrea Kemenja, Sadecki Terezija*.³³¹

Od *Hartmanovog* imanja oduzete (konfiskovane) su sledeće nekretnine: kuće u Trumbićevoj 21 i Preradovićevoj 18, Park Kralja Petra 7, Paje Dobanovačkog 6, imanja u Tuk ugarnice 3, Radanovac 75, 95, Halaški vinogradi 526, kuće: Čista ulica 11, Horgoški put 84 i 91, hotel "**Nacional**" i "**Zlatno Jagnje**", odnosno sva imovina deoničarskog društva "**Zlatno Jagnje d.d.**", čiji je on glavni deoničar. To su bili hoteli "**Zlatno jagnje**", "**Nacional**", gostione "**Malo jagnje**" i "**Tri šešira**", kafana "**Grand**" i zgrada na

³²⁶ Na imanju 1939. godine ima 35 krmača. IAS, F:57. 4266/1939

³²⁷ F:57.95.1938. Još 1928. porodica Hartman, Tereza i sin Josip, je dobila pravo da promeni prezime, odnosno da doda svom prezimenu - Rinenburški. IAS,F:47.I 108/1927

³²⁸ Katalog izložbe, Spomen na subotičke Jevreje, Gradski Muzej Subotica, Subotica,

³²⁹ IAS, F:70. 14 996/1945

³³⁰ IAS,F:68. Nacionalizacija, dosije 142

³³¹ Terezija Kemenj, rođena 1879. u Subotici. Ona se 1950. odrekla jugoslovenskog državljanstva radi iseljavanja u Izrael, (IAS,F:68,XV 1789/1950) no obraća se i 1952. godine NO Subotica radi postupka poništavanja kupoprodajnog ugovora, kojim je beogradski advokat dr Juraj Tomašić, prodao njihovu porodičnu kuću u Beogradu, avgusta 1941. godine. IAS, F:68, XVI 37/1952. Ona se nakom muževljeve smrti 1946. godine, preudala za advokata u Subotici Ruski Slavka. Sadecki Kemenj Terezija je bila vlasnica 1500 akcija firme "Hartman i drug d.d., gotovo polvine i kažnjena je oduzimanjem akcija i "gubitkom mađarske nacionalne časti" na 1 godinu.

Memorandum firme "29 novembar"

Kao "29.novembar" osnovana je Rešenjem Vlade NR Srbije, br.73 od 3.9.1946. godine.³³⁵

Time je *Hartmanu* konfiskovana celokupna imovina, sem kuće u ulici Kralja Petra 7. *Josip Hartman* dospeva 1948. godine u Izrael, pa zatim u Nemačku. Životni put okončava 1975. godine u Australiji.

"PRVA SUBOTIČKA FABRIKA SALAMA"

Avgusta 1920. godine počela je sa radom "Prva subotička fabrika salama". Nalazila se na adresi Mažuranićeva 60. Kao vlasnici su u Registru Ct VIII 66³³⁶, bili upisani *dr Mirko Halbror* (*Hálbrohr Imre*)³³⁷, *Leopold Ingus*, *Aleksandar* i *Ignac Frenkel*.³³⁸

Zapošljavala je 20 radnika. Dozvolu za rad klanica dobija 1920. godine.³³⁹ U fabrici je kao poslovođa bio zaposlen i budući zet *Aleksandra Ingusa*, *Hugo Lang* iz Iloka. Za njega je *Ingus* podneo molbu Senatu da mu se odobri boravak. U njoj navodi da *Hugo* neće predstavljati teret za grad, pošto mu on obezbeđuje smeštaj u svojoj porodičnoj kući, VII krug br. 68, gde je već živelo 6 porodica, a i raspoláže nekretninama u Iloku vrednosti 500 000 kruna.³⁴⁰

Dozvolu za podizanje sopstvene prodavnice u VI krugu (Sečenji trg, ?) dobila je 1920. godine.³⁴¹

Nije bila dugog veka, prestaje sa radom već 1921. godine.

Za snabdevanje lokalnog jevrejskog stanovništva postojala je:

"PRVA ORTOPEDSKO KOŠERSKA TVORNICA SALAMA"

³³⁵ IAS, F:68, I 1057/1952

³³⁶ IAS, F:86.215

³³⁷ Halbror je 1920. godine tražio dozvolu za klanje na sopstvenoj klanici. IAS, F:47.1428. XIX 318/1920

³³⁸ Aleksandar Frenkel (*Fränkel Sándor*) je iz Starog Bečeja. U jednom dopisu Senatu 1921. godine, navodi da mu je kuća u St. Bečeju "za vreme prevrata 1918. godine opljačkana i upaljena". IAS,F:47. Gr. 1076/1921. U svojoj molbi Senatu, februara 1920, radi izdavanja dozvole boravka, Ignac Frenkel, rodnom sa Pekla puste (srez Kula), navodi da će se u toj fabrici prerađivati ugojene svinje baš sa imanja u Pekla pusti. Ignac se u 1921. godine javlja kao vlasnik fabrike kolomasti koja je imala 60 radnika. IAS, F:47. XIX 43/1920

³³⁹ IAS, F:47 XIX 318/1920

³⁴⁰ IAS, F:47. XIX 395/1921

³⁴¹ IAS, F:47.1. Zapisnik 1919-1920, 200 P.S. 12402/1920

Njen vlasnik je bio *David Reis*³⁴². Bavila se klanjem i izradom salama i kupoprodajom pilića. Registrovana je u opštinskom registru D 244/1922. Bila je to zapravo radnja manjeg, zanatskog obima. Prekinula je sa radom 1925. godine. Vlasnik se odselio za Mađarsku (Bačolmaš).³⁴³

"TVORNICA SALAMA KORHEC"

Put, od mesarskog šegrta, zatim kasapina i kobasičara - do vlasnika industrijske klanice, bogatog i uvaženog poslovnog čoveka, prešao je *Julije Korhec (Korhec Gyula)*³⁴⁴ u roku od samo desetak godina.

Još u svom rodnom mestu Starom Bečeju započeo je septembra 1918. godine mesarski obrt. Po dolasku u Suboticu³⁴⁵, 1921 godine kupuje od subotičkog mesara Reže Sabadoša kuću sa radionicom (Jugovićeve 6) i opremom.³⁴⁶ Ovlaštenje za mesarsku i kobasičarsku radnju izdato mu je 21.2.1922. godine. U narednom periodu, radeći i za Grad, kao snabdevač Javne bolnice i drugih gradskih ustanova, uspeo je da razvije posao i stekne kapital za ulaganje u nove investicije.

Kupovinom, 1927. godine, placa sa izgorelim objektima bivšeg "**Olga**" (ranije "**Polak**") mlina, Paje Kujundžića (Braće Radića) 128 - 130, krenuće u izgradnju svoje radionice za preradu mesa sa modernom opremom za preradu.³⁴⁷ Dozvolu "za uspostavu kobasičarske fabrike" (C 12/1927) dobija iste 1927. godine. Naredne godine kupuje u Mađarskoj i uvozi odatle novu opremu za hlađenje.³⁴⁸ Tokom 1928. godine već radi na adresi Paje Kujundžića 128-130. Nadležne službe ga tada vode kao industrijalca. U 1929. godini kapacitet prerade je bio 50 komada svinjadnevno. Broj zaposlenih radnika je bio 40. Za pogon mašina imao je instaliran elektromotor.³⁴⁹

Po izveštaju obrtnog odeljenja Gradske policije, *Korhec* je tada godišnje klaio (na gradskoj klaonici) 600 komada rogata marve, 800 teladi i 1000 svinja.³⁵⁰ Meso je prerađivao u svom pogonu, praveći razne kobasičarske proizvode.

Izveštaj "**Opšte kreditne banke d.d.**", čiji je komitent *Korhec* bio, iz 1928. godine opisuje ga na ovaj način. "Imenovani je vlasnik moderno uređene tvornice za preradu mesa, koju je pre godinu dana podigao prodajom svojih ranijih nekretnina, sa investicijom od 600 000 dinara. U gradu podržava 5 prodavaonica, koje u struci postižu najveći promet. Mesečni promet sviju prodavnica dostiže 700 000 dinara. Poznat je kao marljiv i poverenja vredan trgovac. U stručnim krugovima uživa dobar glas. Posедуje nekretnine, koje su opterećene hipotekom u našu korist, te bogato skladište, 2 teretna i jedan osobni automobil. Čista imovina se ceni na 1 500 000 dinara."

³⁴² Reis David (1873-Aušvic 1944) je posedovao zapravo dve radnje, jednu registrovanu kao "mesarsku" a drugu kao "kobasičarsku".

³⁴³ IAS,F:57.162/1937

³⁴⁴ *Julije Korhec*, (Stari Bečej, 1899 - Subotica, 1973) otac *Korhec Vince*, mati *Agneš*, rođena *Varnju*. Bio je visok 176 cm. IAS,F:68. XII 1100/1948. Oženio se 1930. godine u Novom Sadu, Terek Žužanom.

³⁴⁵ U Suboticu dolazi sa majkom i sestrom *Matildom*.

³⁴⁶ IAS, F:47. XIX167/1922. Iz njegove molbe za nastanjivanje i započinjanje obrta saznajemo da mu je pravni zastupnik bio subotički advokat dr *Julije Rubi*.

³⁴⁷ IAS, F:47. III 419/1927

³⁴⁸ IAS, F:235.26.72/1928

³⁴⁹ Zbog montiranja elektromotora od 8 KS u 1930. godini, bez prethodne prijave gradskim vlastima odnosno električnoj centrali, pokrenut je postupak protiv njega. Centrala se žalila da je zbog toga stalno dolazilo do pregorevanja osigurača, pošto transformator nije bio dimenzioniran za takvo opterećenje, pa su i okolni potrošači ostajali bez struje. IAS, F:47. XVI 38/1930

³⁵⁰ IAS, F:235.26.72/1928

Imao je uređaje i za proizvodnju leda, koji je prodavao ali najviše ga koristio za hlađenje svojih proizvoda pri pakovanju u vagone.

Kao i većina drugih mesarskih radnji i on je od otpadaka proizvodio običan sapun za pranje.

O razvitku njegove firme svedoči i to što je već 1931. godine imao i filijale u Novom Sadu, Somboru, Starom Bečeju, Velikom Bečkereku i Senti.³⁵¹

Imao je i 5 prodavnica u gradu na sledećim adresama: Štrosmajerova 20, Paje Kujundžića 128, Krupežićeva 3, u Malom Bajmoku, Karadordev trg 2, 1 na Paliću - Horgošku put 61, kao i tridesetak van Subotice.

U Čoki formira 1934. godine "**Javno trgovačko društvo za izradu salame i kobasičarske robe**" sa veleposednikom *Đorđem Ledererom (Lederer Georg)*. "Fabrika je proizvodila: salame, kobasice, mast, sapun i drugo. Tokom 1934. godine ona je proizvela: 40 vagona masti, 39 vagona svežeg mesa, 40 vagona kobasičarske robe i jedan vagon sapuna. Na domaćem tržištu prodale je 66 odsto robe a ostatak 44 odsto izvezla je u Nemačku, Austriju i Čehoslovačku."³⁵² U toj godini beležila je 65%, a u 1937. - 55% iskorištenosti kapaciteta. Zapošljavala je 80 radnika.

U 1935. godini stvara komanditno društvo, registrovano u Subotici, "**Korhec Julije, fabrika salama i kobasičarske robe k.d.**" sa ortakom *Lederer Đorđem* iz Čoke, koje je u narednoj godini dobilo sedište u Čoki.

Tokom 1938. godine *Korhec* se i preseljava, prebacuje proizvodnju u Čoku. Odatle je doduše slao robu u svoju subotičku hladnjaču. Tek početkom 1941. godine, prijavio je prekid rada u Subotici.³⁵³

I on je spadao u red subotičkih privrednika koji su od "**Opšte kreditne banke d.d.**" dobili velike zajmove pred sam rat. *Korhec* je februara 1941. godine dobio hipotekarni zajam od 2 miliona dinara. Žiranti su bili *Artur* i *Georg Lederer*, sa svojim nekretninama, 2 fabrike špiritusa i 664 jutra zemlje u Čoki.³⁵⁴

Od nekretnina *Korhec* je pre rata posedovao kuće u Subotici: Sokolska ulica (Drapšinova) 2, Skotus Viatora 49, 113 i 115 (Prvomajska)³⁵⁵, Paje Kujundžića (Braće Radića) 128, kao i kuću u Budimpešti koju je decembra 1941. godine prodao. Pored toga imao je 2 kamiona ("Ford") i 2 putnička automobila, "Torpedo Classic" i "Fiat 520".

Za vreme rata fabrika je bila pod nemačkom upravom.

Sreski sud u Subotici 1945. godine doneo je odluku o konfiskaciji njegove celokupne nepokretne imovine.

U prostorije u kojima se nalazila ova fabrika, nakon rata se uselila zadruga "**Mesar**". (Šta je radio J.K. ? posle)

Kao izvoznici stoke postojale se i sledeće firme:

"**Herman Baruch i sin**", vlasnika *Hermana Baruha (Baruch Herman)* i sina *Aladara (Aladár)*. Bavila se poslovima exporta - importa prehrambenih artikala. Oni su izvozili živinu u Švajcarsku, Nemačku, Austriju, (Beč), Breslau. *Baruh Herman* je izvezio i jaja, konzervirana, odnosno hladena i pakovana u limene kutije. Hladnjaču za te svrhe izgradio je 1931. godine.³⁵⁶ Poslovao je i sa filijalom "**Hartman i Conen**" u Londonu.

³⁵¹ IAS, F:235.32.482

³⁵² Mr Ljubica Šiljački, Privreda Banata između dva svetska rata, Novi Sad 1987, st. 213.

³⁵³ IAS, F:56.13.694/1940

³⁵⁴ IAS, F:43.111.

³⁵⁵ Suvlasnik kuća u ulicama Skotus Viatora i Paje Kujundžića je pored njega bio i Đorđe Lederer. IAS, F:1936. Spisak vlasnika kuća i objekata.

³⁵⁶ IAS, F:47.I 1347/1931

Adresa ove subotičke firme je bila Tolstojeva 9. Nakon rata, taj objekat je pao pod udar Zakona o nacionalizaciji.³⁵⁷

I firma *Fridriha Pulmana (Fridrich (Frigyes) Pullmann)*, koja je nosila njegovo ime, izvozila ježevinu. Izvoz je pretežno išao u Austriju, Nemačku. Tako, guske, piliće, ćurke, šalje 1930. godine u Beč.³⁵⁸ Nalazila se u Mariborskoj ulici br.7. Ostvarivala je godišnji promet od 2-3 miliona dinara.³⁵⁹

Vojislav Kovač isto je izvezio guske, kokoške i zečeve u Beč.³⁶⁰ Tako je za 3 meseca 1931.godine u grad uvezao, i na tu količinu platio trošarinu, 24 590 a izvezao 32 434 kg pernate živine.³⁶¹

*Bela Farago (Farago Béla)*³⁶² sa suprugom *Julijanom Kasa* imao je od 1919. godinu firmu, mesarsku radnju, pod svojim imenom, koja se bavila trgovinom, izvozom i preradom živine. Od 1919. godine otvara i prodavnicu u Štrosmajerovoj 24.³⁶³ Posao je proširio 1936.godine, od kada se vodi kao industrija. Tada je imao radionice i na adresi Bledska 8. Zapošljavao je 35 radnika. Pogon su činili elktromotori, 5 komada, ukupne jačine 40 KS, koji su pokretali 8 mašina.³⁶⁴ U 1938. godini, uz saradnju "**Zadruga za proizvodnju i izvoz stočnih preradevina**"³⁶⁵, nabavlja opremu za hlađenje, fabriciranje leda i topljenje masti. Firma mu je 1937. godine procenjena na 450 000 dinara. Za vreme rata preduzeće je izdato pod zakup I nastavilo sa radom.³⁶⁶ Nakon rata vlasnicu su kažnjeni a imovina im je konfiskovana.³⁶⁷

"**Armin Hermann**" bila je firma koja se bavila eksportom jaja i živine. Nalazila se na adresi Paje Kujundžića 5.

Kao izvoznici svinja javljaju se: *Beno Sekelj (Székely Beno)*³⁶⁸, *Ivan Sekelj, Korhec Julije*³⁶⁹, "**Adrija**" vlasnika *Nikole Đorđevića, Vasa Rajković, "Jugo-export" Mirka Gutmana, Erne Presburger*³⁷⁰, *Mirko Kemenj (Kemeny Imre)*³⁷¹, "**Predović d.d., Zagreb**", društvo koje je imalo svoju poslovnicu u Subotici.

³⁵⁷ IAS, F:68. XI 1535/1950

³⁵⁸ IAS,F:47.XIII 1991/1930

³⁵⁹ Za 1930. godinu, procenjen je na 2 miliona. IAS,F:235.32. 351/1931

³⁶⁰ IAS, F:47. XIII 2004/1930.

³⁶¹ IAS, F:47 XIII, 20/1931

³⁶² Bela Farago (Subotica 1897- ?)

³⁶³ U 1922. nije dobio dozvolu za preinaku postojeće kuće. Senat je zahtevao da se ona sruši i na tom mestu podigne kuća na sprat. IAS, F:47.1208. III 269/1922. Imao je i vilu na Paliću (tzv. Schulhof vila) kao i 45 jutara zemlje. Sve nekretnine koje su mu pripadale, konfiskovane su nakon rata, odlukom Okružnog suda K 16/49. IAS, F:68, XI 1535/1950

³⁶⁴ IAS, F:56.8.168/1937

³⁶⁵ "U njoj su g. Farago Bela i dr Palić Emil, sekretar Udruženja mlinske industrije glavni faktori." IAS, F:56. 12.352/1939

³⁶⁶ IAS, F:86. K 168/11946. Zakupac je bio Janoš Šimala iz Kečkemeta.

³⁶⁷ isto

³⁶⁸ Beno Sekelj, (Subotica 1894 - ?). Žena, Rozalija Stipić mu je donela u miraz 50 lanaca zemlje. Sa ocem Belom držali su najam preko 800 lanaca zemlje.

³⁶⁹ U januaru 1935. godine izvezao je 1775 tovljenih svinja. IAS, F:47. I 742/1935

³⁷⁰ Presburger je izvezio i konje, tako je 1931. godine imao pošiljku konja za Francusku. IAS, F:235.32.1148/1931

³⁷¹ *Mirko Kemenj (Bački Aljmaš (Bácsalmás) 1907. - Subotica 1946.)*. Jevrejske nacionalnosti. Njegov otac, Herman Kemenj, veterinar, koji je u Subotici od 1912. godine, optiranjem je sa porodicom stekao jugoslovensko državljanstvo. Bio je oženjen Mariskom Šreger Sadecki. Bili su akcionari firme "Hartman i Conen".

"GINGOLD SALAMON, TVORNICA RIBLJIH KONZERVJI"

Osnivač ove firme koja se bavila preradom i konzerviranjem ribe a time bila jedina te vrste u Subotice a i šire, bio je *Salamon (Samuilo, Šulem) Gingold*.³⁷² U poslovanju se koristila svojim porodičnim vezama u drugim delovima zemlje a i inostranstvu. Osnivačev sin će voditi firmu od 1935. godine.

Salamon je u Apatinu u periodu pre rata držao u zakupu ribnjak nadhercega Fridriha, i bavio se u prvo vreme trgovinom a zatim i preradom (konzerviranjem) ribe. Obrtnicu za preradu ribe dobija 1915. godine u Apatinu. Zbog trgovačkih poslova sa dunavskom ribom, u Suboticu povremeno navraća počev od 1912/13 godine. "Iz ovog sam razloga još pre mobilnog doba, liferovanu artiklu u Subotici razpakovao i ponovo u led stavio i takvo je ova artikla stavljena na uporabu, odnosno je bila na ovakav način liferovana." Predmet se odnosi na odluku gradskih vlasti 4799/1920 gr.sen. o izgonu porodice *Gingold* kao ratnih doseljenika, na koju *Salamon* ulaže niz priziva (žalbi).³⁷³ Od 1916. godine se stalno nastanjuje u Subotici. "Kao ribogojac, po umerenoj ceni razprodajem ribu u Subotici i sa ovim unapredavam snabdevanje ovoga grada. Inače sam nameran ustanovit fabriku za konzerviranje riba čim bi raspolagao sa dovoljnim lokalom."³⁷⁴ O potrebi za njegov ostanak u gradu Ministarstvu socijalne politike piše i sledeće: "Slobodan sam navesti, da kada u ovim teškim socialnim vremenima i silni radnici stoje bez zarade, nije opravdana odluka senata onda kada sam ja izabrao Suboticu, istina za vreme rata, da stvorim fabriku, kakve u Jugoslaviji nema i da na ovaj način, dam posla mnogim ljudima, koji sada stoje bez posla zbog nestašice fabrika ovoga faha. Izabrao sam Suboticu, jer saobraćajni položaj je najpodesniji za brzo i svestarno odliferovanje ovog materiala." i nastavlja "...ipak se ne smije izgnati čoveka, koji spoznavši duh današnji vremena, hoće sa svojim znanjem i kapitalom da pomogne kod konsolidovanja nove države s jedne strane radništvu a s druge pak tako rekuć hoće da pomogne državi kod podizanja industrije koja je tako rekuć još u koljevci."³⁷⁵ I zaista, Senat, nakom cirkularnog dopisa Ministarstva za socijalnu politiku, br. 13 033/1920, u kojem se ističe da doseljenicima "ne bi trebalo praviti smetnje u pogledu nastanjivanja u mestima gde doduše od pre nisu imali svoje redovno prebivalište, ako u istom kane podići kakovo industrijsko ili obrtno preduzeće."³⁷⁶ povlači svoju raniju odluku i omogućava *Gingoldu* da osnuje svoju fabriku; "Pošto je njegov boravak ovde, od koristi iz narodno gospodarskih obzira" potpisuje 4.1.1920. godine i tadašnji gradonačelnik *Andrija Pletkosić*, odluku o dozvoli za boravak, *Salamonu Gingoldu*.³⁷⁷

Time je omogućeno ovom poslovnom čoveku da nastavi sa svojom deletnošću u Subotici. Od trgovine ribom razviče pogon za njeno konzerviranje i preradu.

U početku je, do 1925. godine, uspostavio svoju fabriku ribljih konzervi u ulici Skotus Viatora 12.

Dozvolu za gradnju novog pogona, na adresi Nikolićeva 17 (danas Nade Dimić) dobija 1924. godine.³⁷⁸ Tako će naredne 1925, biti završen objekat u kome će nastaviti da radi na dotadašnjim poslovima. ali pod imenom - "**Ocean**". U toj radionice će imati

³⁷² *Salamon Gingold* je rođen 28.11.1869. godine umestu Sučavi (Rumunija), (otac Herši, mati Sara) a umro je u logoru Aušvic 1944. godine. Sa suprugom Elenbogen Reginom (r.1884) imao je dva sina. Karlo (Károly, Dragutin) je rođen 12.7.1905. godine u Galiciji u mestu Sučavi. Umro je na prinudnom radu, 1943. godine, u mestu Hrenovo. Školovao se na Trgovačkoj akademiji i na Ekonomsko komercijalnoj visokoj školi.IAS, F:57.3210/1938. Drugi sin - Samuilo (Sučavi 1902 - Subotica 1930) je bio oženjen sa Almom Rotštajn (Rotstein) (r. Zagreb 1902), sa kojom se 1928. venčao u Zagrebu. IAS,F:47. 1261.1798. Imali su kćerku Anicu.

³⁷³ IAS,F:47. XIX 80-78/1921

³⁷⁴ isto

³⁷⁵ IAS,F:47. XIX 80-78/1921

³⁷⁶ isto

³⁷⁷ IAS,Gr.1832/1920

³⁷⁸ IAS,F:47 III 594/1924

kompletnu instalaciju za izradu limenih kutija, konzervi, koju je 1922. godine kupio u Magdenburgu.³⁷⁹

U 1939. godina pogoda ga sistem dozvola za uvoz iz neklirinških zemalja. On je inače uvezio do 10 000 kg ribe iz Holandije, Norveške, Nemačke i Engleske.³⁸⁰ Pošiljke haringi su stizale i vodenim putem. Tako je 1938. godine stigla u Beždan pošiljka haringi u salamuri iz Ostendea (Belgija). Preuzimanje je teklo uz probleme, zbog naplate carine. Država je pokušavala da zaštiti domaće, morsko ribarstvo, i visokim carinama za tu vrstu ribe, što naravno pogoda *Gingolda*. On se žalio da domaće sardele ni u kom slučaju ne odgovaraju u svrhe mariniranja, te da samo uvozne haringe omogućavaju njegovu proizvodnju.³⁸¹

Broj radnika: 1934. godine 20-40 u sezoni, leti 10-20
1939. godine 30-40 u sezoni, leti 8-10

Maksimalni kapacitet prerade je u 1934. godini iznosio:

20 000 kg marinada haringi	proizvedeno - 9000 konzervi
50 000 kg rusla	proizvedeno - 8000 staklenki
2 000 kg kozervi slatkovodne ribe	

Kapacitet je bio iskorišten sa 30%.

Nadnice radnika su 1939.godine bile 24-35 din, a radnica 20-30 din.

Gingold je bio član i apatinske firme "**Gingold, Salzmann, Ellenbogen**" (Ellenbogen je rođeno prezime *Gingoldove* supruge. Tu upućuje da je i ta firma bila porodičnog karaktera, a pošto je on došao u Suboticu upravo iz Apatina, sigurno je pored rođakih, zadržao i dobre poslovne veze u tom mestu.), koja se isto bavila poslovanjem prerade i izvoza ribe.

Od 1930. godine ta firma će izvoziti svežu ribu u Poljsku.³⁸² Izvoz je išao iz Apatina i Subotice. Riba se izvozila u vodi (posebnim vagonima) ili na smrznuta u ledu. *Gingold* se interesovao za izvoz u Poljsku još 1927. godine. Zahtevao je i uspostavljanje telefonskih veza sa Varšavom i Katovicama. U jednom dopisu navodi da bi mogao nedeljno da isporučuje 10 000 kg ribe.³⁸³

Gingold se priključio i grupi preduzetnika koja je početkom dvadesetih godina dobila pravo zakupa ribolova na Paliću i Ludošu. Godišnja zakupnina je iznosila 112 500 dinara. Nju su činili *dr Joca Milekić* - advokat, *Imre Prokeš* - veleposednik i *Samulo Nađ* - direktor banke. Oni su dobili pravo privrednog ribolova na licitaciji 1922. godine. Ta grupa je formirala "**Paličko ribarsko društvo**" i uz redovno poribljavanje šaranskom mladi, godišnje je izlovljavala do 50 000 kg šarana. Zakup koji je važio 10 godina, produžen im je njihovu molbu do 1938. godine, zbog izuzetno loših vremenskih prilika, suše 1927/8, velikih mrazeva 1928/9 i opet sušne 1929. godine.³⁸⁴ Time je *Gingold* praktično osnažio svoje pozicije kao glavni snabdevač grada svežom ribom.

Jedna od otežavajućih okolnosti za plasiranje ribe na subotičkom tržištu bila je i gradska trošarina. Za ribu iz uvoza, na pr., jednog vagona koji je koštao - 25 000 dinara, trebalo je da se za trošarinu plati 10 000 dinara.

³⁷⁹ AV, F:92.1807/1922

³⁸⁰ IAS, F:47. XIII 1423/1930

³⁸¹ IAS, F:56.9.3/1938

³⁸² IAS, F:235.30.47/1930

³⁸³ IAS, F:235.25.534/1927

³⁸⁴ vidi: *Palics és környeke*, 9, decembar 2000, *Stevan Mačković*, *A palicsi halaszatról (1922-1941)*, st.10,11

Sin osnivača, *Dragutin (Karlo)* vodi 1935. godine preduzeće za preradu ribe, a kao suvlasnik i "**Adin, prvu jugoslovensku tvornicu končanih dugmadi**" (Skotus Viatora 12)
Za vreme rata *Salamon* je deportovan u logor i nije se vratio. Sin *Karlo* i njegova supruga *Alisa* isto se nisu vratili iz logora. Njihove nekrtenine su prešle u državnu svojinu. (za *Gingold Salomona* i *Alisu* 1948. uknjižene su nekretnine z.k. 8228 u korist opštenarodne imovine ³⁸⁵

Iz ovih krajeva gde su se stvarali i veliki viškovi žitarica, izvezile su se određene količine tih tržišnih viškova. Zbog toga se razvio i poseban sloj "veletrovaca žitaricama".

U 1914. godini je bilo 8 -10 takvih trgovaca, koji su izvozili godišnje do 12 000 vagona žitarica. Podatak da ih je 1933. godine bilo samo 4, i da izvoze samo 3 do 4 000 vagona, dovoljno govori o krizi kroz koju je prolazila poljoprivreda kao i promenama koje su nastale u toj vrsti trgovine. ³⁸⁶

Još 1927. godine postojao je veći broj trgovačkih i agenturnih radnji, 15 do 20, koje su se bavile trgovinom žita na veliko i izvozom. Neke od njih su: "**Emil Lederer**"³⁸⁷, "**Union**", "**Geza First**"³⁸⁸, "**Joca T. Radić**".

Jedna od najvećih izvozno uvoznih³⁸⁹ firmi u tom poslu je bila "**Trgovačko prometno d.d.**" Zagreb, filijala u Subotici (Ct VIII 158), čija se kanclerija nalazila u Zmaj Jovinoj 3. U 1938. godini ta firma je prijavila prestanak rada.³⁹⁰

Većinski akcionari 1923. godine su bili: *Karlo Lederer* iz Zagreba, *Edmund Lederer* iz Subotice, *Julije Vojnić Tunić*, veleposednik iz Subotice.

MLINARSTVO

Zemljoradnja, odnosno kultura pšenice, kao njena osnova, bila je preduslov za razvoj mlinarstva i u Subotici. U Budimpešti, već u prvoj deceniji nakon Nagodbe, dolazi do predimenzioniranja mlinske industrije.³⁹¹ Pioniri parnih mlinova u gradu su bila braća *Horovic, Lajoš Antunović*, čiji mlin se nalazio na samom ulazu u Dudovu šumu a izgoreo je u požaru pre I sv. rata i *Jovan Dorđević*, koji je mlin podigao 1873. godine u ulici Miloša *Obilića* 26.³⁹²

³⁸⁵ IAS, F:68. XIII 1896/1948

³⁸⁶ IAS, F:51.70.173/1933

³⁸⁷ Emil Lederer je rođen u mestu Klingebach. U 1922. godini još nije imao jugoslovensko. IAS, F:47.I 215/1922. On je od 1912. godine radio za osiječku firmu Union, koja ga je 1919. imenovala za upravnika filijale u Subotici. U kasnijem periodu imao je registrovanu posredničku trgovinu u Subotici i bavio se izvozom poljoprivrednih proizvoda i žita. IAS, F:235.23.188/1926. Tokom 1929. godine radi sklapanja poslova putovao je u Čehoslovačku, Austriju, Nemačku, Belgiju, Holandiju i Mađarsku. IAS, F:235.29.565/1929. O količinama robe koju izvozi saznajemo da je na pr. od novembra do decembra 1928. godine izvezao u Austriju i Nemačku 400 vagona žitarica. U 1929. godini izvezio je kukuruz u Italiju. Kućna adresa mu je bila Park Kralja Petra 10. Za vaspitanje svoje dve kćerke imao je vaspitačicu iz Nemačke, koja ih je poučavala i jezicima; nemačkom, engleskom i francuskom.

³⁸⁸ First je izvezio i druge poljoprivredne proizvode, tako je u 1929. godini u Italiju izvezio pasulj.

³⁸⁹ O uvozu govori i nekoliko primera iz 1927. godine, kada je uveženo 45 000 kg semena mahunice za stočnu hranu, 50 000 kg maka. IAS, F:235.25.513/1927

³⁹⁰ IAS, F:57. 6461/1938

³⁹¹ Gašpar Ulmer, Mlinarstvo u Subotici, 1867-1941, Rukopis, Subotica 1968, st. 7.

³⁹² isto, st.9

U 1874. godini postojalo je 75 suvača i 11 vetrenjača u gradu. U Malom Bajmoku se i danas nalazi jedini sačuvan objekat mlina - vetrenjače. Podignut je 1867. godine.³⁹³ Još pre I sv. rata, kao i u kasnijem periodu, gradsko zemljište na kojem se nalazila i vetrenjača izdavano je u zakup. Zakupci su bili iz mlinari iz porodice *Mikuška*.³⁹⁴

Zakon iz 1880. godine pomogao je razvoj kapitalističkog privređivanja. Po njemu se više nije prostiralo pravo zemljišnog gospodara na parne mlinove, na kapitalistička postrojenja.³⁹⁵ Ulazak stranog kapitala, kao na pr. osnivanje filijale Austro-ugarske banke u Subotici - 1891. godine, izgradnja železničke pruge Budimpešta - Zemun, preko Subotice, 1883. godine (i ogranaka Subotica - Baja), također su bili faktori razvoja.

Tako je 1889. godine bilo 8, a 1892. već 13 parnih mlinova u Subotici. U Novom Sadu ih je 1896. godine bilo 5 a u Somboru 3. Godine 1890. podigao je *Ferenc Šimegi* svoj mlin, odmah iza Majšanskog mosta. Zanimljivost je što je njegov pogon bio prvi u Subotici koji je dobio industrijski kolosek.³⁹⁶ U unutrašnjem gradu bilo je 1906. godine 1 električni i 8 parnih mlinova.³⁹⁷

Prvo deoničarsko društvo mlinske struke osnovano je još 1862. godine. Bilo je vrlo kratkog veka.³⁹⁸

Krajem I sv.rata bilo je 12 mlinova. Zanimljivo je da su se vreme rata podigli sledeći mlinovi: *Kladek Frenca, Kornhauser Ignaca, Polak Artura, Glid Vilmosa, Brumer Antala i Pecarski - Julinac*.³⁹⁹ Nakon rata, većina mlinova se našla pod državnim "**Upravom zaplenjenih mlinova**"⁴⁰⁰ koja se starala o snabdevanju stanovništva.⁴⁰¹ Problemi za mlinarstvo u prvom posleratnom periodu bili su i slabo snabdevanje ugljem. Četiri subotička parna mlina bila su projektovana da upotrebljavaju kvalitetan ugalj, kojega tada nije bilo dovoljno.⁴⁰² Mlinare pogada i prelazak na smanjivanje upotrebe finog belog - tzv. "luksuznog brašna".

U periodu 1919-1923, na nivou zemlje, beleži se favoriziranje izvoza brašna, da bi od 1923, 1924. godine nastupila stagnacija, koja će preći u krizu. Ipak u to vreme, do 1923. godine zaživela su i 3 nova mlina u Subotici: "**Kohan Vince**", "**Rajčić**", "**Vujković**".⁴⁰³

³⁹³ Na osnovu projekata inž. Skulteti Janoša, gradsko veće je dalo dozvolu za njegovo podizanje mlinarima Futo Ferencu i Mezei Andrašu. IAS, F:002. 1937/polg. 1867. Nakon njih se kao vlasnik vetrenjače javlja Kovač Birkaš Imrea (Kovács Birkás Imre), od koga ju je 1889. godine otkupio Imre Fičar (Ficsár Imre). IAS, F:47. III 197/1939. Ivanji Istvan navodi u svom delu (Iványi István, Szabdkka szabad királyi város története, II deo, Subotica 1892, st. 231) da je u Subotici ostalo još iz prošlih vremena puno suvača i nekoliko vetrenjača.

³⁹⁴ I nakon 1918. godine zakupac je bio mlinar Đorđe (György) Mikuška, a od 1936. godine njegov unuk Antun Mikuška. IAS, F:47. III 197/1939

³⁹⁵ isto, st. 14

³⁹⁶ isto, st. 19

³⁹⁷ isto, st. 36

³⁹⁸ vidi: Katarina Ulmer, nav. delo

³⁹⁹ isto, st. 52.

⁴⁰⁰ IAS, F:47, XXIII 181/1919

⁴⁰¹ Nakon rata je vladala velika oskudica osnovnih životnih namirnica. Na nivou grada formiran je poseban "Otek za prehranu" na čijem čelu je bio "gradski senator za prehranu" - Aleksandar (Sándor) Rajčić (1884-1926). On je bio angažovan i na kulturnom polju kao urednik "Nevena" i "Danice", te kao vlasnik 1/3 konzorcija "Severne pošte", i tu se "odlikovao nacionalizmom", kako stoji u nekrologu objavljenom u "Subotičkom glasniku" 11.2.1926 (umro je 27.1.1926.), ali i u privrednom životu, kao zamenik direktora u subotičkim filijalama "Hrvatske zemaljske" i "Jugoslovenske banke", te na političkom planu, kao gradski senator a zatim i podnačelnik (zamenik gradonačelnika.) IAS, F:47, XIII 40/1919

⁴⁰² Ulmer, nav. delo, st. 55.

⁴⁰³ isto, st. 58.

U 1925. godini bilo je ukupno 13 mlinova, koji su imali maksimalni dnevni kapacitet od 218 tona.⁴⁰⁴

Cene na lokalnom tržištu, za metar žita su bile: 1924. godine - 417, 1930. - 125, a 1931. godine - 160 dinara.

Broj mlinova je 1927. godine iznosio 8. Njihov dnevni kapacitet je iznosio 193 tone.⁴⁰⁵ Krizu produbljuje i slab rod pšenice 1930. godine. Za 1941. godinu zabeleženo je da ima 11 mlinova u gradu i 11 u okolini.⁴⁰⁶

Visina "ujma" ili "ušura" kod subotičkih parnih mlinova iznosila je 1937. godine 16 %.⁴⁰⁷

Mlinska industrija je bila izuzetno razvijena upravo u Bačkoj. O tome govori i podatak da je na toj teritoriji 1924. godine bilo 150 mlinova, ukupnog dnevnog kapaciteta 140 v.⁴⁰⁸, a od ukupno 270 koliko ih je bilo u čitavoj Vojvodini 270

Nakon 1918. godine sa ovih teritorija sakupljano je žito i za pasivne krajeve.⁴⁰⁹

Do 1925. godine carinska politika je stimulisala izvoz (jedno o većih izvoznih tržišta bila je Čehoslovačka) a od tada sve više prevladava uvoz žita, iz Italije i prekomorskih zemalja, posebno iz Amerike.⁴¹⁰

U Subotici je, po jednom dokumentu iz 1919. godine bilo 9 mlinova:

1. "Udruženo gerajobačko paromlinsko d.d."
2. "Margit mlin d.d."
3. "Berger"
4. "Polak"
5. "Glid"
6. "Ibersberger"
7. "Krišaber"
8. mlin Žige Dajča
9. "Kraus"⁴¹¹

Za 1934. godinu postoje podaci da su radili sledeći mlinovi:

Ivana Crnjakovića (Aleksandrovski salaši, Zapadne ugarnice 475),

Berger Jakova (Save Tekelije 80),

"Udruženo gornjobačko paromlinsko d.d." (Beogradski put 120)

"Margit mlin d.d." (Sudarevićeva 50)

Vujković Lojzije (Paje Kujundžića 132 ?),

Vujković i drug (Jukićeva 41),

Peić Ivana,

Hugo Wajs (Majšanski put),

Vermeš Karla (20) sada (1934.) vlasnika *Horvat Stevana* na

Šupljaku.⁴¹²

Inž. Kosta Petrović, u svojoj publikaciji (st 120) daje podatke da rade i mlinovi:

⁴⁰⁴ isto, st. 59. Najveći kapacitet je imao "Gornjobački mlin d.d." - 65 t., "Kohan" - 30, "Jakob Berger" - 25 t.

⁴⁰⁵ Ulmer, nav.delo, st.65.

⁴⁰⁶ isto, st.96

⁴⁰⁷ IAS, F:57, 8240/1937

⁴⁰⁸ Samo su 2 mlina imala dnevni kapacitet preko 10 v, a čak 92 su bila sa kapacitetom do 1/2 v. Industrija, Stanojlović, st. 36.

⁴⁰⁹ Tako je i Emil Lederer, kao šef osiječkog "Union paromlinskog d.d.", pruzimao i kupovao žito za Dalmaciju. IAS, F:47, XIX 105/1920.

⁴¹⁰ AV, F:110.6.

⁴¹¹ IAS,Gr. 2256/1919) (do kraja međuratnog perioda zadržao se taj broj ?

⁴¹² Karlo Vermeš sa bratom dr Julijem imao je 1920. godine niz nekretnina, 4 kuće u Subotici, vilu na Paliću, i još druga zemljišta na Paliću i okolini. IAS, F:47, XX 68/1925

Glid Vilim (Bajski vinogradi 131)

Glid Vilim (Save Tekelije 37)

Kladek (Frankopanska 24)

Požari su zahvatili i ovdašnje mlinove. U kriznoj situaciji bilo je i slučajeva podmetanja požara da bi se od osiguravajućih zavoda povratio uloženi kapital.

U periodu 1900 - 1914. godine bilo je 6 mlinskih požara, izgorela su i dva velika mlina - *Kunec Milka* i *Stantić Lajoša* (Požar je izbio 1907. godine Vlasnik je naplatio od osiguranja i sagradio novi) te *Antunovićev*. Od 1920. do 1925. godine izgoreli su "**Rajčić**", "**Kohan**" i "**Polak**" mlinovi, 1928. - "**Patoč**" mlin a 1939. godine "**Berger**" mlin.

U 1925. godini tako je izgoreo mlin *Vince Kohana*. Osnovan je 1921. godine na Senčanskom putu (Ulica oslobođenja 85.). *Kohan* marta te godine dobija građevinsku dozvolu za građenje kuće i parnog mlina na adresi - Senčanski put 85.⁴¹³ Dozvolu za upotrebu dobija tek jula 1925. godine. U zapisniku tehničkog pregleda komisija navodi da je uočila nepravilnosti, "krovne grede su uvedene u dimnjak" i naložila da se to ispravi.⁴¹⁴ Firma je 1924. godine pretvorena u JTD. Sa kapitalom od 1 milion dinara ulazi *Kozma Deže* (*Dezsö*), mađarski državljanin rodom iz Barča. Da nisu na odgovarajući način ispravljeni tehnički nedostaci u vezi krovne konstrukcije, svedoči izbijanje požara, koji se desio krajem 1925. godine. *Kozma Deže* nakon požara, namiruje svoja potraživanja i vraća se u Mađarsku, gde nastavlja da trguje žitom.⁴¹⁵ Od osiguravajućeg zavoda vlasnicima je isplaćena suma 2 000 000 dinara.⁴¹⁶ Izgorelu konstrukciju zgrade nisu obnavljali, već su je prodali novoosnovanoj firmi "**Fako d.d.**"

Vince Kohan će ostati u mlinarskoj struci, registrovaće svoju trgovačku "radnju za meljavu", pošto je od ostatka novaca uzeo **Mikuška mlin**, za 800 000 dinara.⁴¹⁷ No, nije imao uspeha u tom poslu, u 1930. godini *Vince Kohan* radi kao običan mlinar u mlinu "**Forgács**" u Bačkoj Topoli. To je period nakon što je, kako sam novodi "materijalno potpuno propao". I Grad je potraživao od njega 61 264 dinara, a pošto nije bio u stanju da ih vrati, on čak biva i osuđen na 6 meseci zatvora.⁴¹⁸

MLINOVI

CRNJAKOVIĆ IVANA, Aleksandrovo

U 1919. godini kao vlasnik mlina u Šandoru, br. 308. javlja se *Ivan Tumbas*. On je te 1919. godine dobio dozvolu da umesto električnog pogona (vladala je nestašica električne energije) izvrši zamenu parnim pogonom.

"**Viktorija**" mlin se nalazio se u Aleksandrovu. (Zapadne ugarnice 475). *Crnjaković* je 1933. godine sklopio ugovor sa *Ilijom Šibalićem*, koji je radio na snabdevanju hlebom pešadijskog puka u Subotici; za isporuku 280 v. brašna u narednih godinu dana. Pošto je cena žitu upravo tada počela da raste, vlasnik mlina upada u bankrot, i prinuđen je da rasprodaje nekretnine. Sa druge strane profitira Šibalić koji upravo tada kupuje kompleks nekretnina (doduše na ženino ime) u Zobnatici. st. 83.) Kapacitet mlina je bio 1,2 v. za 24 časa, a broj zaposlenih se kretao od 10 do 15.

⁴¹³ IAS, F:235,35.242

⁴¹⁴ IAS,F:47.1205. III 134/1921. i IAS,F:47.1205. III 240/1921 Planove je izradio arhitekta Stipan Vaci.

⁴¹⁵ IAS,F:43.122

⁴¹⁶ isto

⁴¹⁷ IAS,F:86.216

⁴¹⁸ IAS, F:47. XX 231/1930

*Geza First (Fürst)*⁴¹⁹ kupio je mlin "**Viktorija**" 1935. godine od *Ivana Crnjakovića*.⁴²⁰ Cena za mlin i 2 jutra parcele na kojoj je ležao je bila 160 000 dinara.⁴²¹ *First* je postao jedan od vodećih liferanta brašna za pasivne krajeve, Bosni i Hercegovinu.⁴²² U 1939. godini zapošljava samo 12 radnika.⁴²³

Izdat je u zakup avgusta 1941. godine *Vaj Aleksandru* iz Budimpešte. Tokom rata pretežno je radio na ušur za civile. Ipak, *First* je kažnjen a mlin konfiskovan 1947. godine.⁴²⁴

"BAČKA"

"**Bačka**" mlin (Miloša Obilića 64) je imao kapacitet od 6 vagona dnevno. Za vreme rata, 1942/3 godine je demontiran i prenet u Budimpeštu. "Prostorije gde se mlin nalazio koristo je "**Žitopromet**" u Subotici za svoj magazin i za gradsku pekaru koja je sada u izgradnji."⁴²⁵

"BERGER JAKOBA MLIN", Save Tekelije 80

Osnovan je 1906. godine. Adresa mu je bila VI krug, br. 416. odnosno Save Tekelije 80. Nakon 1918. godine, kada su *Jakov Berger*, pa zatim njegova udova *Štajn Julijana* (od 1931. godine) ubeleženi kao vlasnici mlina, vodio se kao industrija. *Jakov Berger*⁴²⁶ je 1921. godine, na Paličkom putu, preko od "topničke kasarne" imao i sušionu za hmelj.⁴²⁷ Mlin se nalazio na Halaškom putu. Imao je "saugas motor" od 70 KS. Kapacitet mu je bio 18 000 kg za 24 časa. Broj zaposlenih je iznosio do 20. Iskorištenost kapaciteta u 1927. godini je bila 40%.

Kao "**Glid i Berger**" (Mlin Berger Jakova osnovan je još 1900. Nalazio se na adresi Save Tekelije 20.) se javlja u 1936. godini. Tada ga kao ortaci drže *Ernest Glid* (*Ernest Glied* je bio *Vilimov* sin) i *Eugen Berger*, sin *Jakova*.⁴²⁸ U 1938. godini, upisan je kao vlasnik samo *Eugen Berger*. (Ce VII/701) I to je bio mlin industrijskog karaktera.⁴²⁹

"GORNJOBAČKO UDRUŽENO PAROMLINSKO D.D."

⁴¹⁹ *Geza First (Fürst)* je rođen 1895. godine u Čantaviru, u jevrejskoj porodici, od oca Samuila I majke Adler Regine. Supruga mu je bila Margita Fišer (r. First) (St. Kanjiža 1901- ?) . Bili su solidno situirani, imali su kuće u Moskovskoj ulici 1 (Dinka Šimunovića), Sudarevićeva (Matije Gupca) 21-23, i automobil Ford. First se bavio i trgovinom - eksportom žitarica i poljoprivrednih proizvoda. Preživeo je deportaciju i oktobra 1944. godine se vratio u Suboticu. Uzeo je aktivno učešće u radu novih organa vlasti kao član subotičkog NOO (do 31.12.1944). Ali u narednom periodu i on sa porodicom uzima izraelsko državljanstvo i iseljava se novu jevrejsku državu. Kuće, Moskovska 1, i Sudarevićeva 21-23 su im nacionalizovane. IAS, F:68, XVI 557/1950

⁴²⁰ IAS, F:47. III 3/1935 i IAS,F:57.3869/1938

⁴²¹ IAS, F:57.8509/1940

⁴²² Ulmer, st. 89.

⁴²³ IAS, F:57. 1987/1939

⁴²⁴ IAS, F:86.172/1948

⁴²⁵ IAS, F:68.15691/1955. Novi silos izgrađen je 1955. godine. IAS, F:68. 19952/1955. Tehnička dokumentacija sa tehničkim planovima.

⁴²⁶ *Berger Jakob* je bio jedan od osnivača Jevrejske Ortodoksne veroispovedne opštine.

⁴²⁷ Tehnički planovi su sačuvani - IAS, F:437, III 308/1921. I dozvolu za gradnju kuće, 1920. godine, dobija na tom mestu (parcela z.k.26980/k.č.15280) u segedinskim vinogradima.) 1927. godine kao izvoznik hmelja se javlja i Emil Verber. (Upisan je u registar Ce VII/ 380/1927)

⁴²⁸ IAS,F:86.44. Ct XIII/204. *Jakov Berger* je sa suprugom Arankom r. Graf imao još jednog sina - Ladislava. IAS,F:57.3477/1938.

⁴²⁹ IAS, F:57, 2662/1938

Od 1906. godine novi vlasnici tada sagrađenog mlina, koji će u narednim godinama biti osnova za formiranje deoničkog društva, su *Gabor Smolenski (Szmolenszky Gábor)*, iz Budimpešte i *Mihajlo Muić*, kojeg će zameniti *Biro Herman* iz Budimpešte. Firma "**Szmolenszky és Muić**" je registrovana 1907, (Ct V 4) a brisana 1908. godine. To je bio početak ulaska budimpeštanskog kapitala i u ovaj mlin, što će se završiti njegovim pretvaranjem u filijalu društva, koje je: "Osnovano 1916. godine u Budimpešti kao *Felsőbászckai Egyesült Gázmalmi R.t.*, sa filijalom u Subotici. (Gornjebačko udruženo paromlinsko d.d.", III krug, Beogradski put 120.) Pored Subotice, imali su mlinove i u Baji, Bajmoku i Novom Sadu. Kapital je iznosio 2 miliona kruna, 5000 komada nominalne vrednosti 400 kruna. Nakon 1918. uvodi se sekvestar nad firmom, koji će biti skinut 1922. godine. (Odlukom Ministarstva Pravde br. 3036/1922) Uslovi su bili da plati sve troškove, da podnose dokaze o plaćenom porezu i prirezu za 1921. godinu, da 4 700 akcija deponovanih kod "Opšte privredne banke d.d." iz Subotice preda Narodnoj banci KSHS, i da nekretnine ne može otuđivati u narednih 5 godina.⁴³⁰

Funkciju direktora od 1917. do 1919. godine obavljao je *Bela Majer (Mayer Béla)*. On je bio rodom iz Temišvara. U Suboticu je došao maja 1917. godine, iz Baje. I on je dobio odluku Senata o izgonu, zbog nedostatka stanova, kao "ratni doseljenik". Pošto je istupio iz službe u firmi i započeo sopstveni trgovački posao bez većeg kapitala a nemajući vlastitu kuću, nije mu pomoglo ni pozivanje na ranije usluge koje je činio Gradu. "Još u svojstvu ravnatelja mlina više puta sam gradu velike usluge činio, naročito u ono vreme, kada je za brašnom velika oskudica bila, da se javna ishrana bez smetanja osigurati i nastaviti može. Više puta sam gradu po veću količinu brašna u formi zajma na raspolaganje stavio."⁴³¹

U 1921. godini se sedište firme registruje u Subotici.⁴³² "Društvo želi da započne nacionalizaciju i kao prvi korak rešilo je zboru akcionara održanom 9.7.1921. da premesti glavno sedište društva u Suboticu, gde se faktično preduzeće i nalazi. Teškom mukom uspeo je društvo da za ovo premeštanje sedišta, uz plaćanje užasnih dažbina i poreza, dobije odobrenje ugarske vlade."

Akcionari januara 1923. i maja iste godine su bili:

	januar	maj 1923.
"Opšta privredna banka d.d." sa	1000 akcija	--
<i>dr Radivoj Miladinović</i>	350	350
<i>dr Josip Kiš</i>	10	10
<i>Josip Rajčić</i>	200	200
<i>dr Kosta Plavšić</i>	50	50
<i>Miloš Lepedat</i>	50	50
<i>Marko Protić</i>	50	50
<i>Stevan Prodanović</i>	10	10
<i>Arnold Balog</i>	10	10
<i>Ludvig Gotfried Míle</i>	2950	2950
(koga zastupa <i>Arnold Balog</i>)		50
<i>dr Al. Magarašević</i>		
	-----	-----
	4680	3750

⁴³⁰ IAS, F:65.248.1424

⁴³¹ IAS, F:47. XIX 80- 65/1920

⁴³² Promena je ubeležena i u budimpeštanskom registru firmi. AJ, F:65.2408.1424. Prepis. IAS, F:86.219.

Ali na januarskom skupu akcionara "usled nacinalizovanja preduzeća" postavljena i nova uprava. Tako su članovi Upravnog odbora postali:

Ime i prezime,	Mesto stanovanja	Nacionalnost
<i>Žika Amdelković</i> , inspektor	Beograd	Srbin
<i>Emil Bacher</i> , direktor	Bratislava	Čeh
<i>Arnold Balog</i> , direktor	Subotica	Jevrej
<i>dr Josip Kiš</i> , direktor	Subotica	Madar
<i>Felix Paloc</i> , direktor	Bratislava	Slovak
<i>Mateja Popović</i> , nar. poslanik	Tuzla	Srbin
<i>Marko Protić</i> , paroh	Subotica	Srbin
<i>Antun Valenta</i>	Bratislava	Slovak

a članovi Nadzornog odbora:

<i>dr Kelemen Ljubibratić</i> , penz. zamenik gradonačelnika	Subotica	Srbin
<i>Franjo Hermec</i> , prokurista	Subotica	Slovak
<i>Stevo Prodanović</i> , prokurista	Subotica	Srbin

(Sastav Uprave nije menjan tokom 1924, 1925, 1926. i 1927. godine)

Tada je konstatovan dobitak za godine 1918, 1919, 1920, 1921, ukupno od 2 187 572 krune.

Na majskoj skupštini akcionara osnovni kapital - 2 miliona kruna, nakon pretvaranja u dinare 500 000 dinara, je povišen na 1,5 miliona dinara, u 15 000 akcija. Uslov je bio da naši državljani moraju imati 55% akcija i da čine 2/3 Upravnog odbora. (Po naredenju Ministra Trgovine i Industrije) U 1923. godini, kada se već ispoljava kriza. "Visoke unutrašnje žitne cenene samo da su sprečile export brašna, nego su pripomogle importiranje, tako da su pasivni krajevi naše države, Hercegovina, Dalmacija, Crnagora i Krajina, sa strane Talijana samlevenim americkim žitom namirili svoje potrebe. Doprinela je krizi još i opšta oskudica u novcu, u našem gradu pak sputava osnovu bića sviju preduzeća ogromni opštinski prirez." Preduzeće je počelo da beleži gubitke.

Bio je među najvećim milinovima u Subotici, dnevni kapacitet mu je bio 6 vagona. Zgrada mlina u Subotici, na tri sprata, građena 1906. godine, bila je dužine 40,5, širine 12,7, visine 14 metara. Pored nje su se nalazile i zgrade građene isto 1906, strojarica, kovačnica i kotlovnica, magazin za brašno, magazin za žito, zatim objekti građeni 1916. godine: magazin za žito, zgrada za vagu i stražaru, i sporedno objekti. Imao je i svoj industrijski kolosek u dužini od 900 metara, od stanice Bolnice do mlina, koji je otvoren 1918. godine. Dimnjak je 1921. godine delimično srušen (do 22. metra), pošto je bio nakrivljen i iznova sagrađen. Mašinski uređaj je pokretala parna mašina od 220 KS.

Na tom mestu već 1891. godine podigao je mlin *First (Fürst) Laslo*⁴³³. Objekat je izgoreo u požaru 1901. godine.

Deoničko društvo je imalo filijalu u Bajmoku, koja je radila do 1926. godine. Ta zgrada je namenski sazidana još 1892. godine. Pogon je davao parni stroj od 120 KS. I taj mlin je imao svoj industrijski kolosek dužine 80 metara. Na skupštini akcionara 1927. godine. "Usled potpunog prestanka izvoza, prinudeni smo bili obustaviti pogon našeg bajmočkog mlina, te osoblje otpustiti. Objekat je prodat u 1936. godini za 650 000 dinara.⁴³⁴

⁴³³ Projekat mlina je u predmetu IAS,F:2. gr.doz. III krug 8/1890.

⁴³⁴ Ulmer, nav. delo, st.90.

Procene vrednosti oba mlina, 1927. godine je bila 5 700 000 dinara. U 1928. godini povišen je osnovni kapital na 3 miliona dinara. Do 1926. godine izvezio je u Austriju, čehoslovačku i Nemačku. Nakon završetka krize, od 1938. godine izvoziće pretežno u Nemačku. Akcionari 1929. godine su bili:

<i>dr Borivoj Miladinović</i> sa	400
<i>dr Radivoj Miladinović</i> sa	450
<i>dr Josip Kiš</i> sa	50
<i>Arnold Balog</i> sa	10
<i>Stevan Prodanović</i> sa	10
<i>Franjo Hermec</i> sa	50
<i>Klimentije Ljubibratić</i> sa	10
<i>Borivoj Radosavljević</i> sa	20
<i>dr Aleksandar Ljubibratić</i> sa	100
<i>Herman Štajn</i> sa	150
zastupnik <i>Ludviga Gotfrida</i>	
<i>Arnold Balog</i> sa	2950

	4200 kom. akcija

Kapacitet (dnevni) mu je tada iznosio 6 000 q.

U 1932. godini radio samo sa 31% kapaciteta. Preradio je 45 v. za ušur i 490 v. trgovačke meljave. Time je u toj poslovnoj godini zabeležen gubitak od 843 416 dinara. U tom periodu najveći akcionari su bili *Julije Čadi*⁴³⁵ i *dr Đorđe Bondi (Bondy)*⁴³⁶. Kao prokurista se javlja *Herman Štajn (Stein)*.⁴³⁷

Mlin je 1933. godine preradio 506 v., od toga 388 trgovačke meljeve, 120 ušurne meljave, i time iskoristio samo 28% kapaciteta. Direktor je 1926. godine bio *Elek Štiglic*, Slovak, Čehoslovački državljanin.⁴³⁸ Od 1927. godine direktor je bio *Arnold Balog*.⁴³⁹

Najveći broj zaposlenih je dostizao 70, a u 1939. godini je bilo 45 zaposlenih radnika. U "**Compasu**" iz 1940. godine navedeno je da je predsednik društva *Josip Piliš*, a u Upravnom odboru su pored njega bili još: *dr Đorđe Bondi (Bondy)*, *Arnold Balog*, koji je bio i tehnički direktor i *Herman Štajn (Stein)* koji je vršio poslove prokuriste. Dividende u periodu 1937-1938. godine nisu deljene. Osnovni kapital je iznosio 3 000 000 dinara u 5000 akcija. Tada je zapošljavalo 37 radnika.

«Mlin je bio nadaleko čuven zbog samlevenog brašna koje je imalo neverovatno belu boju, ali svoje proizvode nije mogao da plasira, pošto su režije bile velike tako da su manji mlinovi mogli da prodaju svoje proizvode po nižoj ceni od Gornjobačkog mlina», stoji u izjavi jednog od svedoka u krivičnom postupku 1947. godine.⁴⁴⁰

⁴³⁵ *Julije Čadi (Horne-Saliby (Čehoslovačka) 1885 - ?)*, Od 1923. godine je u Subotici. Bio je činovnik u toj firmi.

⁴³⁶ *Dr Đorđe Bondi (Bondy György) (Segedin 1892-Aušvic 1944)*.

⁴³⁷ *Herman Štajn* je rodom iz Stare Pazove, školovao se i oženio u Novom Sadu, a u Suboticu je sa porodicom došao 1915. godine. Radio je kao glavni knjigovoda u "Gornjobačkom udruženom paromlinsko d.d." I njega je zahvatila uredba o izgonu ratnih doseljenika, ali nakon pozitivno rešenih žalbi MUD, ipak je uspeo da obezbedi ostanak u Subotici. IAS, F:47, XIX 80-41

⁴³⁸ *Štiglic Elek* je rođen je 1893. godine u Čehoslovačkoj, u mestu Kežmarak. Dolazi u Suboticu 1918. godine. Stradao je maja 1945. godine u logoru Bergenbelzen.

⁴³⁹ *Arnold Balog* je rođen 1873. godine. U Suboticu je došao 1908. godine. Mobiliziran je 1914, da bi dospao u rusko zarobljeništvo, odakle se vraća 1918. godine. Tek nakon žalbe MUD, omogućen mu je 1920. godine, stalni boravak u Subotici. Optiranjem je 1923. stekao naše državljanstvo. Završio je Trgovačku Akademiju. Žena Melanija Vitenberger, sin Andrija. IAS, F:47. I 45/1926. Izbran je 1932. godine na funkciju člana u upravi "Udruženja industrijalaca u Novom Sadu". IAS, F:56.4.

⁴⁴⁰ IAS, F:86 K4/1947

Radio je i tokom rata, kada je prešao u vlasništvo grofa Jožefa Venkhajma iz Budimpešte, da bi 1944. mašinerija bila demontirana i prenešena u Mađarsku, u Bekeščabu. Konfiskacija je izvršena 1947. godine.

"MARGIT D.D." (Sudarevićeva 50)

Mlin na toj lokaciji su osnovali *Lajoš Stantić* i *Gustav Jo (Joo Gusztáv)* još 1885. godine. Objekat je izgoreo je u požaru 1907. godine (*Stantić* je dobio novac od osiguranja i sagradio novi objekat⁴⁴¹), da bi 1909. došao u ruke "**D.d. sjedinjenih mlinova u Subotici**"⁴⁴² preko koga će budimpeštanski kapital, od 1912. preuzeti kontrolu nad ovim mlinom.

Firma, deoničarsko društvo je registrovana u Budimpešti .

Akcionarski kapital je iznosio 100 000 000 kruna.

Filijala u Subotici ubeležena je 1916. godine. Nakon 1918. godine stavljena je celokupna imovina pod sekvestar, koji je skinut tek 1925. godine. Direktor mlina, od 1916. godine a i pod sekvestrom je bio *Oskar Nojman (Neuman)*.⁴⁴³

U prvim posleratnim godinama (1919.) radila je za snabdevanje brašnom siromašnih i neopskrbljenim građana.⁴⁴⁴

"**Deoničarsko društvo za nastavak rada paromlina Margit d.d.**", osnovano je sa ciljem preuzimanja nekretnina mlina u Subotici i nastavkom rada, u Budimpešti 1924.

godine. Od naredne 1925. godine, registrovano je i u Subotici.⁴⁴⁵ Preuzeće nekretnine z.k. 2506, k.č. 3014/15 na uglu Sudarevićeve (Matije Gupca) i Ljubljanske ulice. Osnivački kapital je bio 500 000 dinara, koji će 1933. godine biti povišen na 700 000 dinara. Deonice su imale nominalnu vrednost od 1000 dinara. Upisano je u sudski registar Ct XII 271. Na zboru akcionara 1926. godine donešena je odluka da se sedište društva prebaci u Suboticu.

Akcionari 1926. godine su bili:

<i>Stevan Prodanović</i> sa	2000
<i>Borivoj Radosavljević</i> sa	1000
<i>Pavle Magarašević</i> sa	1000
<i>dr Aleksandar Magarašević</i> ⁴⁴⁶ sa	500
<i>Elek Štiglic</i> sa	1000
<i>Josif Štiller</i> sa i kao zastupnik	50
<i>Margit parnog</i> mlina iz Budimpešte sa	3550
<i>Dimitrije Živaljević</i> iz Beograda sa	500

⁴⁴¹ Tehnički projekti mlina su u predmetu IAS,F:2.gra.dozvole III/45/1908.

⁴⁴² Margit Ferenc, mlinar (Bácsgyulafalva 1892) usvojeni sin nosi isto ime Ferenc (šta sa njim?) Ulmer, st. 39.

⁴⁴³ Oskar Nojman, mađarski državljanin, rođen je 1886. godine u Budimpešti. IAS,F:47.1205. I 67/1922. i F:47.1426. 80-60.

⁴⁴⁴ Vladala je nestašica žitarica ali i uglja. Gradske vlasti organizovale su opskrbljivanju najsiromašnijeg stanovništva. Tako je za njih bilo obezbeđeno brašno po povoljnim cenama. Mesečno sledovanje je 1920. godine iznosilo 15 kg. IAS, F:47.1. 86 P.S. 5211/1920

⁴⁴⁵ IAS, F:86.236

⁴⁴⁶ Dr Aleksandar Magarašević, advokat (Đala 1889 - ?). Od oca Pavla i majke Viducki Danice. Supruga mu je bila Nada Maksimović. Odvojeno od nje živi od 1929. godine. Imali su dvoje dece, Aleksandra (r. 1918) i Danicu (r. 1922). Bio i veleposednik. Na Žedniku je 1940. godine kupio od Josipa Piukovića imanje sa fabričkim postrojenjima, od 275 k.jutara, pa je nastavio da proizvodi mleko (imao je 55 krava muzara) i fabrikuje špiritus. IAS,F:47, IV 9944/1940. Politički angažovan, u predratnom periodu (1927. godine) predsednik odbora SDS u Subotici, a nakon rata, do 1946. godine i potpredsednik Gradskog NO. Bio je i mason, član lože "Stvaranje". Nakon rata je, uz dr Miloša Pavlovića i Kolomana Vidakovića, imao udela u reaktiviranju masonerije u Jugoslaviji. vidi: Nenezic, nav. delo, st. 512.

svoga 9600 akcija. (to je bilo po starom Pravilu) Tada je izvršena i izmena Pravila, da se osnovni kapital ustanovi na 500 000 dinara, podeljen u 500 akcija. Tako su 1929. godine je najveći akcionari bili *dr Radivoj Miladinović* sa 100 akcija, i *Elek Štiglic* sa 70.

Najveći akcionari 1933. godine su bili: *Aleksandar Šporer*⁴⁴⁷ sa 200 akcija, *Elek Štiglic (Stieglitz)* sa 200, *Mavro Šporer*⁴⁴⁸ sa 100, *dr Ljubibratić Aleksandar* sa 15.

Objekti mlinskih postrojenja su se nalazili na adresi *Sudarevićeva 48-50*. (ugao sa Ljubljanskom).⁴⁴⁹ Pogon 1926. obezbeđuje parna mašina od 110 KS.

Komisijски pregled mlina izvršen je 1932. godine. Iz tada nastalog zapisnika saznajemo sledeće podatke; da pogon mlinu obezbeđuje električni motor od 145 KS, da su ostali uređaji 6 duplih valjaka "šrot" (od 500 do 800/220 mm), 5 duplih valjaka, glatkih (od 600 do 1000/250 mm), dva kamena za premeljavanje mekinja, 4 "grispuceraja", 4 "plasihtera", 1 "trijer" i 1 "tarar". Maksimalni dnevni kapacitet od 26 000 kg je utvrđen probnim radom od 1 1/2 sata. U zaključku komisija navodi: "I pored velikog broja valjaka i dužine istih ne može se dobiti više mliva, pošto je visoko šrotiranje na osam puta, što služi za kvalitativnu izradbu a ne za kvantitativnu izradbu mliva."⁴⁵⁰

Kapacitet prerade 1938. godine iznosi 3,5 v. Imali su 7 magacina, kapaciteta 700 v. (*Sudarevićeva 54-56, 48 - 50, 66, Ljubljanska 2, Jukićeva 22, Carinarska 17, Daničićev put 1*).⁴⁵¹ Od 1936. godine preduzeće je proglašeno za važno za odbranu zemlje i radilo je i za potrebe vojske (80% za njih). U 1936. godini dobili su kredit od "Opšte kreditne banke d.d." od 350 000 dinara uz zalog 50 vagona pšenice u magacinima.⁴⁵²

Aleksa Štiglic je bio direktor 1937. godine. Tada je on imao 375 komada akcija, nominalne vrednosti 375 000 dinara, a plata mu je iznosila 2500 dinara.⁴⁵³

Tokom 1937. godine izvršena je zamena elektromotora od 148 KS (godišnja potrošnja 50 000 kw sati) koji je postavljen 1932. godine, gasnim generatorom.⁴⁵⁴

U 1939. godini zaposleno je 6 kvalifikovanih, 20 nekvalifikovanih radnika i 3 službenika

Uspešnost poslovanja bila je ograničena visokim železničkim tarifama prevoza i uslovima izvoza na inostrana tržišta. Konkurencija mlinova pored vodnih puteva, koji su imali 30-40% manje tovarne trokove, istiskivale je **Margit mlin** sa tržišta.⁴⁵⁵ "Usled tarifne politike željeznice i visoke cene pšenice u Subotici i okolini nismo više mogli konkurisati na našim dosadašnjim pijacama, u pasivnim krajevima, pa smo ove poslove morali prepustiti konkurenciji u krajevima sa jaftinijom pšenicom i mlinovima koji se kod prevoza svojih produkata uglavnom služe vodenim putevima" rečeno je skupštini akcionara 1937. godine.⁴⁵⁶

Upravni odbor na poslednjoj skupštini akcionara pred rat, 25.5.1940. godine čine:

*dr Aleksandar Ljubibratić*⁴⁵⁷ sa 50 akcija,

⁴⁴⁷ Aleksandar (Josipa) Šporer (1883 - 1944) Stradao u Aušvicu. Posedovao je kuće - *Daničićev put 42 i Sudarevićeva 33*. Supruga mu je bila *Klara r. Holender*. Njena sestra *Ela r. Holender* je bila udata za *Eleka Štiglica*.

⁴⁴⁸ Mavro (Salamona) Šporer, (1876 - 1944.) Sa suprugom *Serenom r. Freund* stradao u Aušvicu. Imao je kuće *Beogradski put 105 i Karadžićeva 8*.

⁴⁴⁹ Plan, tlocrt u predmetu AJ,F:65.2404.

⁴⁵⁰ IAS,F:47.I 4912/1932

⁴⁵¹ IAS, F:57.4634/1938

⁴⁵² IAS, F:43.111.Kamata je bila 10%.

⁴⁵³ IAS, F:47.1265. II 3856.

⁴⁵⁴ IAS,F:57.1912/1937.Susedi su podneli žalbu zbog zagadivanja vazduha tim novim pogonom.

⁴⁵⁵ AV, F:126 VIII 13777/1934

⁴⁵⁶ IAS, F:86, 236.

⁴⁵⁷ Dr Aleksandar Ljubibratić je bio direktor Opšte privredne banke d.d. Stanovao je na *Paliću, Horgoški put 57*.

<i>Aleksandar Šporer</i> sa	150	
<i>Aleksandar Štiglic</i> ⁴⁵⁸ sa	150	
<i>Franjo Hermec</i> sa	20	
<i>Jovan Lipozenčić</i> sa	20	
<i>Ozren Pilić</i> sa	20.	459

Od avgusta 1941. godine *Aleksandar Vaj* (*Vay András*) iz Budimpešte je zakupio mlin. Do avgusta 1944. godine samleveno je 2245 vagona žita. Do deportacije su u mlinu radili i *Štiglic, kao knjigovoda, i Šporer, kao blagajnik*. Poslove upravnika u ratnom periodu obavljao je Stjepan Sedlak.

Od uspostave novih komunističkih vlasti mlin je prvo bio sekvestriran (nalazio se pod upravom UND) da bi zatim bio nacionaliziran.

Nije nastavio da radi u Subotici, demontiran je i prenet u Jajce. Iz Vojvodine je od 1947. do 1949. godine, u druge delove Jugoslavije prebačeno 25 mlinova.⁴⁶⁰

"MIKUŠKA" (*Vujković Bukvin Lozija*), Paje Kujundžića 132

Na tom mestu je postojao mlin još pre I sv. rata, da bi ga dogradio *Feliks Mikuška* (*Mikuska Felix*) 1923. godine.⁴⁶¹

1927. godine ga nalazimo pod imenom "**Mikuška mlin**" (mada te godine nije radio).

U 1939.godini *Vujković* ima "radnju za proizvodnju svakovrsnog brašna", sa kapitalom od 270 000 dinara, koja je zapošljavala 8 radnika. Adresa ugao Hercegovačke i Braće Radića. (na vlasnikovom imenu od 1888.) Konfiskovan nakon rata.⁴⁶²
(Ne to nije bio - "Olga" mlin?)

Osnovan pre 1918. Kapacitet 1 v. za 24 časa. Nakon požara 1926/7? prodat je Korhecu!

"**Olga**" mlin je osnovan 1925. godine. Osnivači su bili *Đura Jović* i ortaci (drugovi). Nalazio se u Kujundžićevoj (Braće Radića) ulici br. 128-130. Zauzimao je čitav prostor između dvaju poprečnih ulica.⁴⁶³

Pre je pripadao *Arturu Polaku* (*Pollák*)⁴⁶⁴ koji ga je 1920 -1922 godine proširio. On je 1922. godine dobio dozvolu dogradnje "zgrade za lokomotivu" (parnu mašinu).⁴⁶⁵

Tako su novi vlasnici *Đura Jović* i kompanija, kupili odgovarajuće zgrade i mašine, parni stroj od 50 KS i dinamom mašinu. Sudski je procenjena celokupna vrednost na sumu od 4 558 730 dinara.⁴⁶⁶ Bivšem vlasniku dogovorena je isplata 1 500 000 dinara u gotovini i 2 500 000 u akcijama. Nakon toga, kupci su pisali Ministru trgovine i industrije, obrazlažući potrebu da oni preuzmu vođenje tog mlinskog postrojenja: "Poznato je, da najveći deo mlinarske indutrije u Vojvodini u rukama stranih elemenata: Mađara, Nemaca i Jevreja. U poslednje vreme čine se pokušaji za stvarnu nacionalizaciju ovih važnih preduzeća za narodnu privredu, ali se to teško izvodi baš iz tog razloga, što srpski i ostali nacionalni elementi ne raspoložu dovoljnim kapitalima. U oskudici kapitala teško je u ovim današnjim

⁴⁵⁸ To je bio brat bliznac Eleka Štiglica, od 1918. godine nastanjen u Subotici.

⁴⁵⁹ AV, F:126, KBU VIII, 34786/1940

⁴⁶⁰ Dr Jelena Popov, Dislokacija industrijskih postrojenja iz Vojvodine, Zbornik Matice srpske za istoriju, br 51, st. 42-89, Novi Sad 1995.

⁴⁶¹I AS,F:47.1212. III 6634/1923. Mlin je bio na uglu ulica Hercegovačke 1 i Paje Kujundžića (Braće Radića) 132

⁴⁶² IAS,F:68. 6195/1955

⁴⁶³ Plan - tlocrt objekta se nalazi u predmetu IAS,F:68. 6195/1955

⁴⁶⁴ Artur Polak, (1880 - Aušvic 1944).Porodica Polak podiže svoju vilu na Paliću 1922. IAS,F:47. 1203. III 284/1920

⁴⁶⁵ IAS, F:47.1205.III 416/1922

⁴⁶⁶ Procenu je uradila komisija gradskih stručnjaka; Đula Vali, Oton Tomndl, Adam Gutvajn.

prilikama pribeći i kreditu jer je ovaj veoma skup."⁴⁶⁷ Zato su oni osnovali deoničarsko društvo, u kojem je nominalna vrednost 1 akcije bila samo 100 dinara i time su smatrali da su omogućili i sitnim seljacima da postanu deoničari. Ukupan broj akcija je iznosio 60 000, odnosno predviđen je osnivački kapital od 6 miliona dinara. Akcionari osnivači su bili: *Đura Jović* - industrijalac, *Petar Bajić* - trgovac, *Alba Malagurski* - gradonačelnik, *Aleksandar Rajčić* - podgradonačelnik, *Josip Rajčić* - mlinar, *dr Jovan (Joca) Milekić* - lekar, *Dušan Stojković* - upravnik škole, *Vojin Isakov*, *Mato Janković* - posednik, *Ivan Crnković* - posednik i bivši narodni poslanik, *Pere Crnković* - posednik i *Staniša Mihajlović* - sveštenik.

"VUJKOVIĆ I DRUG", Jukićeva 41

Firma "**Vujković i drug**" je osnovana 1926. godine. Vlasnik u 1940. godini je bio *Stevan Ajzler*.⁴⁶⁸ Maksimalni dnevni kapacitet (za 24 sata) je iznosio 7 tona. To je bio električni mlin sa drvenim pogonom. Imao je automatsku vagu. Radio je ušurnu i trgovačku meljavu.

PEIĆ IVANA, Frankopanska 24

Osnovan je 1912. godine. U 1927. godini je u vlasništvu *Stevana Kladeka*.⁴⁶⁹ Kao JTD registrovan je u registru Ct XIII⁴⁷⁰. Za "**Peić Mlin**" je 1932. godine komisijski utvrđen dnevni kapacitet od 6 960 kg. Pogon je davao "saugas" motor od 35 KS. Tom prilikom je data i loša ocena o kvalitetu tehničkih uređaja: "Pogonski motor je vrlo loše izrađen i hrdavog efekta. Celokupni uređaj je vrlo hrdav, jer su i valjci i sita prepravljani i kombinovani od starih delova".⁴⁷¹

*Čičila Josip*⁴⁷² i *Franjo Boršić*⁴⁷³ preuzimaju mlin 1935. godine. (U registru Ct VIII/662 je 1935. godine ubeležen *Josip Čičila* kao osnivač JTD.) Osnivački kapital je bio 100 000 dinara. Pre njih su kao zakupci mlin vodili *Glid Vilim* i *Kraus Gabor*. Mlin je radio i za vreme rata.⁴⁷⁴

Gradsko mlinsko preduzeće u Subotici preuzelo je 1945. godine delove iz ovog mlina i upotrebljavalo ih za remont ostalih mlinova.

VAJS (Weiss) HUGO, Majšanski put (Mlin Rogić Martina)

⁴⁶⁷ AJ, F:65,a.j.2408,f.1424

⁴⁶⁸ Ajzler je rođen u Starom Bečeju 1906. godine. Završio je trgovačku akademiju u Petrogradu

⁴⁶⁹ Kladek Stevan je imao mlin u Majšanskim vinogradima, pored pruge za Kelebiju. Koji je to? Radio je i kao ugostitelj, zakupac hotela "Nacional" 1917. godine.

⁴⁷⁰ IAS, F:86.45

⁴⁷¹ IAS, F:47 I 4912/1932

⁴⁷² Čičila Josip je rođen u Aradu 1881. godine. U Subotici je od 1919. godine. Bio je zaposlen kao mašinista u Električnoj centrali do 1930. godine. Žena mu je bila Amalija Jolanka Bot, rodom iz Arada. On je kao rumunski državljanin tek 1938. godine primio jugoslovensko državljanstvo. Stanovao je Frankopanskoj ulici 24. Žena mu je bila vlasnica i vile na Paliću i vinograda. IAS, F:57.1474. 8005/1938. Bavio se i radom sa vršilicom. IAS, F:57.5031/1937

⁴⁷³ Franjo Boršić. (Doroslovo 1899 -?) mašinski tehničar. Ranije radio u Ferumu i Subotičkoj električnoj centrali. Nakon rata radio je u Gradskom elektroprivrednom preduzeću Energija.

⁴⁷⁴ Tokom 1943. godine samleveno je 1 258 392 kg žita. Vlasnici, Čičila i Boršić su 1946. godine kažnjeni a mlin je konfiskovan. IAS, F:86. K 251/1946.

Ovaj mlin se nalazio se na Majšanskom putu 37 (z.k. 15551). Sa pogonskom snagom od 30 KS, uz zapošljavanje manjeg broja radnika - do 10, radio je samo na ušur. Držala su ga braća Rogić. Januara 1934.godine prodat je *Ferdu Lipković*⁴⁷⁵

VERMEŠ KARLO MLIN, Šupljak

Ovaj mlin se nalazio na na bivšem majuru *Karla? Vermeša*, na adresi Šupljak 59. Od 1937. godine, kada mu je vlasnik *Horvat Stevan* dobija novu upotrebnu dozvolu.⁴⁷⁶

Imao je pogon sa gasgeneratorom "Deitz" od 60 KS. Rešeto je bilo sa dva sita "Jerkovski" (St. Palanka). Kapacitet prerade je iznosio 7000 kg pšenice i 10 000 kukuruza za 24 sata. U 1939. godini radio je sa samo 3 radnika.

"KRAUS", "GLID", ("OBILIĆ"), Save Tekelije 37

"Obilić" mlin je držao *Žarko Glogovčan*.⁴⁷⁷

Mlin je započeo sa radom još 1898. godine na adresi Save Tekelije 37. U 1937. godini kao vlasnici su upisani "**Skanovski i drugovi**".⁴⁷⁸

Dozvolu za podizanje spratne zgrade za mlin na tom mestu (Save Tekelije 37) dobio je 1922. godine Gavra (Gabor) Kraus.⁴⁷⁹ On je još 1919. imao taj mlin na valjke (VI krug, stari broj 549).

Zbog nedostatka struje 1919. godine bio je primoran da izvrši izmenu električnog motora i da ga zameni saugas motorom.⁴⁸⁰

Mlin je pre *Glogovačana*, od 1927. godine držao *Vilim Glid*⁴⁸¹. U registru Ce VII/410 je upisan 1928. godine. *Vilim Glid* će za ovaj mlin morati nabaviti 1927. godine u Budimpešti jedan novi valjak (tipa "Körting"), pošto se stari pokvario. Kapacitet mlina je tada po izjavi vlasnika iznosio 200 q dnevno.⁴⁸²

*Glid Franja*⁴⁸³, 1931. godine registruje ovaj ? mlin, Ce VII/ 5591932. Kada je vlasnik *Glid Vilim*, izvršena je komisijska inspekcija. Pogon je saugas motor od 100 KS. Dnevni kapacitet je 15 000 kg.

Mlin *Glid* je pao pod stečaj 1932. godine, kada je i prodat na dražbi. Kupio ga je *Aleksandar Lipšic*, koji nije ni izvadio obrtnicu. Grad je preko ovog Glidovog mlina ranije vršio snabdevanje siromašnih građana. I vagon žita je čak ostao pred stečaj i bio izgubljen za grad.⁴⁸⁴

Glogovčan mlin preuzima 1935. godine i preuređuje ga i proširuje 1938. godine. Izvršena je dogradnja strojarne i skladišta.⁴⁸⁵ Tada je važio za jedan od najmodernijih

⁴⁷⁵ *Ferdo Lipković* tek 1938. godine pokreće postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva. IAS, F:57.8980/1938

⁴⁷⁶ Tehnički nacrti u predmetu IAS,F:57.510/1937

⁴⁷⁷ *Žarko Glogovčan* je rođen u mestu Saravola (Rumunija). Završio je srednju tehničku školu u Budimpešti. I njegov sin - *Stevan* (r. 1910.), nastaviće očevim stopama. Diplomirao je pravo ali i na Poltehničkom institutu, te je kao inženjer radio i u mlinarskoj struci a 1967. godine i kao tehnički direktor "Fidelinke".

⁴⁷⁸ IAS, F:57.2574/1938

⁴⁷⁹ IAS, F:47.1208 III 12/1922

⁴⁸⁰ IAS, F:47.1201. III 121/1919

⁴⁸¹ *Glid Vilim* (1874 - Aušvic 1944) Supruga mu je bila *Etela Berger* (1876 - 1944 Aušvic) a sinovi *Ernest* i *Franja*. *Glid* je bio predsednik JVCO u periodu ??.

⁴⁸² IAS,F:235.25.357/1927

⁴⁸³ *Franja Glid* (*Glied Ferencz*) (*Petrovac* 1902- ?) Od oca *Vilmoša Glida* i mati *Etel Berger*.

⁴⁸⁴ IAS, F:10. 384 G.P.

⁴⁸⁵ IAS, F:57.2574/1938

mlinova u Subotici. Imao je sopstveni električni generator, koji se koristio za osvetljenje. Zapošljavao je do 30 radnika.⁴⁸⁶

Nakon rata, 5.5.1947. godine, izvršena je konfiskacija mlina.⁴⁸⁷

"Glid" ("Tolnai") Bajski vinogradi 131 (Da li je to Save Tekelije 37 ? izgleda nije!)

Mlin je osnovan 1875. godine. U 1927. godini vlasnik je *Vilim Glid*, a u 1940. - *Julije Tolnai, ml.*⁴⁸⁸

Radio je za lokalne potrebe. Dnevni kapacitet je bio 8000 kg. Zapošljavo je do 20 radnika. U 1939. godina ima 8 radnika.

*Stevan Patoč*⁴⁸⁹ uzima taj mlin pod zakup od Julija Tolnaia u septembere 1942. godine.

"RAJČIĆ MLIN"

"Rajčić mlin" (vlasnika *Josipa Rajčića*) je od 1923. do 1928. godine radio na adresi Bunjevačka ulica 70 (ugao ulice Ivana Antunovića i Matoševe) a vlasnik je stanovao u istoj ulici na br. 68. ⁴⁹⁰

U 1920. godini vlasnik mlina je bio *Stipan Đelmiš*. Na žalbu okolnih stnovnika morao je da izvrši popravku svog 18 m. visokog dimnjaka, zbog opasnosti po okolinu od njegovog rušenja.⁴⁹¹ Međutim, tek će novi vlasnik - *Rajčić* 1922. godine da izgradi novi dimnjak od 21 metara.

Krajem 1945. godine postoje:

1. Vujković mlin
2. First
3. Margit
4. Rajčić
5. Đelmiš Karla
6. Patoč
7. Obilić
8. Peić vl. Čičila I Borošić
9. Bačka vl. Grga Stantić

MLINOVI VAN SUBOTICE

I u okolnim mestima van Subotice radili su mlinovi, većinom manjeg kapaciteta, pretežno za potrebe lokalnog stanovništva.

⁴⁸⁶ U 1939. godini ima 24 radnika. IAS, F:57.1987/1939

⁴⁸⁷ IAS, F:68, V 68/1950

⁴⁸⁸ Tolnai je rođen 1910. godine u mestu Luč u Baranji, a kasnije ga nalazimo prijavljenog u St. Bečeju.

⁴⁸⁹ *Stevan Patoč* (Pátocs István) (Čantavir 1912 - ?) je po podacima Otseka unutrašnjih poslova Subotice za vreme rata pripadao organizaciji Njilaša. (akt u predmetu K 278/1946). Osudrn je na 6 meseci lišavanja slobode sa prinudnim radom.

⁴⁹⁰ IAS, F:47. Inž.711/1923

⁴⁹¹ IAS,F:47.1203.III 213/1920

Tako je *Antun Svoboda* (Szvoboda Antal) ⁴⁹² držao 2 mlina u Bajmoku i 1 u Tavankutu. U Bajmoku su postojala još 2 mlina, "**Matija Kolić i drug**" i **Antuna Lenharda. "Veštački mlin Svoboda Antun"** u Bajmoku je osnovan 1909. godine.

U vlasništvu *Svoboda Antuna*, ureden je vrlo moderno. Mlinski uredaj je poslednja reč u mlinskoj tehnici; od žita do najfinijeg brašna sve ide automatski.⁴⁹³ Kapacitet mu je bio do 3 vagona na dan. Broj zaposlenih je dostizao 25.

Ostaće zabeležen kao mlinar koji je prihvatao nova tehnička dostignuća - u ovom Bajmočkom mlinu prvi je sagradio gvozdeni silos od 50 vagona.⁴⁹⁴

Drugi bajmočki mlin u njegovom vlasništvu je nosio ime - "**Centralni motorni mlin Svoboda Antun**". Osnovan je još 1906. godine. Imao je kapacitet do 2 vagona na dan. Radio je najfiniju kao i prostu meljavu. Zapošljavao je do 20 radnika.

Mlin u Tavankutu je izgrađen 1929/30 godine. Radio je na "ušur"⁴⁹⁵. Snabdeven je bio "saugas sisaćim motorom".⁴⁹⁶ U tom mlinu imao je 1939. godine 17 zaposlenih radnika, uloženi kapital od 470 000 dinara, a maksimalni kapacitet je iznosio 120 mtc.

U Žedniku je mlin imao *Julije Kirkenhajmer*. U 1939. godini mu je zabranjen rad, da bi po pribavljanju odgovarajuće dozvole opet započeo sa radom.⁴⁹⁷

Na teritoriji subotičke opštine, postojao je od 1938. godine i jedan zadružni mlin, u Đurđinu, koji je bio u vlasništvu "**Seljačke gospodarske zadruge**". Imao je dnevni kapacitet 40 mtc žita, pokretao ga je motor od 40 KS.⁴⁹⁸

INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA HLEBA

"MARIJA TEREZIJA, TVORNICA HLEBA D.D."

Na adresi Petrogradska 12 (Žarka Zrenjanina) nalazila se pekara "**Marija Terezija, tvornica hleba d.d.**". Zgrada je građena 1912. godine.⁴⁹⁹

Osnovana je kao "**Mária Terézia kenyérgyár r.t.**". U deoničkom društvu su akcije imali i strani državljani. Zbog toga je pala pod državnu upravu, sekvestar. Kao direktor se 1919/20 potpisuje *Jožef Rozenberg (Rosenberg Jozsef)* trgovac iz Subotice.

Ali već po akcionarima prisutnim na skupštini 1921. godine, vidi se da se menjala vlasnička struktura, i da su većinu akcija držali jugoslovenski građani. Tada su ubeleženi: *Albe* i *Mijo Tumbas*⁵⁰⁰ posednici iz Subotice, koji su imali najviše akcija, *Ivan Palić* i *Ivan*

⁴⁹² Antun Svoboda (Szvoboda Antal) je rođen 1855. godine u Temišvaru. Završio je mašinsko tehničku školu u Brnu. U svom radu se pokazao kao "vrstan stručnjak, i uspešno je vodio svoja mlinska preduzeća", ocena je za njega od strane gradskih vlasti.

⁴⁹³ Šematizam, nav.delo, st. 25.

⁴⁹⁴ Tehnički opis mlina u Bajmoku nalazi se u predmetu IAS, F:68, Nacionalizacija 388.

⁴⁹⁵ IAS, F:57. 2646/1931. Subotički "Odeljak finasijske kontrole" podneo je 1931. godine jednu prijavu protiv Svobode zbog nepoštovanja uredbe o načinu meljave upravo u tom mlinu.

⁴⁹⁶ IAS, F:47. III 948/1929

⁴⁹⁷ IAS, F:57, 2798/1939

⁴⁹⁸ IAS, F:57, 2650/1937, i 3095/1937. Molba i dozvola za rad, sa tehničkim opisom. Nadležne državne vlasti, KBU, poslale su 1938. godine dopis o načinu podizanja i rada zadružnih mlinova. IAS, F:57. 4025/1938. Na osnovu toga i ovaj mlin je 1939. bio zatvoren, pošto nije pribavio odgovarajuće dozvole, IAS, F:57. 2010/1939.

⁴⁹⁹ IAS, F:47. XXIII 5/1928

⁵⁰⁰ Albe Tumbas je 1921. godine tražio da se primi u subotičku zavičajnu vezu, što mu je i odobreno, pošto se iz Bačalmaša, sa suprugom Marijom Krekić naselio u Suboticu. Imao je 133 lanca zemlje u Kačmaru, koja je vredela 2,5, miliona kruna. IAS, F:47.XXIV 156/1921. Navodi da je u Subotici kupio kuću i "fabriku za pečenje kruha", koja je još pod sekvestrom, zbog prijašnjih vlasnika, stranih državljana. IAS, F:47.1204. I 51/1921

*Rudić, obojica iz Bačalmaša, dr Samu Bošan (Boschan Samu) advokat iz Subotice*⁵⁰¹, *Lazar Milašin*. Tada su promenjena osnovna pravila i dato novo ime: "**Jugoslovenska tvornica hleba d.d.**"

Upravni odbor na skupštini akcionara 1923. godine čine: *Milan Manojlović, Šime Milodanović, Lipot i Julije (Gyula) Ingus, Laslo (Ladislav) Hiršl*, svi iz Subotice.

Imala je dnevni kapacitet od 20 000 kg hleba. Zapošljavala je do 30 radnika.

U 1927. godini radi samo sa 10% kapaciteta. Naredne 1928. godine izrečena je likvidacija. *Ilija Šibalić*, pekar⁵⁰² kao akcionar sa najvećim brojem akcija, pošto su on i njegova supruga imali po 200 akcija, čime su držali najviše u pojedinačnom posedu, od ukupno 1000, bira se 1928. godine u likvidacioni odbor, vodi pekaru i stara se o održavanju zgrade i tehničkih uređaja. Kao akcionar se 1928. godine javlja i njegov brat *Milan Šibalić*⁵⁰³, sa 50 akcija. Zaposlen je bio i njegov nećak⁵⁰⁴

Od 1939. godine njegova fabrika hleba je u likvidaciji, mada je i dalje radila za snabdevanje subotičkog garnizona hlebom. *Šibalić* je dobio 1940. godine i dozvolu za noćni rad, da bi i dalje mogao da isporučuje dnevno 10 000 kg hleba za vojsku. Hleb se tada mešao sa 20% krompira.⁵⁰⁵

Bio je 1938. godine i zakupac "**Velike gostione**" i "**Abazie**" na Paliću.⁵⁰⁶

Ilija Šibalić je pred rat imao pekaru i u Beogradu.⁵⁰⁷

INDUSTRIJA BONBONA

"BRAĆA RUF"

*Josip Ruf (Ruff Jozséf)*⁵⁰⁸ je osnivač jedne od najpoznatijih fabrika bombona i čokolade u predratnoj Jugoslaviji. Na tadašnjem tržištu su se dobro plasirale posebno njegove karamele, a bomboni pod imenom "Negro" su se zadržali u proizvodnji sve do danas.

Mavro (Mor) Ruf, Josipov otac, Jevrej, bio je putujući trgovac, prodavao je kožu, duvan i vun. U Senti, gde se doselio sa porodicom i gde je *Josip* i rođen, kapital stečen trgovačkim poslovima, ulože u proizvodnju sirćeta. *Mavro* vodi preduzeće u Senti sve do svoje smrti 1902. godine, kada ga je na tom položaju nasledila supruga, subotička jevrejka *Serena, rođ. Šrajber*. Ona se sa decom 1909. godine preseljava u Suboticu, gde će se od 1911. godine baviti trgovinom bombona i artikala od šećera, prodajući i robu, svoga šuraka *Julija Brumera*⁵⁰⁹

⁵⁰¹ Samu Bošan je bio na čelu subotičke mesne cionističke organizacije, od osnivanja 1927. godine.

⁵⁰² Ilija Šibalić (r.1889) u Suboticu dolazi 1913. godine iz Martonoša, kada otvara svoju bakalnicu u VI kvartu br. 47. Šibalićeva supruga je bila Marija Bartušević. Imali su kuće u Gajevoj 70 i 72. Bavio se trgovinom špecerajskom robom. Javlja se i kao vojni liferant, od 1920. godine. IAS, F:47, XXIII 17/1920. Radnju za "trgovinu pekarskih, baštovanskih i mlekarskih proizvoda" je registrovao 1923. godine.

⁵⁰³ Milan Šibalić je bio imenovan u gradsku skupštinu 1921. godine.

⁵⁰⁴ Sin od brata Milana Šibalića, koji je isto bio deoničar, Ilija Šibalić, pekarski majstor. Iz njegove molbe za izdavanje uverenja o državljanstvu saznajemo da je rođen 1913. godine u Budimpešti, od oca Milana (Emila) i majke Stefanije Filipović IAS, F:57.5038/1938.

⁵⁰⁵ IAS, F:57. 7006/1940. Odobrenje da proizvodi hleb sa dodatkom 20% krompira. IAS, F:57. 9825/1940

⁵⁰⁶ IAS, F:57.2811,4542/1938

⁵⁰⁷ IAS, F:57.9825/1940

⁵⁰⁸ Josip Ruf je rođen je u Senti 4.3.1895. godine. Po podacima za izdavanje uverenja o državljanstvu bio je visok 180 cm, plave kose i plavih očiju, bez karakterističnih znakova.

⁵⁰⁹ Julije Brumer, (Subotica 1870-1944 Aušvic). Roditelji su mu bili Andrija i Katarin Basler. IAS, F:68, XVI 672/1950. On je osnivač "Prve subotičke tvornice bombona i čokolade". (od 1904.) vidi:

Dozvolu za izradu bombona dobija 1916. godine i tako praktično svojim preduzetničkim duhom, rođačkim i drugim poslovnim vezama, utire put za svoja dva sina Josipa i Adolfa⁵¹⁰ koji iduće 1917. godine također dobijaju dozvolu za izradu i prodaju artikala od šećera i u tim ratnim vremenima, kada je šećer bio strogo racioniran a njegova nabavka povezana sa nizom teškoća, kreću sa malom manufakturnom radionicom za izradu bombona.

Josip Ruf se sa proizvodnjom bombona upoznao i kod svoga tetka *Brumera*, sa kojim je odlazio i u Nemačku, da bi bi pratili razvoj tehnologije u ovoj struci.

Nakon bratovljeve smrti, kao jedini vlasnik firme "**Braća Ruf**" u 1922. godini se javlja *Josip*. U narednom periodu firma će biti registrovana kao javno trgovačko društvo, do 1928. godine, da bi od 1930. do 1931. godine postojala kao deoničko društvo a kasnije imala oblik javnog trgovačkog društva i inokosne firme. Oba *Josipova* zeta, *dr Mirko Telč* (*Teltsch*), advokat i *Karlo Bajnhauer* (*Beinhauer*), špediterski preduzimač⁵¹¹, učestvovala svojim kapitalom u čitavom periodu postojanja firme. Kao deoničari, u kratkom periodu postojanja tog oblika preduzeća, javljaju se i sledeće ličnosti: *Dušan Manojlović*, *dr Bošan Samu*, *Mavro Augenfeld* iz Vinkovaca, otac *Mici Augenfeld*, prve *Josipove* žene, *Gašpar Telč*, trgovac iz Sombora te drugi.

Prosperitet "**Braće Ruf**" je bio brz i očigledan. Od male manufakture sa 5-6 radnika do fabrike bombona i čokolade, prošlo je samo desetak godina.

Sa proizvodnjom je započeto u prizemnoj kući u *Vilsonovoj ulici* br. 13, koju je kupila *Serena Ruf* po doseljenju u Suboticu, verovatno od sredstava dobijenih od prodaje fabrike u *Senti*. Proširenje tog malog pogona je izvršeno dogradnjom radionice u dvorištvu 1924. godine.⁵¹²

U dvospratnoj zgradi sa trgovačkim lokalom u *Aleksandrovoj 15* (današnjoj *Kidričevoj ulici*), kupljenog od *Brumera*⁵¹³, nalazila se prizemlju prodavnica firme.⁵¹⁴ Iznajmljivao je i jedan gradski najamni lokal (u zgradi bivše preparandije) u *Aleksandrovoj 13*, gde je imao 1930. godine imao poslastičarnicu.

O dobrom poslovanju svedoči i to što *Josip Ruf* dolazi u posed i kuća; u *Štosovoj* br. 6, 8 i 10, gde će se prebaciti i proizvodnja. Na broju 6, on 1928. godine dobija dozvolu za useljenje u novosagrađenu prizemnu stambenu zgradu⁵¹⁵, kao i preuređenje dvorišnog objekta, instaliranje parnog kotla i bušenje artesnog bunara.

Na adresi *Štosova 10*, bila je zgrada od 353 kv.hvati i dvorište od 110 kv.hvati. Tamo je prva dogradnja izvršena 1926.⁵¹⁶, radovi na prizemnoj zgradi za stanovanje u 1928. godini⁵¹⁷, a 1931. godine vršeni su radovi na dvospratnom fabričkom objektu.⁵¹⁸

Gašpar Ulmer, *Tvornica čokolade i bombona "Braća Ruf" Subotica (1917-1946)*, 65 godina "Pionira" (1917-1982.) st.60.

⁵¹⁰ Adolf Ruf je rođen 1890 u Novom Sadu, gde se tada nalazila porodica Ruf, a umro je 9.10.1921. godine u Subotici. Bolovao je od srčane mane zbog koje je bio oslobođen vojne obaveza. Zabeleženo je i da je istupio iz jevrejske i prešao u rimokatoličku veru. Braća su imala i dve sestre, Margitu (Senta 1903 - Aušvic 1944) i Rožiku (Ružu) (1898 - ?). Margita je bila supruga advokata dr Telč Mirka (Telsch Imre) IAS, F:57.965/1934. Mirko Telč je rođen 1891. godine u Somboru, otac Gašpar, mati Berta Grinfeld. On 1952. godine želi da izvadi dozvolu za proizvodnju "kresnica" prskalica? IAS, F:68, I 1008/1952. tu je slika).

⁵¹¹ Bajnhauer Karlo (Subotica 1886- Aušvic 1944). U ratu je bio mobiliziran u 86. puk, odlikovan je u činu poručnika. Da je bio solidno situiran govori i to što je posedovao nekoliko nekretnina, kuću u *Carinarskoj 9* i sa suprugom po jednu polovinu kuće u *Štosovoj 6* i na *Daničićevom* putu 6. Ruža Ruf je bila vlasnica i kuće *Trg Eduarda Erioa 5/a*. I ona (Ruža Ruf 1898-1944) je stradala u logoru Aušvic.

⁵¹² IAS,F:47.Inž.ured. Odl. 613/1923. Rufovi susedi su bili J. Milekić sa jedne i dr Pletikosić sa druge strane.

⁵¹³ Ulmer, nav.delo, st. 61.

⁵¹⁴ Josip Ruf 1927. godine dobija dozvolu za preuređenje izloga.

⁵¹⁵ IAS,F:47.III 351/1928

⁵¹⁶ IAS,F:47.III 429/1926

Tokom 1929. godine *Josip Ruf* završava i izgradnju jednospratne kuće u Manojlovićevoj ulici (V. Nazora) 6-8.⁵¹⁹

Najveća investicija se obavlja u jeku ekonomske krize 1931. godine. Tada se na parceli u dvorištu u Štosovoj br. 6, novcem od miraza (500 000 dinara) supruge *Mici Augensfeld*⁵²⁰ završava nov moderno opremljen dvospratni pogon⁵²¹. "Činjenica, da je firma tada bila u stanju da podigne tako skupu zgradu dokazuje, da nije osećala posledice privredne krize i da njena konjunktura nije bila pogodena..."⁵²² Time je u narednom periodu firma u Subotici raspolagala ukupno sa 1712 kvadratnih metara poslovnog prostora. I taj podatak dovoljno govori o poslovnoj snalažljivosti i sposobnosti *Josipa Rufa* i uspešnosti poslovanje njegove firme Uz takve preduslove ne čudi ni dalji uspešan razvoj poslovanja "**Braće Ruf**".

U 1927. godini fabrika ima maksimalni kapacitet od 15 vagona šerene robe i čokolade i ima iskorištenost od 70%, a zapošljava 55 radnika.

Sa razvojem firme unapređivana je i tehnička opremljenost pogona. Od prvih polovnih uređaja za proizvodnju čokolade, nabavljenih iz Austrije, do modernih mašina uvezenih iz Nemačke i Švajcarske. Iz Švajcarske su 1928. godine uvezli mašinu "valjaricu" za čokolade vrednosti 7125 Sf, a iz Nemačke, mašinu marke "Henkel", takode za čokoladu, vrednosti 4250 RM.⁵²³

U 1938. godini pogon je obezbeđivalo 12 elektromotora, jedan od 52 KS i preostali ukupne snage 40 KS.

Tada je firma već zapošljavala do 100 radnika i imala maksimalni godišnji kapacitet 200 - 350 tona robe. Sposobni su bili da konkurišu skoro svim sličnim preduzećima u zemlji. Imali su svoje prodavnice u Beogradu, Novom Sadu, Velikom Bečkereku, Pančevu i Osijeku.

Robu su prodavali i putem trgovačkih putnika. U 1928. godini to su bili *Gabor Bek* (*Beck Gábor*), *Ernst Kraus* (*Krausz*) i *Josip Štajner* (*Steiner József*).

O ličnom bogatstvu *Josipa Rufa* govore i podaci da je 1932. godine kupio 132. k.j. prvoklasne oranice na Verušiću i opremio moderno gazdinstvo, razvivši i voćarsku proizvodnju - višanja, ali i kvalitetnu mlekarsku farmu, sa koje je sveže mleko koristila i njegova fabrika. Tim postupkom je podignut kvalitet čokolade. Gajio i šećernu repu, koja se prerađivala u Crvenki, odakle je obezbeđivao deo potreba za šećerom.⁵²⁴ Pored toga je posedovao najamne palate, u Subotici ("Rufova palata" - Manojlovićeva ulica 6) i Beogradu, sredstva na deviznim računima u inostranstvu, za koja je mogao da kupi još dve slične fabrike ili najmanje 260 k.j. oranice. Ø ilustraciji *Rufovog* standarda govori i to da je u periodu od 1929. do 1933. godine posedovao automobile marke "Citroen", "Opel" i "Ford". Motorna vozila su u gradu bila retkost. U Subotici je 1939. godine bilo tek 194 automobila, 40 teretnih i 154 putnička.⁵²⁵

U godinama pred rat, zbog otežanog snabdevanja sirovinama, fabrika smanjuje proizvodnju a pod mađarskom okupacionom vlašću, od 1.10.1942. godine, pošto joj je obustavljeno snabdevanje šećerom i prestaje sa radom. *Josip Ruf*, kao i veliki broj drugih subotičkih Jevreja biva interniran, mada je pokušao prelaskom u katoličku veru, izbeći progonima, zlostavljanjima i oduzimanju imovine, kojima su oni bili izloženi.

⁵¹⁷ IAS,F:47.III 199/1928

⁵¹⁸ IAS, F:47. III 273/1931

⁵¹⁹ IAS, F:47. III 385/1929. Vlasnici zgrade su 1936. godine bili *Josip* (2/4) i njegovi sinovi *Đorđe* i *Ivan* sa po 1/4.

⁵²⁰ *Mici* (*Marija*) *Augensfeld* je bila kćerka *Mavra Augensfeld*, veletrgovca hranom iz Vinkovaca. Sa njom je *Josip* imao dva sina *Ivana* i *Đorđa*. Ona umire 1934. godine.

⁵²¹ IAS, F:47.1246.III 2273/1931

⁵²² Ulmer, nav. delo, st. 68

⁵²³ IAS, F:235.27.298/1928

⁵²⁴Ulmer, nav. delo, 71.

⁵²⁵ IAS, F:57.4343/1939

Nakon uspostavljanja nove vlasti *Rufova* fabrika, uz ostale nekretnine, biva decembra 1946. nacionalizovana. (Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća od 8.12.1946, godine)⁵²⁶ Pristupa se obnavljanju objekata, kojima je u bombardovanjima krajem rata, naneta velika šteta i pokretanju proizvodnje.

Ime "**Tvornica čokolada i bombona Pionir**" preduzeće je dobilo 1.11.1948. godine Rešenjem Vlade NR Srbije i kao takva upisana u registar.

Iskustvo i bogato znanje vezano za izradu bombona i čokolada, bivšeg vlasnika *Josipa Rufa*, dobro je došlo u vremenu izrazitog nedostatka kvalifikovanih kadrova, pa je on imenovan 1947. godine da vrši funkciju tehničkog rukovodioca fabrike. Ali, kasniji razvoj događaja potvrđuje da u novim društvenim uslovima, za bivše "kapitaliste" nije bilo mesta. U Jugoslaviji porodica *Ruf* ostaje do 1950. godine kada iseljava u Izrael.⁵²⁷ Porodica *Ruf* je, kako je to nalagao postupak iseljavanja, morala da ispuni izjave o odricanju od jugoslovenskog državljanstva i oni to čine oktobra 1950. godine. Nakon toga su im i preostale nekretnine bile nacionalizovane kao stranim državljanima.⁵²⁸

Sa useljeničkom vizom, poput većine preživelih subotičkih Jevreja, u velikom talasu iseljavanja 1949-1950. godine i oni odlaze u Izrael.⁵²⁹

Porodica *Josipa Rufa* iselila se marta 1950. godine. No, već aprila 1952, *Josip* daje ovlasti subotičkom advokatu *Ivanu Malagurskom* da ga zastupa u cilju njegovog povratka u Jugoslaviju. U molbi za izdavanje mišljenja o povratku "...u cilju snaženja nacionalne privrede..."⁵³⁰ navodi: "Pošto se u mome novom zavičaju ne mogu naviknuti, niti na ovdašnji način života i običaje, a niti mi pogoduje ovdašnja klima, a pored toga osećam u pravom smislu bolest i čežnju za mojom bivšom domovinom..." i dalje "... obzirom na moju bolećivu naklonost i čežnju za mojim starim zavičajem, tako i obzirom da mi ovdašnja klima, način života i ishrane oštećuju zdravlje, kao i da sam duboko uveren da ću mojim stručnim znanjem i veštinom koristiti i mnogo doprineti razvoju i proizvodnji čokolade, bombona razne vrste..." Ali na zahtev mesnih vlasti, iz "**Pionira**" stiže za bivšeg vlasnika obeshrabrujući odgovor. U njemu se ističe kako je to preduzeće kada je *Ruf* obavljao dužnost tehničkog direktora proizvodilo samo 6 vrsta proizvoda, a sada već preko 60, što dokazuje osposobljenost niza stručnjaka za vođenje pogona, te ono nema potrebu da angažuje *Rufa*. Ta epizoda samo svedoči o arogantnosti novih upravljača fabrikom, ali još i više o velikoj vezanosti *Rufa* za svoju fabriku i problemima prilagođavanja koje su on, a verovatno i mnogi drugi subotički Jevreji nailazili u Izraelu. Iz Izraela porodica *Ruf* se iselila u Brazil.

Kao naslednici u ostavinskoj raspravi vođenoj 1954. godine, nakon proglašenja 1947. godine *Ruže Ruf* umrlom, javljaju se *Josip Ruf* (iz Brazila, Sao Paolo) i *Telč Andrija* (iz Zagreba), sin *Ružine* sestre *Margite*. Predmet nasledstva su bile naknadno pronađene nekretnine u vlasništvu pokojnice u Beogradu, kuće u Jevremovoj 61 i Baruhovoj 37.⁵³¹

"PRVA SUBOTIČKA TVORNICA BOMBONA I ČOKOLADADE"

(Prestolonaslednika Petra 29, Somborski put)

⁵²⁶ Ulmer, nav. delo, st. 83

⁵²⁷ Druga *Josipova* supruga je bila *Ana Sabo* (1909. -?), sa kojom je 1937. godine dobio kćerku *Katicu*. Sa prvom ženom *Marijom* rod. *Augenfeld* imao je dva sina, *Ivana* i *Đorđa*, koja je posle smrti prve supruge čuvala dadilja *Ana Sabo*, sa kojom će sklopiti brak.

⁵²⁸ IAS, F:68. V 1185/1950. Sinovi *Ivan* i *Đorđe* imali su na svom imenu po 1/2 kuće u *Vladimira Nazora* 6- 8, i u *Matije Gupca* 31. IAS, F:68, XVI 638/1950. *Josipu* je stavljen u državno vlasništvo i nekretnina na putu *Jovana Mikića* 6. IAS. F:68, XVI 940/1950

⁵²⁹ Ulmer, st. 93. O iseljavanju subotičkih Jevreja vidi: *Dušan Jelić*, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, *Jevrejski istorijski Muzej*, Zbornik 5, st. 175.

⁵³⁰ IAS, F:68, I 650/1952

⁵³¹ IAS, F:68, 1411/1955

Zet porodice *Ruf*, muž *Serenine* sestre, *Julije Brumer*⁵³² osnivač je "Első szabadkai cukorka és csokoláde gyár" (Prve subotičke tvornice bombona i čokolade), 1904. godine. Nakon rata adresa joj glasi Prestolonaslednika Petra 29.⁵³³

U dvadesetim godinama je pogon radio bez podele rada, sa mašinskim pogonom, koji je pokretala električna mašina o od 10 KS, zapošljava do 30 radnika, i ima godišnji maksimalni kapacitet od 4 vagona robe.

I *Brumer* je kupovao delove, opremu i kompletne mašine u inostranstvu. Tako je 1927. godine iz Nemačke uvezao opreme za 1395 RM, mustre za bonbone sa natpisom **Brumer** i Subotica, valjak mašinu i drugo.⁵³⁴ Dogradnju radionice vrši u 1928. godini.⁵³⁵

Proizvodni program proširuje 1936. godine, od kada počinje da pravi i keks, piškote i medene kolačiće.⁵³⁶

Vlasnik *Brumer Julije*, prijavljuje 1939. godine prastanak rada svoje firme, da bi njegov sin *Mirko* nastavio da vodi očevu posao, ali kao zanatsku radnju.⁵³⁷

Brumer Pavle ? iselio u Pelestinu.

SEMENARSTVO

"JUGOMUNTNER, PROIZVODNJA I TRGOVINA SEMENA D.D."

Firma *Edmunda Mauntnera* je osnovana 1874. godine u Budimpešti ?. Bavila se trgovinom i proizvodnjom semenskog materijala. Bila je vrlo uspešna i razgranala je poslove po velikoj teritoriji srednje Evrope. Tridesetih godina dvadesetog veka je imala ispostave u Bratislavi, Aradu, Krakovu, Meranu, Beču i Budimpešti. Centrala u Jugoslaviji je uspostavljena 1925. godine u Novom Sadu, sa filijalom u Subotici, da bi 1927. središte bilo preneseno u Suboticu. Stovarište je bilo u Carinarskoj ulici br. 19. Preduzeće se bavilo: "...proizvodnjom svakovrsnog semena, kupoprodajom semena, prerađivanjem, čišćenjem i adustiranjem u male omote". Kapital je iznosio 500 000 dinara u 1000 deonica, nominalne vrednosti 500 dinara. Kao deoničari firme u Subotici se javljaju: *Pavle* i *Alfred Mauntner*, *dr Aleksandar Moč*, *Mirko Jakobčić*, *Vilim Konen* i drugi.⁵³⁸

Poslove subotičkog zastupnika firme je vodio *Lipot* (potpisivao se i kao *Nikola*) *Breder* (*Bröder*), tada već član firme "**Transport d.d.**". Te 1927. godine iz Budimpešte je u Suboticu prispeo i jedan stručnjak za selekciju semena, koji je vršio obuku 80 - 100 domaćih radnika.⁵³⁹

To je bio i najveći broj zaposlenih radnika. U Subotici je firma plasirala samo 2% proizvodnje. Pošto je beležila gubitke u periodu 1928- 1931, središte je 1932. godine vraćeno u Novi Sad.

FABRIKE SODA VODE

U Subotici su postojale sledeće:

⁵³² Julije Brumer (Brummer Gyula), Subotica 1870-1944 Aušvic. Roditelji su mu bili Andrija i Katarin Basler. IAS,F:68,XVI 672/1950

⁵³³ Zanimljivo je da su vlasnici te nekretnine, 1936. godini, bili sinovi Josipa Rufa - **Ivan** i **Đorđe**.

⁵³⁴ IAS,F:235.27.432/1927

⁵³⁵ IAS, F:47. III 368/1928

⁵³⁶ IAS,F:235.242/1933

⁵³⁷ IAS, F:57.5099,5102/11939

⁵³⁸ AJ,F:65. 2404.

⁵³⁹ IAS, F:235.24.106/1927

"**Favorit d.d.**" je bila "fabrika sodne vode subotičkih gostioničara i trgovaca". U 1922. godini najveći deoničari su bili: *dr Adolf Klajn (Klein)* lekar, sa 174 deonice, *dr Elemer Kalmar* i *dr Jako Fišer*, advokati sa 10, *Pavle Popović, Lajžo Polak* sa po 10 i drugi sitniji akcionari. Preduzeće je likvidirano 1923. godine, pošto je iskazalo gubitak od 28 249 dinara.⁵⁴⁰

"**Johana, fabrika soda vode**", vlasnika *Josipa Helera*. (Paralelni put 30) Zapošljavala je do 20 radnika i proizvodila dnevno do 3 500 flaša soda vode.

"**Peić Grga i drugovi**", osnovana još 1898. godine. (Preradovićeve 4) Dnevni kapacitet je iznosio 10 000 flaša.

U 1940. godini bilo je 6 radionica za izradu soda vode.⁵⁴¹ Vlasnici tih zanatskih radnji su bili: *Antun Benke, Lazar Laušev, Etelka Ivić, Popović i Hupko, Šokčić i Vuković i Josip Heler*. Standardna cena 1 boce je tada bila 1 dinar.

FABRIKE LEDA

Sledeće firme su se bavile ovom delatnošću:

"**Nizza**", koja je bila poseban pogon klanične industrije "**Hartman i Konen**".

"**Jugoslavenska tvornica leda**"

"**Josip Hamburger, fabrika leda**"

"**Fabrika leda Lojzije Knapeca**"⁵⁴² Osnovana je 1930. godine na adresi Majšanski put 53. Za vreme sezone mogla je da proizvede 25 kubnih metara leda za 24 sata.

Pogon, koji se nalazio na Paličkom (Daničićevom) putu, osnovan je još 1903. godine. Nakon I sv. rata pripadao je "**Centrali piva**"⁵⁴³ odnosno filijali sarajevske deoničarske pivare, od koje ga je 1930. godine otkupio *Ilija Lepedat*, koji se bavio i gostioničarskim poslovima.⁵⁴⁴ Instalaciju su činili elektromotor od 85 KS i kompresor od 100 000 kalorija. Dnevni kapacitet je iznosio 800 tabli leda od 12 kg. U 1933. godini proizvedeno je 32 600 takvih tabli. Vlasnik tog pogona, u 1937. godini je bio *Valentin Nol*.⁵⁴⁵

"**Vukević Antun, tvornica leda**" (Preradovićeve 21) osnovana je 1921. godine. Dnevni kapacitet je bio 250 tabli leda.

"DEGE, FABRIKA LIKERA"

To je bila destilerija voća, tvornica likera, ruma i konjaka. Radila je od 1921. godine. Vlasnik joj je bio *Đula Der (Gyula Der)*.⁵⁴⁶

Der je započeo kao trgovac alkoholnom pićima, imao je radnju u porodičnoj kući - Sudarevićeve 14 (Matije Gupca), da bi razvijanjem posla prebacio radnju na adresu Park

⁵⁴⁰ AJ, F:65, 2409.1425

⁵⁴¹ IAS, F:57.7363/1940

⁵⁴² Lojzija Knapec (Subotica 1895-?) je bio gostioničar, predsednik subotičkog Udruženja ugostitelja. Ovo udruženje je osnovano 1932. godine, ali nastavlja tradiciju "Udruženja Gornjo-Bačkih gostioničara" koje je osnovano 1907. godine. Broj članova 1931. godine je iznosio 225 Po izveštaju Gradskog načelstva iz 1932. godine bilo je u gradu: 2 hotela (pored toga 3 hotela su bila na Paliću), 1 restoran, 3 konačišta, 21 gostionica, 1 kafana, 1 pansion, 1 bife, 8 narodnih kuhinja i 129 krčmi. IAS, F:55.43/1932

⁵⁴³ Ova "Centrala piva" je 1929. godine uvezla u grad 6913 hektolitara piva. F:47.9. 15 G.P.

⁵⁴⁴ Ilija Lepedat (Subotica 1884 -?). Finansijsko bankarski stručnjak, obavljao je i funkciju direktora Gradske štedionice.

⁵⁴⁵ IAS, F:57.507/1937

⁵⁴⁶ *Đula Der*, sin *Ignjata* i *Berte Brih*, je rođen 1893. u mestu Žarnovica u Čehoslovačkoj. U Suboticu je došao 1914. iz Novog Vrbasa, gde je radio od 1911. kao službenik kudeljare. Sa *Margitom Frank* se venčao 1917. godine.

Kralja Petra 10. Od 1923. godine proširio je delatnost sa proizvodnjom destilata, alkohola i likera. Od 1930. godine na adresi Daničićev put (Palički) 9 ima pogon za destilaciju i magacin gotove robe, dok je on stanovao u susednoj zgradi br. 7.

Imala je maksimalni godišnji kapacitet od 1200 hl. Zapošljavala je 5 do 10 radnika. Zaposlenost preduzeća je u 1927. godini bila 50%.

Nakon rata njegova udovica *Margita r. Frank* se iseljava u Izrael a imovina firme se nacionalizovala.⁵⁴⁷

OSTALO

U ratnom periodu, 1942. godine osnovana je jedna fabrika hrane - konzervi; u vlasništvu mađarske zadruge "**Baross Szövetségi tagok - Baross Export**" (po oslobođenju nosiće ime "**Vojvodina**". Konfiskovana je odlukom Vp. 1722/1945.) Nalazila se u ulici Cara Lazara (Petra Drapšina) 51. Radila je u iznajmljenoj zgradi. Proizvodila je razne marmelade i džemove, prerađivala i konzervirala povrće, koje je bilo namenjeno vojsci. (Tako je za nemačku vojsku, 8.10.1944. isporučila 56 000 kg marmelade.)⁵⁴⁸

REZIME

Od svih industrijskih grana u Vojvodini prehrambena je industrija bila jedna od najvažnijih. Ona se izdizala kako brojem preduzeća, koji je predstavljaju, tako i u količinama robe koje je proizvodila. Situacija u Subotici je bila slična, mada ovde preduzeća iz ove grane nisu imala takvu izraženu dominantnu poziciju. U okviru ove industrijske grane, mogu se razlikovati sledeće vrste delatnosti: Klanice i za preradu mesa, za konzerviranje i preradu ribe, mlinovi, za poslove semenarske struke, za izradu čokolade i bombona, za izradu soda vode i leda. (Preduzeća za proizvodnju špiritusa, skroba, iako su bazirana na preradi poljoprivrednih sirovina, prikazana su hemijskoj industriji, pošto su njihovi proizvodi više namenjeni u druge svrhe a ne ishrani.)

U okolini Subotice tradicionalno je bilo dobro razvijeno stočarstvo kao prirodna nadgradnja zemljoradnje. Sama činjenica da je postojala sirovinska baza, uz druge preduslove, uslovlila je i razvoj klanične industrije u Subotici, od druge polovine XIX veka.

U privrednoj prošlosti ovih krajeva, jedna klanična, eksporterska firma, zauzimala je izuzetno istaknut i važan položaj. Njeni osnivači i uzak krug akcionara, imali su značajne

⁵⁴⁷ IAS, F:68 XVI 556/1950

⁵⁴⁸ IAS, F:68. Nacionalizacija 467

uloge i u javnom, društvenom životu grada. Reč je preduzeću koje je polovinom osamdesetih godina XIX veka započelo sa radom kao trgovačko društvo, da bi uskoro bilo pretvoreno u deoničko društvo pod imenom "**Hartmann és Conen r.t.**", a u istom obliku, kao akcionarsko društvo, uz izmene imena, nastavilo sa postojanjem i u čitavom međuratnom, čak i ratnom periodu, da bi od 1945. godine prešla u državnu svojinu i od 1946. godine ponelo ime "**29. Novembar**". Dve generacije Hartmanovih i Konenovih, od osamdesetih godina XIX veka, do 1945. godine, učestvovalo je, čineći okosnicu firme, u izgradnji velike eksporterske klanične fabrike. Prateći njihove živote i sudbine, ocrta se i rad i delovanje firme. Od očeva, *Rafaela Hartmana (Rafela Hartmann)* i *Vilima Konena (Conen Vilim)*, preduzimljivih naseljenika u tadašnju "Szabatku", koji su uspeali da steknu veliku ličnu imovinu ali i zauzmu visoke položaje na lestvicama tadašnjeg građanskog društva, preko njihovih sinova *Josipa (József) Hartmana* i *Vilima Konen Jakobčića*, naslednika firme i velikih porodničnih imetaka, do ratnog vihora, dolaska komunističkih vlasti, oduzimanja njihove celokupne imovine - "u ime naroda" i kažnjavanja, progona, sudskih presuda protiv njih; prošlo je samo šest decenija.

Kraće vreme radila je i "Prva subotička fabrika salama".

Primer vlasnika firme "**Tvornica salama Korhec**" *Julije Korheca (Korhec Gyula)* koji je put, od mesarskog šegrta, zatim kasapina i kobasičara - do vlasnika industrijske klanice, bogatog i uvaženog poslovnog čoveka, prešao u roku od samo desetak godina, svedoči o njegovim ličnim sposobnostima kao i o profitabilnosti industrijske delatnosti u koju je ulagao.

Kao izvoznici stoke postojale se i sledeće firme: "**Herman Baruch i sin**", *Fridriha Pulmana (Fridrich (Frigyes) Pullmann, Vojislav Kovač, Bela Farago (Farago Béla), "Armin Hermann"*, i čitav niz izvoznika svinja: *Benó Sekelj (Székely Benó), Ivan Sekelj, Korhec Julije, "Adrija" vlasnika Nikole Đorđevića, Vasa Rajković, "Jugo-export" Mirka Gutmana, Erne Presburger, Mirko Kemenj (Kemeny Imre) "Predović d.d., Zagreb"*, društvo koje je imalo svoju poslovnicu u Subotici.

Osnivač firme "**Gingold Salamon, tvornica ribljih konzervi**" koja se bavila preradom i konzerviranjem ribe a time bila jedina te vrste u Subotici a i šire, bio je *Salamon (Samuilo, Šulem) Gingold*. U poslovanju se koristila svojim porodičnim vezama u drugim delovima zemlje a i inostranstvu. Osnivačev sin će voditi firmu od 1935. godine.

Zemljoradnja, odnosno kultura pšenice, kao njena osnova, bila je preduslov za razvoj mlinarstva i u Subotici. U Budimpešti, već u prvoj deceniji nakon Nagodbe, dolazi do predimenzioniranja mlinske industrije. Pioniri parnih mlinova u gradu su bila braća *Horovic, Lajoš Antunović*, čiji mlin se nalazio na samom ulazu u Dudovu šumu a izgoreo je u požaru pre I sv. rata i *Jovan Đorđević*, koji je mlin podigao 1873. godine u ulici Miloša Obilića 26. U 1874. godini postojalo je 75 suvača i 11 vetrenjača u gradu. U Malom Bajmoku se i danas nalazi jedini sačuvan objekat mlina – vetrenjače, podignut 1867. godine. Prvo deoničarsko društvo mlinske struke osnovano je još 1862. godine. Bilo je vrlo kratkog veka.

Broj parnih mlinova, kojih je 1889. bilo 8, a 1892. godine već 13 u Subotici govori o razvoju mlinarstva. U unutrašnjem gradu bilo je 1906. godine 1 električni i 8 parnih mlinova. Krajem I sv. rata bilo je 12 mlinova. U periodu 1919-1923, na nivou zemlje, beleži se favorisanje izvoza brašna, da bi od 1923, 1924. godine nastupila stagnacija, koja će preći u krizu. U 1925. godini bilo je ukupno 13 mlinova, koji su imali maksimalni dnevni kapacitet od 218 tona. Dva najveće mlina u međuratnom periodu, u kojima je bilo učešća i stranog, mahom mađarskog kapitala, bila su "**Gornjebačko udruženo paremlinsko d.d.**" i "**Margit d.d.**".

Među pekarama se isticala "**Marija Terezija, tvornica hleba d.d.**" koja nastala je od firme "**Mária Terézia kenyérgyár r.t.**". U deoničkom društvu su akcije imali i strani državljani.

Josip Ruf (Ruff József) je osnivač jedne od najpoznatijih fabrika bombona i čokolade u predratnoj Jugoslaviji. Na tadašnjem tržištu su se dobro plasirale posebno njegove karamele, a bomboni pod imenom "Negro" su se zadržali u proizvodnji sve do danas.

Julije Brumer osnivač je "**Első szabadkai cukorka és csokoláde gyár**" (Prve subotičke tvornice bombona i čokolade), 1904. godine.

Firma *Edmunda Mauntnera* je osnovana 1874. godine u Budimpešti . Bavila se trgovinom i proizvodnjom semenskog materijala. Bila je vrlo uspešna i razgranala je poslove po velikoj teritoriji srednje Evrope. Tridesetih godina dvadesetog veka je imala ispostave u Bratislavi, Aradu, Krakovu, Meranu, Beču i Budimpešti. Centrala u Jugoslaviji je uspostavljena 1925. godine u Novom Sadu, sa filijalom u Subotici, da bi 1927. središte bilo preneseno u Suboticu.

U 1940. godini bilo je 6 radionica za izradu soda vode

Sledeće firme su se bavile proizvodnjom leda:

"Nizza", koja je bila poseban pogon klanične industrije "Hartman i Konen".

"Dege, fabrika likera" je bila destilerija voća, tvornica likera, ruma i konjaka. Radila je od 1921. godine. Vlasnik joj je bio *Đula Der (Gyula Der)*.

U ratnom periodu, 1942. godine osnovana je jedna fabrika hrane - konzervi; u vlasništvu mađarske zadruge "Baross Szövetségi tagok - Baross Export" (po oslobođenju nosiće ime "Vojvodina". Proizvodila je razne marmelade i džemove, prerađivala i konzervirala povrće, koje je bilo namenjeno vojsci.

ÉLELMISZERFELDOLGOZÓ IPAR

Vajdaságban minden iparága közül az élelmiszeripar a legjelentősebb. Messzemenően a legtöbb gyár ilyen jellegű tevékenységet folytatott, termékeiket tekintve is az első helyen álltak. Az iparág helyzete Szabadkán is hasonló, bár itt nincs annyira kifejezetten vezető szerepe. Tevékenységüket tekintve a gyárak a következő csoportokba sorolhatók: vágóhidak, húsfeldolgozás és halfeldolgozás, konzerválás, malmok, magáru, csokoládé és cukorkagyártás, szóda- és jégkészítés.

(A spiritusz- és keményítőgyártás, bár nyersanyagként mezőgazdasági termékeket használnak fel, a vegyiparnál kerül megvásárlásra, mivel termékeik többsége nem élelmiszerként kerül felhasználásra.) Szabadka környékén hagyományosan fejlett az állattenyésztés. Tény, hogy itt található meg a nyersanyag, ami előfeltétele a húsfeldolgozás fejlődésének már a 19. század második felétől. Ezen területek gazdasági múltját vizsgálva, feltűnik, hogy egy húsfeldolgozással és kivittel foglalkozó cég kivételesen jelentős és fontos pozíciót töltött be. Megalapítói és részvényeinek tulajdonosai rangos társadalmi és közéleti munkát fejtettek ki, magas helyen álltak a város politikai ranglétráján is. Ez a cég a 19. század 80-as éveinek közepétől mint kereskedelmi társaság kezdte meg tevékenységét. Később **Hartmann és Conen Részvénytársaság** néven működött tovább, majd névváltozás után tevékenykedett a két háború közötti időszakban, sőt a II. világháború alatt is. A gyár 1945-től állami tulajdonba került, 1946-tól **November 29.** név alatt lett ismert. A kezdetektől 1945-ig a *Hartmannok* és *Conenek* két nemzedéke tette ismertté e nagy húsfeldolgozó gyár nevét. A tulajdonosok életútját követve, kirajzolódik a cég munkája és tevékenysége is. Az akkori *Szabatkára* települt vállalkozó szellemű apák, *Hartmann Raffael* és *Conen Vilmos* hamarosan jelentős vagyora tettek szert és elismert tagjai lettek az akkori polgári köröknek. Fiaik, *Hartmann József* és *Conen Jakobsits Vilmos* már a gyárak és a hatalmas családi vagyon örökösei. A háború vihara, a kommunista hatalom színrelépése, teljes vagyonuk a „nép nevében” történő elkobzása, a tulajdonosok meghurcoltatása, perbefogása, megbüntetése – mindez mindössze 60 év leforgása alatt történik meg. Egy rövid ideig működött az **Első Szabadkai Szalámigyár** (Prva subotička fabrika salame). A **Korhecz Szalámigyár** tulajdonosának, *Korhecz Gyulának* életútja szintén példaértékű. Korhecz alig tizegynéhány év alatt tette meg az utat, melyet hentesinasként kezdett meg, később mészáros lett, majd vágóhídtulajdonosból lett gazdag és tiszteletreméltó üzletemberként fejezett be. Példája kivételes személyes képességeiről és az iparág kifizetődőségéről tanúskodik. Jóságkivittel a következő cégek foglalkoztak: *Fridrih Pullmann*, a **Herman Baruch és Fia** cég, *Vojislav Kovač*, *Faragó Béla*. A sertés-kivittel foglalkozók sora: *Székely Benő*, *Székely Iván*, *Korhecz Gyula*, a *Nikola Đorđević* tulajdonában lévő **Adrija** cég, *Vasa Rajković*, *Gutmann Imre* tulajdonában a **Jugo-export** cég, *Pressburger Ernő*, *Kemény Imre*. Szabadkai kirendeltsége a

Preradović Rt., Zágrábnak volt. A halfeldolgozással és konzerválással foglalkozó *Gingold Salamon* által létesített **Gingold Salamon Halkonzervgyár az egyetlen ilyen jellegű** tevékenységgel foglalkozó gyár, nemcsak Szabadkán, de a szélesebb környéken is. Tevékenységének lefolytatásában családi kapcsolataira támaszkodott itthon és külföldön is. Fia veszi át a cég vezetését 1935-től. A földművelés, illetve a gabonatermesztés mint annak alapja, a szabadkai malomipar fejlődésének előfeltétele. Budapesten már a kiegyezést követő első tíz évben a malomipari ágazat túltengése a jellemző. Nálunk a *Horovitz* testvérek voltak a gőzmalmok alkalmazásának úttörői. Rajtuk kívül *Antunović Lajos* neve is említést érdemel, kinek malma közvetlenül az Egreserdő bejáratánál állt, és még az I. világháború előtt leégett. *Dordević Jovan* 1873-ban épített fel egy malmot a Miloš Obilić utca 26. alatt. 1874-ben 75 szárazmalom és 11 szélmalom működött a városban. A ma is álló kisbajmoki szélmalom 1867-ben épült. Az első malomipari részvénytársaság még 1862-ben megalakult, de csak rövid ideig működött. A gőzmalmok száma 1889-ben nyolc, 1892-ben már tizenhárom, ami a szabadkai malomipar fejlődéséről tanúskodik. 1906-ban a belső városban egy villanyra működő és nyolc gőzmalom dolgozott. Az I. világháború végén tizenkét malom volt. Az 1919-1923 közötti időszakban az egész országra a fokozott lisztkivitel volt a jellemző, hogy azután 1923-1924-ben ez a folyamat lelassuljon, majd pedig teljesen le is álljon. 1925-ben a 13 működő malom napi össztermelése 218 tonna. A két háború közötti időszakban működő két legnagyobb malom, mely külföldi – főleg magyarországi tőkének köszönhetően dolgozott, a **Felsőbácskai Gőzmalom Szövetség Rt.** (Gornjebačko udruženo paromlinsko d.d.) és a **Margit Rt.** A **Mária Terézia Kenyérgyár Rt.**-ből alakult „**Maria Terezija, tvornica hleba d.d.**” volt a legjelentősebb, melyben a részvények tulajdonosai külföldi állampolgárok is voltak. A háború előtti időkben a terület legismertebb cukorka és csokoládégyárának megalapítója *Ruff József*. A piacon a legnagyobb keletje karamelláinak volt, a Negró néven ismert cukorkát pedig a mai napig gyártják. *Brunner Gyula* az **Első Szabadkai Cukorka és Csokoládé Gyárat** alapította 1904-ben. *Mauthner Ödön* 1847-ben alapított céget Budapesten. Magáru előállításával és forgalmazásával foglalkozott. A cég rendkívül sikeres volt, Közép-Európa nagy területeit meghódította, a 20. század 30-as éveiben Pozsonyban, Aradon, Krakkóban, Bécsben, Meranóban voltak fiókintézetei. Jugoszláviai központját 1925-ben nyitotta meg Újvidéken, ennek kirendeltségét Szabadkán, majd 1927-ben a központ Szabadkára költözött. 1940-ben 6 szódagyár működött a városban. Jeget készített a **Hartmann és Conen Vágóhíd** külön üzembrészlegét képező **Nizza**. A **Dégé Likörgyár** (Dege, fabrika likera) gyümölcsleparló volt, likört, rumot és konyakot is készített, 1921-től működött, tulajdonosa *Dér Gyula*. Már a háborús időkre, 1942-re tehető egy élelmiszergyár-konzervgyár megalakulása, melynek tulajdonosai a *Baross Szövetségi Tagok* – **Baross Export** néven működtették, a háború befejeztével a **Vojvodina** nevet veszi fel. A hadsereg ellátását végezte, lekvárokat, ízeket készített, zöldségfélék feldolgozásával és tartósításával foglalkozott.

LEBENSMITTELINDUSTRIE

Von allen Industriezweigen in Vojvodina war die Lebensmittelindustrie der wichtigste. In Subotica war die Situation ähnlich. Folgende Fabriken gab es: Schlachtereien und Fleischwarenfabriken, Fischverarbeitungswerke, Mühlen, Samenproduktion, Schokoladen- und Bonbonfabrik, Sodawasser- und Eisvorbereitung (Betriebe für Spiritus- und Stärkeproduktion sind im Rahmen der chemischen Industrie vorgestellt). Die traditionell

gut entwickelte Viehzucht machte eine gute Rohstoffbasis zur Entwicklung der Schlachtindustrie des XIX. Jahrhunderts in Subotica aus.

In der Wirtschaftsgeschichte dieses Gebietes hat die Firma "**Hartmann és Conen r.t.**" einen hervorragenden und wichtigen Platz eingenommen. Ihre einflussreiche Gründer und der enge Kreis der Aktionäre spielten eine bedeutende Rolle in dem gesellschaftlichen Leben der Stadt. Mit ihrer Tätigkeit hat diese Fabrik in den 80-er Jahren des XIX. Jahrhunderts als Handelsgesellschaft begonnen. In kurzer Zeit hat sie sich zur Aktiengesellschaft verwandelt. Als solche bestand die Firma, mit Namenwechsel zwischendurch, auch in der Zwischenkriegs- und Kriegsperiode bis zu dem Jahre 1945, als sie ins staatliche Besitz übergegangen ist und im Jahre 1946 den Namen "**29. Novembar**" erhielt. Zwei Generationen der Familien *Hartmann* und *Conen* arbeiteten seit den 80-er Jahren des XIX. Jh-s bis 1945. auf dem Aufbau und Entwicklung dieser grossen Exportfirma und Schlachtereierei. Es sind nur 60 Jahre vergangen von der Zeit als die Väter, *Rafael Hartmann* und *Wilhelm Conen* in damalige "Szabatka" gekommen und einflussreich geworden sind, ihren Söhnen *József Hartmann* und *Wilhelm Conen Jakobčić* die Firma und das ganze Familienbesitztum hintergelassen haben, bis zu dem Krieg, nach dem ihnen durch die an die Macht gekommenen kommunistischen Regime alles weggenommen wurde. Einen kürzeren Zeitabschnitt arbeitete die erste Salamifabrik in Subotica "**Prva subotička fabrika salama**". Der Beispiel des Salamifabrikbesitzers *Gyula Korhec*- "**Tvornica salame Korhec**", dessen Aufstieg vom Metzgergesellen, Fleischermeister bis zu dem Besitzer einer Schlachtereierindustrie, einem reichen Geschäftsmann, der diesen Weg in 10 Jahren gegangen hat, zeigt uns wie talentiert er als Unternehmer war. Die nächsten Firmen befassten sich mit Viehexport: "**Hermann Baruch i sin**" von *Friedrich (Frigyes) Pullmann, Vojislav Kovač, Faragó Béla*; "**Armin Hermann**" und eine reihe von Schweinexporteure: *Székely Beno, Ivan Sekelj, Julije Korhec*, "**Adrija**" von *Nikola Djordjević, Vasa Rajković*, "**Jugo-export**" von *Mirko Gutman, Erne Pressburger, Kemény Imre*; "**Preradović d.d. Zagreb**"- Gesellschaft, die ihre Filiale in Subotica hatte. *Salamon Gingold* hat die Fischkonservenfabrik "**Gingold Salamon, tvornica ribljih konzervi**" gegründet, welche in dieser Kategorie in Subotica und ihrer Gegend die einzige war. Durch familiäre Beziehungen erreichte die Firma auch weitere Märkte im In- und Ausland. Seit dem Jahre 1935. hat die Leitung der Fabrik der Sohn des Gründers übernommen. Die Landwirtschaft, besonders der Weizenanbau, ermöglichte die Entwicklung der Mülerei in Subotica. Schon in ersten 10 Jahren nach dem Ausgleich kam es zur Überdimensionierung der Mülereiindustrie. Die Besitzer der ersten Dampfmühlen in der Stadt waren die Brüder *Horowicz, Lajoš Antunović*-seine Mühle ist am Eingang in Dudova šuma gestanden (der Stadtpark) und ist im Feuer vor dem I. Weltkrieg zugrunde gegangen und *Jovan Djordjević*, der seine Mühle im Jahre 1873. in der Strasse Nr.26 aufgebaut hat. Im Jahre 1874. gab es in Subotica 75 Trockenmühlen und 11 Windmühlen. In Mali Bajmok steht noch heute das Gebäude der einzig übriggebliebenen Windmühle, aufgebaut im Jahre 1867. Die erste Mülereiaktiengesellschaft wurde 1862. gegründet, war aber kurzfristig. Die steigende Zahl der Dampfmühlen (8 im Jahre 1889. und 13 im Jahre 1892.) hat die Entwicklung der Mülereiindustrie in Subotica angedeutet. In der Innenstadt gab es 1906. eine elektrische Mühle und 8 Dampfmühlen. Ende des I. Weltkrieges gab es 12 Mühlen. In dem Zeitraum 1919-1923 wurde der Mehlausfuhr unterstützt, dann kam es 1923,1924. zur Stagnation, die sich später in eine Krisis verwandelt hat. 1925. gab es insgesamt 13 Mühlen mit höchster Kapazität von 218 Tonnen pro Tag. "**Gornjebačko udruženo paromlinsko d.d.**" und "**Margit d.d.**" sind die zwei grössten Mühlen der Zwischenkriegsperiode gewesen (ausländisches, grossteils ungarisches Kapital vorhanden). Die bedeutendste Bäckerei war "**Marija Terezija, tvornica hleba d.d.**", die aus der Firma "**Mária Terézia kenyérgyár r.t.**" entstanden ist. Zu der Aktiengesellschaft gehörten auch fremde Staatsbürger. *József Ruff* ist der Gründer einer der bekanntesten Bonbon- und Schokoladenfabrik Jugoslawiens in der Vorkriegsperiode. Seine Karamellen waren besonders beliebt auf dem damaligen Märkte, und Negro-Bonbons gibt es auch heute noch. *Julije Brumer* ist der Gründer der ersten Bonbon- und Schokoladenfabrik "**Első szabadkai cukorka és csokoládé gyár**" im Jahre 1904. *Edmund Mauthners* Firma ist im Jahre 1874 in Budapest gegründet. Sie befasste sich mit Handel und Herstellung von Samenware. Sie war sehr erfolgreich, verbreitete sich in ganze Mitteleuropa. In den 30-er

Jahren hatte Filialen in Bratislava, Arad, Krakow, Merano, Wien und Budapest. Die Zentrale befand sich seit 1925. in Novi Sad, hatte eine Filiale in Subotica, im Jahre 1927. wurde der Sitz in Subotica übertragen. Im Jahre 1940. gab es 6 Werkstätte für Sodawasserherstellung. Eis wurde in folgenden Firmen erzeugt: "**Nizza**"- ein Sonderbetrieb des Schlachthofes "**Hartman i Konen**". Die Likörfabrik "fabrika likera" befasste sich mit Fruchtdestillation, fabrizierte Likör, Rum und Kognak. Arbeitete bis 1921. *Gyula Dér* war der Besitzer. Im Jahre 1942. ist eine Konservenfabrik im Besitze der ungarischen Gesellschaft "**Baross Szövetségi tagok – Baross Export**" gegründet. Nach dem Krieg trug sie den Namen "**Vojvodina**". Fabrizierte verschiedene Marmeladen, konservierte Gemüse für die Bedürfnisse der Armee.

INDUSTRIJA ZA PRERADU KOŽE (PERJA, CREVA) I IZRADU OBUĆE

U okvirima Monarhije, ova grana industrije u Subotici, kao i na teritoriji današnje Vojvodine nije bila posebno razvijena. "Fabrike kože, i pored prirodnih uslova za razvitak (sirovine) i mogućnosti konzuma, rade sa malim kapacitetom, koji nije ni dovoljno iskorišćen."⁵⁴⁹ Iz ovih krajeva se izvozila stoka a uvozila prerađena ili sirova koža. Tehnološki su domaće fabrike za preradu kože zaostajale za inostranim. Pored pogona koji su se bavili preradom kože, u okviru ove grupe razlikujemo i one koji obrađivali perja i creva, kao i fabrike obuće.

Preradom koža bavili su se:

"SUBOTIČKA INDUSTRIJA KOŽA D.D."

Firma "**Szabadkai bőrripar r.t.**" je osnovana jula 1918. godine sa kapitalom od 300 000 kruna. Upisana je u registar Ct VII 166. Glavnica je 1921. godine povišena i iznosila je 2,5 miliona kruna. Osnivači su bili subotički trgovci kožom: *Aleksandar Kon (Kohn Sándor)*⁵⁵⁰, *Adolf Glid (Glied)*⁵⁵¹ i braća *Holender (Holländer) Lazar* i *Samu*⁵⁵², koji u

⁵⁴⁹ Avramović, nav. delo, st. 193.

⁵⁵⁰ Aleksandar Kon (Sándor Kohn) je rođen u Meljkutu (Mélykut, u Madarskoj) 1873. godine. Otac mu je bio Herman, a majka Esti Švarc (Eszti Schwartz). Iz njegove molbe za izdavanje uverenja o državljanstvu, iz 1934. godine, saznajemo da je bio visok 168 cm, sede kose, smeđih očiju, bez osobenih znakova. IAS, F:57.943/1934. Od 1905. godine je nastanjen u Subotici. Sa suprugom Jelisavetom rođenom Sudarević, imao je sina Stevana a sa prvom suprugom Paulom Štajner (Steiner) sina Mirka (Emerich) (Subotica 1905-Ukrajina, Voronjež, 1943) koji je studirao u Nemačkoj. IAS, F:70.6078/1945. Mirko Kon je 1939. godine osnovao komanditno društvo, trgovinu kožom, perjama i vunom "Kon Mirko, k.d". (Ct XIII 187) Spoljni član društva, sa ulogom od milion dinara je bio Vilim Konen Jakobčić. Mirko Kon je bio predsednik subotičkog "Udruženja jugoslovena Mojsijeve vere", osnovanog 1934. godine. Vidi: Jelić, nav. delo. st. ? Aleksandrova udovica Jelisaveta sa maloletnim sinom Stevanom 1950. godine se iseljava u Palestinu IAS, F:68, XVI 145/1950, a njihova imovina, kuće: Zrinjski trg 33,35, bivaju nacionalizovane. IAS, F:68, XVI 428/1950. I Stevanu je nacionalizovana imovina: Marksov put 93, 109, 1/2 kuće Zrinjski trg 33, i 35. IAS, F:68. XVI 428/1950

⁵⁵¹ Adolf Glid je rođen 1863. u Bačkoom Monoštoru a u Suboticu se doselio krajem maja 1917. godine iz Kačmara. "Ja sam do kraja meseca maja 1917. godine u bačkoj opštini Kačmar stanovao, tamo sam imao: kuću, zemlju, vinograd, tamo sam preko desetina godina trgovinu vodio sa: kožom, perjem i vunom. Tada sam svoje pokretno i nepokretno imanje prodao i u Suboticu se doselio, gde mnogobrojnu rodbinu imam." Sa suprugom Lujzom Rein imao je sina Pavla (r.1905.) i kćerku Juliju (r.1907.) Kao "ratni doseljenik" i on je dobio senatsku odluku o izgonu, ali nakon intervencije kod

društvo ulažu pored novca i nekretnine. Do ubeležavanja promena osnovnih pravila povodom ulaska kapitala trgovina kožom: "**Šandor Kon**", "**Adolf Glid**" i "**Braća Holender**" u ovo deoničko društvo dolazi u jesen 1920. godine.

Cilj društva je prerada svih vrsta sirovih koža. Kancelarije firme su se nalazile na adresi Zrinjski trg 35 a radionice sa magacinom na kraju Natoševićevićeve ulici (44 ?), pored pruge u tzv. "Reinc selu". Građevinska dozvola za "slagalište" firme, "na desnoj strani pruge Segedin - Gomboš" je izdata 1920. godine.⁵⁵³ Pogon je raspolagao parnom mašinom od 80 KS. Broj stalno zaposlenih radnika je iznosio 100-120.⁵⁵⁴ Kao poslovoda je bio zaposlen *Julije Hauer*, rodom iz Meljkuta. Tokom 1921. godine dobijena je dozvola za gradnju skladišta u segedinskim vinogradima.⁵⁵⁵

Novo ime "**Subotička industrija koža d.d.**" firma dobija na skupštini akcionara 1923. godine, kada se povisuju i glavnicu na 1 250 000 dinara u 10 000 akcija. Akcionari su i dalje bili iz porodica *Glid*, *Kon* i *Holender*. Na skupštini akcionara jula 1925. godine, akcije je položilo 6 akcionara, *Adolf Glid*, *Lazar Holender* i *Aleksandar Kon* po 3 000, *Aladar Holender*⁵⁵⁶, *Imre Kon* po 200 te supruga *Adolfa Glida* sa 400 deonica.

Mašine za obradu koža su uvozili iz inostranstva. Tako su 1925. godine, iz Frankfurta kupili mašinu za sečenje i valjak za uredenje koža.⁵⁵⁷ U istom periodu osposobili su i sopstvenu laboratoriju, za koju su opremu također uvezli.⁵⁵⁸ U procesu obrade koža, ispuštali su puno otpadnih voda, koje su izazivale zabrinutost oko mogućnosti zagađivanja, kod građana koji su se zbog toga i žalili gradskom vlastima.⁵⁵⁹ Otpadne vode su prelazile preko senokosa "Česma" i podnosioci žalbe navode da ne mogu zbog toga napasati svoju stoku, na tom terenu.

Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu ipak je dobio dozvolu za boravak u Subotici. IAS, F:47. XIX 80-6/1920. Nakon rata i on se iselio u Palestinu. IAS, F:68. I 619/1951

⁵⁵² Holender Lazar i Samu su 1907. godine doselili u Suboticu iz Čonoplje. Do 1929. godine su stekli niz nekretnina u gradu i okolini. U njihovom vlasništvu su bile nekretnine sledećih adresa: Jugovičeva 12, Senčanski put 103, Mađarska 5, Zrinjski trg 37, Tolstojeva 22, Frankopanska I i 3, što se vidi iz izveštaja "Opšte Kreditne banke d.d.". IAS, F:43.125. Spratnu zgradu u Frankopanskoj izgradio je Samu 1925. godine. Braća, Lajoš (1865), Lazar (1870) i Salamon (1872) su rođena u jevrejskoj porodici u Čonoplji, od majke Hane Pulicer i oca Adama, trgovca žitom. Lazar, sa suprugom Ravičer Herminom, je stradao u Aušvicu 1944. Imali su 2 sina Aladara (1902), Karla (Karlo Holender, pravnik. 1910-1943 Ukrajina). Salamon je imao suprugu Rozenbaum Helen (1882-1944) sa kojom je imao troje dece, sinove, Josipa (dr Josip Holender, advokat. Čonoplja 1890 - 1944 Aušvic), Artura (dr Artur Holender, lekar- hirurg. Rođen je u Čonoplji 1902. Njegova supruga Cukermendl (Zuckermendl) Julija (1918-1944) i sin Saša (1939-1944) su stradali u logoru Aušvic. Nakon rata se iselio u Izrael gde je postao priznat u svoj struci. (Jelić, nav. delo.st. 177), Pala (Čonoplja 1905 - Banjica 1941) i ćerku. Salamonova kćerka je 1920. godine stupila u brak sa Mihajlom Goldnerom, industrijalcem iz Subotice.

⁵⁵³ IAS, F:47.1204. III 251/1920

⁵⁵⁴ Taj broj se navodi u policijskom izveštaju br. 27256/1920. IAS, F:47. XIX 274/1921. Po javnobeležničkoj ispravi članova uprave Šandora Kona i Adolfa Glida, br. 15/1921 taj broj je bio 150. U periodu avgust-oktobar 1919. broj osiguranih radnika u pogonu za preradu je iznosio 137 i 76 u odeljenju sirovog materijala. IAS, F:47. XIX 80-6/1920

⁵⁵⁵ IAS, III 251/1920

⁵⁵⁶ Aladar Holender je bio Lazarov sin. On je 1924. godine boravio u inostranstvu kao zastupnik firme. IAS, F:235.20. 158/11924

⁵⁵⁷ IAS, F:235.21.562/1925

⁵⁵⁸ IAS, F:235.21.572/1925

⁵⁵⁹ IAS, F:47. XVI 59/1925

Dopis sa memorandumom firme (1925. godina) Lokacija preduzeća na karti grada iz 1928. godine

U 1927. godini sklopili su sporazum sa "Jugoslovenskom bankom d.d." iz Zagreba, "... koja je preuzela na sebe da naše kreditne potreba izmiri. Ovo prijateljsko pomaganje se pokazuje već u svim našim poslovima, i kao dokaz tome će jedan eksponent spomenute banke dobiti položaj u našoj direkciji i našem nadzornom odboru.", stoji u izveštaju juna 1928. godine. Direktor filijale te banke, *Ervin Gedike* će dobiti to mesto.

U privrednim publikacijama se za "**Subotičku industriju koža d.d.**" izriču dobre ocene. "Poduzeće je većeg stila. Ova tvornica prerađuje sve vrste kože i to: 100 000 kom. ovčijih, 20 000 kom. telećih, 20 000 kom. konjskih i 3000 kom. govedih. Radi sa 120 radnika i sa mašinskim pogonom."⁵⁶⁰ "Izrađuje do 50 vagona donova i 600 000 kv. hvati kože."⁵⁶¹ Sirovine je uvozila iz Argentine a izvozila prerađene kože u Švajcarsku, Francusku, Englesku. Dve nove mašine, za sečenje i valjak za glačanje kože, preduzeće je kupilo u Frankfurtu (cena je bila 2500 RM) i uspelo da ih uveze bescarinski.⁵⁶²

Problemi u poslovanju ove firme nastaju još polovinom dvadesetih godina. Iz izveštaja za 1924. godinu saznajemo sledeće: "U ovoj poslovnoj godini imali smo veliku nestašicu novca i tako smo se morali sa velikim teškoćama boriti, jer smo sirovinu morali u gotovom novcu kupovati, kao i radničke plate, isplaćivanja i ostale poslovne troškove, dok smo međutim morali gotovu robu na veresiju davati i naša potraživanja iznašaju prilično veliku svotu." "Kao otežavajuće okolnosti navode i slabu carinsku zaštitu za njihove gotove proizvode i skok cena valuta. Ipak su uspevali da do 1929. godine imaju pozitivan bilans, a i drugi pokazatelji, kao na pr. iskorištenost kapaciteta preduzeća, koja je u 1927. godini bila 100%, nisu upućivali na likvidaciju, koja je proglašena 1929. godine."⁵⁶³

O pokušajima, koji doduše nisu urodili plodom, da se fabrika opet oživi i pokrene proizvodnja svedoči i jedan dopis uprave i akcionara firme iz 1930. godine, kojim su molili jedno uverenje od subotičkog "Llojda" o tome "... da u pogledu gradskog bogatstva, kao i socialpolitičkog pogleda, željno bi bilo, ako bi tvornica ponovo bila stavljena u pogon, jer bi stime smanjila bezposlenost."⁵⁶⁴

"VAJCENFELD I DRUG"

⁵⁶⁰ Stanojlović, nav. delo, Industrija Vojvodine, st. 142

⁵⁶¹ Kosta Petrović, nav. delo, st. 125.

⁵⁶² IAS, F:235.21.526

⁵⁶³ IAS, F:235.18.55

⁵⁶⁴ IAS, F:235.30.252/1930

U početku je to bila trgovačka radnja. Bavila se trgovinom, odnosno izvozom perja, vune i kože. Po ulasku u novu državu dospela je 1922. godine pod sekvestar.⁵⁶⁵ Nakon skidanja sekvestra počeo da se bavi i preradom koža. *Deneš Vajcenfeld* (*Weizenfeld*)⁵⁶⁶ je tako imao sušionu koža na Senčanskom putu. U 1924. godini on drži u zakup prostorije za radionicu u Gradskoj klanici, ali zbog prijave gradskog veterinara o pojavi pacova u prostorijama radionice, otkazan mu je zakup.⁵⁶⁷ Firma je nastavila i sa preradom i izvozom perja i vune.⁵⁶⁸ Pogon za preradu koža imao je potrebu za 10 vagona industrijske soli godišnje.⁵⁶⁹ Kao stručnjak za postupak prerade kože bio je zaposlen mađarski državljani *Dezider Fišer*.

Od 1939. godine obrtnicu za izvozu trgovinu perja, vune i kože, dobija *Koloman Vajcenfeld* (sin osnivača?).

"DRAGOLJUB MILOJKOVIĆ I DRUG, TVORNICA KOŽA "

Firma je osnovana 1923.godine, kao javno trgovačko društvo. Adresa kancelarije je bila Zmaj Jovina 1, a radionica se nalazila na senčanskom putu, preko puta groblja, ulica Oslobođenja 706. (k.č.14278/12)⁵⁷⁰

Članovi društva su bili *Dragoljub Milojković*, *Šandor Mijatov* i *Dušan Krnajska Jović*. U 1927. godini vrednost firme je procenjena na 1 milion dinara a zalihe robe na isto toliko.⁵⁷¹ Sirove kože je uvozila i iz inostranstva.⁵⁷² Te 1927. godine zgradu je uništio požar.⁵⁷³

Dragoljub Milojković

Postojele su još dve manje radionice za preradu koža. "**Meister Đeno, tvornica koža**" (na adresi Put Oslobođenja 93). Đeno Majster je 1925. godine dobio dozvolu za useljenje u novosagrađenu radionicu za preradu koža. U njoj je imao instalirana dva elektromotora od 6,5 i 2,5 KS, kadu za pranje i 2 kade za štavljenje koža. Prestao je sa radom 1928, a 1933. godine se preseljava u Zagreb.

⁵⁶⁵ IAS, F:47.Ured gradonačelnika 719/1922

⁵⁶⁶ Deneš Vajcenfeld (*Weizenfeld*) (1883-Aušvic 1944). I njegova supruga Šarika r.Gros (1897 - 1944) je stradala u Aušvicu.

⁵⁶⁷ IAS,F:47.XV 258/1924

⁵⁶⁸ Svo preradeno perje u 1939. godini je izvezla. IAS, F:57.1678/1939

⁵⁶⁹ IAS,F:235.21.140

⁵⁷⁰ Dozvolu za gradnju objekata Milojković je dobio 1923. godine. IAS, F:47. 1212. III 481/1923. Bušenje bunara je vršeno 1924. Fabrika je imala potrebu za 2000 litara vode dnevno. IAS, Gr. 115/1925

⁵⁷¹ IAS, F:43.123

⁵⁷² Zabeleženo je da je 1934. godine uvezla 150 sirovih "kipsovih" koža iz Indije.IAS, F:235.21.280

⁵⁷³ IAS, F:47. III 165/1927. Zaključak gradske komisije je bio da se zgrada treba gotovo u celosti demolirati i tek tada izgraditi nova. Verovatno da je društvo time dospelo u finasijske probleme i prestalo sa radom.

Druga je nosila ime "**Pingvin, tvornica koža**". Vlasnici su bili *Eugen Šlomović* i *Isak Alkalaj*⁵⁷⁴. Ona će od 1933. godine nastaviti rad u istom objektu. Obe firme su imale u nazivu atribut "tvornica" ali su radile u okvirima zanatskog načina štavljenja i prerade koža. U radionici "Pingvin" bio je instaliran "lokomobil" Parna mašina od 12 KS, koja je pokretale radne mašine: mašinu za glačanje i struganje koža. Postojalo je i 7 bazena za natapanje koža. Nerešen problem otpadnih voda, odnosno nepostojanje kanalizacione mreže, izazivao je rekaciju suseda ali i gradskih vlasti. *Josip Kujundžić*, vlasnik zemljišta u blizini radionice, uputio je Sreskom načelstvu, 1937. godine, žalbu na rad radionice. "Pomenuta firma veoma nečistu vodu ispušta na moje zemljište i na taj način ne samo da uništava usev već i samu zemlju izrabljuje." Zbog toga je tražio zabranu rada firme "**Pingvin**". I organi gradskih vlasti su se protivili izdavanju dozvole za takvu radionicu "koja širi smrad, te je štetna po okolinu".⁵⁷⁵

Preradom perja bavila se firma:

"HOLLÄNDER A.D."

*Braća Holender (Holländer), Lazar i Samu (Salamon)*⁵⁷⁶ 1915. godine, po preseljenju iz Čonoplje u Suboticu, osnivaju firmu "**Holländer testverek**" (Ct VII 82) koja će se 1927. godine pretvoriti u akcionarsko društvo. Pored braće *Holender*, i njihovih sinova *dr David Holendera* i *Pavla*⁵⁷⁷, akcionari osnivači su bili i *dr Alfred Felner (Fellner)* i *Ede Goldner*, industrijalac iz Subotice. Osnivački kapital je iznosio 1 milion dinara, podeljen u 1000 deonica. Društvo se bavilo preradom, veletrgovinom i izvozom perja, vune i sirovih koža.⁵⁷⁸ To je bila "jedinstvena industrija za preradu i kemičko žišćenje perja, velikog kapaciteta, plasira u čitavoj zemlji svoje produkte, a i eksport joj je znatan."⁵⁷⁹ Prvoklasno krevetno perje prodavali su samo na veliko, veletrgovcima u zemlji i inostranstvu.

Kao "specijalistu za sakupljanje naročite vrste perja i preradu istog" imali su zaposlenog jednog stranca, Čeha.⁵⁸⁰

Jedna od teškoća u poslovanju preduzeća je bila i gradska trošarina. Za svaki kilogram u grad unetog perja, 1930. godine, plaćali su 1 dinar trošarine. Pošto su perje izvozili, deo novca im se i vraćao.

Akcionari, koji su deponovali deonice za redovnu skupštinu društva 1933. godine su bili: *Samu (Samuilo) Holender* - 200 deonica, *Pavle Holender* - 200, *dr Artur Holender* - 100,

⁵⁷⁴ IAS,F:57.1009/1938. Vlasnici radionice "Pingvin" su bili *Egon (David) Šlomović* (Bjeljina 1916-?) i *Isak Alkalaj* (Beograd 1908-?). Sa radom su započeli 1933. godine, da bi tek 1937. godine podneli molbu za registraciju radionice ali nisu uspeli da je dobiju.

⁵⁷⁵ IAS,F:57.1487/1938

⁵⁷⁶ *Braća Lajoš* (1865), *Lazar* (1870) i *Salamon* (1872) su rođena u jevrejskoj porodici u Čonoplji, od majke *Hane Pulicer* i oca *Adama*, trgovca žitom. *Lazar*, sa suprugom *Herminom*, je stradao u *Aušvicu*. *Salamonova kćerka* je 1920. godine stupila u brak sa *Mihajlom Goldnerom*. Pored nje je imao i sina *Paula (Pavle)*. (Čonoplja 1905 - Banjica 1941)

⁵⁷⁷ *Pavle (Paul) Holender*, trgovac perjem (Subotica 1904 - Banjica 1944). I njegova supruga *Margot* (r. *Rawitscher*) je stradala u *Aušvicu*.

? *dr David Holender* ? pravnik, *Samuilov* sin

? *Arpad Holender*, kuća u *Petefi Šandora 22*, nacionalizovana kao stranom državljaninu (IAS,F:68.XVI 466/1950) Udova *dr Adolfa Holendera*, jedan sin inženjer u Americi, drugi sin doktor u Čehoslovačkoj, treći trgovac u Rumuniji, a kćerka supruga *Franje Nagya* inženjera Direkcije državnih železnica. IAS, F:47, XIX 340/1920. kutija 1428

⁵⁷⁸ IAS,F:43. 123/1927

⁵⁷⁹ Privredna revija, br. 4-5, Zagreb 1929

⁵⁸⁰ IAS, F:235.21.131

*dr Emil Havaš - 100, Lazar Holender - 100, Aladar Holender*⁵⁸¹ - 150, *Ede Goldner - 100*
i Josip Nojhaus (Neuhaus) - 50.

Dr Emil Havaš (Havas Emil)

Čupanje perja sa živine se obavljalo mašinski. U 1938. godini instalirali su i mašine, nabavljene u Nemačkoj, za preradu, sortiranje perja i motore snage 41 KS. Adresa fabrike pogona je bila Tolstojeva 24. Zgrada, ukupne površine je 224 kv. metara, je zauzimala čitav ugao.⁵⁸²

⁵⁸¹ Aladar Holender je rođen 1902. godine u Čonoplji, od oca Lazara i majke Hermine Rečei.

⁵⁸² IAS, F:57.2528/1938. Samu Holender dobio je građevinsku dozvolu za gradnju kuće Zrinjski trg 37.

S p i s a k

deponovanih akcija na redovnoj gl.skupštini A.D.Holländer, Subotica,
održane 21.maja 1933.god.

Red- ni broj	Ime i prezime vlas- nika akcije	Stalno mesto boravišta istog	Državljanstvo	Br.deponovanih akcija na skupšti- ni od 21.V.1933.
1	Holländer Samuilo	Subotica	Jugoslovensko	200
2	Holländer Pavle	Subotica	Jugoslovensko	200
3	Dr.Holländer Artur	Subotica	Jugoslovensko	100
4	Dr.Havaš Emil	Subotica	Jugoslovensko	100
5	Holländer Lazar	Subotica	Jugoslovensko	100
6	Holländer Aladar	Subotica	Jugoslovensko	150
7	Goldner Eda	Subotica	Jugoslovensko	100
8	Neuhaus Josip	Subotica	Jugoslovensko	50

Subotica, 7. decembra 1933.

Spisak akcionara A.D. Holländer 1933. godine

Ova jevrejska porodica je imala izuzetno razgranate poslovno - rođačke veze. *Andor Holender*, kome su *Lazar* i *Samuilo* bili stričevi je imao 2 sestre. Jedna se udala za trgovca žitom *Neuhaus* a druga za *Mihajla Goldnera*.⁵⁸³

Nakon rata firma "**Živinopromet**" preuzela je objekat, mašine i postrojenja.

Preradom creva bavila se firma:

"D.D. ZA IZRADU CREVA"

Firmu je osnovala jevrejska porodica *Dajč (Deutsch)* 1897. godine. *Herman Dajč* je vršio funkciju direktora.⁵⁸⁴ Prva supruga mu je bila *Tereza Gombo*, a druga *Laura Šreter* (

⁵⁸³ IAS, F:47. XIX 419/1921

⁵⁸⁴ Herman Dajč (Hermann Deutsch) je rođen 1873. godine. "Svršio je gimnaziju i izučio ovu struku. U cilju specijalizacije proputovao je skoro celu Evropu". Šematizam industrije Dunavske Banovine, Beograd 1940, st 100. Odlikovan je ordenom Sv.Save III reda. Jedan je od osnivača, sa Vilmošom Glidom i Jakobom Bergerom, "Ortodoksnog pobožnog društva", odnosno "Ortodokсне jevrejske veroispovedne opštine".

1884-1944) sa kojim je imao sina *Andriju* ⁵⁸⁵ I on je bio zaposlen u očevoj firmi. Još 1924. godine vodio se kao strani podanik, rumunskog državljanstva. ⁵⁸⁶

Mada je jasno da se radi o jevrejskoj porodici, u izveštajima Gradske policije sa skupštine akcionara 1926. godine, navedeno je za njih, u rubrici narodnost - da su Srbi. ⁵⁸⁷

U doničko društvo je pretvoreno 1912. godine. Registrovano je tek naredne 1913. godine u registru E 26/1913. Nastaviće da radi i nakon ulaska u jugoslovensku državu. Adresa je glasila - Petrovgradska ulica br.46.(Današnja ulica Žarka Zrenjanina) U 1922. preuređuju jednu zgradu u ulici Save Tekelije 6 (Karadordev put), za potrebe stanovanja,kuću. Radionice su se nalazile u paličkim ugarnicama, pored željezničke pruge.To su bile katastarske čestice 7713, 7714. Dogradnju i preuređivanje postojećih radionica firma je vršila u 1922. godine ⁵⁸⁸Pored toga, firma je zakupljivala prostorije u Gradskoj klanici, počevši od 1900. godine, gde su vršili čišćenje creva od stoke koja je tamo prerađivana.

BÉLIPAR		DARMINDUSTRIE				
RESZÉNYTÁRSASÁG		ACTIENGESELLSCHAFT.				
SZABADKA						
SOCIÉTÉ ANONYME D'INDUSTRIE DE BOGÁZS.						
Violin	Seiten	1 1/2	110/170 an lang	4 Kronen	45.-	per Stück
Violin	Seiten	4	175/180		75.-	
Gello	Seiten	1 1/2	115/170		65.-	Datsch
			mit guten Draht		50.-	
Violin	Seiten		guter Draht		30.-	
Lang	Seiten		400 an lang		15.-	
Mäntel	Seiten	1 1/2	Meter lang	Das stark	15.-	
Industrie	Drehmaschine	1 1/2			1.40	Meier
	für Treibriemen				2.80	
					2.40	
					1.75	
					1.50	
					1.20	
					1.00	
					1.50	
Output	1 1/2	Meter lang	abreche	per 10 Stück	15.-	Dand
					12.-	

Obige Preise verstehen sich ab Abnahme halber netto Netto gegen Vorzahlung.
Gyere az az Szabadka általános árszabályai szerint.
an 1919. évi árszabályai szerint.

Dokument iz 1919. godine sa memorandumom firme, cenovnik njihovih proizvoda

Preduzeće nije imalo konkurencije u zemlji, bilo je jedino preduzeće koje je izradivalo creva za kobasičarske proizvode, žice za instrumente, violine, čela, bas, opne za vezivanje flakona, žice za reketi i "catgut" žice za hirurgiju. Sirovine je nabavljalo u zemlji ali i iz inostranstva, Engleske, Holandije, Francuske. Gotovu robu većinom plasira u inostranstvo, Mađarsku, Nemačku, Čehoslovačku. Proizvodnja se kretala do 10 vagona robe godišnje, ili 2 miliona metara obrađenih creva.

⁵⁸⁵ Andrija Dajč (Deutsch Andor), (Subotica 1898 - Hrenovo 1944). Andrijina žena Majer (Mayer) Etela (1901) također je stradala u logoru (Aušvic).

⁵⁸⁶ Prilikom ženidbe 1922. godine, suprugom koja je bila iz Čehoslovačke, on je pokrenuo postupak za dobijanje državljanstva, koji se očigledno nije tako brzo okončao. IAS, F:47, 1205. IV 362/1922

⁵⁸⁷ AJ,F:65.2409.1425

⁵⁸⁸ IAS, F:47.1208. III 575/1922. U predmetu su sačuvani i tehnički planovi objekta.

Izveštaj na skupštini akcionara 1920. godine svedoči o problemima sa kojim se preduzeće susretalo. "Teški prometni odnošaji sa inostranstvom, vrlo visoke carinske tarife, tovarni troškovi koji su našoj izrađenoj robi učinili eksport nemogućim, djelovali su na naše poduzeće vrlo porazno."⁵⁸⁹

Kao deoničari se javljaju i čehoslovački državljani *Hauer* i *Edmund Majer* (*Mayer*).⁵⁹⁰ U 1921. godini *Herman Dajč* ima 60, *Salamon Gombo* - 50, *Herman Grinfeld* (*Grinfeld*) - 15 deonica. Do 1923. godine bilo je izdato 300 deonica, koje su činile deonički kapital u vrednosti od 75 000 dinara. Od tada, sa povećanjem glavnice na 500 000 dinara, smanjen je broj deonica na 100, nominalne vrednosti 5000 dinara.

U 1924. godini preduzeće ima 30 radnika⁵⁹¹ i 10 trgovačkih putnika, što svedoči o orijentaciji firme na plasiranje svojih proizvoda na široko tržište. Uslovi za izvoz su se poboljšali, te je te godine ostvaren promet od 1 263 851 dinara, sa inostranstvom i unutrašnji od 826 740 dinara. Iskorištenost kapaciteta preduzeća je u 1927. godini bila 40%.

Najviše deonica 1933. godine, držao je *dr Aleksandar Magarašević* - 17 (Njegov udeo će decembra 1940. godine iznositi 22 deonice), a zatim *Herman Dajč* - 15, *Mita Medanski* - 11, *dr Svetislav Mihajlović* (iz Beograda) - 10, *Andrija Dajč* i *Lajčo Gombo* po - 8 i *Hermaan Grinfeld* - 6, *Leo Kepih* - 5 komada.

U slučajevima podizanja kredita, zalog su bile nekretnine Deoničko društvo je 1931. godine imalo u svome vlasništvu 5 objekata, kuća, na sledećim adresama: Petrovgradska 37 i 46 (radionice), Save Tekelije 6 (porodična kuća) i Kuhačeva 15.⁵⁹² kao i akcije firme. One su 1937., kada je uziman zajam od 300 000 dinara, od "Opšte kreditne banke d.d." procenjene na 350 000 dinara.⁵⁹³

Firma je 1938. godine pokazala interesovanje za obezbeđivanje svoga daljeg izvoza u Nemačku, kada ova država uvodi kontingente za našu robu. Celokupni jugoslovenski izvoz preradenih creva u Nemačku je 1937. godine iznosio 103 000 kg u vrednosti preko 2 miliona dinara. Firma "**D.d. za izradu creva**" je naglašavala da bi sama mogla da obezbedi tu količinu robe za izvoz u Nemačku.⁵⁹⁴

⁵⁸⁹ AJ,F:65.2409.1425

⁵⁹⁰ Majer Edmund je rođen 1894. godine u Bratislavi. Sastra mu je bila udata za Andriju Dajča. Od 1920. godine sa Mitom Medanskim, u Subotici otvara "Prvu slovensku gvožđaru" a zatim učestvuje u osnivanju i radu niza drugih subotičkih preduzeća.

⁵⁹¹ Zaposlen je bio i nemački državljani Teodor Knifer (Knipfer). IAS,F:235.20.546/1924

⁵⁹² IAS, F:47.1246. IV 1708/1931

⁵⁹³ IAS, F:43.111.

⁵⁹⁴ IAS, F:56.230/1938

Subotica, dne 2. decembra 1940.

P.T.

KRALJEVSKA BANJSKA UPRAVA DUNAVSKE BANOVINE
Odeljenje za trgovinu, obrt / zanatstvo / i industriju,

NOVI SAD

Predmet: Akcionarske društva - podaci.

U odgovoru na Vaš št. rešpis VIII. broj 30877, čast nam je saopštiti Vam sledeće podatke:

- 1./Spisak akcionara, koji su prisustvovali poslednjoj skupštini akcionara:
Dr. Aleksandar Magarašević, jugosl. državljanin, Subotica
srbin, broj akcije	22	komada
Mita Medjenski, jugosl. državljanin, Subotica
srbin, broj akcije	15	"
Pavle Grabovac, jugosl. državljanin, Subotica
hrvat, broj akcije	15	"
Slavko Murgaški, jugosl. državljanin, Beograd
srbin, broj akcije	10	"
Leo Leppich, jugosl. državljanin, Subotica
jevrej, broj akcije	5	"
Lajčo Gombo, jugosl. državljanin, Bač. Topola
jevrej, broj akcije	5	"
Herman Grünfeld, jugosl. državljanin, Subotica
jevrej, broj akcije	5	"
Andrija Dež, jugosl. državljanin, Subotica
jevrej, broj akcije	5	"

- 2./Spisak članova upravnog i nadzornog odbora:
- Dr. Aleksandar Magarašević, predsednik upravnog odbora, jugosl. državljanin, srbin, Subotica
- Pavle Grabovac, član upravnog odbora, jugoslovenski državljanin, Hrvat, Subotica
- Andrija Dež, član upravnog odbora, jugoslovenski državljanin, jevrej, Subotica
- Mita Medjenski, član nadzornog odbora, jugoslovenski državljanin, srbin, Subotica
- Herman Grünfeld, član nadzornog odbora, jugoslovenski državljanin, jevrej, Subotica
- Lajčo Gombo, član nadzornog odbora, jugoslovenski državljanin, jevrej, Bačka Topola.

- 3./Direktor preduzeća:
Dež Herman, vlasnik Ordena Sv. Save III klase, jugoslovenski državljanin, jevrej, Subotica.

S odličnim poštovanjem:
M. D. PA
Gajić

KRALJEVSKA BANJSKA UPRAVA DUNAVSKE BANOVINE NOVI SAD

KRALJEVSKA BANJSKA UPRAVA DUNAVSKE BANOVINE NOVI SAD

Priznato 54. XII. 1940 god.

VIII	35962		5
------	-------	--	---

Spisak akcionara 1940. godine

Pre rata firma je demontirana i prenetu u Beograd.

INDUSTRIJA OBUĆE

Industrija obuće je mlada industrijska grana u Vojvodini, pa se i u Subotici prve fabrike obuće javljaju tek posle 1918. godine. Potrebe subotičkog stanovništva za obućom, uz domaće i inostrane fabrike obuće, u prvo vreme su uspešno zadovoljavale i zanatlije obućarske struke, kojih je 1924. godine bilo ukupno 260, 110 papučara i 150 cipelara. No, kako saznajemo iz izveštaja Udruženja trgovaca za grad Suboticu iz 1933. godine, "promet kožom se smanjio pošto se najviše troši fabrička obuća a zanatlije obućari ne mogu da konkurišu sa fabrikama."⁵⁹⁵ Obućarska sekcija zanatlijskog udruženja bila je protiv osnivanja fabrika obuće u zemlji pa

i u gradu isto kao i protiv otvaranja "**Batine**" prodavnice, filijale u Subotici.⁵⁹⁶

Postojale su sledeće fabrike cipela:

"JUGOSLOVENSKA DEONIČKA TVORNICA OBUĆE"

Osnovana je 1919. godine. Osnivači su bili predstavnici finansijskog kapitala, odnosno "Jugoslovenske banke d.d.", podružnice u Subotici i nekoliko drugih ličnosti od kojih je samo Đura Pendžić⁵⁹⁷, bio vezan za cipelarsku struku. Nalazila se u segedinskim vinogradima, gde su postojeće zgrade preuređene tokom 1919. godine.⁵⁹⁸ Fabrika je u početku zapošljavala do 200, a zatim tokom 1921. godine 50 radnika. Maksimalni kapacitet je iznosio 2200 pari obuće mesečno. U 1920. godini glavnica je povišena sa 2 na 5 miliona kruna. Bilo je ukupno 10 000 emitovanih deonica. Doničari, prisutni na redovnoj skupštini 17.4.1921. godine bili: dr Babijan Malagurski⁵⁹⁹ sa 2150 deonica, Ervin Gedike⁶⁰⁰ sa 2200, Cvetko Manojlović sa 1020, Petar Vojnić Zelić sa 2150, Kruno Gedike sa 511, dr Jovan Manojlović sa 100 i drugi. Ukupno je bilo položeno 8 391 deonica.⁶⁰¹

⁵⁹⁵ IAS, F:57.173/1933

⁵⁹⁶ IAS, F:47 XXIII 5/1931

⁵⁹⁷ Đura Pendžić, (Subotica 1880-1952, od oca Milana i majke Drage Čamprag). Bio je učesnik Velike narodne skupštine u Novom Sadu 25.11.1918. Politički aktivan u Radikalnoj stranci, postavljan u gradsku skupštinu kao odbornik. Odlikovan ordenom Sv. Save. Po struci obućar, obrtnicu je izvadio još 1905. godine. Bio je predsednik obućarske sekcije subotičkog zanatlijskog udruženja, "Srpskog zanatlijskog pevačkog društva" (osnovanog 1926. IAS, F:47.Gr. 1391/ 1926) kao i "Prvog jugoslovenskog pokopnog udruženja" (u Subotici je bilo dvadesetak sličnih - pokopnih udruženja). U 1919. godini registrovaće cipelarsku radnju "Pendžić i Botka" (Ct VIII 13) (sa ortakom Botka Šandorom) koja će se ugasiti 1921, kada Pendžić nastavlja samostalno da vodi posao. (Ce VI 109) On se 1921-1923 godine javlja i kao vlasnik lista "Bačvanin", a 1925. kao glavni urednik i vlasnik "Subotičkog glasnika". Obe novine su bile pod uticajem radikala. Sin mu je bio detektiv. IAS, F:176.15.

⁵⁹⁸ IAS, F:47.1201. III 211/1919.

⁵⁹⁹ Dr Babijan Malagurski (Subotica 1876 - 19?) advokat, javni i kulturni radnik

⁶⁰⁰ Ervin Gedike (Gedicke) je 1929. godine bio direktor filijale "Jugoslovenske banke d.d." u Subotici.

⁶⁰¹ AJ,F:65.2410.1426

Babijan Malagurski

Na toj sednici skupštine, pošto je iskazan dobitak po završnom računu za period 1.11.1919. - 31.12.1920, od skoro 2 miliona kruna, deoničari su imali pravo na 6% dividendi.⁶⁰² Ali već 29.12.1921. godine, sazvana je vanredna skupština na kojoj "G.Ervin Gedike izvešćuje glavnu skupštinu, da je "Jugoslovenska banka d.d." nakon vođenih pregovora sa ravnateljstvom "Jugoslovenske deoničke tvornice obuće" u Subotici, stavila ovom društvu ponudu: Vaša glavna skupština zaključit će likvidaciju, povjeravajući provedbu likvidacije "Jugoslovenskoj banci d.d." (prije "Hrvatska zemaljska banka" u Osijeku) koja će izvršiti likvidaciju putem svojih delegata gg.Babijana Malagurski, odvjetnika u Subotici, Ervina Gedike, ravnatelja i Petra Vojnić Zelića, zam. ravnatelja Jugoslovenske banke d.d, podružnice u Subotici."⁶⁰³ Utanačeno je i potpisivanje ugovora po kojem deoničari moraju dobiti uloženi kapital, tj. nominalnu vrednost deonica, a banci nakon podmirivanja svih ostalih računa ostaje "cijeli utržak".⁶⁰⁴

"DANICA D.D."

Osnovana je 1921. godine sa 5 miliona kruna kapitala. Pored drugih akcionara⁶⁰⁵, kao jedan od najvećih ulagača - osnivača javlja se *Đura (Đurica) Pendžić*

Đurica Pendžić

⁶⁰² isto

⁶⁰³ isto

⁶⁰⁴ isto

⁶⁰⁵ Akcionar je bio i Adolf Krišaber (Krischaber). U 1921. trebao je da plati "porez na luksuz na karuce", i zbog toga je pisao molbu za njegovo brisanje, koja daje i dobru sliku o njegovom odnosu prema radu. "Molim uzeti u obzir sledeće, da se nikada nisam a ni sa se ne ponašam gospodski, već tako živim i tako se ponašam kao pravi radnik, i da ja ni bi znao živiti bez posla zato sam baš moralno prinuđen na radnju bezprikidnu."

Imala je kapacitete da godišnje izradi 25 000 cipela. Zapošljavala je maksimalno do 50 radnika. Radili su mašinama na nožni pogon. Sve proizvedene cipele fabrika je prodavala u zemlji.⁶⁰⁶ Od 1922. nalazi se u likvidaciji, da bi 1923. bila i ugašena. Objekti, radionice preduzeća, koji su se nalazili u ulici Marije Vojnić Tošinice, 1922. godine su zamenjene za deo zemljišnog poseda istoimene zadužbine.⁶⁰⁷ *Đurica Pendžić* će sa *Ladislavom Bergerom*⁶⁰⁸, nakon toga nastaviti vođi fabriku obuće pod novim imenom "**Marica**". Pendžić je pored toga držao i trgovački lokal, prodavnicu cipela u Aleksandrovoj ulici br. 7. Broj radnika je u 1926. godini iznosio 25. Firma "**Marica**" je zaposlila i jednog stranca, specijalistu za galanterijsku obuću.⁶⁰⁹ Nalazila se na Daničićevom putu 26. Vlasnici su 1939. godine objekat prodali *Vladimiru Borošiću* koji tamo otvara auto garažu i benzinsku stanicu pod imenom "**Automobilia**".⁶¹⁰ Borošić se javlja i kao vlasnik, glavni akcionar u fabrici cipela "**Marika**" koja je osnovana 15.12.1941. godine kao komanditno društvo na adresi Tolbuhinova 5.⁶¹¹ Nakon rata Borošić, koji je bio u bekstvu, osuđen je zbog krivičnog dela privredne saradnje sa okupatorom, a preduzeće je konfiskovano.⁶¹² Postupkom nacionalizacije ono će biti osnova za formiranje "**Prve petoletke**".

"BON- TON D.D." ("Vaczi i Schuhoff, tvornica cipela i papuča")

*Josip Vaczi*⁶¹³ i *Albert Šulhof* (*Schulhof*) osnovali su 1917. godine firmu "**Délvideéki papucsgyár**" (Ct VII 142) koja će se 1922. pripojiti novom deoničkom društvu "**Bon-Ton**".

Osnivači deoničkog društva pod imenom "**Bon-Ton**" su bili: *Aleksandar Rajčić*, direktor Gradanske banke d.d.; *Đura Pendžić*, direktor fabrike cipela; *Josip Vaczi*, fabrikant cipela; *Aleksandar Kon*, fabrikant kože; *Albe Šulhof* (*Schulhof*), fabrikant cipela; *Bogdan Dimitrijević*, veleposednik i *dr Dragutin Stipić*, advokat.⁶¹⁴ Glavnica je iznosila 1 250 000 dinara. *Josip Vaczi* i *Albe Šulhof* u društvo ulaze sa svojom cipelarskom radionicom, nekretninama (z.k. 28192) i mašinama, u Pašićevoj ulici, procenjene vrednosti ukupno 500 000 dinara.

Ni ova firma nije bila dugog veka. Postojala je do 1923. godine. Jedan od osnivača, *Albe Šulhof*, je 1923. godine registrovao svoju firmu "**Royal, mehanička tvornica cipela**".

"GLOBUS K.D."

Komanditno društvo je osnovano 1936. godine. (Ct XII 50) Osnivači su bili braća *Serec, Stjepan* i *Jakob, obućari*⁶¹⁵ te *Ladislav Berger*, činovnik, kao unutrašnji članovi i

⁶⁰⁶ IAS, F:235.18.55

⁶⁰⁷ *Stevan Mačković, Zadužbine sa objektima u Subotici, Rukovet 29, Subotica 1993, st 300 - 310*

⁶⁰⁸ *Ladislav Berger (Bezdan 1907-Krenova 1943) sin Julija i Aranke Graf.*

⁶⁰⁹ IAS, F:235.23.108/1926

⁶¹⁰ IAS, F:254.2. Vladimir Borošić (

⁶¹¹ IAS, F:68. Nacionalizacija 267

⁶¹² IAS, F:86. K 279/1946.

⁶¹³ *Josip Vaczi (Váczi Jozsef) je bio i izvoznik papučarskih proizvoda, koje je otkupljivao od zanatlija. IAS, F:68. I 619/1951*

⁶¹⁴ *AJ, F:65.2410.1426, Dr Dragutin Stipić je bio i gradonačelnik*

⁶¹⁵ *Stjepan Serec je rođen 1899. godine u Nedeljancu (u blizini Varaždina) od oca Milana i mati Marije Pomper Mladl brat Jakob rođen je u istom mestu 1904. godine. IAS, F:57. 3478/1938. Kao I*

Milan Milutinović i *Josip Rehnicer* iz Osijeka, kao spoljni članovi. Svako od njih je imao osnivački ulog od 250 000 dinara. Osnivači su bili i ranije vezani za preradu koža ili izradu cipela. Braća *Serec* su bili vlasnici prodavnice cipela u Novom Sadu i radionice za proizvodnju cipela u Valjevu, odakle su i preneli mašine u Suboticu.⁶¹⁶ *Ladislav Berger* je bio suvlasnik "**Marice**" fabrike cipela u Subotici a *Milan Milutinović* se bavio trgovinom koža.⁶¹⁷ Nalazila se u Skadarskoj ulici 4. (Vlasnik zgrade je bio *Pavle Štajner (Steiner)* koji ju je izdao "**Globusu**" za 12 000 din. godišnje.⁶¹⁸

Stjepan Serec

Lladislav Berger

Radionica je 1937. godine imala 15 radnika, od toga 10 kvalifikovanih. Po predmetu molbe firme za oprost od trošarine na polovne mašine, Gradskom veću, izveštava se o nešto većem broju radnika. "Trošarinsko odeljenje je preko svojih organa proverilo i utvrdilo da su molioici zaista radionicu otvorili u Subotici, da su u istoj zaposlili 48 radnika i nameštenika, koji stalno tamo rade."⁶¹⁹

Dnevno su izrađivali 25-30 pari cipela. Imali su mašine koje je pokretalo 16 elektromotora, ukupno snage 20 KS. Verovatno upravo zbog toga, Sresko načelstvo, kao obrtna vlast, povelu je postupak protiv firme, zbog sumnje da je prekoračila zanatski karakter proizvodnje, pošto je imalo takvu obrtnicu. Stevan Serec kao predstavnik firme u dopisu Načelstvu objašnjava: "Mi imamo tako veliki broj motora iz razloga, što smo prekupili iz Siska jednu kompletnu radionicu za obučarski zanat, ali do danas nismo u stanju staviti istu u rad iz razloga što nemamo dovoljno prostora i materijalnih sredstava. U našoj radionici proizvode se cipele na zanatski način t.j. 90% rada se vrši rukama, dok se samo 10% vrši mašinom."⁶²⁰ KBU iz Novog Sada je i pored toga uvrсила "**Globus**" u industrijske radnje.

Poslovi su krajem 30-tih godina dobro napredovali. O tome svedoči i molba da se dozvoli produženje radnog vremena za 2 sata, upućena Načelstvu 1939. godine. Odbijena je sa obrazloženjem da u gradu ima dosta nezposlenih obučara, pa bi trebalo njih zaposliti a ne

njihov otac, bili su obučari. Počeli da rade samostalno od 1924. godine u Velikoj Kikindi, da bi 1934. pokšali da osnuju deoničko društvo u Valjevu. To im nije uspelo, pa nakon toga sa istim ciljevima pokušavaju to da ostvere u Subotici.

⁶¹⁶ IAS,F:47.12. 324 G.V. VII 8731/1936

⁶¹⁷ IAS, F:255.1.1

⁶¹⁸ IAS,F:47. IV 5258/1938

⁶¹⁹ IAS, F:47.13. Zapisnik 1937/52 st.

⁶²⁰ IAS, F:57.9945/1937

produžavati rad već uposlenih.⁶²¹ "Globus" je te godine otvorio u Štrosmajerovoj ulici i svoju prodavnicu obuće.

U 1940. godini firmu kupuje *Dezider Horvat*, ali prijavljuje promenu imena u "Berla" i nastavlja da radi u zanatskom obimu.⁶²²

"SEBRA, FABRIKA CIPELA"

Serec Jakob i *Stjepan* su istupili iz preduzeća "Globus" i avgusta 1939. godine osnovali svoju firmu "Sebra". Radne prostorije su se nalazile u ulici Bene Sudarevića 21-23. Zaposleno je bilo 15 radnika. Radili su na mašinama koje je pokretalo 8 elektromotora, ukupne snage 11 KS. Preduzeće je radilo i tokom rata, izrađujući obuću za civile (godišnje oko 8000 komada).⁶²³ Pod imenom "Braća Serec" radiće i nakon oslobođenja⁶²⁴ do nacionalizacije 1946. godine.⁶²⁵

BRAĆA SEREC MEHANIČKA PROIZVODNJA OBUĆE »SEBRA« SUBOTICA Tolbuhinova ulica 5 • Telefon broj: 768 Bankovni račun: Gradska štedionica, Subotica	Subotica, 13.maja..... 1946.
GRADSKOM NARODNOM ODBORU Sekciji za statistiku	
Subotica	
U vezi Vašeg raspisa br.22313/1946 od 10.maja t.g. dostavljamo Vam sledeće podatke o preduzeću:	
1. Tačan naziv preduzeća: " SEBRA" proizvodnja cipela,Vlasn.Braća Serec	
2. Raniji naziv preduzeća:" SEBRA" proizvodnja cipela,Vlasn.Braća Serec	
3. Sadašnje vlasništvo: privatno	
4. Tačna adresa / sedišta i postrojenja/preduzeća: Subotica,Tolbuhinova ul. br. 5	
5. Vrsta proizvodnih artikala: raznovrsne cipele	
6. Broj radnika zaposlenih u preduzeću 1.V.1946 - 45	
7. Da li preduzeće radi ili ne radi? Preduzeće radi.	
8. Da li je preduzeće po svome obimu i ovlašćenju zanat ili industrija? Preduzeće po ovlašćenju je u obliku zanata, ali sada će biti podnešena molba o prekatégorisanju kao industrijsko. Smrt fašizmu - Slava narodu!	
<i>Serec Stjepan</i> VLASNIK SUBOTICA	

Izveštaj 1946. godine Gradskom NO sa podacima o vlasništvu firme

Mašinski pogon ove fabrike, uz onaj iz fabrike "Marika", činiće nakon toga novonastalu firmu "Prva petoletka".

REZIME

⁶²¹ IAS, F:57.4193/1939

⁶²² IAS, F:56.13.451/1940

⁶²³ IAS,F:255.1.1

⁶²⁴ IAS,F:70.901.

⁶²⁵ IAS,F:425. 03-33,17481/1960

U okvirima Monarhije, ova grana industrije u Subotici, kao i na teritoriji današnje Vojvodine nije bila posebno razvijena. Fabrike za preradu kože, i pored prirodnih uslova za razvitak (sirovine) i mogućnosti konzuma, radilesu sa malim kapacitetom, koji nije ni bio dovoljno iskorišćen. Iz ovih krajeva se izvozila stoka a uvozila prerađena ili sirova koža. Tehnološki su domaće fabrike za preradu kože zaostajale za inostranim. Pored pogona koji su se bavili preradom kože, u okviru ove grupe razlikujemo i one koji obrađivali perja i creva, kao i fabrike obuće.

U ovu grupu svrstana su sledeća preduzeća. "**Szabadkai bőripar r.t.**" koja nosi novo ime "**Subotička industrija koža d.d.**" od 1923. godine. Većinski akcionari su bili iz porodica *Glied*, *Kon* i *Holender*. Likvidacija je proglašena 1929. godine. "**Vajcenfeld i drug**" se bavila se trgovinom, odnosno izvozom perja, vune i kože, a po ulasku u novu državu počeo da se bavi i preradom koža. "**Dragoljub Milojkvić i drug, tvornica koža**" koja je sirove kože pretežno uvozila i iz inostranstva. Postojele su još dve manje radionice za preradu koža. "**Meister Deno, tvornica koža**" (prestala je sa radom 1928.) i "**Pingvin, tvornica koža**" vlasnika *Eugena Šlomovića* i *Isaka Alkalaja*.

Preradom perja bavila se firma: "**Holländer a.d.**" (pre "**Holländer testverek**") u kojoj su većinski akcionari bili iz porodice *Holländer*. Društvo se bavilo preradom, veletrgovinom i izvozom perja, vune i sirovih koža. To je bila jedinstvena industrija za preradu i čišćenje perja, velikog kapaciteta, koja je plasirala u čitavoj zemlji svoje produkte, a i eksport joj je znatan. Prvoklasno krevetno perje prodavali su samo na veliko, veletrgovcima u zemlji i inostranstvu. Firmu "**D.d. za izradu creva**" koja se bavila izradom creva za kobasičarske proizvode, žica za instrumente, violine, čela, bas, opne za vezivanje flakona, žice za reketu i "catgut" žice za hirurgiju. izradom creva, je osnovala jevrejska porodica *Deutsch*.

Industrija obuće je mlada industrijska grana u Vojvodini, pa se i u Subotici prve fabrike obuće javljaju tek posle 1918. godine. Potrebe subotičkog stanovništva za obućom, uz domaće i inostrane fabrike obuće, u prvo vreme su uspešno zadovaljavale i zanatlije obućarske struke, no, uskoru ih je pravladala konkurencija fabrika obuće. U Subotici je postojalo nekoliko fabrika cipela, koje su radile za subotičko ali i šire tržište. "**Jugoslovenska deonička tvornica obuće**" (postoji do 1921.) čiji su osnivači bili i predstavnici finansijskog kapitala, odnosno "**Jugoslovenske banke d.d.**" "**Danica d.d.**" (postojala od 1921. do 1923.), "**Marica**" (od 1923. do 1939.) "**Bon – ton d.d.**", te "**Globus k.d.**" vlasnika braće Serec (do 1939.), kada oni utemeljuju firmu novu firmu pod imenom "**Sebra**".

BŐRFELDOLGOZÓ IPAR

A Monarchia fennhatósága alá tartozó Szabadkán, de a mai Vajdaság területén sem volt ez az ágazat különösen fejlett. A bőrfeldolgozó gyárak, annak ellenére, hogy a természetes feltételek adottak voltak és piac is állt rendelkezésükre, alacsony kapacitással dolgoztak, nem használták ki lehetőségeiket. E területekről a jószágot kiszállították, be pedig feldolgozott bőrt vagy nyersbőrt hoztak. Az itteni gyárak műszaki fejlettsége is lemaradt a külföldiekhez viszonyítva. A bőrfeldolgozó üzemszervek mellett toll- és bélfeldolgozó gyárak is működtek. A cipőgyárak is ehhez a csoportosuláshoz tartoznak. Bőrfeldolgozással a **Szabadkai Bőripar Rt.** foglalkozott, mely 1923-tól **Subotica Bőrgyár Rt.** (Subotička industrija koža d.d.) néven folytatja tevékenységét. Részvényeinek többségi tulajdonosai a *Glied*, *Kohn* és *Holländer* család tagjai. A céget 1929-ben számolták fel. A **Weizenfeld és Társa** (Vajcenfeld i drug) cég a háború előtt toll-, gyapjú- és bőrkivitellel foglalkozott, a háború befejezése után pedig bőrfeldolgozással. A **Dragoljub Milojkvić és Társa Bőrgyár**

(Dragoljub Milojković i drug, tvornica koža) a nyersbőrt külföldről szállította. Ezeken kívül két kisebb műhely is foglalkozott bőrfeldolgozással: a **Meister Jenő Bőrgyár** (Meister Deno, tvornica koža), mely 1928-ban felhagyott tevékenységével, és a *Šlomović Eugen és Isak Alkalaja* tulajdonában levő **Pingvin Bőrgyár** (Pingvin, tvornica koža). Tollfeldolgozással a **Holländer Testvérek** nevű cégből alakult **Holländer Rt.** foglalkozott, melynek főrésztulajnosai a *Holländer* család tagjai. A cég toll-, gyapjú- és nyersbőr feldolgozással és nagybani kivitelével foglalkozott. Ez nagyteljesítményű tollmosó és tollfeldolgozó gyár volt, nemcsak az ország területén, de külföldön is sikeresen értékesítette termékeit, így az elsőosztályú ágyneműtollat csak nagyban adták el a hazai és külföldi nagykereskedőknek. A zsidó *Deutsch* család alapította a **Bélfeldolgozó Részvénytársaság** (D.d. za izradu creva) céget, mely termékeit kolbászbélként, vonóhangszerek húrjaként (hegedű, cselló, nagybögő), teniszütők húrjaiként értékesítette. A sebészetben használatos „catgut” cérnát is ők gyártották. A cipőipar Vajdaságban, így Szabadkán sem tekint vissza nagy múltra, az első cipőgyárak csak 1918 után kezdték meg működésüket. A szabadkai lakosság szükségleteit a hazai és külföldi cipőgyárak termékei mellett, a kezdeti időszakban fedezték a cipész-kisiparosok, de ezeket fokozatosan kiszorították a piacról az új cipőgyárak. Szabadkán több ilyen cipőgyár dolgozott, ezek tehát a szabadkai és a szélesebb piacot is ellátták. Az 1921-ben alakult **Jugoszláv Cipőgyár Részvénytársaság** (Jugoslovenska deonička tvornica obuće) néven működő céget a finánciókával rendelkezők alapították, vagyis a **Jugoszláv Bankok Rt.** (Jugoslovenske banke d.d.) és **Danica Rt.**, mely 1921-től 1923-ig tevékenykedett. Ide sorolhatók a **Marica**, mely 1923-tól 1939-ig működött, a **Bon-ton Rt.**, és a **Globus Rt.**, mely ilyen néven 1939-ig létezett, majd akkor tulajdonosai, a *Serec* fivérek új céget alapítanak **Sebra** név alatt.

LEDEREINDUSTRIE

Im Rahmen der Monarchie war dieser Industriezweig in Subotica und in der gegenwärtigen Vojvodina nicht besonders entwickelt. Trotz natürlicher Entwicklungsbedingungen (Rohstoff) und guter Konsummöglichkeit, arbeiteten die Lederfabriken mit mangelnder Kapazität. Aus diesem Gebiet wurde Vieh exportiert und das verarbeitete Leder importiert. Die inländischen Lederfabriken standen technologisch den ausländischen nach. Neben diesen Fabriken gab es noch Feder-, Darm- und Schuhfabriken. Zu dieser Gruppe zählen die nächsten Fabriken: "**Szabadkai bőripar r.t.**" seit 1923. "**Subotička industrija koža d.d.**" (**Lederindustrie der Stadt Subotica**) genannt. Ihre Grossteilaktionäre gehörten den Familien *Glied, Kohn und Holländer*. Die Liquidation ist im Jahre 1929 stattgefunden. Die Fabrik "**Vajcenfeld i drug**" (**Weizenfeld & Co.**) befasste sich mit Feder-, Wolle- und Lederimport, im neuen Staat auch mit Lederverarbeitung. "**Dragoljub Milojković i drug, tvornica koža**" hat den Grossteil des benötigten Leders importiert. Es gab noch zwei kleinere Werkstätte für Lederzurichtung. "**Meister Djeno, tvornica koža**" (aufgehört mit der Arbeit 1928.) und "Pingvin, tvornica koža" von den Besitzern *Eugen Šlomović* und *Isak Alkalaj*. Die Grossteilaktionäre der Federfabrik "**Holländer a.d.**" (vorher "**Holländer- testvérek**") gehörten der Familie *Holländer*. Die Gesellschaft befasste sich mit Verarbeitung, Grosshandel und Export von Feder, Wolle und unverarbeitetem Leder. Das war eine einzelartige Federverarbeitungsindustrie mit bedeutendem Markt im Land und bedeutendem Export. Erstklassiges Feder wurde den Grosshändlern im In- und Ausland en gros verkauft. "**D.d. za izradu creva**"- diese Aktiengesellschaft fabrizierte Darm für Wurstprodukte, Geigenseiten, Raketten...und "catgut" chirurgisches Garn und wurde von der Familie Deutschjüdischer Herkunft gegründet. Die Schuhindustrie war ein junger Industriezweig in Vojvodina, die ersten Schuhfabriken wurden nach 1918 gegründet. Am Anfang konnten die Bedürfnisse der Bewohner durch Handwerkerprodukte befriedigt sein, später hat allerdings die Konkurrenz- die Schuhindustrie gewonnen. In Subotica gab es einige Schuhfabriken: "**Jugoslovenska deonička tvornica obuće**" (besteht bis 1921), ihre Gründer

waren auch Inhaber des finanziellen Kapitals - der Bank "**Jugoslovenska banka d.d.**", "**Danica d.d.**" 1921-1923, "**Marica**" 1923-1939, "**Bon-ton d.d.**" und "**Globus k.d.**" von Brüdern *Serec* (bis 1939), danach haben sie eine neue Firma unter dem Namen "**Sebra**" gegründet.

HEMIJSKO - KOZMETIČKA INDUSTRIJA

Ova grana industrije razvijala se u Subotici u nekoliko oblika:

- teška hemijska industrija
- tvornice štirke i špiritusa
- proizvodnja farmaceutskih i sličnih proizvoda
- fabrike sapuna i sveća
- tvornice boja i lakova

Za prvu grupu u okviru ove industrije, tešku hemijsku, kao i farmaceutiku, karakteristično je da iziskivaju složen tehnološki proces, pa u skladu sa tim i stručno tehničko vodstvo kao i stručno radništvo - u kojima je postojala oskudica u čitavoj zemlji. Tako se uz još jedan negativni faktor - slabu sirovinsku osnovu, njen razvoj u Subotici može pripisati samo potrebama, konjukturi tržišta, uslovima koji su vladali kada je zaživeo hemijski gigant "**Klotild**", koji je ostao dominantan u ovoj grani i nakon rata, isto kao i za posleratni nastanak zavoda "**Patria**".

Uslovi za rad i razvoj ostalih grana iz ove grupe, kao kod proizvodnje štirke i špiritusa i delom kod proizvodnje sveća i sapuna leže u dobroj ponudi poljoprivrednih sirovina, žitarica, kromira ili životinjskih nasti.

"ZORKA A.D."

Jedina fabrike u Vojvodini iz kategorije teške hemijske industrije je bila "**Zorka a.d.**". Osnovana je 1904. godine od strane "**Klotild, Elsö magyar vegygyár részvnyrtársaság r.t**" (Klotild, prvo mađarsko društvo za hemijsku industriju a.d.) iz Budimpešte, i radila je kao filijala matične firme. Započela je sa proizvodnjom u 1906. godini.

Uprava "**Klotilda**", pisala je u molbi za dodelu zemljišta radi izgradnje fabrike, da su u toj opciji još 2 grada, Sombor i Baja. Ipak je izabrana Subotica. Gradske vlasti su izašle u susret toj molbi, i donele odluku br. 151/1904 da besplatno ustupaju 17 jutara zaparloženog gradskog zemljišta, pored halaškog puta, a između pruga za Baju i Sombor, a Uprava "**Klotilda**" se obavezala da će investirati najmanje 600 000 kruna u izgradnju pogona te da će zaposliti između 150 i 200 subotičkih radnika. Kako se to ispostavilo, taj iznos će biti višestruko premašen, a i "subotička sirotinja" našla je sebi posla i zarade u tom preduzeću.⁶²⁶

Pogoni su podignuti u Zapadnim vinogradima, u delu koji nije potpadao pod užu gradsku teritoriju. U 1906. godini započela je sa radom u pogonu za proizvodnju sumporne kiseline. To je bio prvi proizvodni pogon ove vrste u čitavoj jugoistočnoj Evropi. "**Klotild**" je imao pržionicu pirita, koja se sastojala od osam peći tipa "Herrschof"

⁶²⁶ IAS, F:2, XV 78/1904. U predmetu - molbi za dodelu zemljišta, nalaze se i situacioni planovi fabrike, kao o dokumenti o sporu koji je nastao povodom želje Grada da, 1939. godine reguliše vlasnički status puta koji je spajao Halaški put sa fabričkim pogonima. Termin "subotička sirotinja" upotrebljava u toj prepisci zastupnik "Zorke .a.d" advokat Pajo Vujković Lamić .
2 Dr Žigmond Litman (Mačašfalva 1876 - Aušvic 1944). Optiranjem je 1923. stekao

sa po pet etaža. Ona je omogućavala godišnju proizvodnju od 30 000 t. slabe sumporne kiseline. Koncentrisanje ove kiseline vršilo se po sistemu "Pauling", a ona se upotrebljavala za proizvodnju superfosata. Rekonstrukcijom 1912. godine, uvođenjem diskontinualnog, mehanizovanog procesa, po komornom sistemu "Anglocontinental", koji je u to vreme predstavljao najmodernije tehničko rešenje, dolazi do ubrzanog razvoja fabrike.⁶²⁷ Fabrika je do početka rata, proizvedeći od sirovina koje je mahom dostavljala matična firma, stekla reputaciju kao veliki i uspešni proizvođač veštačkog đubriva, sumporne kiseline i drugih hemijskih produkata.

O nastanku "**Zorke**" u publikaciji "Industrija Vojvodine" (iz 1924.) kaže se: "Preduzeće je nastalo nacionalizacijom poznate mađarske "**Klotilde**", koja se raspadom monarhije razdijelila u tri poduzeća: U Sedmogradskoj ležeće tvornice tutkala i sumporne kiseline prešele su u rumunjske ruke ("Maravesti d.d."), matica poduzeća u tvornicama u Vel. Bocsko-u (Nagy Bocskón) ostala je u mađarskim rukama - dok je subotičko poduzeće pretvoreno u "**Zorku**".

Zbog učešća stranog kapitala u toj firmi, 7.9.1919. godine, dospeće pod sekvestar. Državni komesar Sava Janković preuzeo je upravu nad "**Clotildom**".

Sekvestar nad "**Clotildom**" je dignut na osnovu Rešenja Ministra industrije br. 4036 od 15.4.1921. godine. Direktorsku funkciju u čitavom tom periodu obavljao je *dr Sigmund Litman*.⁶²⁸

Iz pravila novoosnovane i u Zagrebu 30.9.1920. registrovane firme "**Zorka, prvo jugoslavensko društvo za kemičnu industriju na dionice u Zagrebu**", donetih u Zagrebu 20.8.1920. godine saznajemo da su: "Poslovi društva:

1. Preuzeće kemičke tvornice "Clotild" u Subotici sa svim pokretninama i nekretninama
2. Tvornička produkcija, te kupnja i prodaja kemičkih produkata i iskorištavanje nuzprodukata istih..."

Te, 1920. godine izvršena je i fuzija sa "**Tvornicom i rafinerijom žeste u Osijeku**".

Firma je bila registrovana sa sedištem u Zagrebu, a pogon u Subotici se vodio kao filijala. U knjigu - registar firmi, Ct IX 130, koju vodi subotički Okružni sud, upisana je tek 1925. godine. Promena sedišta "glavne radnje" je izvršena u 1936. godini. Od tada je upisano da se ono nalazi u Beogradu.

Osnovana je se glavnicom od 23 000 000 k. u 57 500 deonica. Kasnije je zadržan broj deonica, ali im je vrednost podignuta na 100 dinara. Time je glavnica iznosila 5 750 000 dinara.⁶²⁹ U 1921. i 1922. godini deonica je donosila dividendu od 5%. Od 1923. do 1933. godine nije bilo dividendi.

Kao akcionari se 1920. godine javljaju istaknute ličnosti iz sfere privrede i finansija, domaći ali i strani državljani: *Vladimir Arko*, velindustrijalac iz Zagreba, *Ignac*

⁶²⁷ 1904-1979, Zorka, 75 godina rada, Subotica 1979, st.15.

jugoslovensko državljanstvo. IAS, F:47, II 2572/1935. U 1939. godini brisan je kao član upravnog odbora "Zorke". Ct IX 139. IAS, F:86.224. Stradao je u velikoj deportaciji Jevreja, kao datum smrti prijavljen je 5.6.1944. godine. Supruga mu je bila Borbala Salamon koja je preminula 30.10.1945, a pošto nisu imali naslednika u zemlji, u postupku ostavštine za pok. Litmanom dodeljen im je staratelj. IAS, F:68, XVI 238,856/1950. "Zorka" je za direktora tražila i dobila odobrenje 1924. da adaptira vilu na Paliću. IAS, F:47.1215. III 866/1924

⁶²⁹ Po proceni "Opšte kreditne banke" 1927. godine, ta fabrika je vredela 40 miliona dinara. IAS, F:43.123.

Fišl, bankar iz Beča, *Josip Herc (Herz)*, generalni direktor "**Clotilda**" iz Budimpešte, *Viktor barun Lipe (Lippe)* iz Beča, *Stanislav grof Lubinski*, generalni direktor Narodne banke iz Zagreba, *Milan Ivanić* iz Zagreba, *dr Franjo Poljak*, ministar izgradnje, *Kosta Dragutin Riznić*, predsednik Trgovačke Komore iz Beograda, *dr Ivan Tavčar*, gradonačelnik Ljubljane.

U tom periodu započinje se sa proizvodnjom i novih artikala, sone kiseline (500 t. godišnje), željeznog sulfata i gorke soli, a od 1924. godine i plavog kamena, koji postaje nosilac ekonomske snage "**Zorke**". Plavi kamen je služio za proizvodnju širokog asortimana sredstava za zaštitu bilja, ortosana, bakarnog kreča, bakarnog oksil-hlorida, sulikola. Arsokola i sfinksa.⁶³⁰

Već 1924. godine "**Zorka**" ulazi u češki koncern - Društvo za hemijsku i metalurušku proizvodnju u Ausigu (Verein für chemische und metallurgische Productin – Aussig (Aussig, Usli na Labi), koji je pružio u svoje ruke kontrolni paket akcija, a time i upravu nad "**Zorkom**". Dominacija ovog koncerna u evropskoj hemijskoj industriji zasnivala se na čehoslovačkom kapitalu i vezama čehoslovačke sa francusko-belgijskom hemijskom industrijom. Time razvoj ove industrije biva zasnovan na finansiranju od strane stranog kapitala.

Upravni odbor 1933. godine čine: *dr Sigmund Litman*, *Eduard Pauler* inženjer iz Ausiga, koji vrši i funkciju direktora, *Ivan Burghardt* i *Adam Kedl*.

Subotička fabrika je proizvodila superfosfat, sumpornu kiselinu, plavi kamen, glauberovu so i gorku so. Sumporna kiselina je bila važna za izradu eksploziva, i zato je fabrici davana posebna važnost za narodnu odbranu. Isto tako imala je veliki značaj za razvoj poljoprivrede, budući da je samo upotreba veštačkih đubriva, koje je proizvodila "**Zorka**" (ili iz uvoza), obezbeđivala bolje prinose. Stručnjaci su smatrali da upotreba veštačkih đubriva može da podigne prinose za 50%. Ali njihova potrošnja u zemlji je bila minimalna. Po hektaru se u 1922. godini trošilo samo 1 kg veštačkih đubriva, a u 1928. – 6 kg. Neposredno pred rat u zemlji se trošilo 154 puta manje fosfornih đubriva nego u Švajcarskoj a preko dve hiljade puta manje amonijačkih đubriva nego u Engleskoj.⁶³¹

Iz reklamnog teksta, objavljenog u subotičkom "Zemljodilskom kalendaru" za 1926. godinu, saznajemo kako se predstavljala ova fabrika, ali i koji su joj problemi iskrsavali u radu. "Proizvodi "**Zorke**" nisu jedino u Jugoslaviji poznati, nego i u svim susednim državama: Austriji, Madarskoj, Rumuniji i Bugarskoj. Na prvom mestu je i susretljivost fabrike, po kojoj je poznata iz prvih dana svog opstanka. Ova osobina je posle rata usled teških saobraćajnih i finansijskih prilika mnogo puta veoma veliku zadaću joj dala. Oskudicu u vagonima ni jedna industrija nije tako osetila kao ova, jer umetno đubre se kupuje isključivo samo u vreme sejanja, jer najveći deo gazda još uvek je za to, da se đubre nosi ravno na zemlju iz vagona. Usled toga je u to vreme preopterećena fabrika liferacijama, koje mora rešiti najtačnije, ali sa mnogo zapreka i poteškoća."

Do 1925. godine uvoz sirovina, sirovog bakra, pirita, fosfata, amonijak sode, kalijeve soli, amonijak sulfata, čileanske šalitre, je bio slobodan, a od tada je uvedena uvozna carina. Gotovi proizvodi, plavi kamen, sumporna kiselina i superfosfat su se i izvozili.⁶³² Pored toga uvozila je i gasni ugalj (1500 t.) i koks (1000 t.) iz Češke, Poljske, Nemačke.

Ukupna proizvodnja je iznosila:

1921. godine - 2 370 vagona

⁶³⁰ isto

⁶³¹ Dimić, nav. delo, I, st. 33

⁶³² 13 247 tona je izveženo u 1927. godini. Avramović, nav. delo, st. 197.

1922.	- 2 900
1923	- 3 000
1924.	- 3 040
1925.	- 3 020
1926.	- 2 870
1927.	- 2 510 633

O planovima i količinama gotovih proizvoda, govori i to što je za 1928. godinu, rezervisala od železnice 3 000 vagona.⁶³⁴

Raspomagala je parnim pogonom jačine 450 KS, da bi se od 1925. godine sve više koristila i električna energija. Tada uvozi 20 elektromotora i 1 dinamo, sa rezervnim delovima, od centrale iz Ausiga. "**Zorka**" je bila prinuđena da zbog nesrazmerno visokih cena struje, koje je određivala subotička električna centrala, 1928. godine instalira sopstvenu centralu za proizvodnju struje. Ona je bila u pogonu do 1932. godine. Potrošnja struje, koju je je isporučila subotička električna centrala, iznosila je 1934. godine 174 890 kwh.

U 1927. godini vrednost fabrike je procenjena na 30-40 miliona dinara.⁶³⁵

U 1924. godini su bili zaposleni i sledeći stranci, Čehoslovački državljani: *dr Oto Fesler* ("**Zorka**" je bila i kažnjena od strane Inspekcije rada zbog nepropisnog primanja *dr Feslera*, koji je zaposlen bez odobrenja Ministarstva. Ono je naknadno ipak dobijeno.⁶³⁶) - hemičar, mašinski inženjer - *Josif Rus* (*Russ*)⁶³⁷, *Marija Paraček* ⁶³⁸ - korespondent, *Vince Kubek*- remenar, *Edmund Laslof* - laborant.⁶³⁹ Još jedan stručnjak, stranac, mašinski inženjer *Stefan Peler* (*Peller*), čehoslovački državljani radiće od 1926. godine.⁶⁴⁰

Tokom 1925. godine zaposlili su i dva radnika, stranca, "spajanja olova" ("bleilöter"). Oni su bili potrebni, pošto se tada radilo na proširenju pogona proizvodnje plavog kamena. Reč je bila o dva čehoslovačka državljani. Mašine potrebne za pogonsku instalaciju nabavljene su također u inostranstvu.⁶⁴¹

O poslovnim vezama sa inostranstvom svedoči i službeno putovanje zamenika direktora, *Franje Lošica* (*Loschitz*), 1924. godine, koji je posetio Nemačku, Austriju, Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku.⁶⁴²

⁶³³ Avramović, st.197

⁶³⁴ IAS, F:235.27.333/1928

⁶³⁵ IAS, F:43.123

⁶³⁶ *Dr Otto Fesler*, hemijski inženjer, rođen 1888. u Gepersdorfu, jevrejske narodnosti. Imao je 1923. godine mesečnu platu od 4700 dinara. "*Zorka*" za njega, u molbi za dozvolu boravka piše da je "specijalista u novim artiklima koje ćemo sada uvesti u promet". IAS, F:47.XXIV 45/1924

⁶³⁷ *Josif Rus* (*Russ*), mašinski inženjer, rođen 1884. u Češkoj, bio je zaposlen u firmi od 1911. godine. Imao je 1923. mesečnu platu od 5400 dinara. IAS, F:47.XXIV 45/1924

⁶³⁸ *Marija Paraček*, srpsko- nemačka korespondentkinja, rođena 1897. u Češkoj, sa platom od 2000 dinara u 1923. isto

⁶³⁹ *Edmund Laslof*, po zanimanju drogerist - laborant, rođen je 1901. u Češkoj. Plata mu je 1923. iznosila 1500 dinara mesečno. IAS, F:47. XXIV 45/1924

⁶⁴⁰ IAS, F:235.23.270/1926. I *Jakob Vajs* (*Weiss*) je do 1925. godine bio zastupnik *Zorke*. IAS, F:43.123 i 125. Bio je mađarski državljani i imao je u Budimpešti vilu na sprat, kuću u Starom Svcu. Te poslove je obavljao i za "*Klotild*" pre rata. U 1926. godini bavi se samostalnim poslovima. instaliranja vodovoda i električne rasvete.

⁶⁴¹ IAS, F:235.22.775/1925

⁶⁴² IAS, F:235.21.1049.1924

U 1926. godini "**Zorka**" je imala 140 zaposlenih radnika. Te godine funkciju direktora obavljao stranac, austrijski državljanin *Ivan Kiler (Killer)*.⁶⁴³

Maksimalni kapacitet u 1936. godini je bio: 6 500 v. raznih proizvoda, 1 500 v. plave galice, 2 000 v. sumporne kiseline, 2 000 v. superfosfata, 300 v. glauberove soli. "Preduzeće je najmodernije uređeno i svojim kapacitetom može ono da potouno pokrije sve potrebe naše države." pisalo je Udruženje industrijalaca u Novom Sadu, ocenjujući rad ove hemijske fabrike.⁶⁴⁴

Preduzeće je imalo vlastitu železničku stanicu, kao i svoj put do Halaške ceste.

"**Zorka**" je 1930. godine sklopila ugovor sa Vladom o isporuci bakarne galice. Zbog toga je izvršena i dogradnja pogona za tu vrstu proizvodnje. Predviđena je bila isporuka bakarne galice čistoće 99%, i ona se redovno podvrgavala analizi. Analizu je obavljala Poljoprivredna i ogledna stanica u Zagrebu. Rezultati su bili zadovoljavajući, pa je tako 1930. godine, zabeležen podatak o - 99,1 % bakar sulfata.⁶⁴⁵

Fabrika je imala i 15 stambenih zgrada, na adresi Zapadni vinogradi 302-311, u kojima su stanovali službenici, 14 kancelarijskih prostorija, 6 radionica, 6 magacina, 11 prostorija za preradu sirovina, 3 magacina za sirovine. Pored toga je na Paliću imala stambenu zgradu (u "Urbanovoj aleji") sa 5 soba.

Matija Bruk (Brüeck), hemičar po struci, koji je doktorirao sa temom o zaštiti bilja, ⁶⁴⁶ za "**Zorku**" je patentirao jedan svoj pronalazak - "Kosan", namenjen zaštiti vinove loze.

Na redovnoj skupštini društva 28. 11. 1936. godine odlučeno je o prenošenju sedišta firme iz Zagreba u Beograd.

Ukidanjem carina za uvoz plavog kamena, ta proizvodnja u subotičkoj fabrici postaje nerentabilna.

Pogon za proizvodnju plavog kamena je tokom 1938. prebačen u Šabac, gde je novembra te godine i započeo sa radom, kao filijala subotičke centrale.⁶⁴⁷ Tada opet dolazi do uvođenja carina koje omogućavaju rad filijale.

O smanjenju proizvodnje u tom periodu govore podaci da firma u periodu 1.9. - 31.11.1938. godine beleži promet od 18 300 000 dinara, a od 1.9. do 31.11.1939. godine, - 13 700 00 dinara.

Preostali pogoni u Subotici prestaju sa radom tokom 1940. godine.

Pogon za veštačka đubriva nije mogao da radi od maja 1940, zbog nedostatka uvozne sirovine - fosfata, koji se uvezio iz prekomorskih zemalja, do polovine tridesetih

⁶⁴³ IAS, F;235.21.110/1925

⁶⁴⁴ AV, F: 126 VIII 7963/1936

⁶⁴⁵ IAS, F:47.Gr.776/1930. Rezultati analize 1937. godine: bakra kao Cu 25,28%, kao Cu So 4 (bakar sulfat) 99,23%. IAS,F:57.4529/ 1937

⁶⁴⁶ Dr Matija Bruk je rođen 1890. godine. U krštenici jevrejske veroispovedne opštine u Bačolmašu stoji da je dobio ime Maise - Mordechaj. Kum mu je bio Adolf Halbror. Od 1896. njegova porodica (otac Lipot, trgovac vinom) se nastanjuje u Subotici. Sa suprugom Magdom r. Nemenji imao je kćerku Juditu (r.Subotica 1927) IAS,F:68, XII 398/1946. Nakon rata, dr Bruk, radiće kao nastavnik hemije u Tehničkoj srednjoj školi. Imao je kuće u Subotici, ul. Žarka Zrenjanina 10, Tolstojeva 8/a (koja je data Dečijim jaslama, I danas je objekat Naše radosti) kao i zgradu sa 9 stanova u Beogradu. Pored teorijskog doprinosa zaštiti bilja, svojih pronalazaka u toj oblasti, bavio se i vinogradarstvom, imao je svoj vinograd sa objektima (zgradom i podrumom) u Bačkim vinogradima br. 297. Sva ta imovina pala je udar Zakona o agrarnoj reformi (pošto mu nije bio priznato svojstvo zemljaradnika) i Zakona o nacionalizaciji. IAS, F:360.28, F:138.830/1959.

⁶⁴⁷ Inicijativa za podizanje hemijske fabrike u Šapcu došla je od dr Milana Stojadinovića, predsednika vlade, bankarsko finansijskog stručnjaka. Planirano je uspostavljanje još 7 sličnih fabrika. Smiljana Đurović, nav. delo, st. 279. Potrošnja struje u subotičkoj "Zorki", po podacima Udruženja industrijalaca, ipak nije bila osetno manja

godina iz afričkih zemalja, a zatim iz SAD, što znatno poskupljuje njegovu cenu, pogon sumporne kiseline je obustavljen u junu iste godine. U fabrici je nakon toga ostalo samo 50-60 radnika (na mesto dotadašnjih 220), koji su se bavili samo isporukama zaliha.⁶⁴⁸

Pod mađarskom upravom radila je i tokom rata.

U prvim danima nakon ulaska novih vlasti, 30.10.1944. godine dva nemačka aviona su bombardovala i pogodila "Zorku".⁶⁴⁹

Brisana je iz registra društvenih firmi (Ct IX 130) rešenjem Fi 263 iz 1947. godine i prenetu u državno vlasništvo.

POGONI ZA PROIZVODNJU ŠTIRKE

Subotica je bila centar ove proizvodnje. Fabrike nastaju pre 1918. godine i prilagođene su velikom tržištu. Bogata sirovinaska osnova, (kukuruz, pšenica) obezbeđivala je njihovu rentabilnost. Nove carinske barijere i smanjeno tržište, dovešće do pada nivoa proizvodnje i profita.

Iz jednog dopisa koji su zajednički pisale 3 subotičke štirke, "**Rekord**", "**Štirak, Marcel Kopp d.d.**" i "**Fabrika Štirke Šlezinger**", Kraljevskoj Banskoj upravi, 1937. godine. saznajemo o stanju i problemima te industrijske grane.⁶⁵⁰ "U državi postoji 7 velikih fabrika naše struke, a proizvodi se krompirov, kukuruzni, pšenični i škrob iz pirindža, čiriz za obučare i svemogućer derivati ovih proizvoda. Celokupna potreba naše Države za škrob i njegove derivate iznaša od 330 do najviše 340 vagona godišnje." Tridesetih godina nastaje hiperprodukcija. "Proizvodnja artikala štirka i štirke derivata u našoj Državi je toliko velika, da preostaju za izvoz velike količine. Kapaciteti domaćih proizvođača ovih artikala iznose 1165 do 1180 vagona."

Postojeće fabrike su tih godina radile sa smanjenim kapacitetima. Konkurenciju su im činile i znatnije "koji radeći sa sitnom režijom kvare cene proizvodima".⁶⁵¹

"TVORNICA ŠTIRKA S. KOP I SINOVI D.D."

Fabriu je osnovala porodica *Kop* (*Kopp*). *Samuel Kop*⁶⁵² je već početkom veka imao u Slavonskom Brodu svoju fabriku alkohola i za konzerviranje voća.⁶⁵³ To znači da je već imao iskustvo, sredstva i tehnologiju u hemijsko prerivačkoj industriji.

Po dolasku u Suboticu, vadi obrtnicu (E-3/1919) i započinje 1919. godine sa izgradnjom pogona namenjenog za proizvodnju štirka, u Majšanskim vinogradima. Adresa je glasila: Majšanski vinogradi 9 (32). Objekti su se nalazili preko puta "**Feruma**" a i ova firma je koristila sopstveni industrijski kolosek, izgrađen 1921.godine. Od

⁶⁴⁸ IAS, F:56.13.590/1940

⁶⁴⁹ IAS, F:70.6078/1945

⁶⁵⁰ IAS,F:57.5181

⁶⁵¹ IAS,F:57.5181

⁶⁵² Samuel Kop (Kopp) (Bistrica, pored Slavenskog Broda 1858 - Subotica 1937.). Završio je hemijsku školu u Gracu. Samuel je sa sinovima bio 1928. godine angažovani su u mesnoj cionističkoj organizaciji, koja organizuje sastanke u "Lloydu". IAS, F:235.26.99/1928. Mesna cionistička organizacija je obrazovana 1927. godine, a na čelu su joj bili dr Šamu Bošan i dr Ferenc Hirt. Dušan Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, Jevrejski istorijski Muzej, Zbornik 5, st.94.

⁶⁵³ IAS, F:47. XXIV 243/1921

1927. godine to je i adresa starijeg osnivačevog sina Marsela Kopa, koji je do tada stanovao u Antunovićevoj ulici.⁶⁵⁴

Time će u Subotici, pored već postojeće tri fabrike iste struke izrasti još jedna, koja će biti najmodernije opremljena, imati najveći kapacitet i time pružiti primat u ovoj grupi.

Policijsko kapetansko zvanje grada Subotice, kao prvostepena obrtna vlast, izdala je dozvole za početak rada i proizvodnje. Gradske vlasti su prethodno dodelile zemljište u Majšanskim vinogradima, na kojem se za kratko vreme osposobiti fabrika. Montaža postrojenja tekla je u 1919. godini a proizvodnja je započela januara 1920. godine.⁶⁵⁵

Aprila 1919. godine otkupili su od grada "gomilu rebrastih ljevanih cijevi" (radijatora, prim.aut.), oko 80 metara dužine, iz Gradskog pozorišta. U molbi za kupovinu navode: "Mi sada usred najtežih prilika ovdje u Subotici montiramo fabriku štirka velikog zamašaja, a ne molimo varoš za subvenciju ili na ime potpore, nego u ovom slučaju da joj se prodade uz prekonormalnu cijenu te cijevi..."⁶⁵⁶

Pošto su i 1921. godine tretirani kao strani državljani plaćali su i "porez na strance" u iznosu od 5 000 dinara. U vezi toga pišu žalbu: "Tvornica koja je osnovana 1919 bori se sa poteškoćama početnog rada, te sa uvađanjem svojih proizvoda. Tvornica kao takova mora na sebe primiti plaćanje oporezovanja svojih činovnika, te joj nije moguće platiti poreze i za utemeljitelje tvornice, koja je uređena na stepen najmodernije veleindustrije u toj struci, a pri današnjim prilikama nemože si pribaviti one potrebne kapitale, koji bi odgovarali povećanom pogonu. Ovi članovi stranci ne mogu se smatrati kao stranci. Ne samo, što su došli iz Broda na Savi u Suboticu, oni stalno dižu industrije kako su to prije rata činili u Brodu, tako sada u Subotici." Kao godišnji prihod u 1921. godini se navodi suma od 48 000 kruna.⁶⁵⁷

O tom preduzeću se u publikaciji "Industrija Vojvodine" piše sledeće: "Fabrika štirke i konservi S. Kopp i sinovi d.d., starije je, familijarno poduzeće, koje je tek od novijeg vremena (god. 1919) pretvoreno u dioničarsko poduzeće sa din. 405 000 temeljne dioničke glavnice."⁶⁵⁸ Bilo je izdato 270 deonica nominalne vrednosti 1 500 dinara.

Datum ubeležavanja u sudski registar Ct VII 472/1 je 19.10.1919. godine. Kao osnivači su bili upisani: *Samuel Kop* sa sinom *Sigmundom*⁶⁵⁹ i *Marselom* (*Marcel*)⁶⁶⁰,

⁶⁵⁴ AJ, F:47.XXIV 132/1927

⁶⁵⁵ AJ, F:65.2408.1424

⁶⁵⁶ O zainteresovanosti firme za nabavku tih delova, svedoči i to što su bili spremni da plate trostruku cenu u odnosu na onu koju je tražio Grad. Za montažu tih radijatora Kop angažuje 18 radnika. IAS, F:47.XV 196/1919

⁶⁵⁷ IAS, F:47.XXIV 243/1921

⁶⁵⁸ Aleks. Stanjlović, Milan Damjanović, nav. delo, st. 130.

⁶⁵⁹ Sigmund Kop (Kopp Zsigmund) (Slavonski Brod 1895 - Aušvic 1944) Supruga mu je bila kćerka poznatog subotičkog lekara, oftamolaga dr Adolfa Vilhajma (Wilhelm) - Klara (rođena u Subotici 1899. stradala u fašističkim logorima Aušvic ili Bergen Belzen.) Sigmund je svoje angažovanje u privrednim vodama započeo u očevoj firmi, da bi od tridestih godina imao i nekoliko sopstvenih preduzetničkih akcija. Tako je 1931. izvadio obrtnicu za kupoprodaju preslikača (IAS, F:57. 2803/1931) u 1937. za parfimerijsku radnju "Hermes" (IAS, F:57.4454/1937) a 1939. godini za trgovinu furnirom (IAS, F:47. IV 3146/1939). Bio je rezervni artiljerijski kapetan I klase, 1940. pozvan je na vojnu vežbu. (IAS, F:47, IV 10538/1940) Stanovao je na adresi Šenoina 20. Imao je dva sina, Miroslava (Subotica 1924- ?) i Pavla (Subotica 1929 - ?)

⁶⁶⁰ Marsel Kop (Kopp) (1888-1944). I on je 1941. godine pozvan u jugoslovensku vojsku. Stradao je 1944. u mestu Oflag Barkenbrige. Supruga Lenka Hajduška također je stradala za vreme rata (Budimpešta 1893 - Vrnjačka Banja 1944) Dece nisu imali. Marsel je bio predsednik jevrejskog sportskog i kulturnog društva "Hakoah".

koji su u svojim rukama imali 100 od 160 deonica, nominalne vrednosti 1000 k., advokati *dr Elemer Vinkler, dr Đorđe Bekefi (Bekefy György)*⁶⁶¹, *dr Samuel Bošan (Boschan)*⁶⁶², *dr Dionizije Streliski (Strelitzky)* te *Ladislav Levi (Löwy)* i drugi sitniji ulagači. U 1920. godini se kao deoničari javljaju i *dr Joca Milekić, Ilija Lepedat, Dušan Stojković, Nikola Mandić, Dušan Manojlović*⁶⁶³, *Antun Bešlić*.⁶⁶⁴

U Subotici su od pre rata postojale tri fabrike štirke, *Makse Sabadoša (Schlesinger)* - "**Rekord**" (postoji od 1901. godine na adresi Daničićev put 58), *Josipa Šlezingera* - "**Viktorija**" (Skotus Viatora 59) (Nakon *Josipove* smrti 1929. godine nasledili su ga sinovi *Mirko* i *Aleksandar* koji su vodili očevu fabriku štirke sve do 1942, kada su mobilisani i nestali na frontu.)⁶⁶⁵ i *Ferenca Levija (Löwy)* - "**Löwy i drug**".

Da bi izbegli nelojalnu konkurenciju grupa Kop je sa grupom **Levi**, 1919. godine, dogovorila fuzioniranje, koje će potrajati samo do 1921. godine, od kad dve firme nastupaju kao konkurenti.

"Rđavo stanje skrobne industrije, prisililo nas je na to, da stvorimo intersnu zajednicu sa ovdašnjom tvornicom S.Kopp i sinovi d.d., koje je sve do sad služilo na prednost oba preduzeća", rečeno je 1.9.1920. godine na skupštini akcionara deoničkog društva "**Löwy i drug**".⁶⁶⁶

Fabrike **Kop** je nalazila tržište i u inostranstvu, izvozila je već tokom 1920. godine, i to u Mađarsku i Čehoslovačku, uprkos carinskim opterećenjima i problemima sa nabavkom valuta. "Proizvodnja je dobro uspjela i dobili smo priznanje inostranstva, koje je sa škrobom naše tvornice zadovoljeno bilo." stoji u izveštaju Uprave za poslovnu 1920. godinu. Pored proizvodnje štirke, od 1923. godine, kada i kupuju jednu fabriku marmelade u Sl.Brodu, zbog mašina i opreme, počinju sa proizvodnjom glukoze i skrobnog šećera. Bili su jedini u Evropi, koji su imali mogućnosti, korištenjem američkog sistema, da dobijaju glukozu iz kukuruza.⁶⁶⁷

Firma je uz primenu dobre tehnologije u proizvodnji, polagala mnogo na kvalitet svojih proizvoda. "Naša klientela je prvorazredna, a ona priznaje, da su naši fabrikati kvalitativno prvorazredni. Ovo je naša jakost i princip rada."⁶⁶⁸

Objekat fabrike je izgoreo u požaru 1924. godine, ali je šteta nadoknađena od osiguranja i fabrika je uspešno obnovljena. Požar je izbio 6.6.1924. godine i uništio sva postrojenja sem strojarnice. Šteta je procenjena na 3 miliona dinara.

Od odeljenja postojala su sledeća: za štirku, čiriz, dekstrin, glikozu, puder, mlinsko odeljenje i za izradu bačvi. Pogon instaliranih mašina obezbeđivala je parna mašina od 75 KS, i elektromotor od 30 KS. Otpadne vode, koje je fabrika ispuštala

⁶⁶¹ Dr Đorđe Bekefi, sin Julija (Gyula) rođen je 1883. godine u Subotici. Izabran je 1928. za glavnog gradskog odvetnika. Povodom toga dr Mirko Ivković Ivandekić je podneo žalbu, navodeći da Bekefi ne vlada državnim jezikom, ali je ona odbijena. IAS, F:47. I 295/1928

⁶⁶² Dr Samu Bašan, advokat, bio je vođa cionističke organizacije u Subotici. Za vreme rata (1941-1942) radio je kao advokat u Budimpešti, gde je optužen da je vršio ucene jevreja i Slovena, zbog čega je od strane mađarskih vlasti osuđen na 6 meseci zatvora.

⁶⁶³ Dušan Manojlović je bio angažovan i u sportskom životu Subotice, kao predsednik sportskog udruženja SAND, Mačevalačkog kluba.

⁶⁶⁴ AJ,F:65.2408.1424.

⁶⁶⁵ IAS, F:68. 1593/1946. Mirko (Imre) je rođen 1910. godine. Nije se vratio sa prinudnog rada u Ukrajini. Aleksandar je rođen 1911. godine. Stradao je na prinudnom radu u Boru 1943.godine. Mirko Grlica, dr Antal Hegediš, Milan Dubajić, Lazar Merković, Imenik žrtava Drugod svetskog rata na području subotičke opštine, Subotica 2000, st. 357.

⁶⁶⁶ AJ, F:65.2409.1425

⁶⁶⁷ AJ, isto. Izveštaj Glavnoj skupštini o poslovnoj 1923. godini

⁶⁶⁸ Izrečeno je na skupštini društva 1927. godine. AJ,F:65.2408.1424.

sopstvenim kanalom u kanal koji je koristila železnica, ispod majšanskog mosta, stvarale su smrad, koji je smetao okolnim stanovnicima.⁶⁶⁹

O uzimanju bankarskih kredita govori i podatak da su "nekretnine (firme. prim.aut.) opterećene sa 1 500 000 din.u korist "Jugoslovenske banke d.d. Subotica".⁶⁷⁰ Firma je bila zainteresovana i za dalje kreditne aranžmane. "Udruženje trgovaca i industrijalaca", obavilo je u tom cilju anketu, krajem 1927. godine. "**Kopp**" je naveo da ima potrebu dobijanja amortizacionog zajma od 3 miliona dinara. Navodi da ima velike zalihe gotove i polugotove robe na skladištu i velika potraživanja, ali oskudicu u obrtnom kapitalu. Kao vrednost preduzeća, nekretnina i mašina, data je cifra od 7 miliona dinara. Za mesečni promet navedeno je da dostiže 700 000 dinara.⁶⁷¹

Ime "**Štirak, Marcel Kopp d.d.**" dobija 1930. godine. To označava da je *Marsel*, praktično preuzeo od oca upravljanje firmom. Te godine na ime državnog poreza, prireza i taksi firma je platila 100 000 dinara. "Udruženju industrijalaca u Novom Sadu" pišu 1936. godine: "Svetska kriza nije loše uticala na poslovanje naših proizvoda, sem platežnog kapaciteta naših mušterija, koji su opće osiromašili." ⁶⁷²

"**Kopp**" je bio najveći proizvođač te vrste robe u Subotici i okolini. Fabrika je proizvodila pšenični i kukuruzni skrob, prerađivala je i krompir, pravila glikozu, desetak vrsta lepila. Lepila je prodavala i na, za nju, nedozvoljen način, putem trgovačkih putnika, što je smetalo kožarskim trgovcima.⁶⁷³ U proizvodnoj paleti su bila i sredstva za impregnaciju koža, o kojima firma iznosi: "...da sada proizvodimo u našoj tvornici škrobovog šećera jedan svjetski artikl za impregnaciju koža, koji ćemo cca 4 vagona mjesečno izvoziti."⁶⁷⁴

Godišnji kapacitet je iznosio 150 vagona robe. Prerađivala je domaće sirovine, a uvozila samo neophodne hemikalije koje se nisu proizvodile u zemlji. Zapošljava do 50 radnika. Pored nestručnih radnika, polovinom tridesetih godina zaposlen je bio i školovani hemičar, *Frenkel (Fränkel) Aleksandar*.⁶⁷⁵ U 1926. godini je zapošljavała ukupno 40 radnika, od toga 1 stranca, *Fišer Vilhajma (Fischer Vilheim)* mašinistu iz Nemačke.⁶⁷⁶ Izvozila je u Italiju, Švajcarsku i Španiju.

Nakon smrti osnivača *Kop Samuela* 1937. godine, njegove akcije preći će u ruke sina Marsela.

U 1939. godini je imala potrošnju od 73 vagona uglja, 58 v.drva, 59 v. brašna, 27 v., krompira i 61 v. kukuruza. Tada je zapošljavała 46 radnika i prizvela: štirke od kukuruza 962 q, štirke od žita 1231 q, štirke od krompira 506 q, čiriza 316 q, dekstrina 1113 q, tutkala 1112 q.

Početakom 1941. godine, kada se već uveliko osećala ratna atmosfera i kod nas, izuzetno je teško bilo doći do poljoprivrednih proizvoda, hrane, pa tako i sirovina za proizvodnju u fabrici **Kop**. O količinama potrebnih sirovina saznajemo iz rezultata jednu ankete u kojoj ova firma navodi da za rad sa osmočasovnim rednim vremenom, na godišnjem vivou, ima potrebe: 30 000 kg brašna, kukuruza 50 000 kg i 140 000 kg

⁶⁶⁹ IAS, F:47. XVI 90/1925. U predmetu je žalba jednog od suseda Kopove fabrike, odluka Senata i odgovor firme.

⁶⁷⁰ IAS, F:43.123/ 1927,Informacije

⁶⁷¹ IAS, F:235.26.585/1927. Anketu je sprovodilo Udruženje na traženje Ministarstva finansija.

⁶⁷² AV. F:138. 36.2141/1936

⁶⁷³ IAS, F:47.I 722/1934

⁶⁷⁴ IAS, F:235.26.585/1927

⁶⁷⁵ Aleksandar Frenkel, sin Ignaca, rođen je u Rumi 1911.godine

⁶⁷⁶ IAS, F:236.26.130

krompira. Do tada, u prethodnoj godini, brašno je nabavljala iz čantavirskog paromlina, kukuruz na ovdašnjoj pijaci a krompir pretežno iz Slavonije.

U 1941. godini akcionari su bili: *Marsel Kop* sa 85 deonica, *Borislav Stanković* sa 20, *dr Jovan Milekić* sa 10, *dr Andrija Tisa* sa 10, *dr Miloš Pavlović* sa 8, *Dušan Stojković* sa 25 i *Milan Draganov* sa 35 akcija, što je činilo svega 193 položene akcije.

U ratnom periodu, decembra 1941. godine, je prinudno izdata pod zakup mađarskom državljanjinu inž. *Andriji Đalokai (Gyalokay)* iz Kečkemetu. Tada je kao poslovni upravnik firme svoj potpis na ugovor stavio dr Miloš Pavlović⁶⁷⁷, pošto je porodica Kop već bila odsutna (u zarobljeništvu).⁶⁷⁸ Radila je do kraja 1943. godine. Nakon toga, deo mašina je demontiran i odnet u Kečkemet a deo rasprodat. U zgradama se nakon toga uselila mađarska vojska, a od kraja 1944. godine ih je zaposela ruska vojska, koja je preostali deo instalacija odnela.⁶⁷⁹

Za vreme jednog od svezničkih bombardovanja Subotice u krug preduzeća pala je bomba od koje su stradale i zgrade.

Konfiskovana je (v.p. 2001/1946), a zatim i nacionalizovana, 1946. godine. Tada je konstatovano i sledeće: "Fabriku je osnovala porodica Koppa Marcela 1919. godine. Akcije su bile u rukama te porodice, a na pojedinim skupštinama preduzeća učestvovali su sem Koppove porodice, njegovi prijatelji, na čija imena je porodica Kopp položila akcije."⁶⁸⁰ Na salušanju 28.2.1946. godine je i *dr Miloš Pavlović* potvrdio da je akcionarsko društvo bilo fiktivno. Radilo se o tome da je cilj partizanskih vlasti bio da se firma što pre prenese u državno vlasništvo, da se ne postupa sa njom kao sa imovinom lica koja se nisu vratila iz zarobljeništa.⁶⁸¹

Sa prelaskom u državnu svojinu i pripajanjem bivše fabrike "**Rekord**" *Mikše Sabadoša*, štirikare *Dezidera Forgača* iz Bačke Topole, i uz obnovu pogona, radiće pod imenom "**Skrob**".

"LÖWY I DRUG"

Firma je osnovana 1898. godine.⁶⁸² Nalazila se u Čantavirskoj ulici br. 13 - 15 - 17. Preimenovana je 1914. godine u "**Hungaria, Löwy Ferencz és társa, keményitogyár**" (Ct VII 75). Sa ulaskom u jugoslovensku državu, izvršena je fuzija grupe **Löwy** i grupe **Kop**, dva proizvođača u istoj struci, koja će potrajati samo do januara 1921. godišne. Tako će krajem 1919. godine nastati deoničko društvo "**Löwy i drug fabrika Štirka**". Fabrika Levi je nastavila da radi i dalje, ali sa slabijim uspehom.

Deoničari 1925. godine su bili: *Aleksandar Levi* (sin Ferenc Levija ?), koji je bio direktor fabrike, *dr Đorđe Bekefi (Bekeffy)* advokat, *dr Jako Fišer* advokat, *dr Deneš*

⁶⁷⁷ Dr Miloš Pavlović je zbog toga presudom Okružnog suda K 171/1946. godine bio osuđen na 1 mesec prinudnog rada bez lišavanja slobode.

⁶⁷⁸ Marsel Kop je početkom rata, marta 1941. godine bio pozvan u jugoslovensku vojsku kao rezervni oficir i odatle dospeva u nemačko zarobljeništvu iz kojeg se nije vratio. Njegova supruga tada odlazi u Vrnjačku Banju i tu joj se gubi trag. Bračni par nije imao dece.

⁶⁷⁹ IAS,F:70. 289/1945

⁶⁸⁰ IAS,F:68. Nac. 412

⁶⁸¹ Sinovi Sigmunda Kopa su figurirali kao naslednici.

⁶⁸² Kao proizvođač štirke javlja se još početkom osamdesetih godina XIX veka Levi Mor (Löwy Mór) rodnom iz Senteša, koji je 1887. godine u Subotici stupio u brak sa Hohenberger Rozom.

Sterlicki (*Strelitzky DĹnes*) advokat⁶⁸³, *Lajčo Kraus, Aleksandar Špitzer, Koloman Vaš* i drugi. Poslovne godine 1924, 1925. i 1926. beležilo je društvo gubitke, da bi 1927. godine i prestalo sa radom. Opterećenost porezima je bila velika. U 1924. godini državni i gradski porezi su iznosili 125 768 dinara. Na osnovni porez preduzeća od 16 625 din. računata je stopa od 245% za gradski prorez (40 733 din.) 145% za drumarinu (24 107 din.) 60% za ratni prirez (9 975 din.) itd. "Obzirom na silnu finansijsku krizu i hiperprodukciju u skrobnoj industriji, koja se i na ovu godinu sa istom strogošću kao i u prijašnjim godinama potegnula, prisiljeni smo bili u 1926. godini proizvodnju naših fabrikata na minimalno reducirati i pogon naće tvornice tako reći obustaviti." iz Izveštaja glavnoj skupštini 31.11.1926. godine.

Dogradnja postojećih zgrada izvršena je 1924. Tada su izgrađene "zgrada za kotao", bravarska radionica i pakeraž.⁶⁸⁴

I ova hemijska fabrika je ispuštala otpadne vode, koje "izazivaju nesnorni smrad".⁶⁸⁵

Na Glavnoj skupštini deoničara 26.6.1929. godine usvojen je predlog Upravnog odbora o proglašenju likvidacije.

"REKORD, fabrika štirke i čiriza"

Ova fabrika postoji od 1901. godine. Osnivač je bio *Mikša Sabadoš (Schlezinger)*. Kao vlasnici su bili upisani *Mikša* i supruga *Šara*.⁶⁸⁶

Radila je na adresi Daničićev put 30 (58) (Palički vinogradi 130).⁶⁸⁷ "Rekord" je proizvodio štirku, čiriz od pšenice, kukuruza i pirinča, dekstrin i druge vrste lepila. "Tvornica ima 12 sušionica i ostali uređaj za proizvodnju štirke, čiriza i lepila. Tvornica nabavlja sve sirovine od domaćih preduzeća. Broj radnika u ovom preduzeću iznosi 30 prosečno."⁶⁸⁸

U 1927. godini radi sa 30% kapaciteta. Jedan od proizvoda, "goldkleber" lepak, fabrika je pokušala da zaštiti patentom, ali je dobila odgovor da može zaštititi samo znak firme ili proizvoda.⁶⁸⁹

Imala je nekoliko objekata u kojima su radila posebna odeljenja: za izradu pšenične štirke (zgrada je građena 1911. a 1924. godine dograđen je sprat), za izradu štirke od kukuruza, za izradu dekstrina i sušaru, skladište za gotovu robu i sirovine,

⁶⁸³ Dr Deneš Sterlicki (? - 1953), advokat, aktivan je bio i u mađarskom kulturnom društvu "Nekör", kao i na političkoj sceni kao funkcioner u Mađarskoj stranci, na čijoj listi je izabran i za narodnog poslanika 1927. godine. Supruga mu je bila Jelena Lelbah. Sestra Marija bila je supruga dr Đorda Bekefija.

⁶⁸⁴ IAS, F:47.III 804/1924

⁶⁸⁵ Vode su se izlivala u kanal koji je išao od Čantavirske, preko Prešernove ulice do glavnog odvodnog kanala u ulici Skotus Viatora. IAS, F:47.XVI 61/1925. Pošto je firma od strane gradskih vlasti upozorena da ne sme tako onečišćene vode ispuštati direkto u kanal, ona je za te svrhe koristila posebnu jamu u svom dvorištu.

⁶⁸⁶ Svako od njih je imao po 1/2 celokupnog gruntovnog vlasništva. IAS, Nac. 382. Bračni par je 1936. godine posedovao i kuće u Vilsonovoj 11 i Štrosmajerovoj 20. Mikša Sabadoš je rođen 1873. godine u Bašaidu. Završio je Trgovačku školu u Subotici. I on i supruga Šara Bek (Beck) (Bačalmaš 1879 - Aušvic 1944) stradali su u Aušvicu.

⁶⁸⁷ To je bilo tzv. Brumer naselje. U 1926. godini izvršena je dogradnja na postojećim objektima. IAS, F:47. III 676/1926

⁶⁸⁸ Šematizam industrije Dunavske Banovine, st, 107.

⁶⁸⁹ IAS, F:235.27.420/1928

rezervni materijal, zatim kotlovnici, laboratorijsku zgradu, stambenu zgradu za kancelarije. Ukupna površina objekata je iznosila 1 170 m². Pogon su davale parne mašine od 16 KS i 10 KS (stari parni kotao je zamenjen novim u 1938. godini), te 5 elektromotora snage od 6 do 18 KS. U spratnoj zgradi instaliran je 1927. godine i teretni lift, nosivosti 2700 kg.

Pitanje carinske zaštite i za ovu firmu je bilo izuzetno važno. Vlasnik *Mikša Sabadoš* (*Szabados Miksa*) se zbog toga, n.pr. 1927. godine obraćao nadležnim telima, sve do Ministarstava, ali od njih čak dve godine nije dobio ni odgovor. Tražio je da se povisi uvozna carina na lepak (čiriz), koja je bila ista kao i za štirak. Time je strana, u prvom redu, Mađarska industrija robe ove vrste, koja je bila carinski bolje zaštićena (na čiriz je kod nas uvozna carina iznosila 3,30 dinara po kg, a u Mađarskoj 11,60.) predstavljala realnu konkurenciju domaćim proizvođačima.⁶⁹⁰

I u godinama ekonomske krize (1929-1934) preduzeće je odolevalo problemima. "Jedino neumornom i požrtvovanom radu g. Sabadoša može se pripisati što ovo preduzeće danas ne samo još postoji, već da je pri sadašnjim teškim privrednim prilikama i jedno od naših najvećih industrijskih preduzeća." pisalo je "Udruženje trgovaca i industrijalaca, Subotica" Komori u Novom Sadu.⁶⁹¹

Radila je i za izvoz. Firme iz Italije, do uvođenja snakcija 1937. godine, bile su redovani kupci **Rekordovog** čiriza.⁶⁹² Za proizvodnju 1 vagona čiriza bilo je potrebno 18 vagona žitarica. U 1938. godini proizvedeno je 3360 mtc štirke i 1142 mtc lepila i čiriza.

Nakon 1932. godine i stupanja novog Zakona o radnjama, nadležne vlasti su firmu vodile kao zanatsku, na što je reagovao vlasnik, dokazujući da je preduzeće - industrijsko. "Jer iako ne radim sa 60 radnika i velikim mašinama, ali radim sa 23 do 25 radnika i sa mašinerijom sa cca 56 KS, te stoga već po veličini moga poduzeća ne pripadam ovdašnjem zanatskom udruženju."⁶⁹³ I zaista, u narednom periodu, vodiće se kao industrija. Zapošljava 28 radnika u 1938. godini.⁶⁹⁴

"VIKTORIA, PRVA SUBOTIČKA TVORNICA ŠTIRKA I ČIRIZA"

Vlasnik i osnivač (1901. godine) ove firme je *Josip Šlezinger* (*Schlezingner*). Nakon rata ubeležena je u registar Ce VI 78, 1920. godine. Nalazila se na adresi Skotus Viatora (Prvomajska) 59.⁶⁹⁵

Proizvodila je štirku, puder i dekstrin. Sirovine u proizvodnji su bile žito (do 40 v.) i kukuruz (do 50 v.). U 1927. godini radila je sa 40% kapaciteta.

Nakon *Josipove* smrti 1929. Subotica nasledili su ga sinovi *Mirko* (1910-1943) i *Aleksandar* (1909 - 1943). Tada je fabrika, sa mašinama je procenjena na 100 000 din.⁶⁹⁶ Oni su je 1933. godine obnovili i proširili. Vodili su fabriku štirke "**Viktorija**", sve do 1942, kada su mobilisani i stradali na prinudnom radu, *Aleksandar* u Boru, *Mirko*

⁶⁹⁰ IAS, F:235.37.41/1929

⁶⁹¹ IAS, F:235.32.433

⁶⁹² IAS, F:56.9. 568/1937

⁶⁹³ IAS, F:56.5.137/1934

⁶⁹⁴ IAS, F:57. 987/1939

⁶⁹⁵ I ovde su susedi imali primedbi na rad pogona, pošto je "širio nesnosni smrad".

⁶⁹⁶ IAS, F:57. I 1060/1932

u Ukrajini.⁶⁹⁷ Pogoni fabrike su oštećeni u savezničkom bombardovanju 18.9.1944. godine.⁶⁹⁸

"ORIENT, TVORNICA ŠKROBA I NUZPRODUKATA"

Mr. ph. Bela Verteši⁶⁹⁹ i dr Zoltan Hajzeler (*Heiszler Zoltán*)⁷⁰⁰ dobili su od nadležne vlasti, Sreskog Načelstva, 1936. godine, "ovlašćenje" (br.639/1936) da pod imenom "**Orient**" vode zanatsku radnju za proizvodnju škroba, koji će služiti kao sirovina za farmaceutske artikle. Postupak za izdavanje dozvole za uspostavu radionice u ulici Save Tekelije 79, (na tom mestu je do tada radila firma "**Hercog i Glas**", fabrika metalne robe.) bio je praćen nizom poteškoća. Gradsko poglavarstvo je imalo zamerke na lokaciju, koja nije predviđena za podizanje ovakvih radionica.⁷⁰¹

"Radionica se predviđa u užem gradskom regionu, gde se projektom novog regulacionog plana za grad Suboticu ne predviđa podizanje odnosno uspostava ovakvih radionica.⁷⁰² Sama proizvodnja škroba i derivata, nadalje njihovi otpadci i tekućine izložene su rastvaranju i truleži, tako da bi širili smrad ne samo na mest radionice i okoline, već i u ulicama kuda bi se tekućina sprovođila."⁷⁰³ U spor su bile uključene i više instance vlasti, KBU u Novom Sadu, koja je imala isti stav kao gradske vlasti, i Ministarstvo trgovine i industrije, koje je odlučilo da se ipak dozvoli podizanje radionice.

Već postojeće subotičke fabrike štirka oštro su se protivile početku rada još jednog pogona za izradu štirke i navodile da "**Orient**" nema dozvolu za fabričku, nego samo za zanatsku proizvodnju. "U stvarnosti radionica radi sa 100% fabričkim radom. Razvila je prodajnu agitaciju sa podržavanjem bezbroj putnika i zastupnika. Proizvodi hemijsko - tehničkim putem, dakle fabrički iz škroba, ne farmaceutske proizvode, nego vagonске količine dekstrina, koje nemaju nikakovu vezu sa potrebom farmaceutičke radionice." Konkurenti su znali da je "**Orient**" isporučio 6,5 vagona dekstrina za **Državne železnice**. "Ovu količinu, koja je velika i za najveću domaću fabriku, isporučila je ova radionica u vrlo kratkom vremenu".⁷⁰⁴

⁶⁹⁷ IAS, F:68. 1593/1946

⁶⁹⁸ Bombardovanje u tom naletu savezničke avijacije je donelo najveća razaranja u gradu, oštećeno je ili uništeno 520 zgrada. IAS, F:70.1629/1945

⁶⁹⁹ Bela Verteši (Vertesi Béla), farmaceut, apotekar. Držao je apoteku kod "Sv. Antuna" Obilićev venac 3, gde je i stanovao. Rođen je 1894. godine od oca dr Jene Verteši i majke Margite Pilišer. Supruga mu je bila Elza Korngut, Jevrejka, rođena u Češkoj 1896, stradala u Budimpešti 1944. godine. Bela Verteši će i nakon rata raditi kao zanatlija, držeće "hemijsku radionicu" na Karadorđevom putu 80. IAS, F:68, I 683/1952. Kćerka mu je tada živela u Engleskoj, udata za profesora univerziteta, a sestra u Americi. Preko njih je nabavljao i uvezio neke hemijske sirovine za svoju radionicu. F:68. 2299/ 1955.

⁷⁰⁰ Dr Zoltan Hajzeler (1890-1950) otac Jakov, lekar, rodnom iz Kiš Kereša (Kis Körös), mati Regina Braun iz Sente Kupio je 1917. godine imanje na Pekla pusti, gde je i boravio u tom periodu. Držao je santorijum i kupatilo u Subotici.

⁷⁰¹ Kao zastupnik grada Subotice, u ovom slučaju, javlja se inž. Vasa Stefanović - gradski arhitekta. IAS, F:57.1696/1937

⁷⁰² U toj ulici se već radila dva mlina - Jakova Bergera, te Lipšica (vidi Prehranbena industrija)

⁷⁰³ Kanalizacija od te ulice do Palića, gde su se otpadne vode ulivale, bila je samo delimično zatvorena a delom površinska, otvorena.

⁷⁰⁴ IAS, F:57.5181/1937

Po registarskim knjigama imala je kapital od 500 000 dinara. Rad je započela sa 12 radnika i 3 nameštenika i 3 elektromotora, od 2,6 i 8 KS. Kapacitet, za 8 časova rada je iznosio 800 kg štirke. Ti podaci su bili uzrok novih problema. Trgovinsko industrijska Komora u Novom Sadu, zahtevala je poništavanje zanatskog ovlaštenja "kako bi se uspostavio ispravn konkurencioni odnos između ovog preduzeća i drugih koja su industrijskog obima."

Ministarstvo trgovine i industrije izdalo je dozvolu br. 25969, od 9.7.1937. godine, za preregistrovanje firme u industrijski pogon.⁷⁰⁵ Tako je firma upisana u registar radnji III 1/1937. Kao poslovođa je bio zaposlen *Dezider Tifenteler*, apotekar.⁷⁰⁶

Od vlasnika *Bele Vertešia* i *dr Zoltana Hajzlera*, lekara, preuzeo je 1939? *Geza First (Fürst)*.⁷⁰⁷ Proizvodila je dekstrin, štirku i čiriz. Kapacitet je bio 1 200 kg štirke dnevno.⁷⁰⁸ Preduzeće je radilo i 1945. godine.

POGONI ZA PROIZVODNJU SIRĆETA

U Subotici je još 1875. godine postojalo 5 pogona "fabrika" za proizvodnju sirćeta. To je delimično bila i posledica toga što su imale dobru sirovinsku osnovu.

KEMENJ

Pogon za proizvodnju sirćeta *Davida Kemenja (Kemeny Kraus Dezider)*⁷⁰⁹ osnovan je 1891. godine. Nakon rata adresa mu je glasila Vojnovičeva ulica 5. Poizvodio je sirće, do 1500 hl., ali se bavio i konzerviranjem voća i povrća, pasulja, graška, paradajza, paprike, krastavaca.⁷¹⁰ Imao je 29 kaca za vrenje, jedan kotao od 100 l. sa pritiskom od 3 atmosfere za sterilizacijum i mašine za zatvaranje flaša i konzervi, koje su pokretala 2 elektromotora od po 1 KS.

Bilo je zaposleno do 10 radnika. Preduzeće je radilo i za stvorište i imalo je obično 5-6 v. zaliha robe.

Između Sreskog načelstva i Udruženja industrijalaca vođena je prepiska oko zanatskog ili industrijskog karaktera ove firme. Mada je predlog subotičkog Udruženja 1936. godine bio da se uvrsti među industriju, "pošto radi za stvorište u većem obimu, te obavlja veliki promet" ipak je odlučeno da ne spada u industriju.⁷¹¹

Nakon rata, Deziderovom sinu, *Juliju Kemenju* i njegovoj supruzi *Ireni (r. Šreger (Schreger))* nacionalizovana je kuća u Trumbičevoj 2 i oranica na Tompi.⁷¹²

Proizvodnjom špiritusa bavile su se firme:

⁷⁰⁵ IAS,F:57.6546/1937

⁷⁰⁶ Od 1938. godine biće zaposlen u " Jugoslovenskom serum zavodu". Za vreme rata je bio u honvedskim jedinicama kao apotekar. Sin, istog imena, poginuo je 1943. godine u Rusiji. U 1945. godini imovina mu je kao Nemcu potpala pod udar konfiskacije. IAS, F:70.23551

⁷⁰⁷ Geza First (Fürst) se bavio trgovinom a držao je i mlin "Viktorija".

⁷⁰⁸ IAS, F:70.289/1945

⁷⁰⁹ David (Dezider) Kemenj je rođen 1881. godine u Širaku (Mađarska) od oca Kraus Josipa i majke Lederer Nine. IAS, F:57.135/1935. Nije nam poznato kada je izvršio promenu prezimena na Kemenj.

⁷¹⁰ IAS,F:56. 8.46/1937

⁷¹¹ IAS, F:56.8.46/1937

⁷¹² IAS, F:68, XVI 475/1950

"BAČKA, FABRIKA ŠPIRITUSA I KVASCA D.D."

Braća *Josip* i *Aleksandar Lenard*, osnovali su firmu pod imenom "**Bačka fabrika špiritusa i kvasca u Subotici**" 1919. godine. Nalazila se na Senčanskom putu 71, u blizini Konjičke podoficirske škole.⁷¹³ Ubrzo je došlo do njenog pretvaranja u deoničko društvo. Na osnivačkom zboru, koji je održan 1923. godine, na osnovu usvojenih pravila tada je osnovano deoničko društvo sa zadatkom da se bavi "proizvodnjom i prodavanjem špirita i kvasca i njegovih surogata". Zadržalo je već postojeće ime. Glavnica je iznosila 1 000 000 dinara u 10 000 komada deonica (Ct IX 36,37). Osnivači su bili braća *Lenard*, koji su u društvo uneli svoju fabriku, advokati *dr Elemer Kalmar*⁷¹⁴, *dr Jako Fišer*, *dr Tisa Andrija*, zatim kraljevski javni beležnik *dr Vladislav Manojlović*, *dr Marcel Lebl* (*Löbl Marcel*)⁷¹⁵ i drugi sitniji akcionari.

Kapacitet dnevne prerade je bio do 12 q melase i od toga se dobijalo 50% kvasca i 10 % špiritusa. Melasu je nabavljala od šećerana, a ponajviše od "**Bačke fabrike šećera d.d.**" iz Novog Vrbasa. Tehničku organizaciju posla obavljao je stručnjak "za fabriciranje kvasca", hemičar iz Budimpešte, *Slavko Mendelson*.⁷¹⁶

Već 1924. godine posluje uz velike teškoće, pa je preduzeće naredne godine i prestalo sa radom, da bi se spasilo većih gubitaka. Upravni odbor je predložio a skupština akcionara i odobrila, 1929. godine, odluku o likvidaciji, koja je okončana 1932. godine.

"FRANK"

Proizvodnjom kvasca, u zanatskom obimu, bavio se *Aleksandar Frank*, trgovac. Držao je iznajmljene prostorije na Senčanskom putu 23, u kojima je prvo proizvodio alkohol (rakiju) a zatim od 1920. godine i kvasac. I njegova "tvornica kvasca", koristila je i prerađivala žitarice, a u tom procesu je pored kvasca dobijala i alkohol.

Voden dobrim trgovačkim osećajem, *Aleksandar Frank* se obratio Senatu, već januara 1919. godine sa molbom za izdavanje dozvole za podizanje pogona za proizvodnju kvasca. U njoj ističe da vlada nestašica tog artikla, i da bi on ulažući pola miliona kruna, osposobio pogon za proizvodnju kvasca u roku od 60 dana. Tražio je i garanciju da se slična proizvodnja ne dozvoli u naredne 3 godine.⁷¹⁷ Mada mu Senat po

⁷¹³ IAS,F:47 III 301/1921. Vlasnici su 1920, dobili dozvolu za podizanje "tornja za vodu" u svom pogonu. IAS, F:47.1203.III 343/1920

⁷¹⁴ Dr Kalmar Elemer, Velimir (Kalmár Elemér) (Torža 1887- stradao za vreme rata). Studirao je u Koložvaru. U ratu je bio vojni sudija. Dr Kalmar je imao advokatsku kancelariju sa dr Jako Fišerom. Oni su bili i zajednički vlasnici (po 50%) velike i dobro uređene ekonomije u Žedniku. Na površini od 205 k.j. gajili su pšenicu, kukuruz, ječam, lucerku, šećernu repu, a imali su i uzorno toviliste svinja i krava (sa bikom simentalске rase). IAS, F:57.4709/1938. Uz još nekoliko najvećih gazdinstava ; Marka Jurića, Julije Leľbaha (Od Julija Leľbaha (Subotica 1883-?) je za potrebe agrarne reforme oduzeto 1923.godine - 179, 1924.- 258, 1925. - 323 k.j. zemľje. Leľbah je bio predsednik Evangelističke crkvene opštine 1926. godine Poznat i priznat kao uzgajivač rasnih, trkaćih konja.), Antuna Vidakovića, dr Aleksandra Lipozenčića, bavili su se i prodajom semenske robe. IAS, F:57. 4717/1938

⁷¹⁵ Dr Marcel Lebl (Löbl Mársel) advokat (1892 - Dahau 1945). Spadao je u veleposednike, imao je 300 jutara zemľje u Bajši. IAS,F:43. 122.1926). (O njemu vidi i u Drvnoj industriji)

⁷¹⁶ IAS, F:235.20.743/1924

⁷¹⁷ IAS, F:47. XXIII 14/1919

tom pitanju nije mogao izaći u susret, on je ipak na osnovu standardne obrtnice započeo sa proizvodnjom kvasca.

Pošto je nekretnina u kojoj se nalazio pogon pripadala *Kaloru Matkoviću*, on 1920. podnosi tužbu na *Franka*, zbog toga što je preuređivanjem iznajmljenih prostorija, instaliranjem kazana, vršaće mašine, ukopavanjem velikih kaca, izlivanjem otpadnih tekućina, ugrozio stabilnost čitave zgrade.⁷¹⁸

U daljem periodu nastaviće samo sa destiliranjem alkohola, i to na novoj adresi - Put Oslobođenja 34. Godišnji kapacitet je bio do 1 000 hektolitara. U 1927. godini radio je sa 80% kapaciteta.

PIUKOVIĆ

Josif Piuković, veleposednik (pre 1918. godine imao je 871 k.j. a 1938. ostalo mu je 564 k.j.), imao je fabriku špiritusa i alkohola, (registrovanu 1899. godine) u Žedniku. Proizvodio je od vlastitih sirovina, šećerne repe, kukuruza i ječma. Maksimalni kapacitet je iznosio 3 000 hl špiritusa. Zapošljavao je do 15 radnika. Iskorištenost kapaciteta je u 1927. godini iznosila 80%.

Fabrika je bila udaljena 6 km od železničke stanice Žednik⁷¹⁹, ali je imala sopstveni industrijski kolosek koji je presecao topolski put kod "žedničke naseobine".⁷²⁰

Fabrika je služila kao dopuna uzornom gazdinstvu, površine 442 k.j, koje se nalazilo na Žedniku i vinogradu od 124 k.j. na Kelebiji.⁷²¹ Pored ostalih poljoprivrednih proizvoda, rod pšenice je godišnje iznosio do 400 000 kg. Na imanju u Žedniku bavio se i stočarstvom, uzgajao je priplodne svinje i rasnu stoku.⁷²² Bio je jedan od retkih koji je upotrebljavao traktor (marke "Kormik". Godine 1934. bilo je samo 24 traktora na teritoriji grada Subotice). Poznat je bio po mlekarstvu. Dobijao je do 2 000 litara mleka na dan. Na Kelebijskom imanju (Današnji restoran Majur je bila centralna zgrada na tom posedu.) nalazio se vinograd, sa kojeg je vino bilo i izvočeno. Tamo su bili moderno uređeni podrumu "od cementiranog stakla, te hidraulične i motorne prese".⁷²³ U 1928. godini odatle je *Piuković* izvezao preko 15 000 l. vina u Bratislavu.⁷²⁴

U proizvodnji špiritusa koristio je kao sirovine poljoprivredne otpadke, a iskorištavao je i nuzprodukte proizvodnje kao stočnu hranu.

U 1940. godini, *dr Aleksandar Magarašević* je kupio tu fabriku od naslednika *Josipa Piukovića*.⁷²⁵

⁷¹⁸ IAS, F:47.1203. III 231/1920

⁷¹⁹ IAS, F:47.1246.IV 1673/1931. Od veleposeda Piukovića je deo oduzet za agrarnu reformu. U 1923. je na Žedniku još imao imanje od 590 k.j.. na Kelebiji vinograd od 100, uz oranicu od 20 k.j. IAS, F:47. XV 367/1923.

⁷²⁰ IAS, F:47. XXI 23/1929. Tim putem je dopremana sirovina za preradu.

⁷²¹ IAS, F:57.4376/1939. Na imanju u Žedniku bavio se i mlekarstvom, dobijao je do 2000 litara mleka na dan. F:235. 21.699. Od Piukovića je u agrarnoj reformi oduzeto 262 k.j. IAS, F:47. XXIV 242/1928.

⁷²² Staje na imanju su bile površine 800 m² i u njih je moglo stati 180 komada rogata marve i 150 komada svinja. IAS, F:47. Gr. 1060/1927

⁷²³ IAS, F:47.1212. IV 44/1923

⁷²⁴ IAS, F:235.26.111/1928. Nakon rata na tom imanju nove vlasti su uspostavile logor za prevaspitavanje prostitutki. Vidi: Stevan Mačković, Odnos vlasti prema prostituciji prei nakon Drugog sv. rata, Rukovet 5-6-7, Subotica 1999, st. 79-81

⁷²⁵ IAS, F:57.9392/1940

"PATRIA ZAVOD ZA PROIZVODNJU SERUMA "

Osnivači firme, u obliku javnog trgovačkog društva, kupili su 1921. godine zemljište u predgrađu Aleksandrova, između pruge za Crvenku i Čantavirkog (Beogradskog) puta, od zadruge "Bucka" za 1 550 000 k. te na njemu počinju sa uređivanjem objekata i instaliranjem potrebne opreme za proizvodnju veterinarskih seruma i vakcina.⁷²⁶

Oni su se obratili 14.2.1921. godine Ministarstvu poljoprivrede sa molbom za izdavanje dozvole (koncesije) za otvaranje serološkog zavoda, a već 24. istog meseca, to im je i odobreno (broj odluke Ministarstva 969/1921). Zavod je stajao pod neposrednim nadzorom veterinarskog odeljenja Ministarstva poljoprivrede. Obrtnica "za proizvodnju seruma protiv živinskih bolesti" im je izdata pod brojem E 160/1921⁷²⁷ tako da je registracija firme "Patria - zavod za proizvodnju seruma" izvršena 13.9.1921. godine.⁷²⁸

Osnivači su bili "Gradanska banka d.d" iz Beograda (koja je imala i filijalu u Subotici), odnosno njen predsednik *dr Milan Marković* iz Beograda, *Ivan Grnčarević* trgovac iz Beograda, *Vasa Rajković* trgovac stokom iz Subotice, te mađarski podanici, *dr Šandor Sigeti (Szigeti Sándor)* veterinar - bakteriolog⁷²⁹ i *dr Deže Erdeš (Erdős Dezsö)*, istog stručnog profila.⁷³⁰ Oni su utemeljili firmu "Patria zavod za proizvodnju seruma, Beograd - Subotica"⁷³¹

Time će započeti sa proizvodnjom, u tom trenutku, pored novosadskog "Kemendina d.d.", najvećeg i najmodernije uređenog zavoda u zemlji, kao drugi u Vojvodini, posebne vrste proizvoda - seruma i vakcina za upotrebu u veterini.

U glavnoj zgradi su imali laboratorije, kaveze za eksperimentalne životinje (zamorce, bele miševе, golubove), hladnjake i prostoriju za sterilizaciju. U posebnim oborima držane su životinje koje su koristili za dobijanje preparata, a imali su i štalu za konje. U jednoj zgradi je bila ugrađena vaga.

U paleti svojih seruma su imali one protiv bedrenice, vrbanca, svinjske kuge, kolere pernatе živine, svinjske septikemije, petehijalne groznice, abortusa, ratina i murina.⁷³²

O načinu i tehnologiji njihove proizvodnje dat je ovakav opis u literaturi. "Od jedne litre krviod krmka, dobije se pol litre seruma. Krv se vadi ili od repa, tako da se svaki puta odreže u veličini od 1 centimetra ili kada se već nema repa, krmče se posebno zato konstruisanim nožem zakolje, a da se kod toga ne izgubi ni kap krvi. Krmče se može kroz dva do tri mjeseca upotrebljavati za dobijanje krvi, a krv mu se oduzima

⁷²⁶ Zadruga "Bucka" je osnovana 1916. godine (Ct VII 96 - 97), sa 399 zadrugara. Bavila se otkupom i preradom voća i proizvodnjom alkoholnih pića. Jedan od osnivača i predsednik zadruge je bio i dr Karolj Biro (Biró Károly) gradonačelnik 1901-1918. godine. Kasnije, 1927. godine, to zemljište je bilo opterećeno hipotekarnim zajmom od 1 300 000 dinara koji "Patria" dobila od Narodne banke. Adresa je nakon rata glasila Beogradski put 123.

⁷²⁷ IAS, F:57.2032/1939

⁷²⁸ IAS, F:57.2032/1939. U predmetu se nalaze spisi vezani za osnivanje, tehnički opis objekata.

⁷²⁹ Dr Šandor Sigeti (Szigeti Sándor), (Temišvar 1882 - Aušvic 1944.). On boravi u Subotici od 1921.godine. Primljen je u gradsku zavičajnu vezu 1930. IAS, F:47.9.129 G.P.

⁷³⁰ Dr Deže Erdeš, veterinar bakteriolog je rođen 1881. godine u Kapošvaru. U Jugoslaviji je od 1921. godine. Stradao je 1944. godine u Aušvicu, zajedno sa suprugom Eržebet (1889-1944).

⁷³¹ IAS, F:86. Ct VIII, 152

⁷³² Aleks. Stanojlović, Milan Damjanović, Industrija Vojvodine, st. 134.

svakih 10 do 12 dana. Krmci, koji semoraju zaklati, vrlo su ugojeni i teški, te se nalaze zato u posebnim ogradama. Posve naravno, da su svi ovi krmci od kojih se vadi krv prije imunizirani."⁷³³ Pored bioloških preparata, razvili su i neke čisto hemijske, kao otrov za pacove "**Ratin**" sa kojim su imali dosta uspeha.⁷³⁴

Broj zaposlenih radnika je 1927. godine, kada preduzeće radi samo sa 25% kapaciteta, iznosio 25.

Pored snabdevanja tržišta u zemlji, svoje proizvode izvozili su u Rumuniju, Čehoslovačku, Švajcarsku i Holandiju. O potražnji za tim artiklima govori podatak da su u 1927.godini ostvarili promet od 4 miliona dinara.⁷³⁵

O kvalitetu njenih proizvoda svedoči i nagrada "Grand prix" koju je "**Patria**" dobila na izložbi u Barseloni, 1929. godine.

Iz firme je 1929. godine istupila "**Beogradska banka**" i njen predstavnik *Marković* a već pre toga, 1928, i *Jovan Grnčarević* i *Vasa Rajković*. Time od garniture osnivača, čitav teret vođenja zavoda pada na dva veterinara, *dr Sigetija* i *dr Erdeša*, koji su bili vrsni stručnjaci u užem stručnom domenu, ali, pokazaće se nedorasli da obezbede opstanak preduzeća. Ipak oni su pokušali da održe poslovne veze sa bivšim suvlasnicima.

Tako je za finansiranje i trgovačku eksploataciju "**Patrie**" osnovano 1936.godine i javno trgovačko društvo pod imenom "**Propatria**".⁷³⁶ Njegovi članovi su bili *Miodrag Marković* i *Jovan Grnčarević*, sa 340 000 dinara uloga i *Vasa Rajković*, *dr Erdeš* i *dr Sigeti* također sa 340 000 dinara uloga.

Očigledno da su se vlasnici firme "**Patria**" u tom periodu suočavali sa velikim organizaciono finansijskim poteškoćama, neizmirenim dugovanjima. Prekid rada je prijavljen januara 1937. a obnovljen marta 1938. godine. Zbog takvog stanja, uzrokovanog slabim poslovanjem, zgrade sa opremom su 1938. godine prodate "**Jugoslavenskom serum zavodu, Zagreb**", u kome je većinski kapital imala poznata firma iz Nemačke "**Bayer Behring**". Zavod će sa novim vlasnicima i rukovodstvom nastaviti sa istom delatnošću. Dozvolu za rad na proizvodnji lekova biološkog porekla za lečenje i zaštitu stoke, dobio je zavod krajem 1938. godine.

U 1938. godini zabeležena je i pojava stočnih zaraza (bedrenice) kod konja u njihovij štali. Zbog toga su primili 50 kg "kaporita" da bi sprečili dalje širenje zaraze, a od Ministarstva poljoprivrede bio je određen i poseban nadzornik stoke smeštene kod njih.

Firma je 1938. godine otvorila i mesarnicu u Pašićevoj ulici br. 9 (D. Tucovića), u kojoj su na osnovu naredbe rešenja Ministarstva Poljoprivrede imali pravo da prodaju meso od "virus svinja".⁷³⁷

U 1939. godini izgradili su i "odvodni kanal sa cisternom za čišćenje kanalskih tečnosti", od svojih prostorija do rita (početka Paličkog jezera).⁷³⁸

Dva osnivača, *dr Erdeš* i *dr Sigeti*, bavili su se privatnom veterinarskom praksom, ali su želeli i da izdejtstvuju produžetak rada svoje firme, no 1939. godine su odbijeni. Firma "**Patria serum zavod**" ipak nije brisana iz registarskih knjiga, nego je tek 1946.

⁷³³ isto, st. 134,135

⁷³⁴ Dr Milovan Katrinka, Istorijat razvoja asortimana lekova za upotrebu u veterinarskoj medicini u Subotici, Sto godina od prvog naučnog sastanka lekara i prirodoslovaca u Subotici, 1899-1999, Vek naučnih pregnuća, Subotica 2000, st.99.

⁷³⁵ IAS, F:43.124

⁷³⁶ Registar Ct,XII 38.IAS,F:86.232. Osnivač je bio Miodrag Marković iz Beograda, a ortaci Vasa Rajković, Dezider Erdeš i Aleksandar Sigeti

⁷³⁷ IAS, F:47.III 88/1939

⁷³⁸ IAS, F:47. III 695/1939

godine izvršena njena konfiskacija, odlukom Okružnog narodnog kao trgovačkog suda br.Fi 127/1946, i kao vlasnik je upisana FNRJ.

"**Jugoslavenski serum zavod d.d. Zagreb**" će tako dobiti svoju filijalu u Subotici.⁷³⁹ Kao direktori društva (centrale) su upisani *M. Mišković* i *D. Hofa*. Poslovođa filijale u Subotici je bio veterinar, serolog, Rus - *dr Boris Kalikin*, a upravnik - direktor *dr Foršek*, veterinar iz Zagreba.⁷⁴⁰ Direktor 1939. godine je *Nemac Valter (Walter) Jung*.⁷⁴¹

U 1939. godini, kada je zavod radio sa 65% kapaciteta, bilo je 30 zaposlenih radnika. Instalirani su bili elektromotori, od ukupno 11 KS. Maksimalni kapacitet je iznosio 11 000 litara, a te godine je proizvodnja dostigla 4 000 litara seruma, vakcina i drugih preparata. Odeljenja su bila: za svinjsku kugu, konjskih seruma, laboratorija, za preradu mesa, administracija.

Filijala će pod tim imenom raditi do 1941. godine, kada dolazi pod upravu mađarskih vlasti i nastavlja da radi kao "**Behring szérumintézet**".⁷⁴²

Od novembra 1944. godine, imovina **Zavoda** prelazi u vlasništvo "**Državnog zavoda za proizvodnju veterinarskih cepiva i lekova u Beogradu**".⁷⁴³

POGONI ZA PROIZVODNJU SAPUNA

Pored zanatske i kućne proizvodnje sapuna, postojale su i sledeće firme koje su bavile ovom proizvodnjom na industrijski način. Treba istaći da je Jugoslavija tridesetih godina bila po upotrebi sapuna na pretposljednem mestu u Evropi.⁷⁴⁴

"BEK MANO"

Proizvodnju sapuna, zanatskog karaktera započeo je *Bek (Beck) Mano*⁷⁴⁵ još 1890. godine (obrtnica A 53/7901/1890). Nakon 1918. godine, radionica je proizvodila sve vrste toaletnih sapuna, kao i sapun za pranje. "Uređaj se sastoji od kotlova za kuvanje sapuna koji imaju mehanički stroj za mešanje i mašina za izradu t.z. piliranih sapuna."⁷⁴⁶ Nalazila se na adresi Prestolonaslednika Petra 50.

Nova dozvola, za industrijsku radnju, koju će voditi sin osnivača, *Andrija Bek (Beck Ándor)*⁷⁴⁷ inženjer po obrazovanju, izdata je 1924. godine (C 33/27346/1924).

⁷³⁹ "Jugoslavenski serum zavod d.d. Zagreb" je bio u sklopu nemačkog hemijskog koncerna Bayer-Behring.

⁷⁴⁰ Šematizam industrije Dunavske banovine, st. 104. Dr Zlatko Foršek, veterinar, je radio u firmi i za vreme rata, da bi 18.X 1944. od strane GNO bio postavljen za poverenika u tom preduzeću. IAS,F:68. Zapisnik trećeg zasedanja NO, 18.X 1944.

⁷⁴¹ IAS, F:47. 1265 II 5640

⁷⁴² IAS, F:68, Dosije nacionalizacije 459

⁷⁴³ To je izvršeno rešenjem Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije, Povereništva za poljoprivredu, br 61, I od 23.11.1944. Dr Milovan Katrinka, nav. delo, st. 101

⁷⁴⁴ AV,F:126 VIII 7963/1936

⁷⁴⁵ Bekova supruga je bila Hermina Šefer.

⁷⁴⁶ Nav.del,Šematizam, st. 109

⁷⁴⁷ Bek Andrija rođen je 1900. godine. Diplomirao je hemiju na tehničkom fakultetu u Brnu. Stradao je na privremenom radu u Rusiji (u blizini Moskve) 1943.godine. Da je reč o porodičnoj teradijiji potvrđuje i to što je Bek Đeno (rođen u Subotici 1896. godine, od oca Antala i mati Šarlote Šajber) dobio 1952. dozvolu za sapundžiski zanat.

Nove mašine kupljene su 1928. godine u Berlinu. To su bili "stroj za rendisanje, pilirinje i presovanje sapuna". Cena ime je bila 2270 RM. Uveženi su bez plaćanja carine.⁷⁴⁸

Pored izrade sapuna firma se bavila i proizvodnjom sveća. Zapošljavala je najviše do 20 radnika, i proizvodila do 15 vagona sapuna i sveća. U 1936. godini radi sa 70% kapaciteta. Sirovine, kokosovo ulje uvozi iz Indije i Južne Amerike, eterična ulja iz Francuske i Nemačke.

Nakon rata je došla pod Upravu Narodnih dobara. Tada je popisano 4 elektromotora, 2 mašine za piliranje, 2 prese, 2 prese za štancanje, 5 kotlova za kuvanje sapuna, 2 uređaja za sušenje i 1 mašina za hlađenje.⁷⁴⁹ Mašine su nakon toga prenete delom u Osijek, delo u Kragujevac i Novi Sad.

"ERIKA"

Radnju je osnovao *Mavro Šporer* 1880. godine (Ce IV 181) i u početku se bavila izradom sapuna. U posleratnom periodu proširuje delatnost i izradom kozmetičkih preparata.⁷⁵⁰

U 1924. godini se vodila pod imenom "**Kozmetička i parfimerijska radnja**" (U prepisci i reklamama upotrebljavala je i naziv "**Erika**"), bavila se izradom i prodajom "sapuna, sveća i mirisave vodice". Kao vlasnici su tada bili upisani *Mavro Šporer*⁷⁵¹ i *Grga Šebek* (*Sebök*).

Kao i drugim radnjama koje su se bavile izradom sapuna, konkurenciju im predstavljaju i mesari koji su pravili sapun iskorišćavajući otpadke iz svojih radnji, kao i svi ostali koji su sapun izrađivali u kućnoj radinosti, a zatim ga iznosili na pijacu.

Nalazila se na adresi Beogradski put 105. u objektu koji je pripadao osnivaču.⁷⁵² Robu je prodavala i putem trgovačkih putnika. Jedan od njih je bio i *Leopold Švajger* (*Schweiger*).⁷⁵³ On je obavljao te poslove, raznosio uzorke robe i ugovarao poslove 1924. godine. U 1931. godini firma zapošljava 1 stručnog radnika, 3 nadničara i 10 radnica.⁷⁵⁴

Početkom 1933. godine, subotičko "Povereništvo udruženja industrijalaca u Novom Sadu", izvršilo je obilazak radionice da bi utvrdilo da li "**Erika**" spada u zanatska ili u industrijska preduzeća. U dopisu upućenom u Novi Sad, stoji i sledeće: "Navedena firma bavi se proizvodnjom sapuna i to ne samo običnog, već i toaletnog. Proizvodnja sapuna ne vrši se parnim strojevima, nego prosto direktnom vatrom. U ovu svrhu preduzeće raspolaže sa 5 kotlova za kuvanje sapuna. Ima i dva stroja i to jedan

⁷⁴⁸ IAS, F:235.27.646/1928

⁷⁴⁹ IAS, F:70. UND

⁷⁵⁰ *Mavro Šporer* je bio pogodan gradskom trošarinom na alkohol, koji on upotrebljava kao sirovinu za svoje proizvode. Ona je 1921. godine iznosila 15 k. na litru alkohola. U molbi za njeno smanjenje, navodi i da je dobio ponudu "...od jedne konzorcije iz Beograda da moju fabriku premestim u Beograd, gde bi ta konzorcija meni osigurala bila oprost ne samo gradskih, nego i svih državnih poreza." IAS, F:47. XXIV 78/1921. Na osnovu te molbe, Senat je za njegovo preduzeće smanjio trošarinu, ona je u 1922. godini određena u visini od 2,5 dinara na litru alkohola, namesto 3,75.

⁷⁵¹ *Mavro Šporer* je sa bratom Aleksandrom imao akcije i u firmi "Margit d.d."

⁷⁵² Kuća sa mašinama je 1926. godine procenjena na 500 000, a zalihe robe na 1 250 000 dinara. IAS,F:43.122

⁷⁵³ *Leopold Švajger*, (Đendeš 1884.-?) opcijom 1922. godine stiče naše državljanstvo. Supruga Roza Štromer, sin Vladislav. IAS,F:47. II 2572/1935

⁷⁵⁴ IAS, F:235.32.473/1931

"Peloteuse" - stroj za istiskivanje sapunskog materijala u šipkama, kao i jedan stroj za ravnomerno mešanje sapuna. Pokretačka snaga ovih strojeva je jedan električni motor od 7 KS. Istina je da preduzeće za sada zaposluje samo 5 radnih i jednu kancelarijsku snagu, no za vreme sezone broj radnih snaga iznosi 9-10. Preduzeće raspolaže sa dvema obrtnicama: jedna glasi na sapundžijski i svećarski zanat, a druga na izradu i prodaju kozmetičkih nakita i mirisa. Prema gore izloženom i obimu preduzeća mišljenja smo, da se isto u smislu člana 32 Zakona o radnjama ima smatrati industrijskim.⁷⁵⁵ I zaista, u narednom periodu "**Erika**" je vođena kao industrija.

Ime "**Erika**", koje je firma koristila od početka dvadesetih godina, registrovano je tek 1934. godine.

U 1934. radi sa 30% a u 1936. godini sa 50% kapaciteta. Stariji sin osnivača *Mirko Šporer*, hemičar po obrazovanju, koji je radio, šegrtovao, u Francuskoj a studije hemije pohađao u Berlinu i Beču, preuzeo je umesto oca 1934. godine upravljanje fabrikom, koju je preuredio i modernizovao.⁷⁵⁶

Tada je imala mašine za mešanje sapuna, 1 "pilirmašinu", 1 za komprimiranje sapuna, 1 za sečenje sapunaa za piliranje, 1 za mešanje pomada. 3 ručne prese za sapun, 2 velike prese za sapun i 4 mašine za sečenje sapuna. Imala je 4 kazana za kuvanje sapuna, od 2 000, 1 300, 600 i 400 kg. Pokretačka snaga su bili elektromotori, od 6 i 7 KS⁷⁵⁷ i jedan "lokomobil" od 20 KS.⁷⁵⁸

Maksimalni mesečni kapacitet je iznosio: 10 000 kg toaletnog i 25 000 kg sapuna za pranje.

U 8 zgrada bila su smeštena sledeća odeljenja: laboratorija sa kancelarijama, radionica i sušionica, kuvaonica sapuna, 4 magacinske zgrade i pomoćni objekat.

Sirovine je uvozila, loj iz Holandije i Amerike, kokosovo ulje iz Cejlona i Južne Afrike, talk i kalcium karbonat iz Austrije a eterična ulja iz Holandije i Francuske.

Koristila je kredite kod "**Opšte kreditne banke d.d.**". U 1937. godini za kredit od 200 000 dinara, dala je "robni ručni zalog" na zalihe sirovina, loj i tehničke masnoće, u količini od 15 000 kg, koji je vredeo 390 000 dinara. Iste godine dobija i kredit od 250 000 dinara uz zalog - stanbenu kuću vlasnika u centru i fabričke objekte na beogradskom putu.⁷⁵⁹

Pred rat, 1940. godine, *Vladislav Šporer*, mlađi osnivačev sin, kupuje zemljište "u Kneževcu kraj Beograda" za novu fabriku sapuna za koju je nabavio i nove mašine.⁷⁶⁰

Za vreme rata "**Erika**" je bila je pod upravom zakupca *Minder Friedeša*, Mađara švajcarskog državljanstva.⁷⁶¹ "Pri povlačenju okupatora *Minder* je pokupio sve što se dalo poneti i prebacio u Mađarsku."⁷⁶² Braća *Šporer*; *Vladislav* i *Mirko*, sa sestrom su se 1945. godine vratili iz zarobljeništva.

Fabrika 1946. godine prelazi u državno vlasništvo (Vp. 10357/1946).

MITLER

⁷⁵⁵ IAS, F:56.4.4/1932

⁷⁵⁶ IAS,F:70.4221/1946

⁷⁵⁷ Elektromotor od 7 KS je bio marke "Reiter", proizveden u subotičkoj radionici Ladislava Rajtera a drugi Severov.

⁷⁵⁸ U 1946. godini taj "lokomobil" je predat Ministarstvu industrije Crne Gore. IAS, F:68. Nac. 407.

⁷⁵⁹ IAS, F:43.111. Za fabričku zgradu tehnički nacrti su sačuvani u predmetu IAS, F:68, Nac. 407

⁷⁶⁰ IAS, F:68.Nac. 407. Iz zapisnika 10.4.1945. povodom ispitivanja prava vlasništva.

⁷⁶¹ IAS, F:68. Nacionalizacija 407.

⁷⁶² isto

Izradom sapuna se bavio i *Julije Mitler (Mittler)*⁷⁶³, vlasnik parfimerije i trgovine frizerskih artikala. Radnja je osnovana 1905. godine. Radionicu za kuvanje sapuna pokrenuo je 1921. godine, kada je sagradio posebnu zgradu u dvorištu svoje kuće, Skotus Viatora 10. Tamo je instalirao pogon koji je imao maksimalni kapacitet do 15 v. sapuna godišnje. Najveći broj zaposlenih je iznosio 20.

Njegovi sinovi *Vladislav i Andrija* bili su ubeleženi kao suvlasnici firme 1940. godine

"NIZZA"

Sapun je proizvodio i poseban pogon firme "*Hartman i Conen*" koji je radio pod imenom "**Nizza**" na adresi Segedenski put 184. Zapošljavao je 6 radnika, imao motorni pogon od 12 KS i godišnje proizvodio do 30 000 kg sapuna. Uvezio je eterična ulja i kokosove preradevine, do 10 000 kg, a od domaćih sirovina upotrebljavao 15 000 kg loja i 5 000 sode. "**Nizza**" je radila do 1927. godine.

"PRIMARIUS"

*Frenkel Ignjat (Fränkel Ignác)*⁷⁶⁴ je Subotici od 1918. godine. I on je kao ratni doseljenik proteran iz grada⁷⁶⁵, ali zahvaljujući angažovanju na osnivanju i izgradnji radionice za izradu kolomasti, 1920.godine, ipak ostaje u gradu. U Majšanskim vinogradima br. 137. podigao je svoj "fabrički" pogon.⁷⁶⁶

Ignacz će od 1921. godine i registrovati radnju "**Primarius, prva jugoslovenska industrijalna tvornica kemikalija**" (Ct XIII), koja će proizvoditi sveće, sapun i kolomast. Radio je bez motorne snage i svrstavan je u zanatlije. Od 1923. baviće se i preradom asfalta. (vidi: Građevinsku industriju)

Njegov sin *Frenkel Aleksandar kremuo je očevim stopama*⁷⁶⁷, ali uz odgovarajuće obrazovanje - postao je školovani hemičar.

Najveća fabrika lakova i boja bila je:

"GEZA KLEIN (KOMOR) I SINOVI, TVORNICA LAKA I BOJA"

Sa trgovinom i proizvodnjom lakova i farbi, te trgovinom kolonijalnom robom bavila se firma *Geze Klajna (Klein)*⁷⁶⁸ koja je registrovana 1893. godine.

⁷⁶³ Mitler je rođen je u Baji (Madaraska) 1885. godine. U Suboticu se doseljava 1907. Optiranjem je, zajedno sa suprugom Elzom Kon (Kohn) stekao državljanstvo KSHS. Imali su dva sina Ladislava (1913-?) i Andriju (1920-?). Imali su kuću u ulici Skotus Viatora 10.

⁷⁶⁴ Frenkel Ignjat (Ada 1886-?)

⁷⁶⁵ IAS, F:47. 1426.XIX 43/1920

⁷⁶⁶ IAS,F:47.1205.III 162/1921. Sa gradnjom objekta (16x6,5 m.) je počeo 1920. godine ali bez odgovarajuće dozvole, te je nakon prijave inž. Otona Tomandla, glavnog gradskog inženjera, ipak pribavio potrebne dozvole. Stanbenu kuću i dvorišni objekata je 1920.podigao u V krugu br. 60. Kao dotadašnja adresa mu se javlja: I krug, Zöld utca 286.(Brozova 20) Supruga mu je bila Ester Vajs (Weiss).

⁷⁶⁷ Frenkel Aleksandar (Ruma 1911-?) bavio se i preradom asfalta, izradom krovnih lepenki.

⁷⁶⁸ Geza Klajn (Klein) (Nad Čeč (Nagy Csecs) 1867 - Aušvic 1944). Promenio je prezime na Komor. Supruga mu je bila Matilda Sesler (Sessler) (Subotica 1873 - ? 1944). Imali su dva sina Julija (Gyula) (Subotica 1893 - ?) i Ernesta (Ernö) i kćerku Magdu, udatu Lederer. Ernest Komor (Subotica 1895 - Dornau 1945) juna 1940. godine pozvan je vojnu vežbu kao rezervni artiljerski kapetan. Učestvovao

Firma je preregistrovana 1925. godine kao javno trgovačko društvo za trgovinu mešovitim robom, proizvodnju farbe i lakova, trgovinu automobilima, auto delovima i popravku automobila (Ct IX,106). Zastupala je i firme: "**Standard Oil**" koja se bavila prodajom derivata nafte, "**Michelin & company**" (gume), kao i "**Ford**", "**Fordson**" i "**Lincoln**", koji su u svojoj ponudi imali automobile, traktore i teretna vozila.⁷⁶⁹

Spadala je među 3 najveće subotičke trgovine kolonijalnom robom, pored firmi "**Trafikant Gabor**" i "**Nemenji i drug**".⁷⁷⁰

Nalazila se u Sudarevićevoj ulici 6.⁷⁷¹ Članovi društva su bili iz porodice *Komor*, otac *Geza*, i sinovi *Đula (Julije)* i *Ernest (Ernö)*.

Ova firma je 1922. molila od grada da joj se besplatno dodeli građevinsko zemljište između "**Patrije**" i beogradskog puta, radi proširenja proizvodnje, izgradnje objekata od 1500 m.kv. To je trebao da bude plod saradnje sa jednom berlinskom fabrikom laka. Međutim Senat je doneo odluku da se gradsko zemljište, površine 10 000 m. kv. može samo prodati po ceni od 2,5 din. za kv. hvat. Nakon toga *Klajn* piše Senatu: "Ova bi inozemna firma samo u tom slučaju bila voljna da učestvuje u poduzeću, ako grad u svrhu podizanja fabrike ustupi besplatno zemljište, jer sazidanje i opremanje fabričkih zgrada prema današnjim teškim prilikama zahteva ogromnu svotu, da bi rentabilitet iste učinilo nemogućim to, ako bi se još i na zemljište moralo trošiti." Tako se izjalovio pokušaj izgradnje nove fabrike laka, ali posao je firma nastavila u novoj radionici, na staroj adresi, za proizvodnju lakova, farbe i firnajsia pokreću 1922. godine. Njen maksimalni kapacitet je bio do 50 v. laka, firnisa.

Raspolagala je sa velikim kazanom za lakove od 1200 litara, malim kazanom za lakove od 200 litara, postrojenjima za mlevenje i laboratorijom.

Radi praćenja tehničkih inovacija u tehnologiji proizvodnje laka, farbe i firnajsia, preduzeće je zapošljavalo strance stručnjake u toj oblasti. Tako je od samog osnivanja pogona za proizvodnju lakova, bio zaposlen austrijski državljanin *Leopold Picl (Pitzl)*⁷⁷² "Pomenuti radi već u ovoj struci 30. g. i još i danas uvek mora da uči nove pronalazke itd. Pored njega je zaposleno domaće radništvo, pa ipak ih on može uvežbati da oni postanu potpuno samostalni, Vođu moraju imati, naročito zbog slabih ambicija."⁷⁷³

Od 1926. godine imala je ova firma zaključen ugovor sa "**Generalnom direkcijom državnih željeznica**" o isporuci farbarskog materijala. Ipak u 1927. godini preduzeće je radilo samo sa 20% kapaciteta.

Iz izveštaja banke⁷⁷⁴ dobija se dobra ilustracija o snazi firme porodice *Komor*. "Dobro snabdevena firma sa voljom za neprestanu ekspanziju. Godišnji promet ide u mnogo milijuna. Zalihe robe su 3 000 000 a potraživanja isto toliko."⁷⁷⁵

je i u ratu, a njegov završetak je dočekaao u redovima američke vojske. Po izveštaju mađarskih detektiva 1943. godine ocenjen je kao prijatelj Engleza i Amerikanca, te pripadnik masonske lože. IAS, F:176.15. Ni njegova sestra Magda Komor nije preživela rat, stradala je u deportaciji.

⁷⁶⁹ I gradski Senat je od njih kupio 1925. godine jedan teretni teretni automobil "Ford", nosivosti 1,5 t. za cenu od 40 000 dinara. On je dobio tablicu sa brojem 134. IAS, F:47.XVI 22/1925. Broj teretnih automobila u Suboticije 1929. godine iznosio 61. Dr Mirko Kosić, st.?

⁷⁷⁰IAS, F:235.35.235

⁷⁷¹Geza Komor sa suprogom je bio vlasnik i kuće u Harambašićevoj 3.

⁷⁷²Leopold Picl (Pitzl)je rođen u Beču 1880. U "tvornici" laka je zaposlen od 1922. godine.

⁷⁷³IAS, F:235.23.354/1926

⁷⁷⁴IAS, F:43.122.

⁷⁷⁵Od nekretnina Komorovi su imali kuću u gradu i vilu na Paliću, procenjene na 1,5 miliona dinara. IAS, F:43.122

Godišnji promet 1930. godine je bio 3 000 000 dinara. Tada preduzeće zapošljava 12 -15 radnika.

Sin osnivača firme, *Julije (Gyula) Komor*, otputovao polovinom 1926. godine u Ameriku, u Detroit, u fabriku "**Ford**", da bi tamo pohađao jedan kurs i ugovorio nove trgovačke poslove sa tom fabrikom.⁷⁷⁶ U Suboticu se vraće tek krajem 1927. godine.⁷⁷⁷

Nakon toga firma će postati glavni zastupnik "**Forda**" ali i "**Standard Oila**" na ovim prostorima. U to doba čak još 5 subotičkih firmi bavilo se prodajom automobila, "**Weigand i Co.**", "**Automobilia, d.d.**" (Članovi tog društva su bili *dr Nej Ladislav* i *inž. Leo Štraus*. Firma je zastupala "**Fiat**".), "**Mamužić A.**" (zastupao je "**Pegueot**", "**Opel**" i "**Studebaker**".) i "**Engl**".⁷⁷⁸

U 1940. godini zapošljavala je 12 radnika.

Nastavila da radi i nakon 1945. godine pod imenom "**Geza Klein i sinovi, radionica lakova i pomoćnih sredstava za industriju**".⁷⁷⁹ Kao inženjer u proizvodnji tada je radio i *Tibor Goldman*.⁷⁸⁰ Uspela da proizvede i jedno sredstvo za livnice - "**Neolik**" koje se do tada uvozilo.⁷⁸¹

"LABORATORIJA ZA PROIZVODNJU HEMIJSKIH PREPARATA"

Braća *Švicer, Pavle*⁷⁸² i *Ladislav* su osnovala "**Laboratoriju za proizvodnju hemijskih preparata**" i ubeležili je u registar Ct IX 152, 1926 godine. "Predmet firme je osnivanje laboratorija za izrađivanje alkaloida." "Prvenstveni cilj im je bila izrada alkaloida.

ŠVAJGER

*Lajčo Švajger (Schweiger Ludvig)*⁷⁸³ sa bratom *Đenom (Jenö)* uz *Šandora Sigmunda* biće 1923. godine osnivači javnog trgovačkog društva - radionice za izradu i prodaju masti za kola, masti za cipele, sveća i slične robe. Nalazila se na adresi Tolstojeva 17. Kuća je procenjena na 100 000 dinara.⁷⁸⁴

⁷⁷⁶ IAS, F:235.23.407

⁷⁷⁷ IAS, F:235.25.506/1927. Otac ga je zbog tog dužeg odsustva, ispisao čak i iz subotičkog Automobilskog kluba. Julije je inače bio strastveni vozač, i zabeleženo je da su ga gradske vlasti i nekoliko puta kažnjavale zbog prebrze vožnje. Lokalni list "Subotički glasnik" doneo je februara 1926. godine, vest da je kažnjen sa 25 dana zatvora i 400 dinara kazne, i izjavu Julija da je to zbog toga što ga lično mrze organi reda. "Subotički glasnik", br. 11. st. 2.

⁷⁷⁸ IAS, F:235.22.7/1926

⁷⁷⁹ IAS, F:68, Dosije nacinalizacije 478

⁷⁸⁰ U 1946. Goldman odlazi u Zagreb na operaciju, a nakon toga i ostaje na tehničkom fakultetu da bi pod vodstvom prof. Krajčinovića radio na razvoju proizvodnje veštačkih smola. Kasnije iseljava u Ameriku gde je napravio karijeru u Revlonu ?. Jelić, st. ?

⁷⁸¹ IAS, F:68, XIII 143/1948

⁷⁸² Švicer Pavle, inženjer hemije (1898 - Aušvic 1944)

⁷⁸³ Lajčo Švajger je rođen 1884. godine u mestu Đenedeš u Madarskoj. Optiranjem 1922. postao jugoslovenski državljanin, zajedno sa suprugom Rozom, rođenom Štomer (Strömmer) i sinom Vladislavom,. IAS, F:47. II 2572/1935

⁷⁸⁴ IAS, F:43.122. U tom izveštaju o Švajgerovoj radnji se daje i sledeća ocena "Sasvim neznatna firma na ovdašnjem placu."

Od 1925. godine *Lajčo Švajger* će nastaviti samostalno da vodi radionicu, (Izvršena je preregistracija, Ce VII.42) koja će tako raditi do 1941. godine. U njen rad je tridesetih godina bio uključen i sin osnivača, *Vladislav Švajger*.⁷⁸⁵

Imali su 6-10 radnika.⁷⁸⁶ Radili su ručno i sa jednom mašinom za "špricanje sveća" od 1,5 KS. Kapacitet je iznosio 545 kg za 8 časova rada, ili godišnje 1635 mtc.⁷⁸⁷

Firma je radila do početka 1944. godine. Pošto su aprila 1944. godine *Lajčo* i *Vladislav* uhapšeni i odvedeni od strane Gestapoa u Nemačku⁷⁸⁸, njegova radionica je 1945. godine došla pod Upravu narodnih dobara, da bi kasnije bila nacionalizovana.⁷⁸⁹

Od porodice *Švajger* samo je *Lajčo* preživio ratna stradanja i vratio se iz zarobljeničtvau Suboticu⁷⁹⁰ da bi 1950. godine i on iselio u Izrael. Imovina, kuća u Braće Radića 12, mu je nacionalizovana kao stranom državljaninu.⁷⁹¹

REZIME

Ova grana industrije razvijala se u Subotici u nekoliko oblika, kao teška hemijska industrija, proizvodnja štirke i špiritusa, proizvodnja farmaceutskih i sličnih proizvoda, fabrike sapuna i sveća i boja i lakova. Za prvu grupu u okviru ove industrije, tešku hemijsku, kao i farmaceutiku, karakteristično je da iziskivaju složen tehnološki proces, pa u skladu sa tim i stručno tehničko vođstvo kao i stručno radništvo - u kojima je postojala oskudica u čitavoj zemlji. Tako se uz još jedan negativni faktor - slabu sirovinsku osnovu, njen razvoj u Subotici može pripisati samo potrebama, konjunkturi tržišta, uslovima koji su vladali kada je zaživeo hemijski gigant "**Klotild**", koji je ostao dominantan u ovoj grani i nakon rata, isto kao i za posleratni nastanak zavoda "**Patria**".

Uslovi za rad i razvoj ostalih grana iz ove grupe, kao kod proizvodnje štirke i špiritusa i delom kod proizvodnje sveća i sapuna leže u dobroj ponudi poljoprivrednih sirovina, žitarica, krompira ili životinjskih nasti.

Jedina fabrike u Vojvodini iz kategorije teške hemijske industrije je bila "**Zorka a.d.**". Osnovana je 1904.godine od strane "**Klotild, Elsö magyar vegygyár részvnyrtársaság r.t**". Subotička fabrika je proizvodila superfosfat, sumpornu kiselinu, plavi kamen, glauberovu so i gorku so u količinama do 3000 v. godišnje.

Subotica je bila jedan od centara proizvodnje štirke. Fabrike nastaju pre 1918. godine i prilagođene su velikom tržištu. Bogata sirovinska osnova, (kukuruz, pšenica) obezbeđivala je njihovu rentabilnost. Nove carinske barijere i smanjeno tržište, dovešće do pada nivoa proizvodnje i profita. Subotičke štirke su bile, "**Rekord, fabrika štirke i**

⁷⁸⁵ Ladislav (Lászlo) Švajger, inženjer, (Subotica 1911- Ukrajina 1943.)

⁷⁸⁶ Bio je zaposlen i trgovački putnik, Andor Donat. IAS, F:235.28.

⁷⁸⁷ IAS, F:57.8416/1940

⁷⁸⁸ IAS, F:70.14541/1945

⁷⁸⁹ IAS,F:70.14541/1945

⁷⁹⁰ Stradali su supruga Roza, u Subotici i njihov sin Vladislav, na prinudnom radu u Ukrajini

⁷⁹¹ IAS,F:68 XVI 467/1950

čiriza"', "Štirak, Marcel Kopp d.d." "Löwy i drug fabrika Štirka" i "Fabrika Štirke Šlezinger".

Firma "**Orient**" je proizvodila skrob, koji će služiti kao sirovina za farmaceutske artikle. U Subotici je još 1875. godine postojalo 5 pogona "fabrika" za proizvodnju sirćeta. U međuratnom periodu radiće samo pogon za proizvodnju sirćeta *David* *Kemenja*. Proizvodnjom špiritusa i kvasca bavila se firma pod imenom "**Bačka fabrika špiritusa i kvasca u Subotici**" kao i *Aleksandar Frank*, trgovac, te *Josif Piuković*, veleposednik.

Specifičnom proizvodnjom - veterinarskih seruma i vakcina, od 1921. godine bavila se firma "**Patria - zavod za proizvodnju seruma**". Time će započeti sa proizvodnjom, u tom trenutku, najvećeg i najmodernije uređenog zavoda u zemlji. Naslednik tog preduzeća, od 1938. godine, će biti "**Jugoslavenski serum zavod, Zagreb**", odnosno njegova subotička filijala.

Pored zanatske i kućne proizvodnje sapuna, postojale su i sledeće firme koje su bavile ovom proizvodnjom na industrijski način: "**Bek Mano**", "**Erika**", poseban pogon firme "**Hartman i Conen**" koji je radio pod imenom "**Nizza**".

"**Primarius, prva jugoslovenska industrijalna tvornica kemikalija**" proizvodi sveće, sapun i kolomast.

Najveća subotička fabrika lakova i boja bila je: "**Geza Klein i sinovi, tvornica laka i boja**".

VEGYIPAR

Termékeit tekintve, ez az iparág Szabadkán is több csoportra oszlik: nehéz-vegyipar, keményítő- és spirituszgyártás, gyógyszergyártás, szappangyártás, gyertyaöntődék, festék- és lakkgyárak. Ha a nehéz-vegyipart és a gyógyszeripart vesszük figyelembe, szem előtt kell tartanunk azt a követelményt, hogy olyan összetett gyártástechnológiáról van szó, mely képzett szakembereket igényel, ezekből pedig az egész országban hiány volt. Ez a tény mellett, Szabadkára még a nyersanyaghiány is jellemző. Mindezek tények ellenére a **Klotild** vegyipari kolosszus megalakulását a mégis fennálló, valós szükségletekkel magyarázhatjuk, mely szükségletek már a háborút megelőző időkben is léteztek. A gyár a háború befejezését követő időkben is előkelő helyet foglalt el a vegyipari ágazatban, ami a **Patria** intézetről is ugyanígy elmondható. A többi csoport működéséhez és fejlődéséhez, így a keményítő- és spirituszgyártáshoz is, nélkülözhetetlen volt az elégséges és minőséges nyersanyag: a gabonafélék, a burgonya és az állati zsiradékok biztosítása. Vajdaság egyetlen nehéz-vegyipari gyára az 1904-ben alakult **Zorka Rt.**, melynek a **Klotild, Első Magyar Vegygyár Részvénytársaság** volt a megalapítója. E gyár szuperfoszfátot, kénsavat, kékkövet, glaubersót, és keserüsót termelt, évi 3000 vagonnyi mennyiségben. Szabadka a keményítőgyártás központjának számított, a gyárak még 1918 előtt alakultak meg, és széles piacot láttak el termékeikkel. A bő nyersanyagkínálat (kukorica, búza) biztosította működésük kedvező feltételeit. A háború után a vámelőírások és a leszűkült piac következtében termelésük és ezzel párhuzamosan hasznuk is jelentősen megcsappant. Szabadkán a következő keményítőgyárak működtek: **Rekord Keményítő és Csirizgyár** (Rekord, fabrika štirke i čiriza), **Marcell Kopp Keményítő Rt.** (Štirak, Marcel Kopp d.d.), **Löwy és Társa Keményítőgyár** (Löwy i drug fabrika štirka) és a **Slezinger Keményítőgyár** (Fabrika Štirke Šlezinger).

Az **Orient** cég gyógyszeralapanyagul szolgáló keményítőt gyártott. 1875 előtt Szabadkán már 5 „ecetgyár” működött. A két háború közötti időszakban azonban csak *Kemény Dávid* ecetgyára maradt meg. Spirituszt és keményítőt a **Bácskai Spiritusz és Élesztőgyár**

Szabadka (Bačka fabrika špiritusa i kvasca u Subotici), *Aleksandar Frank* kereskedő és *Josif Piuković* nagybirtokos gyártott.

Különleges termékei - állati szérumok és védőoltások - voltak a **Patria – Szérumgyártó Intézetnek** (Patria- zavod za proizvodnju seruma), mely 1921-től foglalkozott ilyen jellegű tevékenységgel. Az ország legnagyobb és legkorszerűbb intézete volt ez. 1938-tól **Jugoszláv Szérum Intézet, Zágráb** (Jugoslovenski serum zavod, Zagreb) néven működik, a zágrábi intézet szabadkai fiókintézeteként.

A szappangyártás a kisipari és házi műhelyek mellett gyárakban is folyt. Ilyenek voltak többek között: **Beck Manó, Erika**, a **Hartmann és Conen** gyár **Nizza** néven működő külön üzemrészlege.

Gyertyát, szappant és kocsikenőcsöt a **Primarius, Első Jugoszláv Vegyipari Gyár** (Primarius, prva jugoslovenska industrijalna tvornica kemikalija) gyártott. A legnagyobb szabadkai festék- és lakkgyár a **Klein Géza és Fiai, Lakk- és Festékgyár** (Geza Klein i sinovi, tvornica laka i boja) néven működött.

CHEMISCHE INDUSTRIE

Die chemische Industrie in Subotica entwickelte sich durch Erzeugung folgender Chemikalien: schwere chemische Industrie, Stärke- und Spiritus, pharmazeutische und ähnliche Produkte, Seife und Kerzen, Farbe und Lackfarbe. Für die Entwicklung der schweren chemischen und der pharmazeutischen Industrien gab es im Land nur wenige Bedingungen-geschulte Arbeitskraft- und Rohstoffmangel entsprach nicht den Bedürfnissen des Marktes und den Bedingungen, die später die Gründung der grossen chemischen Fabrik "**Klotild**" ermöglicht haben, welche auch nach dem Krieg ihre dominante Stelle erhalten hat und die Gründung der Institut "Patria". Die Arbeits- und Entwicklungsbedingungen für die Produktion anderer chemischen Ware lagen in reichem Rohstoffangebot landwirtschaftlicher Herkunft, z.B. Getreide, Kartoffel und Fette tierischen Ursprungs. "**Zorka a.d.**", die einzige Fabrik in Kategorie der schweren chemischen Industrie in Vojvodina wurde im Jahre 1904. von "**Klotild, Első magyar vegygyár r.t.**" (**Klotild, Erste chemische Fabrik Ungarns, Aktiengesellschaft**) gegründet. Sie erzeugte Superphosphat, Schwefelsäure, Glaubersalz in Mengen bis 3000 Waggons jährlich. Subotica war das Zentrum der Stärkeproduktion. Die Fabriken sind vor 1918. entstanden und haben sich dem Markt angepasst. Eine reiche Rohstoffbasis (Mais, Getreide) versicherte ihre Rentabilität. Stärkefabriken in Subotica waren: "**Rekord, fabrika štirke i čiriza**" (Stärke und Kleisterfabrik), "**Štirak, Marcel Kopp d.d.**" (Stärke, Marcel Kopp, Aktiengesellschaft), "**Löwy i drug, fabrika štirka**" (**Löwy und Comp., Stärkefabrik**), "**Fabrika štirke Šlezinger**" (Stärkefabrik Schlesinger). Der Betrieb "**Orient**" erzeugte Stärke als Rohstoff für die pharmazeutische Industrie. Schon im Jahre 1875 gab es in Subotica 5 Betriebe, wo Essig erzeugt wurde. In der Zwischenkriegsperiode ist nur die Essig-Fabrik von *David Kemény* im Betrieb geblieben. Spiritus und Hefe wurde in der Fabrik "**Bačka fabrika špiritusa i kvasca u Subotici**" (**Bačka, Spiritus- und Hefenfabrik**), bei dem Händler *Alexander Frank* und dem Grossbesitzer *Josif Piuković* erzeugt. Mit der spezifischen Erzeugung tierärztlichen Serums und Impfungen befasste sich seit dem Jahre 1921. die Firma "**Patria-zavod za proivodnju seruma**" (**Patria-Institut für Serumherstellung**). Damit begann die Tätigkeit der grössten und modernsten Institution im Land. Ihr Nachfolger ist im Jahre 1938. die Firma "**Jugoslavenski serum zavod, Zagreb**" (**Serum-Institution Jugoslawiens, Zagreb**)-ihre Zweiganstalt in Subotica geworden. Neben der in Handwerkerwerkstätten erzeugten Seife, wurde Seife auch industriell hergestellt und zwar in Fabriken "**Bek Mano**", "**Erika**", "**Nizza**"-Sonderbetrieb der Firma "**Hartman i Conen**". Die erste chemische Fabrik Jugoslawiens "**Primarius, prva jugoslovenska industrijalna tvornica kemikalija**" erzeugte Kerzen, Seife und Schmiere. Die grösste Farben- und Lackfarbenfabrik in Subotica war: "**Geza Klein i sinovi, tvornica laka i boja**".

DRVOPRERADIVAČKA INDUSTRIJA

"Osnov za razvoj drvne industrije u Vojvodini bilo je u prvom redu povoljno tržište - velika potrošnja seoskog i gradskog stanovništva, zasnovana na dovoljnoj kupovnoj moći, drva i proizvoda od drveta."⁷⁹² Mada su sirovine većinom morale da se nabavljaju iz drugih krajeva, Erdelja, Slovenije ili Bosne, ova industrijska grana, koja ni po broju preduzeća, tako ni po količini proizvedene, obradene robe ni po broju zaposlenih, nije spadala u veće, uspešno je zadovoljavala potrebe vojvodanskog, pa tako i subotičkog tržišta. Jedan od uslova za njeno razvijanje bila je i bogata tradicija zanatske obrade drveta i stručna radna snaga solidnih kvalitata.⁷⁹³

Po vrsti proizvoda u ovoj grupi razlikujemo: parne pilane (kojih i nije bilo u Subotici)⁷⁹⁴, pogone za izradu nameštaja, građevinske stolarije, drvne galanterije i sličnog. (U ovoj grupi uvršteni su i obradeni i fabrika četaka te pogon za zaštitu drveta od truleži. Prim. aut.)

Drvoprerađivačka industrija u Subotici, kao i u čitavoj Vojvodini, bazirala se na sirovinama koje su nabavljane van ovih teritorija. Zbog toga je bila je izuzetno pogodena uvođenjem novih, viših železničkih tarifa i carinom na uvoz drveta iz inostranstva, koje se primenjuju od 1926. godine. "Stav 29. nove željezničke tarife je potpuno istisnuo iz naše države rumunsko drvo, a povisio vozarinu od dalekih stanica." stoji u dopisu subotičkog "Udruženja trgovaca i industrijalaca" "Trgovačkoj Komori" u Novom Sadu.⁷⁹⁵ Do tada je u grad uvoženo 3 - 4000 vagona gorivog drveta i 10 000 kubnih metara tesanog drveta. Uz posledice velike ekonomske krize, to će dovesti do slabljenja drvoprerađivačke delatnosti u Subotici. A ona ovde ni do tada nije bila većeg obima; pravih industrijskih karakteristika, dok će u narednom periodu mogućnosti za opstanak na tržištu imati samo zanatske stolarske radionice.

U Subotici se drvoprerađivačka industrija razvijala od zanatskih stolarskih radionica, koje su se proširivale, snabdevale mašinskim pogonom i zapošljavale sve veći broj radnika i tako prelazile u kategoriju - industrije i samo jednog primera da se u startu osniva pravi industrijski pogon - "**Hrast a.d.**".

"HRAST A.D."

Ovo akcionarsko društvo je bilo deo grupacije "**Ferrum**". Osnovano je uz učešće većinskog kapitala tog preduzeća i radilo je upotpunjavanju proizvodnog procesa - obradom drveta i izradom delova od tog materijala, koji su se koristili u popravkama vagona - koje je izvodio "**Ferrum**".

Osnivačkoj skupštini, koja je održana decembra 1923. godine, prisustvovali su sledeći akcionari: *Bogdan Dimitrijević* i *Iso Bogdanović* iz Beograda, koji su imali po 211 deonica, dr *Eugen Večei (Vecsei)* - advokat, sa 60, dr *Samuilo Bošan (Boschan)* - advokat, sa 88, *Stipan Vaci* sa 120, *Aladar Farkaš* sa 100, *Cvetko Manojlović* - direktor Muzičke škole, sa 20, *Dragutin Koloman Štajner (Steiner)* - direktor "**Ferruma**" sa 2000 i advokat koji je zastupao "**Ferrum**" - *Samuilo Bošan*, sa 5066 deonica. Ukupno je emitovano 8000 deonica, nominalne vredosti 25 dinara, što je činilo glavnica od 200 000 dinara.

⁷⁹² Dr inž. Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30 godine*, s obzirom na stanje pre Prvog svetskog rata, Novi Sad 1965. st. 190.

⁷⁹³ Registrovanih majstora zanatlija - stolara, bilo je 1927. godine 13, a 1938. - 24. Sa šegrtima i učenicima ukupan broj je bio znatno veći.

⁷⁹⁴ Aleks. Stanojlović, Milan Damjanović, *Industrija Vojvodine*, Zagreb 1924, st. 98. Vojvodanske parne pilane, kojih je u to doba bilo 16, nalazile su se pored plovnihi puteva, reka Dunava i Tise.

⁷⁹⁵ IAS, F:235.23.50/1926

O načinu osnivanja firme govori i izveštaj gradskoj "prvostepenoj obrtnoj vlasti - Policijsko kapetanskom zvanju". "Naše su akcije jedino mogli beležiti Ferrum d.d. i njeni akcionari, što su oni i beležili, te tako u našem društvu nema nikavog stranog kapitala. Za članove Upravnog odbora izabrani su: *Dragutin Koloman Štajner (Steiner)* generalni direktor Ferrum d.d. subotički stanovnik, *Slavko D. Pukanac* advokat, beogradski stanovnik, *Miloš Gavanski* privatni činovnik, subotički stanovnik, *Ivan Ivandekić* inženjer, subotički stanovnik, *Aladar Farkaš* posednik, subotički stanovnik, *Stipan Vaci* inženjer, subotički stanovnik i *Pavle Ungar* veleposednik, svi subotički stanovnici i državljani Kraljevine SHS, Članovi Nadzornog odbora su bili; *Joca Ivković* apotekat, subotički stanovnik, *Marko Protić* srpski pravoslavni paroh, subotički stanovnik, *Antun Unfogel*, činovnik, zagrebački stanovnik i *Isidor Ludajić* srpski pravoslavni paroh, subotički stanovnik, svi državljani Kraljevine SHS."⁷⁹⁶ Poslove "delovođe" je obavljao mađarski državljani *Ferenc Reh*, čije su bile i velike zasluge za tehničko unapređivanje fabrike.⁷⁹⁷

Delokrug rada deoničkog društva, kako je to upisano pri registraciji, je bio: kupovanje i eksploatacija šuma, kupovanje i prodaja svakovrsnog drveta, izrada građevnog i ostalog materijala, izrada i prodaja raznog nameštaja".⁷⁹⁸ Zapravo je radilo samo na proizvodnji drvenih delova za vagona, i to isključivo za "Ferrum". Time je poslovni uspeh firme bio direktno vezan za stepen uposlenosti matičnog preduzeća, koji je varirao, i zavisio od Direkcije državnih železnica, koja je naručivala i ugovorala većinu poslova koje je obavljao "Ferrum".

Radionice su bile izgrađene tokom 1924. godine, na mestu "Ferrumove" dotadašnje drvare, preko puta od železničke stanice.⁷⁹⁹ Adresa je glasila Paralelni put br. 50.⁸⁰⁰ Pogonsku snagu su obezbeđivali elektromotori, snage od 1 do 18 KS. Sirovine su se nabavljale u zemlji. Maksimalni dnevni kapacitet je iznosio do 5 popavljenih vagona.⁸⁰¹ Broj zaposlenih radnika se kretao do 32.⁸⁰²

Od samog početka rada društvo je beležilo gubitke po završnim računima, da bi samo 1927, završilo poslovnu godinu sa dobitkom od 23 291 dinara. Kriza "Ferruma" prouzrokuje da Upravni odbor deoničkog društva "Hrast", donese 11.4.1929. godine odluku o likvidaciji, koja je obrazložena sledećim rečima: "S obzirom na tu okolnost, da naše preduzeće - usled loših gospodarskih prilika nije toliko uposloneo da bi se moglo samostalno izdržavati, dalje pošto se ni Ferrum d.d. ne nalazi više u tom stanju da i ubuduće finansira naše preduzeće, koje jedva može sa zasluži toliko da bi moglo pokriti svoju režiju, ... izričemo likvidaciju."⁸⁰³ Likvidacija nije okončana ni u periodu nakon 1941. godine, kada je u firmo registarskim knjigama dobila ime na mađarskom jeziku i nov sastav Likvidacionog odbora. Nakon rata nastaviće da radi kao "Gradsko stolarsko četkarsko i bačvarsko preduzeće **Hrast**" i proizvodiće sitnu drvenu robu, burad i igračke.⁸⁰⁴

Radionica na Paralelnom putu je bila oštećena za vreme rata i 1946. godine je potpuno srušena.

⁷⁹⁶ AJ, F:65.2409.1425.

⁷⁹⁷ Ferenc Reh je bio inženjer po struci. Firma je za njega stalno bila prinuđena tražiti produžavanje dozvole boravka u gradu. U dopisima je to obrazlagala i na ovaj način; "On je tehnički osnivač ove tvornice i njegovo odustvo bi imalo vrlo rdavih posledica po tvornicu." IAS, F: 235.21.510.

⁷⁹⁸ isto

⁷⁹⁹ IAS, F:68. II 2162/1950. Pored toga "Hrast a.d." je ima parcelu koja se protezala od Hrastove do Cvijićeve ulice.

⁸⁰⁰ Nakon rata to je Put Jovana Mikića 13. Vodotoranj preko puta železničke stanice bio je izgrađen za potrebe "Hrast a.d.". Planirana je izgradnja, dobijena je i građevinska dozvola za još dva takva tornja. Toranj je srušen u savezničkom bombardovanju 1944. godine, da bi nakon rata (1946.?) bio ponovo podignut.

⁸⁰¹ IAS, F: 47. I 1911/1931

⁸⁰² Toliko ih je bilo na samom početku rada 1923, svi su bili jugoslovenski državljani, sem Ferenc Reha.

⁸⁰³ IAS, F: 235.21.510.

⁸⁰⁴ IAS, F:68. II 2162/1950. U firmo registarskim knjigama Ct IX 56/703, zadnji upisi su iz 1946. godine.

"BRAĆA LENARD"

Porodica *Levinger (Löwinger) Davida*, Jevreja, trgovca iz Bogojeva, dolazi 1904. godine u Suboticu i tu se trajno nastanjuje.⁸⁰⁵ Od te godine David počinje i da plaća porez kao član trgovačke firme *Levinger, Krišaber i Špicer*. Čitava porodica menja prezime 1918. godine i od tada se prezivaju *Lenard (Lénárd)*. Imali su tri sina, *Josipa, Aleksandra i Ernesta*⁸⁰⁶ koji će biti uključeni u porodičnu firmu.

Josip je kao najstariji, prvi i krenuo očevim stopama - u poslovne vode. On 1919. godine započinje sa proizvodnjom kvasca, kao vlasnik "**Bačke fabrike kvasca**" koja se 1923. godine pretvara u deoničko društvo "**Bačka, fabrika špirita i kvasca d.d.**" sa milion dinara osnovnog deoničkog kapitala, podeljenog u 10 000 deonica nominalne vrednosti po 100 dinara.⁸⁰⁷ Firma je bila registrovana do 1929. godine.⁸⁰⁸ Pored *Josipa* koji je ubeležio samo 10 deonica, kao akcionari - osnivači se javljaju i *Vladislav Manojlović*, javni beležnik, koji je u tom trenutku imao najviše deonica - 3000, *Nikola Tabaković*, podgradonačelnik⁸⁰⁹, *Milan Damjanović*, sekretar "Udruženja trgovaca i industrijalaca", *Aleksandar Goldman*, direktor bankarske radnje⁸¹⁰, sve javne ličnosti i već potvrđeni privrednici.⁸¹¹ U prvom periodu, kao fabrikak koja gotovo da nije imala konkurenciju u proizvodnji kvasca, beležila je lepe dobitke, o čemu svedoči i podatak da je deonica nominalne vrednosti 100 din. otkupljivana za duplo veću cenu.⁸¹²

Sa sopstvenim zajedničkim preduzećem, doduše u prvo vreme, samo u zanatskom obimu, braća Lenard se javljaju od 1925. godine. Firma je registrovana pod imenom "**Braća Lenard**", a obrtnica je izdata pod brojem A 71/1925. Sa radom je započela na adresi - Trg Kralja Tomislava 2, gde se nalazila njihova roditeljska kuća, a gde je u dvorišnom delu dograđena radionica. "Subotička opšta kreditna banka d.d." je te nekretnine procenika na 250 000 dinara, a ugrađene mašine i postrojenja na isto toliku vrednost.⁸¹³ Mala radionica je bila namenjena za proizvodnju sitne drvene i metalne robe za domaćinstva, koja je nailazila na dobar prijem na lokalnom tržištu. O tome svedoči i izgradnja novih proizvodnih pogona na adresi Tuk ugarnice I (nakon izmene kućnih

⁸⁰⁵ *Levinger (Löwinger) David* (Vašvar 1860 - Aušvic 1944). Supruga mu je bila subotičanka *Etela Klajn (Klein)* (r. 1866.) sa kojom se venčao 1889. godine u Subotici.

⁸⁰⁶ *Josip Levinger* je rođen u Bogojevu 1890. godine. Za suprugu je uzeo *Etela* (rođena 1900. u Segedinu) sa kojom se venčao 1927. godine u Subotici. *Aleksandar* (Bogojevo 1894- Aušvic 1945) je imao ženu *Tereziju Krišaber* (Subotica 1903 - Aušvic 1944) sa kojom je venčao 1924. godine. *Ernest* je isto rođen u Bogojevu, 1899, a supruga mu je od 1934. godine bila *Žofija Volf* (Velika Kikinda 1905- Aušvic 1944). IAS, F:68. XII 1518/1948, F:57.2668-2670/1938

⁸⁰⁷ Pogoni su se nalazili na Senčanskom putu br. 71.

⁸⁰⁸ IAS, F:47. I 532/1932

⁸⁰⁹ *Nikola Tabaković* je rođen u Budimpešti i optiranjem je stekao državljanstvo Kraljevine SHS. Sa ženom *Olgom Manojlović* je imao dve kćerke - *Mariju* i *Emiliju*. Funkcijupodgradonačelnika obavljao je od 1923. do 1924. godine.

⁸¹⁰ *Aleksandar Goldman* je rođen 1882. godine u mestu Galanta (Čehoslovačka). U Subotici boravi od 1912. godine.

⁸¹¹ AJ, F:65.2408.1424

⁸¹² isto. Po proračunima iz 1925. godine, koje su podneli neki nezadovoljni sitniji akcionari, među kojima se javlja i *Aleksandar Lenard*, dnevna zarada firme je iznosila do 6000 dinara. Od 1200 litara melase, cene 2400 din., u procesu prerade se dobijalo 500 kg kvasca koji je imao cenu od 12 500 din. i 100 l. špiritusa cene 1000 din. Stepem zainteresovanosti kapitalista van Subotice, za učešće u ovom deoničkom društvu, pokazuje i sastav Uprave iz 1925. godine, kada su je sačinjavali *Vilim Nemeč*, direktor iz Ljubljane, *Ferdo Majer (Mayer)*, industrijalac iz Zagreba, dr *Branko Arko*, advokat iz Zabreba te *Leopold Susman*, direktor iz Zagreba. isto.

⁸¹³ IAS, F:43.123. Braće Lenard su 1927. godine dobila dozvolu za bescarinski uvos mašine za izradu upruga i bušilica. IAS, F:235.24.46/1927

brojeva 101), gde će se od 1936. godine i preseliti proizvodnja. Od tog perioda firma se vodi u evidencijama kao industrijsko preduzeće. Nastavilo je se sličnim asortimanom proizvodnje, metalnom, žičanom, limenom i drvenom robom. Imali su čitav niz proizvoda koji su bili zaštićeni patentima, kao na pr. prskalicu za voće, aparat za brzo zavarivanje špiritusom, rendu za povrće. Pored toga izrađivali su veliki broj predmeta: štipaljke, drvene kutlače, čekiće, oklagije, pralje za veš, drške za pile, vešalice i drugo. Drvo za obradu su nabavljali iz Bosne i Našica. Na odeljenju drvene robe imali su obično polovinu od ukupnog broja zaposlenih radnika. U 1932. godini imali su 44 radnika, 12 stručnih, 2 kancelarijska i 30 nekvalifikovanih. U staroj radionici raspolagali su sa 6 mašina, koje su pokretali elektromotori (5 kom.), ukupne snage 19 KS.⁸¹⁴ U novim pogonima, elektromotori će imati već 45 KS. Uporedo sa tim povećavo se i broj zaposlenih radnika, pa je u 1938. godini dostigao broj od 102.⁸¹⁵

Tada su radila sledeća odeljenja: stolarsko, strugarsko, farbarsko, limarsko i bravarsko. Maksimalni kapacitet je iznosio 8 mtc razne robe dnevno. O dobroj prodi njihovih proizvoda svedoči i molba Sreskom načelstvu upućena 1939. godine za odobrenje rada u dve smene, radi zadovoljavanja povećanog broja narudžbina, što im je nadležna vlast i odobrila.⁸¹⁶ Kapital firme je te godine procenjen na 1 milion dinara.⁸¹⁷ Gotovo robu su plasirali na domaće tržište, sirovine su isto nabavljali većinom u zemlji a samo su bakar uvozili iz Mađarske, kao i aluminijum iz Mađarske i Nemačke. Pred rat dolazi do opadanja proizvodnje, i smanjivanja broja radnika. tako 1940. godine zapošljavaju 16 bravarskih, 10 stolarskih i 1 fabrbarskog majstora i 5 šegrta.

"Braća Lenrad" nastaviće da radi i tokom rata, doduše sa promenjenom vlasničkom strukturom, pošto su vlasnici Jevreji bili prinuđeni⁸¹⁸ da prodaju firmu licu mađarske nacionalnosti. *Dr Đorđe Šolti*, doseljenik iz Budimpešte je prvo postavljen za privremenog komesara fabrike, da bi zatim bio ubeležen kao vlasnik.

I pored tih okolnosti, nakon rata fabrika je konfiskovana⁸¹⁹ Odluom Sreskog narodnog suda br. 972/1946 od 23.5.1946. godine i preći će pod nadzor Uprave narodnih dobara, da bi zatim bila uključena u novoformirano preduzeće ("republikanskog značaja") "**Palić, tvornica drvene i metalne robe**", koje se od 1947. godine fuzioniše u firmu "**Zmajevac, industrija metalnih proizvoda**".

"BRAĆA ŠPICER"

Osnivači ove drvoprerađivačke firme su stolari, braća *Špicer (Spitzer)*, *Jene (Đeno, Jenö)*⁸²⁰ i *Bela (Béla)*⁸²¹. Oni potiču iz jeverske porodice iz Srema. Imali su još dva brata - *Đorđa i Hermana*, isto stolara po struci, koji su živeli u Somboru odnosno Bajmoku. ⁸²²

⁸¹⁴ IAS, F:56.7.502/1935

⁸¹⁵ AV,F:126. VIII 5185/1939, F:56.8.229/1937

⁸¹⁶ IAS, F:57.3276/1939

⁸¹⁷ IAS, F:57. 1987/1939

⁸¹⁸ Aleksandar i Ernest Lenard su bili deportovani 1943, Aleksandar je stradao je u logoru Aušvic, dok je Ernest preživio, vratio se u Suboticu, gde mu je i vraćena radionica na adresi Trg Kralja Tomislava. IAS, F:68. Nacionalizacija, dosije br. 252..

⁸¹⁹ Kao obrazloženje konfiskacije je navedeno da su braća Lenard "privredno saradivali sa okupatorom i svoju preduzetničku spremu stavljali na raspoloženje, dozvolivši da fabrika i dalje proizvodi predmete koji su jačali ekonomsku snagu i ratni potencijal neprijatelja." IAS, F:68. XIII 636/1948

⁸²⁰ Jene Špicer je rođen u Staroj Pazovi, 1896. godine

⁸²¹ Bela Špicer je rođen u Rumi 1898. godine

Jene i Bela, kao stolarski majstori uspevaju 1920. godine da osnuju u Subotici radionicu pod imenom "**Bela Špicer i drug**". Kao korak u daljem uspešnom razvoju firme, braća odlučuju da 1924. godine pokušaju da utemelje deoničko društvo, u koje oni ulažu svoju radionicu sa opremom. Emitovali su 10 000 deonica nominalne vrednosti 100 dinara po komadu. Pošto su mašine iz radionice procenjene na 276 000, ručni alat na 46 265, materijal i polugotova roba na 120 060, a gotova roba na 118 969 dinara, time oni postaju većinski akcionari, sa paketom od 50 600 deonica, i stiču pravo upravljanja, odnosno postavljanja Upravnog odbora. Ostalih deoničara, pretežno Jevreja iz subotičkog privrednog staleža, koji su bili ubeležili manji broj akcija, bilo je još 32. Među njima su bili *Bela Vajnhut* (*Weinhut Béla*) - tvorničar, *Karolj Špicer* (*Spitzer Károly*) - gradevinar, braća *Engler* i braća *Donat* - trgovci.⁸²³

Firma se bavila proizvodnjom drvenarije za domaćinstvo- stolica, čiviluka; drvenih igračkaka - konjića za lujanje, opreme za stoni tenis i saonica; školskog pribora - lenjira i kutija za pera te ornamentalnih artikala.⁸²⁴ Bila je jedina sa takvim asortimanom proizvoda u Vojvodini. Zapošljavala je do 50 radnika. Ipak nije uspela duže da se održi. Prvi znaci slabijeg poslovanja ispoljavaju se već 1926. godine. *Đeno Špicer* napušta te godine Suboticu. Tada firma i istupa iz subotičkog "Udruženja trgovaca i industrijalaca". U 1929. godini firma prestaje sa radom i ubeležava gašenje registracije.

Braća su u Subotici posedovala nekretnine, kuću čija je vrednost 1929. godine procenjena na 150 000 dinara, a koja je bila kod banke opterećena na istu sumu.⁸²⁵ Po podacima banke, tada su zalihe robe bile u vrednosti 200 000 dinara, 50 000 su iznosila potraživanja a 100 000 dinara dugovanja.

Razlozi za prekid rada su visoka carina uvedena za uvoz drveta iz Erdelja i slabe veze sa dobavljačima iz Bosne, te opšta ekonomska kriza.

Radionica se do 1926. godine nalazila u Jugovićevoj ulici br. 7, a od tada u Badalićevoj ulici br. 5.⁸²⁶

"BRAĆA PLETL"

Josip Lasner (*Lassner*)⁸²⁷ i *Liza Stantić* su bili osnivači preduzeća koje je ubeleženo u registar Ce VII 22 - 1922. godine. Polje delatnosti je bilo "obrađa rudnih roba i izrada mrtvačkih sanduka". Braća *Pletl*, *Antun*⁸²⁸ i *Josip*, kupuju tu firmu 1925. godine, od kada i nosi njihovo ime. *Antun* je uložio 60% a *Josip* 40% potrebnog kapitala.⁸²⁹ Preduzeće, koje se nalazilo na adresi *Miloša Obilića* (i danas ulica nosi to ime, prim. aut.) 26 i pod njihovim vlasništvom će nastaviti da se bavi sa izradom metalnih i drvenih mrtvačkih sanduka. Braća *Pletl* su pored ove firme imala i "pogrebni zavod" koji je radio na adresi *Trg Ćirila i Metoda* (*Trg žrtava fašizma*) 2.⁸³⁰

⁸²² IAS, F:43.123/1927

⁸²³ AJ, F:65.2409.1425

⁸²⁴ "Ornamentalni artikli" su bili njihov izvozni proizvod koji je dospao i na tržište SAD.

⁸²⁵ IAS, F:43.123.

⁸²⁶ *Gavra Budišin, Fabrika igračkaka brće Špicer, Ex Pannonia I, Subotica 1996, st. 165 - 174. Magacin je izgrađen 1926. godine. IAS, F:47. III 6/1926*

⁸²⁷ *Josip Aleksandra Lasner je rođen 1880. godine u Alba Juliji (danas Rumunija). Od 1906. do 1911. godine, nalazio se u Subotici, 1911 - 1915. u Budimpešti, 1915 - 1927. opet u Subotici, 1927 - 1931. u Italiji (Garda), 1931 - 1931. ponovo u Subotici, 1932 - 1933 u Beču, a 1933 - 1935. u Zagrebu. IAS, F:68. XII 2126/1948. Nakon rata vraća se u Suboticu i zapošljava u gradskom preduzeću "Jež".*

⁸²⁸ *Antun Pletl je rođen 1894. godine u Subotici. bavio se trgovinom metalne robe. Šematizam industrije Dunavske banovine, Beograd 1940, st. 100/*

⁸²⁹ IAS, F:43.125.

⁸³⁰ U Subotici je pored registrovanih firmi - pogrebnih zavoda, u 1936. godine postojalo i 8 privatnih pogrebnih udruženja. IAS, F:47.IV 5498/1936. I ova firma braće *Pletl* je nakon rata prešla u državno vlasništvo.

Najveći broj zaposlenih radnika je dostizao 50. U 1932. godini bilo ih je samo 25, a proizveli su 600 metalnih i 1300 drvenih mrtvačkih sanduka. Slična je bila situacija i 1939. godine, kada je bilo 27 zaposlenih radnika, koji su ostvarili 35% od maksimalnog godišnjeg kapaciteta, proizvevši 500 metalnih i 500 drvenih mrtvačkih sanduka.⁸³¹ Ovo preduzeće se nalazilo na granici između zanatske radnje i industrijskog postrojenja.

Nakon rata, pošto je utvrđeno da je *Antun Pletl* bio u redovima mađarske vojske, preduzeće je 1945. godine konfiskovano a zatim preneto u državnu imovinu. Nastaviće da radi u okviru "**Državne stolarske radionice**".⁸³²

"BRAĆA ŠIPOŠ"

Začetak ova firma ima u radionici koja je osnovana još 1860. godine. Nakon 1918. godine ona je registrovana kao vlasništvo braće *Karla i Lajoša Šipoša*. Nalazila se u ulici Oslobođenja (danas Marksov put) br. 3. Oni su, po izveštaju subotičke "Opšte i kreditne banke d.d." iz 1927. godine, bili vlasnici jedne kuće i "fabrike nameštaja".⁸³³ To je zapravo bila mašinska stolarska radionica, koja je imala 15 do 20 radnika, i bavila se izradom drvenih delova za pokućstvo i nameštaja. U 1927. godini, firma je preregistrovana u oblik "javnog trgovačkog društva" i upisana u sudski registar Ct IX 166, pod imenom "**Šipoš Karla sinovi**". Preregistracija na inokosnu firmu izvršena je 1938. godine (registar Ce VIII 73).

Maksimalni godišnji kapacitet je iznosio 200 do 250 garnitura nameštaja.

Iz spisa nastalih povodom jednog sudskog spora koji su braća *Šipoš* vodila sa sopstvenom majkom, saznajemo da su smatrani zanatlijama, bez velikih ekonomskih mogućnosti.⁸³⁴ Ipak i njihovi zaposleni radnici stupali su u štrajkove i tarifne pokrete, da bi se izborili za povećanje nadnica i poboljšali radne uslove.⁸³⁵

Tokom rata preduzeće je demontirano i prenetu u Mađarsku (Új Pest).

Mihajlo, sin *Karla Šipoša*, nastavio je nakon rata porodičnu tradiciju i vodi zanatsku stolarsku radionicu.

"SENTI I VIRAG"

⁸³¹ Maksimalni godišnji kapacitet proizvodnje je iznosio 1500 metalnih i 2500 drvenih mrtvačkih sanduka. Kosta Petrović, nav. delo. st. 139.

⁸³² IAS, F:68. XIII 636/1948. Januara 1945. godine subotičkoj Komandi masta stigao je izveštaj o tome da se nekoliko ruskih vojnika uselilo u taj objekat, provalilo u magacin i radionicu i načinilo štetu na zalihama robe i materijala. IAS, F:68. Nacionalizacija 326.

⁸³³ IAS, F:43.122.

⁸³⁴ Pošto ih je 1937. godine majka tužila tražeći da je izdržavaju, oni u svoju odbranu navode da rade samo po porudžbinama, da su samo zanatlije a ne industrijalci, te da nemaju skoro nikakve zarade. I zaista, po presudi su bili obavezni da majci isplaćuju samo 400 dinara mesečno, a ne 1000 koliko je ona zahtevala. IAS, F:57. 3192/1937

⁸³⁵ Izveštaj Gradskog načelstva o jednom štrajku glasi: "Danas pre podne (1.03.1937.) 10 radenica u preduzeću Šipoš Karla stupilo je u štrajk. Razlog štrajku je navodno neudovoljavanje zahtevu radenica u štrajku od strane poslodavca Šipoša, koji se sastoji u tome da su radnice zahtevale otpust jedne radenice zaposlene u istom preduzeću, koju je sindikalna organizacija isključila iz svojih redova, navodno zbog nedostojnog ponašanja". Kasnije iste te godine, od 1. jula, deo radnika, njih 10 od ukupno 20 zaposlenih, štrajkvali su zahtevajući potpisivanje novog kolektivnog ugovora. Krajem godine on još nije bio potpisan, a većina radnika je napustila firmu. Ostalo je samo 3 pomoćnika i 4 šegrta - učenika. IAS, F:57. 4951/1937

Stolarska radionica "za umetnički nameštaj, portale i građevinu"⁸³⁶, mada je bila član "Udruženja trgovaca i industrijalaca", po karakteristikama proizvodnje bliža je zanatstvu nego industriji. Vlasnici su posedovali dve kuće (Sudarevićeva 54,56), gde se nalazila radionica i magacin.⁸³⁷ Subotička "Opšta kreditna banka d.d." ih je preporučivala za dobijanje kredita.⁸³⁸ Imali su poslovnu saradnju sa varaždinskom fabrikom nameštaja i stolica "Thonet".

U teškoće sa naplatom svojih potraživanja ulaze 1929. godine. Tada beleže aktivu od 525 026, a pasivu od 340 136 dinara. Te godine i padaju pod stečaj.⁸³⁹

"CIGLER, KAIĆ I DRUG"

Firma pod tim nazivom je radila od 1919. do 1926. godine. Bila je ubeležena u sudski registra CT VII 128, 1.5.1919. godine. Njeni suvlasnici su bili *Đula Cigler (Cziegler Gyula)*, *Deže Kaić (Kaits Dezsö)* i *Andor Volenhajmer (Wollenheimer Ándor)*. Bavila se proizvodnjom luksuznog nameštaja i građevinske stolarije. Preradivala je 200 do 300 kubnih metara drveta godišnje. Zapošljavala je do 50 radnika.⁸⁴⁰

U prvo vreme je radila u dvorištu zgrade Arpada Hitera - Bene Sudarevića 4. Tamp ostaje do 1922. godine, kada biva uništena u požaru. Nakon toga, za radionicu je od Marka Stipića kupljena jednospratna kuća u Segedinskim vinogradima. U 1926. godini, zgrada sa radionicom biva prodana gradskim vlastima, za cenu od 450 000 dinara. Grad je planirao da tamo smesti Oblasnu finansijsku upravu.⁸⁴¹ Rad je nastavila u iznajmljenim prostorijama u staroj svilari.

U 1928. godini, *Dezider Kaić* se javlja kao samostalni stolar - zanatlija, sa radionicom u Ostojićevoj ulici br. 8.

"KAIĆ LAJČO, stolarska radnja"

Lajčo Kaić⁸⁴², stolarski majstor, se javlja 1921. godine kao vlasnik radionice za izradu i popravku čamaca. Ona se nalazila na Paliću, na adresi Kanjiški put br. 30.⁸⁴³ Nakon toga registruje i radnju za izradu drvene robe, u Subotici (Zavojna ulica br. 5). Da je sa tim poslovima imao više uspeha nego sa čmcima, svedoči i to, što je radnja 1937. godine bila uvrštena u industrijske kapacitete.⁸⁴⁴ U dopisu "Udruženju industrijalaca, Novi Sad" subotička podružnica tog udruženja, tim povodom je navela: "...obzirim na način proizvodnje, na primenupodele rada, na broj uposlenih radnika, na upotrebljenu motornu snagu, na fabrički karakter cele zgrade preduzeća, dat su svi preduslovi za jedno industrijsko preduzeće."⁸⁴⁵ Zapošljava je do 30 radnika i raspolagala sa 14

⁸³⁶ Tekst iz memoranduma firme, na kome je i podatak da je firma nagrađena i odlikovana zlatnom medaljom i diplomom na privrednoj izložbi "Prvi opšti veliki vašar u Subotici" 1925. godine. Ta manifestacija je priredena u vestibulu Gradske kuće i kasarni 3. konjičkog puka. Organizovao ju je "Savez Gornjobačkih industrijalaca" a neposrednu upravu nad njom je vodio Dušan Manojlović. IAS, F:56.297/1936

⁸³⁷ Dozvolu za podizanje spratne zgrade za radionicu, u Sudarevićevoj 54-56, dobili su 1927, a upotrebnu dozvolu 1928. godine. F:47. III 558/1927

⁸³⁸ IAS, F:43.123.

⁸³⁹ IAS, F:235.37.25/1929

⁸⁴⁰ Damjanović, nav. delo, st. 104. I u 1924. godini zapošljavao je 50 radnika. IAS,F:235. 20. 497/1924

⁸⁴¹ IAS, F:47. XXIV 7/1926

⁸⁴² Lajčo Kaić (Garešnica (u Hrvatskoj) 1894 - ?) od oca nandora i mati Fani Dani.

⁸⁴³ IAS, F:47. XVII 27/1921

⁸⁴⁴ IAS, F:56.8.90/1937.

⁸⁴⁵ isto

raznih mašina, koje je pokretalo 7 elektromotora ukupne snage 18 KS.⁸⁴⁶ Bavila se izradom drvenih dugmadi, dečijih igračka, drvenih potrešina za domaćinsto i ostale sitne drvene robe. Realizacija proizvodnje je 1936. godine imala sledeće vrednosti: drvena dugmad - 250 000 dinara, dečije igračke - 100 000, ostala roba - 40 000 dinara.

Kao zanatska radionica, nastaviće da radi i nakon rata, zadržavši isti asortiman proizvoda.

**

Pore navedenih, još dve manje firme su se bavile izradom drvene robe i "drvene vune". Jedna je bila "**Glid i Rab**", koja se nalazila na adresi Tuk ugarnice 11, a koju je 1932. godine pružio Mikša Sabadoš⁸⁴⁷ (*Szabados*, izvorno porodično ime *Schlezingner*) sa suprugom Šarom⁸⁴⁸ i registrovao kao "Eksport" (Daničićev put 58)⁸⁴⁹. Druga je radila pod imenom "**Titan**" na adresi Željeznička ulica 16, a bila je registrovana kao "tvornica za izradu drvene vune". Njena vlasnica je bila *Lea Herman*. Obe radnje su kao sirovine koristile jelovo drvo (95%) i prerađivale ga u "drvenu vunu".⁸⁵⁰

"JENE VAJS, tvornica četaka"

Radionicu za izradu četak osnovala je porodica *Vajs (Weiss)* još 1886. godine. Začetnik tog posla je bio *Šandor (Sándor) Vajs*, rodom iz Kule, bio je zantlija - četkar. Supruga mu je bila subotičanka *Aleksandra Sidonija Grünfeld (Grünfeld)*. I njihov sin *Jene (Jenö)*⁸⁵¹ nastaviće porodičnu tradiciju. Vajsovi su imali kuću koja se nalazila u I krugu, br. 331⁸⁵² gde se u prvo vreme nalazila i radionica.

Sa proširenjem posla nakon I sv. rata, prilaze i izgradnji nove spratne radionice. Dozvola za podizanje zgrade u Tolstojevoj ulici br. 17 je izdata 1922. godine.⁸⁵³ Iste godine uvoze i mašine iz Nemačke i Austrije⁸⁵⁴, a iz Beča doalzi i mehaničar *Josip Pšibil*, koji je radio na njihovom montiranju i održavanju.

Jedna zanimljivost je vezana za radnu snagu u ovom preduzeću. U saradnji i uz odobrenje gradskih i državnih vlasti, ono je imalo dozvolu da zapošljava zatvorenike iz subotičkog okružnog zatvora. Ukupan broj radnika se kretao od 120 do 200. Nije na poznato koliko su iznosile njihove nadnice, ali su službenici 1929. godine zarađivali 2000 do 2500 dinara mesečno.

Preduzeće je proizvodilo sve vrste četaka, a posebno je bilo poznato po onima za mlinove i industriju. Polovinom dvadesetih godina spadalo je u najveće te vrste u čitavoj zemlji.⁸⁵⁵

Pored prodaje na domaćem tržištu, veći deo proizvodnje je bio namenjen inostranstvu, izvezio se mahom u Nemačku i Grčku.

⁸⁴⁶ isto

⁸⁴⁷ Mikša Sabadoš (1873-1944)

⁸⁴⁸ Šara Sabadoš, rođena Bek (1879-1944). Supružnici Sabadoš su stradali u Aušvicu. Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941-1945, Subotica 1948, st.48.

⁸⁴⁹ IAS, F:47. I 6439/1934

⁸⁵⁰ isto

⁸⁵¹ Jene Vajs (Subotica 1887-1925)

⁸⁵² Nakon prenumerisanja 1921. godine to je Sučićeva ulica. Novo numerisanje kuća grada Subotice, Subotica 1922, st. 12.

⁸⁵³ IAS, F:47. III 62/1922

⁸⁵⁴ IAS, F:47. XIX 760/1922

⁸⁵⁵ Stanojlović, nav. delo, st. 107. Tu se iznosi ocena da "...spada u najveća preduzeća ove vrste kod nas."

Nakon rane smrti *Jene Vajsa*, 1925. godine, vođenje preduzeća je preuzela njegova majka *Aleksandra Sidonija*⁸⁵⁶, i registrovala ga na svoje ime (registar A 91, 24346/1926). No, ekonomski polet i dobri rezultati poslovanja iz predašnjeg perioda, više nisu bili nikada dostignuti.

U 1927. godini proizvodnja se odvijala i u prostorijama Okružnog suda.⁸⁵⁷ Firma 1932. godine pada pod stečaj.

"STUBOŠTIT K.D."

Firma pod tim imenom je registrovana 1932. godine, u obliku komanditnog društva (sudski registar društvenih firmi Ct XI/908 st. 27.). Kao svrha preduzeća je bilo upisano: "obrađivanje drvenih stubova u svrhu zaštite od truleži i prodaja istih". Tehnologiju za te poslove, i to patentom zaštićenu, imao je unutrašnji član firme inženjer elektrotehnike *Đorđe Defreševil (George Defrescheville)*⁸⁵⁸. Spoljni članovi su bili *Pera Vujković*, *Lajoš Bek (Beck)* i *Henrik Levental (Löwntal)* - trgovaci. Osnivački kapital je iznosio 800 000 dinara.

Od 1934. godine se kao jedini vlasnik javlja *Pera Vujković*. Izvršena je i preregistracija na inokosnu firmu (registar Ce VIII 656 st. 46). U daljem periodu, preduzeće će pod imenom "**Stuboštit, Frescheville & Co.**" nastaviti da radi, ali više ne u Subotici, nego u Bosni (*Zavidovići*), sredini bogatijoj sirovinama za tu delatnost - drvenim oblicama.

**

U svom bogatom proizvodnom programu, fabrika "**Štirak, Samuel Kopp d.d.**", imala je kao dopunu svog osnovnog asortimana i izradu amablaže, odnosno buradi. Ona je osnovana 1919. godine, od strane jevrejske porodice *Kop (Kopp)*. Radila je u čitavom međuratnom periodu na adresi Majšanski vinogradi 32, preko puta pogona "**Ferruma**". U okviru tog preduzeća, postojalo je posebno odeljenje za izradu buradi⁸⁵⁹, koje je uz primenu mašinske obrade drveta, moglo da dnevno proizvede do 50 buradi.⁸⁶⁰ Ona su se koristila za ambalažu sopstvenih proizvoda, štirke, čiriza i ostalog. Ukupan broj zaposlenih radnika u fabrici je dostizao 60.

Još neke firme koje su se bavile preradom drveta, koristile su uz svoj naziv i atribut - industrija, mada se po karakteristikama svrstavaju u zanatlijske. Takvi su primeri firmi "**Fridrih Bahinger, industrija okvira za slike**"⁸⁶¹ i "**Erdei Balint, industrija kola i karuca**"⁸⁶².

⁸⁵⁶ Aleksandra Sidonija Grinfeld (1866 - Aušvic 1944)

⁸⁵⁷ IAS, F:235.24.70/1927

⁸⁵⁸ Đorđe Defreševil je bio zaposlen u firmi "Subotička električna željeznica i osvetljenje d.d.". Imao je još nekoliko svojih patenata. Izumeo je 1928. godine aparat koji sprečava krađu struje, zatim "betonske košuljice" za električne stubove i druge.

⁸⁵⁹ U Subotici su 1927. godine bila registrovanana samo dva zanatlije -bačvara, *Kriks Josip* i *Kriks Lajčo*. Zanimljivost je da su još 1828. godine postojala isto samo dva bačvara (*Emericus Magyarodi* i *Jos. Ruff*). vidi: *Stevan Mačković, Zanatlije Subotice u državnom popisu 1828. godine, Ex Pannonia 1, Subotica 1996, st. 41-59.*

⁸⁶⁰ IAS, F: 57.1911/1931

⁸⁶¹ Radionica je registrovana 1922. godine, i nalazila se na adresi *Bene Sudarevića 34*. U 1936. godini na toj adresi je bila prijavljena samo njegova udovica *Vita r. Horvat*. Nakon rata i ta imovina je konfiskovana Odlukom komisije za konfiskaciju nemačke imovine Kf. 81/1945.

⁸⁶² Nalazila se na adresi *Cara Lazara 19*. U 1926. godini je zapošljavala 7 radnika, od toga i jednog stranca, koji je radio kao lakirer. IAS, F:235.22.11.

REZIME

Ova industrijska grana, koja ni po broju preduzeća, tako ni po količini proizvedene, obradene robe ni po broju zaposlenih, nije spadala u veće, uspešno je zadovoljavala potrebe vojvodanskog, pa tako i subotičkog tržišta. Jedan od uslova za njeno razvijanje bila je i bogata tradicija zanatske obrade drveta i stručna radna snaga solidnih kvaliteta.

Tako se i u Subotici razvijala na osnovama razvijene zanatsko-manufakturne proizvodnje. Sva preduzeća sem **“Hrasta a.d.”** izrasla su upravo na takvim temeljima. Snabdevanje sirovinama se vršilo mahom iz uvoza, pa će povišenje carinskih i železničkih tarifa, od kraja tridesetih godina, uz eskalaciju ekonomske krize, predstavljati velike teškoće za njen dalji napredak.

U ovoj industrijskoj grupi, najistaknutiji predstavnici su bile firme: **“Hrast a.d.”** pogon koji je delovao kao deo grupacije **Ferruma**, i za njih obavljao izradu drvenih delova za vagone (ušla u likvidaciju 1929. godine), zatim **“Braća Špicer”** koja je imala široki asortiman razne drvene robe za domaćinstvo, igraćaka i sportske opreme (ušla u likvidaciju 1929. godine), **“Braća Lenard”** koja se bavila i izradom limene i druge robe, **“Braća Pletl”** proizvođači drvenih i metalnih pogebnih sanduka, **“Braća Šipoš”** tvornica nameštaja, kao i fabrika četaka **“Jene Vajs”**.

U akcionarskom društvu – **Hrast**, većina akcija je bila u rukama vlasnika jevrejskog porekla, a slična situacija je bila i u pretežnom delu drugih firmi, gde su Jevreji *Levinger (Löwinger)*- *Lenard (Lénárd)*, *Špicer (Spitzer)*, *Vajs (Weiss)*, bili vlasnici ili većinski akcionari.

FAFELDOLGOZÓ IPAR

Ez az iparág, függetlenül attól, hogy sem a gyárak számát tekintve, sem az előállított végtermék mennyiségét szem előtt tartva, sem a foglalkoztatottak számát figyelve, nem tartozott a nagyobbak közé – sikeresen ellátta a vajdaságiak és a szabadkaiak szükségleteit is. Fejlődésének egyik feltétele a famegmunkálás gazdag hagyománya, és a szolid képességű szakemberek munkája. Szabadkán is a fejlett kisiparból fejlődött ki a fafeldolgozóipar. Minden ilyen jellegű tevékenységet folytató gyár, a **Hrast Rt.**-t kivéve, kisipari műhelyből fejlődött tovább. A nyersanyagot főleg külföldről szerezték be, így a 30-as évek végén, a megnövekedett vám- és szállítási illetékek - a gazdasági válság fokozódásával párhuzamosan - alaposan megnehezítették a munkát. Ebben az iparágban a **Ferrum** csoportosuláshoz tartozó, a vagonok farészeinek kidolgozását végző, 1929-ben felszámolás alá kerülő **Hrast Rt.** volt a legjelentősebb. Rajta kívül meg kell említeni a különböző faárut gyártó (háztartási kellékek, játékok, sportfelszerelés) **Spitzer Testvérek (Braća Špicer)** név alatt szereplő gyárat, melyet szintén 1929-ben számoltak fel. A **Lénárd Testvérek (Braća Lenard)** bádogárut gyártott, a **Pletl Testvérek (Braća Pletl)** fém- és fakoporsókat készített, a **Sipos Testvérek (Braća Šipoš)** bútorgyártással foglalkozott, míg a **Vajs Jenő** kefégyártó volt. A **Hrast Rt.**-ben a részvények többségének tulajdonosai zsidó származásúak voltak, de ez jellemző a fentemlített, többi fafeldolgozással foglalkozó gyárra is, ahol *Löwinger*, *Lénárd*, *Spitzer*, *Weis* vagy tulajdonosai voltak a gyáraknak, vagy a részvények legnagyobb része az ő kezükben volt.

HOLZINDUSTRIE

Nach der Zahl der Betriebe, der Menge der Erzeugnisse und verarbeiteten Produkte und nach der Zahl der angestellten Arbeiter, zählt dieser Industriezweig zu den kleineren in Subotica. Trotzdem konnten die Bedürfnisse des Marktes befriedigt sein. Diese Industrie entwickelte sich dank reicher Tradition im Bereiche der Holzverarbeitung (-handwerks) und sachgemässer Arbeitskraft. Als Grundlage zur Entwicklung der Holzindustrie in Subotica diente die Manufakturproduktion, ausser im Betrieb "**Hrast a.d.**" (Aktiengesellschaft "**Die Eiche**"). Die Rohstoffbeschaffung durch Export hat eine Erhöhung von Zoll- und Eisenbahngebühren verursacht, was nach den 30-er Jahren neben der Wirtschaftskrise grosse Schwierigkeiten in ihrer weiteren Entwicklung zu Folge hatte. Zu den bedeutendsten Firmen dieser Gruppe zählten: "**Hrast a.d.**" welche als Teil der Ferrum Gruppe Holzbestandteile für Waggons erzeugte (liquidiert im Jahre 1929), weiter "**Braća Špicer**" (Brüder Spitzer) erzeugte eine grosse Auswahl verschiedener Holzware für Haushalt, von Spielzeug und Sportausrüstung (liquidiert im Jahre 1929.), "**Braća Lenard**" (Brüder Lenard) erzeugte Blech- und andere Ware, "**Braća Pletl**" (Brüder Pletl) -Erzeugung von Holz- und Metallsärge, die Möbelfabrik "**Braća Šipoš**" und die Bürstenfabrik "**Jene Vajs**". In der Aktiengesellschaft "**Hrast**" war der Grossteil der Aktien jüdischer Herkunft, das ist übrigens charakteristisch für die meisten Betriebe wie z.B. in den Firmen wo *Löwinger-Lenard, Spitzer, Weiss* die Aktionäre waren.

INDUSTRIJA PAPIRNE ROBE I GRAFIČKA INDUSTRIJA

"Industrije papira u Vojvodini nema uopće, a jedva da će se ona tamo i razviti, jer u njoj nema ni najvažnijeg uslova za razvoj te industrije: šume i drveta."⁸⁶³ Prerada gotovog papira i izrada razne papirne robe je isto bila slabo razvijena i retko se uzdizala sa manufakturno zanatskog nivoa na razinu industrije.

Pored pogona za preradu papira i štamparija u ovu grupu su svrstane i firme koje su se bavile izradom robe od celuloida.

U Subotici su se preradom papira i izradom razne robe od te sirovine, bavile sledeće firme:

"ORIENT"

Ta radionica je bila u vlasništvu *Adolfa Dojča (Deutsch)*. U 1933. godini je radila sa 10 zaposlenih radnica. Pogonsku snagu je obezbeđivao elektromotor od 1,5 KS. Te godine je proizvela 300 000 komada papirnih muštikli, koje su i bile njen glavni prizvodni artikal. Puni godišnji kapacitet, koji je iznosio 100 000 kutija po 100 komada muštikli, mogao je da zadovolji potrebe čitavog jugoslovenskog tržišta.⁸⁶⁴ U 1937. godini zapošljava 16 radnica. Po jednom izveštaju subotičkog "Udruženja Industrijalaca": "...radne prostorije imaju fabrički karakter" pa ono predlažu da se vodi kao industrijsko preduzeće.⁸⁶⁵

"INDUSTRIJALNO I KOMERCIJALNO D.D."

⁸⁶³ Aleks. Stanojlović, nav. delo, st, 150.

⁸⁶⁴ IAS,F:235.35

⁸⁶⁵ IAS,F:56.8.50/1937

Firma je osnovana je 1914. godine pod imenom "**Ipari és kereskedelmi r.t.**". Kao cilj je navedeno: "...proizvoditi sve vrste papira i papirnih tvorevina, štampanjem i trgovina papirom i papirnom robom".⁸⁶⁶

Svoj mašinski park je proširila 1931. godine, kupovinom opreme od firme "**Lipšic**", a 1932. godine uvozi mašine za proizvodnju toalet papira iz Nemačke.

U 1933. godini ima glavnica od 300 000 dinara podeljenu na 300 deonica. Tada su najveći deoničari bili: *dr Miloš Pavlović, dr Samuilo Kertes (Kertész)*⁸⁶⁷, *Josip Vaci, Aleksandar Lipšic i dr Miloš Rafajlović*, advokat⁸⁶⁸ sa po 30 deonica.

Krajem 1935. godine, usled gubitaka izraženih po godišnjem bilansu, donešena je odluka o likvidaciji firme.

"UNIO"

"**Unio, industrija za izradu papira**" registrovana je 1932. godine sa glavnicom od 250 000 dinara.⁸⁶⁹ Vlasnici su bili *Kunec (Kunetz) Đorđe i Irena (rod. Karo)*. Nalazila se i IV krugu, Ulica Prestolonaslednika (?) 39. Proizvodila je papirnu konfekciju i kese. U 1932. godini su proizveli 20 vagona papirnih kesa. Pogon su im obebeđivali elktromotori, snage 12 KS. 1933. godine, kada su preradili 30 vagona hartije, imali su 28 radnika⁸⁷⁰, 1935. - 30 a 1939. - 40 zaposlenih. Van Subotice su 1935. godine prodavali 83% svoje proizvodnje. Uvozili su sirovine, papir iz Čehoslovačke i Austrije. Problemi sa naplaćivanjem trošarine, i na sirovine, hartiju koju su koristili za dalju preradu, predstavljali jedan od stalnih problema i za ovu firmu.

"LIPŠIC I LAMPEL"

Moric Lipšic (Lipsitz Moritz) sa suprugom *Lampel Irmom*⁸⁷¹ bavio se štamparskim poslovima od početka veka. No, tek nakon njegove smrti, kada se *Irena* preudala za *Aleksandra Salamona Lipšica*⁸⁷² firma je protokolisana, 1914. godine. (Ct VII 47).

"Firma postoji cca 25 godina, protokolisana je međutim tek godine 1914. Vlasnici firme su udova *Lipšic Moritza*, rođena *Irena Lampel*, udata sada za *Salamon Alaksendra Lipšic*."⁸⁷³ *Aleksandar* gradi 1922. godine radionicu u dvorištvu svoje kuće Trg Kralja Tomislava 7. (odnosno na uglu Trumbičeve, danas Petefi Šandora).⁸⁷⁴ Bavila se prodajom kancelarijskog materijala, proizvodnjom papirnih roba i štampanjem.⁸⁷⁵ Vlasnici su 1926.

⁸⁶⁶ IAS, F:86. Ct VII 40

⁸⁶⁷ *Samuilo Kertes* (naknadno promenio prezime, rođen kao *Krausz*) (Subotica 1882 - Aušvic 1945)

⁸⁶⁸ *Dr Miloš Rafajlović* (1884-1954), advokat, rodom iz Batonje, optirao za jugoslovensko državljanstvo i naselio se u Subotici. Kao "glavni gradski fiškal" (advokat) radio od 1927. godine. Supruga mu je bila *Zorka Ludaić* (1892-1949). Angažovan u javnom političkom životu, više puta postavljan u gradsku skupštinu. Bio je ipredsednik Šahovskog kluba. Važio je dobro situiranog, polovinom tridesetih godina imao je i 167 k.j. zemlje u Staroj Moravici, IAS, F:47. IV 5874/1936

⁸⁶⁹ Registar E 16/1932. IAS. F:57.I 1002/1932

⁸⁷⁰ IAS, F:235.35.242

⁸⁷¹ *Irma Lampel*, (1886- Aušvic 1944)

⁸⁷² *Aleksandar (Mór) Lipsitz* (1881 - Aušvic 29.6.1944), od oca *Mór-a* a mati *Baron Marije*.

⁸⁷³ IAS, F:43.122.

⁸⁷⁴ IAS,F:47.Inž.odl.986/1923.

⁸⁷⁵ IAS, F:235.330/1929

"...imali kuću vrednosti 400 000 dinara i stalno i veliko skladište".⁸⁷⁶ "Skromnim početnim sredstvima pretvorena je radnja sukcesivno u jednu modernu trgovinu." Na memorandumu firme (iz 1921. godine) stajalo je "**Lipšic i Lampel, velika trgovina papira, poduzeće za izdavanje knjiga i kalendara**".⁸⁷⁷ Od Ministarstva prosvete su 1919. godine dobili ovlaštenje za štampanje školskih knjiga. Pored toga su bili i "besprekorni liferanti državnih železnica". Proizvodili su vozne karte za njih. Maksimalni godišnji kapacitet je iznosio 120 vagona papirne robe.⁸⁷⁸

Lipšic Aleksandar nastaviće od 1927. godine kao jedini vlasnik da vodi firmu čija se radionica tada već nalazila u Štrosmajerovoj ulici 16.⁸⁷⁹ U vlasništvu porodice *Lipšic* bila je i susedna zgrada, Štrosmajerova 18. Pored toga su imali kuću i u Beogradu. Nakon rata, obe kuće u Subotici i ona u Beogradu kao i firma, su nacionalizovane.⁸⁸⁰

I u tom periodu štampao je vozne karte za Direkciju državnih železnica. U 1932. godini dobio je posao za izradu 37 miliona komada karata u vrednosti 670 000 dinara. Ta količina je iznosila 4 vagona. Izradio je 32 455 000 kom. u težini od 36 000 kg.⁸⁸¹ U 1937. godini, mada ima samo obrtnicu za proizvodnju robe od papira, poseduje rotacionu mašinu i bavi se i štampanjem, pošto je pružio bivšu štampariju "**Sv. Antala**". Pored ostalog je štampao "Bibliju" i "Mali ketehizam". Zbog takvog neovlaštenog rada bio je kažnjen.⁸⁸²

Sa suprugom *Irmom* i *Aleksandrom Deakom* kao spoljnim članom, 1940. godine je registrovao komanditno društvo pod imenom "**Grafika**" za trgovinu hartijom i kancelarijskim materijalom.

Ratni period i za bračni par *Lipšic*, kao i za ogromnu većinu subotičkih Jevreja, donosi stradanja i progone. Nakon njihove deportacije, radnju im preuzima *Buza Ernest*, koji se od 1.1.1944. godine javlja kao zakupac radionice. Pošto je bračni par *Lipšic* stradao u Aušvicu, a nisu imali dece, u 1948. godini se kao naslednici javljaju Aleksandrova sestra i njen sin.⁸⁸³

Izradom robe od celuloida su se bavile sledeće firme:

"VAJNHUT I SINOVI"

Radionica pod tim imenom je osnovana još 1899. godine. Kao vlasnici su 1904. godine, kada je registrovana kao javno trgovačko društvo (Ct IV 89), bili upisani *Vajnhut* (*Weinhut*) *Adolf* i sinovi *Bela* (*Béla*) i *Nandor* (*Nándor*). Veći deo proizvodnje, razne robe od celuloida, u periodu pre rata, izvozila je u inostranstvo, u Egipat, Palestinu i Tursku.⁸⁸⁴ Imala je i svoja zastupništva u inostranstvu. Nakon 1918. godine se javlja kao "**Fabrika celuloidne robe**", koja je upisana u sudski registar Ct V 146. Proizvodila je okovratnike, lepeze i dečije igračke.⁸⁸⁵ Zbog raznih otežavajućih okolnosti, visoke vozarine, uvoznih carina, itd, nije više bila u stanju da izvozi svoju robu, nego je plasira širom zemlje. Kao

⁸⁷⁶ IAS, F:43.122.

⁸⁷⁷ IAS, F:47. XIX 158/1921

⁸⁷⁸ IAS, F:235.22.928

⁸⁷⁹ Na adresi u kući u Štrosmajerovoj 16 radila je i antikvarnica i papirnica. To je bila i adresa inž. Bene Mačkovića. (kuću je sagradio Mačković....?)

⁸⁸⁰ IAS, F:68. V 367/1950. Mašine i oprema iz pogona u Štrosmajerovoj su ustupljene štampariji Minerva. IAS, F:68. Nacionalizacija 258

⁸⁸¹ IAS, F:235.32.111/1932

⁸⁸² IAS, F:57.5828/1937

⁸⁸³ IAS, F:68, XVI 3/1948

⁸⁸⁴ IAS, F:235.24.42/1927

⁸⁸⁵ U publikaciji Aleks. Stanojlović, st. 189, ima reklamnu stranicu sa reklamom na kojoj je predstavljen njen asortiman.

partner u firmi se 1923. godine pojavljuje i *Dajč (Deutsch) Adolf* Po proceni "**Opšte kreditne banke d.d.**" iz Subotice firma u 1926. godini ima robe na zalihama u vrednosti 300 000 dinara, uređaji vrede 400 000 a kuća u centru vredi 1 000 000 dinara.⁸⁸⁶ U 1927. godini objekat je izgoreo u požaru i firma je ugašena.⁸⁸⁷

"**Adria tvornica celuloidne robe**", firma *Adolfa Haja (Hay)*⁸⁸⁸ je bila manjeg obima. Radila je sa motorom od 1 KS i sa 3-5 radnica. Ona je 1924. godine po procenama, imala kapital od 400 000 dinara, vrlo dobru reputaciju, dobre proizvode, ali i probleme sa naplatom; potraživala je 125 000 dinara, a dugovala 1 400 švajcarskih franaka.⁸⁸⁹

"**Udruženje Industrijalaca**" ju je 1935. godine uvrstilo među ona preduzeća koja se neće voditi kao industrijska. Radnja se nalazila u ulici Boška Vujića 18. U 1937. godini, vlasnik je prijavio prekid rada.

ŠTAMPARIJE

Grafička struka, odnosno štamparstvo ima duboke korene i dugu tradiciju u Subotici. Naš grad je bio drugi sa teritorije današnje Vojvodine, posle Novog Sada, koji je dobio štampariju. Još početkom četrdesetih godina XIX. veka u Subotici je bilo pokušaja da se utemelji štamparija. Ime *Karla Bitermana (Bittermann)* ostaće zapamćeno u kulturnoj istoriji Subotice, pošto je on uspeo da 1844. godine obezbedi tehničke pretpostavke ali i izdejstvuje sve potrebne dozvole i osnuje prvu štampariju.⁸⁹⁰ Do 1918. godine štamparstvo se solidno razvilo i to će predstavljati osnovu za dalji posleratni razvoj u toj struci. Od subotičkih štamparija koje su radile u novoj jugoslovenskoj državi, jedna je bila u gradskom vlasništvu, jedna u državnom a ostale u privatnom, kao akcionarska društva ili u vlasništvu pod pojedinaca.

Zanimljivo je istaći da je sa promenjenom političkom i kulturnom situacijom od 1918. godine, rasla i potreba da stručni grafički radnici - slovoslagači koriste i novi državni jezik, pa je upravo zbog toga subotički Senat u 1919. godini i finansirao jedan kurs za njih, na kojem su učili "bunjevačko - srpski jezik". Molbu da se to realizuje, aprila 1919. godine je podneo *Nikola Dedakin*, slovoslagač, delovođa "**Minerve, štamparije i nakladništva d.d.**". Senat ju je usvojio i odredio da kurs traje 8 nedelja, a za predavača prihvatio profesora *Šimu Pilića*, kojem je isplatio honorar od 1000 k.⁸⁹¹

U Subotici su u međuratnom periodu radile sledeće štamparije:

"ERNEST FIŠER"

Još 1897. godine, štampar *Nikola Tomić* otvorio je svoju štampariju, koja će u narednom periodu promeniti niz ortaka i vlasnika. Od 1907. godine je u vlasništvu *Ernesta Fišera (Fischer Ernö)*⁸⁹² i nosi ime "**Hungaria**", da bi se ono od 1918. godine promenilo i

⁸⁸⁶ IAS, F:43.127

⁸⁸⁷ IAS, F:70. 13025/1946

⁸⁸⁸ IAS, F:235.563/1931.

⁸⁸⁹ Iz izveštaja Trgovačkoj Komori u Novom sadu. IAS, F:235.20.505/1924

⁸⁹⁰ 125 godina štamparstva u Subotici, (1844-1969) Jubilej Grafičkog zavoda "Panonija" u Subotici, Subotica 1969. i Ištvan Sentderdi, Predgovor, Subotička bibliografija 1970 - 1918, sv II, Subotica st. 5-8.

⁸⁹¹ IAS, F:47. II 75/1919

⁸⁹² Ernest Fišer je rođen u mestu Nadseleš (Nagyszölos) u Mađarskoj, 1883 godine, od oca Hermana i majke Marije Tabak. Supruga mu je bila Ilona r. Dorner, sa kojom je imao kćerku Žužanu. Optiranjem je, zajedno sa porodicom, 1923. godine, stekao jugoslovensko državljanstvo. IAS,F:47, I 45/1926. Stradao je u nemačkom logoru Štrashof (Strasshoff), 1944. godine.

glasilo "**Fernest**". Adresa štamparije je bila Karadžićeva ulica 26. *Ernest Fišer* je planirao 1926. godine da na postojećoj parceli, uz postojeći objekat dogradi i jednu novu zgradu za štampariju. Izrađeni su i tehnički nacrti, ali je on odustao od gradnje.⁸⁹³ Preduzeće se bavilo i knjigovezačkim poslovima, izradom reljefa, graviranjem, litigrafijom, izradom kartonskih kutija i kartonske robe te štampanjem. Učestvovalo je na licitacijama za štampanje železničkih vozničkih karata, što je bio posao koji im je obezbeđivao dobru zaposlenost i zaradu. Pored toga *Ernest Fišer* je 1927. godine poslao jedano cirkularno pismo subotičkim privrednicima u kojima ih obavještava da planira da pokrene list "Ekonomski glasnik", ali nije uspeo da realizira tu ideju.⁸⁹⁴

U 1918. godine ima 15, a 1923. godine već 120 radnika, po podacima iz lokalnog lista "Nova pošta"⁸⁹⁵. Zapošljava i strane radnike, "pošto su oni vode cele moje štamparije i papirne industrije, a koji stručnjaka nisam u stanju u našoj zemlji naći" pisao je subotičkom "**Udruženju industrijalaca**."⁸⁹⁶ Tako je kao graver, 1925. godine zaposlen *Nikola Fleš*, mađarski podanik.⁸⁹⁷

U 1928. godine firma nosi ime "**Grafički umetni zavod**" i zapošljava do 30 radnika. U 1931. godini ima 51 radnika a 1933. - 35. Raspolagala je sa 4 elektromotora snage 6 KS. Sa radom prestaje 1938. godine.

Nakon rata, štamparija je nacionalizovana. Udova osnivača, *Jelena r. Borner*, uputila je 1950. godine molbu gradskim vlastima da joj se vrati jedna mašina za slaganje iz nacionalizovane štamparije, ali je odbijena.⁸⁹⁸

"ŠTAMPARIJA DIREKCIJE DRŽAVNIH ŽELJEZNICA"

Štampariju **Šlezinger** (Schlesinger)⁸⁹⁹ osnovanu 1867. godine, koja je bila druga u gradu, 1920. godine kupuje od osnivačevog sina "**Direkcija državnih željeznica**". Inicijator za kupovinu je bio prvi direktor subotičke Direkcije inženjer *Milan Đorić*. Cena je bila 960 000 kruna. Štamparija se sastojala od nekoliko manjih zastarelih mašina na ručno-nožni pogon, nekoliko stelaža i regala i oko 1600 kg slova.⁹⁰⁰ Time će se ona naći pod državnom, odnosno upravom Ministarstva saobraćaja i od male zanatske, izrašće u štampariju koja 1930. godine zapošljava 120 radnika. Izvršeno je i njeno preseljenje iz *Manojlovićeve* ulice u zgradu Direkcije (Trg vojvode Putnika 2), u podrumske prostorije. Poboljšana je i tehnička opremljenost nabavkom novih mašina za slaganje. Iz Ljubljane i Zagreba su stigle mašine za štampanje kartonskih vozničkih karata. Slogača mašina "Linotyp" je nabavljena 1929. godine.⁹⁰¹

U savezničkom bombardovanju, 18.09.1944. godine, zgrada Direkcije je stradala, dobila je 9 pogodaka.

"BRAĆA FIŠER" ("BRAĆA ČERVIK")

Osnovao ju je 1891. godine *Ferenc Kardoš* (*Kardos*), da bi se od 1894. kao vlasnici, ortaci javili *Mavro Kraus* (*Krausz*) i *Mavro Fišer* (*Fischer*), grafičari, čiji će sinovi, *Antal*

⁸⁹³ IAS, F:47, III 261/1926

⁸⁹⁴ Koloži, nav. delo ?

⁸⁹⁵ "Nova pošta", br. 92, 17.10.1923. st. 23.

⁸⁹⁶ IAS, F:235.21.109/1925

⁸⁹⁷ IAS, F:235.22.806/1925

⁸⁹⁸ IAS, F:68. V 183/1950

⁸⁹⁹ Aleksandar Šlezinger (Schlesinger) se od 1897. godine javlja kao Sabadoš (Szabados) Šandor (Sándor).

⁹⁰⁰ IAS, F:316.4.3.

⁹⁰¹ IAS, F:316.4.3.

(Antun), Imre (Mirko) i Jozsef (Josip)⁹⁰², nastaviti očevim stopama. Nosila je ime "**Fišer i Kraus**". Antun Fišer se školovao za cinkografa u Budimpešti. U 1921. godini bilo je zapolseno 10 radnika.⁹⁰³ Zanimljivo da ni jedan od njih nije bio rođen u Subotici. Među radnicima su bila i braća Červik, iz Bačke Topole, Ladislav (r.1894.) i Andrija (r. 1888.) Oni će 1926. godine i preuzeti vođenje poslova i dati firmi svoje ime. Imali su obrtnicu - A 73/1931 za " štamparske i cinkografske poslove, izradu klišea i pečata od gume, bakra i čelika." Radili su sa rotacionom mašinom. Štamparija se nalazila u ulici Augusta Šenoa 12. To je bila nekadašnja kuća profesora Ivanji Ištvana, koju su 1920. godine kupili Fišerovi, dogradili sprat i tamo uredili štampariju. Imali su filijalu Novom Sadu koja je obustavljena 1932. godine. Radnici su, 1939. godine, zavisno od kvalifikacije, imali nadnice od 100 do 200 dinara. U toku sklapanja novog kolektivnog ugovora, te godine, vlasnici su uručili otkaze za 4 radnika.⁹⁰⁴

Sa početkom rata Antal Fišer je prodao prostorije štamparije sa opremom Gezi Papu (Papp) za sumu od 50 000 penga.⁹⁰⁵ Nakon rata taj pogon će biti pripojena "**Minervi**".

"ŠTAMPARIJA SVETOG ANTUNA I KNJIŽEVNO PODUZEĆE KAO ZADRUGA "

"Katolička nadbiskupija kupila je 1907. godine mašine sa više strana, najviše iz Trenčina, i osnovala štampariju pod imenom "**Szent Ántál**" ("**Sveti Antun.**")⁹⁰⁶ Upis u Registar Ct V/31-33 je izvršen 4.4.1907. godine. To je bila i izdavačka zadruga. Emitovane su deonice. Zanimljivost je što je njihova tečajna cena usklađivana sa cenom pšenice. Jedna deonica je vredela kao 250 kg pšenice, što je 1907. godine iznosilo 50 kruna a 1924.godine 750 dinara (3000 k.). Danilo Mansfeld i Lajčo Latska su posedovali najviše deonica. Firma je imala radionicu u Harambašićevoj ulici br. 5. Izdavali novine i versku literaturu, Biblije na mađarskom i nemačkom jeziku i drugo. U novoj južnoslovenskoj državi, nastavila je sa radom, ali u otežanim okolnostima, sekvestar nad firmom je skinut tek 1925. godine. Zbog prinudnog poravnanja prekinula je 1931. godine sa radom. Aleksandar Lipšic će pruzeti njene mašine i opremu

"MINERVA D.D."

Štamparija Hirt (Hirth) Aladara osnovana je 1911. godine. Tokom rata Hirt je pretvara u deoničko društvo. Protokolacija firme "**Bácsmegyei napló r.t.**" je izvršena 1915. godine. Imala je glavnice od 35 000 kruna. Porodica Fenjveš (Fenyves, ranije Fridmann) je tada preuzela većinski paket deonica, a Hirt ostaje u njoj kao poslovođa.⁹⁰⁷

Od 1917. godine ovi akcionari iz porodice Fenjveš, osnovali su i bioskop "**Korzo mozi r.t.**".

Štamparija od 30. jula 1920.godine nosi ime - "**Minerva**". Na redovnoj godišnjoj skupštini deoničara Luka Vukov je dao predlog, koji je i usvojen, da firma promeni ime⁹⁰⁸, i nastavlja da radi kao deoničko društvo "**Minerva deoničko društvo i nakladništvo d.d.**" sa

⁹⁰² Jopsip Fišer (1904-1944) je stradao na prinudnom radu u mestu Güssing.

⁹⁰³ IAS, F:47. XIX 170/1921.

⁹⁰⁴ IAS, F:57.4346/1939

⁹⁰⁵ IAS, F:68. Nac. 284.

⁹⁰⁶ 125 godina štamparstva u Subotici, st. 43.

⁹⁰⁷ Hirt (Hirth) Aladar je bio i predsednik Minervinog sportskog kluba "Šport klub Tipografija" IAS, F:47. II 5/1925

⁹⁰⁸ IAS, F:86. 213

glavnicom od 150 000 dinara. Izdavanje i štampanje lista "Bácsmmegeyi Náplo"⁹⁰⁹ biće jedan od zadataka društva. Nabavkom modernih mašina, između ostalih i rotacione mašine, postaje jedna od najbolje opremljenih štamparija u Vojvodini. U 1926. godini uvezla je iz Madarske, bez carine, dve nemačke mašine za slaganje "Linotip Ideal".

U 1925. godini ima ukupno 45 radnika, od čega 5 stranaca. Kao poslovođa je bio zaposlen mađarski državljanić Mano Martoš.⁹¹⁰ U 1932. godini ima 10 činovnika i 30 radnika. Za štampanje je te godine utrošeno 30 vagona hartije. Tada su dnevniće štamparskih pomoćnika bile od 40 do 70 dinara. O finansijskoj krizi, u koju je firma bila zapala 1926. godine, pisali su drugi subotički listovi i upućivali nadležne organe da se istraži finansiranje iz inostranstva. "Subotički glasnik", br.9, od 7.2.1926, tvrdi da je firmi pomoć došla iz Budimpešte.⁹¹¹

Nova zgrada u kojoj će raditi štamparija (Zmaj Jovin trg 3) izgrađena je 1923, a dogradnja i preinačenje tog objekta izvršeno je 1926-27 godine.⁹¹²

Deoničari sa najviše deonica 1930. godine su i dalje bili iz porodice *Fenjveš, Franjo (Ferenc)*⁹¹³ i njegov sin *Petar*, novinar, sa po 300 i *Ferencov* brat *Lajčo (Fenyves Lajos, Ljudevit)* urednik lista "Naplo"⁹¹⁴ sa 100 i advokat *dr Fišer Jako* sa 100 deonica. Tada se beleži dobitak po godišnjem bilansu od 37 867 dinara a 1932. godine on je već iznosio 342 185 dinara. Radnička Komora iz Novog Sada imala je primedbi na vlasnike i to zbog toga što oni "...u cilju da sebi pribave što veće prihode i bogatstvo rade i kao radnici."⁹¹⁵

Ukupni prihodi od prodaje lista "Naplo", tih godina su dostizali milionske sume. Za 1935. godinu - 2 749 595 dinara, 1934. - 2 765 369 dinara. Za 1939. godinu, kapital firme je procenjen na 1 milion dinara. Bilo je zaposleno 86 domaćih i 1 strani radnik.

Od dolaska mađarskih snaga, do kraja 1941. godine, štamparija koju je preuzela zadruga "Keresteny sajtó szövet kereszi" (Kršćanska zadruga štampe) izdaje list "Hirlap", čiji je glavni urednik bio *Janoš Čuka*⁹¹⁶, kao i drugi niz listova⁹¹⁷ I publikacija koje su bile propagandno sredstvo okupatorskih vlasti.

Sa dolaskom novih komunističkih vlasti, 1945. godine, izvršena je konfiskacija firme. *Jelisaveta Fenjveš (Fenyves Erzsebet)*, rođena *Baruh*⁹¹⁸, koja je stradala u Aušvicu, imala je po registarskim knjigama tada najviše deonica 4098 komada. Pored nje u ratnom periodu deoničari su bili i *Lajčo Fenjveš* sa 570, *Julije Lederer* sa 40, *Lajoš Šreger* sa 5 i drugi. Ona je od strane vlasti, greškom bila proglašena za narodnog neprijatelja, a imovina joj

⁹⁰⁹ "Bácsmmegeyi Náplo" je počeo da izlazi 1903. godine. U periodu 1930-1941 javlja se pod imenom "Náplo". Nakon obnavljanja lista 1920. godine, on nije bio registrovan kao pravno lice nego se vodio kao vlasništvo društva. IAS, F:47. XXIV 128/1928

⁹¹⁰ IAS, F:235.20.337/1924

⁹¹¹ Po jednoj statističkoj tabeli iz 1939. godine za ovo preduzeće u rubrici "Da li služi za čisto nacionalne svrhe" upisano je da "štampa mađarske knjige". IAS F:57.1987/1939

⁹¹² IAS, F:47 1212. III 766/1923. i Inž. 6/1926. Radovi su izvedeni po projektu inž. Đule Valija (Váli)

⁹¹³ Ferenc Fenjveš (Fridmann) je rođen 1885. godine u mestu Nagyszentmiklós. Sa porodicom dolazi 1894. godine u Suboticu gde pohađa gimnaziju. Studije prava završava u Budimpešti. Supruga mu je bila Jelisaveta rođ. Baruh (Baruch Erzsébet (1894 – Aušvic 1944) koja je svoj miraz uložila u poslovni projekat svoga muža. Ona ostaje naslednica posle muževljeve smrti 1935. godine.

⁹¹⁴ Petar Fenjveš (Fenyves Pétér) (Subotica 6.2.1920. - na pr. radu, Kolomea 1943). Lajčo Fenjveš (Makó, u Mađarskoj) 1888 - 1944 Aušvic). Od oca Fridman (Fridmann) Ignjata i majke Karoline Nej (Ney). IAS, F:57.7084/1937. Supruga mu je bila Klara Gereb (Subotica 1897-Aušvic 1944). I on je bio angažovan i u radu "Sportskog kluba Tipograf" koji je okupljao pretežno radnike Minerve.

⁹¹⁵ IAS, F:47.I 1023/1932

⁹¹⁶ Janoš Čuka je po dolsaku partizanskih snaga bio u bekstvu, u odsustvu je osuđen. IAS, F:86. K 158/1947

⁹¹⁷ jedan od tih listova je bio i "Délvideki magyarság." čiji je urednik bio dr Jožef Bogner, proglašen za narodnog neprijatelja i osuđen.

⁹¹⁸ Jelisaveta Fenjveš (Fenyves Erzsébet), (Temišvar 1884 - Aušvic 1944)

konfiskovana, odlukom Sreskog narodnog suda Vp. 1495/1946. *Jelisaveta Fenjveš (Fenyves Erzsebet)*, (Temišvar 1884 - Aušvic 1944)⁹¹⁹ Kuća, Zmaj Jovin trg 3, gde se nalazila štamparija⁹²⁰ bila je na njenom imenu. Greška je uskoro ispravljena, pošto "nije celishodno da lice stradalo u logoru bude narodni neprijatelj" ali imovina nije vraćena. U ratu je pored nje, stradao i *Pavle Fenjveš*, kao vojnik na istočnom frontu, pri razminiranju terena.⁹²¹

"NARODNA ŠTAMPARIJA" (Jovana Krnjca) ("GRADSKA ŠTAMPARIJA")

Gradskim vlastima se 1920. godine obraća *Jovan Krnjac*⁹²² sa molbom da mu obezbede odgovarajuće prostorije u kojima bi nastavio da vodi svoju štampariju koju želi da prenese iz Budimpešte. Smeštaj je pronaden u gradskoj najamnoj palati u podrumskim prostorijama. (Pozorišna, danas Branislava Nušića) 2.) Štampala je niz novina i kancelarijski materijal. Krnjac je na samom početku rada zapao u finansijske teškoće i nije mogao da izmiruje zakup gradskim vlastima.⁹²³ Opterećen dugovanjima on 1923. godine prodaje svoju firmu "Gradskoj štedionici" koja će time postati vlasnik štamparije koja će se ubuduće zvati "Gradska štamparija". *Krnjac* je ostao zaposlen kao glavni mašinista. Pod novom upravom, štamparija će raditi na poslovima za gradsku administraciju. Zapošljavaše 20 do 30 radnika. Njen kapital je 1924. procenjen na 300 000 dinara da bi se naredne povisio za 140 000 a 1939. godine za još 50 000 dinara. Godišnji kapacitet je iznosio do 150 vagona papirne robe. Štamparijom je na početku rada upravljao *Ilija Lepedat*, direktor **Gradske štedionice**⁹²⁴ zatim od 1927. godine *Stevan Marjanović*.

"MODERNA TISKARA" ("GLOBUS", "GRAFIKA")

1921. godine *Etelka Rajčić*⁹²⁵, u saradnji sa *Ikotič Jožefom (Ikotits József) Deak Šandorom (Deák Sándor)* i *Pap (Papp) Gezom*, otvorila je štampariju pod imenom "Moderna tiskara" (u Zagrebačkoj ulici 2, gde je ona i stanovala). Kasnije su se iz firme izdvojili *Etelka Rajčić* i *Ikotič Jožef* a štampariju su druga dva suvlasnika - *Pap* i *Deak*, tokom 1930. godine premestili u Vilsonovu ulicu (Maksima Gorkog 6) i uzeli ime "Globus". Kada je štamparija "Svetog Antuna" likvidirana oni su kupili njen inventar i proširili svoj pogon. *Pap* je nakon 1936. godine i razlaza sa ortakom, bio jedini vlasnik. Štampariju je

⁹¹⁹ AS, F:68. nacionalizacija 284. U predmetu se nalazi i spisak mašina i uređaja.

⁹²⁰ Tehnički planovi su sačuvani u predmetu F:68, Nac.284

⁹²¹ IAS, F:68 I 1492/1946

⁹²² *Jovan Krnjac* je rođen 1875. godine u Pančevu. Po zanimanju je bio štampar. On je bio konzul srpske države u Budimpešti i vodio je štampariju pod imenom "Serbska štamparija - Szerb nyomda". Po dolasku u Suboticu, na Paliću je držao pod zakup "Malu gostionu", ali već 1920. duguje velike sume gradu. IAS, F:47. XI 250/1920. Umro je u Subotici 1938. i iza sebe nije ostavio nikakve imovine, samo dugove, zaostatak poreza koji se nije mogao naplatiti. IAS, F:47.14.171G.V.VII 301/193935. i F:47. XV 240/1920

⁹²³ IAS, F:47. 250/1920. *Krnjac* je i kasnije zapadao u finansijske teškoće. Tokom 1930. godine kada je držao u zakup "Malu gostionu" na Paliću, Gradsko Poglavarstvo vodi prepisku sa njim da izmiri dugovanja. IAS, F:47.136.

⁹²⁴ *Ilija Lepedat*, (Subotica 1884 - ?) Bio je kao tumač u srpskoj vojsci, 1919-1921 komesar za sekvestar novčanik zavoda, 1921-1922 finansijski senator u gr. Senatu, 1923. direktor Gradske štedionice. U 1945. godini se venčao sa Terezijom Vajda.

⁹²⁵ *Etelka Rajčić* je poput nekih drugih subotičkih vlasnika štamparija pokretala i izdavala listove. Ona 1924. godine pokreće novine "Szuboticaí ujság", koje su na političkom planu sledile Korošćevu pučku stranku. IAS, F:47. Gradonačelnik. 1902/1924. vidi: Koloži, nav. delo.

vodio pod imenom "**Grafika**". Nakon rata *Pap Gaza* je proglašen za ratnog zločinca a imovina mu je konfiskovana.

"ŠTAMPARIJA JUGOSLOVENSKI DNEVNIK"

To je bila nova štamparija u gradu, stvorena da bi se u njoj štampao jedan dnevni list. Glavni pokretač i inicijator za štampanje jednog lista naglašeno jugoslovenske orijentacije bio je agilni profesor subotičkog Pravnog fakulteta *dr Fedor Nikić* (1894-1989)⁹²⁶

Na samom početku list je štampao *Antun Fišer* koji je u tu svrhu dobio zajam od društva "**Severna zvezda**" i nabavio ćirilična slova.⁹²⁷ "Dnevnik" izlazi od 25.11.1929. godine. Prvo je, početkom novembra izašao vanredni broj u kojem je obavještenje o početku izlaženja lista pod uredništvom *dr Nikića*. Deoničko društvo, koje je za cilj imalo izdavanje lista, osnovano je 1930. godine. Moderna štamparija je kupljena od jedne bečke firme ("Gutenberg haus i Gel") i sa tim mašinama se list štampa od oktobra 1931. godine. Štamparija se nalazila u ulici *Paje Dobanovačkog* br. 1 (danas *Engelsova ulica*)

Dr Fedor Nikić je 1933. godine, izdao štampariju u zakup *Dedikin Nikoli*, štamparu iz Subotice, da bi je 1934. godine preneo u Novi Sad, gde je uspeo zahvaljujući kreditu dobijenom od "Hipotekarne banke" da podigne velelepnu palatu "Jugoslovenskog dnevnika". Opterećen velikim neizmirenim dugovima, koji su dostizali preko milion dinara, biće prinuđen 1935. godine da ugasi list i pristane na prinudno poravnanje van stečaja, tokom kojeg su štamparske mašine razmontirane i rasprodate.

Od malih, zanatskih štamparija, postojale su još sledeće:

Štamparija *Horvat Jožefa*, koji je 1921. godine otvorio štampariju u ulici *Jelačićeva* br. 5 (danas *Matka Vukovića*) .Mašine je nabavio iz Budimpešte gde je i sam šegrtovao. Subotičke fabrike bile su redovni naručioci raznog kancelarijskog materijala kod ove štamparije.

Štamparija *Barna Ferenca* radi od 1929. godine u Slovenskoj ulici 24. Vlasnik je većinom sve poslove obavljao sam, bez pomoćnika.

Štamparija *Červik - Mihalec*. Ovu štampariju su iz Bačke Topole preneli 1933. godine *Červik (Cservik) Bela* i *Mihalec Mikloš (Miklós)* i otvorili je u ulici *Nikole Kujundžića* 6/a.

Štamparija braće *Červik*. Osnovali su je 1926. godine braća *Červik (Cservik), Andrija (András)* i *Laslo (Lászlo)*. Nalazila se u *Pašičevoj* ulici 2 (*Dimitrija Tucovića*). *Vojislavu (Béla) Červiku* konfiskovana je 1945. godine, pa zatim ipak vraćena štamparija u ulici *Sudarevićeva* 21.

Štamparija "**Hirlap**", u vlasništvu supruge *dr Samuila Bošana (rođ. Milko)*.⁹²⁸ Od 1923. smeštena je u dvorištu u ulici *Paje Kujundžića* 13. (Braće *Radića*) U uličnoj zgradi radio je poznati lekar - hirurg *dr Mirko Wilhelm*, koji je tamo imao mali sanatorijum,

⁹²⁶ vidi: dr Dušan Popov, Srpska štampa u Vojvodini 1918-1941, st. 283-298. *Dr Fedor Nikić* je od 1926. godine bio vanredni profesor Javnog prava na subotičkom Pravnom fakultetu. Jedan je od pokretača društva "Severna zvezda". Za pomoćnika ministra prosvete postavljen je 1931. godine a za narodnog poslanika je izabran krajem te godine.

⁹²⁷ IAS, F:47. XXIV 411/1930

⁹²⁸ *Dr Bošan Samuilo* je bio advokat. U periodu 1941-1942 radio je u Budimpešti. Od strane mađarskih vlasti bio je osuđen na 6 meseci, zbog ucenjivanja Jevreja i Slovena.

uređenu operacionu salu i bolesničke sobe. Zbog susedne štamparije, koja je proizvodila veliku buku, žalio se da nije u stanju obavljati složene operacije.⁹²⁹

Štamparija *Ernesta Lukatića* se zvala "**Express**". Vlasnik je imao radnju koja se bavila izradom pečata, a bavio se i štampanjem.

"**Zvezda**" koju je osnovao ruski izbeglica *Lav Raftopulov* u Goričkoj ulici 8.⁹³⁰

U 1938. godini u Subotici je postojalo 12 štamparija; "**Minerva d.d.**", "**Gradska štamparija**", **Braće Fišer**, **Raftopule Lava**, **Lipšić Aleksandra**, **Varga Mirka**, **Fišer Ernesta**, **Horvat Josipa**, **Horvat Andrije**, **Barna Franje**, **Pap Geze** i **Červik Andrije**.

Kraljevska Banska Uprava je tada odbila nekoliko molbi za otvaranje štamparije pošto u Subotici već postojeće zadovoljavaju potrebe.⁹³¹

REZIME

Industrije papira, ili pogona za izradu hartije u Subotici nije bilo. Ovde se javljaju samo firme koje su se bavile preradom gotovog papira i izradom razne papirne robe, a i one su bila slabije razvijene i retko su se uzdizala sa manufakturno zanatskog nivoa na razinu industrije. Pored pogona za preradu papira i onih firmi koje su se bavile izradom robe od celuloida, u Subotici je postojalo nekoliko štamparija, koje su obrađene u ovoj grupi.

Sve radionice za preradu papira i celuloida bile su u osnovane od strane Jevreja i vlasništvu subotičana jevrejskog porekla. Učešće privrednika te nacionalne grupe se ogledalo i u vlasničkoj strukturi štamparija, kakou vreme njihovog osnivanja, tako i u posleratnom periodu, kada neke dospevaju u vlasništvo države (Štamparija direkcije državnih željeznica) ili bivaju otkupljene od strane privatnika. Po veličini i kapacitetima su se isticale: "**Minerva d.d.**" i "**Jugoslovenski dnevnik**".

PAPÍRFELDOLGOZÁS ÉS NYOMDAIPAR

Szabadkán papírgyár nem volt. Itt csak olyan cégek működtek, melyek a kész papírt dolgozták fel, vagy papíráru készítésével foglalkoztak ugyan, de tevékenységük nem közelítette meg az ipari szintet. A papírfeldolgozó üzem és a celluloidkészítő cégek mellett néhány nyomda is működött, ezek is ebbe a csoportba sorolhatók. Minden papírfeldolgozó és celluloidot feldolgozó műhelyt zsidók alapították, vagy ezek a műhelyek olyan szabadkai polgárok tulajdonában voltak, akik zsidó származásúak. A nyomdatulajdonosok nemzeti hovatartozása ilyen képet mutatott már a nyomdák alapítása idején is, de a háború befejeződése utáni időszakban is. Ekkor néhány nyomda állami tulajdonba kerül, mint az **Állami Vasutak Irodájának Nyomdája** (Štamparija direkcije državnih željeznica), vagy magánszemélyek veszik át őket. Nagyságát és termelését tekintve a **Minerva Rt.** és a **Jugoszláv Napló** (Jugoslovenski dnevnik) a legjelentősebb.

⁹²⁹ IAS, F:47.1212. III 864/1923

⁹³⁰ Od 1923-1926 Lav Raftopulov je bio zaposlen kod gradskog poreznog odeljenja. IAS, Gr. 1551/1926

⁹³¹ Tako je odbijen štampar Nesto Lukatić (IAS, F:57. 7413/1938) i Karlo Černak. IAS, F:57.7753/1938

GRAPHISCHE INDUSTRIE

In Subotica gab es keine Papierindustrie, keine Betriebe für Erzeugung des Papiers. Es gab nur Firmen, die sich mit Papierwarenverarbeitung befassten. Das waren einfache Betriebe, die Produktionsprozesse verläuftten manufakturisch. Neben diesen Betrieben gab es in Subotica einige Druckereien. Alle Werkstätte für Papier- und Zelluloidware waren im jüdischen Besitze. In der Nachkriegsperiode sind sie ins staatliche oder Privatbesitz gelangen (**Die Druckerei der Staatseisenbahn**). Die grösste Druckereien waren "**Minerva d.d.**" und "**Jugoslovenski dnevnik**" (Nachrichten Jugoslawiens).

METALOPRERADIVAČKA INDUSTRIJA

Iako je ova industrijska grana - metaloprerađivačka, bila u ovim krajevima bez odgovarajuće sirovinске baze - ruda metala i goriva, ona je zahvaljujući prethodno već solidno razvijenoj zanatskoj osnovi, naraslim potrebama tržišta i inicijativama sposobnih i stručnih pojedinaca - beležila prve korake već od 1888. godine. Tada je osnovana fabrika u vlasništvu *Imre Rotmana (Rothmann)*, livnica i fabrika opruga i železnog nameštaja.

Do 1918. godine javila se na subotičkoj privrednoj sceni i radionica za izradu dinamomotora *Lasla Rajtera (Reiter)* (osnovana 1906.) i fabrika *Samuila Sajdnera*, koja proizvodi metalni nameštaj (osnovana 1914.). Sva tri preduzeća, jedina u toj grani subotičke industrije, bila su u vlasništvu Jevreja.

Posle 1918. u izmenjenim državno političkim okolnostima, nastaviće sa radom do tada postojeći pogoni tih triju firmi, a u narednom periodu osnivaće se i nova preduzeća. U formi deoničarskih društava biće ih osnovano 8. U svima su osnivači i vlasnici akcija bili i Jevreji. Firme, preduzeća u inokosnom vlasništvu, vezana za obradu metala, nalaziće se većinom isto tako u rukama subotičkih Jevreja, a takode i najveća trgovina gvoždarskom robom - "**Barzel**".

Pojedinačni opis razvoja i rada svih firmi u ovoj grani treba da ukaže na njihove karakteristike i specifičnosti.

Od deoničkih društva postojala su:

"FERRUM D.D."

Jedno od najvećih preduzeća u Subotici, kako po ekonomskoj snazi, tako u prvom redu po broju zaposlenih radnika bio je "**Ferrum d.d.**" (U latinskom jeziku "ferrum" znači gvožđe) odnosno, metalско prerađivačka grupacija preduzeća koja će nastati od te firme.

Početak života tog deoničarskog društva dobro se može pratiti iz prepiske sa organima vlasti, službene - koju vodi samo društvo i lične, one koju obavlja inicijator, utemeljitelj i osnivač tog preduzeća *Dragutin Štajner (Steiner Kolomán)*.⁹³²

⁹³²Dragutin Štajner (Steiner Kolomán) je rođen u (Bačkom) Petrovcu 1877. godine, u jevrejskoj porodici, od oca Leopolda. U Suboticu se naseljava 1.11.1918. godine. Dragutinova supruga je bila Vajs (Weiss) Gizela, sa kojom je imao sina Jovana koji je stradao za vreme II sv. rata i kćerku Marija, rođenu 1905. u Petrovcu. Supruga Gizela i kćerka Marija preživele su rat. Obe su se, 1949. godine, odrekle jugoslovenskog državljanstva i iselile u Izrael. IAS, F:68. XV 1763/1950.

Tako "Ferrum" (prvobitno pod imenom "Tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica željeza d.d."), u dopisima gradsko Senatu - molbama za oprost od gradskih prireza, opisuje taj period na sledeći način. U jednoj iz 1921. godine naglašava da je osnivanje palo u doba "kada je komunizam na udaljenosti 10 km od nas besnio".⁹³³ A u drugoj, iz 1924. godine opisujući razvojni put preduzeća navode i: "1919.god. meseca marta osnovano je neprimetno jedno industrijsko poduzeće, koje je s početka u malenom obimu, ali stime intenzivnije radilo na procvatu i unapređenju naše mlade industrije, i sa svojim skromnim radom nizom godina u raznim teškim ekonomskim i finansijskim prilikama razvijalo se u pravcu da postane ugledno jedno poduzeće koje danas pod imenom "Ferrum" zauzima jedno značajno mesto u našem privrednom i industrijskom životu".⁹³⁴

Grupa radnika Ferruma 1919. godine

Prepiska *Dragitina Štajnera* proizašla je iz pravnih posledica koje je izazvalo njegovo naseljavanje, početkom novembra 1918, iz Petrovca u Suboticu. Naredba MUD predviđala je za ovu teritoriju, da se imaju iseliti i vratiti u svoja pređašnja mesta stanovanja svi "ratni doseljenici", oni koji su se naselili pre avgusta 1914. godine, pa je tako i on svrstan u tu grupu. A njegovi motivi za dolazak u Suboticu bili su kako porodični, pošto su mu u Subotici već duži period živeli roditelji, brat *Marsel* i sestra (koja je bila udata za lekara *dr Jene (Eugen) Večea (Vécsey Jenő)*), tako i poslovni. O dobrom i pravovremenom preduzetničkom potezu, ulaganju kapitala u takvu vrstu proizvodnje, najbolje govori potonji period uspešnog rada firme.

Senat je pod brojem 4798/1920 doneo odluku o njegovom proterivanju u prethodno mesto stanovanja. Time, naravno on biva pogoden i pokušava nizom molbi da se izbori za svoj ostanak u gradu. Tako marta 1920. godine piše MUD u Beogradu⁹³⁵: "Prevrat me je nagnao da se nastanim u Subotici, gde mi sestra 30 godina stanuje, gde mi otac odavno živi i gde mi je brat 7 godina bio sekretar Hrvatske banke. Svoju radnju, plodne zemlje i pirinčište ("rizstelep") u Petrovcu sam prodao i rešio da industrijsko poduzeće osnujem.⁹³⁶ U početku marta 1919.godine sa 3/4 milijuna počeo sam podizanje tvornice mašina i livnice željeza. U to doba, kad je u bliskom susedtvu besnio komunizam i kada je u Subotici svaki rad

⁹³³.IAS, F:47.XXIV 103/1921. Molba za smanjenje poreza.

⁹³⁴ Firma je bila opterećena velikim sumama za gradski prirez. Za 1921. godinu suma opštinskog vanrednog prireza je iznosila 238 000 dina. (IAS, F:47. XXIV, 103/1921) Za 1923. godinu već - 473 660, za 1924. - 458 228 i za 1925. - 458 228 dinara. Molba za njegov otpis nije usvojena, "uzevši u obzir teške finansijske prilike grada". IAS,F:47.XXIV,170/1924.

⁹³⁵Dokument je datiran 10.3.1920. IAS, F:47. XIX 80-77/919.

⁹³⁶U 1921. godini Ministarstvu unutrašnjih dela je prijavio štetu od 161 450 k. na imanju u Pivnicama, nastalu tokom prevrata 1918. IAS, F:47.X 31/1921

obustavljen bio, i zbog toga velika besposlica vladala ja sam počeo zidanje tvornice, i na taj način dao posla, zarade i hleba preko 4 meseca, 100-tini radnika. U tvornici sam otpočeo radu

Radnici u pogonu Ferruma 1919. godine

početku oktobra 1919. godine. t.j. poduzeće sam kod subotičkog Sudbenog stola protokolirao pod firmom "Tvornica Gospodarskih Strojeva i Ljevaonica željeza, Deoničarsko društvo". Od ono doba mi poduzeće radi već sa kapitalom od 1 1/2 milijuna. Poduzeće sam vodim, i sam radim sa velikom voljom i ambicijom, jer mi je sav kapital u to uložen, i ako bi se naredba strogo sprovela prema meni, morao bi prestati sa daljim dovršavanjem tvornice i okolnih sporednih zgrada, kao i sa daljim radom, pa bi se morao vratiti u Petrovac...". U nastavku zaključuje: "Ja sam sretan, što sam u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca takvo poduzeće - kakvih skoro nemamo, a mnogo trebamo - podigao, i sretan bi bio kad bi mi se omogućilo, da i dalje radim i drugima za primer pokažem, kako treba kapitale u vidne, po Državu plodne tvornice i podueća ulagati, umesto da se spekuliše sa trgovinom, zemljom i bankama. Zato molim slavno Ministarstvo, da me s obzirom na to. što sam Jugosloven - a nisam stranac - izvoli u Subotici ostaviti, da u opštem i Državnom interesu, rad i razvijanje industrije nastavim.". Dao je i neke konkretne podatke o svojoj fabrici. "U tvornici sada rade 60 radnika, a čim mi bude instalirana i uređena velika mašinska radionica, odmah ću dva puta toliko radnika moći uposliti."

Aprila 1920. godine piše na istu adresu: "Ja sam osnivač tvornice mašina i livnice željeza u Subotici." te dalje moli "... da se meni dozvoli dalji boravak u Subotici, jer bi se time dao primer drugima imućnim ljudima, da podižu tvornice i na taj način pomognu

obnovu naše zemlje i u našoj zemlji razvoj industrije. Moje odstranjivanje štetno bi bilo po radništvo, jer bi ostalo u bezposlici, a isto tako i po industriju, kao i privredu..."⁹³⁷

Početkom marta 1920. godine delegacija Ministarstva socijalne politike, načelnik *Dorđević* i inspektor *Brkić*, obišla je fabriku i ustanovila da je reč o "modernom i po državu korisnom pogonu". Rezultati te posete, uz sve ranije pisane molbe i preduzete intervencije, urodile su plodom, pa je *Štajneru* polovinom 1920. godine odobren stalni boravak u Subotici. Time su obezbeđeni preduslovi da se on mirnije posveti preduzeću, koje će u narednom vremenu zabeležiti period prosperita i razvoja.

Prvo ime preduzeću je dato na osnivačkoj supštini koja je održana 25. 03. 1919. godine, kada je odlučeno da se firma nazove "**Tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica željeza d.d.**", što je i registrovano kod Okružnog suda u Subotici 18. VI 1919. godine.⁹³⁸ Kao predmet rada deoničarskog društva je navedeno: "Izrada pruredenja i popravljjanje sviju poljoprivrednih strojeva, sastavnih delova strojeva, alata i robe, kupovanje i prodaja gotovih strojeva i satavnih delova strojeva kao i poljoprivrednih alata".⁹³⁹ Osnivački kapital je iznosio 750 000 k., podeljen u 3750 deonica, glasećih na donosioca, nominalne vrednosti po 200 k.⁹⁴⁰ U prvi Upravni odbor izabrani su sledeći akcionari: *Dragutin (Koloman) Štajner*, *Marsel Štajner*, *dr Žigmund Litman*, *Laslo Simon*, *Dušan Svirčević*, *Ištvan Vaci*, *dr Samu Bošan*, *Aladar Farkaš*, svi jugoslovenski državljani, a u većini jevrejske narodnosti.⁹⁴¹ Uskoro, već 27.07.1919. godine, deoničarski kapital je povišen na 1 250 000 k. u 6 250 deonica po 200 k.

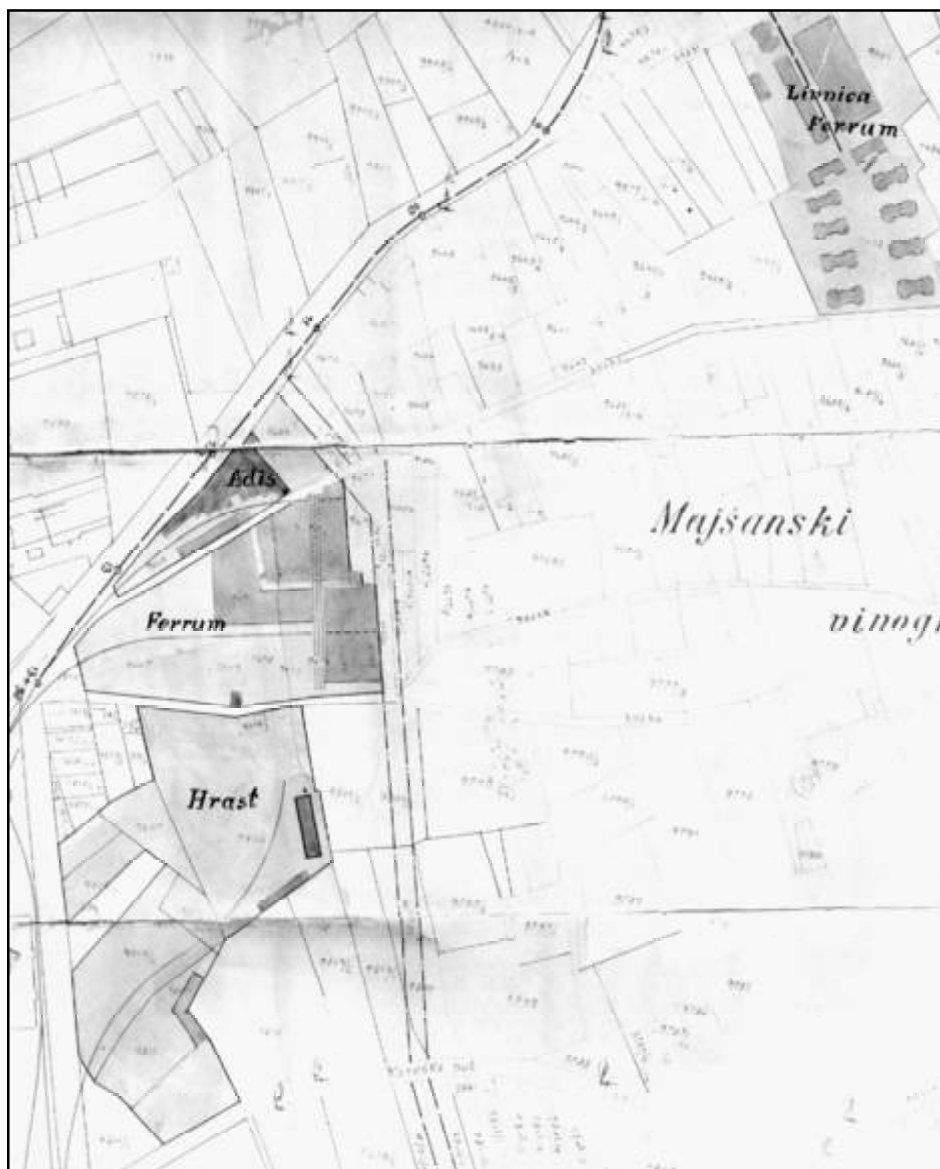
⁹³⁷IAS,F:47. 1428.80-231.

⁹³⁸IAS,F:86.39.

⁹³⁹isto

⁹⁴⁰isto

⁹⁴¹isto. Jevreji su bili Štajnerovi, Litman, Bošan, Simon, Vaci, Farkaš?

Parcele fabrika grupacija Ferrum na karti grada iz 1928. godine

Preduzeće je radilo u fabričkim pogonima koji su se nalazili na Majšanskom putu. Krak železničkog koloseka dopirao je do njihovih radionica. Obavljalo je delatnosti za koje je i prvobitno registrovano, popravljalo i izradivalo poljoprivredne alate, od žejeza koje je lilo u sopstvenoj livnici. U 1920. godini beleži promet od 2 000 000 kruna. Zapošljava od 80 do 100 radnika i svu proizvodnju plasira na domaćem tržištu. I pored takvih solidnih rezultata u dotadašnjem poslovanju, fabrika će se u narednom periodu prusmeriti na nove delatnosti, okrećući se železnici, popravkama saobraćajnih sredstava, vagona i lokomotiva. Za tu delatnost je morala nalaziti, u prvom redu, odgovarajuću zainteresovanost kod državnih organa, "Direkcije državnih železnica" u Beogradu, koje je u Subotici već imala svoju radionicu za popravku i Ministarstva Saobraćaja.⁹⁴² Plod uspostavljene saradnje bio je ugovor koji je "Ferrum d.d." 1921. godine sklopio sa Ministarstvom saobraćaja, koji će direktno uticati i određivati čitavu dalju sudbinu preduzeća. "Avgusta 1921. sklopili smo sa Ministarstvom saobraćaja ugovor radi opravka teretnih vagona. Od toga momenta pa sve do

⁹⁴²IAS,F:128.4/II,1930. "Direkcija državnih železnica" u Subotici je imala radionicu za popravak lokomotiva i vagona koja je 1931. godine zapošljavala 364 radnika i popravila 21 lokomotivu i 106 vagona. Ta radionica je bila u sklopu mašinskog odeljenja "Generalne direkcije državnih željeznica". Preseljena je iz Subotice 1938. godine u Kraljevo. Vidi: Gradske

današnjeg dana počeo se naš rad naglo i snažno razvijati".⁹⁴³ Izveštaj "Opšte kreditne banke d.d." potvrđuje značaj takvog posla. "Firma se bavi popravkama vagona za državu, te je na tom poslu lepo zaradila tako da je bila u stanju osnivati i ostala preduzeća i moderno ih urediti."⁹⁴⁴

U čitavom narednom periodu položaj "**Feruma**" će direktno zavisiti od naručbi Ministarstva saobraćaja. Veliki prosperitet firme biće posledica velikih poslova dobijenih od njih a slabljenje državnih investicija u tu granu saobraćaja, teškoće sa realizacijom i naplaćivanjem računa od tih državnih organa, rezultiraće velikim problemima, pa i ulaskom u likvidacioni postupak za "**Ferrum d.d.**"

Relativno razvijena železnička mreža i vozni park, u Vojvodini, a i postojeća u ostalim delovima zemlje, tražila je redovne opravke i ulaganja. Reparacione nabavke bitno su poboljšale stanje voznog parka, lokomotiva i vagona, ali redovno održavanje je bio stalni imperativ. Sretala su se "grobja vagona" na sporednim kolosecima, rad na popravkama je bio skup i spor. Sve to je uticalo na "**Ferrum**" da pokuša da pronade mesto za svoje delovanje i u toj vrsti poslova.

Glavna Skupština društva 16.4.1921. godine donosi odluku o promeni naziva u "**Ferrum d.d.**", što je i registrovano 20.12. 1921. godine. Povišen je i osnovni kapital na 4 000 000 k. Tada izabran Upravni odbor čine: *Antun Bešlić*⁹⁴⁵, *Pavle Ungar*, *Miloš Gavanski*, *Dušan Manojlović*⁹⁴⁶, *Šandor Rajčić* i *Bogdan Dimitrijević*.

Promenjena su i Osnovna pravila, dopunjena delom gde se kao cilj društva navodi: "...prioizvodnja i popravka železničkih vagona i lokomotiva, otvaranje i nabavljanje poduzeća koja se sličnim radnjom bave"⁹⁴⁷ Takvim određenjem svrhe postojanje deoničkog društva bio je postavljen temelj budućem koncernu, grupaciji "**Ferruma**", koji će se razviti u sledećim godinama.

Posle zamena krunskih novčanica za dinare, osnovni kapitalu 1922. godini, iznosi 1 000 000 dinara.⁹⁴⁸ Struktura vlasnika kapitala vidi se po prisutnim akcionarima Glavnoj skupštini održanoj 26.03.1922. godine na kojoj su bili: *Stipan Vaci*, advokat iz Subotice koji

⁹⁴³IAS,F:47.XXIV,170/1924.

⁹⁴⁴IAS,F:43.123

⁹⁴⁵Antun Bešlić je bio direktor filijale "Hrvatske štedionice" iz Zagreba. Obavljao je i dužnosti predsednika subotičkog "Udruženja trgovaca i industrijalaca" i "Veslačkog kluba". Službeno je odselio u Zagreb 1926. godine. "Pomenuta društva kao i prijatelji g. Bešlića ceneći njegov rad i ulogu koju je u sibotičkom društvu igrao..." priredila su tom prilikom oprostajno veče sa večerom. IAS,F:235.23.185/1926

⁹⁴⁶Dušan Manojlović (1883- 6.IV 1941), iz stare i poznate subotičke srpske porodice. Otac mu je bio Stevan, veliki beležnik, a majka Saveta Bekvalac. Školovao su u Subotici, gde je završio gimnaziju, i u Klužu i Požunu, gde je diplomirao prava. Supruga mu je od 1908. godine bila Anastazija Dimitrijević, kćerka gradskog senatora Bogdana Dimitrijevića, kumovi su im bili Dušan Radić i Vitomir Ludajić. Od 1918. obavljao je nekoliko javnih funkcija. Prvo je bio izabran za glavnog gradskog blagajnika (od 20.11.1918. do 10.3.1920.) kada je imenovan na položaja Velikog kapetana, koji će zauzimati do 31.7.1921. Zauzimaće zatim funkcije direktora U "Ferrumu" odnosno "Adisu", do 1927, kada biva imenovan za Velikog župana. (U Rešenju MUD o imenovanju stoji "bivši Veliki kapetan i industrijalac" IAS, F:47. Gr. 753/1927). Odlikovan domaćim ali i grčkim odlikovanjima (grčki orden - "Feniks"). U 1931. godini je bolovao od izliva krvi u mozak. Bio je i predsednik niza društvenih organizacija: "Udruženja Trgovaca i industrijalaca", "Subotičkog društva za mačevanje", "Srpske čitaonice", kao i masonske lože (pred rat, 1940. godine, kada boravi u Beogradu, javlja se kao član lože "Sloga, rad i postojanstvo". vidi:Nenezić, nav.delo, st. 568.) Stradao u bombardovanju 6.IV 1941.

⁹⁴⁷IAS,F:86.39.

⁹⁴⁸Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1958, st.340. Pre stvaranja novog jedinstvenog jugoslovenskog novca, u 1918, 1919, pa i 1920, ubačene su milionske sume austrijskih krunskih novčanica. Za upotrebu na domaćem tržištu, naophodno je bilo da dobiju pečat i propisane markice. Zamena je izvršena u 1920. godini i to u odnosu 1 novi dinar za 4 krune, " dok je odnos u slobodnom prometu i po kupovnom paritetu dinara i krune bio kao 1:3."

je imao 500 komada deonica, *Jovan Rajčić* - 400, *Bogdan Dimitrijević*, posednik iz Subotice - 1108, *Šandor Rajčić*, direktor banke - 100, *Dušan Manojlović* - 600, *Miloš Gavanski* - 100, *dr Jene Večei*, lekar - 400, *Aladar Farkaš*, posednik iz Subotice - 200, *Oskar Nojman*, direktor mlina - 100, *Bogdan Svirčević* - 40, *Jene Švajger* - 120, *Cvetko Manojlović*⁹⁴⁹, direktor Muzičke škole - 100, *Dragutin Štajner* - 8 240, *dr Samu Bošan*, advokat iz Subotice - 3 475, *Đura Jovin Krnajski* - 100, *Nikola Mandić* - 25, *Đura Pfefer* - 25, *Pavle Ungar* - 100, svega 15 337 komada deonica, od 20 000 koliko ih je bilo, nominalne vrednosti od 50 dinara. Na toj sednici je međutim povišena glavnica na 2 000 000 dinara, udvostručavanjem broja deonica pa će ih time biti 40 000 komada.⁹⁵⁰

Dura Jovič Krnajski

Učešća stranog kapitala nije bilo, što se vidi i iz izveštaja Gradskoj kapetaniji 3.4. 1922. godine. "Svi članovi su jugoslovenski podanici. Prema našem znanju drži Upravni odbor veći deo akcija u svojim rukama, u ostalom za druge akcije ne može se utvrditi gde su jer iste glase na donosioca. Ali možemo sa sigurnošću tvrditi da nikakvi interesi stranaca nisu zastupljeni jer je naše društvo unutrašnjeg (domaćeg) karaktera jer je osnovano tek po oslobođenju u proleće

1919. godine"⁹⁵¹

U 1922. godini predsednik Upravnog odbora je *Antun Bešlić*, direktor "**Prve Hrvatske Štedionice, filijale Subotica**" (dalje PHŠ), u čiju finasijsku sferu je "**Ferrum**" i pripadao. Generalni direktor je bio *Dragutin Štajner* a poslovni direktor *Dušan Manojlović*. *Slavko Dukanac* i *dr. Aleksandar Šnajder*, beogradski advokati, *dr Vladislav Manojlović*⁹⁵² iz Subotice, *Zlatko Pukler*, zamenik direktora "**Prve Hrvatske Štedionice**", iz Zagreba, su novi članovi Upravnog odbora izabrani na vanrednoj skupštini 3.IX 1922. godine.⁹⁵³

⁹⁴⁹ Cvetko Manojlović (Subotica 1869-1940) od oca Đure i majke Radnić Milinke. Zauzimao je od 1919. do 1935. godine mesto direktora gradske Muzičke škole. (nasledio je na tom položaju Ernesta Lanjija). IAS, F:47.8368/1940. Doživeo je 1927. godine nesreću, na glavu mu je pao crep sa Gradske kuće, od čega mu se narušilo čulo sluha. IAS, F:47. Gr. 916/1927

⁹⁵⁰IAS,F:86.39.

⁹⁵¹AJ,F:65.2410.1426.

⁹⁵²Vladislav Manojlović (Subotica 1869-?), advokat, obavljao je poslove i "kraljevskog javnog beležnika", kao i čitav niz drugih javnih funkcija. Bio je član i funkcioner u Narodnoj radikalnoj stranci, dugogodišnji predsednik SPCO u Subotici, banski većnik (1938.), predsednik Rusko SHS kluba u Subotici, itd.

⁹⁵³AJ,F:65.2410.1426.

Dr Vladislav Manojlović

U 1923. godini, najveći akcionari su bili: *Antun Bešlić* sa 8 230 komada deonica, *Stipan Vaci* sa 1 200, *Dragutin Štajner* sa 15 788, *Bogdan Dimitrijević* sa 2 116, *Pavle Ungar* sa 1 200 i *Marcel Štajner* sa 1 532 deonica, od ukupno 40 000.⁹⁵⁴

Deonica Ferrum d.d.

Društvo je dobro poslovalo i u toj poslovnoj godini delilo dividende od 20% na deonicu. To svedoči o uspešnom radu i značajnom udelu poslova sa Direkcijom državnih železnica u prosperitetu firme. Osnivanje posebnih, kako su to nazivali "sestrinskih", deoničkih društava, sem u slučaju "**Severa**", u potpunosti kapitalom matične firme, "**Hrasta**", "**Adisa**", "**Livnice Ferrum**" i "**Severa**" isto govori o uspešnosti, razvoju i rastu "**Ferruma**".

⁹⁵⁴Jedan od najvećih akcionara u čitavom periodu postojanja grupacije "Ferum", bio je njen osnivač Dragutin Štajner. Njegovo učešće 1922. godine iznosi 8 240, od 20 000 deonica a 1923. godine 15 788 od 40 000. O njemu "Opšte kreditna banka", 1924. godine, daje i ovakav izveštaj. "Kao glavni ravnatelj istih preduzeća ima lijep godišnji prihod. U ovoj struci je prije bio poznati stručnjak u ovim krajevima. Inače živi urednim obiteljskim životom. Pored toga trguje i hmeljom i ima pisarnu za to u Novom Sadu." IAS, F:43.123. U fabrici je bio zaposlen i njegov nećak, Zoltan Frojnd (Freund) (rodnom iz Bratislave, r. 1898. IAS, F:47. XIX 349/1921)

Na zemljištu, pored peštanske pruge⁹⁵⁵ i na mestu gradskog slagališta⁹⁵⁶, dobivenom od Opštine grada Subotica, na zakupod 99 godina, pod povoljnim uslovima⁹⁵⁷ uprava "**Ferruma**" započela je sa uspostavljanjem novih pogona. Gradski oci svoju odluku o ustupanju velikih gradskih površina "**Ferrumu**", obrazlažu sledećim rečima: "1. Podizanjem nove industrije naći će kod industrijske grupe "**Ferum**" zarade daljih 1000 radenika. 2. Što će se na ovaj način ojačati industrija u Subotici, a time i gradski prihodi. Podpomagati industriju dužnost je svakog grada, a osobito Subotice, koja je izgubila veći deo svojih imanja. Prema tome mora gradska uprava činiti sve da se u Subotici čim više ojača industrija i izvoz."

Time će se proširiti proizvodna delatnost, grupacija "**Ferrum**" će dobiti pogone koji će dopunjavati osnovnu delatnost i čiji će proizvodi komplementarno učestvovati u tada najvažnijoj delatnosti - reparaciji vagona i lokomotiva. Tako je već krajem 1923. godine započela rad "**Livnica Ferrum**". O osnivanju ostalih deoničkih društava na skupštini "**Ferrum d.d.**" je rečeno: "Predsednik saopštava, da su dve industrijske grane "**Feruma d.d.**" Subotica, baš u cilju usavršavanja rada i potpomaganja njenog rada, pretvorila se u nova deonička društva i da je sa današnjim danom održana osnivačka skupština rešila osnivanje "**Hrast d.d.**" i "**Adis d.d.**". Od ovih "**Hrast d.d.**" nastaviće svoj rad na zemljištu dosadašnje naše drvare".⁹⁵⁸

"**Sever d.d.**" je takođe započeo rad u 1923. godini, ali u njegovom slučaju je odlučeno da polovinu akcija ima dobiti "**Ferrum**", a druga polovina je stavljena na slobodnu prodaju. Delatnost tog društva je više usmerena na tržište, odnosno nije bilo predviđeno da radi isključivo za potrebe snabdevanja "**Ferruma**".

U izveštaju o poslovnoj 1923. godini uprava "**Ferruma**" iznosi: "U prošloj godini nastavili smo izgradnju potrebnih novih radionica te smo dovršili veliku radionu za farbanje vagona sa prostorom za 30 vagona, novom kovačnicom i novom stolarskom radionicom za prijem 36 vagona".⁹⁵⁹ U to vreme zaposleno je oko 800 radnika na opravci vagona, koji dnevno mogu da poprave 8 vagona. Međutim tada se već javljaju prve teškoće sa naplatom realizovanih poslova od Ministarstva saobraćaja, koje ne izmiruje svoje obaveze na vreme, pa se za svež kapital firma zadužuje uzimajući kredite kod "**Prve Hrvatske Štedionice**".⁹⁶⁰ Za 1923. godinu, ipak beleže dobitak od 815 884 dinara. Već u 1924. godini broj zaposlenih se penje na 1 000, i to samo u vagonskom odeljenju. Od toga broja je bilo 95% jugoslovenskih državljanja, a oko 80% subotičana.

"U korak sa razvitkom našeg poduzeća počele su, da se otvaraju nove radnje, gostione, kuće stanovi itd, i do sada beznačajan kraj pored Majšanskih vinograda počeo je da živi jednim životom velikovaroškog fabričkog kraja, a uposlovanjem tolikog broja radenika znatno smo pomogli suzbijanje bezposlice"⁹⁶¹ pisalo je rukovodstvo firme u jednom dopisu Senatu 1924. godine.

⁹⁵⁵Na zemljištu pored Peštanske pruge "**Ferrum**" je planirao, a delom i izgradio radničke stanove, namenjene zaposlenom radništvu u njihovim preduzećima.

⁹⁵⁶To je bila zapravo gradska drvvara. Nalazila se u blizini školskih zgrada (danas je tamo O.Š. na Majšanskom putu). Na tom mestu "**Ferrum**" je planirao podizanje pogona nove fabrike.

⁹⁵⁷IAS,F:47.XV 404/1923. U predmetu se nalazi i odluka Senata i izvod iz katastarske knjige.

⁹⁵⁸"**Ferrumova**" drvvara je bila pored železničke stanice. "**Hrast**" se nalazio i na zemljištu koje je grad ustupio "**Ferrumu**". Ono se protezalo na suprotnoj strani Paralelnog puta, od početka Hrastove do Cvijićeve ulice.

⁹⁵⁹.AJ,F:65.2410.1426.

⁹⁶⁰"Prva Hrvatska Štedionica" u Zagrebu, je važila za najveću privatnu banku u zemlji, sa kapitalom od 136 miliona dinara. Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941, Beograd, 1989, st.41.

⁹⁶¹IAS,F:47.XXIV 170/1924

Fabrika je radila sa mašinama na električni pogon, ukupno njih 20, relativno male ukupne snage od 45 KS. Sirovine, kao gvožđe i limove je uvozila⁹⁶², iz Austrije, Čehoslovačke i Mađarske a kovački ugalj i koks iz Čehoslovačke i Austrije.⁹⁶³

U 1924. godini, kada se vrši opremanje i pripreme za otpočinjanje proizvodnje "Adisa", "Livnice" i "Hrasta", zabeleženo je nekoliko velikih nabavki opreme i mašina u inostranstvu. Tada je uvežen jedan "lauf kran"⁹⁶⁴, a inženjer *Karlo Rajfen (Reifen)* kupio je za "Ferrum" grupaciju, u Nemačkoj polovnu "mašineriju za izradu šrafova"⁹⁶⁵, koja će se instalirati u "Adisu". Pored toga kupljene su i glodalice, strugovi, bušilice, polirmašina, a iz Beča je nabavljena posebna livačka peć.⁹⁶⁶ Za "Hrast" su nabavljene domaće mašine, "Ferrum" je novosadske firme "Elit" kupio 60 stolarskih strugova.⁹⁶⁷

Pored stalnih nabavki sirovina, raznih vrsta lima, sirovog i belog gvožđa, delova za ugradnju, kuka, odbojnika, bandaža za točkove itd; kupovina mašinske opreme je vršena van zemlje i u kasnijem periodu. U 1927. godini kupljene su iz Nemačke jedna "viseća šlajfmašina sa dva elektromotora" (cene 2 286 RM) i vertikalna mašina za šlajfovanje (15 230 RM), "hidraulična tiskalica za ploče točkova" (težine 19 980 kg, cene 4 500 RM), 8 hidrauličnih dizalica⁹⁶⁸ i trocilindrični kompresor (cca 3 000 kg.) iz Beča. "Ferrum" je dobio pravo da sav taj uvoz mašina teče bescarinski.

Od 1925. godine "vodstvo Ferruma je povereno novom stručnjaku g. *Mavri Donatu*."⁹⁶⁹

Skupština "Ferruma" 1925. godine donosi odluku o povišenju glavnice sa 2 na 4 miliona dinara, u 80 000 komada deonica. Pre realizacije nove glavnice, 10.04. 1925. godine, akcionari sa najviše deonica su bili: *Antun Bešlić* sa 5 000, *Artur Manč* sa 8 000, *Zlatko Pukler* sa 8 000 (sva trojica su inače bili i funkcioneri i akcionari PHŠ iz Zagreba), *Dušan Manojlović* sa 1 369, *Stipan Vaci* sa 1 200, *Dragutin Štajner* sa 2 500 i *Mavro Donat* sa 1 093⁹⁷⁰. U toj godini "Ferrumu" je prvi put otkazan ugovor sa Ministarstvom saobraćaja i ostali su bez posla, odnosno radili samo 6 meseci. To je trajalo sve do kraja 1925. godine, kada je ugovor obnovljen, ali samo za popravku teretnih vagona, a izostali su putnički vagoni i lokomotive, koji su se popravljali do tada. Velike teškoće stvarale su i kamate na uzete kredite i neneplaćeni računi od Ministarstva saobraćaja. To rezultira iskazanim gubitcima od 1 706 823 dinara , za 1924. i 1925. godinu.⁹⁷¹

"Prirodna je stvar da je manja uposlenost Feruma nepovoljno delovala i na prosperitet seetrisinskih poduzeća, Livnice Feruma, Adisa i Hrasta, koje nam liferuju razni materijal i delove potrebne pri opravljanju vagona"⁹⁷², stoji u izveštaju za 1925. godinu. U narednoj, 1926. godini, najviše deonica imali su: *Antun Bešlić* - 4 820, *Nikola Mandić* - 2 200,

⁹⁶²Crni lim, debljina 5-10 mm i profilno gvožđe, je 1927. godine kupovala u Beču od firme "Kontinentale Eisenhadels Gesellschaft".

⁹⁶³IAS,F:47.2.1911/1931.

⁹⁶⁴IAS,F:235.20.641/1924

⁹⁶⁵IAS,F:235.20.520/1924

⁹⁶⁶IAS, F:235.20.326/1924

⁹⁶⁷IAS, F:235.20.216/1924

⁹⁶⁸IAS, F:235.26.645,646,655/1927

⁹⁶⁹Inženjer Mavro Donat je do tada već radio u Slavonskom Brodu, također u radionici za opravku vagona, kao i u Mađarskoj, na sličnim poslovima, a imao je i deonice u tim preduzećima. IAS,F:43.123.

⁹⁷⁰AJ,F:65.2410.1426.

⁹⁷¹Problemi sa državnim plaćanjima su bili u tome što, kako je to opisao i dr Kosić (nav.delo, st. 285.) "Država, naime, ne plaća svoje račune u gotovom novcu već u državnim bonovima sa trogodišnjim rokom isplate." Te bonove je "Ferrum" bio prinuđen da lombardira.

⁹⁷²AJ,F:65.2410.1426.

Duro Pfefer - 2 100, *Dragan Gerbl* - 3 100, *Bogdan Dimitrijević* - 2 116, *Antun Perković* - 3 000, *Dragan Mrljak* - 3 000⁹⁷³, inž. *Mavro Donat* - 2 193 i *Aladar Farkaš* - 2 200 komada.

Za 1926. poslovnu godinu je zabeležen dobitak od 665 371 dinara. Firma je uspela da smanji svoja potraživanja od dužnika sa 22 011 855 na 13 381 819 dinara. Te godine su preuređivane radionice, a jedna nova je i sazidana, nabavljena je nova oprema za popravke putničkih vagona i lokomotiva. Na tržištu vrednosnih papira "**Ferrum**" je prodavao akcije "**Severa**", a kupova obveznice ratne štete, koje su im bile potrebne za kaucije prilikom državnih licitacija.

"**Ferrum**" je u tom periodu izgradio i svoju "radničku koloniju" od 8 zgrada za stanove radnika, pored Majšanskog puta. Zamlište je bilo površine od 1 k.j. 1140 kv hvati, (g. uložak 13918, k.č. 9637,9638). Postojalo je 8 zgrada od 4 samostalna stana - soba, kuhinja, komora i 2 zgrade od po 2 stana - 2 sobe i predsoblja. Gradsko komisija je 1927. godine izvršila procenu vrednosti tog kompleksa, pošto je "**Ferrum**" imao ponudu da ga proda Ministarstvu saobraćaja, i utvrdilo da mu je ukupna cena 2 214 770 dinara.⁹⁷⁴

"**Ferrum**" je planirao i izgradnju luksuznijih objekata. Od grada je kupio parcele u Manojlovićevoj ulici. To su zapravo bila 3 placa, koje "**Ferrum**" kupio od gradskih vlasti na dražbi 1923. godine, sa obavezom da tamo u roku 2 godine izgradi jednospratne kuće. Pošto tome nije udovoljio parcele su ponovo 1927. godine ponudeni na prodaju, a kupci su bili akcionari preduzeća - *Dragutin Štajner*, *Mavro Donat* i lekar *dr Danilo Marković*.⁹⁷⁵ *Štajner* je već ranije imao kuću u Skadarskoj 4, a kupivši ovaj plac, izgradio je i palatu u Manojlovićevoj ulici br. 3.

Naredne godine donosiće znatno manje uspeha, a mnogo više problema i poteškoća u radu "**Ferruma**". Uzroci takvih nepravilnosti ležali su delimično u ranije navedenim okolnostima, pomanjkanju državnih nabavki i naplate iz tih izvora, a godine ekonomske krize, koja je kod nas započela 1928, a produbljena talasom svetske krize 1929-1932, samo će dodatno oslabiti "**Ferrum**". Posledica takvih tokova će biti i smanjivanje osnovnog kapitala društva, na vanrednoj skupštini 30.03. 1932. godine, kada je sa 4 miliona smanjen na 2 miliona dinara. Dugovanja **PHŠ** su te 1932. godine iznosila 3 438 189 dinara. U izveštaju Ministarstvu Industrije i trgovine, 31. 07.1932. godine se kaže: "Nezapačena kriza koja je zahvatila našu privredu, nije ni nas pošteđela. Usled nemanja poručbina prvo smo morali obustaviti naš rad na dogledno vreme, da ga zatim sasvim potpuno obustavimo".⁹⁷⁶ Stalni problemi oko naplate potraživanja, koji ih onemogućavaju da regulišu svoje obaveze, velike sume koje treba da uplate za državni porez i gradske prireze, naterali su "**Ferrum**" da u 1932. godini proda svoj najmoderniji uređaj za proizvodnju šrafova smederevskom "**Sartidu d.d.**".

Skupština društva 11.11.1939. godine proglasila je likvidaciju i izabrala likvidacioni odbor (koja nije okončana do 1946. godine). Članovi tog odbora su bili: *dr Milan Matić* advokat iz Novog Sada, koji je raspolagao sa 6 600 komada deonica, *dr Akacije Donat*, advokat iz Subotice, po narodnosti Jevrej, koji je imao 6 600 deonica, *Dejan Gavanski*, ekonom iz Srbobrana, sa 3 476 deonice, inž. *Mavro Donat*⁹⁷⁷ (Jevrej po nacionalnosti) sa 2 741 deonicom, *Gavanski Aleksandar*, advokat iz Subotice, *Ajzler Žiga*⁹⁷⁸, preduzimač iz

⁹⁷³Dragan (Karlo) Mrljak je rođen u Osijeku 1891. godine. Od 1926. godine boravi u Subotici. Bio je upravnik subotičke filijale "Prve hrvatske štedionice". Bio je oženjen Dragicom Šumanović, sa kojom je imao tri kćerke; Olgu, Micu i Zoricu. IAS, F:47.IV 2406/1941

⁹⁷⁴IAS, F:47. III 566/1927

⁹⁷⁵IAS, F:47. Gr.1927, 1928, 1929/1927.

⁹⁷⁶AJ, F:65.2410.1426.

⁹⁷⁷Mavro Donat je krajem marta 1944. bio deportovan. Uspeo je da se vrati nakon rata ali je usled bolesti i iscrpljenosti umro u Subotici 1945. godine.

⁹⁷⁸Žiga Ajzler (Eisler Zsigmund, Subotica 1886 - Aušvic 1944), od oca Ajzler Manoa, trgovca iz Subotice i mati Vajs Laure. Supruga mu je bila Janka Paroš (1886-1944). On od 1926. do 1931. godine rukovodi jednim sektorom "Hrvatske opšte Kreditne banke". U 1921. godini dobio je

Subotice, Jevrej ,sa 2 500 deonica i *Žiga Fogel*⁹⁷⁹, industrijalac iz Subotice, Jevrej, sa 4 400 deonica od ukupno 40 000, na koliko je bio podeljen osnovni kapital.⁹⁸⁰

U parnici koju su povelili 1939. godine da bi namirili dugovanja od strane **Državnih železnica i Državnog erara**, uspeli su da dobiju preko 2 miliona dinara i time izravnavaju dugove prema "**Prvoj Hrvatskoj Štedionici**". U isto vreme počeli su i sa rasprodajom mašine i ostalih pokretnih stvari da bi od te sume plaćali sitnije dugove.⁹⁸¹

Spisak akcionara, koji su učestvovali na poslednjoj glavnoj skupštini Ferrum d.d. od 11.XI. 1939 godine.

Ime i prezime	zanimanje	državljanstvo	stalno mesto stanovanja	narodnost	broj akcija sa kojima je raspoložen na 1. skupštini
Latić dr. Milan	advokat	jugoslovensko	Novi Sad	srpska	6000
Donat dr. Akacije	advokat	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	6000
Gavenski Mejan	ekonom	jugoslovensko	Srbobran	srpska	3476
Fogel Žiga	industrijalac	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	4400
Donat Lavro	inženjer	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	2741
Ajzler Žiga	preduzimač	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	2500
Krunić Sivo	priv. činovnik	jugoslovensko	Subotica	srpska	275
Horšai Bertalud	preduzimač	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	500
Hor Julije	industrijalac	jugoslovensko	Subotica	jevrejska	500

FERRUM D. D.
u likvidaciji.
L. Tabakov *A. Ranač*

Spisak akcionara Ferrum d.d. u 1939. godini

stanbenu dozvolu za svoju novosagrađenu vilu na Paliću. Radena je po planovima arhitekte Vaci Ištvana (Váczy István).

⁹⁷⁹ *Žiga Fogel* je od strane fašističkih vlasti, s proleća 1944. godine deportovan ali je preživeo taj period i uspeo da se preko Austrije vrati u Suboticu.

⁹⁸⁰ AJ,F:65.2410.1426.

⁹⁸¹ I tokom ratnog perioda su prodali mašina za cca 200 000 penga (oko 2 miliona predratnih dinara).

Pre izbijanja rata "preduzeće je u potpunosti demontirano idelom preneto u Slavonski Brod a delom u Smederevo".⁹⁸²

Na poslednjoj sednici akcionara, "...u prvoj godini okupacije"⁹⁸³ ovog društva akcije su bile deponovane i to: "... 22 500 komada na ime *Žige Fogela*, 8 000 na ime *Jovana Štajnera*, 3 000 na ime *dr Dušana Manojlovića*, 2 000 na ime *Mavra Donata*."⁹⁸⁴

U 1945. godini sva preduzeća grupe "**Ferrum**" stavljena su pod sekvestar, da bi zatim, do 1948. bila i nacionalizavana.

Preduzeće "**Agraria**" koje se bavilo preradom voća, koristilo je "**Ferrumove**" prostorije nakon rata.

Kao i neka druga subotička preduzeća i ovaj metalski koncern je u 1924. godini osnovao i svoje sportsko društvo - "**Sportski klub Ferrum**", koji je okupljao zaposlene radnike i nameštenike firme. Na mesto predsednika je izabran *Dušan Manojlović*.⁹⁸⁵

"ADIS A.D."

Firma nastaje kao deo grupacije "**Ferruma**", kada se postojeći pogon pretvara u posebno akcionarsko društvo. U obrazloženju "**Ferruma**" stoji: "Kako je "Ferrum" u poslednje dve godine okupiran jedino opravkom željeznih vagona, tako da je nemoguće da ostane više zajedno više poslova, to su akcionari ovoga društva odvojili ovo odeljenje od "Ferruma" i osnovali samostalno akcionarsko društvo."⁹⁸⁶ Za upisivanje deonica novog preduzeća obezbeđeno je pravo samo do tadašnjim akcionarima "**Ferruma**". Osnivačka skupština je održana 16.12.1923. godine, u kancelarijskim prostorijama "**Ferruma**" na Majšanskom putu. Akcionari-osnivači su bili sledeći: *dr Jene Večei*⁹⁸⁷ sa 60 komada deonica, *dr Samu Bošan* sa 83, *Stipan Vaci (Väczi István)* sa 120, *Aladar Farkaš* sa 100, *Cvetko Manojlović* sa 20, *Miloš Gavanski* sa 10, *Sima Krunic* sa 7, *Dragutin Štajner* sa 2 000 lično i u svosjstvu zastupnika "**Ferruma**" sa 5 067 komada deonica. Osnivački kapital je iznosio 200 000 dinara, podeljen u 8 000 deonica. To je bio relativno mali kapital, no zbog povezanosti sa "**Ferrumom**", i nova firma će moći da krene u rad i da već u 1924. godini razgrana poslovanje, otvaranjem filijala u Beogradu i Zagrebu.⁹⁸⁸

Cvetko Manojlović

"**Adis a.d.**" se prvenstveno bavio izradom sastavnih delova za vagona i lokomotive a manje izradom mašinskih instalacija za rudokope i izradom i opravkom poljoprivrednih

⁹⁸²IAS, F:68. 15691/1955

⁹⁸³IAS, F:68. Dosije Nacionalizacije br. 99

⁹⁸⁴isto

⁹⁸⁵IAS, F:47. Gradonačelnik 136/1924. U predmetu se nalaze osnivački akti ovog kluba.

⁹⁸⁶AJ, F:65.2410.1426.

⁹⁸⁷Dr Jene Večei, lekar, zet porodice Štajner

⁹⁸⁸Kancelarija filijale u Beogradu se nalazila na adresi Kosovska 1, a u Zagrebu u Gundulićevoj ulici.

mašina, što je sve stajalo u opisu cilja poslovanja firme. Glavni naručilac će biti "Ferrum d.d.", mada će teškoće u radu "Ferruma" naterati "Adis d.d." da pokušava da nadoknadi te gubitke i radom za druge, mahom sitnije naručilce. Dragutin Štajner je obavljao funkciju generalnog direktora, a poslovni direktor je bio Dušan Manojlović. Pogon preduzeća se nalazio pored "Ferruma", (Majšanski put do Tvorničke ulice) koji je i prodao zemljište (koje je grad ustupio "Ferrumu") i mašine novoj firmi.

"Adis a.d." će tokom 1924. godine obavljati instaliranje mašinskog pogona. Veći broj kompletnih mašina i delova, te sirovina, nabavljan je iz inostranstva. Uvežen je čelik iz Beča, za pravljenje alata, običan i crni lim iz Praga i Beča, koji je služio za popravke krovova

vagona, šamot iz Budimpešte, koji su ugradili u posebnu peć za livenje.⁹⁸⁹ Industrijski kolosek je dolazio i do radionica "Adisa". Radila je sa mašinama na električni pogon, ukupno 15, instalirane snage od 215 KS. Posedovali su i specijalne mašine za izradu šarafa, čije montiranje i puštanje u rad biva dovršeno tek krajem 1925. godine. Maksimalni kapacitet je bio 60 vagona robe - godišnje, a broj zaposlenih do 120.⁹⁹⁰ Pored delova za železničke vagona, imali su u programu proizvodnje i poljoprivredne alate i mašine: krunjače, preše i muljala za grožđe, sijačice, plugove i drljače.⁹⁹¹

Dopis sa memorandum Adis a.d.

U godinama od 1924. do 1928. preduzeće će iskazivati gubitke u godišnjim bilansima. Tako u izveštaju za poslovnu 1925. godinu navodi: "Slavna Glavna Skupštino! Izvešćujemo da prošlogodišnje poslovanje društva nije ispunilo naša očekivanja. Montaža strojeva za fabrikaciju šarafa dovršena je tek septembra 1925. Privatnih naručbi usled opšte stagnacije bilo je malo i uz slabu zaradu. Glavni poslodavac društva Ferum d.d. zaposlio je naše društvo tek kroz 1/2 godine."⁹⁹²

U 1927. godini sklopili su ugovor sa Direkcijom državnih železnica u Subotici o ispruci delova za vagona. Tako su za nju izradili kvačila glavnih kola, mazalice, odbojničke korpe i druge sitnije delove. Vrednost isporučene robe iznosila 285 330 dinara.⁹⁹³ Isporučili su i 50 000 "šrafova za podvezice", što im je donelo 92 707 dinara te navrtke za 23 885 dinara.

⁹⁸⁹IAS,F:235.21.661/1925

⁹⁹⁰IAS,F:47.2.1911/1931

⁹⁹¹Aleks.Stanojlović, Milan Damjanović, Industrija Vojvodine, Zagreb, 1924,st.85.

⁹⁹²AJ,F:65.2410.1426.

⁹⁹³IAS, F:233. 26. 682/1927

Kasnije zaposlenost nije prelazila 25% maksimalnih godišnjih kapaciteta. Veliki gubitci, nastali do tada nateraće glavnu skupštinu da 11.04.1929. godine odluči da se ide na likvidaciju, pošto je odbačen predlog da se oni saniraju fuzijom sa matičnom firmom.⁹⁹⁴ Tom prilikom je navedeno: "Poštovana Skupštino! S obzirom na tu okolnost, da naše preduzeće, usled loših gospodarskih prilika nije toliko uposlono, da bi se moglo samostalno izdržavati, dalje pošto se ni Ferum d.d. ne nalazi više u tom sanju, da i u buduće finansira naše poduzeće, predlažemo da Skupština izglasa likvidaciju."

Spisak akcionara, koji su učestvovali
na poslednjoj glavnoj skupštini Adis a.d. 11.XI.1929.

Izme i prezime	zanimanje	državljen- stvo	stano- vni stanov- nija	narodnost	broj akcija kojim je ras- polaga na skupštini
Matić dr. Milan	advokat	jugosloven- sko	Novi Sad	srpska	1546
Donat dr. Akacije	advokat	jugosloven- sko	Subotica	jevrejska	1546
Gavanski Dejan	ekonom	jugosloven- sko	Srbobran	srpska	569
Fogel Žiga	industri- jalsac	jugosloven- sko	Subotica	jevrejska	550
Donat Mavro	inženjer	jugosloven- sko	Subotica	jevrejska	550
Ajzler Žiga	preduzimač	jugosloven- sko	Subotica	jevrejska	500
Krunić Sima	priv.čin.	jugosloven- sko	Subotica	srpska	100
Kuršai Bertalan	preduzimač	jugoslo- vensko	Subotica	jevrejska	100
Der Julije	industri- jalsac	jugosloven- sko	Subotica	jevrejska	100

"ADIS"
AKCIONARSKO DRUŠTVO SA OGRANICENOM
ODGOVORNOSTI
u likvidaciji.

L. Gavanski *A. Kuršai*

Spisak akcionara Adis a.d. u 1929. godini

Članovi likvidacionog odbora su bili: *dr Milan Matić*, advokat iz Novog Sada, sa 1546 akcija, *Dejan Gavanski*, ekonom iz Srbobrana sa 569 akcija, *dr Akacije Donat*, inženjer iz Subotice, Jevrej, sa 1546 akcija, *Mavro Donat*, inženjer iz Subotice, sa 550 akcija, *Aleksandar Gavanski*, advokat iz Subotice, sa 550 akcija, *Žiga Ajzler*, preduzimač, Jevrej, iz Subotice, sa 500 akcija i *Žiga Fogel*, industrijalac iz Subotice, po narodnosti Jevrej, sa 550

⁹⁹⁴isto

akcija, kako je to navedeno u spisku prosledenom Kraljevskoj Banskoj upravi u Novom Sadu.⁹⁹⁵ Likvidacija nije okončana do 1941. godine.

"LIVNICA FERRUM A.D."

Osnovana je 21.01.1923. godine sa glavnicom od 100 000 dinara, 4 000 komada akcija vrednosti od 25 dinara. Puni naziv pri registraciji 5.03.1923. godine glasio je - "**Livnica Ferrum za zvono, metal, meko i sivo gvožđe i čelik, akcionarsko društvo**". Akcionari osnivači su dotadašnji akcionari "**Ferruma**", pošto su samo oni dobili pravo da učestvuju u kupovini deonice nove firme, koja i nastaje odvajanjem "**Ferrumovog**" pogona livnice. Kupoprodaja zemljišta, objekata i postrojenja, za novu livnicu, je obavljena za samo 50 000 dinara. Deoničari osnivači su bili: *Bogdan Dimitrijević*, sa 210 komada akcija, *Aladar Farkaš* sa 100, *Dušan Manojlović* sa 150, *Miloš Gavanski* sa 66, *Oskar Nojman* sa 32, *dr Samuilo Bošan* sa 66, *Bogdan Svirčević* sa 8, *Cvetko Manojlović* sa 20, *Sima Krunić* sa 12, *Aleksandar Rajčić* sa 50, *Iso Bogdanović* sa 60, *Antun Bešlić* sa 600, *Nikola Mandić* sa 10 i *Dragutin Štajner* sa 1 659 komada akcija. On je obavljao i funkciju generalnog direktora.

I "**Livnica**" radi u Majšanskim vinogradima (Livnička ulica 16), a na prostoru fabrike postoji železnički kolosek, dizalice, pokretne klupe sa mehaničkim pogonom za dopremu sirovina. Radi sa električnim mašinama, 6 elektromotora, od 128 KS ukupno. Sirovo gvožđe i hematit nabavlja iz Austrije i Čehoslovačke, isto kao i koks, a uglj iz zemlje.⁹⁹⁶

Parcela sa objektima Livnice Ferrum na karti grada iz 1928. godine

"Glavna zgrada tvornice se sastoji od tri odeljenja i dugačka je 70, a široka 30 metara. Ovde se nalazi livnica gvožđa, čelika i temperiranje. Sav rad u tvornici obavlja se

⁹⁹⁵AV, F:126.VIII, 35428/1940

⁹⁹⁶"Ferrum" je vršio i otkup metala od građana. U novinama su objavljivani oglasi, da uz najbolje cene on otkupljuje stari metal; maseg, bakar, kalaj, olovo, antimon i drugo.

strojevima, t.j. davanje oblika, čišćenje saliva, priugotavljenje peska itd." U programuproizvodnje se nalaze: poljoprivredni alati, delovi za mlinove, preše za vino, delovi za lokomotive, kočnice, papuče, ploče za štednjake, grobni križevi, crkvena zvona.⁹⁹⁷ U 1923. godini ima iskazan kapacitet od 34 vagona liva, što se kasnije penje do 80 vagona. Maksimalno je zapošljavala do 150 radnika. Proizvodila je uglavnom za potrebe "Ferruma", snabdevajući ga delovima za lokomotive i vagone, ali je izradivala i crkvena zvona⁹⁹⁸, te rešetke, kočione papuče, ploče za štednjake i drugo.

U 1924. godini glavnica je podignuta na 500 000 dinara, 20 000 akcija po 25 dinara, kako se to vidi iz dela teksta Osnovnih pravila:

"Glavnica društva, deonice, deoničari:

7. Osnovna glavnica društva je 500 000 dinara, koja je podeljena u 20 000 komada akcija sa nominalnom vrednošću po komadu 25 dinara. Osnovna glavnica je potpuno uplaćena.

8. Deonice imaju tekući broj od 1-20 000, glase na donosioca i izdaju se 1, 5, 10, 25 komada zajedno.

9. Svakom deoničaru pripada srazmeran deo društvenog imanja."⁹⁹⁹

Najkrupniji deoničar juna 1925. godine je *Antun Bešlić* sa 10 000, od 17 870 položenih deonica, a juna naredne godine to je opet on, sada sa nešto manje akcijskog kapitala u svojim rukama - 9 950, pored inž. *Mavre Donata* sa 5 300 deonica. Ukupno je tada bilo 17 500 položenih deonica. U 1933. godini je najveći akcionar *Dragutin Štajner*, sa 7 450 akcija.

U poslovnoj 1923. godini su imali iskazan dobitak od 31 648 dinara, ali se u narednim godinama javljaju gubitci, koji se u 1928. godini popeti na 894 334. dinara. Vrlo veliki je bio i dug "Ferruma", koji u 1927. godini iznosi čak 3 072 759 dinara. Razlozi za takav slab poslovni uspeh livnice leže pre svega u maloj uposlenosti, odnosno realizacije poslova. Nije bilo ugovora matične firme za popravku vagona, nije bilo posla ni za livnicu. Tako su u 1925. godini radili samo 1/2 godine, a u 1926. imaju problema sa novim uređajima za livenje čelika koje tada instaliraju, a u 1927. godini rade sa samo 25% kapaciteta.

"Opća vladajuća stagnacija i nezaposlenost osetila se i kod našeg društva jer su poručbine izostajale" rezime je stanja, iznet na skupštini firme 1926. godine. To je dovelo do proglašenja likvidacije, na redovnoj godišnjoj skupštini 11. 4. 1929. godine, sa sledećim obrazloženjem: "S obzirom na tu okolnost da naše poduzeće usled loših gospodarskih prilika nije toliko uposleno, da bi se moglo samostalno izdržavati, dalje pošto se ni Ferum d.d. ne nalazi više u tom stanju da i ubuduće finansira naše poduzeće, koje jedva može zaslužiti toliko da bi moglo pokriti svoju režiju i to samo uz pomoć Feruma d.d., predlažemo likvidaciju."¹⁰⁰⁰

U 1929. godini se prodavala društvena imovina da bi se podmirio veliki dug "Ferrumu".

Likvidacija nije okončana do početka rata.

"SEVER D.D."

⁹⁹⁷Za zemljište koje 1923. godine, od grada Subotice, dobija "Ferrum d.d.", livnica je trebala da izlije po jedno zvono za crkvu Sv. Terezije i pravoslavnu crkvu. IAS,F:47. Zapisnik Proširenog Senata, 1923-1924.

⁹⁹⁸Tako je do 1926. godine izradila crkvena zvona za 22 crkvene opštine (Subotica, Sekić, Sanad, Bačka Topola, Prigrevica, itd.). Zamljodilski kalendar za 1926. godinu, Subotica 1925, st. 105.

⁹⁹⁹AJ,F:65.2410.1426

¹⁰⁰⁰isto

Poziv na ubeležavanje deonica za deoničko društvo "Sever" je objavio "Ferrum d.d." 8. 02.1923. godine. Osnovni kapital je trebao da iznosi 1 milion dinara, te je 10 000 deonica imalo nominalnu vrednost od 100 dinara, ali je emisioni kurs bio nešto viši - 115, da bi se razlika upotrebila za troškove osnivanja. Pravo beleženja polovine od ukupnog broja deonica je namenjeno za akcionare "Ferruma" i to tako da oni na svakih 8 deonica "Ferruma d.d." mogu ubeležiti po 1 deonicu novog društva. Druga polovina, preostalih 5 000 deonica je prepuštena ostalim zainteresovanim ulagačima.

Na osnivačkoj skupštini su bili prisutni, kako se to vidi iz tada vođenog zapisnika: "Dr. Vladilav Manojlović sa 111 kom. akcija, Dragutin Koloman Steiner sa 2 000 kom., isti i kao zastupnik "Ferrum d.d." sa 4 217 kom., Bogdan Dimitrijević sa 264, Cvetko Manojlović sa 25, Miloš Gavanski sa 8, Pavle Ungar sa 100, Dušan Manojlović sa 200, Šandor Rajčić sa 62, Aladar Farkaš sa 125, Stipan Vaci sa 150, Simo Krunic sa 9, Ernest Ūrge sa 1500, dr Jene Večei sa 75, Oskar Neumann sa 40 i dr Samuilo Bašan sa 60 komada akcija." Deonice su uplaćene (novac se nalazio kod "Prve Hrvatske Štedionice"), i suma od 1 115 000 dinara obezbedena je kao početni kapital.

Deonica Sever d.d.

Rad je otpočeo u prostorijama "Ferruma", no "Sever" već u 1923. godini kupuje zemljište od 2 000 kv.m., i počinje opremanje novih fabričkih prostorija. Kupljeno je zemljište (gruntovni ul. br.28 559, k.č. 7510/3, 7510/4, 7511) na Daničićevom putu (Palički) br 111 , kasniji br.8, za sumu od 103 000 dinara. U januaru 1924. godine je izvršeno preseljvanje i otpočeo rad na novoj lokaciji, na uglu Paličkog puta i tada bezimenog sokačeta (kasnija Gavrlivovićeve ulica).

Objekat Severa na Paličkom putu (danas je u njenu firma Elektroremont)

Glavni deo proizvodnje činili su elektromotori i generatori, transformatori, strujomeri, razvodne ploče i svi neophodni sitniji delovi za opremanje električnih postrojenja, telefonskih i telegrafskih postaja, industrijskih elektro mašina. Sve to je projektovano i izradivano prema propisima Saveza nemačkih elektrotehničara (V.D.E.) i davana je garancija od godinu dana. Elektrifikacija, posebno upotreba električne energije u domaćoj industriji omogućavaće ovoj subotičkoj firmi da konkuriše inostranim preduzećima, kvalitetom ali i cenom. Promet je već u 1924. godini dostigao 1 205 400 dinara za gotovinu i 335 894 dinara u kreditima. "Naša tvornica izrađuje svakovrsne električne motore, dinamo, transformatore i ostale pripadajuće sprave za iste, te je već do sada pokazala lepe rezultate, osobito mnogo motora je prodala po Srbiji i u okolini Niša" kaže se u izveštaju Upravnog odbora od 1.03.1925. godine. Broj radnika se kretao od 18 u 1925. do 41 u 1940. godini.

Fabrika je pogon obezbeđivala putem vlastitog električnog generatora. Raspolagala je sa 12 alatnih mašina. Postojali su sledeći pogoni: mašinska radionica, montažna, namotavačka, kovačka, stolarska, livnica i farbarnica.

Godine 1928. je zabeležen veliki gubitak od 421 027 dinara. To je bila posledica nanaplaćenih računa, smanjenja potražnje i nagoveštaja velike ekonomske krize. Kao posledica toga u 1929. godini je predložena likvidacija, no ona je sprečena i preduzeće će nastaviti sa radom do 1941. godine. Ono se uspešno borilo protiv svih ekonomskih teškoća, nedostatka jeftinih kredita, uvoza stranih proizvoda uz male carine, nemogućnosti snabdevanja kvalitetnim sirovinama, na primer iz Nemačke, posle raskida trgovinskog ugovora dve zemlje u 1933. godini. Period ekonomske krize je prebrođen otpuštanjem jednog broja radnika, skraćivanjem radnog vremena, angažovanjem rezervnog i penzionog fonda u svrhe obrtnog kapitala, a državni organi su od 1931. godine omogućili bescarinski uvoz sirovina koje se ne izrađuju u zemlji.

O proizvodnji 1939. godine saznajemo da je "**Sever d.d.**" sklopio ugovor sa Generalnom Direkcijom železnica o isporuci zupčanika za lokomotive. Isporuka je kasnila 3 meseca zbog nedostatka sirovina i zbog vojne vežbe na koju su pozvani stručni radnici.¹⁰⁰¹ Akcije firme plasirane su u tom periodu i na bečku berzu.

¹⁰⁰¹IAS, F:56.12. 661/1939

Reklamni materijal iz 1941. godine

Radiće i tokom ratnog perioda pod imenom "Szever, villomosgepgyár r.t.". Proglašeno je za ratno preduzeće (Hadiüzem) i svoje proizvode isporučivalo za potrebe vojske. Na skupštini akcionara 21.2.1942. godine akcije su položili: *Lajčo Lendvaj (Lendvaj)* - 1 000 komada, *Fabian Bata (Batta)* - 500, *Mirko Segedi (Szegeđi Imre)* - 500, *Ladislav Ulrajh (Ulreich)* - 500, *Sima Krunić* - 500, *Arpad Kovač* - 500, *Aranka i Ernest Irge* - 4 585, što je uz još nekoliko sitnijih akcionara činilo 9 285 komada deonica (od ukupno 10 000). U 1944. godini ogromna većina akcija, 9 200 nalazila se u vlasništvu Katarine Irge koja je od kraja 1944. godine bila i predsednica Upravnog odbora i Aranke Irge.¹⁰⁰² Radeći i u ratnom periodu fabrika je proizvela i isporučila ukupno 492 električna motora.

Ruska vojska je krajem 1944. godine odnele neke mašine iz fabrike, ali će ona nastaviti da radi.

Razvijajući poslovnu saradnju i sa velikim stranim korporacijama, kao **Simensom**, **Krupom** i **Filipsom**, a plasirajući robu na čitavom domaćem tržištu, ali i inostranstvu, poznat je čak izvoz i u SAD, "Sever" je bio najsigurnija karika u lancu grupacije "Ferruma".

Direktor preduzeća je od 1925. godine bio jedan od akcionara -osnivača, Ernest Irge.¹⁰⁰³

Konfiskacija je obavljena 12.1.1946. godine odlukom Sreskog Narodnog suda - Vp. 1725/1945.¹⁰⁰⁴ a potvrđena odlukom Okružnog narodnog suda K 277/1946. Tom presudom osuđena je i Katarina Irge.

¹⁰⁰²IAS, F:68. Nac. 374. i dosije fonda F:53.

¹⁰⁰³Ernest Irge (Űrge) je rođen 1887. godine u mestu Űigar u Čehoslovačkoj. Stradao je 27. 2. 1944. godine?. Mada je u Subotici bio od 1913. godine, tek tokom 1937. godine pokreće postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva. Supruga mu je bila Irge Katica (r. Kurčak) (Budimpešta 1887 - ?) a ćerka Aranka (Zlata). One će biti naslednice, nekretnina ali deonica "Severa". Obe su pred ulazak Ruske armije i partizanskih snaga, 9.10.1944. godine pobile u Mađarsku. Katarina se uskoro vratila u Suboticu, a Aranka je po podacima novih vlasti završila u Nemačkoj. IAS, F:86. K 277/1946

¹⁰⁰⁴ U dosijeu fonda F:53, nalazi se i ta odluka.

"ZEFIR D.D."

Samo ime deoničarskog društva - "**Zefir**", objašnjava i upućuje na delatnost kojom se bavilo. To je bilo zaštićeno ime jedne vrste peći koju je proizvodilo budimpeštansko preduzeće, vlasnika, Jevreja, *Šandora Hebera (Héber Sándor)*. Isprepletene porodične i poslovne veze, preduzetnika iz Subotice sa onima u Budimpešti, dovešće do toga da se proizvodnja tih peći uspešno razvije i u Subotici.

Dugožareća peć "**Zephir**" je bila namenjena za loženje drvetom, izrađena je bila od čeličnog lima, postavljena šamotom i imala je nekoliko vazdušnih kanala. U reklamama se navodilo da je stepen iskorišćavanja bio 76%, ili da sa 10 kg drveta greje preko 24 sata.

Subotička trgovačka firma "**Barzel**" (gvožđe na hebrejskom, pri. aut.) je bila zastupnik te firme u Jugoslaviji. Tako je i došlo do probne proizvodnje tih peći, koju organizuje "**Barzel**" u pogonu "**Industrije željeznog nameštaja**", tokom 1927. godine.

Povodom realizacije tog posla, iz Mađarske je došao izaslanik vlasnika fabrike peći, *Andor Špan (Spán Ándor)*¹⁰⁰⁵, koji je imao zadatak da nadgleda proizvodnju 1 500 komada tih peći, koliko je bilo planirano da se proizvede u toj godini. Očigledno je da je proizvod bio veoma uspešan na tržištu, što je ponukalo poslovne ljude iz "**Barzela**" da uspostave još bolju saradnju sa preduzećem iz Budimpešte, odnosno formiraju fabriku, koja bi se bavila proizvodnjom peći. Odabrana je forma deoničkog društva.

Tako je Zbor akcionara 25.02.1929. godine doneo odluku o osnivanju društva "**Zefir**" sa glavnicom od 1 000 000 dinara, u 1 000 akcija po 1 000 dinara. Kao predmet rada je ubeleženo: "Proizvodnja peći, štednjaka, kao i satavnih delova istih, proizvodnja ostalih artikala koji spadaju u krug proizvodnje peći, nadalje fabriciranje sviju vrsta gvozdenih roba i artikala, poljoprivrednih pribora i trgovina sa ovim artiklima, kao sopstvene proizvodnje, tako i tuđih, u sirovom, poluizrađenom kao i izrađenom stanju, nadalje emajliranje gornjih artikala."¹⁰⁰⁶

Od "**Bačvanske tvornice cementne robe d.d.**" otkupljen je deo njihovog placa na Daničićevom putu 26 i tamo je uspostavljen proizvodni pogon. Gradnja fabričkih objekata je započela je 1928. a završena 1930. godine.¹⁰⁰⁷

Akcionari osnivači su braća *Rozenfeld (Rosenfeld)*, *Aleksandar*¹⁰⁰⁸ i *Martin*¹⁰⁰⁹ kojima se priključio i najmlađi brat - *Ignjat (Ignac)*.¹⁰¹⁰ Braća *Rozenfeld* su došla u Suboticu 1917. godine iz Petrovca. Starija braća već 1920. godine osnovali javno trgovačko društvo, firmu pod imenom "**Braća Rosenfeld, trgovina tehničkih roba i gospodarskih naprava**", koja je 1921. godine ušla u novoosnovano deoničko društvo "**Trgovina gvožđa i prometno d.d.**". Braća, koja su optiranjem stekla jugoslovensko državljanstvo¹⁰¹¹, po narodnosti su beleženi kao Jevreji. Do tada su već bili i glavni akcionari u deoničarskom društvu "**Barzel**", koje se bavilo trgovinom gvoždarskom robom. Pored njih su osnivači "**Zefira**" i *Dušan Stojković* i *Dušan Manojlović* također akcionari "**Barzela**", *dr Miloš Pavlović*¹⁰¹² i

¹⁰⁰⁵Andor Špan je bio šogor Rozenfeldovih. Njegove sestre Arnka i Eržebet udale su se za Martina i Ignjata Rozenfelda.

¹⁰⁰⁶IAS,F:86.226.

¹⁰⁰⁷IAS, F:47. III 1105/11928 i III 265/1930. Mašine su nabavljene iz Mađarske.

¹⁰⁰⁸Aleksandar Rosenfeld, rođen 1893. u Janošalmi (Jankovac), žena mu je bila Jelisaveta Berger. Preživeo je ratna stradanja.

¹⁰⁰⁹Martin Rosenfeld, (Janošhalma 1894 - Aušvic 1944). Supruga mu je bila Aranka Špan (Spán).

¹⁰¹⁰Ignjat Rosenfeld (Janošhalma 1903 - Subotica 1941). On je bio primljen u članstvo grada Subotice tek 1933. godine. I njegova supruga Eržebet je bila iz porodice Špan. Preživevši rat, ona se iselila iz Jugoslavije i 1950. godine, nalazila se u Meksiku. IAS, F:68 XVI 212/1950.

¹⁰¹¹IAS,F:47, II 2572/1935. Braća su imala kuću u kojoj je bila i radnja u Jelačićevoj 2. (Matka Vukovića) U predmetu III 423/1922 nalazi se tehnički plan kuće i magacina.

¹⁰¹²Dr Miloš Pavlović je rođen 26.6.1879. godine u Temišvaru. Doktorat prava stekao je u Klužu (Cluj,Rumunija). Osam godina je radio u advokatskim kancelarijama u Rumuniji. Od 1920. godine

grupa poslovnih ljudi iz Budimpešte. To su bili fabrikant peći *Aleksandar (Šandor) Heber*, inženjer *Ladislav Lazar* i *Ludvig Lanji*¹⁰¹³, svi po narodnosti Jevreji. *Lanji* je u prvo vreme vršio funkciju direktora. Akcije u kasnijem periodu imaju i *Baltazar Kovačević*, *Ljudevit Bek*, *Bela Goldner*, *Majer Hauer*, a direktorsko mesto preuzeće *Martin Rozenfeld*.

Miloš Pavlović

Proizvodni program se sastojao od raznih tipova peći i štednjaka, "Rekord" trajno goreće peći, "Elite" štednjaka, ali je jedan od glavnih aduta na tržištu bila peć pod imenom "Zephir" i "Zephir II", za koje je firma imala i patentno pravo u zemlji pod brojem 1365/6839.¹⁰¹⁴

Reklama za štednjak Zefir iz lokalnih novina

nastanjuje se u Subotici. Optirao je za državljanstvo KSHS i 1922. godine ga je i dobio. (IAS, F:68. XII 1009/1948) Zapošljava se u Direkciji državnih železnica, kao savetnik, gde ostaje do 1935. godine. Pored te državne službe, honorarno je obavljao poslove sekretara "Udruženja trgovaca i industrijalaca", odnosno "Udruženja industrijalaca, povereništva u Subotici", koje je nastalo 1932. godine, za platu od 2 000 dinara i sekretara sekcije "Automobilskog kluba Kraljevine Jugoslavije". Bio je i među članovima subotičkog "Rotari kluba". Kao akcionar se javlja u sledećim preduzećima: "Štirak, Marcel Kopp d.d.", "Fako d.d.", "Nonenberg i Šodere", "Industrijalno i komercijalno d.d., tvornica papirnate robe", " Korzo d.d.", "Hartman i Conen d.d." (posle 1941. godine u Upravnom odboru "Huskiviteli Reszenyt'rsos'g"), "Barzel d.d.", "Zefir d.d.". Dr Miloš Pavlović je bio osuđen od strane novih vlasti zbog krivičnog dela privredne saradnje sa okupatorom na kaznu prinudnog rada bez gubitka slobode. (IAS, F:68. Nac. 382) Godine 1960. je tražio otpust iz državljanstva zbog odlaska u inostranstvo, SR Nemačku, gde su mu već bila deca i žena -Vilma (rođena Schipper, sa kojom je venčan 1913. u Temišvaru). Imali su dve ćerke Vilmu i Olgu (udata Brezovac, apotekarku, rođenu u Doboju 1918.)

¹⁰¹³Pošto je g. Lanji stručnjak specijalista u pogledu "Zefir" peći i pošto je ujedno i predstavnik stranog kapitala, uloženog u ovom preduzeću..." pisala je uprava "Zefira" u molbi za produženje njegovog boravka 1934. godine. IAS, F:56.5.273/1934

¹⁰¹⁴IAS,F:47. Registar industrijskih radnji III 1932-1936. Pravo na korišćenje patenta je firmi preneo Andor Špan.

Za potrebe proizvodnje "**Zefir**" uvozi boraks za emajliranje iz Nemačke i SAD (do 3 tone godišnje), šamot i kaolin iz Čehoslovačke, gvozdeni lim iz Mađarske, čelik iz Austrije, kameni ugalj iz Gornje Šleske (do 30 tona).¹⁰¹⁵ Koristili su peći za emajliranje, koje postižu temperaturu do 1 000 C.

O jednom domaćem snabdevaču sirovinama piše sama firma. "Iz ljevaonice Braća Bohn u Velikoj Kikindi dobijemo godišnje 60- 80 tona sirovih ljevanih delova za našu fabrikaciju peći i štednjaka". Taj materijal su zatim obrađivali, brušenjem, bušenjem i galvaniziranjem.

Novi fabrički dimnjak izgrađen je u 1931. godini.¹⁰¹⁶

Fabrika je zapošljavala do 50 radnika u 1935, a 109 u 1938. godini. Zbog povećanja potražnje, 1935. godine, tražili su dozvolu da njihovi radnici na odeljenju emajliranja, rade prekovremeno; noću, nedeljom i praznicima, 10 do 12 časova. Zbog pomanjkanja takvih stručnih radnika nisu mogli da organizuju rad u dve smene. Proizvodnja je dostizala 8 000 komada peći na godišnjem nivou.

Ostavarivali su vrlo dobar promet, u 1933. godini čak 6 000 000 dinara, pa te godine povisuje glavnicu na 1 500 000 dinara.¹⁰¹⁷ Akcije firme su bile nudene i na bečkoj akcijskoj berzi. Za poslovne godine 1930-1932, delili su dividende od 5%, odnosno 3%.

Pogonsku snagu činili su instalirani elektromotoru od ukupno 60 KS. Za 1930. godinu je zabeležen kapacitet od 6 000 komada peći, 2 000 štednjaka i 50 000 kg emajlirane robe.¹⁰¹⁸

U 1936. godini "**Zefir**" otvara filijalu u Beogradu, koja će se u 1940. godini pretvoriti u glavnu radnju, a filijala će biti registrovana u Subotici. To nije smetalo da od "**Opšte kreditne banke d.d.**" i dalje, sve do 1941. godine, dobijaju povoljne kreditne aranžmane. Kao žiranti su se javljala braća Rosenfeld.¹⁰¹⁹

Nakon rata i sprovedene nacionalizacije, pogoni ove firme radiće pod imenom "**Gvoždar**". Udova Rosenfeld Ignjata Ignaca iselila se u Meksiko.?

Objekte "**Zefira**" je 1955. godine koristio "**Sever**" za svoje radionice.¹⁰²⁰

"INDUSTRIJA ŽELJEZNOG NAMEŠTAJA I METALA D.D."

Osnovana je 20.3.1918. godine sa deoničkom glavnicom od 1 000 000 k., koja je povišena na 2 000 000 k., u 1920. godini. U obrazloženju Ministarstvu, Uprava novog preduzeća navodi da su taj potez povukli: "Usled poskupljivanja materijala i radničkih plata, u cilju što boljeg iskorišćavanja produktivne sile i radi ekonomičnijeg iskorišćavanja ove fabrike..."¹⁰²¹ Nakon zamene kruna dinarima (odnos 4:1) glavnica je jula 1922. godine iznosila 500 000 dinara, u 2 000 deonica po 125 dinara, da bi marta 1924. godine bila povećavana na 2 000 000 dinara, izdavanjem 14 000 novih deonica, nominalne vrednosti 125 dinara. Tako je ukupan broj deonica iznosio 16 000. O kurentnosti akcija, odnosno snazi firme, svedoči i to što one već prilikom emitiranja postigle veću cenu, vredele su 164 dinara.

Preduzeće se nalazilo u Segedinskim vinogradima (stari broj 111). Ta nekretnina je otkupljena od *Armina Rota*, fabrikanta šešira. Dozvola za izgradnju fabričkih objekata je izdata u junu 1919. godine.¹⁰²² Dogradnja, radionica i pomoćnih prostorija, započela je

¹⁰¹⁵AV,F:126.VIII,35428/1940

¹⁰¹⁶IAS, F:47.1426. III 398/1931

¹⁰¹⁷"Compass", Zagreb, 1934, st.288.

¹⁰¹⁸IAS, F:47.XXIV, 1911/1931

¹⁰¹⁹IAS, F:43.111.

¹⁰²⁰IAS, F:68.15 691/1955

¹⁰²¹AJ, F:65.2410.1426

¹⁰²²IAS, F:47.1201. III 129/1919

1921. godine. U periodu do 1924. godine sagrađeno je 8 objekata, i za njih je dobijen oprost od plaćanja poreza.¹⁰²³ Kasnije je firma otvorila i kancelariju u Gavrilovićevoj ulici br. 16.

Osnivači su bili već afirmisani poslovni ljudi, privrednici, veletrgovci, bankari; mahom jevrejskog porekla: *Franjo Levi (Löwi Ferenc)* direktor "**Eskontne banke za Vojvodinu d.d.**", grupa akcionara deoničarskog društva "**Hartman i Konen**", *Vilim Konen (Conen Vilim)*, *Lajčo Šreger*, *Josip Hartman*, *Lajčo Bek*, zatim *Mavro Levi*, osnivač "**Industrije mramora**", *Dragutin K. Štajner*, osnivač "**Ferruma**", *Julije Vali (Váli Gyula)* -arhitekta, *dr Aron Sekelj (Szekely Áron)* advokat, *Josip Vaci*, svi iz Subotice, uz učešće predstavnika zagrebačkih banaka, deoničarskih društava, "**Prve Hrvatske Štedionice**", "**Eskontne Banke**" i "**Pučke banke**", koji će srazmerno uloženom kapitalu, preko svojih zastupnika, učestvovati i u radu Uprave.

Tako Upravni odbor u 1923. godini sačinjavaju: *Antun Bešlić* - direktor filijale PHŠ u Subotici, *Vilim Konen*, *Mirko Lederer* - direktor "**Eskontne banke**" i zastupnik "**Pučke banke**", *Lajoš Kraus* - veletrgovac, *Mor Levi* - "direktor", *Julije Vali*, *Franjo Levi*, *Josip Vaci* - "tvorničar", *Leopold Buhvald* - koji je u tom periodu bio i direktor fabrike, *dr Aron Sekelj*, *Milan Vrbanić* iz Zagreba - upravnik PHŠ, *Ivan Ivković Ivandekić* -građevinski inženjer. Svi oni su bili već potvrđeni i istaknuti u privredi ili u javnim poslovima.¹⁰²⁴ Marta 1923. godine *Antun Bešlić* sa 1 430 i *Mirko Lederer* sa 1 000 deonica, zastupaju najviše akcijskog kapitala.

Inž. Ivan Ivković Ivandekić

Sa proizvodnim programom, namenjenim za domaćinstva, bolnice, hotele i druge javne objekte, koji se sastojao od metalnog, železnog i bakrenog nameštaja, peći, štednjaka, kotlova za centralno grejanje, brava i katanaca, galvanizovanih i niklovanih artikala, zadovoljavala je potrebe narastajućeg tržišta te vrste roba u zemlji, a izvoziće i u susedne balkanske zemlje, i postaće najveća fabrika te vrste kod nas. U vreme poleta građevinskih aktivnosti, proizvodi te vrste su imali dobru prođu, državne nabavke su išle na veliko i firma veoma uspešno posluje, beležeći lepu zaradu.

U 1923. godini imala je 120 zaposlenih radnika, proizvela je 120 vagona robe i imala promet od 3 000 000 dinara.

Tokom 1922. godine bilo je i štrajkova u preduzeću. "Uslijed neprekidnog podizanja cijena živežnih namirnica, tri puta je došlo do štrajka u našoj tvornici. Svaki put smo se lijepim načinom s našim radnicima sporazumili." navela je Uprava u izveštaju Skupštini akcionara, marta 1923. godine. O uspešnom poslovanju te godine, svedoči i završni bilans, po kojem je ostvarena čista dobit od 119 308 dinara. Od te sume je 10% procenata bilo podeljeno i radnicima, 5% kroz plate, 3% za "potpornu zakladu radnika" i 2% za "činovnički mirovinski fond."

¹⁰²³IAS,F:47.1205. III 340/1921, i XXIV 96/1925

¹⁰²⁴AJ,F:65.2410.1426. Milan Vrbanić (???) .Ivan Ivković Ivandekić (Subotica 1882 -) diplomirao je u Budimpešti, učestvovao u ratu, 1915. pao u rusko zarobljeništvo. Politički angažovan, od opozicionih prohrvatskih do režimskih stranaka, naimenovan za gradonačelnika, odnosno predsednika opštine (1933-1935).

Polovinom 1923. godine stupiće u poslovne veze sa austrijskom firmom iste struke "**Leopold Quittner A.G.**", od koje će dobiti tehničku pomoć, mašine i preuzeti njen program, te je i zastupati na tržištu koje ona pokriva. "Uspelo nam je nadalje priznato najveću tvornicu željeznog nameštaja i mjednog (bakarnog, pri.aut.) nameštaja Josef i Leopold Quittner A.G. bečku tvrtku za naše poduzeće pridobiti, sklopivši sa pomenutom tvrtkom utanačenje u tom smislu, da se kod našeg poduzeća zainteresuje u većoj mjeri time, da nam prepušta potrebne strojeve od svojih na temelju dugotrajnog iskustva isprobanih, modernih strojeva, da nam prepušta svoje kupce u SHS Kraljevstvu i da nam stavlja na raspoloženje svoja tehnička kao i ostala tokom mnogih godina stečena iskustva." stoji u izveštaju Uprave.¹⁰²⁵

U isto vreme stupaju u kontakte i sa fabrikom metalnog nameštaja *Jovana Tatića* i *Milana Jankovića*, koja je radila i u državnoj kaznionici, sa zatvorskom radnom snagom, u Sremskoj Mitrovici. Postignut je dogovor da će *Tatić* i *Jovanović* uložiti kapital a subotička firma će preuzeti tehničko rukovođenje i nove mašine isporučene od bečke firme "**Quittner**", instalirati u Subotici ali i u sremskomitrovačkoj kaznionici.

Taj period, od osnivanja do 1924. godine, za "**Industriju željeznog nameštaja i metala**" bio je uspešan. Firma je dobro poslovala i deonice, koje su bile plasirane i na bečkoj berzi, donosile su dividendu od 6%.¹⁰²⁶

Međutim, saradnja sa fabrikom *Tatića* i *Jankovića* će se pokazati neuspešnom, jer će subotička fabrika već u 1924. godini da zabeleži gubitak od 1 327 624 dinara. Zbog toga prekida svoje angažovanje u zavodu kaznionice u Sremskoj Mitrovici. Pored toga fabrika će trpeti i usled drugih otežavajućih okolnosti. "Za 1924. godinu za nas je izbačen silan porez u visini od 335 461 dinara, nadalje da su od naših potraživanja, uslijed vladajuće privredne krize mnoge stavke postale dubiozne..." kaže se u izveštaju na skupštini deoničara maja 1925. godine. Da ni naredna poslovna godina nije donosila poboljšanje vidi se iz izveštaja maja 1926. godine gde se navodi: "Prošla poslovna godina bila je godina teške i sveopće krize, što je opće poznato, pod kojom je teško trpela sveukupna naša industrija, a tako i naše poduzeće, koje je u velikom djelu vezano za građevnu industriju i upućeno na velike i javne gradnje, t.j. uređenje kupališta, hotela, oporavilišta i bolnica. Kako su ovakovi radovi većeg stila posve izostali, bili smo upućeni na prodaju privatnicima, odnosno našim malim mušterijam, i preprodavcima, koji nam opet štednje radi nisu zadavali naloga u većim količinama, da bi mogli naše poduzeće intenzivno zaposliti."¹⁰²⁷

U tom periodu 1924/5 godine, kada privreda na državnom nivou pada u stagnaciju, što donosi velike probleme ovoj firmi, koja ulazi u recesiju, kao predsednik Upravnog odbora, koji je na tom mestu od 1921, i dalje se javlja *Antun Bešlić*. Direktorsku poziciju, od 1926. godine zauzima *Markus Štamberger* (*Stamberger*), koji ima 6 000 akcija u svojim rukama (od 16 000 ukupno) i sa bratom *Ferdinandom* će praktično preuzeti većinski paket akcija u deoničarskom društvu.¹⁰²⁸ *Markus Štamberger* (*Stamberger*) je bio čehoslovački državljanin¹⁰²⁹ za koga po izveštaju "**Opšte kreditne banke d.d.**" iz 1927. godine sanajemo da je bio marljiv i agiln, te da je stvorio nove poslovne veze za firmu.¹⁰³⁰ U firmi je bio angažovan i njegov brat od tetke *Ferdinand*.¹⁰³¹ Oni su u Suboticu došli 1925.

¹⁰²⁵AJ,F:65.2410.1426

¹⁰²⁶Compass 1924, Vien 1924

¹⁰²⁷AJ,F:65.2410.1426

¹⁰²⁸IAS, F:235.32.621/1931

¹⁰²⁹Markus Štamberger (Lubotina, 1880-?). Otac Pinkas, mati Zana Štemer. Kao i brat Ferdinand, bio je inženjer po obrazovanju.

¹⁰³⁰Za Markus je data ocena "Osobito marljiv i agiln, kao stručnjak sposoban i pametan." IAS, F:43.123.

¹⁰³¹Ferdinand Štamberger (Lubotina 1899-?). Otac Eduard, mati Jovanka Štemer.

godine.¹⁰³² Problemi su nastajali pošto su oni kao stranci, čehoslovački državljani, periodično morali da dobijaju dozvole za produženje boravka. Postupak za dobijanje državljanstva su pokrenuli tek 1939. godine, a opštinska skupština im je i obezbedila članstvo grada u slučaju da dobiju pozitivan odgovor od nadležnog Ministarstva, koje je rešavalo o prijemu u državljanstvo.¹⁰³³

Posledica smanjenja potražnje, nemogućnost plasmana svojih proizvoda na tržištu, izazvaće kao posledicu u 1927. godini i smanjenje vrednosti glavnice. To je urađeno na taj način da je nominalna vrednost deonica od 125 smanjena na 30 dinara i time umanjen kapital firme sa 2 000 000 na 480 000 dinara.

Direktorsko mesto 1928. godine zauzimaće *Kruno Gedike (Gedicke)*.¹⁰³⁴

Naredni period neće doneti bitne promene, fabrika će poslovati na granici rentabiliteta, radeći sa delom kapaciteta, u 1934 samo sa 25 %.

Akcionari su 1935.godine bili: *Stanko Petranović, Miroslav Mažgon, Bogdan Mandrović* svi sa po 1 000 akcija, *dr Aron Sekelj* sa 3 000, *Samuilo Kertes* sa 980, *dr Jako Fišer* sa 100, *Ernest Šen* sa 64, *Rudolf Nojhaus* sa 56 i *Braća Štamberger, Markus* sa 3 500 i *Ferdinad* sa 4 000 akcija. Tada je preduzeće bilo u sferi "**Jugoslavenske udružene banke**" iz Zagreba.

U 1940.godini je bilo zaposleno 34 radnika; 3 strugara,1 metalo pojasar, 4 farbara,2 brusaača, 20 bravara 2 kazandžije, 2 elektro zavarivača i 17 šegrta.¹⁰³⁵ Nastavila je rad i pod mađarskim okupacionim režimom. Kao akcionari, marta 1941. godine se navode *Kalman Vidaković*, građevinski preduzimač, koji je imao 3 000, *dr Strelicki Deneš*, advokat, sa 4 000 i *Markus Štamberger* sa 4 990 akcija.¹⁰³⁶

Nakon završetka rata i uspostave novih vlasti, prelazi u državno vlasništvo.¹⁰³⁷

¹⁰³²IAS, F:47.13. st. 378

¹⁰³³IAS, F:47.13. 378 st.

¹⁰³⁴IAS, F:235.28.876/1928

¹⁰³⁵AV,F:138.II 3381/1940

¹⁰³⁶.IAS, XIII 636/1948

¹⁰³⁷IAS, XIII 636/1948. Rešenjem Vlade NRS od 25.3.1947. došlo je do spajanja "Industrije željeznog nameštaja", radionice za izradu džepnih lampi Han Ruže, i formirano je preduzeće "Zmajevac", Tuk ugarnice 2.

**INDUSTRIJA ŽELJEZNOG NAMEŠTAJA
I METALA D. D.**
SUBOTICA
BRZJAVI: METAL TELEFON BROJ 43
BANKOVNE VEZE:
PRIVREDNA BANKA VOJVODINE BIAJE SUBOTICA
OPŠTA PRIVREDNA BANKA SUBOTICA
GRADSKA ŠTEDIONICA SUBOTICA
POŠTANSKA ŠTEDIONICA BEOGRAD BROJ 51944

Subotica, 13 maja 1946 god.
XI, Gavrilovića ul. br. 16.

Gradski Narodni Odbor
Sekcija za statistiku

SUBOTICA.

Predmet: provera podataka o industrijskim preduzećima za sastavljanje adresara.

Vas br. 22313/1946 od 10 maja 1946 g.

Na osnovu G.I.O.A.P.V. od 18.IV.og. br.171/46 šaljem Vam tačne podatke o našem preduzeću i to po sledećim pitanjima.

1. Tačan naziv preduzeća: Industrija Željez. Nameštaja i Metala D.D. Subotica.
2. Raniji naziv preduzeća: " " " " " "
3. Sadašnje vlasništvo: p r i v a t n o
4. Tačna adresa i sediste: Subotica, XI, Gavrilovića ul. 16.
5. Vrsta proizvodnih artikala: m e t a l n a.
6. Broj radenika na dan 1.V.1946 g. 18 / osamnaest/
7. Da li preduzeće radi ili ne radi: r a d, i
8. Da li je preduzeće po svom obimu i ovlašćenju zanat ili industrija?
Nase je preduzeće i n d u s t r i j a.

Smrt Fasizmu- Sloboda Narodu i

Dopis preduzeća iz 1946. godine Gradskom NO sa osnovnim podacima

U tom periodu, UNRA se interesovala kod mesnih vlasti o sudbinama braće Štamberger, da li su preživeli rat? Progon Jevreja preživeo je samo *Markus* i supruga *Margita* kao i njihova deca, sin *Andrej* i kćerka *Elizabet*, koji su se nakon rata nalazili u Londonu.¹⁰³⁸

"HERCOG I GLAS D.D." ("KONRAT D.D.")

Lipot Glas je 1921. godine registrovao zanatsku radionicu za "izradu bravarskih produkata, strojeva, pokućstva, montažu plina i vodovoda". Upisana je u obrtni registar A/49 br.9254. U istoj godini on dobija ortaka - *Šandora Hercoga* (*Hercog Sándor*)¹⁰³⁹ i oni prijavljuju zajedničku, društvenu firmu, javno trgovačko društvo "**Hercog i Glas**" (Ct VIII st. 105, br. 550/1921) koja će nastaviti da se bavi tim poslovima. Polovinom 1923. godine, dve ličnosti iz Mola, dr *Eugen Ofner* (*Offner Jenö*), posednik i dr *Tibor Kovač*, uz *Đulu* (*Adolfa*) *Šefera* (*Schaffer Gyula*) iz Subotice, ulažu svoj kapital u iznosu od 343 000 dinara u tu firmu i time sa *Hercogom* i *Glasom*, koji ulažu postojeći objekat - radionicu (z.k. 1911, Save Tekelije 29 (kasnije 79), udaraju temelje formiranju deoničarskog društva.

¹⁰³⁸IAS,F:70.18770/45

¹⁰³⁹Aleksandar Hercog (Baja 1884 - ?). Opcijom je stekao naše državljanstvo. IAS, F:47. I 45/1926

Tvornica gvozdene i metalne robe "**Hercog i Glas d.d.**", registruje se 15.06.1923. godine.¹⁰⁴⁰ Osnivačka skupština je održana 26.05.1923. godine, glavna društva je iznosila 500 000 dinara i bila je podeljena u 5 000 komada deonica čija je nominalna vrednost bila 100 dinara. Zabeleženo je da su akcionari osnivači bili: *dr Eugen Ofner* iz Mola, koji je imao 990 komada deonica, *dr Tibor Kovač* iz Mola sa 1485, *dr Šamu Večei* advokat iz Subotice - 995, *Adolf Đula Šafer* - 10, *Stevan Večei* - 480, *Eduard Glas* - 162, *Leopold Glas* - 414, *Aleksandar Hercog* - 414, *Ivan Piuković* - 10 i *Aleksandar Rajčić* - 20 komada deonica, što je činilo ukupno 4 980 deonica, akcionara prisutnih na osnivačkoj skupštini.

Ubrzo nakon toga, avgusta 1923. godine u deoničko društvo ulazi i inženjer nemačkog porekla *Kornel Konrat (Konrath)*¹⁰⁴¹ i odmah zauzima mesto u Upravnom odboru, zahvaljujući tome što je držao 1 500 deonica. Njegovom inicijativom započne transformacija ovog preduzeća. Ono će odustati od ranijeg proizvodnog programa "...jer fabriciranje metalnih roba nije unosno" i započne sa izradom delova i sastavljanjem radio aparata.

Inž. Kornel Konrat

Reklama iz lokalnih novina

Na redovnoj glavnoj skupštini 29.04.1924. godine doneta je i odluka: "Da se ime, odnosno firma dioničkog društva promeni sa jednim nacionalnim ili internacionalnim imenom".¹⁰⁴² Ipak, do takvog imena se nije došlo. Sa ulaskom inženjera *Konrata*, koji već krajem 1923. godine postaje većinski deoničar, predložena izmena je realizovana tako da se od 1925. godine u imenu firme, na mesto dotadašnjih vlasnika, koji su istupili iz društva, prodavši svoje deonice, javlja ime najvećeg akcionara, pa će se društvo ubuduće zvati - "**Konrath, tvornica gvozdene i metalne robe,d.d.**".¹⁰⁴³

Sa tim promenama, upisuje se u registarske knjige i izmenjena delatnost preduzeća, odnosno proširuje: "... sklapanjem i prodajom radio aparata, proizvodnjom satavnih delova."¹⁰⁴⁴ Orijentacija na prvobitno navedenu proizvodnju metalnih i bravarskih roba svedena je na minimum, da bi 1928. godine bila obustavljena. Objekat radionice u ulici Save Tekelije biće prodat.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰IAS,F:86.221

¹⁰⁴¹Kornel Konrat je bio inženjer po struci, Namac po naciobalnosti, evangelista po veri. Roden je u Novom Vrbasu 1885. godine.IAS,F:57.3559/1939. Bio je 1923. godine nastanjen u Beogradu, da bi se sa ulaskom u firmu preselio u Suboticu. Javljao se i kao autor rubrike o radioaparatima u listu "Képes Vasárnap". Kolozsi, nav. delo. st. 278.

¹⁰⁴²AJ,F:65.3410.1426

¹⁰⁴³IAS,F:86.221. Leopold Glas se i odselio iz grada, (a Šandor Hercog je otpušten?).

¹⁰⁴⁴IAS,F:86.221.

¹⁰⁴⁵Na toj adresi, Save Tekelije 79, 1935. godine radiće hemijska fabrika "Orient". vidi: Hemijska industrija

Firma će do svoga gašenja ostati poznata po radio aparatima, za čije sklapanje uvozi delove i pribor iz Nemačke od firmi "Steht - Magnezium a.g." iz Berlina, "Herman Niedorf" takode iz Berlina. U 1933. godini, za te svrhe plaćeno čak 1 milion dinara.

Imali su svoju prodavnicu u Aleksandrovoj 6. Tamo su 1930. godine instalirali reklamu - neonsko osvetljenje od 450 vati i 9 000 volti.

Struktura akcionara se menjala, a u 1933. godini je sledeća: *dr Elemer Kalmar*¹⁰⁴⁶, *Dušan Stojković*, *Vladislav Šefer*, *Julije (Gyula) Šefer*, *Eden Horvat*, *Stevan Večei*, *dr Gutman Josip*, *Konrat Kornel*, koji je i imao najviše deonica, *dr Šamu Večei*, *dr Tivadar Ofner*, *dr Eugen Ofner*, *dr Tibor Kovač*. U 1939. godini akcionari prisutni na Glavnoj skupštini su bili: *Kornel Konrat*, njegova supruga *Aranka*, kćerka *Gertruda* i sin *Kornel*, koji su zajedno imali 1 864 akcija, *dr Aleksandar Ljubibratić* - 350, *Jovan Krumensker* - 100, *dr Josip Gutman* - 100, *Dušan Stojković* - 200, *Kosta Petrović* - 100, *dr Šamu Večei* - 400, *Stevan Večei* - 100, što je činilo ukupno 3 196 komada akcija.

Kraljevskejskoj Bonzskoj Upravi,
u Novom Sadu

U vezi Vašeg poziva VIII.br.9850 od 30.novembra o.g.,pođne-
remo spisak deponovanih i zastupljenih akcija za našu gl.skupštinu,održanu
29.aprila 1933.god.:

Ime:	Borovište:	Državljanstvo:	broj deponovanih akcija:
Dr.Kalmár Elemer,	Subotica,	Jugoslovensko	200 kom.
Stojković Dušan,	"	"	200 "
Šefer Vladislav,	"	"	277 "
Šefer Julije,	"	"	277 "
Horvat Eden,	"	"	100 "
Večei Stevan,	"	"	100 "
Dr.Gutman Josip,	"	"	100 "
Konrath Kornelije,	"	"	746 "
Dr.Večei Šamilo,	"	"	600 "
Dr.Ofner Tivadar,	Inarč,	"	800 "
Dr.Ofner Jane,	Čela,	"	800 "
Dr.Kovač Tibor,	Čela,	"	800 "
		ukupno	<u>8.000. "</u>

Primećujemo da su sve akcije u Subotici.

Subotica,8.decembra 1933.g.

S poštovanjem:

KONRATH D. SUBOTICA
Konrat Kornelije *Stevan Večei*

Spisak akcionara u 1933. godini

Firma je dobro poslovala i redovno isplaćivala dividende akcionarima. Tako je u 1929. zabeležen dobitak od 27 346 dinara, a u 1938. godini od 142 744 dinara, od čega je 75 000 bilo namenjeno za dividende. Juna 1939. godine u izveštaju skupštini se ističe: "Povoljne ekonomske prilike, kao i mnogobrojni događaji u međunarodnoj politici dobro su uticali na proširenje prodaje radio aparata. Publika želi da zna i brzo čuje šta se dešava u svetu, a za to

¹⁰⁴⁶Kalmar Elemer, rođen 1887. u Torži. Završio je pravne nauke u Koložvaru. U I sv. ratu ratu je bio vojni sudija. Advokat nakon rata u Subotici. Angažovan i u javnom životu. Od 1931. godine biće na čelu "Jevrejske veroispovedne opštine". Smatra se jednim od pionira cionističkog pokreta u Subotici.

je najbolje sredstvo radio.¹⁰⁴⁷ Te godine su počeli i sa prodajom na otplatu, a preuzeli su i zastupništvo električnih satova.

Deničarsko društvo "Konrat" je radilo sa maksimalno 80 radnika, imali su i 5-8 trgovačkih putnika. Maksimalni godišnji kapacitet proizvodnje je iznosio do 40 vagona robe i 5 000 radio aparata.¹⁰⁴⁸

Memorandum firme Konrath d.d.

Nastavilo je da radi i u ratnom periodu (1941-1944). Tada nije više bilo akcionara jevrejske narodnosti. Pored porodice *Konrat*, *Kornela* njegove supruge *Aranke* i kćerke *Gertrude*, kao deoničari su ubeleženi i *dr Šandor Ljubibratić* i *Dušan Stojković*.

Konfiskacija celokupne imovine firme, kao imovine nemačkih lica (na osnovu Odluka AVNOJA ?? i ??), je izvršena 1945. godine.¹⁰⁴⁹ U obrazloženju stoji lokalnih organa vlasti i: "Zavedeni su u spisak "Kulturbunda" u Subotici, stalno su isticali na radnju u Aleksandrovoj ulici hitlerovsku zastavu."¹⁰⁵⁰ Pored radnje u državnu svojину su prešle i ostale nekretnine *Konratovih*, kuća u Subotici i posed u Staroj Moravici od 90 jutara.¹⁰⁵¹

Te mere novih vlasti *Konrat Kornel* nije dočekao. Pre ulaska partizana i crvenoarmejaca u ove krajeve, u iseljničkom talasu vojvodanskih Nemaca i on je sa porodicom izbegao u Nemačku.

"CENTRAL"

Radio aparatima je planirala da se bavi i firma "**Central-radio elektrotehničko poduzeće d.d.**", barem prema nacrtu svojih osnovnih pravila. Osnivački skup održan je 1930. godine, predviđen je upis kapitala od 1 000 000 dinara. Potpisani nacrt nosi datum 30.6.1930. godine i ima sledeći uvod objašnjava razloge i motivaciju osnivača za takav potez. "Uzevši u obzir opšte ekonomske potrebe današnjeg vremena, osobito na polju tehničkih pronalazaka, nalazimo za potrebno da shodno tim potrebama, osnujemo deoničko društvo pod imenom "Central". Zadatak tog poduzeća bilo bi zgotovljenje elektrotehničkih i radio artikala, njihov uvoz, stavljanje u promet i popravka, da na taj način damo učešće građanstvu u kulturnim blagodatima."¹⁰⁵²

Među osnivačima su bili: *Imre Jakobčić*, *dr Ivo Milić*¹⁰⁵³ *dr Milan Vujić*, *dr Aleksandar Magarašević* i drugi. Međutim upis u registar društvenih firmi nije izvršen, firma nije zaživela.

"SAJDNEROVA TVORNICA ŽELJEZNOG I BAKRENOG

¹⁰⁴⁷U Gradu je 1930. godine bilo 2 480 radio aparata. IAS, F:47. I 123/1931

¹⁰⁴⁸Kosta Petrović, nav.delo,st.132

¹⁰⁴⁹IAS, F:68, XI 5332/1946

¹⁰⁵⁰IAS,F:68.Nacionalizacija 224

¹⁰⁵¹Posed u St. Moravici je 1940. procenjen na 2,2 miliona dinara. Na osnovu toga, Konrat je dobio hipotekarni zajam od 500 000 dinara. IAS, F:43.111

¹⁰⁵²AJ, F:65.2410.1426

¹⁰⁵³Dr Ivo Milić (Kastva na Braču 1881 - ?) . Po dolasku u Suboticu prvo Načelnik Okružnog suda, zatim profesor na subotičkom Pravnom fakultetu, gde ostaje sve do 1941.godine. U literaturi je zabeleženo i da je bio slobodni zidar. Vidi: Simić,??

NAMEŠTAJA D.D."

Osnovana je kao deoničarsko društvo 22.11. 1919, godine a upisana u registar Ct VIII tek 25.09.1920. godine.¹⁰⁵⁴ Glavnica iznosi 250 000 kruna, podeljena je u 250 deonica. Osnivač, čije ime je i nosila firma, *Samuilo Sajdner (Seidner Sándor - Šamu)*, obrtnicu je dobio 1914. godine, kada otvara i svoju gvoždarsko bravarsku radnju. Postojeću radionicu sa inventarom unosi kao svoj udeo u novosnovano deoničko društvo. Tako je dobio pravo na 20 % osnovnog kapitala, odnosno 50 deonica. Trgovac *Žigmund Bano (Báno Zsigmund)* je imao 40, *Mikloš Breder (Bröder Miklos)* trgovac - 30, *Đula Breder (Bröder Gyula)* trgovac - 37, *Isidor Klajn*

(*Klein Isidor*) trgovac - 40, *Lipot Breder ((Bröder Lipot)* trgovac - 40, *Birkas Jolan - 1, dr Havas Emil*, novinar - 1, *dr Fenješ Ferenc*, novinar - 1 i *Štajner Marton* 1 komad deonice. Uočljivo je da je to skup akcionara različitih stručnih profila ali isključivo jevrejskog porekla.

Preduzeće je izradivalo nameštaj od bakra i gvožđa i opremu za domaćinstva. Nalazilo se na adresi Zrinjski trg 23.¹⁰⁵⁵

Dopisnica preduzeća (1931.g.)

Po navodima lokalne štampe, imalo je dosta moderne mašine a zapošljavalo je najviše do 16 stalnih radnika¹⁰⁵⁶ i po tome spadala u manje pogone, koji se i nisu uklapali u norme za fabričke radnje, industriju. "**Sajdnerova tvornica**" je proizvodila do 10 vagona robe godišnje kojom je snabdevala tržište u celoj zemlji.¹⁰⁵⁷ Imala je solidnu uposlenost, tako je u 1927. radila sa 90% kapaciteta. Ova firma je dopunjavala bogatu ponudu subotičkih proizvođača metalnog nameštaja i proizvoda od metala.

U 1931. godini nalazimo podatak da je već prestala sa radom i brisana iz registra.

1058

"BARZEL, TRGOVINA GVOŽĐEM I PROMETNO D.D."

¹⁰⁵⁴IAS, F:86.215

¹⁰⁵⁵Sajdner je 1921. godine tražio dozvolu za otvaranje radionice u zadužbini Halbror, Zrinjski trg 23. IAS, F:47. III 321/1921

¹⁰⁵⁶"Szombat", 8.XII 1925, st.70

¹⁰⁵⁷isto

¹⁰⁵⁸IAS, F:235.32.59. "Udruženje trgovaca i industrijalaca" pokušalo je da naplati 178 dinara članarine od Sajdnere a on odgovara kako je firma brisana i traži moratorijum od 6 meseci za isplatu duga.

"Ovo društvo je osnovano 25.11.1921. godine na gl. skupštini za konstituisanje. Istom prilikom prihvaćena su i osnovna pravila po kojima je sedište društva grad Subotica. Svrha poduzeća je:

- 1) kupovanje i preprodaja železne robe, ekonomskih strojeva i sastavnih delova kao i ostalih artikala koji spadaju u krug trgovine gvoždem.
- 2) posredovanje kod sklapanje trgovačkih posla
- 3) osnivanje trgovačkih i drugih poduzeća odnosno tvrtki i sudelovanje kod osnivanja i poslovanja istih."¹⁰⁵⁹

Glavnica je bila podeljena u 2 000 deonica pojedinačne vrednosti 100 kruna. Osnivači su bili: "Eskontna banka za Vojvodinu d.d.", koju je zastupao *Julije Vojnić*, sa 200 deonica i sa 100 deonica lično, "Trgovačko prometno d.d.", koje zastupa *Franjo Levi* (i on je bio akcionar "Eskontne banke za Vojvodinu d.d.") sa 200 deonica i 100 lično, *Konrad Rudolf* (i on je imao akcije "Eskontne banke za Vojvodinu d.d.") sa 100 deonica, *Sima Milodanović* posednik sa 100, *Aleksandar Rosenfeld* "gvoždar" sa 500, *Dušan Stojković* "kućevlasnik" sa 100, *Jakov Berger* vlasnik mlina sa 500, *Rokuš Maričić* bankarski činovnik sa 100 deonica. Ime firme je bilo "Trgovina gvoždem i prometno d.d." Skupština deoničara je 1922. godine donela odluku da se naziv dopunu sa imenom "Barzel" (Barcel); ali tu izmenu "Ministarstvo trgovine i industrije", 1923. godine nije odobrilo. Mada se interno koristio naziv "Barzel", zvanično registrovano ime je do 1930. godine ostalo samo "Trgovina gvoždem i prometno d.d."¹⁰⁶⁰

Adresa firme je bila Jelačićeva (danas Matka Vukovića) ulica 2.¹⁰⁶¹ Osnivački kapital je već 1921. godine izražen u domaćoj valutu - 500 000 dinara, 2 000 komada deonica po 250 dinara. U 1936. godini on se duplira, povećava na 1 000 000 dinara izdavanjem novih 2 000 deonica.

Dopis firme sa memorandumom i službena koverta

¹⁰⁵⁹IAS, F:86. Registar CT VIII/171

¹⁰⁶⁰U molbi Ministarstvu, 1923. godine, Uprava firme piše: "Pošto je upotreba reči "Barzel" koja na jevrejskom jeziku označava gvožde, sa trgovačkog stanovišta vrlo značajna po nas, to nam je čast zamoliti da se naziv našeg društva na to ime preregistruje" Ali stigao je negativan odgovor i do daljeg, odnosno 1930. godine, taj se naziv nije smeo upotrebljavati.

¹⁰⁶¹Kuća procenjena na 900 000 dinara bila je 1937. godine opterećena kreditom od 500 000 dinara. IAS, F:43. ?

Prokuristi firme su bila dva brata *Rosenfeld, Armin i Ignjat*.¹⁰⁶²

Pored ostalih artikala u prodaji je imala i proizvode tada najpoznatijeg proizvođača vinogradarskih prskalica, francuskog preduzeća "**Vermorel**", koje je zastupala u zemlji. Godišnje su prodavali 3-4 000 takvih prskalica.¹⁰⁶³

O uspešnom poslovanju govori i to što je društvo delilo dividende, 1933. godine u iznosu od 3% na deonicu, 1934. - 5%, 1935. - 6%. U 1940. godini nabavljala je robu i od "**Kranjske industrijske družbe**" livnice iz Jesenica. Tada je prodavala 1 kg eksera za 8, "paljene" žice za 7,6 a pocinkovane za 9,3 dinara po kilogramu.¹⁰⁶⁴

Nakon rata i prelaska firme u državnu svojinu, ulazi u sastav preduzeća "**Gvoždar**".

U drugu grupu, fabrike u inokosnom vlasništvu, spadale su:

"FABRIKA MIRKO ROTHMAN"

Osnovao ju je *Mirko Rotman (Imre Rothmann)* (Senta 1855 - Subotica 1929) još 1888. godine, kao livnicu gvožđa i fabriku opruga i metalnog nameštaja.¹⁰⁶⁵ Od 1913. godine se nalazi upisana u sudskim registrima, Ct VII, st. 9, kao društvo za zajedničku korist. Tada je kao ortak bio upisan zet porodice *Rotman, Bela Gajger (Geiger Béla)*, koji uskoro menja prezime u *Gabor (Gábor)*¹⁰⁶⁶ što je od 1917. godine i zavedeno u registru firmi. On je bio u braku sa kćerkom osnivača, *Jelenom (Ilonom) Rotman*.¹⁰⁶⁷ Od 1929. godine, nakon što je preminuo osnivač - *Rotman*, koji nije imao muškog naslednika, firmu će nastaviti da vodi njegov zet. *Bela Gajger (Gabor)* je bio po narodnosti Jevrej. Završio je Višu komercijalnu školu u Beču, govorio je 8 jezika. U Subotici se nalazi od 1913, a jugoslovensko državljanstvo dobija 1924. godine. Iz braka sa *Jelenom Rotman*, imao je sina *Đorđa*. Bio je član "Rotary cluba", a od 1940. godine predsednik subotičkog "Udruženja industrijalaca".

Preduzeće, koje se bavilo proizvodnjom metalnog nameštaja i livenjem gvožđa, nalazilo se u VII krugu, Cara Lazara br. 7. Ali, od druge polovine dvadesetih godina vlasnici pokazuju želju da fabriku prenesu na novu lokaciju, pošto nisu uspeli da dobiju dozvolu za rušenje stare i oronule fabričke radionice i podizanje nove.¹⁰⁶⁸ Postojeće zgrade su 1928. godine bile komisijski pregledane, pošto su uočeni izvesni tehnički nedostaci. Ustanovljeno je da su sve u dobrom stanju sem livnice, koja je bila u dvorišnom delu. To je bio objekat 18 x 18 m i na njemu je popustila krovna konstrukcija.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶²IAS,F:235.34.274/1933

¹⁰⁶³IAS,F:235.33.678/1931

¹⁰⁶⁴AV, F:126, VIII 36033/1940

¹⁰⁶⁵Mirko Rotman je još 1881. godine sa Štern (Stern) Adolfom osnovao trgovačku radnju, koja je 1886. protokolisana. IAS, F:43.125

¹⁰⁶⁶Promena prezimena Gajger Bele u Gabor, izvršena na osnovu naredenja Madarskog Ministarstva unutrašnjih dela br.36344/VI. Bela je rođen u Pešti 5.VII 1874. godine. U Subotici je nastanjen od 1913, a zavičajnost je stekao 1917. godine. Jugoslovensko državljanstvo Gabor Bela dobija na osnovu 62. člana Trianonskog ugovora o miru, rešenjem Ministarstva unutrašnjih poslova br. 7556/1924. Stradao je u Aušvicu 1943. godine.

¹⁰⁶⁷Kćerka osnivača firme je bila Jelena (Ilona) Rotman (1880 - 1944 Aušvic).

¹⁰⁶⁸Molbu su podneli još 1921. godine i ona je odbijena sa obrazloženjem da se u "I gradevnom kotaru ne dozvoljava podizanje fabrika", a pored toga preko tog zemljišta je predviđeno i za otvaranje Radialnog puta prema Dudovoj šumi. IAS, F:47 III 525/1921

¹⁰⁶⁹IAS, F:47. III 184/1928

nezaposlenih stručnih radenika. Da bi pomogao ovim ovim radenicima i nabavio istima ponovo posla, odlučio sam se da svoj posao proširim izradom robe za eksport, kao što sam kadgod još pre rata radio. Moja firma je ranije bila dobro poznata u Bugarskoj, Turskoj, Egiptu, Palestini itd. tako, da su moji proizvodi u tim zemljama imali osobitu prodaju. I danas ima mnogo firmi iz tih zemalja, koje mi se obraćaju i traže oferte za moju robu, ali na žalost, pod današnjim prilikama, kada su željezničke i parobrodске tarife previsoke, nemoguće mi je eksportirati sve donde, dok se ove prilike ne promene, t.j. sve donde, dok nadležni ne uvide da se na svu industrijsku robu, koja je namenjena eksportu ne bude primenjivala naročita snižena saobraćajna tarifa, kao što to čine sve ostale zemlje u Evropi. Posle ovoga, slobodan sam zamoliti Vas Gospodine Ministre, kao čoveka kome na srcu leži razvitak naše domaće industrije, da mi pomognete i omogućite eksport." Dalje je naveo da je posebne saobraćajne povlastice uživao i pre rata, i da je ta molba i u ime svih industrijalaca eksportera. 1073

OSN. 1888

SVAKOVRSTNI GVOZDENI, ŽELJEZNI I NEKOVANI, KROMOVANJANI I INI, KAO I VEŠTAČKI RADovi I MARIŠKI AVIATRI, SABLJE, MARIŠKI ČINČIKI I MAŠINE, MODERNI I STIL, KUSTERI I VJERNI OČIGDA I PREMA POZIVIMA KUPUJUĆI IMAJU TELEGRAFI-ADRESU: MIROSLAV ROTMAN SUBOTICA, KODI BR. 14. II TELEFON 1941 POŠT. ŠIFRA 24000-1401

GEGR. 1888

ALLE ARTEN HÖBEL- UND STAHLWERKZEUGE, STÄHLE, EISEN, KUNSTSTOFFE, MASCHINEN, WERKZEUGE, BELEUCHTUNGSGERÄTE, REPARATUREN VON ALLEN ARTEN MASCHINEN, SAUF AUCH REPARATUREN VON AUTOMOBIL- UND TRAKTOR-TEILEN

FABRIKA MIRKO ROTMAN SUBOTICA

Subotica, 29. X. 1935.-

Tit.
Udruženje Industrijalaca u
Novom Sadu.

U posedu Vašeg c. dopisa br. 3712 od 23-og o.m. primio danas, čast mi je javiti Vam:

- 1./ Jedini vlasnik firme je Vojislav Bela Gabor, koji potpisuje firmu prema naslovnom primerku, izdat od okružnog suda Subotica 12. oktobra 1931 godine, po dole navedenom potpisu.-
- 2./ Vlasnik je jugoslovenski državljanin / Rešenje Ministarstva Unutrašnjih Dela br. 7558/924 god. /.-
- 3./ Stalno mesto stanovanja je Subotica.-
- 4./ Nije pod stečajem.-
- 5./ Nema protiv njega postupak o prinudnom vanstečajnom poravnanju.-
- 6./ Nije pod krivičnom istragom.-
- 7./ Nije pod starateljstvom.-
- 8./ Punoletan je.-
- 9./ Ovlašćenje za obavljanje radnje izdato mi je 23. oktobra 1930 god. od šefa obrtnog otkosa grada Subotice pod br. II, 2215 grnž. protok. Reg. A br. 92. Prijašnja obrtnica je glasila na ime pokojnog vlasnika firme g. Mirka Rotmana 31-og januara 1903 god. g. Gabor je bio ortak firme od 1913 god.-Firma je osnovana 1888 god.-

1073 IAS, F:235. Molba ??

229

Dopis fabrike Mirko Rothman iz 1935. godine sa osnovnim podacima o vlasniku preduzeća

Nakon *Rotmanove* smrti, kao vlasnik firme prvo je upisana njegova udovica *Nika Rozental Rotman*, a od 1930. godine njeno mesto zauzima *Gabor Bela*, koji u tom vremenu upotrebljava i novo ime - *Vojislav*.¹⁰⁷⁴

Fabrika zapošljavala 240 radnika u 1914. godini, u 1918. samo 50, 1923. - 150, 1931. - 80, 1938. - 100, a u 1940. - 112. Kod "**Rotmana**" je 1924. godine bilo zaposleno i 3 stranca, zanimljivost je što su to bili Rusi, *Nina Volkov*, *Fedor Petrenko* i *Gustav Hofman*.¹⁰⁷⁵

Proizvodila je metalni nameštaj od gvožđa i mesinga, koje je obrađivala u sopstvenoj livnici. Mašinski pogon obezbeđuju električni motori od 85 KS. Sirovo gvožđe nabavlja iz *Vareša*, kameni ugalj uvozi iz *Tate* (Mađarska), koks iz *Moravske Ostrave* (Čehoslovačka), ulje za mazivo iz zemlje, mesingane i čelične cevi iz *Austrije*, staklenu i gumenu robu iz *Nemačke*. Topljene metala je vršeno u kupolnim pećima, nedeljno se lilo jedanput, po potrebi dva puta, bruto oko pola vagona liva. U 1930. godini proizvela je 2 190 kreveta, 3 650 umivaonika, 2 190 noćnih ormara, 1 825 čiviluka, a u livnici 146 000 kg gvožđa.¹⁰⁷⁶

Radnice galvanizacije Rotmana (oko 1939. godine)

Roba iz ove fabrike, nalazila je kupce i u zemlji i u inostranstvu, *Bugarskoj*, *Turskoj*, *Egiptu*. Na privrednim izložbama u *Budimpešti*, *Temišvaru*, *Segedinu*, *Novom Sadu*, dobijala je nagrade za svoje proizvode.¹⁰⁷⁷ Prvi vlasnik, osnivač, *Rotman*, odlikovan je ordenom *Sv. Save III i V reda*. On je bio je i dugogodišnji predsednik "*Gornjobačkog udruženja industrijalaca*".¹⁰⁷⁸ Pored kuća u gradu, (*Bene Sudarevića 31*, *Cara Lazara 5 i 7*) imao je i

¹⁰⁷⁴IAS,F:86.Ce VII/520

¹⁰⁷⁵IAS, F;235.20.541/1924

¹⁰⁷⁶IAS,F:47.2. 1911/1931

¹⁰⁷⁷"Szombat" 8.XII 1925,st.71

¹⁰⁷⁸isto

vilu na Paliću.¹⁰⁷⁹ Firma je imala kamion "Fiat", a *Rotman* je 1927. posedovao i 2 putnička automobila, "Dedim Bauton" i "Citroen".

Rukovodioci pojedinih pogona su bili stručnjaci, *Ferenc Boroš, Andor Lang, Alfred Mah (Mach)*, jevrejske narodnosti.¹⁰⁸⁰

Sa proizvodnjom bicikala firma kreće u drugoj polovini tridesetih godina. Sirovine i delovi za tu vrstu proizvodnje uvoženi su iz Nemačke.

Struktura zaposlenih, u periodu pred izbijanje rata u zemlji, dobro govori i o vrsti i načinu proizvodnje. U 1940. godini zaposleno je bilo 112 radnika, 10 na izradi nameštaja, 5 na izradi lekarskih instrumenata, 5 na izradi sablji, mamuza i bodeža, 2 su radila žičane uloške, bilo je 6 mašinskih bravara, 5 strugara, 4 na izradi svetlećih tela, 7 bravara za mesing, 2 potiskivača, 10 brusaca, 6 farbara, 17 livaca, 4 "trčala", 1 ložač, 1 magacioner, 5 pakera, 1 stolar, 1 noćni čuvar, 6 činovnika, 3 radnika za izradu velosipeda i 22 učenika.

Grupa radnika u pogonu (oko 1939. godine)

Šegrti pored prese (1936. godine)

Grupa radnica i radnika ispred radionice Rotmana (oko 1939. godine)

Mašinbravari i šegrti Rotmana (oko 1939. godine)

Po uvođenju mađarske Vojne uprave, fabrika je prinudno pretvorena u komanditno društvo i za minimalnu cenu izdata u zakup licima mađarske nacionalnosti.¹⁰⁸¹ Preduzeće

¹⁰⁷⁹ Dobio je 1922. godine dozvolu da na Paliću, kod svoje vile, umesto drvene, postavi metalnu ogradu.

¹⁰⁸⁰ "Szombat" 8.XII 1925, st. 71

¹⁰⁸¹ U dokumentima iz predmeta Okružnog suda K 35/1946, saslušavani svedoci navodili su da je vlasnik *Gabor Bela* izdao preduzeće zakupcima, licima mađarske nacionalnosti, njegovim prijateljima, koji su bili direktno pod njegovom kontrolom.

je nastavilo da radi, proizvodeći oficirske sablje, noževe, bajonete, mamuze, popravljajući¹⁰⁸² i izrađujući bicikle kao i sitne poljoprivredne mašine.

U 1945. godini, sada već nove vlasti navode sledeće podatke o kapacitetu izrade gotovih proizvoda: 7 000 kreveta, 2 000 malih poljoprivrednih mašina (krunjač, rezač za repu, meljač kukuruza), 1 200 bicikala, ili 240 t. željeznog liva godišnje.¹⁰⁸³

Bela Gabor i supruga su u junu 1944. deportirani u Nemačku, odakle se nisu vratili. Njihov sin - *Đorđe Gabor*¹⁰⁸⁴, poveo je 1945. godine postupak za nasleđivanje oca i majke koji su proglašeni mrtvim, ali nije uspeo u tome.¹⁰⁸⁵

Konfiskacijom (Vp.801/1946)¹⁰⁸⁶ i nacionalizacijom pretvara se u državnu fabriku da bi 1949. godine dobila ime "**Partizan**". U novoformiranu fabriku ušlo je i preduzeće "**Zmajevac**". Pogon livnice je 1947. godine demontiran i prenet u Sarajevo.

"BRAĆA GOLDNER"

Braća Goldner, Bela (Béla), Ede (Eduard) i Mihajlo (Mihály) rođena su u jevrejskoj porodici u Rumuniji, šegrtovala su u Baji, gde su i započela sa radom u svojim zanatima, stolarskom i limarskom a u Subotici stvaraju fabriku rashladnih uređaja, drvene i metalne robe, koja će u svojoj struci, dominirati domaćim tržištem a postaće poznata i tražena i u inostranstvu.

Iz nekoliko podataka o braći *Goldner* i njihovim porodicama, dobijamo sliku izuzetno isprepletenih porodičnih i poslovnih veza koju je ova porodica uspela da izgradi.

Bela Goldner (Hujedin 1881 - Aušvic 1944), stolar po struci, bio je oženjem *Jelenom (Ilona)* rođenom *Rosenfeld* (1889 - Aušvic 1944). Učestvovao je u ratu Prvom sv. ratu. Sin mu je bio *Leo Goldner*, rođen 1911. godine u Baji, koji je bio po struci inženjer. *Leo* se 1940. oženio Jevrejkom iz Sarajeva *Sterman Smiljom*.¹⁰⁸⁷

Ede (Hujedin 1885 - Subotica 1939) je bio limar. Sa suprugom *Reginom* je imao 3 sina, *Emila, Mirka (Imre) i Tibora. Emil* (Baja 1907 - na pr. radu, Ukrajina 194?), je bio činovnik u očevoj fabrici. On je 1940. godine pokrenuo postupak za promenu prezimena u *Gajić*, koja mu nije odobrena.¹⁰⁸⁸ *Mirko*, rođen 1908. godine je stradao za vreme rata na prinudnom radu u SSSR. *Tibor* je bio inženjer hemije po struci. Preživевši rat, 1949. godine se odriče jugoslovenskog državljanstva i emigrira, prvo u Izrael, a zatim u Ameriku, gde će napraviti karijeru kao stručnjak, pronalazač u poznatoj firmi "**Revlon**". *Ede* je imao i kćerku *Anu*, udata za *Dr Mirka Bergera*.

Mihajlo (Hujedin 1890 - 1944 Aušvic), stolar, oženio se u Subotici, 1920.godine, kšerkom *Samuila Holendera - Anom*. Imali su sina *Aleksandra (Sándor)* i kćerku *Lili* (r. 1924.)

¹⁰⁸² Desetak radnika je čak poslato u Novi Sad upravo da bi radili na popravkama oko 2000 bicikala za honvedski biciklistički odred.

¹⁰⁸³IAS, F:70. UND, Državne napuštene fabrike

¹⁰⁸⁴ *Đorđe Gabor* (Subotica 1912- ?) . Bio je u braku sa *Jelenom Galfi*, i imali su dvoje dece. Prekršten je i prešao je u rimokatoličku veru, tokom 1942. godine.

¹⁰⁸⁵IAS,F:70. 157.8. Kao neslednica figurirala je i *Cecilija Rotman*, koja je 1944. stradala u logoru.

¹⁰⁸⁶IAS, F:68. Nac. 355. U predmetu se nalazi i inventar celokupne fabrike, mašina, uređaja i ostalog, na dan 30.7.1945.

¹⁰⁸⁷IAS, F:47. IV 6158/1940

¹⁰⁸⁸IAS, F:57.7193 i 7209/1940

Mihajlo Goldner (Goldner Mihály)

Dopis sa memorandumom firme (1928. godine)

Vodeni poslovnim ali i privatnim interesima, braća *Goldner* iz Baje dolaze u Suboticu tokom 1920. godine. Nastanjivanje u gradu, biće za njih, kao i za ogromnu većinu drugih doseljenika u tom periodu, skopčano sa velikim teškoćama, nestašicom stanova ali i problemima političke i administrativno birokratske prirode.

Mihajlo Goldner, najmlađi od braće, prvi je došao iz Baje i od Gradskog Velikog kapetana dobio dozvolu boravka na 6 meseci br 12558/1920, ali samo pod uslovom da osnuje fabriku.¹⁰⁸⁹ Nakon isteka tog perioda, pošto nije ispunio navedeni uslov, Senat donosi odluku br. 21091/1920 o njegovom izgonu, na koju će *Mihajlo* naravno imati pritužbi. U molbi za poništenje te odluke, on navodi da je izvadio obrtnicu za stolarski zanat kao i dozvolu za gradnju, na placu u VI krugu, br.113, no " ...dozvoljenu gradnju ne mogu izvršiti, jer se stanje tako promenilo da sam kupio zajedno sa braćom *Edeom* i *Belom Goldnerom* kuću od *Lipota Ingusa*¹⁰⁹⁰ u VII krugu br. 68 za kupovnu cenu od 1 000 000 kruna. Tamo, na osnovu obrtnice redarstvene kapetanije br. 6899/1921 i na osnovu dozvole gradnje br. 872/1921 uredili smo zajedničku tvornicu drvene i pločaste robe koja radi sa strojevima."¹⁰⁹¹

O planovima i motivima, sa kojima braća dolaze u Suboticu, piše *Mihajlo Goldner*, u molbi za nastanjivanje u gradu, adresiranoj Senatu. "Moja žena je iz Čonoplja i Braća *Hollander* (*Samuilo* joj je otac a *Lazar* ujak - prim. aut.) iz Subotice su joj ujaci. Oni imaju veliku trgovinu koža, perja i vune kao i fabriku koža, vrlo su bogati a imamo pored njih još dosta rodaka u ovom gradu, tako da pomoću veza sa njima i uz pomoć njihovog kapitala mi bi našoj tvornici veliki krug rada i napredka mogli dati."¹⁰⁹²

Ostale elemente za uspešnu proizvodnju, stručno znanje, mašine i tehnologiju, braća su posedovala. Oni su još u Baji imali svoje zanatske radionice. *Bela* je u svojoj stolarskoj radionici imao 20 radnika, a *Ede* u limarskoj 5. Sa iskustvom u zanatskoj proizvodnji, sa

¹⁰⁸⁹IAS,F:47.XIX 212/1920

¹⁰⁹⁰*Lipot Ingus (Ingusz) (Bačalmaš 1878 - Aušvic 1944)* Zemljoposjednik i vinogradar (posedovao 52 lanca vinograda) sa stanom u Hajdukovu 367. I on se doselio u Suboticu nakon rata, 1919.godine.

¹⁰⁹¹IAS,F:47.XIX 212/1920. 10 000 kruna uplaćenih na ime pologa za gradnju, na adresi u VI krugu, *Mihajlo* nije dobio ni posle upućene molbe.

¹⁰⁹²IAS, F:47.XIX 212/1920. Braća *Hollander* su se bavila trgovinom na veliko vunom, kožom i perjem. Od 1927. godine osnivaju akcionarsko društvo "Hollandera.d.", u kome će biti većinski akcionari a funkciju direktora će vršiti *Samuel Hollander*. Kao akcionar tu se javlja *Samuelov* zet, *Ede Goldner*. Fabriku koža, "Subotičko kožno d.d" osniva uspešni i bogati trgovac *Lazar Hollander* pored *Aleksandra Kohna* i *Adolfa Glida*. IAS, F:43. 123.

novim znanjima stečenim usavršavanjem u inostranstvu, *Ede* i *Bela* u Nemačkoj a *Mihajlo* u Francuskoj¹⁰⁹³ braća su se specijalizovala za proizvodnju "ledenica" (rashladnih vitrina, ormana). Istu vrstu robe, odlučili su da proizvode i u subotičkoj fabrici i da je plasiraju na jugoslovenskom tržištu, gde bi tom vrstom proizvoda bili bez konkurencije.

Uskoro po dolasku u Suboticu oni su kupili dve kuće u VII krugu. Jednu, pod br. 64, kupio je *Mihajlo*, od udove *Ernesta Prčića*. Od Senata je 1921. godine dobio dozvolu za gradnju dvorišnih prostorija za stolarsku radionicu, na toj svojoj parceli. (pošto se u tom predmetu kao njegova adresa navodi i Frankopanska 113, verovatno je kuća imala izlaz na obe ulice. prim aut.) Drugu, pod brojem 68 (kasnije Jugovićeve ulica 20) gde će dogradnjama i proširivanjem inastati njihova fabrika, kupuju braća zajednički.¹⁰⁹⁴ Time što su došli u posed nekretnina, njihovi problemi sa gradskim vlastima oko dozvole stalnog boravka nisu bili završeni. O tome svedoči i dalja prepiska sa Senatom u kojoj se nalazi i ova molba braće *Goldner*.

"Mi smo u Baji mnogo godina samostalnu radnju imali i u Suboticu smo došli zato da u jednoj velikoj varoši Jugoslavije, veliki obrt ostvarimo, kod koga obrta u velikoj varoši možemo osigurati razvijanje i upotrebu naše spreme i imanja. Mi smo u našoj fabrici vrlo veliki kapital investirali, te naš rad samo tako može biti uspešan. Isto tako molimo da vlast izvoli doći da vidi koliko je velika i lepa naša fabrika i da li po vrednosti njenoj mi zaslužujemo da ostanemo ovde - da vlast to oceni da li ćemo dozvolu za nastanjenje ovde dobiti. Naša fabrika je jedina u svojoj vrsti u Jugoslaviji, za gradjenje kasa za led, prvoklasnog nameštaja i ostalih finih tišlarskih izradevina."¹⁰⁹⁵

Tek nakon intervencije kod MUD, koje svojom odlukom br. 11946/1921 dozvoljava braći *Goldner* stanovanje u Subotici, oni će biti sigurni da njihovi "...interesi porodični i svi interesi naše egzistencije" koji ih vežu za jugoslovensku državu i Suboticu, mogu biti realizovani."Podizanje fabrike sa odobrenjem nadležne građevinske vlasti ispunjen je i uslov za njihovo nastanjanje, tako da bi njihovo sadašnje proterivanje bilo za uposlene radnike štetno i nepravedno, naročito kada se uzme u obzir da su prijavljivanjem u vojsku KSHS onemogućili svoj povratak u Baju."¹⁰⁹⁶ Ipak, braća nisu odmah dobila jugoslovensko državljanstvo, pa su tako *Ede* i *Bela*, od gradskih vlasti 1921. godine, dobili razrezan porez na strance od 5 000 dinara (on je zavisio od procene materijalnog stanja stranaca), kojega su uplatili tek 1924. godine, posle neuvažavanje nekoliko njihovih molbi za njegovo smanjenje na 250 dinara.¹⁰⁹⁷

Fabrika je započela sa radom tek jula 1921. godine, kada je izdata obrtnica i registrovana u sudskom registru Ct VIII 572/135, kao društvena firma u suvlasništvu *Edea*, *Bele* i *Mihajla*.

Na početku rada, 1921. godine je imala 28 radnika. Sa razvojem potražnje, rašće i kapaciteti i broj radnika. A interesovanje za proizvode iz fabrike braće *Goldner*, ormane za led ili "ledenjake za mesare, kobasičare i kućne upotrebe", kako stoji na njihovom memorandumu, kompletan nameštaj za ugostiteljske objekte, aparate za hlađenje i točenje piva, aparate za sladoled, "mašine za pripravljanje i konzerviranje", armature za kupatila, koje su u zemlji jedino oni proizvodili, bilo je, prema očekivanjima, vrlo veliko. Godišnje su proizvodili do 800 komada ormana za led (ili 15 vagona), 5 vagona sobnog nameštaja i 15 vagona slavina, ležajeva, levanog mesinga.¹⁰⁹⁸

Izlagali su na "I opštem vašaru i izložbi", 1925. godine u Subotici. U prospektu sa te izložbe navodi se da proizvode: svakovrsne ormane za led, aparete za hlađenje vina, jela i točenje piva, stroj za pripravljanje sladoleda, uređaje za hotele, kafane restoracije i stanove,

¹⁰⁹³"Szombat" 8. XII 1925.st.66-67

¹⁰⁹⁴IAS, F:47. XIX 212/1920

¹⁰⁹⁵IAS, F:47. XIX 212/1920

¹⁰⁹⁶IAS, F:47. XIX 212/1920. Iz dopisa MUD, Odeljenju za Banat, Bačku i Baranju br 11946/1921

¹⁰⁹⁷IAS, F:47.XXIV 253/1921

¹⁰⁹⁸AV, F:110.30

nameštaje od drveta po svojim nacrtima ili po porudžbi, armature za točenje piva, za vodu i paru.¹⁰⁹⁹

Tokom 1928. godine grade magacin u ulici Cara Lazara 51.¹¹⁰⁰ Jedan od stalnih i većih kupaca je bila pivara "**Bajloni i sinovi**" iz Beograda. "**Braća Goldner**" i na vrhuncu ekonomske krize, 1931. godine, beleže promet od 1,5-2 miliona dinara godišnje a sama vrednost kapitala je procenjena na 2 miliona dinara. Te godine zapošljavaju 60 radnika, 20 šegrta a kancelarijske poslove obavljaju vlasnici sa jednim činovnikom.¹¹⁰¹ U 1933. godini preduzeće radi sa 60 radnika i proizvelo je robe u vrednosti od 2,5 miliona dinara. Porast broja radnika na 160, sa šegrtima ukupno na 240¹¹⁰² i vrednosti proizvedene robe na 7,5 miliona dinara, u 1939. godini, jedan je od pokazatelja koji svedoče o prosperitetnom razvoju firme braće *Goldner*. U 1937. godini vršene su i dogradnje i proširivanja postojećih pogona.¹¹⁰³

O materijalnom položaju vlasnika svedoči i dokument Senata. Za *Ede Goldnera* je 1921. godine imanje procenjeno na 1 milion kruna, a godišnji prihodi na 40 000 kruna.

Od mašina su imali 20 strugova i 2 prese, ukupne snage od 90 KS. Sirovine su nabavljali i iz inostranstava, mesingane cevi, šmirgl prašak, iz Austrije i Nemačke, a robu najviše plasirali na domaćem tržištu, ali i u susedne zemlje, ka na pr. - Grčku.

Plata stručnog radnika - limara iznosila je 1928. godine, 2 000 din. mesečno, a livac, čehoslovački državljanin *Emanuel Kokštajn (Kokstein)*¹¹⁰⁴ imao je 1928. godine mesečnu platu od 2 500 dinara.¹¹⁰⁵ To je bila relativno visoka plata, podnačelnik u subotičkom sreskom načelstvu je zaradivao 1 700 din.¹¹⁰⁶

Ede Goldner umire 4.4.1939. godine. Nakon toga, po pokojnikovom testamentu, kao suvlasnik 1/3 firme, javlja se *Edeova* supruga *Regina*. Pored toga se njoj sa posebnog računa firme isplaćuje 200 000 dinara. Ostali naslednici su bili deca *Emil, Mirko, Tibor*. *Ana* se na ime miraza, od 300 000 dinara, odrekla svoga dela nasledstva. "Čista ostavina" u novcu je iznosila 374 511 dinara. Pored toga naslednicima je pripao određeni deo iz fonda nekretnina, u Subotici ali i Beogradu, koje je uživao *Ede Goldner*.¹¹⁰⁷

Advokat firme, *Mihajlov šurak, dr Hollander Josip* (1890-1944 Aušvic) sa stanom u Beogradu (Uzun Mirkova 8), decembra 1940. godine pokreće brisanje preduzeća iz registara u Subotici, pošto su fabrička postrojenja već premeštena u Rakovicu, što je izvršeno 27.12.1940.godine.¹¹⁰⁸

Mihajlo i *Bela Goldner* takoder napuštaju Suboticu i nastanjuju se u Rakovici. Pokušavaju da organizuju sebi i porodici život u novim okolnostima i novoj sredini, Beogradu. Drugi svetski rat je već besneo, sile Osovine se približavaju i Jugoslaviji. Ipak i u tim okolnostima, *Mihajlo* se početkom 1941. godine, iz Beograda, obraća subotičkom Gradskom veću, tražeći uverenja, potrebna za upis sina *Aleksandra (Sándor)* (1922 - 1944) na studije medicine na Univerzitetu u Beogradu.¹¹⁰⁹ Dobio je traženi dokument - da je državi lojalan Jevrej.

¹⁰⁹⁹Iz biblioteke IAS, br. 949

¹¹⁰⁰IAS, F:47. III 674/1928. To je paralelna ulica sa Jugovićevo, pa su verovatno imali zajedničko drvorište sa placem gde je bila fabrika.

¹¹⁰¹IAS, F:235.454/1931

¹¹⁰²IAS, F:57.1987/1939

¹¹⁰³IAS, F:57.9775/1937

¹¹⁰⁴*Emanuel Kokštajn (Pšibrán (Čehoslovačka) r. 1893)*, od 1923. u Subotici. Primljen je gradsku zavičajnu vezu 1936.

¹¹⁰⁵IAS, F:47.1263. II 2929

¹¹⁰⁶IAS, F:57.743/1938

¹¹⁰⁷IAS, F:86.217

¹¹⁰⁸IAS, F:86.217

¹¹⁰⁹IAS, F:47. I 159/1941

Dopis firme iz 1940. godine sa podacima o kvalifikovanom osoblju

U ratnim godinama, porodice *Mihajla*, *Edea* i *Bele Goldnera* su prepele velike gubitke, iz deportacije se nisu vratili *Mihajlo*, njegov sin *Aleksandar*, *Bela* sa suprugom *Jelenom*, *Edeova* deca *Emil* i *Mirko*. Ni posleratni period nije im doneo mnogo bolju sudbinu. Imovina, nekretnine u Subotici i Rakovici, su im je nacionalizovane. Nakon toga, kao i za većinu onih koji su doživeli slične postupke, za preživele članove porodica *Goldner*, postojao je samo jedan put - iseljavanje u Palestinu (Izrael).

U postupku nacionalizacije porodične kuće (Zrinski trg 1/a) *Ana Berger* (suprug dr *Berger Mirka*) rod. *Goldner*, se javlja kao strani državljanin, pošto se odrekla jugoslovenskog i primila švajcarsko državljanstvo.¹¹¹⁰

TABELA STATISTIKE "BRAĆA GOLDNER" 1933-1939

Godina	Broj radnika (bez šegrti)	Iskorištenost kapaciteta	Nadnica	Vrednost prizvedene robe
1933	60	80 %	5 din.	2 500 000 din.
1934	58	75 %	4,5 din.	2 260 000 din.
1935	70	100 %	4,5 din.	3 080 000 din.
1936	90	100 %	5 din.	3 850 000 din.
1937	115	100 %	5,5 din.	5 200 000 din.
1938	140	100 %	5,5 din.	6 100 000 din.
1939	160 (240) *	100 %	6 din.	7 500 000 din.

* 240 je ukupan broj sa šegrtima

"FABRIKA DINAMO MOTORA RAJTER LASLA"

Laslo Rajter (Reiter László) je od 1906. godine imao registrovanu zanatsku radnju za popravku dinamo motora i poljoprivrednih mašina, na adresi Segedinski vinogradi (kasnije

¹¹¹⁰IAS, F:68, XV 1229/1950. Od njihove dece, *Goldner Dodo* je imao američko, a *Lili* i *Vali* mađarsko državljanstvo. IAS, F:68, XVI 619/1950.

Daničićev put 18). Od 1909. godine je naznačeno da se bavi i izradom dinamo motora. U 1922. godini se kao naslednik javlja *Ivanka Rajter*, osnivačeva udova. Tokom 1923. godine, poslovođa radnje je bio *Petar Pinter*, a u 1930. godini *Breder (Bröder) Stevan*. Zapošljavala je 1924. godine i inženjera iz Beča, *Fridriha Vagnera (Fridrich Wagner)*.¹¹¹¹ Radnju su nadležne vlasti svrstavale u zanatske. Godišnje je maksimalmno mogla da proizvede do 350 motora. U 1927. godini radila je samo sa 5% kapaciteta, da bi 1931. godine prekinula sa radom. Brisana je iz registra tek 1938. godine.

U Subotici su postojale još sledeće firme koje su se bavile metalopredaivačkom delatnošću:

"JUPITER"

"**Jupiter**" se nalazio na adresi Prestolonaslednika (Put oslobođenja) 41. To je bila firma za izradu i prodaju anodnih baterija, zanatskog karaktera, vlasnika jevrejskog porekla *Andora Alajna (Allein Ándor)*.¹¹¹² Pored Andora, od 1940. godine, kao suvlasnik se javlja njegova sestra *Jelisaveta Alajn* (Subotica 1909-?), sa svojim suprugom *Pavlom Ribar*¹¹¹³(Prigrevica 1898 -1946).

Obrtnica je zavedena pod brojem E 48/1929, a 1933. godine i odobrenje "za upotrebu radionice za izradu suvih baterija, anoda i sijalica za džepne i automobilske svetiljke", po novom Zakonu o radnjama.¹¹¹⁴ Imala je električni pogon, ukupno 7 elektromotora, koji su pokretali strugarske mašine i mašine za presovanje ugljenih elektroda (marke "Wilhel Hasse",Berlin) Maksimalni dnevni kapacitet je iznosio 1 200 komada baterija.

"JUPITER"					
RADIONICA BATERIJA - SUBOTICA					
Telefon: 886	Tekući račun kod:				
<table border="1"> <tr> <td>Šifra</td> <td>Časovnik</td> </tr> <tr> <td> </td> <td> </td> </tr> </table>	Šifra	Časovnik			Industrijske banke Jugoslavije, Bijača Novi Sad Priznata banka Narodna, Bijača Subotica
Šifra	Časovnik				
	Subotica, 13 maja 1946				
GRADSKI NARODNI ODBOR sekcija za statistiku Subotica.					
U Vašem dopisu br. 22313/46 od 10 maja 1946 godine daju se sledeće podatke:					
1. "JUPITER" radionica baterija pod nadzorom UNB 2. "JUPITER" fabrika baterija Alajna i Ribar 3. Sekvestrirano po upravnim UNB. 4. Subotica, Zomborski put 41. 5. Džepne baterije normalne 4,5V * * * * * okružne 3V * * * * * američke 1,5V Telefonske baterije 1,5V Anodne baterije od 45,90,120, 1 lbo V 6. Sposobno radnika 24, nezaposlenika 3/ 7. Predumeće radi 8. Predumeće po obimu i ovlašćenju sanet.					
S.P.S.S.					
JUPITER RADIONICA BATERIJA SUBOTICA Upravnik <i>Jelisaveta Alajn</i>					

Izveštaj Gradskom NO iz 1946. godine sa podacima o radionici

¹¹¹¹IAS, F:235. 742/1924

¹¹¹²Andor Alajn je rođen u Subotici 1907, umro na prinudnom radu u Rusiji (Krenova) 1943. Njegova supruga, Magda Polak (1913-1944), kao i majka Jozefina Koh, (1875-1944) stradale su u logoru Aušvic.

¹¹¹³ Ribar Pavle je sin dr Fišler Manojla i Berte Dajč.

¹¹¹⁴IAS, F:47. I 5064/1933

Nekretnine radionice su oktobra 1940. godine, kada je firma od "**Opšte kreditne banke d.d.**" uzimala zajam od 150 000 dinara, procenjene na 400 000 dinara.¹¹¹⁵

U ratnom periodu preduzeće nastavlja da radi smanjenim kapacitetom. Andor Alajn i Pavle Ribar su kao Jevreji 1942. godine bili odvedeni na prinudni rad. Samo se Pavle vratio iz zarobljeništva. Nakon odvođenja muških vlasnika u zarobljeništvo, firmom upravlja Alajnova supruga. Tada biva prinudena da preduzeće izda pod zakup. Kao zakupci se javljaju lica mađarske nacionalnosti - *Franjo Šen (Schen)* sa 60% i *Josip Šuper (Schuper)* sa 40% udela, obojica iz Subotice.

U 1945. godini, presudom Sreskog narodnog suda Vp.26/1945, firma je vraćena *Alajn Andoru*, odnosno *Pavlu Ribaru* kao njegovom opunomoćeniku. Ubrzo je međutim stavljena pod sekvestra i prešla pod Upravu Narodnih dobara. Vlsanicima su oktobra 1946. godine izrečene kazne zbog privredne saradnje sa okupatorom a imovina konfiskovana.¹¹¹⁶

Tokom 1947. udova *dr Ribara, Jelisaveta Alajn*, pokušala je da izvrši prodaju nekretnina (Put JA 41, z.k. 6753) Rimokatoličkoj crkvenoj opštini, ali je kupoprodajni ugovor proglašen ništavnim i izvršena je nacionalizacija.¹¹¹⁷ Sreske vlasti su o njoj imale i sledeću informaciju, koja kao da ju je optuživala što joj je uspelo da izbegne holokaust. "Ona je za vreme rata i okupacije bila u emigraciji u Švajcarskoj kao bogata žena, a ne u logoru."¹¹¹⁸

U 1948. godini *Alajn Jelisaveta*, odriče se jugoslovenskog državljanstva i iseljava u Palestinu (Izrael).

"FIZI"

Izradom limarske robe bavio se *Vilim Fizi (Füzi)*.¹¹¹⁹ Od decembra 1913. godine nalazio se u Subotici. Bio je zaposlen je na državnoj železnici. Mobiliziran je i služio je u Puli, kao vozač, mašinovoda pancirnog voza. Nakon rata, 1921. godine nastavio je da radi kao železničar, da bi krajem te godine istupio iz državne službe i pokrenuo zanatsku limarsku radnju. Imao je stan u ulici Paje Dobanovačkog 4. Tek u 1935. godini, nakon odricanja od mađarskog, pokrenuo je postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva. Sreski načelnik tim povodom izveštava "... da se asimilirao u ovoj sredini isprepletеноj Slovenima, Mađarima i Jevrejima. Dalje ističe da je uvek bio lojalan stranac i da bi sa ekonomskog gledišta njegov prijem u državljanstvo bio više koristan nego štetan ali ističe i da bi "...sa nacionalnog gledišta njegov prijem u naše državljanstvo principijelno bio štetan, radi toga što su ovi krajevi pretrpani narodnim manjinama što svakako ima za posledicu manju pouzdanost u ove krajeve sa nacionalnog gledišta." Predloženo je odbijanje njegove molbe.¹¹²⁰ Tek nakon žalbe upućene MUD, ipak je odobreno njegovo primanje u jugoslovensko državljanstvo i on 1936. godine polaže zakletvu za državljanstvo.¹¹²¹

¹¹¹⁵IAS, F:43.111

¹¹¹⁶ IAS, F:86, K 216/1946.

¹¹¹⁷IAS, F:68. XIII 349/1948

¹¹¹⁸IAS, F:70.126

¹¹¹⁹Vilim Fizi (Šalgotarjan (Salgotorján) u Mađarskoj 10.2.1890. - ?) . IAS, F:57.454/1936

¹¹²⁰IAS, F:57.466/1935

¹¹²¹IAS, F:57.365/1936. Zanimljivost je da taj zapisnik Fizi potpisao - ćirilicom.

Vilim Fizi (Füzi Vilmos)

Obrtnicu je dobio 1921. godine (A 15/1921) zajedno sa ortakom *Gezom Vajnerom* (*Weiner*), koji će istupiti iz firme 1925. godine.¹¹²² Radionica se nalazila na Trgu Fra Jese u ulici Knjaza Mihajla 1. Imala 154 m². Sredinom tridesetih godina raspolagala je sa 8 elektromotora ukupne snage 14 KS.¹¹²³

"Spretnim radom i svojom umešnošću uspeo je kroz izvestan period vremena da postavi svoju zanatsku radnju na najobimnijoj osnovi tako da danas njegovo poduzeće predstavlja na ovoj teritoriji čitavu modernu industriju limene robe."¹¹²⁴

U 1937. godini se instaliraju nove mašine, pa tada raspolaže: "...sa dve ekscentar prese, strojem za bušenje, strugom, frikcionom presom, strojem za šljafovanje."¹¹²⁵ Iste godine će doći do preseljenja na novu adresu, u Carinarsku ulicu br. 17, u objekat koji je bio u posedu *Vilima Konena*, koji će se od 1939. godine javiti i kao spoljni član komanditnog društva "**Fizi Vilim, k.d, tvornica limene robe**"¹¹²⁶ sa upisanim kapitalom od 500 000 dinara. Nova promena registracije izvršena je krajem te godine, kada se formira "**Balkan - Metal, tvornica metalne limene robe**". *Jakobčić Vilim Konen* je i dalje bio ortak.

Centrala je prebačena u Rakovicu 1940. godine a filijala u Subotici je pruzeta od mađarskih vlasti 1941. godine. Kao suvlasnik, sa učešćem od 1/5 se tada javlja *Vladislav Šiling* (*Siling*). Pogon je pretrpeo štete u savezničkom bombardovanju 1944. godine. Preostale mašine i objekti su konfiskovani i pripali su novoformiranom preduzeću "**Metalija**", koje će nastaviti da radi na istoj adresi - Carinarska 17.¹¹²⁷

¹¹²²Geza Vajner će od 1925. godine registrovati sopstvenu gvoždarsku trgovinu.

¹¹²³IAS, F:57.9700/1937. Na tom mestu je danas podignut stambeni objekat i robna kuća (ili Radnički?)

¹¹²⁴IAS, F:57. 466/1935

¹¹²⁵IAS,F:57.4265/1937

¹¹²⁶IAS,F:86.Ct.XIII,st.183

¹¹²⁷U "Metaliju" su ušle i mašine iz firme "Seidler Rudolf". IAS, F:68, Nac. 102

»METALIJA«

ГЕМ-РА-ВАДОГА-РУГВА-НЕТ-ТА-НС.

ГРАДСКИ НАРОДНИ ОДБОР
Одељење за статистику

SUBOTICA.

Posiljov za Vnš akt br.22313/1946 od 10.maja dostavljamo Vam podatke našeg preduzeća kako sledi:

- 1./ Tačan naziv preduzeća/firme,koji danas nosi?
"METALIJA"tvornica metalne i drvene robe u Subotici
- 2./ Namjiti naziv preduzeća -kako se pre zvala?
Inti.
- 3./ Gđa je vlasništvo /državno,sadružno,privatno,sekvestirano?
državno.
- 4./ Tačna adresa sedišta i potrojanje preduzeća?
Subotica,Carinarska ulica.br.17.
- 5./ Vrsta proizvođenih artikala?
limeni i drveni artikli za domaćinstvo.
- 6./ Broj radnika zaposlenih u preduzeću/na dan 1.V.1946 g./
82 radnika, 5 nameštenika sa mesečnom platom, 8 činovnika,
1 inženjera, 1 upravnika, ukupno 97.
- 7./ Dali preduzeće radi ili ne radi ?
radi.
- 8./ Da li je preduzeće po svom obimu i ovisnošću zanat ili industrija?
industrija.

Subotica,13.V.1946.

S.P. - S.H.1

METALIJA
FIRMA
SUBOTICA, Carinarska ulica, 17.
prilomni upravitelj.

Izveštaj Gradskom NO sa podacima o firmi Metalija (1946.godina)
"MEMA"

Firma "Mema" vlasnika *Mite Međanskog* i *Edmunda Majera (Mayer)*, čehoslovačkog državljanina, postojala je od 1922. do 1926. godine.

Međanski i *Majer* su imali dve firme, "**Mađanski i drug**" sa kapitalom od 600 000, i "**Mema**" sa kapitalom od 1 200 000 dinara. Problemi su nastali 1925. godine i to sa dozvolom boravka za stranca *Majera* (rođenog 1894. u Bratislavi). O važnosti njegovog ostanka, govori se u dopisu subotičkog "Udruženja industrijalaca".¹¹²⁸ "Ako bi otišao iz naše države, Međanski bi morao da ga isplati i zatvori obe firme."

ГРОДЗКАРСКА РАДЊА

Међански и Друг Суботица

Megyansky & Comp Subotica

Subotica, 20. Decembra 1926.

P. n.

Direkcija trgovine i industrijalaca

S e t a.

Polupredmetni investitoru Kasler, da od nastanka 1927. godine, se više ne koristi članovine kasnice.

S postrojenjem
Mite Međanski
Edmund Mayer

Preporučeno.

Memorandum firme Međanski i Drug (1926. g.) Mita Međanski u sokolskoj odori

U firmi su bila zaposlene još dva strana radnika, austrijanaca, kao poslovođa - *Romen Veniš (Wenisch)* i tehnički vođa *Oto Heler (Otto Heller)*.¹¹²⁹

¹¹²⁸IAS,F:235.21.696/1925

Bavila se livenjem metala i proizvodnjom metalnih artikala. (Registar C 24/1922)
Nalazila se na adresi Bajski vinogradi 41.

"TVORNICA VAGA ŠEBEŠĆEN I SENEŠ"

Tvornica vaga postoji od 1922. godine, obrtnica je izdata pod br. A 50/1922, i upisana u registar Ct VII 71.¹¹³⁰ Zapošljavala je da 10 radnika i proizvodila do 800 komada raznih vaga. "Izrađuje vage svake vrste kako decimalne i centimalne sa pomičnim utegom, vage sa zdjelicom itd, te metrička mjerila iz drveta."¹¹³¹

U početku rada 1922. godine, nalazila se na adresi Parčetićeve (i danas nosi taj naziv) 2, da bi se kasnije nalazila u Vilsonovoj ulici 6/a (Maksima Gorkog). Za vreme bombardovanja ta zgrada je stradala i po jednom izveštaju iz 1945. godine, mogle su da se upotrebljavaju samo podrumske prostorije.

Kao vlasnik se od 1925. godine javlja samo *Jene Šebešćen*, inženjer, rođen 1882. u Subotici. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Budimpešti.

Zapošljavala je 6 domaćih, a u 1927. godini traži dozvolu i za jednog stranog radnika - specijalistu za tu proizvodnju.¹¹³²

Za svoje proizvode dobila je 1923. godine na Vašaru u Novom Sadu posebnu diplomu.¹¹³³

Subotica 21 maja 1946 B.P. /i

Gradskom Narodnom Odboru
Sekcija za statistiku
Subotica

OSNOVANA: 1922 VILSONOVA 6/a TELEFON: 662

Pozivom na Vaš raspis br. 223₁₃ izveštavamo:

1. Firma preduzeća danas: Tvornica vaga J. Šebešćen.
2. Raniji naziv
3. Sedanje vlasništvo privatno.
4. Tačna adresa: Vilsonova ul. 6/a
5. Vrsta artikala: Svakovrsne vage.
6. 4 radnika, zaposlenih 1 maja.
7. Preduzeće radi sa sniženim kapacitetom.
8. Preduzeće je po svam ovlaštenju industrija, ali sada pošto je potpuno izbombardiran radi samo u jednoj podrumskoj radionici kao zanatlija.

Smrt fašizma - Sloboda naroda!

TROPHILLA BATA
I. ŠEBEŠĆEN
J. ŠEBEŠĆEN

Izveštaj Gradskom NO iz 1946. godine sa podacima o preduzeću

U tridesetim godinama posluje slabo, radeći samo sezonski, 3-4 meseca. Imala je 4 elektromotora, no "...već ih odavno ne upotrebljava, pošto usled krize veoma malo radi. Preko zime uopšte ne radi, sada ima svega 2 radnika, koji rade ručnom snagom." Od toga perioda vodi se kao zanatska radionica.

¹¹²⁹IAS,F:235.20.669/1924

¹¹³⁰IAS,F:86.213. Kao suvlasnici su upisani Jene Šebešćen i Kalman Seneš (Szenes Kalmán) (Gerbecincehelj 1885 - ?), žena Leona Glik, deca Reni, Aleksandar i Edita. Optirali za KSHS i 1923. godine primili državljanstvo.

¹¹³¹nav.delo, Industrija Vojvodine, st. 95

¹¹³²IAS, F:235.21

¹¹³³IAS, F:235.21.466/1925

"BORI BELA"

Bela Bori (Bory Béla), bravar po struci, imao je radionicu, osnovanu još 1889. godine, koja se bavila izradom i popravkama pumpi za vodu, i elektromotora. Nalazila se u Štosovoj ulici br. 7.¹¹³⁴ Zapošljavao je do 15 radnika, od toga 1 inženjera - konstruktora, 8 pomoćnika i šegrte i imao godišnji kapacitet do 6 vagona.¹¹³⁵ Sa svojim proizvodima osvojio je srebrnu medalju na svetskoj izložbi u Barseloni 1929. godine.

Memorandum i reklama firme

TRGOVINE GVOŽDEM

Pre 1918. godine, u gradu je postojalo 5 velikih trgovina gvoždarskom robom, a taj broj se zadržava i nakon rata. Po izveštaju "Udruženja trgovaca", u kojem poredi stanje pre i nakon rata, za ovu granu se kaže da je: "promet znatno opao naročito u finijim artiklima i strojevima."¹¹³⁶ Najveće radnje su bile "Koloman Senes" i "Piukević & Co."

"KOLMAN SENES"

Jedan od istaknutijih trgovaca u toj branši je bio *Koloman Seneš* (Gor. Sv. Ivan 1883 - Aušvic 1944).¹¹³⁷ On je 1918. godine kupio bivšu **Molcerovu gvožđaru**, gde je već ranije bio zaposlen. ¹¹³⁸ "Tvrtka Julio Schlesinger iz Baje kupila je g. 1917. ovdašnju gvoždarsku trgovinu Molcer za 300 000 kruna. Seneš, koji je bio 20 godina namešten kod Molcera, postao je prigodom promjene u vlasništvu upraviteljem a u jesen g.1918. prešla je trgovina u njegov posjed. Svojedobno je vladala za gvoždarski posao dobra konjunktura, koju je Seneš umio upotrebiti u svoju korist, tim više što je raspolagao bogatim skladištem. Kasnije kupio je kuću, što leži nasuprot njegovom dućanu, na koju je dao graditi jedan sprat. U ovoj kući (Jelačićeva 7, Matka Vukovića, prim.aut.) se nalazi danas Jevrejska banka."¹¹³⁹

¹¹³⁴IAS, F:235.326/1932

¹¹³⁵Kosta Petrović, nav. delo,st. 133

¹¹³⁶IAS, F:56.173/1933

¹¹³⁷Senešova žena je bila Jelisaveta, Šen (Schön).

¹¹³⁸IAS,F:47, XXIV 62/1921, i F:43.122/1926 i 123/1927

¹¹³⁹F:43.122/1926. Dozvolu za podizanje sprata dobio je 1922. a dogradnja je bila završena sledeće godine. IAS, F:47.1208.III 66/1922

Memorandum firme Kalman Senes

Imao je filijale, radnje u Bačkoj Topoli i Kuli. Zastupao je firme "Rostfrei" i "Berendorf" koje su proizvodile posude, prodavao je i peći i štednjake, poljoprivredne mašine i sprave.¹¹⁴⁰

U tridesetim godinama prodavao je i motocikle marke "N.S.U."¹¹⁴¹

"PIUKOVIĆ I COMP."

Veliku trgovinu gvoždarskom robom i bravarsku radionicu imao je i *Bela Piuković*.¹¹⁴²

Osnovana je 1920. godine pod imenom "Piuković & Co.". Pored *Piukovića* se kao suvlasnik javlja i *Aladar Derdfalvi (Györgyfalvi Aladár)*. Ona je bila i zastupnik češke firme "Moravia".¹¹⁴³

Pored standardnih trgovačkih poslova u toj struci - prodaje razne metalne robe, bavila se i prodajom ugalja.¹¹⁴⁴ Pored toga radila je od 1928. godine i poslove sastavlja peći i štednjaka.

¹¹⁴⁰ U Mađarskoj je 1928. godine kupio 4 vršilice (ukupno 37 200 penga) za plasman na domaćem tržištu. IAS, F:235.27. 749/1928

¹¹⁴¹ IAS,F:47. III 954/1939. Ova firma je učestvovala na licitaciji za nabavku jednog motocikla za potrebe Policije. Ponude je poslala i subotička firma "Adolf Stern", koja je nudila motocikle "Horex", "B.M.W." i "Zündap".

¹¹⁴²Bela Piuković (Subotica 1882-?)

¹¹⁴³IAS, F:235.30.244

¹¹⁴⁴Licitacija Gradske bolnice za nabavku 60 vagona uglja. Učestvovala je i ova firma, sa ponudom "bosanskog, šalgotarjanskog" i "pruskog" uglja po ceni od 3700 do 6475 din. za vagon.

ПИУКОВИЋ И КОМП. СУБОТИЦА ПИУКОВИЋ & COMP. SUBOTICA
 TELEFON 503 TELEFON 503
 Београд, „МОРАВА“ — Пошт. бр. 494, Београд 52 503 Београд, „МОРАВА“ — Пошт. бр. 494, Београд 52 503

M. N. _____ Subotica, 10. April 1930.
 P. N. _____ 1. Subotičana ul. 21.

 An. Nis
 Trgovno-udruženje "Lloyd"
 Subotica

Bezugnehmend auf unsere telefonische Rücksprache ersuchen wir Sie höflich, für nachgenannten Herren eine Legitimation beschaffen zu wollen.

1. Name: Mita Dragojević
2. Geburtsort, Geburtsjahr: Pancevo, 1887
3. Wohnort: Beograd *Vanci 4*
3. Staatsbürger: Jugoslava
4. Zuständig: Beograd
5. Firma: Piuković & Comp. gvoznjarska radnja
6. Firmeninhaber: Béla Piuković
7. Branche: Eisen und Eisenwaren
8. Gestalt: mittelgross
9. Haare: braun

Hochachtungsvoll
PIUKOVIĆ & COMP.
[Signature]

Beilage!

Dopis sa memorandumom firme Piuković i Komp. (1930. g.)

Nalazila se u Badalićevoj 6 (Na zgradi u Badalićevoj 6 dograden je sprat 1926.), i Sudarevićevoj ulici 21 - 23. U toj spratnoj zgradi, Sudarevićeva 21 - 23, koja je služila i kao magacin, izgrađen je 1926. godine i teretni lift. Tamo je bila bravarska i radionica za sastavljanje i galvanizovanje peći štednjaka. Instalirane su bile sledeće mašine: 1 dizel motor od 15 KS, 2 mašine za poliranje, 1 dinamo za jednosmernu struju niskog napona od 4 volta i 250 ampera za 2 kade za galvaniziranje (veličine 1,6 x 1,0 x 1,0 m), te mašine za brušenje, bušilice, za savijanje limova i druge sitnije.

Zalihe robe i zgrade su 1927. godine procenjene na 6 000 000 dinara.¹¹⁴⁵ U 1925. godini radila je sa 14 domaćih i 1 stranim radnikom. Stranac je bio Austrijanac, a radio je kao korespondent.

Od 1931. godine firmu preuzima *Rudolf Sajdler (Seidler)*, bravar po struci, čehoslovački državljanin.¹¹⁴⁶

Firma je 1937. godine dobila odluku o ubeležavanju prestanka rada.¹¹⁴⁷ Vlasnik *Sajdler* je nakon rata iselio u Izrael. Zagrebačka firma "**Ribo materijal**" raspitala se 1952. godine o tom preduzeću, da li još postoji i da li još uvek proizvodi "strojeve za mljevenje boja". Dobilo je odgovor da je vlasnik "otišao u Palestinu".¹¹⁴⁸

U Subotici je postojalo još nekoliko manjih pogona metaloprerađivačke struke.

¹¹⁴⁵ IAS, F:43.123

¹¹⁴⁶ AV, F:138.XXVI, 3294/1935

¹¹⁴⁷ IAS, F:57.6733/1937

¹¹⁴⁸ IAS, F:68, I 1460/1952

STANTIĆ I LESSNER" ("BRAĆA PLETL")

"Stantić i Lessner, fabrika za obradu rudnih roba i izradu rudnih mrtvačkih kovčega" glasio je pun naziv ove firme. Osnovani su je 1.1.1922. godine, na adresi Miloša Obilića 26, *Bela Stantić* sa suprugom¹¹⁴⁹ i *Josip Lasner* (*Lassner József*).¹¹⁵⁰ Iz Beča su vlasnici doneli mašine i tehnologiju za proizvodnju "rudnih" (metalnih) kovčega. Postojalo je do 1924. godine, kada pada pod stečaj. Zanimljivost je da je te godine firma učestvovala i na Milanskom velesajmu.¹¹⁵¹

Memorandum firme Stantić&Lassner

Firma je u 1925. godini promenila vlasnike i postala "**Braća Pletl**", pošto su je kupila braća *Antun*¹¹⁵² i *Josip Pletl*. Registrovana je u registru CT IX 133. U 1927. godini je zapošljavala do 50 radnika i proizvodila 1 500 metalnih i 2 500 drvenih mrtvačkih sanduka. Radila je do rata. Nakon 1945. radnja se konfiskuje.¹¹⁵³

Memorandum firme Braća Pletl

"ENERGIA"

¹¹⁴⁹Bela Stantić (1876 - ?). Supruga Elizabet Stipić mu je donela u miraz 202 jutra zemlje na Zobnatici.

¹¹⁵⁰Josip Lasner (Alba Julija (Rumunija) 1880 - ?), od 1921-1926 u Subotici kao fabrikant, do 1931. radi u Italiji. Nakon rata 1949. u preduzeću "Jež". IAS,F:68, Personalno - kartoni.

¹¹⁵¹IAS, F:235. 20.258/1924

¹¹⁵²Antun Pletl (Subotica 1894-?). Limar po struci. Stanovao je u susedstvu radionice "Stantić i Lessner", u istoj ulici Miloša Obilića br. 39, gde je 1925. izgradio i svoju limarsku radionicu u dvorištu. IAS,F:47. III 177/1925

¹¹⁵³Antun Pletl, koji se tada nije nalazio u Subotici, proglašen je od strane novuspostavljenih gradskih vlasti - fašistom, jer je utvrđeno da je bio mađarski vojnik. Radnja je konfiskovana. IAS, F:68,XIII,636/1948.

Firmu koja se bavila elektroinstalaterskim i elektromehaničarskim poslovima, *Erno Šoljom* (*Sólyom Ernő*) je osnovao 1913. godine. Svoje jevrejsko poreklo, prikrivao je promenom prezimena *Špicer* (*Spitzer*), 1906. godine. Imao je sposobnosti i važio je za dobrog majstora. "Vlasnik je svojom vrednošću i sposobnošću i stručnim znanjem, bez velikog kapitala napravio jednu lepu firmu koja danas raspolaže vrednošću od 800 000 dinara."¹¹⁵⁴ Radila je do 1929. godine kada je obustavljena a vlasnik se zaposlio u električnoj centrali.¹¹⁵⁵

"ŽIGA FOGEL"

*Žiga Fogel*¹¹⁵⁶ je bio limar po struci¹¹⁵⁷, jevrejske narodnosti. Javljao se i kao akcionar grupacije "**Ferruma**". Pored toga imao je i sopstvenu firmu "*Žiga Fogel*" koja je proizvodila metalne zapušače "**Croen-Corc**", kao jedina u zemlji. Zapošljavala je do 30 radnika.¹¹⁵⁸ I kod te firme je bio zaposlen jedan stranac - čehoslovački državljanin, za vođenje poslova proizvodnje "corc" zapušača. Porodica *Fogel*, izgradila je sebi vilu na Paliću 1921. godine.¹¹⁵⁹

"TEHNIČKO PREDUZEĆE"

"**Tehničko preduzeće**" (Cara Dušana 1) koje se bavilo ugradnjom vodovoda, kanalizacione mreže, centralnog grejanja, ventilacija, "parnih kuhinja" i sličnog, imao je *Janoš Vajs* (*Weiss*) ml.¹¹⁶⁰

Pored toga. male livnice, zanatskog karaktera, imali su *Laslo Šimon* (*Simon Lászlo*), čija je radnja registrovana 1901. godine. Nalazila se u Tolstojevoj 27. On je zapošljavao 3 do 5 radnika. Imao je akcije i u "**Ferrumu d.d.**" i bio izabran u prvi Upravni odbor tog društva.

Livnica *Josipa Čisara* (*Miloša Obilića* 9) je osnovana 1925. godine i proizvodila je do 5 vagona liva a upošljavala je do 10 radnika.

*Mihajlo Antal*¹¹⁶¹ je na adresi Daničićev put 36/a, osnovao svoju livnicu 1930. godine. "Tvornica lije sve grube predmete od gvožđa. Unutrašnji uređaj je: razni kalupi i peći za livenje gvoždane mase, strugarske mašine za čišćenje izlivenih delova."¹¹⁶² *Antal* će nakon 1945. godine nastaviti da vodi svoju livnicu kao zanatsku ranju.¹¹⁶³

REZIME

U Vojvodini je prvo industrijsko preduzeće za obradu metala registrovano 1874. u Apatinu, kao Metalno preduzeće ing. *Adama Haukla*. Ne zaostajući mnogo i u Subotice je *Imre Rotman* osnovao svoju fabriku i time kao pionir u toj vrsti industrije, zacrtao put

¹¹⁵⁴ IAS, F:43.122/1926

¹¹⁵⁵ IAS, F:47. I 2906/1931

¹¹⁵⁶ Fogelova supruga je bila Ženi Ajzler (Oroshaza 1873 - Aušvic 1944)

¹¹⁵⁷ Na konkurs za izvođenje limarskih radova na crkvi u Žedniku 1920. godine, Fogel je dao najbolju ponudu i tako dobio taj posao vredan 11500 kruna.

¹¹⁵⁸ IAS, F:235.22.938

¹¹⁵⁹ IAS, F:47. XVIII 6/1921

¹¹⁶⁰ Plan instaliranja centralnog grejanja u kuću dr Bele Ostrogonca, sa memorandumom firme. IAS, F:47. III 717/1927

¹¹⁶¹ Mihajlo Antal (Subotica 1902 - ?)

¹¹⁶² Šematizam industrije Dunavske banovine, st. 104.

¹¹⁶³ IAS, F:68, I 807/1952

drugim preduzimljivim Jevrejima i svim ostalim privrednicima. Time će se već do 1918. godine, razviti solidni temelji za dalji rast i razvoj ove grane industrije. I nakon stvaranja nove južnoslovenske države, ona će maksimalno koristiti novonastale ekonomske realnosti, novo zajedničko tržište jugoslovenskih zemalja. U tim odnosima, vojvodanska privreda u celini, pa tako i subotička, sa svojim segmentom - metaloprerađivačkog profila, imala je prednosti sa svojim nasledenim potencijalima, relativno (u novoj državi. prim.aut.) dobrim stepenom industrijske razvijenosti, kao preduslovom za mogućnosti primenjivanja modernijih tehnologija koje je su se već upotrebljavale u razvijenijim delovima Evrope. Time je i subotička metaloprerađivačka industrija stekla dobre pozicije na domaćem a i na širem tržištu.

Posebnu karakteristiku i ovoj grani industrije daju isprepletene poslovne i porodične veze Jevreja, koji su zauzimali u njoj vodeće mesto. Svojim sposobnostima i kapitalom, mogućnostima za pribavljanje odgovarajućih tehnologija proizvodnje, mašina, patenata, radnim i organizacionim kvalitetima, upravo su oni uspevali da u svojim rukama drže većinski deo akcija, pored akcionara drugih narodnosti, Srba, Hrvata, Bunjevaca, Mađara, Nemaca, pa time i kontrolu, i upravljačke položaje u većini akcionarskih društava u metalnoj industriji. Pored toga u njihovom posedu su bile su gotove sve fabrike u ličnom vlasništvu, ove grane. Sa svojim učešćem od približno 5% u celokupnom stanovništvu Subotice, Jevreji su uspevali da se potvrde kao najznačajniji činilac u razvoju i metalne industrije, i time više nego mnogostruko premaše maleni procenat kojim su iskazani po ukupnoj brojnosti.

Jedno od najvećih preduzeća u Subotici, kako po ekonomskoj snazi, tako u prvom redu po broju zaposlenih radnika bio je "**Ferrum d.d.**" (U latinskom jeziku "ferrum" znači gvožđe) odnosno, metalno prerađivačka grupacija preduzeća koja će nastati od te firme. Osnovna delatnost ove fabrike biće rad na popravkama saobraćajnih sredstava, vagona i lokomotiva. U grupaciji **Ferrum** javiće se još tri preduzeća koja su spadala u ovu – metaloprerađivačku grupu. To su: **Livnica Ferrum d.d.** koje je proizvodila uglavnom za potrebe "**Ferruma**", snabdevajući ga delovima za lokomotive i vagone, ali je izradivala i crkvena zvona, te rešetke, kočione papuče, ploče za štednjake i drugo, **Adis a.d.** koji se prvenstveno bavio izradom sastavnih delova za vagone i lokomotive a manje izradom mašinskih instalacija za rudokope i izradom i opravkom poljoprivrednih mašina, te **Sever d.d.** čiji su glavni deo proizvodnje činili elektromotori i generatori, transformatori, strujomeri, razvodne ploče i svi neophodni sitniji delovi za opremanje električnih postrojenja, telefonskih i telegrafskih postaja, industrijskih elektro mašina.

Preduzeće "**Zefir d.d.**" bavilo se izradom nekoliko vrsta peći i štednjaka. "**Industrija željeznog nameštaja i metala d.d.**" je imala proizvodni program namenjen za domaćinstva, bolnice, hotele i druge javne objekte, koji se sastojao od metalnog, železnog i bakrenog nameštaja, peći, štednjaka, kotlova za centralno grejanje, brava i katanaca, galvanizovanih i niklovanih artikala. Sličnim delatnostima bavila se i "**Sajdnerova tvornica željeznog i bakrenog nameštaja d.d.**". Od firme "**Hercog i Glas d.d.**", koja se bavila izradom raznih sitnijih metalnih proizvoda, nastaje promenom vlasništva ali i delatnosti - "**Konrath, tvornica gvozdene i metalne robe, d.d.**" koja će se baviti sklapanjem i prodajom radio aparata, proizvodnjom sastavnih delova za njih. Najstarija subotička fabrika ove grupe je bila livnica gvožđa, fabrika opruga, metalnog nameštaja i bicikala "**Mirko Rothman**". Preduzeće "**Braća Goldner**" se specijaliziralo za izradu ormana za led te kompletnog nameštaja za ugostiteljske objekte, aparata za hlađenje i točenje piva, aparata za sladoled. "**Fabrika dinamo motora Rajter Laslo**" je bila manjeg obima, kao i firme "**Jupiter**" koja je izradivala baterije, "**Fizi Vilim, k.d, tvornica limene robe**", "**Braća Plešl**", koja je izradivala metalne mrtvačke sanduke.

FÉMIPAR

Vajdaságban az első fémfeldolgozással foglalkozó gyár Apatinban nyílt meg 1874-ben, *Haukl Ádám* mérnök volt a tulajdonosa, és a **Fémgyár** nevet viselte. Nem sokkal ezután Szabadkán is megalakult *Rothmann Imre* ilyen tevékenységet folytató gyára, utat nyitva ezzel a vállalkozó szellemű zsidóknak és más vállalkozóknak. Így 1918-ig már szolid alapokat teremtettek meg ezen iparág fejlődésének. Az új délszláv állam megalakulása után a fémipar teljes egészében kihasználja az újonnan kialakult gazdasági viszonyokat, az új piacot. Az újonnan létrejött körülményekben Vajdaság ipara, és Szabadka ipara is előnyösebb helyzetben volt a többi területhez viszonyítva. Szabadka ipara, a megörökölt feltételeket és az ipari fejlődés elért fokát tekintve, az Európában már használatos új gyártási technológiák alkalmazási lehetőségeit kihasználva, kedvező fogadtatásra lelt a hazai és külföldi piacon egyaránt. Külön jellemzője ennek az iparágnek a vezető pozíciókat betöltő zsidók családi és üzleti kapcsolatai. Szervezőképességükkel, tőkájukkel, az új gyártási technológiák bevezetésére való nyitottságukkal, a rendelkezésükre álló gépekkel, szabadalmaikkal, nem véletlen, hogy a más nemzetiségű részvénytulajdonosokkal szemben, éppen ők tartották kezükben a részvények többségét, és ezzel együtt a fémipari részvénytársaságok igazgatásának lehetőségét. A gyárak többsége is az ő kezükben volt. Szabadka lakosságának mindössze 5 %-át képezték a zsidók, de létszámukat messze túlszárnyalva, mégis ők játszották a legjelentősebb szerepet a fémipar fejlődésében.

Gazdasági jelentőségét és a foglalkoztatottak létszámát tekintve is, Szabadka egyik legnagyobb gyára a **Ferrum Rt.** gyár, és a belőle kialakult fémfeldolgozó tevékenységet folytató gyárak voltak (ferrum latinul vasat jelent). A **Ferrum Rt.** gyár alaptevékenysége a közlekedési eszközök, mozdonyok, vagonok javítása. A **Ferrumból** még három fémfeldolgozással foglalkozó gyár nőtte ki magát: a **Ferrum Öntöde Rt.** (Livnica Ferrum d.d.), mely a **Ferrum Rt.** részére gyártott mozdonyalkatrészeket, de ezen kívül templomi harangokat is öntött, rácsokat, fékpapucsokat, tüzhelykarikákat is készített. Az **Adis Rt.** (Adis a.d.) szintén mozdonyalkatrészeket gyártott, de termékei között megtalálhatók bányászati szerszámok is, sőt mezőgazdasági gépek gyártásával és javításával is foglalkozott. A **Sever Rt.** (Sever d.d.) fő tevékenysége az elektromotorok és generátorok, transzformátorok, árammérők gyártása volt, de ezeken kívül kisebb alkatrészeket is gyártott a villamosgépek és telefon-távíró állomások szükségleteihez. A **Zefir Rt.** (Zefir d.d.) kályhákat és villanytüzhelyeket készített. A **Vasbútor és Fémgyár Rt.** (Industrija železnog nameštaja i metala d.d.) a háztartásokat, kórházakat, szállodákat, nyilvános intézményeket látta el fémről, vasból, rézből készült bútorokkal, kályhákkal, villanytüzhelyekkel, központi fűtés kazánokkal, nikkelezett és galvanizált áruval, lakatokkal és zárrakkal. Hasonló tevékenységet folytatott a **Sajdner Féle Vas és Fémárugyár Rt.** (Sajdnerova tvornica gvozdena i metalne robe d.d.). Az apróbb fémtárgyakat gyártó **Herzog és Glas Rt.-ből** (Hercog i Glas d.d.) tulajdonoscserevel és tevékenységének megváltoztatásával létrejön a **Konrath, Vas és Fémárugyár Rt.** (Konrath, tvornica gvozdena i metalne robe d.d.), mely a rádiókészülékek alkatrészeit gyártja, a készülékeket össze is szereli, forgalmazza. Az iparág legrégebben alakult gyára a **Rothmann Imre** (Mirko Rothman) gyár, mely vasöntöde volt, de rugókat, fémbútort és kerékpárokat is gyártott. A **Goldner Testvérek** a vendéglátóipari tevékenységet folytató vállalkozók számára készített jég szekrényeket, sörhűtő szekrényeket és töltőcsapokat, valamint a fagylaltgépek gyártására szakosodott.

Rajter László Dinamómotorgyára kisebb kapacitású volt, akárcsak az elemeket gyártó **Jupiter**, a **Füzi Vilmos Bádogáru Gyár Rt.**, és a fémkoporsókat gyártó **Pletl Testvérek** gyára.

METALLINDUSTRIE

Der erste Industriebetrieb für die Bearbeitung des Metalls in Vojvodina wurde im Jahre 1874. in Apatin als Metallbetrieb von Ingenieur *Adam Haukl* registriert. Kurz danach hat *Imre Rothmann* seine Fabrik in Subotica gegründet, womit er anderen Unternehmern dieser Branche den Weg eröffnet hat. Schon 1918. gab es eine solide Basis für die weitere Entwicklung dieses Industriezweiges welcher sich in dem neuen südslawischen Staat der neuen ökonomischen Umgebung anpassen konnte, neue Technologien wurden aus entwickelten Gebieten Europas übernommen. So hat sich auch die Metallindustrie der Stadt Subotica eine gute Position auf dem hiesigen und anderen Märkten mit Erfolg erworben. Für diesen Industriezweig war besonders charakteristisch, dass die leitenden Posten den Unternehmern jüdischer Herkunft gehörten. Sie hatten einflussreiche Familien- und Geschäftsverbindungen, ein bemerkenswertes Kapital, wodurch sie entsprechende Technologie, Maschinen, Patente anschaffen konnten. Die Arbeits- und Organisationsqualität ermöglichte ihnen neben den Aktionären anderer Nationalität (Serben, Croten, Bunjewaczen, Ungarer, Deutschen) den Grossteil der Aktien zu halten. Daneben waren sie auch Privatbesitzer fast aller Fabriken dieses Industriezweiges. Obwohl sie nur ungefähr 5% der gesamten Zahl der Bewohner ausmachten, bewiesen sie sich als der wesentlichste Entwicklungsfaktor der Metallindustrie. "**Ferrum d.d.**" war eine der grössten und ökonomisch kräftigsten Fabriken. Die Firma reparierte in erster Linie Verkehrsmittel – Waggons und Lokomotiven. Um dieser Firma gab es eine Gruppe von Betrieben, die Metall bearbeiteten. Das waren: "**Livnica Ferrum d.d.**" – versah die Fabrik "**Ferrum**" mit Waggon- und Lokomotivenbestandteilen, erzeugte aber auch Kirchenglocken, Gitter, Sparherdplatten u.a., "**Adis a.d.**" stellte auf erster Stelle Waggon- und Lokomotivenbestandteile her und "**Sever d.d.**"- erzeugte elektrische Motoren, Lichtmaschinen, Stromwandler, Strommesser und alle kleine Bestandteile für Stromanlagen, Telephon- und Telegraphzentralen, Industrieelektromaschinen. "**Zefir d.d.**" erzeugte verschiedenartige Heizkörper und Sparherde. "**Industrija željeznog nameštaja i metala d.d.**" hatte ein Programm für Haushalt, Krankenhäuser, Hotels usw. und ein Angebot von Metall-, Eisen- und Kupfermöbeln, Sparherden, Zentralheizungskesseln, Schlössen, galvanisierten und genickelten Artikeln. Ähnliche Tätigkeit übte die Fabrik "**Sajdnerova tvornica željeznog i bakrenog nameštaja d.d.**". Aus der Firma "**Hercog i Glas d.d.**", die Metallware erzeugte, ist in neuem Besitztum und mit veränderter Tätigkeit die Firma "**Konrath, tvornica gvozdene i metalne robe d.d.**" entstanden und befasste sich mit Zusammenstellung und Verkauf von Radioapparaten und mit Erzeugung derer Bestandteile. Die älteste Fabrik dieser Branche in Subotica war die Giesserei "**Mirko Rothman**". Sie erzeugte Feder, Metallmöbel und Fahrräder. Die Firma "**Braća Goldner**" stellte Eisschränke, Möbel für Gastwirtschaft, Kühlgeräte, Bierdruckapparate und Eismaschinen her. Die Dynamomotorfabrik "**Fabrika dinamo motora Rajter Laslo**" war kleineren Umfangs, so auch die Firma "**Jupiter**", die Batterien erzeugte, dann die Blechwarenfabrik "**Fúzi Vilim, k.d., tvornica limene robe**" und "**Braća Pletl**", die Metallsärge verfertigte.

TEKSTILNA INDUSTRIJA

U okvirima nove državne zajednice tekstilna industrija je spadala u red novih industrijskih grana. Brzo i uspešno se razvijala u čitavoj Vojvodini, pa tako i u Subotici. Obezbeđivala je snabdevanje stanovništva odećom, što je nakon ishrane elementarna potreba. Na nivou države, carinska politika je omogućavala jeftin uvoz sirovina, pamučnih i lanenih

prediva i time smanjivala uvoz gotove robe, stimulišući stvaranje fabrika u zemlji, zapošljavanje relativno velikog broja domaće radne snage.¹¹⁶⁴

Uz nastavak rada manjih pogona, koji su postojali 1918. godine¹¹⁶⁵, prave industrijske fabrike u ovoj grupi osnivaju se tek nakon rata. To govori o pravoj konjunkturi za tom vrstom proizvoda u zemlji.

U okviru ove grupe razlikujemo nekoliko podgrupa, na pr. firme koje su se bavile preradom kudelje i izradom kanapa i užarije, a gde se svrstavaju sledeće firme.

"WEITZENFELD I DRUG.D.D."

Marsel Vajcenfeld (Weitzenfeld) (1880-1926)¹¹⁶⁶ je firmu za izradu užarije i kanapa registrovao još 1902. godine. Ona je beležila solidne rezultate i 1908. godine je postala javno trgovačko društvo. U registru Ct V 104, kao članovi su upisani *Marselova* supruga, *Margita rodena Dohanj (Dohány)* i njen brat *Zoltan Dohanj (Zoltán Dohány)*.

Nastavila je sa uspešnim radom i nakon 1918. godine. Tako 1921. godine beleži promet od čak 8 miliona kruna.¹¹⁶⁷

Vajcenfeldovi su posedovali nekoliko nekretnina u gradu, kao i vilu na Paliću.¹¹⁶⁸ Pored kuće i radionice na Senčanskom putu (br.79), imali su prodavnicu i skladište robe u ulici Cara Dušana 1, a u zakup su uzimali i lokal, prodavnicu u "varoškoj palati" u Pozorišnoj ulici 2.¹¹⁶⁹

Reklama firme Veitzenfeld i Drug

Izrađivali su konjske pokrivače, sve vrste džakova, užarske proizvode i sličnu robu. Ponuda u njihovim prodavnicama je obuhvatala još i čebad, linoleum, tepihe na metar, presvlake za nameštaj, rolete, pokrivače za konje, materijale za tapaciranje, itd. Po jednoj

¹¹⁶⁴ Avramović, nav.delo, st. 172. Neposredno nakon 1918. godine, 50 % celokupnog uvoza u zemlju, otpadalo je na odeću i obuću

¹¹⁶⁵ Pre rata, od 1906. do 1912. godine postojalo je u Subotici i **deoničko društvo za izradu vate** "Szabadkai vattagyár r.t." (Ct IV 271). Raspolagalo je sa 150 000 dinara kapitala. Kapacitet je 1924. godine, iznosio 2,5 miliona metara zavoja godišnje. Zapošljavala je 6 radnika. AV, F:110.9.

¹¹⁶⁶ Marselov otac je bio Ileš, a mati Berta Bek. U brak je stupio 1905. godine. Završio je Trgovačku akademiju.

¹¹⁶⁷ IAS,F:235.18.132/1921

¹¹⁶⁸ IAS,F:47. Inž.ured.Odl.839/1923.

¹¹⁶⁹ Firma je imala još sledeće kuće, na koje im je bio razrezan porez "kućarina"; u Lošinjskoj 4, Činovničkoj 1, Riječkoj 10 (Palić), Vilsonovoj 7 (Kuća je završena 1925.) i Amerikanskoj 12 (Palić). IAS,F:47.857.

potvrdi, koju im je izdalo subotičko udruženje industrijalaca, 1925. godine, izrađivali su godišnje 900 000 džakova i 25 000 kvadratnih metara raznih ponjava. ¹¹⁷⁰

Firma je 1925. godine kupila i uvezla već korišćen "kompletan tvornički uređaj za proizvodnju raznih lanenih, vunenih i sličnih stvari" od mađarske firme "*Magyar Jutaipar*" u likvidaciji. ¹¹⁷¹

Utemeljitelj firme - *Marsel*, preminuo je 1926. godine. ¹¹⁷² Njegova ostavština je procenjena na 3 miliona dinara. ¹¹⁷³ *Marselova* udovica *Margita*, nakon muževljeve smrti, nastaviće da vodi firmu. Ona je vodila pregovore sa "**Fabrikom kanapa i u žarije**" iz Odžaka, koja je bila zainteresovana za preuzimanje subotičke firme. Tako je i pretvorena u komanditno društvo (Ct IX 162) gde je spoljni član bio *dr Jovan Ertl* generalni direktor odžačke fabrike. Poslove poslovođe obavljao je *Valter Gricbauh (Walter Gritzbauch)*.

Fabrika je imala godišnji kapacitet od 30 vagona robe od jute, 10 vagona užarije, kanapa i ponjava.

Pošto *Vajcenfeldovi* nisu imali dece, *Margita* je 1927. godine usvojila devojčicu *Leopoldinu*, rođenu 1922. godine u Beču. Tako se nakon *Margitine* smrti, 1928. godine, kao naslednica dela velike ostavštine, procenjene na 4 miliona dinara, javlja maloletna *Leopoldina*. O njenom delu nasledstva starao se gradski Siročadski stol. *Leopoldina* je 1930. primljena u članstvo grada Subotice. ¹¹⁷⁴

Firma će od 23.10.1930. godine nastaviti da radi kao deoničko društvo "**Weitzenfeld d.d.**". Kao predmet delatnosti navedeno je: "kupovanje i prodaja svakovrsne kudelje, lana i jute, te proizvodnja iz njih konopaca, vreća i ponjava, kao i svakovrsnih u tu struku spadajućih stari i roba." ¹¹⁷⁵ Osnivački kapital je iznosio 1 200 000 dinara podeljenih u 1 200 deonica. Kapital je uložila, pored naslednika *Vajcenfelovih*, grupa ličnosti iz Odžaka, *dr Ede Trišler*, *Ede Rauš* i *dr Jovan Ertl*, *Lazar Dunderski* iz Novog Sada, *dr Bora Popović* iz Beograda, i *Rudolf Mencer* i *Hugo Štater* iz Budimpešte. Već 30.9.1933. godine firma se spaja sa "**Tekstilnom trgovinom a.d.**" iz Beograda i posluje kao njena filijala u Subotici, da bi 11.1.1934. godine bila ugašena. ¹¹⁷⁶

"HERMAN I HAJDUŠKA"

To je bila užarska radionica. Vlasnici su bili *Erne Herman* sa supr. *Kornelijom Rozenfeld* i *Beno Hajduška*. Nalazila se u Jelačićevoj 3 (Matka Vukovića). Vlasnici su 1922. dobili dozvolu za podizanje "dvokatnice" u Karadžićevoj 12, gde su kasnije držali radnju kolonijalne robe. ¹¹⁷⁷

**

Pored njih i *Karlo Molcer*, vlasnik ciglane, je od 1930. godine imao registrovanu "tvornicu za izradu kudelje" (Ct X 164/1930).

¹¹⁷⁰ IAS, F:235.22.808/1925

¹¹⁷¹ IAS, F:235.22.821/1925

¹¹⁷² Iz matice umrlih se vidi da je preminuo u 45 godini. Kao uzrok smrti je navedeno - tromboza arterije. U tom trenutku je protiv njega vođen krivični postupak; optužen je da 1924. godine, kada je asfaltirana Manojlovićeva ulica uzео izvadene kamene kocke i ugradio ih u svoje dvorište, Vilsonova 7, i time oštetiо grad za 5000 dinara. IAS, F:47. Gr. 441/1926.

¹¹⁷³ Porodična kuća se nalazila u ulici Cara Dušana 2. Posedovao je i dva Fordova vozila, jedno teretno i jedno putničko.

¹¹⁷⁴ IAS, F:47.9. 253 G.P.16573/1930. Leopldina je rođena u katoličkoj porodici i 1928. godine izvršeno je njeno primanje u jevrejsku versku zajednicu. Vajcenfeldovi su imali još jedan pokušaj usvajanja devojčice. Oni 1924. godine pokreću postupak za usvajanje Marice Lukovic (Marize Lukovitz). IAS, F:47. Gr. 1822/1924

¹¹⁷⁵ IAS, F: 86. CT X 156

¹¹⁷⁶ isto

¹¹⁷⁷ IAS, F:47. 1205. III 661/1922

Izradom konfekcije te kao tkaonice i predionice postojale su firme:

"LAJČO MONTALION"

Radionica *Lajče Montalion*¹¹⁷⁸ je osnovana 1895. godine.¹¹⁷⁹ Izrađivala je lanani damst, peškire, čaršave, ubruse kao i fino laneno platno. Adresa joj je bila Jukićeva 33 (danas ?). *Montalion* je 1924. godine radio "sa ručnim strojevima"¹¹⁸⁰, tkačkim razbojima, kojih je 1926. godine imao 9. U 1927. godini ima 15 radnika i radi sa 60% kapaciteta, koji je iznosio 20 000 metara lanenog damasta¹¹⁸¹. Kupce je nalazio širom zemlje ali i u inostranstvu. Tako je sam vlasnik, 1931. godine putovao u Čehoslovačku, Mađarsku, Rumuniju radi sklapanja poslova.¹¹⁸²

Nakon smrti osnivača, radnju vodi njegova udovica, da bi u 1933. godini prekinula rad i predala obrtnicu.¹¹⁸³ Ipak ona još i 1934. godine interveniše kod poreznih vlasti zbog razreza poreza kao na industrijsku radnju, dokazujući da je to bila samo zanatska radionica.¹¹⁸⁴

"DENO BECK trikotaža"

Njegova firma se bavila izradom pletenih stvari, pulovera, čarapa. Imala je mašinski pogon i zapošljavala do 60 radnica.¹¹⁸⁵ Mašinski park je kupio u inostranstvu (Beču), odakle je želeo da dovede i stručne radnike, ali je takav njegov zahtev, od strane nadležnih vlasti, 1924. godine dva puta odbijan.¹¹⁸⁶ Ipak, kada je 1925. godine kupio u Beču 6 kompletnih polovnih mašina za izradu svilenog "trikoa", uspeo je da bježe dozvolu i za zapošljavanje dva strana radnika, dovoljno stručna da osposobe domaće radništvo da nastave raditi na njima. Tada je imao ukupno 52 zaposlena radnika, 50 domaćih i dva strana.¹¹⁸⁷ Pogoni su se nalazili u Pašičevoj ulici br. 10.

¹¹⁷⁸ Lajčo Montalion je rođen u Beždanu 1871. godine.

¹¹⁷⁹ Kosta Petrović, nav. delo, st. 137.

¹¹⁸⁰ Aleks. Damjanović, nav. delo, st. 73.

¹¹⁸¹ IAS,F:235.28.112.

¹¹⁸² IAS,F:235.32.491.

¹¹⁸³ IAS,F:47 I 3158/1933

¹¹⁸⁴ IAS,F:47.I 728/1934

¹¹⁸⁵ Aleks. Damjanović, nav. delo, st. 75

¹¹⁸⁶ IAS,F:235.21.551/1924

¹¹⁸⁷ IAS,F:235.22.858/1925

Dopis sa memorandumum (1925.g.)

"KONFEKCIJA ODELA ANTUN KRAMER I DRUG"

Kao krojačka radionica započela je sa radom još 1868. godine.¹¹⁸⁸ Kao javno trgovačko društvo, suvlasnika *Antala Kramera* i *Filipa Šulmana*, registrovano je 1907. godine. (Ct V 41/ 1907) Nastavila je da radi i nakon 1918. godine. Tada se kao suvlasnik javlja i *Mate Stipić*¹¹⁸⁹ iz Subotice.

Bavila se izradom uniformi i kapa, za razne "korporacije" i redarstvo, vatrogasce, železničare itd. Kapacitet je iznosio 10 do 12 000 komada odela i 100 000 kapa godišnje. Radila je pretežno po porudžbinama, tako i za policiju grada (redarstvo) 1922. godine izrađuje uniforme.¹¹⁹⁰ Za intendanturu žandarmerije u Beogradu, 1929. godine, izradila je 500 gumiranih pelerina i 300 "haveloka", za cenu od 100 000 dinara.¹¹⁹¹ U 1924. godini radi sa 60 krojačkih radnica.¹¹⁹² Kasnije se, u 1929. godini, javlja podatak o čak 140 uposlenih radnika.¹¹⁹³ Stručni radnici, specijalisti su često bili iz inostranstva. U 1929. godini je to bio "šnajder" iz Mađarske, a pre njega je bio zaposlen majstor iz Ljubljane.¹¹⁹⁴ Imala je svoje trgovačke putnike koji su nudili robu širom zemlje.¹¹⁹⁵

Nakon smrti osnivača *Kramera*, kao vlasnici se 1926. godine, javljaju osnivačev sin *Mirko (Imre) Kramer*, *Mirko Šulman* te *Mate Stipić*. Oni su dobili obrtnicu za krojački zanat A 93/1926. i bili upisani u registra Ct IX 164.¹¹⁹⁶ Imovina firme je te godine cenjena na 2 miliona dinara.¹¹⁹⁷

¹¹⁸⁸ Ta godina stoji kao datum osnivanja na memorandumu firme. IAS,F:235.28.290/1929

¹¹⁸⁹ *Mate Stipić* (Subotica 1890-?)

¹¹⁹⁰ IAS, F:47.XV 76/1922

¹¹⁹¹ IAS, F:235.29.942

¹¹⁹² *Aleks. Damjanović*, nav. delo, st. 78,79. Zaposlen je i jedan "zuschneider" iz Budimpešte, Ivan Kiš. IAS, F:235.20.802/1924

¹¹⁹³ IAS,F:235.28.112/1929

¹¹⁹⁴ IAS,F:235.23.250

¹¹⁹⁵ Trgovački putnici u 1929. godini su bili *Nandor Roler (Roller)*, *Pajo Gams* i suvlasnik *Mate Stipić*. IAS,F:235.28.290/1929

¹¹⁹⁶ IAS,F:57.6139/ 1937

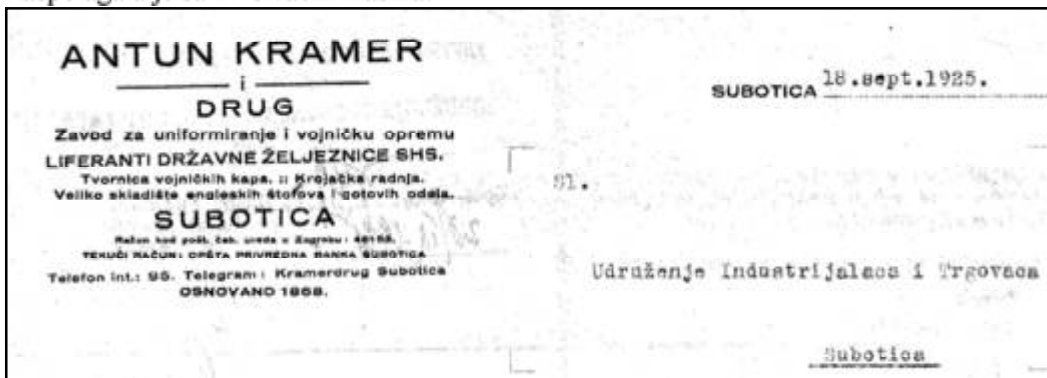
¹¹⁹⁷ IAS,F:43.122.

Imali su prodavnicu na najprometnijoj gradskoj ulici - Aleksandrovoj br 2.
(Taj lokal je bio u gradskom vlasništvu a firma ga je držala pod zakupom.)

Razglednica sa delom izloga prodavnice Krámer és Társ (oko 1910.g.)

U 1933. godini je uvršćena u industrijske radnje. Tada je imala "10 nameštenika u samoj radnji i kancelariji, 39 radnika (krojača i izrađivača kapa) u samoj radnji i 28 radnika van radnje, no koji rade samo za firmu i svaki od njih zaposluje još 1-3 lica." 1198 Raspolagala je sa 15 šivaćih mašina.

Memorandum firme Antun Kramer i Drug (1922.g.)

"ARMIN ROTH, TVORNICA ŠEŠIRA"

Šeširdžijski zanat ima dugu tradiciju u Subotici. "Prvi šeširdžija koji se pojavio u Subotici beše je *Jakob Mikl* iz Alzasa, koga je Magistrat 13.9.1777. godine uvrstio u red ostalih stanovnika grada, osigurao mu šestogodišnje oslobađanje svih davanja i dozvolio mu da obavlja svoju zanatsku delatnost." 1199 U 1828. godini radi već 11 majstora sa 5 kalfi. Za period 1918-1941 registrovano je ukupno 40 muških i ženskih šeširdžija.

Ponuda trgovačkih radnji tekstilom, pomodnom robom i šeširima je bila bogata. Radile su i 4 velike fabrike tekstilne struke; "**Fako d.d.**", "**Merkur**", "**Nonenberg i Šodere d.d.**", "**Meka d.d.**", koje su proizvodile trikotažu, čarape, tepihe, konfekciju, ali samo jedna koja se bavila izradom šešira i kapa - "**Tvornica Šešira Armin Rot**". 1200

1198 IAS,F:56.4.5/1933

1199 Gašpar Ulmer, Zanatstvo u Subotici krajem XVII i početkom XVIII veka (1686-1779), Subotica 1995, st. 98

1200 U međuratnom periodu su u Vojvodini radile samo 4 fabrike šešira.

Tako je porodica *Rot*, prešavši put od male manufakturne radionice, do moderno opremljene fabrike za izradu šešira, obeležila svojim proizvodima tržište te vrste modne robe u gradu ali i u čitavoj zemlji.

Arimin Rot (Roth) je rođen u Subotici 22.2.1868. godine, u jevrejskoj porodici, od oca *Natana (Roth Nathán)* (Subotica 1821-1904), zanatlije - krznara i majke *Julije, rođene Dajč (Deutsch)*. Sa suprugom *Terezom Dorner* (rod. 1878.) imao je troje dece: *Dezidera (Dezsö)* (rođen u Subotici 1893.), *Margitu* (Subotica 1898 - Dunaszeg 1944) i *Klaru* (rođena u Subotici 1908.). 1201

Dezider Rot

Trgovinu kratkom robom, šeširima, cipelama i pomodnom robom, registrovao je 2.12.1897. godine kod sudskih organa a sledeće, 1898. godine i kod opštinskih u registru D 18/1898.¹²⁰² Već naredne godine se registruje i kao šeširdžija. Tako će nastaviti da vodi malu zanatsku radionicu za izradu šešira, koja je u tom periodu radila sa 2 radnika (majstora) i 1 šegrtom a koju je još 1889.godine registrovala njegova majka *Julija Rot*.¹²⁰³ Na memorandumu firme "**Armin Rot, tvornica šešira**", kao datum postanka stajace godina 1889. O uspešnom razvoju Rotove radionice, svedoči podatak da on 1911.godine zapošljava već 30 radnika na izradi šešira. Radionica se nalazila na Paličkom putu "...u naseobini Nad Franje".¹²⁰⁴

Jedini muški potomak, sin *Dezider (Dezsö)*, usmeravan je i pripreman da pruzme očev posao.¹²⁰⁵ Školovan je i van Subotice. Stručnu, tehničku školu je tako završio u Pragu 1912. godine. Po njegovom dolasku iz Praga, izvršeno je proširenje i modernizovanje dotadašnjeg zanatskog pogona u pravi fabrički.¹²⁰⁶ Broj radnika se u tom periodu penje do 80. Fabrika je radila i tokom ratnog perioda i zapošljavala nove radnike i šegрте. Tako je šegрт *Pal Šišatka* nakon 1918. godine dobio od Gradske kapetanije odluku o izgonu, pošto se u Rotovoj fabrici zaposlio u ratnim godinama, a svi "ratni doseljenici" trebali su da napuste grad.¹²⁰⁷ Nakon 1918. godine fabrika se vrlo uspešno prilagođava novonastaloj

¹²⁰¹ Druga supruga mu je bila *Roza Mader*, sa kojom se venčao u Segedinu 1912. godine. Od nje se razvodi 1929. godine. IAS, F:47. I 493/1929. Armin Rot je preživeo deportaciju i ratna stradanja, vratio se u Suboticu 1945. godine. Umire 1951. godine.

¹²⁰² IAS,F:86.49. 311/1897

¹²⁰³ IAS,F:30.150

¹²⁰⁴ IAS,F:47. inž.odluke 148/1923. To je danas ulica Marije Vojnić Tošinice. U njoj se od 1922. godine nalazila istoimena zadužbina.

¹²⁰⁵ U njegovoj molbi za produženje državljanstva nalazimo sledeći lični opis: oči-smeđe, kosa-crna, visina- 168 cm.IAS,F:57.3631/1939

¹²⁰⁶ AV,F:138.101.236/1939

¹²⁰⁷ IAS,F:47, XIX, 266/1919. Pod signaturom XIX 80/1920 nalazi se predmet sa više od 400 "odluka o izgonu".

privrednoj i društveno političkoj klimi i nastavlja sa uspešnim poslovanjem ulažući kapital u nova postrojenja; modernizujući i unapređujući proizvodnju. Kao dobar pokazatelj prosperiteta firme je i stepen iskorištenosti kapaciteta koji je 1920. godine iznosio 100 %.

Armin Rot se 1922. godine obraća molbom Gradskom Senatu, u kojoj iznosi da namerava od *Adolfa Grosa* i supruge mu, kupiti kuću u VIII krugu, Đenerala Milojevića br. 5 (danas Bose Miličević), bivši hotel "**Erzsebet**" (zatim "**Central**").¹²⁰⁸

O preseljenju pogona i kupovini objekta na kredit, saznajemo iz pera samog Armina Rota i sledeće: "Do 1924. godine je moja radionica šešira bila u kući na takozvanoj nascobini Velikog Franje u suterenu, a koja je kuća 1923. od strane države pretvorena u Dečiji Dom (Zadužbina Marije Vojnić Tošinice, prim aut.) i ja sam morao iseliti se i hitno postupati da nađem odgovarajuće prostorije za svoju radionicu, što je bilo potpuno nemoguće, usled oskudice u prostorijama i stanovima, dakle primoran sam bio primiti ponudu Eskomptne i pučke banke u Subotici, prema kojoj sam se ja mogao useliti u "Erzsebet" hotel, koji je Banka za mene uredila i ja sam joj morao plaćati 18% kamate godišnje, što još i danas plaćam..."¹²⁰⁹

Objekat je imao prizemlje, jedan sprat i mansardu. Na tom mestu Rot planira da u preuređenom stanbenom prostoru i novozgrađenom dvorišnom delu, postavi svoju fabriku šešira i uredi stanbene prostorije za sebe i porodicu.¹²¹⁰

Na osnovu projekta inženjera *Đule Valija*¹²¹¹ građevinska dozvola je izdata 1923. a dozvola za stanovanje i upotrebu 1924. godine.¹²¹² Pošto se objekat nalazio u I građevinskom reonu, u kojem po Gradskom građevinskom pravilniku, nisu smele da se podižu nove fabrike, na prvu Rotovu molbu, 1922. godine, za izdavanje dozvole za adaptaciju, odgovoreno je negativno. No, na osnovu moliteljeve žalbe, pošto se utvrdilo da će se u fabrici "prerađivati samo polufabrikati kako to molitelj i danas izvršuje u njegovoj postojećoj fabrici", izdata mu je tražena dozvola. Tako je na lokaciji u blizini glavne železničke stanice, u pruređenom objektu nastavila da radi i da se razvija ova subotička fabrika, koja je tada bila jedina te vrste u Vojvodini.

Zapošljavala je 180 radnika, 3 trgovačka putnika, koji su robu nudili širom zemlje (u početku nije bilo izvoza), i 10 činovnika. Kao pogonsku energiju koristila je struju i benzinske motore. Raspolagala je sa 22 elektromotora, ukupne snage 60 KS.

Armin je 1924. godine dobio poresko rešenje da isplati porez na dohodarinu, imovinu i ratne dobitke od 285 797 dinara, na koje je uložio žalbu, navodeći da je ta suma neralno visoka, ali nije uspeo da izdejstvuje njeno smanjivanje.

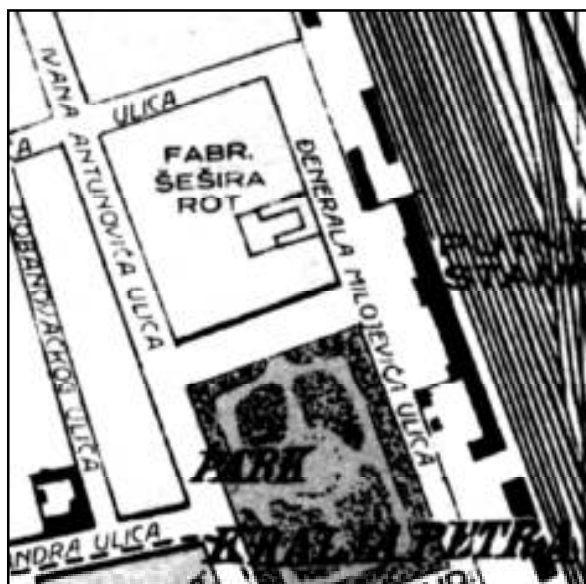
¹²⁰⁸ IAS,F:47.inž.odluke 148/1923.

¹²⁰⁹ IAS, F:235.23.150/1927

¹²¹⁰ Za stanovanje je koristio, prema evidenciji poreznika, 9 soba. Bio je opterećen porezom na luksuz u iznosu od 3 5000 dinara, za period 1925-1928. godine. Uloživši žalbu, porez mu je smanjen na 1 500 dinara, pošto je ustanovljeno da koristi samo 5 soba. Soba su bile veličine:4,5 x 4 m, 5 x 4 m, 4,5 x 3,5 m, spavaća soba 5 x 5 m, kupaona 2 x 4 m, ručaoa 4 x 3 m i hodnik 4 x 2 m. IAS,F:47. XXIV 297/1928

¹²¹¹ IAS,F:47. inž.odluke 148/1923

¹²¹² IAS,F:47. III 878/1922

Fabrika Rot, na karti grada iz 1928.g.

U pogomu u dvospratnoj zgradi su instalirana i dva teretna lifta, sa elektromotornim pogonom.¹²¹³ Pogon kapa i kačketa, sa 25 radnika je otvoren 1927. godine. Za taj pogon su uvežene polovne mašine iz Beča i Berlina. Isto tako, iz Beča je stigao i predradnik, stručnjak koji je obučavao domaće radnike na novim mašinama.¹²¹⁴ Bojadisaona je izgrađena 1933. godine, pa je time smanjena potreba za uvozom gotovih tuljaka.¹²¹⁵ Fabrika 1937. godine proizvodi 118 612 komada šešira ali i isto toliko kutija u koje su se oni pakovali i 26 109 kapa. U 1938. godini ima 90 radnika i radi samo sa 30 % kapaciteta, a 1939.- 112 radnika. Kapital je 1939. godine iznosio 2 574 610 dinara. Nadnice radnika su bile u rasponu od 12 do 64 dinara.¹²¹⁶ Uvozila je sirovine, materijale iz inostranstva. Hartiju i lepenku, zatim vunene tuljke iz Italije, polusvilene tkanine iz Austrije, pribor i tkanine iz Čehoslovačke, Švajcarske, Engleske, Belgije, anilinske boje iz Nemačke. Samo za carinu u 1939. godini je platila je 343 679 dinara.¹²¹⁷ Robu je prodavala u zemlji, od toga se samo mali deo, do 5 % se prodavao u Subotici, a osvojila je i tržište u inostranstvu. U fabrici su redovno zapošljavani i strani stručnjaci. Tako 1920. godine, nakon proširenja i modernizacije tvornice, dolazi za poslovodu stranac - čehoslovački državljanin, *Konc Zoltan*.¹²¹⁸ I u kasnijem periodu se kao posloveda javlja Čeh *Alfred Mahaček* "...da upravlja radom običnih radnika."¹²¹⁹ Rad fabrike je prekinut septembra 1940. godine¹²²⁰

Arminova kćerka - Margita, kao vlasnik i izdavač, prijavila je 1926. godine pokretanje lista "**Jugoslovenski klobučar**". Prvi broj nosi datum 30.9.1926. godine. Izlazio je do jula 1927. godine.¹²²¹ To je zanimljiv pokušaj da se izdavanjem novina, bolje upozna tržište sa tom vrstom proizvodnje, povežu zainteresovane stranke, i time razvije i unapredi porodični posao - fabrikovanje šešira.

¹²¹³ IAS,F:47.1215

¹²¹⁴ IAS,F:235.26.590/1927,255/1927, 256/1928

¹²¹⁵ AV,F:138.101.236/1939

¹²¹⁶ isto

¹²¹⁷ isto

¹²¹⁸ IAS F:47.XIX 337/1920

¹²¹⁹ IAS, F:235.21.365

¹²²⁰ IAS,F:57.7539/1940

¹²²¹ Detaljnije: Kolozsi Tibor, Szabadkai sajtó (1919-1945), Novi Sad 1979, st. 336,337

O vlasniku fabrike, subotička "Opšta kreditna banka d.d."¹²²², sa kojom je poslovao, daje 1927. godine sledeće mišljenje: "Armin je veoma marljiv i vešt stručnjak, poduzeće neprestano lepo napreduje te uživa dobar glas. Roth poseduje stanbenu kuću i tvorničku zgradu sa gradilištem (Đenerala Milojevića 5), sve u vrednosti 3,5 - 4 miliona dinara." Za njega lično kažu: "Roth je poznat kao bogat, solidan i oprezan trgovac. Kako saznajemo Roth ne potrebuje veresiju (kredit)." ¹²²³ Armin Rot je pored toga je posedovao i trgovinu cipela, šešira i pomodne robe "Bally", u samom centru grada, Karadordev trg 5. (danas je tu knjižara "Danilo Kiš") koja je bila registrovana na njegovo ime do 1939. godine.¹²²⁴ Kao naslednik je ubeležen Arminov zet, Alfred Gonda, trgovac iz Subotice koji je bio oženjen Arminovom kćerkom Margitom.¹²²⁵ O materijalnom položaju Alfreda i Margite govori i podatak da su 1932. godine dali da se izgradi dvospratna stanbena poslovna zgrada pored Sinagoge. ¹²²⁶ Porodični karakter vlasničko upravljačke strukture potvrđuje i to što je u upravi fabrike bio zaposlen i Arminov drugi zet, Viktor Grim (Grimm Gyözö). On je rođen u Čurugu 1899. godine. Otac mu je bio Grim Mor (1865-1919), inženjer. Porodica Grim živi u Novom Sadu od 1917. do 1927. godine kada se preseljava u Suboticu, gde će iste godine Viktor i uzeti za ženu Rot Klaru (r. 1907.). Viktor će se ubrzo, od 1931. godine javiti kao suvlasnik, član javnog trgovačkog društva "Rot Armin, tvornica šešira" gde je i Klara bila zaposlena kao činovnica. Grim Ljiljana, njihova ćerka, rođena je 1930. godine u Suborici. (Ona će se nakon rata zaposliti u gradskom preduzeću "Gvožđar"). Stanovali su u susedtvu fabrike, u stanu sa adresom Park Kralja Petra 6.¹²²⁷ Viktor je 1944. godine deportovan, i dospao je u logor Hildeshajm (Hildesheim) gde je i stradao.

Sa promenom registracije, od inokosne firme u javno trgovačko društvo, 1931. godine, on se, pored Dezidera Rota, javlja i kao suvlasnik i prokurista.¹²²⁸ Zanimljivo je da su obojica bili članovi subotičkog Rotari kluba gde je Dezider 1936, a Viktor 1937. godine vršio i funkciju sekretara.¹²²⁹ O položaju i ugledu Armina i Dezidera Rota kao i Viktora Grima, u društvenom i političkom životu Subotice, svedoči i to što su postavljeni za gradske većnike. Tako je Armin Rot predložen avgusta 1927. godine od strane Udruženja trgovaca i industrijalaca, u grupi od 30 istaknutih privrednika, na traženje Velikog župana,

¹²²² AV,F:126 VIII 29430/1935. "Opšta kreditna banka d.d." je osnovana 1923. godine. Među osnivačima su bili Konen Vilim, Imre Jakobčić i drugi. Kapital, glavnica je iznosila 10 miliona dinara.

¹²²³ IAS,F:43.123/1927

¹²²⁴ IAS,F:57.5184/1939. Armin Rot je bio vlasnik i kuće u ulici Paje Dobanovačkog 4.

¹²²⁵ Gonda Alfred je rođen u Vršcu 1890. godine. Učestvovao je u I sv. ratu, bio je u 86. puku i ratovao na ruskom frontu. Iz vojske izlazi u činu natporučnika. Alfred i Margita su imali su kćerku Tereziju. IAS F:86.49.311/1897. Jevrejska porodica Gotlib (Gottlieb) je 1909. godine promenila prezime u Gonda. IAS,F:57.8754/1940. Još 1922. godine nije imao jugoslovensko državljanstvo, plaćao je gradski porez na strance. Porodica Gonda je 1932. godine izgradila za sebe dvospratnu kuću pored sinagoge (Zrinjski trg 4). Projektant je bio inž. Bede Franjo. Rat je preživela samo njihova kćerka. Alfred je stradao u logoru Aušvic a njegova supruga Margita Rot u Dunaszegu (Dunaszeg).

¹²²⁶ vidi: mr Gordana Vujnović Prčić, mr Viktorija Aladžić, Mirko Grlica, Trg Oktobarske revolucije 4 - Crvena Rotova kuća, Subotičke novine, br. 7, 15.02.2002, st.15.

¹²²⁷ Viktor i njegova supruga Klara posedovali su 1936. godine kuću u ulici cara Dušana 4.

¹²²⁸ IAS, F:86.52. Registar Ce VII/400

¹²²⁹ Subotički Rotari klub (Rotary club) je osnovan 1928, mada je registrovan tek 1930. godine. Članovi ovog kluba su bili najistaknutiji predstavnici pojedinih profesija, advokati, industrijalci... Osnivač i dugogodišnji predsednik je bio Konen Vilim Jakobčić. Neki od članova su bili i: Selimir Ostojić, general i gradonačelnik (1929 - 1931), Milivoj Kendelac, advokat, dr Veljko Momirović, sreski načelnik (1934 - 1939), Ivan Ivković, apotekar, dr Miloš Pavlović, advokat i privrednik, itd. U 1933. godini Klub je imao 24 člana a u 1937. godini - 31.

za popunu Proširenog senata.¹²³⁰ Viktor Grim je bio u zadnjem predratnom Gradskom veću 1941. godine, kada je takva gradska funkcija znatno izgubila na prestižnosti.

Dezider Rot je bio oženjen ruskinjom Olgom Pjankovom sa kojom je imao sina Andriju (rođen 1922.). U ratu je bio zarobljen i tek početkom 1922. godine se sa suprugom, koju je tamo upoznao, vratio iz zarobljeništva. Stanovao je u porodičnoj kući, ulica Đenerala Milojevića 5, pored koje su bila i fabrička postrojenja. Obavljao je i dužnosti gradskog većnika a bio je i u predsedništvu subotičkog "Udruženja industrijalaca", od njegovog osnivanja 1932. godine. (Do tada je postojalo "Udruženje trgovaca i industrijalaca u Subotici"). U 1933. godini Trgovačko Industrijska Komora iz Novog Sada ga je imenovala za člana Reklamacionog odbora u Somboru "...da u istom zastupam interese naših subotičkih trgovaca i industrijalaca."¹²³¹ Pomagao je i subotičko skautsko udruženje i izlaženje njihovog lista "Glas sabora".¹²³² Po svedočenju aktivistkinje u radničkom pokretu Ete Kizur, koja je dolazila u njegovu kuću kao krojačica, on je davao i sitne priloge (po 100 dinara) za "Crvenu pomoć".¹²³³ U 1938. godini se odselio se u Novi Sad i 1940. godine biva brisan kao suvlasnik fabrike. Ali on se nije povukao iz porodičnog posla. U tim zadnjim godinama pre izbivanja rata u zemlji, on samo pokušava da spasi kapital i proizvodnju, gradeći novu fabriku šešira u Jagodini. U 1940. godini, za opremanje već izgrađenog pogona, zgradu sa magacinom, koji je procenjen na 1,2 miliona dinara, dobio je kredit od 1 milion dinara od subotičke "Opšte kreditne banke d.d."¹²³⁴ Kao zalog banka je stavila pod hipoteku njegove nekretnine u Jagodini ali i Subotici; zgradu pogona fabrike sa magacinom, jednospratnu stanbenu zgradu, kao i zalihe robe, koju su činili tuljci od zečije dlake i "znojalice" za muške šešire, koje su procenjene na 1 milion dinara.¹²³⁵ Zanimljivo je da su i njegov otac - Armin kao i sestra Margita, februara 1941. godine, dobili od iste banke kredit u visini od 200 000, odnosno 500 000 dinara.¹²³⁶

Fabrika u Subotici je 1939. godine prijavila ukupan promet od 6 331 631, i poreska osnovica je bila 225 000 dinara. Nadležne vlasti su pokrenule postupak utvrđivanja verodostojnosti tih podataka, sumnjajući da kroz poslovne knjige nisu iskazani svi prihodi.¹²³⁷

Prestanak rada firma je prijavila Sreskom načelstvu, 1940. godine.¹²³⁸

Armin Rot i njegova porodica, dobar su primer koji kroz tri generacije pokazuje put razvoja sitnih zanatlija u industrijalce. Započevši u drugoj polovini 19.veka zanat izrade šešira, Julija Rot će time postaviti temelje za modernu fabričku proizvodnju, koju će voditi njen sin Armin i unuk Dezider. Pored toga oni predstavljaju i primer uske povezanosti članova porodice u okvirima jedne privredne delatnosti. Industrijski razvoj Subotice, kako krajem 19. i početkom 20.veka, tako i od ulaska u jugoslovensku državu, dominantno obeležava uloga i aktivnosti Jevreja na tom polju. Mada nisu činili više od 5% subotičke populacije, oni su bili pokretači, vlasnici ili upravljači 70-80 % svih industrijskih kapaciteta

¹²³⁰ IAS, F:235.25.450/1927. Gradski odbornici do 1934, zatim gradski većnici, su postavljeni od organa centralne vlasti, a samo jednom, u 1927. godini su birani. Na lokalnim, opštinskim izborima koji su održani 6.11.1927. godine, privrednici su istupili sa posebnom listom "Privrednički blok, Lloyd" čiji nosilac je bio dr Vladislav Manojlović (1869-?). Dobili su 668 glasova i pravo da imenuju 5 odbornika.

¹²³¹ IAS, F:235.35

¹²³² Detaljnije vidi: Kolozsi Tibor, nav. delo, st 410 i 471

¹²³³ Zbornik sećanja učesnika radničkog pokreta i NOR-a Subotice 1920 - 1944, Subotica 1985, str. 177.

¹²³⁴ IAS, F:43.111.

¹²³⁵ isto

¹²³⁶ isto. Za Margitu je navedeno da je ona vlasnica "dvokatnice u Subotici" (stanbeno poslovna zgrada pored Sinagoge), procenjene na 3,5 miliona dinara.

¹²³⁷ IAS, F:56.13.407/1940

¹²³⁸ IAS, F:56.13.508/1940

u gradu. Takav odnos je vladao i u tekstilnoj industriji, dok se u proizvodnji šesira javlja samo porodica *Rot*, koja je bila jedini vlasnik fabrike te struke.

Rat, okupacija, progon Jevreja i uspostavljanje novog društvenog poretka nakon 1945. godine, predstavljaće okolnosti u kojima porodica *Rot*, kao i ogromna većina pripadnika tog naroda, trpi velike gubitke, kako lične tako i materijalne.

Krajem 1943. godine, *Armin* biva deportovan u Madarsku. Marta 1945. godine se vratio iz zarobljeništva sa unukom *Terezijom (Gonda)*. Fabričke prostorije u ulici Generala *Milojevića (tada - Tolbuhina)*, koristila je fabrika cipela "**Marika k.d.**" (koja je osnovana 15.12.1941. godine i uzela u zakup objekat sa postrojenjima. Vlasnici su bili: *Vladimir Borošić, Šime Tumbas* i *Valerija Bakoš*. U septembru 1944. fabrika je pretrpela oštećenja od bombardovanja¹²³⁹. Bivša *Arminova* radnja "**Bally**" u tom periodu je prodavala zatečene zalihe robe.

Konfiskacijom (Vp. 1721/1945) fabrika prelazi u svojinu FNRJ. Tokom 1946. godine za obe nekretnine (fabriku i prodavnicu) je pokrenut postupak nacionalizacije i one prelaze u državnu svojinu.¹²⁴⁰ Fabrika će u prvo vreme nastaviti da radi pod imenom "**Marika, državna fabrika cipela**"¹²⁴¹ da bi 1950. dobila ime "**Prva petoljetka**".¹²⁴²

"MERKUR"

*Henrik Levental (Löwenthal Henrich)*¹²⁴³ je već u svom rodnom mestu, *Krsturu*, započeo sa trgovačkim poslovima. U *Suboticu* se doselio novembra 1917. godine "...radi školovanje dece"¹²⁴⁴ Imao je dve kćerke i dva sina. Tu je nastavio da se bavi, barem u prvo vreme, trgovinom tekstila, i sudeći po rezultatima, imao je puno uspeha u tom poslu.

Tako je već dvadesetih godina, porodica *Levental* imala kuću u ulici *Bene Sudarevića (Matije Gupca 11, i radnju u Trumbićevoj (Petefi Šandora) 6*. Po izveštaju subotičke banke on je "...bogati i uspešni trgovac tekstilnom robom koji ulaže kapital u industriju."¹²⁴⁵ "Trgovina koja ima vrlo bogato sortirano stovarište sa najskupljim svilenim i vunanim tkaninama u vrednosti od cca 8 000 000 dinara. Godišnji promet se ceni na 30 000 000 dinara. Pasive su nam nepoznate. Imenovani ima jednu kuću u vrednosti od 350 000 dinara."¹²⁴⁶

Uvezio je raznu tekstilnu robu, pogotovo svilu i krep (*Crepe de chine, Crepe georgette, Crepe marocain*).¹²⁴⁷ O njegovoj dobroj situiranosti govori i podatak da je 1927. godine bio je jedan od retkih subotičana koji je imao putnički automobil (marke "*Fiat*").

Pod imenom "**Merkur, tvornica čarapa i pletene robe**", firma je ubeležena 26. 8.1927. godine kao vlasništvo *Judite Hauer*, rod. *Rosenfeld (Ce VII 382/1927)*. "**Merkur**" je 1927. godine tražio dozvolu boravka za tekstilnog inženjera *Hansa Lajtnera (Leitner)*, austrijanca. On je bio praktično osnivač novog tekstilnog pogona, pošto "... je sa sobom

¹²³⁹ IAS,F:68. Nacionalizacija 267

¹²⁴⁰ IAS,F:86.45. Registar Ct XIII 192/1113

¹²⁴¹ IAS,F:68, Nac. 267. U predmetu su i tehnički planovi objekta

¹²⁴² IAS,F:68, isto. Godine 1948. ta fabrika se žalila na neodgovarajući smeštaj, loše radne prostorije i tražila je da dobije nove.

¹²⁴³ *Henrik Levental (Bački Krstur 1880 -Aušvic 1944)* . Završio je srednju školu. Supruga mu je bila *Bek (Beck) Vilma (1884 - 1944)* .

¹²⁴⁴ IAS,F:47. Gradonačel. ured, 418/1922

¹²⁴⁵ IAS, F:43.124

¹²⁴⁶ isto

¹²⁴⁷ IAS,F:235.23.346/1926. U tom dopisu "Udruženju trgovaca i industrijalaca" ističe da bi njegova potrošnja francuske robe, pod povoljnim uslovima, mogla dotići čak 2 miliona franaka. Praksa je bila da se plaćalo odloženo, sa rokom do 150 dana.

doneo preko 100 tekstilnih mašina u vrednosti cca 800 000 dinara." Zadatak mu je bio nadgleda uspostavljanje i instaliranje mašina, kao i da obuka domaće radne snage.¹²⁴⁸

Prestanak te inokosne firme je ubeležen 1928. godina kada je preuzima *Henrik Levental* sa sinovima i ponovo registruje pod istim imenom - "**Merkur**". Registrovana u registru Ce VII/138/1928 a zatim prenetu u registar društvenih firmi Ct XIII 194. Kao vlasnici upisani su pored *Henrika* i sinovi *Ladislav* i *Aleksandar*. Strani, austrijski kapital koji je uloženi u ovu firmu, nije se formalno prikazivao, njegovi zastupnici su bili *Leventalovi*. Ipak, boravak austrijskih državljana i pozicije koje su zauzimali u firmi dovoljno svedoči o tome. Tako se kao direktorica se javlja *Ana Kubek*, austrijanka.

Radnici i vlasnici u dvorištu fabrike Merkur 1928.g.

Proizvodila je pletenu robu, čarape, kupaće kostime, vatelin i tkanine za postave muških odela.¹²⁴⁹ "Snabdevena najmodernijim mašinama, zapošljava 150 radnika, preraduje 2 -3 vagona vunenog prediva".¹²⁵⁰ Proizvodila je do 12 000 tuceta čarapa i 40 000 komada pulovera. U 1939. godini broj radnika je smanjen i iznosio je 60.

Nalazila se na adresi Daničićev put 10.¹²⁵¹ U početku, do 1930. godine, registrovana je kao javno trgovačko društvo (registracija III 21/1932). Kao član se javlja i *Hauer Majer (Mayer)*, dok je prokurista bio *Lajoš Bek (Beck)*¹²⁵².

Raspolagala je sa 2 000 000 dinara kapitala. Izvozila je i u inostranstvo. Pokušaj zastupnika firme g. *Šuranja* da sa uzorcima robe uđe na teritoriju Albanije, 1931. godine, osujećen je nizom poteškoća, velikom carinom, itd, pa se on morao vratiti, saznajemo iz izveštaje podnetog Trgovačkoj i industrijskoj komori u Novom Sadu.

Sirovine, vuneno predivo, firma je uvozila iz inostranstva, Nemačke, Belgije, Čehoslovačke, Austrije i Švajcarske, a dugmad iz Austrije.

U godinama pred rat otežano je snabdevanje sirovinama, pa tako i "**Merkur**" oktobra 1940. godine radi samo sa 20-25 radnika, umesto 80, i ima smanjenu proizvodnju.

Nakon pogibije *Henrika Leventala*, u Aušvicu 1944. godine i njegove supruge, u Subotici, iste godine, a sa dolaskom novih vlasti, 1946. godine, kao naslednici figuriraju deca

¹²⁴⁸ IAS, F:235.25.350/1927

¹²⁴⁹ Šematizam industrije Dunavske banovine, Beograd 1940, st.105

¹²⁵⁰ IAS, F:235.31.558.

¹²⁵¹ Palički put od 1925. godine postaje Daničićev u čast 100- godišnjice rođenja Đure Daničića. IAS, F:47.I 288/1925.

¹²⁵² Lajoš Bek (Beck), (Majša (Madarska) 1893 - Aušvic 1944). Šurak vlasnika, brat njegove žene, koji je vršio i poslove trgovačkog putnika. IAS, F:235. 28.329/1929

osnivača Vladislav i Henrik i dve kćerke.¹²⁵³ Oni 1948. godine uzimaju izraelsko državljanstvo, a nekretnine na njihovom imenu padaju pod udar zakona o nacionalizaciji imovine stranaca.¹²⁵⁴

Fabrička postrojenja su 1948. godine preneti u Zemun.¹²⁵⁵

"NONNENBERG & SCHODERE, tvornica traka i čipaka d.đ."

Ministar trgovine i industrije odobrio je 12.10.1929. godine svojim rešenjem br. II 29197 osnivanje novog akcionarskog društva u Subotici. Preduzeće je osnovano na osnivačkom zboru u Subotici 19.10.1929. godine. (Održan je u prostorijama "Opšte privredne banke d.đ.") Kao cilj je navedeno: proizvodnja traka, čipaka i ostale tekstilne robe i prodaja istih. (Ubeleženo je u registar Ct X 104) Proizvodi te vrste su do tada bili uvoženi iz inostranstva. "Kao osnivač sudeluje i firma "Nonnenberg & Schodere" jedna od najpoznatijih fabrika traka i čipaka u Nemačkoj, koja će svoje decenijama stečeno iskustvo staviti našoj fabrici na raspoloženje i već time joj osigurati prosperitet." ¹²⁵⁶

Osnivački kapital je iznosio 2 000 000 dinara podeljen na 2 000 akcija nominalne vrednosti 1 000 dinara. Osnivači su uplatili samo 15% nominalne vrednosti akcija, a ostatak su morali da uplate do 31.1.1930. godine.¹²⁵⁷

Osnivači deoničarskog društva, njih 19, su bili, kako se to vidi iz spiska¹²⁵⁸:

1. Radivoj Miladinović, sa 75 advokat, kraljevski javni beležnik,¹²⁵⁹
2. Borivoj Miladinović, sa 75 deonica¹²⁶⁰
3. Stevan Prodanović, direktor banke, sa 25 deonica (51 godina, sa stanom Kralja Petra Park 10)
- 4 i 5. Arpad Hiter (Hütter), sa 200 (39 godina, sa stanom u ulici Bene Sudarevića,¹²⁶¹ lično i kao opunomoćenik firme "Rosinger-Rippner" iz Beča, koja ima 135 deonica
6. dr Edmund Silaši, sa 50 advokat, (45 godina, stanuje u Badalićevoj ulici 2)¹²⁶²

¹²⁵³ IAS, F:68, I 1278/1946.

¹²⁵⁴ Pored pogona fabrike to je bila i stanbena kuća - Matije Gupca 11. IAS, F:68,XVI 632/1950

¹²⁵⁵ Uz postrojenja zemunske tekstilne fabrike i još jedne iz Prigrevice, ona su činila mašinski park novoformirane fabrike "Ivan Milutinović". Dr Jelena Popov, nav. delo.

¹²⁵⁶ AJ, F:65.2410.1426

¹²⁵⁷ isto

¹²⁵⁸ isto

¹²⁵⁹ Radivoj Miladinović je rođen u Beču 1887.godine. Roditelji su mu bili Milivoj, advokat (Divoš 1859 - Subotica 1933) i Darinka Krnjajski, koji 1914. godine iz Stare Pazove dolaze u Suboticu. Do tada su bili u Beču. IAS, F:68, XII 142/1948. Pravni fakultet završava 1919. godine u Zagrebu. Stekao je i doktorsko zvanje a imao je i položen advokatski ispit. Advokatsku praksu započinje u Staroj Pazovi. U Subotici je od 1914. godine. Supruga mu je bila Pečić Anda (r.1887). Stanovali su u ulici Paje Kujundžića 12, zajedno sa bratom Borivojem. Od 1919. do 1941. godine radio je kao kraljevski javni beležnik. Angažovan je bio i u nizu nacionalnih, verskih, humanitarnih i društvenih organizacija, gde je zauzimao i najviše funkcije; "Severna zvezda", "Dobro delo", "Udruženje rezervnih ratnika i oficira", SPCO, "Srpsko pevačko društvo", itd. O njegovom imovnom stanju svedoči i to što je 1927. godine ima reprezentativni automobil - "Benz". Posedovao je i 75 k.j. zemlje na Gornjem Verušiću (br.156). Nakon uspostave novog režima, od 1945. godine, zauzimao je niz funkcija u organima novih vlasti, bio je predsednik Komisije za konfiskaciju imovine Nemaca 1945-1946, šef pravnog oteka u NO Subotica.

¹²⁶⁰ Borivoj Miladinović, lekar otorinolaringolog. IAS, F:47.IV 5559/1038. Rođen je 1893. godine u Sremskim Karlovcima. IAS, F:176.15. U Subotici ima istu adresu, stanovao je u kući sa bratom.

¹²⁶¹ Hiter Arpad ima 1933. godine 120 deonica.

¹²⁶² dr Edmund Silaši (Szilasi Ödön), advokat,(Subotica 1886-Aušvic 1944).

7. Kiš Lajčo, veleposednik, predsednik Upravnog odbora Opšte kreditne banke d.d., sa 50 deonica (70 godina, stan u Trumbičevoj ulici 13),
8. Opšta privredna banka d.d., koju zastupaju dr Bondi i dr Miladinović, sa 180 deonica.
9. Firma iz Bremena (Nemačka) "Nonnenberg & Schodere", sa 565 deonica ¹²⁶³
10. Emil Lakebuš (Lakebusch) iz Bremena sa 200 deonica
11. Mirko Hiter (Hütter) sa 50
12. Đula Hiter (Gyula Hütter) sa 55
13. Galamboš Franja, advokat iz St. Bečeja, sa 120
14. Vaš Arpad, trgovac iz Subotice, sa 50
15. Pavle Vadas (Vadász Pál)¹²⁶⁴, inženjer iz Subotice, sa 50
16. Franjo Hermec, sa 25
17. dr Miloš Pavlović sa 25
19. dr Aleksandar Ljubibratić sa 35 "

Borivoj Miladinović

Stevan Prodanović

Aleksandar Suvajdžić

Time je formalno zadovoljen zahtev da većinski kapital ne bude u rukama stranaca, i zbog toga su osnivači u izveštaju Ministarstvu industrije i mogli da navedu: "Više od 50 % osnovnog kapitala beleže naši podanici, tako da će većina deonica biti u rukama podanika naše države." ¹²⁶⁵

Na osnivačkoj skupštini izabran je i Upravni odbor od 6 članova u koji su ušli: *Borivoj i Radivoj Miladinović, Vilim (Vilhelm) Nonenberg* iz Bremena, *Johan Ripner (Rippner)* iz Beča, *Arpad Hiter, Edmund Silaši*. U 1933. godini u Upravni odbor ulaze *dr Đorđe Bondi (Bondy)* ¹²⁶⁶ i *Vilim Šodere*, a u 1934. - *Ernest Nonenberg*, u 1939. - *Aleksandar Suvajdžić* i *Boško Nikolić*.¹²⁶⁷ Na mestu direktora nalazio se Vilim Nonenberg.

Fabrička postrojenja su se nalazila u ulici Oslobođenja br. 71. Objekat je proširen dogradnjom sprata tokom 1937. godine.¹²⁶⁸

Sirovine su nabavljane u inostranstvu; pamučno predivo iz Nemačke i Austrije, veštačka svila iz Italije i Nemačke, prirodna svila i materijal za "apretiranje" iz Nemačke,

¹²⁶³ Zastupnici su bili nemački državljani Ernest i Vilim Nonenberg. Vilim Nonenberg je vršio funkciju direktora. Rođen je 1888. godine, završio je tehničku školu.

¹²⁶⁴ Pavle Vadas, građevinski inženjer, rođen u jevrejskoj porodici, od oca Alberta Vajsa i mati Roze Švarcenberg (Sakč (županija Tolna) 1874 - Sentpelten 1944). Od 1908. nastanjen u Subotici. IAS, F:47.IV 281/1922. Supruga mu je bila Margit Silaši (Subotica 1883 - Vels 1945).

¹²⁶⁵ AJ, F:65.2410.1426. Stranci su po tom dokumentu imali 900 od 2000 deonica.

¹²⁶⁶ Dr Đorđe Bondi (Bondy), direktor "Opšte privredne banke d.d." (Segedin 1892 - Aušvic 1944) imao je akcije i u "Fako d.d.". Supruga mu je bila Gajger (Geiger) Irma (1893-1944), sin Franjo (1924-1944) a kćerka Šara (1931-1944). Svi su stradali u logoru Aušvic.

¹²⁶⁷ IAS, F:57.8598/1940

¹²⁶⁸ IAS, F:57.9774/1937

Godine 1938. fabrika ima 103 zaposlena radnika, od toga 4 nemačka državljana, a 1939. - 96 domaćih i 4 strana. Pored stranih radnika i domaći radnici i službenici su bili upućivani na školovanje i usavršavanje u Nemačku (Barmen, Bremen?).¹²⁶⁹

U 1940. godini ima 64 stručna radnika, 2 majstora u odeljenju za izradu čipaka, 1 majstora u odeljenju za izradu traka, 2 bravara, 1 stolara, 2 stručna radnika za izradu čipaka, 1 stručnog radnika za izradu lastiša, 3 stručna radnika za izradu traka, 19 tekstilnih radnika i 8 radnica, 25 radnika za namotavanje prediva; i 4 šegrta.

Spisak zaposlenog stručnog osoblja (1940. g.)

Promet od 1.9. do 25.11.1938. godine je iznosio 1 840 000 dinara, a u istom periodu naredne, 1939. godine, - 1 290 000 dinara. Firma je 1940. godine kupila od grada nekretninu, zgradu od 300 m kv. u cilju proširivanja pogona.¹²⁷⁰ Po izveštaju Načelstva, te godine su jugoslovenski državljani držali većinski paket akcija; 1026 od ukupno 2000.¹²⁷¹

U 1945. godini preduzeće je prvo došlo pod "Upravu narodnih dobara" a zatim 1946. godine, preduzeće je kao imovina nemačkih državljana -konfiskovano.¹²⁷² Nastaviće da radi pod imenom "Mladost, tvornica traka i zavesa".¹²⁷³

"FAKO D.D."

Osnivanje ovog deoničkog društva je vezano za ime braće *Hiter (Hütter), Arpada (Árpád), Mirka (Imré) i Đule (Gyula)*. *Arpad* u Suboticu dolazi 1902.godine kao dvanaestogodišnji dečak. Rođen je 1890. godine u Heveškoj županiji u mestu Pustavisnek (Pusztavisznek) od majke *Etele Klajn (Klein)* i oca *Kalmana*. Po narodnost je Jevrej.

¹²⁶⁹ Tako je Slobodan Paraskijević (rođen 1913. godine u Maradiku) od oca dr Radivoja Miladinovića, 1936. godine bio poslat u Barmen "...da bi se tamo u tekstilnoj školi i fabrici ove vrste osposobio ". Treba istaći da je on ipak bio u posebnom položaju, pošto je njegova majka, Angelina (r.Pecić), "živela nevenčano" sa dr Radivojem Miladinovićem. Nakon rata, za Paraskijevića, koji je u prvo vreme nastavio da radi u fabrici, izricane su loše karakteristike, od teških političkih: "Politički je neprijateljski nastrojen prema današnjici", "kreće se u društvu ljudi koji su bili simpatizeri Draže Mihajlovića", do negativnih ideološko estetskih: "svojim odevanjem izaziva čudo kada prolazi kroz ulicu". IAS, F:68.IV 3473/1950

¹²⁷⁰ IAS,F:57.8598/1940. i F:47. III 2462/ 1939

¹²⁷¹ IAS,F:57.8598/ 1940

¹²⁷² IAS,F:70.15 751/1945. Na osnovu Odluka AVNOJ-a od 21.11.1945. imovina Nemaca i jugoslovenskih državljana nemačke narodnosti prelazila je u državnu svojinu.

¹²⁷³ IAS,F:68, 856/1952.U mašinski park "Mladost, tvornice traka i zavesa" ušla su postrojenja i "Tvornice pantljika Marija Drah" iz Parabuća. J.Popov, nav. delo.

Kao šegrt radio je kod trgovca *Geze Klajna* (*Klein*, zatim nakon promene prezimena - *Komor Géza*), oslobada se i nastavlja da radi kao trgovački putnik. Od 1915. do 1918. godine je bio u 6. pešačkoj honvedskoj regimenti. Odmah po dolasku iz vojske, maja 1918. godine ulazi u trgovačku firmu svog tasta *Rokenštajna*, da bi iste godine otvorio i sopstvenu trgovačku radnju.¹²⁷⁴

Očiglednom greškom, Senat 1920. godine, donosi odluku o njegovom proterivanju, koja je nakon njegove žalbe povučena.¹²⁷⁵ Početkom 1921. godine kupuje kuću u ulici Bene Sudarevića 4 (danas Matije Gupca)¹²⁷⁶ tzv. "Zálogház". Kuću je kupio od *Vere Mačković*. Grad je u dvorišnoj zgradi pored glavnog objekta. od 1914. godine uzimao pod zakup prostorije koje je koristilo zabavište. Novi vlasnik je odmah pokrenuo postupak za prekid zakupnog ugovora, pošto navodi da su te prostorije "vrlo važne za trgovinu", ali je zabavište ostalo u njima sve do 1925. godine. Sprat na na tom objektu, podigao je 1922. godine kao i ekonomske zgrade i stanove u dvorištu.¹²⁷⁷

Arpad Hiter (Hütter Árpád)

Memorandum Hiterove trgovačke firme (1928. g.)

Radio je kao trgovac "kratkim robom", zajedno sa braćom, *Dulom*¹²⁷⁸ i *Mirkom*¹²⁷⁹. Braća su imala zajedničku firmu, koja se nalazila se u ulici Bene Sudarevića 4,

¹²⁷⁴ Prva žena Arpada Hitera je bila subotička Jevrejka Eržebet Rokenštajn (Rokenstein Erzsebet). Sa njom je imao kćerku Klaru (Subotica 1914 - Aušvic 1944). Druga žena mu je bila Naneta Vajnberger, sa kojom je imao dvoje dece, Đerđa, rođenog 1925. u Budimpešti i Jelisavetu, rođenu 1923. godine u Subotici. Po treći put se ženio 1935. godine sa Lujzom Gutman, mađarskom podanicom iz Budimpešte. Svedok na venčanju je bio dr Silaši Edmund, partner iz firme. IAS,F:57.288/1936. Kao Jevrej, Hiter je deportovan 1944. godine u Austriju. Posle oslobođenja, 1945. godine se vratio u Suboticu. Pokušavao je da dobije dragocenosti deponovane u "Mađarskoj banci i trgovačkom d.d." i svoje nakretnine, ali molbi nije udovoljeno. IAS, F:70. 11500/1945

¹²⁷⁵ IAS,F:47.1428.XIX/1920.80-243.

¹²⁷⁶ IAS, F:47. XX 232/1919

¹²⁷⁷ IAS, F:47. 1208. III 855/1922

¹²⁷⁸ Julije Dula Hiter (Hütter). I on je rođen u mestu Pustavisnek (Pusztavisznek) 1894. godine. Od 1915, bio je na ruskom frontu, gde je 1916. godine i zarobljen. Marta 1918. godine je uspeo da pobjegne iz zarobljeništva i da se vrati kući. Trgovac po zanimanju. Optiranjem 1923. godine postao je državljanin Kraljevine SHS. On je preživeo II sv.rat rat. Imao je ćerku Žužu (r.1923.).

¹²⁷⁹ Imre Mirko Hiter (Hütter Imre) je rođen u mestu Pustavisznek 1899. godine. Stradao 1945. u logoru Bergen-Belzen. I on je bio trgovac, optiranjem je stekao jugoslovensko državljanstvo. I njegova supruga Ljubica (Ibolya) je bila iz porodice Rokenštajn (Rokenstein) (r.1904) sa kojom je imao kćerku Mirjanu, rođenu 1936 i sina Tiburcija. Oni su preživeli rat, ali se 1949. odriču jugoslovenskog državljanstva i iseljavaju u Izrael.

gde su braća i stanovala, sa još jednom prodavnicom u u Štosovoj ulici 11¹²⁸⁰, koja je registrovana u sudskom registru Ce VI 86.51. Bavili su se i veleprodajom "kratke robe". Godine 1923. obrtni kapital im je procenjen na 1 500 000 dinara, a zalihe robe na 2 000 000 dinara. *Arpad* će od 1926. godine biti u nekoliko navrata postavljan i za člana Priširenog Senata. Važio je za solidno situiranog trgovca.¹²⁸¹ Idući poslovni potezi braće Hiter, kada svoj kapital uz učešće stranih investitora, plasiraju u industrijsku proizvodnju čarapa, govore o njihovoj dobroj informisanosti, poznavanju uslova koji su tada vladali na tržištu i spremnosti i sposobnosti da tu vladajuću konjunkturu za tom vrstom proizvoda iskoriste.

Arpad Hiter je 23.11.1926. godine, dobio dozvolu za gradnju novih i rušenje starih objekata na mestu starog "**Kohan**" (Kohán) mlina (Oslobodenja 85). Kupovinu te nekretnine je obavio za cenu je od 420 000 dinara.¹²⁸² Maja 1927. godine je završena i gradnja novih objekata. Sav mašinski pogon, kompletna fabrička instalacija, kupljena je od firme "**Anton Köbke, Göppersdorf**". Za nju je *Arpad Hiter* dobio pravo bezcarinskog uvoza.¹²⁸³ Sam uvoz, odnosno problemi sa carinjenjem, koje je vršila Carinarnica u Subotici, naterali su *Hitera* da uputi subotičkom "**Lloydy**" jednu žalbu na njen rad. U toj žalbi iznosi da je ona: "...pokazala nemarnost, nebrizljivost oko carinjena robe, i prema pojedinim strankama otvoreno izražavajući odvratnost, te time nanosi sve veće štete, direktno taksiranjem i indirektno, dugom manipulacijom robe kao i neizvršavanjem Carinarnici predatih molba."¹²⁸⁴

Preduzeće je započelo rad 4.1.1927. godine kao komanditno društvo, "**Fako, Arpad Hüter i drugovi**". Unutrašnji član je bio *Arpad Hiter*, a 5 spoljašnjih članova, predstavnici stranog kapitala, koje je predstavljao *Fridrih Anton Kobke (Köbke)*. Kapital je iznosio 3 miliona dinara. U društvu su domaći državljani imali 53,2% a stranci 46,8% kapitala.¹²⁸⁵

Proizvodnju je organizovao poverenik bečke firme "**Eisler, Kardos, Rosinger i Rippner**" *Valter Bahrih (Walter Bachrich, Roden 1894. u Beču, po narodnosti Jevrej)*, koji je u prvo vreme i vršio funkciju direktora.¹²⁸⁶

Ubrzo, 10.03.1928. godine, održava se osnivački zbor deoničkog društva **Fako**, gde se kao cilj novog društva postavlja: "preuzimanje radnje firme "Fako k.d." i proizvodnja čarapa, trikotaže i ostale tkane i pletene robe te prodaja istih".¹²⁸⁷ Time je osnovano deoničko društvo "**Fako, jugoslovenska tvornica čarapa i trikotaže d.d.**". Osnivački kapital je iznosio 3 miliona dinara, podeljenih u 3 000 akcija. Poslovni direktor je bio *Oto Turk (Otto Türk)* a njegov zamenik *Arpad Hiter*.

¹²⁸⁰ Na adresi Štosova 11 (ugao sa ulicom Dunavskog artileriskog puka) Julije Hiter je 1929. adaptirao deo zgrade za potrebe stanovanja, gde se i preselio. Obe nekretnine sa radnjama su predate na upravljanje Juliju, da bi 1949. bile prenete u vlasništvo države. IAS, F:68, Nacionalizacija, 154,155,156. i IAS, F:253.23. 294.

¹²⁸¹ *Arpad* je posedovao kuću u Subotici i vilu na Paliću. Plaćao je ratni porez, koji je u 1927. godini iznosio 240 000 dinara. IAS,F:47.XXIV 203/1929. *Arpad Hiter* je posedovao i 2 putnička automobila "Ansaldo" i "Chewrolete".

¹²⁸² Zoltan Devavari, Štrajk u fabrici Fako, Subotica 1958, st.13.

¹²⁸³ IAS, F:235.24.47/1927

¹²⁸⁴ IAS, F:235.27/269/1928

¹²⁸⁵ Iz izveštaja Okružnog suda F 3/1927.Devavari, nav. delo. st.18.

¹²⁸⁶ IAS, F:235.24.138/1927

¹²⁸⁷ IAS, F:86. Ct 819

Radnici Fako-a (1927. g.)

Krajem 1928. godine, društvo je od supruge *Kladek Stevana* kupilo, za cenu od 170 000 dinara i susednu nekretninu, sa adresom *Oslobodenja 87*.

Zbog problema sa snabdevanjem električnom energijom instalirana je i sopstvena centrala, čime je snižena cena produkcije. To je zapravo bio "**Severov**" generator od 70 KW, 220 v, 200 ampera, koga je pokretala parna mašina od 150 KS.¹²⁸⁸

Proširenje, dogradnja radionice za izradu čarapa i farbarnice izvršeno je u 1931. godini, kada je i otpočeo rad u njoj.

U početku rada zaposleno je i 20 stranih stručnih radnika uz 101 domaćeg. Ubrzo se povećava broj domaće radne snage, zapošljavanjem većeg broja radnica. Radilo se u dve smene. Prvo su se proizvodile isključivo pamučne "cotton" čarape, čime je zamenjen uvoz tog artikla, koji se do tada i nije proizvodio u Jugoslaviji, ali se uskoro, 1929. godine, kreće i sa izradom svilenih čarapa. "Cotton" čarape su bile proizvod koji je pretežno kupovao imućniji stalež. Inostrane fabrike su bile konkurentne sa tim artiklom na domaćem tržištu zbog malih carinskih stopa. "U interesu je države da se uvoz čarapa po mogućnosti ograniči, a to tim pre, što naše "cotton" čarape imaju isti kvalitet, kao i one iz inostranstva. Inostranstvo ima samo tu prednost, što usled carinskih stavova može svoju robu prodati jeftinije." pisala je Uprava firme "**Udruženju industrijalaca**".¹²⁸⁹ Gradske vlasti su pomagale fabrici oprostom gradskog prireza za 15 godina i smanjivanjem za 40% trošarinskih troškova.

Problem zapošljavanja stranih stručnjaka, odnosno dobijanja radnih dozvola za takve koji su obučeni u rukovanju modernim mašinama, prisutan je i kod ove fabrike, kao što saznajemo iz prepiske 1931. godine sa Trgovačko industrijskom i zanatskom Komorom u Novom Sadu. U ovom slučaju radi se o tome da "**Fako**" nije uspeo da dobije dozvole za dva nemačka državljana, stručnjaka za "**Richter**" mašine.¹²⁹⁰

¹²⁸⁸ IAS, F:47. III 1186/1928. Parni kotao od 8 atm. je imao 67 m².

¹²⁸⁹ Devavari, nev.delo, st.23

¹²⁹⁰ IAS, F:235,32.134/1931

Radnice Fako-a, 1930.g.

"Zbog velike konkurencije u tekstilnoj industriji bili smo primorani da povećamo odnosno proširimo našu strojnu mrežu sa najmodernijim i praktičnim strojevima i to sistema "Richter", kako bi zamogli i dalje racionalizirati našu fabriku, pošto je to jedini način, da izdržimo borbu sa velikom inostranom konkurencijom. Mi smo za te mašine investirali nekoliko milijona te moramo sada istima pokloniti najveću pažnju, da se iste putem nestručnog rukovanja ne ruiniraju. Zbog toga su nam za sada potrebni odprilike 10 stručni, specijalno na Richterovim strojevima izučeni majstori, kako bi zamogli posle pri radu i nadaljnih 100 radnika naših podanika uposliti. Pošto nismo bili u stanju, takve stručne majstore - naše podanike pronaći, smo primorani, inostrane usavršene stručne majstore sa velikom praksom iz to iz Nemačke angažirati. Kako nam je poznato, ne poseduje ovde nijedna fabrika Richterove kotonmašine, tako da je sasvim isključeno, da prema informacijama Radničke komore u Novom sadu, za ovaj posao ima bezposlenih radnika."¹²⁹¹

¹²⁹¹ IAS, F:235,32.134/1931

Spisak deponovanih akcija u vezi održane red. god. skupštine 1933 god. održana 29. aprila 1933 god. pre. podne u 11.30 sata.

Ime i prezime. Stalno mesto Državljanstvo. Broj deponovanih
Vlasnika akcija. beravišta. akcija.

Dr Miladinović Radivoj i kao opunomoćenik Dr Miladinović Borivoja	Subotica.	Jugosl.	713.kom.
Hütter Arpad i kao opunomoćenik Dr Pavlović Miloša	Subotica	Jugosl.	808.kom.
Rippner Jakob i kao opunomoćenik Rosinger Armina iz Beča	Subotica	austrijan.	806.kom.
Dr Silaši Edmund	Subotica	Jugosl.	187.kom.
Vaš Arpad i kao opunomoćenik Hütter Julija	Subotica	Jugosl.	156.kom.
Ing. Vadas Pavle	Subotica	Jugosl.	100.kom.
Hütter Mirko	Subotica	Jugosl.	100.kom.
Svega			2.870.kom.

Spisak akcionara Fako d.d. 1933. godine

Na redovnoj godišnjoj skupštini akcionara 1933. godine bili su prisutni sledeći akcionari: *dr Radivoj Miladinović* lično i kao opunomoćenik svoga brata *Borivoja*, sa 713 akcija, *Hiter Arpad* (i kao opunomoćenik *dr Pavlović Miloša*) sa 808, *Jakob Ripner* (*Rippner*)¹²⁹² (i kao opunomoćenik *Armina Rosingera*, iz Beča) sa 806, *dr Edmund Silaši* sa 187, *Arpad Vaš Arpad* (i kao opunomoćenik *Julija Hitera* sa 156), inž. *Pavle Vadas* sa 100 i *Mirko Hiter* sa 100 akcija. To je činilo 2 870 akcija, koje su bile deponovane kod "Opšte privredne banke d.d." iz Subotice.

Broj radnika je oscilirao. U 1935. godini je ih je bilo 200. Jula te godine, 180 radnika stupa u štrajk, zbog smanjivanja nadnica, do kojeg je došlo usled smanjivanja naručbi i velikih zaliha neprodane robe, ali radnici nisu uspeali u svojim zahtevima. Krajem te godine bilo je zaposleno 9 službenika, 3 tehničara (od toga 2 stranca), 3 bravara, 1 stolar, 22

¹²⁹² Jakob Ripner (Rippner) je rođen je 1893. godine u mestu Oradea (danas Rumunija). Bio je austrijski državljanin, nadležan u Beču. U Subotici se nalazi od 1926. godine. Žena mu je bila Fišer Šarlota. IAS.F:47. II 4818/1939. Nije uopšte dobio jugoslovensko državljanstvo. Sreski načelnik, povodom njegove molbe za dobijanje državljanstva šalje dopis KBU u kome navodi "Pomenuti Ripner slabo vlada državnim jezikom..." i dalje "... potpuno se asimilovao ovdašnjoj sredini..". Ali od nadležne vlasti nije dobio pozitivan odgovor. Obavlja je funkciju direktora Fakoa, plata mu je 1939. godine iznosila 8000 dinara. Imao je i legitimaciju kao trgovački putnik i predstavljao je kolekcije firme po zemlji i inostanstvu.

stručna radnika, 53 nekvalifikovana radnika i 111 radnica. Mesečna plata radnice, u 1936. godini, se kretala od 240 do 389 dinara.¹²⁹³

Hipeprodukcija zahvata tržište 1935/36 godine, mada je u zemlji postojao kartel sa 4 fabrike. "**Fako**" se žalio na postojeći sistem kliringa, koji je slabo je funkcionisao i otežavao poslovanje, kao na primer sa Čehoslovačkom, gde je "**Fako**" dosta izvezio. Uprava je, pored toga, predlagala i zabranu uvoza novih i starih mašina iz inostranstva u periodu od 5 godina. Nadležna Ministarstva nisu donela takvu odluku. U 1936. godini stepen iskorištenosti kapaciteta fabrike je bio 70%. Uprava je 1937. godine, u Čehoslovačkoj kupila još jedan pogon "cotton" mašina za izradu muških čarapa.

Sirovine, "flor" predivo, uvozila je pretežno iz Engleske i delom iz Čehoslovačke.

Akcionari, dr Radivoj i dr Borivoj Miladinović prodaju svoje akcije 1937. godine, a njihovi novi vlasnici postaju Bela Frank, Viktor Gros, dr Žarko Steafanović, Stanko Lazić.

O položaju fabrike svedoči i tekst u lokalnom listu "**Nepszava**" 1939. godine: "Nesumnjivo je da je najzdravije preduzeće u Subotici fabrika "**Fako d.d.**" čija glavница iznosi više miliona. Njene čarape i uopšte pletene proizvode bezbrojni trgovački putnici raznose po čitavoj zemlji i jedva da ima u Jugoslaviji trgovine kratkom robom gde ovi artikli nisu poznati."¹²⁹⁴

U 1938. godini ima 430 zaposlenih, od toga dva Nemca i jednog Čehoslovaka. Naredne, 1939. godine, ima 500 radnika, mahom ženske radne snage iz najsiromašnijeg staleža.¹²⁹⁵

Još jedno proširenje proizvodnog programa je izvršeno 1938. godine, kada je započela sa radom "radnja za proizvodnju pribora za čarape, industrijskog obima".¹²⁹⁶ Ona se bavila izradom kopči za držanje čarapa, flora za "štopovanje čarapa" i praška za pranje finog rublja "**Fakopan**".

Mada se 1940. godina osećala oskudica u pamučnom predivu, firma je pred sam rat nabavila 2 mašine iz Nemačke. Mašine su bile proizvod nemačke firme "**Einsiedel Maschinenfabriks A.G.**". Planirano je da se smeste u nove radionice. Komisijski pregled objekta je zakazan za 8.3.1941. godine.¹²⁹⁷

Spisak akcionara koji su prisustvovali poslednjoj skupštini 5.11.1940. godine:

Ime i prezime	Državljanstvo	Mesto stanovanja	Narodnost	Broj akcija sa kojima raspolaže
dr Žarko Stefanović	jugosl.	Novi Sad	srbin	330 kom.
Stanko Lazić	jugosl.	Novi Sad	srbin	486 kom.
Živorad Bogdanović	jugosl.	Novi Sad	srbin	10 kom.
Arpad Hítter	jugosl.	Subotica	jevrej	550 kom.
Oskar Spreitzer	jugosl.	Novi Sad	nemac	1234 kom.
dr Bondy Đorde	jugosl.	Subotica	jevrej	80 kom.
dr Edmund Silaši	jugosl.	Subotica	madar	100 kom.
				2710 kom. ¹²⁹⁸

¹²⁹³ IAS, F:47. IV 7616/1936

¹²⁹⁴ "Nepszava", 12.11.1939.st. 6

¹²⁹⁵ IAS, F:47 I 4894/1939

¹²⁹⁶ IAS, F:57.6068/1938

¹²⁹⁷ AV, F:126 VIII 11277/1941

¹²⁹⁸ AV, F:126, VIII 33557/1940

U vezi raspisa VIII.broj 30877. od 5. novembra 1940 g.
Kraljevske Banke Uprave Dunavske Bančine.

Spisak članova upravnog i nadzornog odbora.

Ime i prezime	Državljanstvo	Mesto stalnog stanovanja	Narodnost	Broj akcija na kojima raspolaže
<u>Upravni odbor.</u>				
Dr. Stefanović Zarko	Jugosl.	Novi-Sad	srbin	330 kom.
Lazić Stanko	*	Novi-Sad	srbin	486 *
Spreitzer Oskar	*	Novi-Sad	nemac	1234 *
Dr. Bondy Djordje	*	Subotica	jevrej	80 *
<u>Nadzorni odbor.</u>				
Bogdanović Živorad	Jugosl.	Novi-Sad	srbin	10 kom.
Buvajčić Aleksander	*	Subotica	srbin	10 *
Dr. Ljubibratić Aleksander	*	Subotica	srbin	10 *
Hernes Franjo	*	Subotica	mađjar	10 *
Kriszner Eugen	*	Subotica	jevrej	10 *

OPŠTA PRIVREDNA BANKA D.D. "FAKO" I PRIBITAKA A.Š.
SUBOTICA

Spisak akcionara Fako d.d. (5.11.1940.g.)

Izveštaj KBU od 16.11.1940. godine svedoči o promenama vlasničke strukture do koje je došlo pod restriktivnim zakonima koji su tretirali jevrejsko vlasništvo.

"Primećujemo, da je 75 % celokupnih akcija u rukama Opšte privredne banke d.d. iz Subotice i Penzione blagajne činovnika i podbornika Opšte privredne banke d.d. u pola-pola dela, a ostalih 25% akcija je u rukama g. Jakob Rippner, Subotica, Hütter Arpad, Subotica, i dr Szilasi Ödöna, Subotica."¹²⁹⁹ To je bio iznudeni pokušaj da akcionari Jevreji, ne izgube potpunu kontrolu nad fabrikom.¹³⁰⁰ Kao upravnik preduzeća tada se javlja Koloman Perčić¹³⁰¹.

Po nalazima novih vlasti 1946. godine, na dan 6.4.1941. godine akcije su imali: **Opšta privredna banka d.d.** - 2 250 komada, *Jakov Ripner* - 321, *Arpad Hiter* - 239 i *dr Edmund Silaši* - 30, ukupno 2 840.¹³⁰²

"**Fako d.d.**" je radio i tokom rata pod imenom „Köttötáru és harsinya ipar rt.". Deonice je prekulila i preuzela firma "**Cocran Jozsef**" iz Hodmezervašarhelja. Prebacili su sedište firme ("Köttötáru és harsnyaipari r.t.") u Budimpeštu. Pošto su imali obezbeđeno snabdevanje sirovinama, radili su punim kapacitetima. Zapošljavali su do 600 radnica. Za vlasnike te firme, rečeno je da su po slomu Mađarske izbegli u Švajcarsku¹³⁰³ a već neposredno pre toga jedan pogon, odeljenje trikotaže, preneli u Hodmezervašarahelj. Od 1945. godine preduzeće je pod Upravom narodnih dobara, da bi 14.1.1946. godine sudskom

¹²⁹⁹ AV, F:126, VIII 33557/1940

¹³⁰⁰ "Već za vreme stare Jugoslavije neposredno pred rat kada su doneti jevrejski zakoni u Jugoslaviji pošto je većina vlasnika deonica bila Jevreji, može se reći da su svi bili Jevreji to su oni prodali akcije Opštoj privrednoj banci u Subotici... Iz zapisnika o salušanju svedoka u krivičnom predmetu protiv Kolomana Perčića. IAS, F:86.K 237/1946

¹³⁰¹ Koloman Perčić je napustio Suboticu pred dolazak Crvene armije i partizanskih snaga, ali je u odsustvu osuđen a imovinu mu je konfiskovana.

¹³⁰² IAS,F:68, Nacionalizacija 250

¹³⁰³ IAS,F:68,Nac.250

odlukom Vp.1728 bilo preneto u korist države. U registrima je 30.12.1946. godine bilo ubeleženo i novo ime fabrike - "La Passionarija".¹³⁰⁴

Arpad Hiter, preživlevši rat, dočekaće da vidi kako mu nove vlasti oduzimaju imanje, nekretnine, kuću, fabriku. Sa većinom drugih subotičkih Jevreja, da bi dobio pasoš, odriče se 1948. jugoslovenskog državljanstva i odlazi u Palestinu (Izrael).

Pročelje i dvorište fabrike Fako, 1945.g.

53

„FAKO“ JUGOSLOVENSKA TVORNICA ČARAPA I TRIKOTAŽA D. D.
 TEL.: 640 ■ TEKUĆI RAČUN KOD INDUSTRIJSKE BANKE JUGOSLAVIJE A. D. FILIJALA NOVIŠAD ■ BRZOJAVI „FAKO“
 Pod rukovodjstvom Ind.Odel.GNO.Subotice

Subotica, 17.V.1946.
 Oslobođenja ulica 85/87.
 Pošt. jeb 182.

Doj:

Kat	884/K.	Val
-----	--------	-----

 Gradski Narodni Odbor
 Sekcija za statistiku

Podatci: podatci za adresar S u b o t i c a

U vezi raspisa br.22313/1946. a u vezi raspisa GIO-APV.Novišad br.171/1946. u nižem saopštenju tražene podatke:
 1/.Naziv preduzeća: "Fako" jugosl.tvornica čarapa i trikotaže
 2/.Raniji naziv/za vreme okupacije/ Kötöttaru sa Harisny-
 ipari R.T.
 3/.Sadanje vlasništvo: konfiskovano u korist države
 4/.Adresa: II.Oslobodjenja ul.85/87
 5/.Proivodnja: čarapa i trikotaža
 6/. Na dan 1.V.1946. bilo je: 270 radnika i nameštenika
 7/.Preduzeće radi
 8/.Preduzeće je industrijsko.

Gornje podatke dostavljamo radi upotrebe za sastavljanje adresara.

S.F. S.N. Prinudni upravitelj:

"FAKO" Jugoslovenska tvornica čarapa i trikotaža d. d.
Bauer Kupa

Izveštaj Gradskom NO o preduzeću Fako, 1946.g.

"MEKKA, predionica i tkaonica istočnih tepiha,d.d."

Osnivač ovog preduzeća je bio *Aleksandar Ingus (Sándor Ingusz)*¹³⁰⁵. Zanimljivo je da je i njegov otac *Lipót Ingus (Leopolod Ingusz)*¹³⁰⁶ po dolasku u Suboticu krenuo u

¹³⁰⁴ I nekretnine Arpada Hitera, dve kuće, (danas u ulici Matije Gupca 4 (14) i u Lenjinovom parku 3, i radnja u Štosovoj 11 su nacionalizovane. IAS, F:68. V 738/1950

preduzetničke vode, ali sa slabim uspehom. Tek će sin sa svojim industrijskim pogonom - tkaonicom, postati uspešan i cenjen fabrikant.

Lipot sa suprugom dolazi u Suboticu 1915. godine i ubrzo postaje vlasnik kuće u VII krugu, Erdős ulica 68 (od 1922. Jugovićeve 20). Njihov sin se tada već nalazio u gradu.¹³⁰⁷

U 1920. godini Lipot je sa Mirkom Halbrorom (Imre Halbrhor) i Aleksandrom Frenkelom upisan kao osnivač "Prve tvornice salama".

Međutim, gradske vlasti su donele odluku o njegovom izgonu, jer se u Suboticu naselio za vreme rata - 1915. godine. Ratni doseljenici morali su da napuste grad, mada je većina ulagala žalbe Ministarstvu socijalne politike i dobijala dozvole za boravak u gradu. Tako je i ova porodica izdejstvovala dozvolu nastanjanja u Subotici.

Predionica pod imenom "Mekka, predionica i tkaonica istočnih tepiha" registrovana je 1924. godinne kada je i započela sa radom. Protokolacija je izvršena kod gradske obrtne vlasti pod brojem F 26/1924, a obrtnica je upisana u sudski registar Ce VII ?. Kao vlasnici navedeni su Aleksandar Ingus sa suprugom Margitom Goldštajn (Goldstein).

U dvorištu na adresi Aleksandrova 9 (danas B. Kidriča) tako će biti zaživeti pogon, radionica, koja će se baviti proizvodnjom - u početku samo tepiha, staza i sličnog, da bi kasnije prešla i na fabrikovanje vrlo specifičnih izradevina tekstilne struke - vunениh mazalica za lokomotive.

Aleksandar Ingus

Situacioni plan Tkaonice tepiha Mekka

Tada su bile instalirane eledeće mašine: "1 Vule mašina, 1 Pelc mašina, 1 mašina za prešnicu sa 54 špindla, 1 Wolf mašina" a kao pogon je služio elektromotor od 2 KS.¹³⁰⁸

Prosperitet firme doći će tek početkom tridesetih godina, nakon preseljenja u Kumičićevu ulicu 25,27, u kuću koja je kupljena od udove Medanski¹³⁰⁹. Ona će biti preuređena, za potrebe proizvodnje i biće instaliran još bogatiji mašinski park nego u dvorišnoj radionici u Aleksandrovoj ulici.

¹³⁰⁵ Aleksandar Ingus, (Nadbaračka (Nagybaracska) 1897 - Stradao na prinudnom radu u Rusiji 1942.) Supruga mu je bila Marga (Margita) rođ. Goldštajn (Goldstein) (1900 - Aušvic 1944) sa kojom je imao dva sina, Đulu i Aleksandra. U Prvom svetskom ratu je bio je na ruskom frontu gde se istakao i bio odlikovan.

¹³⁰⁶ Lipot Ingus (Nadbaračka (Nagybaracska) 1860-?) od oca Ignatza i majke Rozi Lošic (Loschitz). Supruga mu je bila Katalin Polak (Pollak) (1860). Imali su sina Aleksandra i kćerku Margitu (1902 - 1944 Aušvic). Ona je bila udata za posednika iz Iloka Huga Langa. U Hajdukovu je živeo njegov imenjaka - Lipot Ingus (verovatno brat u drugom kolenu) rođen u Bačalmašu 1878. On će se sa suprugom Klajn Justinom i sinom Aleksandrom (Madaraš 1907) baviti vinogradarstvom.

¹³⁰⁷ Aleksandar je 1920. radio kao poštanski službenik u gradskoj pošti.

¹³⁰⁸ IAS, F:47. III 1194/1928

¹³⁰⁹ IAS, F:47. III 131/1924

U tom periodu proizvodni program se sastojao od tepiha (od 60 do 600 cm širina), tepiha tzv. "laufer" (širina 70-120 cm), rukom tkanih tepiha od kudjelje i vune tzv. "persijskih" (60-300 cm širine), ćebadi (širine 140 cm), muškog štofa (140 cm) i prediva od vune, odnosno mazalica za lokomotive za potrebe železnice. I ova firma je nastojala da se ne vodi kao industrija, odnosno da ne plaća relativno veliku članarinu subotičkom Povereništvu Udruženja industrijalaca.¹³¹⁰ Tako je dug za neuplaćenu članarinu, koji je početkom 1933. godine iznosio 2 430 dinara, naplaćen zaplenom stvari iz fabrike, koje su potom prodate na licitaciji.¹³¹¹

U narednom periodu beleži izuzetno dobru uposlenost. O tome svedoči izveštaj Udruženja industrijalaca iz 1936. godine o iskorištenosti kapaciteta, koji su u periodu 1934-1936. godine bili iskorišteni sa 100%.¹³¹²

Godine 1937. je prenetu u registar društvenih firmi (CT XII 164) i registrovana kao deoničko društvo. Najviše akcija držali su članovi porodice *Ingus*.

Radila je poslove za Državne železnice. Izradivala je vunene jastučice za mazalice vagona, koje ni jedna druga fabrika u zemlji nije pravila. Time, praktično nije imala konkurenciju na licitacijama za snabdevača Državnih železnica mazalicama. Ponuda za izradu 80 000 mazalica, na licitaciji 1929. godine bila je 1 milion dinara.¹³¹³

Memorandum firme Mekka

U sklopu preduzeća postojale su sledeće celine: predionica, mehanička tkaonica, sa 4 mašinska razboja, farbarnica sa 4 kotla, koja je proširena u 1938. godini, kada se povećava i broj radnika, ručna tkaonica sa 44 razboja. Pokretačku snagu obezbeđivalo je 10 elektro motora, ukupne snage 24 KS. Sirovine nabavlja i u inostranstvu. Anilinske boje su kupovane u Nemačkoj, vuna je nabavljana iz Makedonije i Vojvodine. Broj zaposlenih se u 1939. godini kretao od 100 do 120.

O pokušajima osvajanja novih tržišta govori i to što je firma 1939. godine učestvovala i na jednoj izložbi u Njujorku.¹³¹⁴

Proširenje objekta radionice Kumičićeva 25-27 (koji se nalazio na uglu Kumičićeve i ulice Paje Kujundžića)¹³¹⁵ je izvršeno 1937. godine.¹³¹⁶

Fabrika je radila i tokom rata, sa 40-60 radnica. Kao suvlasnik, akcionar sa 50% akcija, tada se javlja segedinski stanovnik dr *Mihalj Nađ (Nagy Mihaly)*.¹³¹⁷

Nakon rata, sinovi *Aleksandra, Đorđe (Gyula)* i *Petar (Lipot)*, januara 1946. godine molili su ali naravno bezuspešno, povratak fabrike njima kao naslednicima, pošto se njihovi

¹³¹⁰ Veliki broj subotičkih preduzeća pokušavao je u tom periodu da dokaže kako nisu industrijska. Zanimljivo da čak i "Hartman i Konen" vode prepisku sa Povereništvom navodeći niz svojih argumenata koji bi trebali dokazati da ne spadaju u industriju. Građa F:56, kutije 4 i 5. obiluju gradom koja se odnosi na tu problematiku.

¹³¹¹ IAS, F:56.4.213/1933

¹³¹² IAS, F:56.7.446

¹³¹³ IAS, F:235.29

¹³¹⁴ IAS, F:56.11.319/1939

¹³¹⁵ U predmetu F:68.273. su tehnički planovi proširenja

¹³¹⁶ IAS, F:57.9834/1937

¹³¹⁷ IAS, F:68. Nacionalizacija 273. Kao vlasnik se javlja Dr Nađ Mihalj, stariji advokat iz Segedina, ali i njegov naslednik - njegov sin istoga imena, također advokat, koji je pobjegao pred dolazak partizanskih snaga. Bio je osuđen u odsustvu a preduzeće je konfiskovano. IAS, F:86. K 280/1946

roditelji, *Aleksandar* i *Margita*, nisu vratili iz deportacije¹³¹⁸. *Dorde* će 1946. godine biti i zaposlen u fabrici kao tekstilni inženjer. Na osnovu odluke Sreskog Narodnog suda Vp. 800/1946, izvršena je konfiskacija fabrike (tada je upisana adresa Paje Kujundžića 82) u korist države, koja će se od 1950. voditi pod imenom "**Jovan Mikić, fabrika tepiha i vunениh mazalica**".¹³¹⁹

Dorde Ingus se nakon toga iselio iz zemlje da bi preko Izraela dospao u Dominikansku Republiku "...gde je preneo bogato porodično iskustvo tekstilnih proizvođača".¹³²⁰

"ADIN, prva jugoslovenska tvornica končanih dugmadi,k.d."

Registrovana je 1928. godine u formi komanditnog društva (Ct X 93). Nalazila se u ulici Skotus Viatora (Prvomajska) 12. Unutrašnji član je bio *Salamon (Šulem) Gingold*¹³²¹ a spoljni, budimpeštanski stanovnik, trgovac *Adolf Vider (Wieder)*.

"Ovo preduzeće proizvodi raznu končanu dugmad odličnog kvaliteta. Uposljuje oko 20 radnika i nameštenika. Pogonska snaga je jačine 2,5, KS. Godišnji kapacitet iznosi 20 000 grosa končanih dugmadi."¹³²² U 1935. godini zapošljava 35 radnika. Kapital je iznosio 100 000 dinara. Kao vlasnik se tada javlja *Salamonov sin - Dragutin*.¹³²³

Ova firma je radila samo 5 dana u nedelji, pošto je uz nedelju i subota (zbog vlasnika Jevreja) bila neradni dan. Nadležne vlasti su 1938. godine tražile objašnjenje zašto radnici dobijaju manje nedeljne isplate od zagarantovanih kolektivnim ugovorima,samo od 60 do 80 dinara, a uprava je dala odgovor da se ne radi 6 nego samo 5 dana nedeljno. ¹³²⁴

U 1939. godine firma je obustavljena, a 1940. i brisana iz registra.

"FABRIKA TRIKOTAŽE, OPŠTE KREDITNE BANKE"

"**Opšta kreditna banka d.d.**" osnovala je 1924. godine svoju fabriku trikotaže u ulici Nikole Kujundžića 6. u zgradi *Aladara Lehnera*.¹³²⁵

"Izdržavaju sopstvenoj režiji u Subotici, Nikole Kujundžića ulica tvornicu za izradu na veliko trikotaže, zimskog donjeg rublja, kupališnih kaputa i dresova, kao i dečijih haljina, koji konkuriraju kako u kvalitetu tako i u cenama sličnim inozemnim produktima" glasila je

¹³¹⁸ Deportovani su tokom 1942. godine I nisu preživeli. IAS, F:70.28750/1946. Braća Ingus su bila 1923. godine akcionari i u Upravnom odboru tvornice hleba "Marija Terezija", koju će kasnije voditi, preuzeti Ilija Šibalić.

¹³¹⁹ IAS, F:68, I 817/1952. Sačuvani su tehnički planovi objekata, IAS, F:68, Nac. 273. Imovina Aleksandra Ingusa, na Trgu fra Jese 12 (gradilište) nacionalizovana je 1950. IAS, F:68, XVI 547/1950.

¹³²⁰ Dušan Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, Zbornik br. 5, Jevrjski Istorijski muzej Beograd, Beograd 1987, st.177.

¹³²¹ Salamom Gingold (Sučava (u Rumuniji) 1869- Aušvic 1944) U Subotici je od 1916. godine kao trgovac ribom da bi kasnije osnovao i "tvornicu ribljih konzervi". vidi:Prehranbena industrija

¹³²² Šematizam industrije dunavske banovine, st. 102

¹³²³ Dragutin Gingold je rođen 1905. godine u Galiciji, u mestu Sučavi. Školovao se na Tgovačkoj Akademiji i Ekonomsko komercijalnoj školi. IAS, F:57.3210/1938. Kao Jevrej, 1944. godine je deportovan u logor Hrenovo, odakle se nije vratio. Nekretnine (z.k. 8228) koje su glasile na njegovo i ime supruge Alise, su 1948. godine uknjižene u korist države.

¹³²⁴ IAS,F:56.10.301/1928

¹³²⁵ IAS,F:57.5. reg. C 24/1924

reklamna poruka ove Banke u publikaciji Industrija Vojvodine.¹³²⁶ Pogon je bio opremljen električnim mašinama za šivenje.

"HYGIEA"

*Antun Petreš*¹³²⁷ je od 1922. godine imao registrovanu firmu za izradu zavojnog materijala i vate "**Hygiea**". Kao suvlasnik se 1923. godine javlja i *Herman Kemenj* (*Kemeny*). *Petreš* je 1923. godine izgradio zgradu na Paličkom putu (k.č.7724/1) u kojoj je bila smeštena radionica.¹³²⁸

U gradu su postojale još i neke manje radionice i filijale ove struke.

Albert Engler je 1935. godine osnovao radionicu "**Prva subotička industrijska izrada ženskog i muškog rublja**". Adresa joj je bila Paje Kujundžića 23. Kapital je iznosio 100 000 dinara. Zaposleno je bilo 14-16 nekvalifikovanih radnica i 1 stručni poslovođa. Tokom 1936. godine su proizveli 28 000 košulja i 8 500 gaća, što je iznosilo 212 500 dinara vrednosti na tržištu. Tekstilni materijal je uvezio iz Čehoslovačke i Engleske. Naredne, 1937. godine firma je obustavljena.

Tekstina fabrika "**Moravija a.d.**" iz Beograda imala je 1924. godine svoju filijalu u Aleksandrovoj ulici br. 13 (U zgradi bivše peparandije. Izdata joj je na godinu dana za cenu od 15 000 dinara.).

Od 1928. do 1930. godine u Subotici je radila filijala firme "**Zwicky & Comp. Walliesallen**". Kao vlasnici su ubeleženi strani državljani: *Ernst Cviki* (*Zwicky*) i *Karl Cviki* - "tvorničari šivaćih svila" (Ct X 51). Bavila se pređenjem i farbanjem svile. Adresa je bila Trg Fra Jese 6.

Od 1932.godine radila je i filijala čuiprijske firme "**Teokarević i komp, industrija vunelih tkanina.**" To je bile trgovачka radnja.

Pored ovih industrijskih pogona, u Subotici se zadržao veliki broj zantlija - krojača. Njih 26, osnovali su 1921. godine zadrugu - "**Proizvođačku zadrugu krojačkih radenika**" (Ct VIII 39). Uložili su 100 000 kruna u česticama po 1000 k.

U imeniku zanatlija po strukama, subotičkog Udruženja zanatlija, za period 1918-1941, ubeleženo je 202 krojača, 92 ženska krojača.¹³²⁹ Samo su retki od njih uspeli da se materijalno izdignu, poput muškog krojača i trgovca konfekcijom *Salamona Sonenberga* (*Sonnenberg*), koji je pod svojim imenom imao firmu ("**Salamon Sonenberg**"). Osnovana je još 1884. godine od strane *Salamona* da bi je njegovi sinovi *Armin* i *Bela* nastavili voditi nakon očeve smrti 1917. godine. Nalazila se na Karadordevom trgu (Trg Republike). Zalihe robe su 1926. procenjene na 2,5 miliona dinara.¹³³⁰

U 4 subotičke tekstilne fabrike "**Fako d.d.**", "**Merkur**", "**Meka d.d.**", "**Nonnenberg & Schodere d.d.**", 1932. godine bilo je zaposleno 414 radnika. Od toga je kvalifikovanih radnika bilo samo - 27, dok se prevladivali nekvalifikovani kojih je bilo -

¹³²⁶ Industrija Vojvodine, nav. delo, st. 190

¹³²⁷ Antun Petreš je kao strani državljanin bio 1921. godine posebno oporezovan, plaćao je 12 000 k. gradskog poreza na strance.

¹³²⁸ IAS, F:47.1212.III 712/1923. tehnički planovi su sačuvani u tom predmetu.

¹³²⁹IAS, F:30.174

¹³³⁰ IAS, F:43.122

387. Od ukupnog broja kao domaći radnici (jugoslovenski državljani) su ubeleženi - 401, a stranaca je bilo - 13.¹³³¹

O položaju radnika svedoči i sledeći izveštaj: "U Subotici ima više tekstilnih preduzeća, sem u jednom gde se radi samo 8 časova, u svima ostalima radi se po 10-12 časova dnevno, bez ikakvih nadoplataka za prekovremeni rad."¹³³²

REZIME

U okvirima uspostavljene jugoslovenske državne zajednice, tekstilna industrija je spadala u red novih industrijskih grana. Brzo i uspešno se razvijala u čitavoj Vojvodini, pa tako i u Subotici. Obezbeđivala je snabdevanje stanovništva odećom, što je nakon ishrane elementarna potreba. Na nivou države, carinska politika je omogućavala jeftin uvoz sirovina, pamučnih i lanenih prediva i time smanjivala uvoz gotove robe, stimulišući stvaranje fabrika u zemlji, zapošljavanje relativno velikog broja domaće radne snage. Uz nastavak rada manjih pogona, koji su postojali 1918. godine, prave industrijske fabrike u ovoj grupi osnivaju se tek nakon rata većinom uz učešće stranog kapitala i tehnologije. To govori o postojanju konjunktura za tom vrstom proizvoda u zemlji, pa tako i Subotici.

U okviru ove grupe razlikujemo nekoliko podgrupa, na pr. firme koje su se bavile preradom kudelje i izradom kanapa i užarije, a gde se svrstavaju sledeće subotičke firme - "**Weitzenfeld d.d.**", koja je izradivala konjske pokrivače, sve vrste džakova, užarske proizvode i sličnu robu, užarska radionica "**Herman i Hajduška**", zatim tkaonice i firme koje izrađuju konfekciju i trikotažu - radionica *Lajče Montalion* koje je izradivala laneni damst, peškire, čaršave, ubruse kao i fino laneno platno, "**Deno Beck trikotaža**" koja se bavila izradom pletenih stvari, pulovera, čarapa, "**Fabrika trikotaže, Opšte Kreditne banke d.d.**" koja je u asortimanu trikotaže, imala zimsko donje rublje, kupače kostime, kao i dečije haljine, "**Konfekcija odela Kramer i drug**" (osnovana još 1868.) koja se bavila izradom uniformi i kapa, za razne "korporacije" i redarstvo, vatrogasce, železničare itd., fabrika kapa i šešira "**Armin Roth, tvornica šešira**". Porodica *Rot*, prešavši put od male manufakturne radionice, do moderno opremljene fabrike za izradu šešira, obeležila svojim proizvodima tržište te vrste modne robe u gradu ali i u čitavoj zemlji. U firmi "**Merkur, tvornica čarapa i pletene robe**", koja je proizvodila pletenu robu, čarape, kupače kostime, vatelin i tkanine za postave muških odela, bio je uključen i strani kapital. Još značajnije učešće stranog kapitala i tehnologije je bilo u firmama u obliku deoničarskih društava - "**Nonnenberg & Schodere, tvornica traka i čipaka d.d.**" kao i "**Fako, jugoslovenska tvornica čarapa i trikotaže d.d.**". Ova dva preduzeća prednjačila su po obimu proizvodnje kao i po broju zaposlenih radnika. Predionica pod imenom "**Mekka, predionica i tkaonica istočnih tepiha**" pored proizvodnog asortimana raznih tepiha bavila se izradom prediva od vune, odnosno mazalica za lokomotive za potrebe Državnih železnica. Izradom raznih končanih dugmadi bavilo se preduzeće "**Adin, prva jugoslovenska tvornica končanih dugmadi, k.d.**". Pored još nekoliko manjih proizvodnih pogona, ta su preduzeća činila okosnicu ove industrijske grupe.

TEXTILIPAR

A textilipar az újonnan alakult délszláv államban új gyáripari ágazat volt. Az egész Vajdaság területén gyorsan és lendületesen fejlődött, így Szabadkán is, mivel a lakosság egyik elemi szükségletét, az ruházkodást volt hivatott kielégíteni. Állami szinten a behozatali politika olyan volt, hogy intézkedéseivel megkönnyítette a nyersanyagok behozatalát –

¹³³¹ IAS, F:47. I 614/1932

¹³³² IAS, F:56.7.64/1936

csökkentve ezzel a készáru behozatalát, és ösztönözve így a textilgyárak megnyitását az országban. Ezzel párhuzamosan új munkahelyek megnyitására is sor kerülhetett. A már 1918 előtt működő kisebb üzemek munkájának folytatása mellett, az igazi nagy gyárak a háború befejeése után kezdik meg működésüket, főleg a külföldi tőke és technológia segítségével köszönhetően. Ez Szabadkára, de az egész ország területére is jellemző keresletről tanúskodik. Az ágazathoz tartozó gyárakat termékeik alapján a következő csoportokba sorolhatjuk. Azok a gyárak, ahol kendent dolgoztak fel, zsinegeket és kötélzetet készítettek. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a szabadkai cégek közül a **Weitzenfeld Rt**-t, mely lótakarókat, mindenféle zsákot, köteleket gyártott, és a **Hermann és Hajduska kötelestműhelyt** is. A szövődék és konfekcióáru kidolgozásával foglalkozó cégek, mint *Montalion Lajos* műhelye is, ahol lendamasztot, törölközőket, lepedőket, asztalterítőket, finomvásznat készítettek. **Beck Jenő Kötődéje** kötöttáru, pulóvereket, harisnyákat gyártott. Az **Általános Hitelbank Rt. Kötöttáru gyára** (Fabrika trikotaže, Opšte kreditne banke d.d.) választékában téli alsónemű, fürdőruha és gyermekruha egyaránt megtalálható volt. A még 1868-ban megalakult **Kramer és Társa Készruhagyár** (Konfekcija odela Kramer i drug) egyenruhákat készített a rendészet, tűzoltóság, a vasutak dolgozói számára. A **Roth Armin Kalapgyár** sapkákat, kalapokat varrt. A *Roth* család kis műhelyében kezdte a munkát, idővel azonban egy korszerűen felszerelt gyárban olyan termékeket készített, melyek a család hírnevét öregbítették a városban is, és az egész országban. Külföldi tőke segítségével működött a **Merkur Kötöttáru és Harisnyagyár** (Merkur, tvornica čarapa i pletene robe), és mint ahogy a nevében is szerepel, kötöttáru, harisnyákat, de ezeken kívül fürdőruhákat és férfiföltönyökhöz való bélést készített. Még nagyobbmértékű a külföldi tőke és technológia jelenléte a részvénytársaság jellegű cégeknél, mint amilyenek a **Nonnenberg és Schodere Szalag és Csipkegyár Rt.** vagy a **Fako, Jugoszláv Kötöttáru és Harisnyagyár Rt.** (Fako, jugoslovenska tvornica čarapa i trikotaže d.d.) voltak. Ez a két gyár élen járt a termelés mennyiségét tekintve, és a foglalkoztatottak számát figyelembevéve is. A **Mekka, Keleti Szőnyeg Fonoda és Szövöde** (Mekka, predionica i tkaonica istočnih tepiha) a szőnyegek kivül gyapjúfonalat is gyártott, sőt, az Államvasutak részére mozdonykenőcsöt is készített. Cérnagombok kidolgozásával az **Adin, Első Jugoszláv Cérnagombgyár** (Adin, prva jugoslovenska tvornica končanih dugmadi d.d.) foglalkozott.

TEXTIELINDUSTRIE

In der neuen Staatsgemeinschaft Jugoslawien war die Textielindustrie ein neuer Industriezweig. Sie entwickelte sich schnell und mit Erfolg sowie in der ganzen Vojvodina als auch in Subotica. Die Zollvorschriften ermöglichten einen günstigen Rohstoffimport – Baumwoll- und Leingarn, das Bedarf nach Import fertiger Produkte verminderte sich, was den Ausbau neuer Fabriken und die Anstellung neuer Arbeitskraft stimulierte. Bis zu dem Jahre 1918. gab es nur Betriebe kleineren Umfangs, nach dem Krieg wurden mit Hilfe ausländischen Kapitals und Technologie richtige Industriebetriebe gegründet. Es gab Fabriken in dieser Branche, die Hanf verarbeitet und Seilware erzeugt haben, wie zum Beispiel "**Weitzenfeld d.d.**" – erzeugte Pferddecke, alle Arten von Säcken, Seilware und ähnliches; die Seilerwerkstatt "**Hermann und Hajduška**"; dann Webereien und Firmen, die Konfektion und Trikotanzüge erzeugten – die Werkstatt von *Lajčo Montalion* stellte Leinendamast, Handtücher, Leintücher, feines Leinengewebe her; "**Djeno Beck trikotaža**" stellte Strickware, Pullover, Strümpfe her; "**Fabrika trikotaže, Opšte kreditne banke d.d.**" hatte ein Angebot von Trikotanzügen, warmer Unterwäsche, Badeanzügen wie auch Kinderkleidern"; "**Konfekcija odela Kramer i drug**" (schon 1868. gegründet) nähte Uniformen und Mützen für Polizei, Feuerwache, Eisenbahnarbeiter usw.; Mützen und Hutfabrik "**Armin Roth, tvornica šešira**". Die Familie *Roth* hat auf ihrem Weg von einer kleinen Manufakturwerkstatt bis zu einer gut ausgerüsteten Hutfabrik mit ihren Produkten den Markt im ganzen Lande erworben. Die Firma "**Merkur, tvornica čarapa i pletene**

robe" die Strickware, Strümpfe, Badeanzüge und Anzugsfutter erzeugt hat, hat auch ausländisches Kapital benutzt. Das ausländische Kapital und Technologie war in grösserem Umfang in den Firmen-Aktiengesellschaften "**Nonnenberg & Schodere, tvornica traka i čipaka d.d.**", "**Fako, jugoslovenska tvornica čarapa i trikotaže d.d.**" vorhanden. Diese Firmen standen wie nach ihrer Zahl der Angestellten als auch nach ihrer Produktivität vor den anderen. Die Weberei "**Mekka, predionica i tkaonica istočnih tepiha**" erzeugte neben orientalischen Teppichen auch Baumwollgarn. "**Adin, prva jugoslovenska tvornica končanih dugmadi k.d.**" stellte Zwirnknöpfe her.

GRADSKA PREDUZEĆA

Grad Subotica je bio osnivač sledećih privrednih subjekata:

"GRADSKA PLINARA"

Ona je osnovana 1890. godine, kada je i započeto sa polaganje gasovodne mreže. Koncesija za nju je izdata još 1888. godine. Sa radom je otpočela 1891. godine. Adresa njenih pogona (u međuratnom periodu) je glasila Put Oslobođenja 75 (danas Marksov put), (na uglu sa Lošinjskom ulicom).

Gradska plinara na karti grada iz 1921. g.

U prvo vreme najveći deo proizvodnje je bio namenjen u cilju osvetljavanja ulica a tek manji deo za potrebe domaćinstava. U kasnijem periodu, nakon rata, sa uvođenjem elektrifikacije i u javno osvetljenje, sve manje će proizvoditi za te potrebe, a pošto nije raslo interesovanje ni kod drugih potrošača, radiće neekonomično sa minimalnim kapacitetima.

Za vreme rata, 1917. godine, izvršen je njen otkup od strane privatnika, da bi se od 1923. godine opet našla u posedu gradskih institucija. U periodu 1914-1923. godine bila je slabo održavana. Situacija zatečna u njoj 1918. godine govorila je da je bila posve zapuštena. Tada u zemlji nije bilo odgovarajućeg visokokaloričnog uglja, koji je bio potreban za njenu proizvodnju. Baš zbog toga je u periodu 1923-1924 preuređena je da radi i sa mrkim ugljem. Ta odluka je bila plod rezultata stručne inspekcije, koju je tražila i dovela gradska vlast. Početkom 1923. godine, angažovani su istaknuti tehnički stručnjaci iz te oblasti, inž. *Rada Vrbanić*, direktor Električne centrale iz Zagreba, inž. *Franja Kronja*, upravnik zagrebačke Plinare i *Franja Policer* upravnik Plinare u Osijeku. Oni su dali predloga za njen dalji opstanak, pošto su izračunali da je ekonomičnija njena rekonstrukcija od potpunog gašenja. Predložili su nabavku postrojenja koja bi omogućila upotrebu domaćeg uglja u

sistemu "Dopelgasanlage". Tim planom, koji je i usvojen, **Plinara** bi i dalje obezbeđivala plin za osvetljenje ulica i druge potrošače. Investicijom od 2 000 000 dinara, u realizaciji tog cilja, **Gradska štedionica** će aprila 1923. godine i preuzeti na sebe upravljanje **Plinarom**.¹³³³ Bilo je predviđeno da Plinara godišnje proda 500 000 m³ plina, od čega bi Grad za svoje potrebe utrošio 400 000 m³ a privatnici 100 000 m³. Čitav naredni period rada Plinare, koji je bio zasnovan na tom "amortizacionom planu"¹³³⁴, usled nemogućnosti da Grad konzumira navedenu količinu gasa (umesto 500 000 koristili su samo 300 000 m³) i plati određenu cenu za njega, doveden je u pitanje. Gomilali su se dugovi, u 1925. godini su iznosili preko 1 000 000 dinara, a Plinara "svakim danom sve više propada".¹³³⁵

U 1925. godini grad je na ime osvetljenja plaćao Plinari 900 000 dinara. Javno osvetljenje se sastojalo od 900 komada plinskih lampi¹³³⁶, od kojih je jedan deo montiran prethodne godine. Radi uštede, 1925. godine je donesena odluka da 130 lampi svetli čitavu noć a 770 samo pola noći.¹³³⁷ Veliki problem je predstavljalo i uništavanje ulične rasvete. "U poslednje vreme sve češće se događa, da se ulične lampe polupaju pa i da se iz temelja sruše." pisala je Gradska štedionica apelujući na gradske vlasti da počiniocima "pijane i nemarne ljude" najstrožije kažnjava.¹³³⁸

U daljem radu Plinare, zabeležen je i jedan incident sa žrtvama kod korisnika plina. Zbog izuzetnih hladnoća, februara 1928. godine, oštećen je gasovod u Tolstojevoj, Rajičevoj i Sudarevićevoj ulici. Mada je proizvodila radi sigurnosti - smrdljivi, karbonirani plin, tada je zabeležen i nesrećni slučaj, smrt trovanjem porodice *Veldi (Vilgyi)*. Oni su, po tvrdnjama Plinare, osetili neprijatan miris nekoliko nedelja ranije pre tragičnih događaja, ali pošto nisu to prijavili, Plinara je prebacila odgovornost na njih.¹³³⁹

Nakon toga popravljeno je 2000 m. vodova. Ukupna dužina mreže je premašivala 70 km.

Za prva 4 meseca 1930. godine proizvela je 174 000 m³ plina. Imala je bateriju peći sa horizontalnim retortama. Tada je od javnog osvetljenja bilo u gradu 911 plinskih i 137 električnih svetiljki.

Od 1934. godine, zbog elektrifikacije gradskog osvetljenja radi samo za privatne konzumente.¹³⁴⁰

Nadležne vlasti, Sresko načelstvo i KBU vode 1935-1936. godine postupak protiv **Gradske plinare** (i **Gradske klaonice**) zbog neposedovanja odgovarajućih ovlašćenja i registracije i zbog tih nedostataka izriču i novčanu kaznu opštini Subotica.¹³⁴¹ Te 1937. godine potrošila je 142 900 kg plinskog uglja, 44 800 kg koksa i 8 300 kg drva. Proizvela je u procesu suve destilacije 45 792 kubna metra plina, (maksimalni kapacitet je bio 800 000 m³), 90 030 kg koksa, 7 510 kg katrana i 1 830 drvenog uglja.¹³⁴² Iste godine je novosadskoj plinari prodala neke delove svoje opreme, 700 m livenih plinskih cevi, 30 kandelabera i 30 gasnih lampi.

¹³³³ IAS, F:47.3. 63 P.S. 9766/1923. Prilikom preuzimanja, izvršen je pregled poslovanja i računovodstva Plinare i utvrđen niz mahinacija za koje je odgovornost snosio dotadašnji upravnik Alfons Serajner. Zbog toga je on podneo ostavku na taj položaj.

¹³³⁴ IAS, F:47. XVI 80/1925. Cena kubnog metra gasa je tada iznosila 4 dinara.

¹³³⁵ isto

¹³³⁶ IAS, F:47 XVI 3/1925, 5/1925.

¹³³⁷ isto

¹³³⁸ isto. Upozoreni su i kućevlasnici, pred čijom kućom se desi uništavanje lampi, da im Plinara neće više popravljati nastale štete na osvetljenju.

¹³³⁹ IAS, F:47.Gr. 755/1929. Porodica Veldi je stanovala u Sudarevićevoj ulici.

¹³⁴⁰ IAS, V 5419/1936

¹³⁴¹ IAS, F:57. 1908/1937

¹³⁴² IAS, F:47, Zapisnik 1937

Tehnički direktori **Plinare** su bili (do 1923. godine) inž. *Alfons Serajner* (*Seereiner*)¹³⁴³, a zatim (do 1941. godine) *Adam Gutvajn* (*Guttwein*) mašinski inženjer.¹³⁴⁴

I posle 1945. bila u funkciji, ali mreža je oštećena u bombardovanju, a pogon slabo održavan. U 1952. godini ima 60 km mreže i snabdeva 800 potrošača, proizvođači 1200 metara kubnih plina.¹³⁴⁵

Godine 1951. kao i druge **Plinare** u Jugoslaviji, pregladeo ju je francuski stručnjak iz Ujedinjenih nacija i dao sugestije za unapređenje proizvodnje.

"GRADSKA KLANICA"

Osnovana je 1891. godine, kada su zidani i objekti, koji su proširivani 1903-5. godine. Nalazila se na senčanskom putu (Tuk) 118. Propisima pre 1918, a i nakon toga, stanovništvu je bilo zabranjeno klanje krupne stoke kod kuće. Ono se moglo obavljati samo u gradskoj klanici, uz plaćanje određene takse i veterinarsku kontrolu.

Imala je godišnji kapacitet klanja od 15 000 svinja i 23 000 ostale stoke. Radila je sa 10-15 radnika. U 1927. godina ostvarivala je samo 10% kapaciteta. Sastojala se od "velike klaone" za krupnu stoku i ovce, klaonice svinja, strojarnice i objekta za upravu (gde se nalazio i direktorov stan).¹³⁴⁶ Grad nije ulagao dovoljno u klanicu, pa su zbog toga zgrade propadale, nisu dovoljno dobro održavane a i oprema je bila zastarela.

Za vreme upravnika *Franje Bogdanova*, 1928-1931¹³⁴⁷ izbija afera zbog pronevere oko 100 000 dinara. Optužen je bio upravnik za koga je utvrđeno da je kriv, pa je i osuđen na 6 godina robije.¹³⁴⁸ Nakon njega, kao v.d. upravnika javlja se državni veterinar *dr Grgo Čović*, do 1932. kada ga zamenjuje *dr Ante Čičić*.

Na sednicama gradske skupštine, već 1928. godine, odbornici su ukazivali na nedostatke u radu klanice; da krov prokišnjava, da nedostaje alata i pribora, da je praktično neupotrebljiva za rad. A na račun upravnika, stizale su optužbe da je svoj stan u kompleksu klanice uredio luksuzno i da je za te svrhe koristio novac sa računa firme.¹³⁴⁹

Kraljevska banska uprava je 1934. godine donela i rešenje o njenom zatvaranju, zbog uočenih nedostataka, i naložila da se oni uklone. Pregledom je utvrđeno da: "je klanica u vrlo rđavom i napuštenom stanju tako da KBU ne može izdati odobrenje za upotrebu klanice sve dotle dok grad ne dovede u red klanicu..."

U 1939. godini gradske vlasti su donele odluku o izgradnji nove modernije klanice, ali taj plan nije doživeo oživotvorenje. Tada je upravnik bio *dr Ante Čičić*, veterinar¹³⁵⁰ Gradu su stizale i ponude, kao na pr. 1936. godine od *dr Emila Palića* iz Beograda, da investira u izgradnju nove klanice uz uslov da dobije pravo da 40 godina naplaćuje taksu za klanje.¹³⁵¹

¹³⁴³ Alfons Serajner (Sereiner) je bio mašinski inženjer. Protiv njega je 1924. godine sprovedena disciplinska istraga i utvrđeno je da je "nesavjesno vodio gradsku plinaru, učinio velike prevare i zloupotrebe, - naročito špekulacijom sa valutama, i time nanio ogromnu štetu plinari". O ukupno nanetim štetama govori podatak da je na ime odštete Serajner izrazio spremnost da plati 175 000 dinara. IAS, F:47. Gr.1541/1927

¹³⁴⁴ Adam Gutvajn je rođen 1892. godine u Crvenki. Nemačke narodnosti, evangelik po veroispovesti. Od 1920. godine bio je zaposlen je u gradskom tehničkom odeljenju

¹³⁴⁵ IAS, F:68,I 1169/1952.

¹³⁴⁶ IAS, F:47. III 30/1940. U predmetu se nalazi i tehnički opis klaonice iz 1934. godine.

¹³⁴⁷ Franjo Bogdanov je rođen u Osijeku 1895. godine.

¹³⁴⁸ "Jugoslovenski dnevnik", 6.9.1933, st.5.

¹³⁴⁹ IAS, F:47.7. 151 P.S. 1104/1928

¹³⁵⁰ Dr Ante Čičić (r. 1895. Kreševo). IAS, F:57.3380/1939

¹³⁵¹ IAS, F:47. III 30/1940

"GRADSKA EKONOMIJA"

Grad je na Paliću imao i svoju ekonomiju površine 626 k.j. Na njoj je bila razvijena poljoprivredna proizvodnja, uzgoj žitarica i vinogradarstvo. Za potrebe Grada odatle su iporučivani poljoprivredni proizvodi, vino i drugo, a deo je prodavan na lokalnom tržištu. Redovna praksa je bila da i lokalna humanitarna, nacionalna i kulturna društva, kao i vojne jedinice stacionirane u gradu, dobijaju od gradskih vlasti, za svoje svečanosti i priredbe određene količine vina i drugih proizvoda sa ekonomije besplatno. Ali veći deo proizvodnje je prodavan. Tako je 1933. godine prodato 40 034 litara vina, veletrgovcu vinom *dr Leopoldu Bruku* za cenu od 116 098 dinara (2,90 za lit.) a zadržano je 15 000 litara "burgundca".¹³⁵²

Ekonomija je od polovine tridesetih godina, u skladu sa planovima nastalim u KBU i uskladenim sa gradskim vlastima, trebala da bude uređena kao uzorno gazdinstvo i služi za uzor okolnim poljoprivrednicima. Naglasak je stavljen na stočarstvo, pa je zbog toga, 1933. godine, kupljeno nekoliko rasnih priplodnih grla, bikova, svinja i ovaca.

Upravnici Ekonomije su bili, od 1918. - *Matja Išpanović*, zatim *Andija Žorž*, inženjer - agronom, do 1931. godine¹³⁵³ te *Dragutin Svoboda*.

U specifičnom odnosu, pošto joj je izdao koncesiju, Grad je stajao prema firmi:

"SUBOTIČKA ELEKTRIČNA ŽELJEZNICA I TRAMVAJ D.D."

U Vojvodini je postojao niz malih termoelektrana izgrađenih još pre Prvog sv. rata. Bez bogatih energetskih izvora, uglja ili vodenih snaga, nije se ni mogao očekivati veći stepen elektrifikacije, izgradnja objekata većeg kapaciteta i šireg značaja, ili povezane mreže. U međuratnom periodu u Vojvodini je radilo 35 električnih centrala, ukupne snage 17 640 KS. Učešće stranog kapitala u elektrifikaciji Vojvodine je bilo dominantno. Više od 90% kapitala uloženo u ovo granu poticalo je iz inostranstva.

Podatak da je u Jugoslaviji konzum električne energije na jednog stanovnika iznosio 38 KS, u Rusiji - 20, Nemačkoj - 365, u Norveškoj - 1910, dovoljno govori o položaju zemlje u drugoj industrijskoj revoluciji, upotrebi električne enrgije u proizvodnji.¹³⁵⁴

Osnivanje električne centrale u Subotici vezano je za planove uspostavljanja železničkog, odnosno tramvajskog saobraćaja sa Palićom.¹³⁵⁵ Ugovor o izgradnji uzanog železničkog koloseka Subotica - Palić, sklopio je 1889. godine sa gradskim vlastima *Janoš Bobula (Bobula János)*. Izmenjeni plan iz 1893. predviđao je tramvajsku prugu, a time i odgovarajući električni pogon. Bobula je 1893. godine pokrenuo osnivanje firme "Szabadkai villamos vasut r.t." (Subotička električna železnica d.d.) sa osnovnim kapitalom od 900 000 kruna, ali zbog niza finansijskih i drugih organizacionih problema ne uspeva u realizaciji planova izgradnje. Tek kada je 1894. ustupio svoju koncesiju *Ernestu Lindhajmu (Lindheim)* poslovnom čoveku iz Beča, odnosno njegovoj firmi "**Ernest Lindheim & Co.**", koji je 1895. sklopio ugovor sa Gradom, a koji je 1897. godine i odobren od strane Ugarskog Ministarstva trgovine, pod br. 40328, radovi na izgradnji predviđene pruge i električne centrale počeli su da dobijaju zamah.

¹³⁵² IAS, F:47. III 664/1933

¹³⁵³ Žorž Andrija je sa dr Ljubomirom Mladenovićom, graničnim veterinarom, pokrenuo 1930. godine časopis "Privreda", koji je izlazio do aprila 1931. Vidi: Kolozsi, nav. delo st 484.

¹³⁵⁴ Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941, st 55

¹³⁵⁵ Vidi: "1896-1971, Elektrovojvodina, Suboticatrans, 75", Subotica 1972. Prvi planovi o uspostavljanju pruge javljaju se 1886, a 1887. godine Antal Orosi je i dobio dozvolu za izgradnju pruge

Po tom ugovoru, kojim su regulisane obaveze ugovornih strana, firma je praktično dobila monopol u trajanju od 60 godina na tramvajski saobraćaj i snabdevanje potrošača strujom, uz obaveze po pitanju javnog osvetljenja, a Grad pravo da nakon 35 godina (što je značilo 1932. godine) otkupi firmu ili da je nakon 60 godina pruzme u potpunosti.¹³⁵⁶

Kao Ernestov naslednik i osnivač deoničkog društva "**Szabadkai villamos vasut és világítás r.t.**" (Subotička električna železnica i osvetljenje d.d.) 1897. godine javlja se *Vilim Lindhajm*.

"Krajem 1896. godine u Subotici je - za opsluživanje tramvajskog saobraćaja, javne rasvete i potrošnje stanovništva - puštena u rad savremena termoelektrana ukupne instalisane snage 450 - 500 kW - sa tri ozidana perna kotla D1rr sa po 83 m2 grajne površine i 3 klipne "compaumd" parne mašine; odnosno 2 generatora naizmenične struje od 2000 V, 25A i 42 Hz (za opsluživanje ostalih potrošača), 2 generatora jednosmerne struje od 550 V i 66 kW (za opsluživanje tramvajskog saobraćaja, javne rasvete i punjenje akumulatorske baterije za izjednačavanje snage) i akumulatorskom baterijom od 285 ćelija tipa Tudor, kapaciteta 369 Amperčasova."¹³⁵⁷ To je značilo da je tim tehničkim rešenjima, postojanju dva odvojena sistema, jednog za napajanje pogona tramvaja a drugog za ostale potrošače, došlo i do razdvajanja, podele na dve grane u samom preduzeću. Prosperitet tramvajskog saobraćaja dostići će zenit polovinom dvadesetih godina, a snabdevanje drugih potrošača strujom, od skromnih početaka, izazvane i nepoverenjem u novo tehničko dostignuće, prerašće u svakodnevnu potrebu, beležeći stalni rast priključenih sijaličnih mesta ali i elektromotora koje su koristili industrijalci.

Objekti centrale i druge prostorije, nalazile su se na Palićkom (Daničićevom) putu br. 22.

Isporuka električne energije za osvetljavanje započela je krajem 1896. godine. Broj priključenih sijalica je naredne 1897. godine iznosio 2128, a postavljene su i 23 lučne lampe za javno osvetljenje. Te godine otvorena je i tramvajska pruga, od Somborske kapije, preko glavnog šetališta (Korzo), sa ogrankom do železničke stanice, do Palića, ukupne dužine 10,2 km. Vozni park je sačinjavalo 8 motornih kola i 6 prikolica, marke "Ganz".

Od 1900. godine većinski paket akcija društva preuzima belgijska firma "**Compagnie de Services Urbain - Bruxelles**".

¹³⁵⁶ IAS, F:47. XVI 23/1930. U predmetu koji je nastao povodom spora privatnih elektroinstalatera sa Centralom nalazi se i jedan štampani, prevedeni ugovor sa predlozima za njegovo produženje, iz 1926. godine.

¹³⁵⁷ Dr Đerd Šefčić, Stogodišnjica otvaranja tramvajskog saobraćaja Subotica - Palić, Rukovet, 4-5-6/1997, Subotica, st. 4-10. Takav sistem energetskog opsluživanja tramvaja i javne rasvete bio je u redu tehničkih novina za to doba. Od vojvodanskih gradova, pre Subotice, elektrane su dobili Senta i Zrenjanin, 1895.

Plan grada iz 1900.g sa mrežom tramvajske linije

Borba za potrošače, između Plinare i električne centrale, odvijala se u korist potonje. "Za vreme rata i posle rata situacija se toliko promenila u korist električne centrale, što ni u snu nije mogao predvideti najveći optimista." ¹³⁵⁸ Potrošači su masovno prelazili na upotrebu struje.

Broj tramvajem prevezenih putnika 1913. godine dostiže brojku od gotovo 800 000, uz pređenih 360 000 kolskih kilometara.

Po ulasku u novu državu, firma zadržava svoj status, i 1921. i 1922. godine ulazi u investicije, produženje palićke pruge do Muškog Štranda i izgradnju pruge do Gradske bolnice, odnosno Aleksandrova.

Kao većinski vlasnik akcija, od 1924. godine se javlja američka firma "**Charles Bill McDaniel**". Kupovina 7 novih kola i 7 prikolica "Škoda", obavljena je 1926. godine. "Od 1928. godine ukida se tramvajski saobraćaj prema železničkoj stanici i kroz centar grada a linija Palić- Aleksandrovo povezuje se sa krakom prema Somborskoj kapiji trasom po sadašnjoj Štrosmajerovoj ulici." ¹³⁵⁹

Od septembra 1924. do septembra 1925. godine Centrala je proizvela 3 110 000 kw sati električne energije. Od toga je za potrebe tramvaja utrošeno 495 000 kwh, ostalim potrošačima je prodato 1 437 585 kwh, a razlika od čak 1 177 415 kwh je iznosila vlastita potrošnja Centrale i gubitak!

Američka firma "**Charles Bill McDaniel**" je 1927. godine dobila i pravo na desetogodišnji zakup kupališta Palić. ¹³⁶⁰ Te godine je sprovedena i akcija poboljšanja javne rasvete na Paliću. Grad je naručio a centrala izvršila postavljanje 102 komada električnih sijalicala. ¹³⁶¹

¹³⁵⁸ IAS, F:2 III 195/1897. Električno osvetljenje na Paliću je uvedeno 1910. godine.

¹³⁵⁹ Šefčić, nav. delo, st. 10.

¹³⁶⁰ Nakon što je došlo do promena u vlasničkoj strukturi deoničkog društva ulaska švedskog kapitala, firma je prenela 1931. godine svoje zakupno pravo na subotičkog trgovca Jašu Čovića, koji je do tada držao Štrad (on ga je i izgradio 1921/2), da bi ga 1934. potpuno otkazali.

¹³⁶¹ IAS, F:47. XVIII 7/1927. Da gradska uprava pristane na tu investiciju (102 000 dinara) doprinele su i stalne žalbe palićana zbog čitavog niza nedostataka u komunalnoj sferi, slabog osvetljenja, prašnjavih ulica, nedostatka gradskih redara, itd. Tako je peticiju sa zahtevom za bolje osvetljenje, maja 1927. godine, potisalo 70 stanovnika Palića, između ostalih dr Gavro Santo, Vilim Konen, dr Mirko Ivandekić, dr Gavra Andrejević, Bertalan Karšai, Vasa Bogdanov, Đula Vali, itd.

Grad je vodio gotovo u čitavom međuratnom periodu neprestanu i pravno složenu borbu za zaštitu svojih interesa, navedenih u ugovoru iz 1897. godine.¹³⁶² Pokrenuo je sudski postupak protiv Električne centrale u vezi neispunjavanja njenih obaveza, odnosno cena struje i tarifa za potrošače raznih kategorija. U periodu 1919-1924. cene struje su povišene čak u 14 navrata.¹³⁶³ Kao tehnički stručnjaci određeni od strane Grada, u tim pravnim postupcima, pojavljivali su se *Kosta Petrović* i nakon njega *Vasa Stefanović*, inženjeri po struci. U 1927. godini angažovan je kao stručni konsultant i *dr Rudolf Vrbanić*, direktor Električne centrale u Zagrebu. *Kosta Petrović* je izazvao pravu aferu kada je 25.7.1929. godine objavio članak u lokalnom listu "Bacsmegeyi Naplo" u kojem je tvrdio da Centrala ne ispunjava ugovorne obaveze po tehnološkim pitanjima minimalnog napona, koji je trebao da bude 100 +- 5 volti, a negde se spuštao do 85-83 volta. Nakon toga je i izgubio položaj u posebnoj gradskoj komisiji zaduženoj za rešavanje spora sa Centralom.

Subotički advokat *dr Milivoj Miladinović*¹³⁶⁴ objavio je 1929. u sopstvenom izdanju delo pod nazivom "Elektricitet i pravo" u kojem sa pravnog aspekta analizira pojam elektriciteta, ali i konkretne situacije između potrošača i Centrale u Subotici.

Centrala je imala i svoju trgovačku radnju u kojoj je prodavala sav elektrotehnički materijal. Svojim propisima o načinu i kvalitetu materijala potrebnog za uključivanja mrežu, stvarale je za sebe gotovo monopolski položaj, čime lokalni elektroinstalateri bili pogođeni.

Grad je ustanovio (mada im nisu bile dostupne poslovne knjige!) da 1925. i 1926. godine firma beleži izuzetno velike profite. Tako je u periodu 1.12.1925. - 1.12.1926. proizvedeno 3 569 674 kwčasova struje, privatnim potrošačima je isporučeno 1 819 478, za tramvaj 509 611, za vlastitu potrošnju 341 743, i gubitak 898 842 kw časa. Prihod od prodane struje je bio 11 711 115 dinara, od prodatih tramvajskih karata 4 405 975, od prodatih strujomera 200 000, i razni prihodi 83 000 dinara, što zajedno čini 16 399 090 dinara prihoda. Čist dobitak je iznosio čak 5 839 342 dinara. Zarada u 1927. godini je bila 3 923 962 dinara.

Firma je imala 1927. godine 2 putnička automobila, "Cadillac" i "Debrün".

Broj zaposlenih radnika je 1925.godine iznosio 237.

U okviru preduzeća postojao je od 1925. godine i sportski klub - "Športski klub električne centrale".¹³⁶⁵

Sopstvenu električnu centralu bila je prinuđena da izgradi i **Direkcija državnih železnica** koja je važila za najvećeg potrošača u gradu. Sa radom je započela 1928. i bila je u pogonu do 1938.godine. Pogon je činio 1 lokomobil i 2 dizelmotora od ukupno 400 KS. Ona je bila prinuđena na taj potez zbog visokih cena koje je određivala Gradska centrala. Tako je u 1927. godini Direkcija potrošila 450 000 kw i za to platila 3,5 miliona dinara. Kw čas je koštao 7,80 dinara. To je ocenjeno kao ekspoatacija države od strane jednog gradskog preduzeća. Zanimljivo je da je "**Ferum d.d**" plaćao za kwh samo 2,60 dinara. Ova posebna centrala ipak je prestala sa radom 1932. pošto je sklopljen dogovor da se i Direkcija železnica snabdeva po posebnim cenama.

Američka firma, "**McDaniel**", većinski vlasnik deonice, ponudila je 1928. godine zajam gradu za otkup centrale od 2 miliona dolara, ali i pored pregovora oko toga grada nije pristao na to. Sumnje u solidnost MekDaniela izrazio je i predsednik "Banatske industrijske

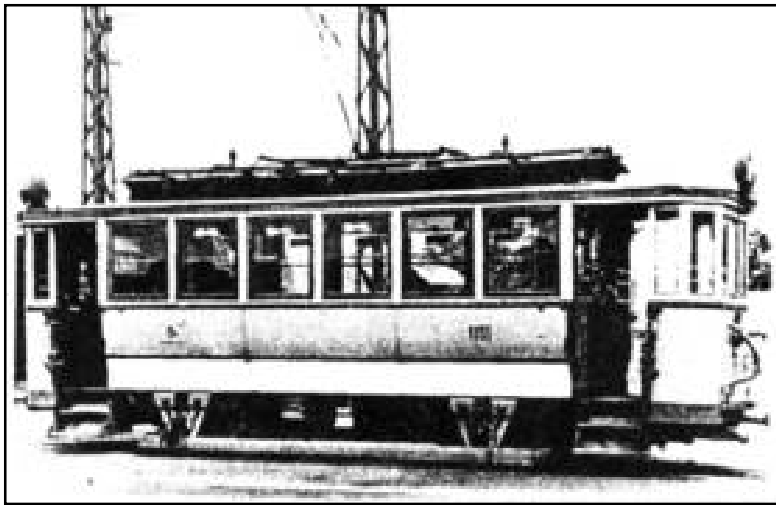
¹³⁶² Tako je na pr. Grad u gradanskoj parnici koju je pokrenuo 1925. godine protiv Centrale, tražio je da ona instalira nove vodove u crkvu Sv. Roke, ali je sud presudio da ona nije gradska imovina i oslobodio je takvih zahteva, Pravozastupnik Centrale je tada bio dr Jovan Manojlović.

¹³⁶³ IAS, F: III 195/1897.

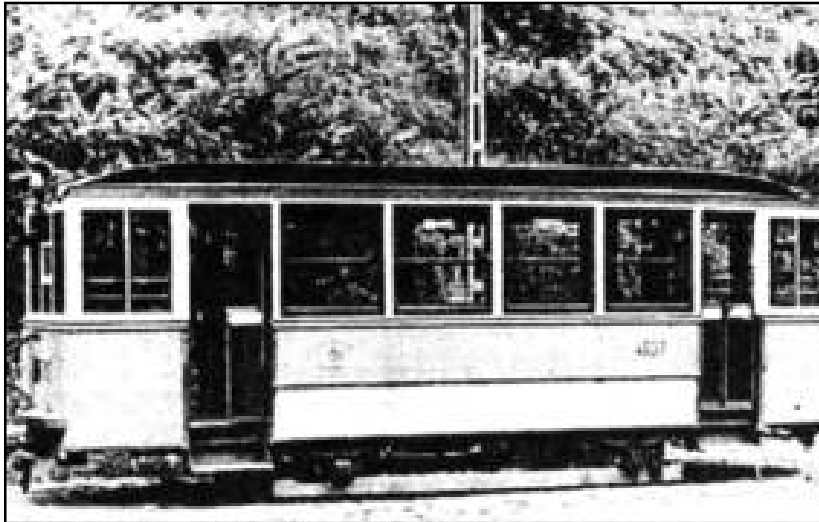
¹³⁶⁴ Dr Milivoj Miladinović,advokat, odlikovan je te 1929.godine, kada mu je objavljena publikacija, ordenom Karadordeve zvezde IV reda. (o njemu vidi:Tekstilna industrija)

¹³⁶⁵ IAS, F:47. Gr. 283/1926. U predmetu se nalaze Pravila ovog kluba. On je 1927. započeo gradnju tenis igrališta, planirao je podizanje i jedne klupske zgrade i "spremišta" na Paliću.IAS, F:47.III 495/1927. Na Paliću su u Velikom parku već postojala teniska igrališta "Lawn tennis kluba", koji 1928. gradi i svoju klupsku kuću. IAS, F:47.III 539/1928. U 1928. godini "Subotička električna željeznica i osvetljenje d.d." gradi i strelište za glinene golubove, pored Krvavog jezera. IAS, F:47. III 342/1928

i trgovačke komore", *Kosta Janković* u jednom dopisu "Lloydy". " ...ponuda Mek Daniela toliko je povoljna da se uopšte potpuno odudara od svih ostalih ponuda, tako da je skoro sumnjiva ozbiljnost ovog velikog posla." 1366

Motorna kola tipa R

Prikolica

O broju putnika i kola tramvaja ilustraciju daje tabela:

godina	broj prevezenih putnika	broj kola-prikolica
1919.	924 085	15 - 9
1922.	1 518 708	15 - 8
1923.	2 225 104	15 - 8
1929.	1 518 389	18 - 5
1930.	1 441 047	16 - 16 ¹³⁶⁷

Dužina tramvajske mreže je 1930. godine iznosila 14 km, ukupna motorna snaga - 1174 KS, broj sedišta 316 u motornim kolima i 392 u prikolicama, dok je prihod bio - 2 997 933 a rashod 3 039 728 dinara.

¹³⁶⁶ IAS, F:235.29.600.1929.

¹³⁶⁷ Izveštaj o tramvaju , IAS,F:47. XXIII 6/1930

Preduzeće se žalilo da tramvajski saobraćaj ipak nije dovoljno rentabilan, na kolski kilometar dolazila su samo 2 putnika, a na pr. u Ljubljani 6.

Broj potrošača električne struje 1927. godine bio je 6 000 i oni su konzumirali 2 500 000 kw. Predviđeni napon od 100 volti je često padao do 83-85 v. kao što je to utvrdio gradski inž. Petrović. Tek od 1931. godine, kada se instalira i nov parni turbogenerator, prešlo se na napon od 220 V.

Mali potrošači su imali skuplju tarifu od velikih industrijskih. Grad, uz čitav niz industrijski i zanatskih korporacija i privatnih lica je nastavio da vodi sporove oko cene struje. Kao argumente su 1932. godine navodili da je cena uglja ali i radne snage za 35% manja nego u 1924. godini.

Sedište deoničkog društva je 1930. godine prebačeno u Beograd. Tada su Upravni odbor činili: *dr Milan Stojadinović*¹³⁶⁸ koji je 1929. godine izabran i za predsednika uprave društva, *dr Aca Petrović*, *Charles B. Mc Daniel Jr*, *Geoge Schellens*, *Robert Mc Clure*, *Aleksandar Magarašević*, *Miloš Čirić*. U Nadzornom odboru su bili *Miša Pavlović*, *Dušan Manojlović* i *Joca Pavlović*. Na mesto dotadašnjeg tehničkog direktora inženjera *Milana Manojlovića*¹³⁶⁹, koji je podneo ostavku, došao je *Ernest Vošinski (Woschinski)*.

Inž. Milan Manojlović

Centrala je 1930. godine dobila dugoročni zajam od 34 miliona dinara, i deo ustupila posestrinskim preduzećima u Vranjevu i Senti.

Švedski koncern "**Elektro Invest**" iz Štokholma preuzima većinski paket deonica januara 1931. godine.¹³⁷⁰ On će otpočeti sa modernizacijom centrale. Demontiraće se dve stare parne mašine i ostale prateće instalacije. To su bila 2 parna kotla marke "Steilrohr", izgrađena 1917. godine, od 13,5 atmosfera i 2 komada parnih kotlova marke "Bablock-Wilcox" izgrađeni 1911. godine, od 12,5 atmosfera. Parna turbina MAG, proizvedena u Pragu 1918, snage 1500 KS, "kuplovana" sa trofaznim generatorom "Kolbek" za 1320 Kwh os

¹³⁶⁸ Dr Milan Stojadinović (1888 - 1961) ministar finansija 1923. i 1934. godine, predsednik Ministarskog saveta (vlade) 1935-1939. i ministar inostranih poslova. Poznat kao finansijski stručnjak, profesor beogradskog univerziteta, ali i kao jedan od najbogatijih ljudi u zemlji. Probritanski i pronemački orijentisan. On je 1929. godine obavljao funkciju predsednika Robne i vrednosne berze u Beogradu. Bio je i direktor filijala britanskih koncerna "Yarrows" i "Marconi". Istupio je iz Upravnog odbora Električne željeznice i osvetljenja d.d. 1935. godine.

¹³⁶⁹ Milan Manojlović, inženjer, rođen 1876. u Ogulinu. Do 1927. godine je radio kao ovlašteni civilni građevinski inženjer. Bio je i direktor u Direkciji državnih železnica. Sa suprugom Klarom izgradio je 1925, vilu na Paliću. Pre izbijanja rata je bio u upravnom odboru firme "Novosadsko električno d.d.", gde 1940. daje ostavku.

¹³⁷⁰ Ovaj koncern je tako došao do kontrole (vlasništva) nad centralama u Zemunu, Pančevu, Vladimirovcu, Požarevcu, Svilajncu, Leskovcu, Skoplju, Tetovu, Senti, Novom Bečeju. Nav. delo, 1896-1971, Elektrovojvodina, st.103,104.

1520 obrtaja, 3100 v. Postaviće se turbogenerator švedske marke "Stal" od 2 800 KS, sa reakcionom turbinom i trofaznim sinhronizovanim generatorom, snage 1765 Kwh.

Obnovom starog ugovora, aprila 1933. godine, okončan je dugogodišnji spor Grada i ove firme. Subotica nije bila u mogućnosti da iskoristi pravo otkupa, jer je celokupni gradski prihod dostizao tek oko 20 miliona dinara¹³⁷¹ tako da cena od 50-60 miliona dinara, potrebna za otkup, nije mogla da se isplati bez zaduživanja. Ipak u novom ugovoru Grad se trudio da dobije što više beneficija, maksimirane su cene struje za određene grupe potrošača, kao i tramvajskih karata, održeni su rokovi za postavljanje podzemnih kabela, za osvetljenje 2000 gradskih javnih svetiljki obezbeđeno je 275 000 kw sati godišnje.¹³⁷²

Najveći pojedinačni potrošači električne energije 1934. godine su bili:

"Zorka a.d."	- 174 890 kwh	¹³⁷³
"Hartman i Conen d.d."	- 235 256	¹³⁷⁴
"Margit mlin d.d."	- 365 357	
"Direkcija državnih željeznica"	- 504 700	

Ukupna proizvodnja električne energije u 1935. godini je dostigla preko 5 miliona kW sati.

Pored železničke pruge Subotica - Palić, ovo preduzeće je izgradilo 1935. godine transformatorsku stanicu, za novi dalekovod od 35 kV prema Senti¹³⁷⁵, koji je 1936. i stavljen u pogon.

Broj putnika prevezenih tramvajem beležio je opadanje. U 1933. godini je iznosio samo 850 000.¹³⁷⁶ U Jugoslaviji je 1933. godine 9 gradova imalo tramvaje. Najveći broj putnika je zabeležen u Beogradu 42,5 miliona a najmanji upravo u Subotici.

Zvonimir Stilinović, inženjer¹³⁷⁷ je obavljao niz rukovodećih poslova u ovom preduzeću; od tehničkog direktora 1932. godine, generalnog direktora 1934 - 1941, do direktora objedinjenog elektro sistema "Severna Bačka" - 1960. godine.¹³⁷⁸

Članovi Upravnog odbora 1935. godine su bili: *Torsten Erikson, dr Milan Stojadinović, inž. Momčilo Petrović, inž. Sebastijan Tam, dr Aleksandar Magarašević*. Članovi Nadzornog odbora su bili: *Dušan Manojlović, Karlo Hedin, inž. Vasilije Veljković*.

¹³⁷¹ Najveće stavke u prihodu za 1933. godinu činile su gradske takse - 7 599 323 dinara, trošarina - 5 894 172, prihodi od gradskih imanja - 3 854 647. Ukupan prihod je bio 19 062 329 dinara

¹³⁷² IAS, V 5419/1936

¹³⁷³ "Zorka" je imala svoju centralu postavljenu još 1905, koja je 1911. proširena. Snaga generatora je bila 460 kW, napon jednosmerni 220 V.

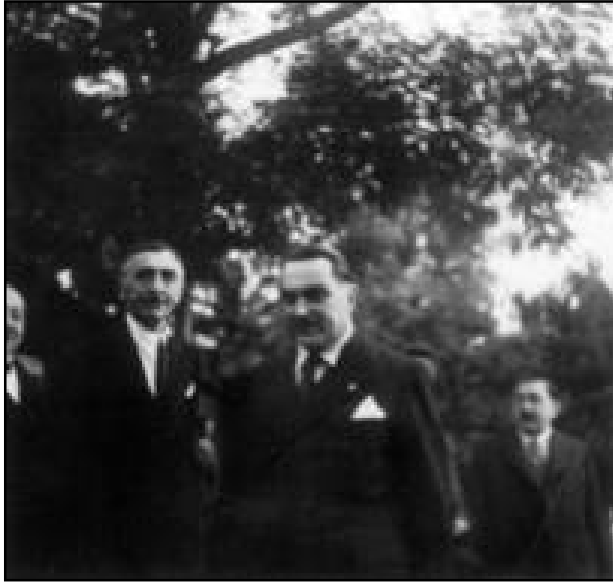
¹³⁷⁴ I ova firma je do tada imala svoju centralu.

¹³⁷⁵ IAS,F:47.12. 59 G.V. V 1733/1935

¹³⁷⁶ Mada je trasa za Palić bila dosta frekventna, i drugi načini prevoza, automobilski, autobuski, uzimali su sve više maha. Kupalište Palić je sve više gubilo sjaj i privlačnost koju je imalo na početku veka. Broj stanovnika Palića je 1935. iznosio 1701, od toga rimokatolika 1475, pravoslavnih 156, itd. IAS, F:47.Zapisnik 1935,st.416.

¹³⁷⁷ Njegova supruga Anka Stilinović, učiteljica po struci, bila je 1932. godine upraviteljica Doma Marija Vojnić Tošinice. Imali su sina Josipa rođenog 1901.

¹³⁷⁸ "1896-1971", nav. delo, st.393

Predsednik subotičke opštine Ivan Ivković Ivandekić i predsednik vlade Milan Stojadinović

Firma je imala u svome vlasništvu i električne centrale u Vranjevu i Novom Bečeju.¹³⁷⁹

Maja 1939. godine potrošeno je 984 000 kg uglja i proizvedeno 659 000 kvh struje. To je značilo da za 1 kv čas električne energije treba da se utroši 1,49, kg uglja. Gubitak na mreži je bio dosta velik i iznosio je 16,4% ili 108 217 kvh. Snabdevano je oko 14 000 potrošača. Maksimalni dnevni kapacitet isporuke je bio 60 000 kvh. Zaposlenih je tada bilo 153.¹³⁸⁰

U 1940. godini bilo je ukupno 96 zaposlenih: 25 elektro montera, 22 bravara, 18 radnika, 44 vozača i konduktera, te 12 učenika.

¹³⁷⁹ IAS,F:56.4.161/1933. Članarinu "Udruženja industrijalaca" plaćala je zajedno i za te dve centrale.

¹³⁸⁰ IAS, F:68, Nac. 477

**SUBOTIČKA ELEKTRIČNA
ŽELJEZNIČNA I OSVETLENJE D. D.**
Širokov radnja 400
P.O. Box 20, Subotica
POŠTANSKI KANTON 8 - TELEFON BRIGAD 20

In. 22/P. 1554

Subotica 7. oktobra 1940.
Broj lista 21.

Pr.
Upravljenju Industrijske
Kuća - 1000

U odgovoru na Vaš list br. 3273/1940, od 3.
oktobra o. g. dost nam je isporučiti Vam, da je u našim pra-
vima raspoložen i to:

1) Kvalifikovano stručno osoblje:

Elektro-montazni.....	25
Poslari: običnih.....	9
mašinskih.....	2
proizvodnih.....	11
namatači motora.....	1
stolarne.....	4
strojarske.....	2
kovarske.....	4
ložišne.....	4
radničke.....	2
šofere.....	1
vornike i konditere.....	43

2) Uposlenih učenika:

redovne škole.....	8
elektro-monterske škole.....	10

Stavlja juči Vam u prilogu na monja, antajano

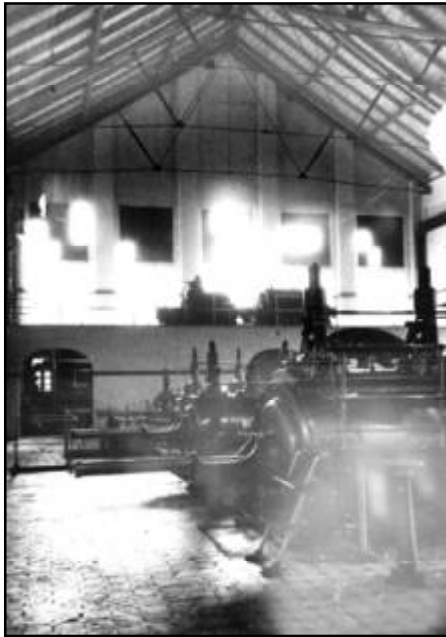
Subotička poštovna jara,
SUBOTIČKA ELEKTRIČNA
ŽELJEZNIČNA I OSVETLENJE
M. B. [signature]

Izveštaj o broju kvalifikovanih radnika u 1940. g.

I tokom rata nastavljeno je sa radom. Subotički partizanski odred sa Jovanom Mikić Spartakom na čelu pravi diverziju i 10.09.1844. godine diže u vazduh postrojenja mašinske kuće.

Posledice diverzije u električnoj centrali (mašinska kuća)

Popravljeni generatori u mašinskoj kući

Na dan 10.10.1944. godine (ulaska partizanskih snaga u grad) bilo je zaposleno 214 radnika. Postojala su sledeća odeljenja: mašinska kuća, za održavanje mreže, za opravku u gradu, saobraćajno odeljenje, inspeksijsko odeljenje, radionica za tramvajska kola, za održavanje tramvajske pruge, za nosače uglja i administracija. Od 26.10.1944. na mestu upravnika se nalazio inženjer *Mile Jeftić*, za vreme rata upravnik pančevačke i zemunske električne centrale.¹³⁸¹

Još marta 1945. kao vlasnik se javlja švedska kompanija "**Elektro invest**" sa zastupnikom *Henri Fogelstromom* (*Henry Fogelström*).

Zvonimir Stilinović aprila 1945. preuzima dužnost upravnika.

Juna 1946. izvršena je konfiskacija ovog preduzeća a 6. decembra iste godine i nacionalizacija. Nastaviće da radi pod imenom **Subotičko električno preduzeće**.

DRŽAVNA PREDUZEĆA

I država se javlja kao osnivač jednog preduzeća u Subotici:

"OBLASNA DIREKCIJA DRŽAVNIH ŽELJEZNICA"

Jedino, ali za celokupnu privredu i čitav život na ovom području izuzetno važno bilo je državno preduzeće locirano u Subotici - "**Oblasna direkcija državnih željeznica**".¹³⁸²

"Vojvodanska železnička mreža spada u delokrug Direkcije državnih željeznica u Subotici,...".¹³⁸³ Obuhvatala je 1928. godine 41 prugu normalnog koloseka, ukupne dužine 1863 km.

Direkcija u Subotici je imala opšte odeljenje, saobraćajno komercijalno, građevinsko, odeljenje za održavanje pruge, mašinsko odeljenje i štampariju. Pored toga postojala je inženjerska sekcija za održavanje pruge, telegrafska radionica, železnička radionica i

¹³⁸¹ IAS, F:68. Nac.477.

¹³⁸² Ovo preduzeće je nastalo podržavljenjem objekata i postrojenja predratne mađarske železničke direkcije.

¹³⁸³ Mirko Kosić, Privreda Vojvodine u 1929. godini, st. 172. U poglavlju - Železnička mreža, autor daje opširan pregled stanja železnice. Vidi i Avramović, nav. delo, 221-235.

železnička ložionica u okviru koje je od 1928. godine radila i električna centrala od 400 KS, kao i plinara, osnovana 1922. godine, u Majšanskim vinogradima, pored peštanske pruge, koja je imala kapacitet 600 m³ na dan i služila je za osvetljenje vozova. Monumentalni Objekat uprave Direkcije i štamparije nalazio se na Trgu Vojvode Putnika 2.¹³⁸⁴

Zgrada Direkcije drž. železnica (iz ZGM)

Ukupan broj zaposlenih u Direkciji je 1927. godine premašivao 10 000, od čega je u Subotici bilo zaposleno od 400 do 500 radnika. Većinom su bili iz drugih mesta u zemlji, ali i inostranstva, pošto je izvestan procenat Rusa izbeglica, nastanjenih u gradu, određenih kvalifikacija, nalazio zaposlenje upravo u ovoj firmi, zahvaljujući time što je stajala pod direktnom državnom upravom.¹³⁸⁵

Direktor subotičke Direkcije je 1927. godine bio *dr. Jako Borko*.

Od 1926. godine došlo je do pripajanja železničke radionice pod upravu Generalne Direkcije u Beogradu, pa će raditi kao Glavna železnička radionica. Tada se povećava i broj njenih radnika na 900 u 1930, odnosno do 1000 u 1932. godini. Bavila se opravkama lokomotiva i remontom putničkih i teretnih vagona. Ali već od polovine 1932. započinje smanjivanje obima poslova i preseljavanja pogona u druge radionice u zemlji, Kraljevo, Niš, Sarajevo.¹³⁸⁶

¹³⁸⁴ Zgrada direkcije je izgrađena 1911. godine. Projekti su sačuvani u predmetu IAS, F:275.22.2.

¹³⁸⁵ Šef odseka za vuču je bio Rus inž. Boris Mosunov. Vidi o tome: Tanja Petković, *Iz života ruske emigracije Subotici u međuratnom periodu (1919 - 1941)*, Ex Pannonia 1, st. 155-164.

¹³⁸⁶ Nav. delo, Bratstvo, st. 9

Radnici železničke radionice 1928. godine

Radnici železničke ložione (oko 1928.g.)

Subotička javnost i gradske vlasti burno su reagovala već i na same nagoveštaje preseljenja bilo koje državne, privredne ili prosvetne institucije iz Subotice. Tako je 1934. godine nastao Memorandum građanstva grada Subotice sa zahtevom da se Direkcija državnih železnica ne premešta. Memorandum je donet na konferenciji 24.10.1934. godine, gde su bili zastupljeni predstavnici svih privrednih i staleških udruženja, a pod predsedništvom tadašnjeg predsednika opštine inž. *Ivana Ivković Ivandekića*. U njemu su navedeni državni, nacionalni i privredni, ekonomsko finansijski, politički i socijalni razlozi za njen ostanak u gradu.¹³⁸⁷ I u narednim godinama, pisani su slični dokumenti i upućivani centralnim vlastima.

I pored toga, taj proces preseljavanja institucija je nastavljen, pa je tako preseljenje Direkcije i Glavne radionice mašinskog odeljenja u Beograd, koje su tada imale ukupno 700 radnika, izvršeno je 1939. godine. Do kraja 1940. ostala je telegrafska radionica koja tada ima 180 radnika, ali je u Suboticu je premeštena Kontrola prihoda državnih železnica.¹³⁸⁸

¹³⁸⁷ IAS, F:47. II 1133/1936

¹³⁸⁸ IAS, F:56392/1939

KÖZSÉGI ÉS ÁLLAMI ALAPÍTÁSÚ IPARI LÉTESÍTMÉNYEK

Maga a község is alapított néhány olyan gazdasági jellegű intézményt, mely közvetlenül irányítása alatt állt, és a város kommunális szükségleteit elégítette ki. Ilyenek, többek között, a **Városi Gázművek** (Gradska Plinara), a **Városi Vágóhid** (Gradska Klanica) és a **Városi Birtok** (Gradska ekonomija). A Városi Gázművek az utcai világítást biztosította, de a háztartások egy része is élvezte szolgáltatásait. A háború befejezése után a villanyáram bevezetésével, a közvilágítás megszervezésével a Gázművek csak minimális kapacitással dolgozik, működése így nem kifizetődő. A Városi Vágóhid 1891-ben alakult meg, azzal a céllal, hogy a polgárok megfelelő egészségügyi feltételek mellett és ellenőrzött körülmények között végezhesék a jószág levágását. Mivel nagyon kevés pénzt fektettek be a Vágóhid fenntartásába, a két háború közötti időszak végére meglehetősen rozoga állapotba került, bezárás előtt állt. A Paliuson található Birtok mintagazdaságként kezdte meg működését, gabonaféléket termesztett, szőlőültetvényei voltak, jószágtenyésztéssel foglalkozott, termékei a városi hivatalnokok és a városi intézmények ellátását célozták. A **Szabadkai Villamos Vasút Rt.**, a háború után „**Subotička električna železnica d.d.**” vállalat a várossal kötött szerződés értelmében a villamosközlekedés kizárólagos lebonyolítója, ezen kívül ellátta a várost árammal is. E vállalat tevékenységére az előrehaladás volt jellemző, elősegítette a városi közlekedés fejlődését, biztosította a háztartások és üzemek áramellátását. A Szabadkán található egyetlen állami vállalat az **Állami Vasutak Körzeti Irodája** (Oblasna direkcija državnih željeznica) volt, mely a város, és Szabadka közvetlen környékének gazdasága szempontjából is igen jelentős volt.

STÄDTISCHE UND STAATSINDUSTRIE

Die Stadt hat mehrere Betriebe von kommunaler Bedeutung und unter direkter städtischen Zuständigkeit gegründet. Das sind: das Stadtgaswerk, der Stadtschlachthof und der Stadtwirtschaftshof. Seit seiner Gründung im Jahre 1891. hat das Gaswerk in erster Linie Gas zur Beleuchtung der Stadt geliefert. Später durch die Stromeinführung wird Gas immer weniger benötigt, so dass das Gaswerk allmählich durch minimale Kapazität unrentabel wurde. Die Gründung des Schlachthofes ermöglichte Hygiene und Kontrolle beim Schlachten. Wegen seiner mangelnder Instandhaltung wurde er zu Ende dieser Periode ziemlich ruiniert, so dass man sein Abschliessen erwägte. Der Wirtschaftshof am Palić diente als Vorbild in der Benutzung moderner agro-technischen Techniken wie auf dem Gebiete des Getreide- und Weinbaues, als auch auf dem Gebiete der Viehzucht, hatte aber auch die Aufgabe, die Verwaltung und andere Institutionen der Stadt mit seinen Produkten zu versorgen. Die Aktiengesellschaft der elektrischen Eisenbahn "**Szabadkai villamos vasút r.t.**" (nach dem Krieg "**Subotička električna željeznica**") hat durch Vertrag mit der Stadtverwaltung den Strassenverkehr und die Stromversorgung monopolisiert, sie dagegen brachte den Geist des Fortschrittes ein, lieferte Haushaltsstrom und Wirtschaftsstrom. Von ausserordentlicher Bedeutung war der Staatsbetrieb "**Oblasna direkcija državnih željeznica**" (Regionale Direktion der Staatseisenbahn).

OSTALE INDUSTRIJE

"JUGODROG"

*Mr.ph. Alfred Blum*¹³⁸⁹ je držao apoteku "**Kod zlatnog krsta**" (Štrosmajerova 11) i Hemijsko farmaceutski laboratorij, firmu pod nazivom "**Jugodrog**" u kome se bavio preradom lekovitog bilja. U registru (Ce VII) je kao delatnost navedeno: proizvodnja i prodaja hemijskih, tehničkih i kozmetičkih proizvoda i izvoz lekovitog bilja.

Tu vrstu proizvoda, lekovito bilje, lipov cvet, borovice (smrekinje) i drugo i preradavine od njega je i izvezio.¹³⁹⁰

Godišnji promet je 1928. godine iznosio oko 3 000 000 dinara. U sezoni skupljanja, zapošljava do 50 radnika a zimi do 30. Robu su prodavali i preko trgovačkih putnika.¹³⁹¹

Mr ph Bela Verteši (Vertesi Béla)

Firma "**Jugodrog**" je na Međunarodnoj izložbi u Barseloni 1929. godine dobila nagradu - Grand prix.

U godinama pred rat, bavila se i proizvodnjom surogata cimeta.¹³⁹²

Blum je imao i 15 jutara zemlje, zgradu sa pogonom u okviru kojeg je radila i laboratorija i sušioa za biljke.¹³⁹³ Pored obrade sopstvene zemlje, uzimao je i gradsku zemlju pod zakup i na tim parcelama gajio lekovito bilje.¹³⁹⁴

"AMPULA"

*Adela Herman r. Kunec (Kunetz)*¹³⁹⁵ je od 1934. godine ubeležena kao vlasnica firme "**Ampula, industrija staklenih roba**". Nalazila se u Manojlovićevoj ulici 3.

¹³⁸⁹ Dr Alfred Blum je rođen 1893. godine u Brodu na Savi, od oca Vilmoša i majke Lang Terezije. Studirao je farmaciju u Budimpešti, Zagrebu i Beču. U Suboticu se njegova porodica doselila 1911. godine. IAS,F:176.15. Za vreme rata na ruskom frontu kao zastavnik. Sa ženom Irenom Pik imao je sinove Aleksandra i Ivana i kćerku Irenu. Objavljivao je stručne članke. Bio je angažovan i u javnom a životu kao potpredsednik subotičkog Udruženja jugoslovena Mojsijeve vere. U gradu se nalazio i njegov imenjaka, lekar dr Blum Alfred r. 1864. otac?

¹³⁹⁰ U Čehoslovačku je 1928. godine izvezao 830 kg "jetrenice" (herba marubi) IAS.235.32.297. Izvezio je 1932. godine i u Nemačku

¹³⁹¹ U 1929. godini to su bili Grgur Matijević (r.1893, Gračac) i Arpad Lebl (Löbl) (r.1895, Novi Bečej) IAS, F:235.28.129,141/1929

¹³⁹² IAS, F:47.1267. II 128/1941

¹³⁹³ IAS, F:43.111

¹³⁹⁴ Irena Blum (njegova supruga) uzimala je pod zakup, gradske zemlje na tzv. "Zečijem ravnu", pored Čordaškog puta.

(Nazorova). Proizvodila je toplomere, termometre, staklene špriceve i sitnu staklenu robu za laboratorije. "S obzirom da je kod nas uopšte malo ovakvih tvornica, ova tvornica radi neprekidno." 1396

Pogon su obezbeđivali elektromotori, snage od 3 KS, koji su pokretali mašine za brušenje, sečenje i oštrenje, kao i kompresor. Radila je sa manjim brojem radnika, od 5 do 10. 1397 Kao poslovođa je od samog početka rada firme bio zaposlen stranac, čehoslovački državljanin *Josip Kocanda*, staklarski tehničar. Uvozila je staklene cevi iz Nemačke.

U evidencijama KBU je vođena kao industrijska radnja. Vlasnica je 1939. godine pokušavala da se radnja preregistruje kao zanatska. Sresko načelstvo je svojom odlukom to i učinilo, ali nadzorna vlast, KBU, poništava takvo rešenje. 1398

Radila je i u ratnom periodu, kada se bavila popravkama sanitetskog pribora - špriceva itd. Adelin suprug, koji je od kraj tridesetih godina, zbog ženine bolsti vodio posao, Matija Herman je kao Jevrej deportovan krajem 1943. godine, ali je uspeo da preživi, i nakon rata se vraća u Suboticu. Kao i gotovo svi privrednici, biva osuđen zbog saradnje na privrednom planu sa okupatorom, a imovina mu pada pod udar konfiskacije. 1399

Nakon II sv.rata, *Adela Herman* sa suprugom dobija vizu i iseljava se u Palestinu (Izrael), i kao stranom državljaninu imovina joj podleže nacionalizaciji. 1400

BIOSKOPI

Prve bioskopske predstave održane su u Subotici 1897. godine u sali hotela "Pest". Organizovali su ih putujući bioskopi, koje su držali stranci. *Andrija Zlinski* je imao čast da prvi subotičane upozna sa novom vrstom zabave. Od tada su takve trupe navraćale u grad. 1401

Prvi stalni bioskop, doduše pod šatrom, otvorio je 1908. *Marjan Tumbas*, u parku pored železničke stanice. 1402

Poseban značaj imaće za Suboticu imaće *Aleksandar Lifka*. 1403 Od 1911. godine drži u Subotici objekat (današnja "**Lifka**", nekada hotel "Hungarija") u kojem se bavio

1395 Adela Herman (Subotica 1895-?), supruga Matije Hermana (Baja 1890-?).

1396 Šematizam industrije Dunavske Banovine, st. 100.

1397 IAS, F:57.92/1940

1398 IAS, F:57.92/1940

1399 IAS, F:86. K182/1946. Presuda ga tereti da je sanitetski pribor prodavao namačkoj i mađarskoj vojsci.

1400 Pored pogona, nacionalizovana joj je i kuća na Paliću, Oreškovićeveva 3. IAS, F:68, XVI 476/1950

1401 Novosadska "Uranija" gostovala je 1902. *Janoš Čala*, Počeci kinematografskih delatnosti na teritoriji Vojvodine (1896 - 1918), diplomski rad, Beograd 1981, st. 41.

1402 Čala, nav. delo, st. 117. Na tom mestu želeo je 1912. da izgradi svoj bioskop i Ferenc Fenjveš. Do 1913. Subotica je imala 3 stalna bioskopa.

1403 Aleksandar Lifka (Brašov (Rumunija) 1880 - Subotica 1952). Porodica mu potiče iz mesta Lužec, nedaleko od Praga. Bio je najmlađi sin putujućih umetnika koji su se bavili držanjem pokretnog muzeja. tako je i Aleksandar rođen na jednom putu. Imao je još 2 brata i sestru. Nakon osnovne škole, srednje obrazovanje stiće u Beču. Važi za jednog od pionira kinematografije na ovim prostorima. Pored prikazivanja filmova, bavio se i snimanjem. vidi: *Janoš Čala*, Počeci kinematografskih delatnosti na teritoriji Vojvodine (1896 - 1918), diplomski rad, Beograd 1981. Postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva pokrenuo je tek 1939. godine kada stiće zavičajnost u Subotici, što je bio preduslov za državljanstvo. Supruga mu je bila Eržebet Bek (Đer 1895-?), sa kojom se venčao 1920. Sa njenim mužem Mirkom Bek, Aleksandar je 1937. godine bio ortak u trgovini drvima. IAS, F:47.1265/1937. Bio je član masonske lože "Alkotás" (od 1921. "Stvaranje") u Subotici.

bioskopskom delatnošću. Sa bratom *Rudolfom* i majkom *Ernestinom* (r. *Tihai*), je 1920. dobio dozvolu za prikazivanje filmova i u KSHS.

Aleksandar Lifka

Ernestina Lifka

"KORZO MOZI R.T." (Korzo bioskop d.d.)

"**Korzo Mozi r.t.**" (Korzo bioskop d.d.) je registrovan marta 1917. godine (Ct VII st. 110-112) Kao vlasnici 195 od 200 emitovanih akcija (nominalne vrednosti 300 kruna) ubeleženi su *dr Ferenc Fenjveš* (*Fenyves*) i *Henrik Braun* i pored njih *dr Emil Havaš* (*Havas*) advokat ali i književnik¹⁴⁰⁴, *dr Elemer Kalmar*, advokat i *dr Vladislav Nej* (*Ney Laszlo*), lekar¹⁴⁰⁵. Već novembra iste godine pristupilo se povišenju osnovne glavnice sa dotadašnjih 60 000 na 180 000 kruna.

Ta firma je već na početku svog rada, te 1917. godine, iznajmila prostorije u Gradskoj kući. To je bila nakadašnja radnja "Tausig" (u prizemlju, na uglu prema Štrosmajerovoj ulici.)¹⁴⁰⁶ Ugovor o tome su potpisali *dr Karolj Biro* (*Biró Károly*) gradonačelnik u ime zakupcodavca i *dr Fenjveš* i *Henrik Braun*, kao zakupci. On je glasio na 12 godina i predviđao je isplatu 92 000 kruna kirije Gradu u tom periodu. Pored toga, "**Korzo**" je već krajem 1917. i u 1918. godini održavao predstave i u sali hotela "**Pest**" (današnje Pozorište).¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰⁴ Dr Emil Havas (Hönig Mano) (Bačka Topola 1884 - Aušvic 1944). Rođen je u jevrejskoj porodici, od oca Hönig Žigmunda, mlinara (Apatin 1852- Bačka Topola 1915) i majke Kon Neti, i dobio je ime Mano. Godinu dana po doseljenju u Suboticu, 1906. godine, izvršio je promenu imena. IAS, F:47. II 3581/1933. Bio je član budimpeštanskog PEN kluba. I njegova supruga Paula Kraus (r.1869) stradala je (1944) u logoru Aušvic. Dr Havaš je 1929. odlikovan ordenom Sv. Save IV reda.

¹⁴⁰⁵ Dr Vladislav Nej, lekar po profesiji, Jevrej po nacionalnosti, je rođen 18.2.1882. godine u Šiofoku (Mađarska) i 1924. opcijom stiče državljanstvo Kraljevine SHS. IAS, F:47. II 2572/1935

¹⁴⁰⁶ IAS, F:47.1201, III 16/1919

¹⁴⁰⁷ IAS, F:2.253/1918

Dr Karolj Biro (Bíró Károly)

Firma je u novoj državi stavljena pod sekvestar, koji je trajao sve do 1924. godine. Skupština društva smatrala da je bilo nepravilnosti u tom periodu, pa je vodila sudski postupak zbog toga, sve do 1930. godine.

Nakon 1918. godine, pošto su vlasnici bioskopa, da bi izbegli probleme sa nestašicom struje, koja je tada vladala, izgradili u dvorištu zgrade posebnu kućicu za benzinski motor, kojim su obezbeđivali napajanje strujom, ali sve to bez odgovarajuće dozvole, Grad je zbog toga pretio pokretanjem sudskog postupka za raskid ugovora.¹⁴⁰⁸ No, ipak je stvar izgledana; zakupac je pristao da plaća 24 000 umesto 8000 k. godišnje zakupnine, i dobio dozvolu da koristi benzinski motor u slučaju nestanka struje.¹⁴⁰⁹

Početak 1920. godine u gradu vlada epidemija španske groznice.¹⁴¹⁰ Bioskop ipak moli od gradskih vlasti dozvolu za održavanje predstava uz obrazloženje "...jer će time naša slovenska svest, jezik i kultura među narodom da se većma rasprostire".¹⁴¹¹

Bioskop je 13.5.1920. godine bio meta jednog napada, kako su vlasnici tvrdili - sa političko nacionalnom pozadinom. Među organizatorima i učesnicima napada bili su *Jovan Milošev* i *Danča Aradski*, u službi redarstva.¹⁴¹² Tada je "rulja od 20 lica"¹⁴¹³ uništavala inventar bioskopa **Korzo**. Prepljena je šteta od 20 000 kruna. Vlasnici su se žalili na Gradsku i Tajnu policiju (Društvo je plaćalo redara koji je dežurao na predstavama), koja nije ništa učinila da taj napad spreči. "Tekuće godine 13. maja izvela su nepoznata lica u jednoj rulji navalu protiv pozorišta "**Bioskop Korzo**", gde su počinili rušenja i uništavanje raznog nameštaja ovog poduzeća." novodi firma u svom dopisu Senatu. Pošto su prostorije su bile uzete pod zakup, time se od gradskih vlasti zahtevalo da one isplate popravke. Pisali su i Ministarstvu unutrašnjih dela, tražeći da se krivci pronadu i kazne, te da se šteta nadoknadi. U tom dopisu pišu da su oni prvi koji su počeli "...u interesu jugoslovenske kulture uz vekike žrtve i tehničke poteškoće nabavljati filmove sa natpisima jugoslovenskim." Kao direktor

¹⁴⁰⁸ isto

¹⁴⁰⁹ IAS, F:47.1201, III 205/1919

¹⁴¹⁰ Španska groznica (gripa) se javila početkom februara 1920. godine. Škole, kao i bioskop bili su zatvoreni od 11. do 26. februara. Prijavljeni broj obolelih je iznosio 733, mada ih je bilo znatno više koji se nisu obraćali lekarima, a od posledica tog obolenja je umrlo 47 osoba. Izveštaj gradskog fizikata. IAS, F:47.1201. I 13/1920

¹⁴¹¹ IAS, F:47.1426. 68/1920

¹⁴¹² IAS, F:47. XX 574/11920

¹⁴¹³ isto

društva tada je potpisan advokat *Franjo Malagurski*. Ipak, "**Korzo**" nije uspeo da naplati štetu.¹⁴¹⁴

Da je ova firma vodila oštru borbu na subotičkom tržištu, sa konkurentima, svedoči i podatak da je polovinom 1920. godine, zatražila od Senata, preko svog pravnog zstupnika *Franje Malagurskog*, "pravo isključivosti" na prikazivanje filmova u Gradu, ali joj povodom toga nije udovoljeno.¹⁴¹⁵

Od poslovanju u 1921. godini daje ilustraciju i molba za smanjenje kirije koju "**Korzo**" piše Senatu. Iz nje se može zaključiti da je opadalo interesovanje publike, time i prihodi, a rasli troškovi režije, plata i iznajmljivanja filmova.¹⁴¹⁶ Sigurno je da je i investicija - kupovina bioskopa "**Lifka**" (Trg Ćirila i Metodija 19. Od 1925. tamo se uređuje i letnja pozornica.), koja je obavljena marta 1921. godine, za cenu od 750 000 kruna, doprinela slabijem materijalnom stanju firme.

Bioskop Lifka, 1930.g.

Međutim, borba za smanjenje poreza, zauzimala je jedno od centralnih mesta u finansijskom poslovanju bioskopa. Novembra 1920, štrajkovali su bioskopi u zemlji, upravo zbog visokog, 55% bruto poreza. Tada su uspeali da iznude sniženje državnog poreza sa 30% na 10%, kao i gradskog sa 25% na 10%. Ipak sume poreza koje je plaćao "**Korzo**" bile su znatne. Porez na ulaznice "**Korzo**" bioskopa, 1922/23 iznosio je 422 578, a u narednoj godini izdaci za poreze dostigli su sumu od 820 000 dinara.

Od 1922. godine, glavnica je izražena u dinarima i iznosila je 85 000 dinara, podeljenih u 1 100 komada akcija. Ime "**Korzo bioskop d.d.**", zvanično se javlja tek od 1924. godine. Ali promene u vlasničkoj strukturi od 1921, kada u Upravni odbor ulaze *Antun Bešlić, dr Mirko Ivković Ivandekić* i *Ivan Ivković Ivandekić*, svedoče o pokušajima da se firma prilagodi novim odnosima u društvu. Sa izmenama osnovnih pravila 1931. godine, društvo je preuzelo od *Henrika Brauna* i *Ferenca Fenjveša* dozvolu za održavanje bioskopskih predstava kao i pravo zakupa lokala u Gradskoj kući. Tada se u Upravnom odboru javljaju: *Mirko Jakobčić*, kao najveći akcionar sa 661 akcijom, *Aleksandar Lifka, dr Miloš Pavlović, Gustika Fister*. Po izveštaju banke 1930. godine, 95% akcija je u rukama porodice *Jakobčić*.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁴ IAS, F:47. XX 574/1920

¹⁴¹⁵ IAS, F:47.1.Zapisnik 196. P.S.

¹⁴¹⁶ IAS,F:47.1201. III 205/1919

¹⁴¹⁷ *Mirko (Imre) Jakobčić* (1877-?), supruga mu je bila Paula Štagelšmit (Stagelschmidt). Vršio je funkcije direktora i predsednika Upravnog odbora "Opšte kreditne banke d.d.". Adresa stana mu je bila Trg Ćirila i Metoda 19 (u toj zgradi bio je i bioskop Lifka). Imao je dva sina, *Mirka* i *Đenu* (Eugen) (Subotica 1898-?). IAS, F:57. 2359/1939. Eugen, za koga iz uverenja za državljanstvo, saznajemo da je bio visok 182, plavih očiju i kose, sa stanom - Zagrebačka 22, bavio se mačevanjem. Pored drugih uspeha bio je učesnik berlinske Olimpijade.

Dr Mirko Ivković Ivandekić

Inž. Ivan Ivković Ivandekić

U tom periodu poslovanja firma je beležila gubitke. Zbog toga, pošto je za poslovnu 1933, iskazan gubitak od 253 698 dinara, Glavna skupština decembra 1934. godine, izriče likvidaciju.

Pored gorenavedenog bioskopa u registrima se nalaze i sledeće firme koje su se imale upisanu bioskopsku delatnost:

"Edison kino", vlasnika Stipana Buljovčića. On je u prvoj polovini 1919. godine dobio pravo da u iznajmljenim prostorijama hotela "Pest" priređuje bioskopske predstave. Već juna te godine ugovor o iznajmljivanju je raskinut.¹⁴¹⁸

"Jugoslovensko filmsko d.d." koje je osnovano 1921. godine, a kao poslovođa je naveden *Aleksandar Lifka*

"Orient film d.d.", filijala centrale je u Zagrebu. Društvo u Subotici je osnovano 1.9.1922. godine. Kao cilj društva je navedeno: kupovanje, prodavanje uređaja za kino i tehničke robe, uređivanje i opremanje kina. (Čt VIII 244) Osnivački kapital je iznosio 100 000 dinara. U Upravni odbor su izabrani *Aleksandar Lifka*, *Eržika Bek* i *Nikola Ognjanov*. "Naša firma je jedan zavod za posuđivanje filmova, koja filmove uopšte ne kupuje, nego iste samo preuzima u komisijon u svrhu posuđivanja istih za bioskope na teritoriji bivše Vojvodine." pisali u žalbi na trošarinu 1930. godine.¹⁴¹⁹

"Ameriken film Co.Ltd, Zagreb", filijala Subotica. Poslovođa je 1923. godine bio *Aleksandar Lifka*.

"Narodni bioskop" koji je sa radom otpočeo 26.11.1925. godine. Vlasnik je 1938. godine bio *Aleksandar Lovašev*.¹⁴²⁰

"Gradski bioskop" je bio smešten u zgradi Pozorišta. U 1935. godini zakupac je *Dragutin Ristić*. (Od 1.9.1935. - 1.9.1936. zakup je bio 225 000 dinara) Nakon njega se javlja *Reže Erdeš (Erdős Rezső)*, kao predstavnik firme **"Philips, jugoslovensko trgovačko**

A gde je tu Vilim Jakobčić?

¹⁴¹⁸ IAS, F:47. XV 56/1919

¹⁴¹⁹ IAS, F:235.30.78/1930

¹⁴²⁰ IAS, F:57.8377/1938

a.d.". Zakupac je u tom periodu instalirao nove uređaje sa ton aparaturom. U 1940. godini zakupac je *Milorad Trišić*, a direktor *Stevan Bodrić*.

"Avala" je firma koju je registrovala Lazarek Eleonora.

"Meteor d.d. za filmsku industriju, Zagreb" sa filijalom u Subotici. Ovo preduzeće je preko leta iznajmljivalo i veliku dvoranu u objektu "Kursalona" na Paliću i u njoj održavalo bioskopske predstave.

"Modern film. zavod za pozajmljivanje filmova", vlasnika *Dragutina Ivanovića*.¹⁴²¹

U Grad su još do kraja dvadesetih godina dolazili i "putujući biskopi" koji su održavali bioskopske predstave pod šatrama.

OSIGURAVAJUĆI ZAVODU, AGENTURE, ŠPEDICIJE

U Subotici je radilo nekoliko osiguravajućih zavoda, 15 u 1927. godini, a 10 u 1930. godini.¹⁴²²

Kao carinski posrednici radili su *Mijo Demark*, *Božidar Nikolić*, *Žarko Vakanjac*, *Franjo Kupusarević*, *Stojanović Vladimir*.

Međunarodne špedicije su bile: "Schenker & Co", "Caro i Jelinek", "Transport d.d."¹⁴²³, "Blum i Poper", "Colagencija", međunarodno otpremništvo "Slavia", vlasnika *Valtera Hirša (Walter Hirsch)*, "Jugostranspot".

PRIZNOSTIŠTVO GRADSKA POLICIJE
SUBOTICA

Izveštaj
Uprave društva Transport d.d. iz
Subotice

u stvari prijave akcionera.

Čest nam je izvestiti da je na glavnoj skupštini za godinu
1933., koja je bila održana 2. jula 1933. bilo deponovano akcije kako
sledi:

Iz i prezime akcionera,	Stalno boravište,	Državljanstvo,	Broj
Bröder Lipot mladi	Subotice	Jugoslavensko	700
Mikloš Svetozar	Skoplje	"	200
Bröder Nikola	Subotice	"	500
Vajs Dezider	Kvri Sad	"	200
Merkler Josip	Biš	"	200
Bröder Lipot stari.	Subotice	"	100
Gutman Mirko	Subotice	"	100

S poštovanjem
"TRANSPORT"
MIRKO GUTMAN

¹⁴²¹ I ova firma je imala planove da prikazuje filmove i na Paliću. "Ceneći visoki značaj Palića, nameran sam da svakog praznika ili svečanosti priređujem na samom jezeru besplatne bioskopske predstave, Venecijanske večeri kao i velike vatromete tako da Palić bude zaista jedno svetsko kupalište a ne mesto za šibere i lako avanturisanje" pisao je 1925. godine u svojoj molbi njen vlasnik, ali mu tom prilikom to nije udovoljeno.

¹⁴²² Neka od njih su "Rosija - Fonsiere", "Sava", "Dunav", "Croatia", "Adria". IAS, F:235.685/1930

¹⁴²³ Akcionari 1933. godine su bili: Lipot Breder (Bröder) st., njegovi sinovi, braća Lipot (Pivnice 1885 - 1945) i Nikola (Miklos) Breder (Bröder) ml (Subotica 1889 - 1945). (Breder Jakab Vinkovci 1871.) Svetozar Diklić iz Skoplja, Dezider Vajs, Mirko Gutman, Robart Makso, Merkler Karlo

Spisak akcionara firme Transport d.d., 1933.g.

Kao lokalni prevoznici javljaju se "**Halbor & Co.**", "**Bano i Bröder**"¹⁴²⁴, "**Transport**"¹⁴²⁵ i firma "**Kraus Geza**".

¹⁴²⁴ Ta špedicija je postojala do 1922. Izgradila je sebi magazin 1920. godine. IAS,F:47, III 43/1920. Članovi firme su bili Sigmund Bano (Bánó). Leopold i Nikola Breder. Špedicija Breder nalazila se na Daničićevom putu 9.

¹⁴²⁵ Vlasnik "Transporta" je bio Karlo Bajnhauer (Beinhauer K'roly) (1888-1944) zet Josipa Rufa, oženjen njegovom kćerkom Ružicom (1898-1944).

- 2 -

III. SPISAK POMOĆNIH TRGOVAČKIH PREDUZEĆA :

1./ CARINSKI POSREDNICI :

Demark Mijo,
Nikolić Božidar
Vakanjac Žarko
Kupusarević Franjo
Stojanović Vladimir ./svi u Subotici/.

2./ a. Međunarodne špedic. radnje :

Schenker & Co. kao i ;
Interkontinental S.W. Hofmann
"Transport" d.d. Carr i Jellenak
Halbror & Co. Kr. Petra Park
Rotbart Makso Blum, Pogyse " "
Merkler Karlo "Slavia" Cara brisana
"Jugotransit" "
"Colagenacija" /" sve u Subotici /

b. Lokalne špediterske radnje :

Halbror & Co.
"Transport"
Beinhauer Karlo
Kraus Gosa ./svi u Subotici /

3./ Oglasni i reklamni zavodi :

"PALLAS" reklamne poduzeće, Subotica .
"RADIRKLAN" Jugoslavija " . "
"INTERREKLAM" podružnica Subotica / sedište Zagreb/

oooooooooooooooooooo

Nikola Breder (Bröder) Spisak carinskih posrednika, špediterskih radnji, reklamnih zavoda, 1930.g.
Špedicija "Halborh & Co." je osnovana 1924. a obustavljena 1929. godine, kada je Halbror započeo sa sopstvenom firmom pod imenom "Halbrohr Špedicija". "Halborh & Co." je bila u vlasništvu Nikole Halbora¹⁴²⁶ i Makse Rotbarta. Od nekretnina su posedovali magacine, štale i autogaražu, Paralelni (Mikićev put 16), Generala Drapšina 4, i radionicu u ulici Save Tekelije. U 1925. godini su radili sa 4 kamiona i 5 pari konja.¹⁴²⁷

¹⁴²⁶ Nikola Halbror je bio od 1934, sekretar "Udruženja jugoslovena Mojsijeve vere".

¹⁴²⁷ IAS, F:43.122

I to preduzeće je 1948. godine bilo nacionalizovano.¹⁴²⁸

Godine 1938. u Subotici je bilo 30 agenturnih i špediterskih radnji.¹⁴²⁹

Memorandum firme, 1935. g.

Firma "**Tarif d.d.**" se bavila posredničkim poslovima. Osnovani su je 1921. godine "**Gradanska banka d.d.**" i **Direkcija državnih železnica**, kao deoničko društvo sa ciljem da reguliše odnose između železnice i poslovnog sveta. Tako je "**Tarif**" imao za cilj da se bavi revizijom tovarnih listova, regulisanjem železničkih šteta, oglašavanjem i posredovanjem, izdavanjem putnih karata. Kapital je iznosio 1 000 000 dinara u 100 akcija. Sledeće ličnosti su bile osnivači: *Aleksandar Rajčić*, kao zastupnik "**Gradanske banke**" sa većinskim paketom od 52 deonice, *Cvetko Manojlović*¹⁴³⁰, *dr Joca Milekić*¹⁴³¹, *Milan Manojlović*, *Samuilo Nad*¹⁴³², *dr Aron Sekelj*, *Lazar Stipić*, *Đura Pendžić* i *Rude Štagljar*. Firma je likvidirana 1927. godine.

Memorandum firme, 1928. g.

"**Trgovačko prometno d.d.**" Zagreb, filijala u Subotici. (Ct VIII, st 158)
Osnovano je 1921. kada su preuzeli 35 godina staru firmu *Žige Dajča*¹⁴³³. Osnivači, akcionari su bili: *dr Julije Vojnić Tunžić* iz Subotice, u ime "**Eskontne banke za Vojvodinu**", *Mirko Lederer* iz Zagreba, direktor centrale te banke u Zagrebu, *Edmund Lederer* iz Subotice, *Leo Vajs (Weiss)* iz Zagreba, direktor "**Trgoprometa**" iz istog grada.

Na skupštini akcionara 1933. godine akcije su položili:

<i>dr Julije Vojnić</i>	- 3 000 kom.
Levi Franjo	- 1 500
Samuilo Kertes	- 1 500
Edmund Lederer	- 1 000

¹⁴²⁸ IAS, F:68, Nac. 135

¹⁴²⁹ IAS, F:57.4525/1938

¹⁴³⁰ Cvetko Manojlović (1869-1939), od oca Đure i mati Milinke Radnić, pijanista i muzički pedagog, dugogodišnji direktor gradske Muzičke škole. Supruga mu je bila Ida Mikloš. IAS, F:47. VII 8368/1940. (pregled službovanja povodom penzije)

¹⁴³¹ Dr Jovan Joca Milekić, advokat. (1899- Subotica 1978)

¹⁴³² Samuilo Nad, direktor banke?, (Čokna (Csökna) 1872-?)

¹⁴³³ Žiga Dajč, (1856-1923)

Pera Krmpotić	- 1 000
dr Miloš Rafajlović	- 1 000
Vladimir Stefanović	- 500
dr Geza Levi	- 500

Bavila se posredovanjem i izvozom, pretežno u Čehoslovačku, Švajcarsku, Italiju i Nemačku. Imali su 2 magazina u gradu. Direktor 1930. godine je bio *Franjo Levi (Löwy Ferenc (Franz))*¹⁴³⁴ U 1938. godini je ubeležen prestanak rada.¹⁴³⁵

RASADNIK

Vladislav Hiršl (Hirsl László), diplomirani vrtlar¹⁴³⁶ držao je rasadnik pored Paličkog puta, od 1933. godine. Kao suvlasnik se 1939. godine javlja i *Vilim Konen Jakobčić*.¹⁴³⁷ Zauzimao je površinu od 13 k.j. i proizvodio je većinom lozni rasad, a nešto manje voćne sadnice.¹⁴³⁸

Krajem te godine, kada dolazi do prestanka rada i gašenja firme kao jedini vlasnik se javlja *Vilim Konen*.¹⁴³⁹

Tokom 1934. osnovan je na Paliću, na zamljištu od 22. k.j. dobivenom od Grada, i **Banovinski rasadnik**.¹⁴⁴⁰

U Kraljevom bregu (Bački vinogradi danas) imali su voćni i lozni rasadnik i supružnici Lifka, Aleksandar i Eržebet.¹⁴⁴¹

BANKE I DRUGI NOVČANI ZAVODI

Pored novčanih zavoda osnovanih pre rata, u Subotici se posle 1918. godine javlja nekoliko novih. Oblici u kojima se postojali su bili: banke i štedionice. Nekima je sedište bila Subotica, dok drugi rade kao filijale matičnih firmi, na pr. Narodne banke KSHS, ili drugih velikih banaka. Jedna od karakteristika bankarstva u Vojvodini međuratnog razdoblja, pa tako i ovde, je da su to bili, u stvari, po kapitalu mali, sitni provincijski zavodi.

Još 1868. godine, osnovana je kao prva novčano kreditna firma, - "**Štedionica i Pučka Banka**". Do 1891. kada je započela sa radom filijala "**Austro- Ugarske banke**", osnovane su još 3 banke.¹⁴⁴²

U 1923. godini bilo je 14 banki¹⁴⁴³, 1927. godine bilo 13 banaka i 10 bankarskih radnji.¹⁴⁴⁴

¹⁴³⁴ IAS, F:43.125/1930. Franja Levi (1866-Štrahof 1944) je bio mason. Nenezić, st. ?, kao i dr Geza Levi, lekar (njegov sin?).

¹⁴³⁵ IAS, F:57.6461/1938

¹⁴³⁶ Vladislav Hiršl (Hirsch László), (1894 - Aušvic 1944), diplomirani baštovan, odlikovan je za unapređenje poljoprivrede. IAS,F:57.1807//1937. Supruga mu je, do razvoda 1937, bila Marga Ingus iz poznate zemljoposedičke vinogradarske porodice. Fotog grozd K 86/1947

¹⁴³⁷ IAS, F:57.57.2262/1939

¹⁴³⁸ IAS, F:47. III 3714/1934. Zapisnik o pregledu rasadnika, sa naznačenima količinama I vrstama - 29, loznih kalemova.

¹⁴³⁹ IAS, F:57. 5357/1939

¹⁴⁴⁰ IAS,F:47.12.14.G.V. III 3232/1934

¹⁴⁴¹ IAS, F:86. K 86/1947. Fotografije rasadnika! Oni su imali ukupno 15 k.j. zemlje. Kao nezemljoradnicima, posed im po Uakonu o agrarnoj reformi oddu zet.Pošto nisu imali dece, primili su četiri devojčice ratne siročadi. Aleksandar Lifka je nakon 1945. imao registrovanu radnju Svetlo za trgovinu elektrotehničkim materijalom.

¹⁴⁴²Pedesetogodišnja istorija Opšte privredne banke deoničarskog društva u Sabadki, 18922-1942, Budimpešta 1942, st.11.

¹⁴⁴³ IAS, F:235.19.40/1923

U međuratnom periodu radile su sledeće banke:

"OPŠTA KREDITNA BANKA D.D.". Ona je bila pravni naslednik **"A magyar Általános hitelbank"** (Ugarske sveopće kreditne banke) filijale u Subotici.¹⁴⁴⁵

Po uredbi ministra pravde 1923. godine, skinut je sekvestra sa subotičke filijale, a njena imovina predata novoosnovanom društvu **"Opšta kreditna banka d.d."**. O razvijenim poslovnim vezama sa centralom mađarske banke, koji su se održavali i u predašnjem periodu, a nastaviće se i u kasnijem, govori da 1925. godine iz Budimpešte dolazi stručnjak te banke *Julije Večei* na rad u subotičku banku.¹⁴⁴⁶

Na osnovu usvojenih osnovnih pravila, na osnivačkom zboru deoničara, juna 1923. godine, osnovana je **"Opšta kreditna banka d.d."** Glavnica je iznosila 10 000 000 dinara. Broj deonica, vrednosti 200 dinara je iznosio 50 000 komada. Osnivači su bili: *Vilim Konen*, *Ervin Koloman*, direktor banke iz Budimpešte, *Imre Jakobčić* (Od 1905. na čelu subotičke filijale.) dr *Jovan (János) Janiga*¹⁴⁴⁷ advokat i veleposednik, *Ljuba R. Jovanović*, direktor banke iz Beograda, *baron Pavle Komfeld*, direktor banke iz Budimpešte, *Josip Kostial Živanović*, direktor banke iz Zagreba, *Lazar Medanski* veleposednik iz Subotice i drugi. U Upravni odbor su do 1926. godine, ulazili samo osnivači, a nakon toga ih postavlja skupština deoničara. Funkciju generalnog direktora i predsednika Upravnog odbora, obavljao je do 1926. godine *Mirko (Imre) Jakobčić*, kada podnosi ostavku na direktorsko mesto a zadržava poziciju u Upravnom odboru.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴⁴ IAS, F:235.23.57/1927. Podaci iz radne verzije "Imenika", koji gradske vlasti šalju Udruženju industrijalaca na dopunu i proveru. U njemu su nabrojane sve zanatlije, industrijalci, banke, advokati, lekari, babice itd.

¹⁴⁴⁵ IAS, F:43.beleška uz sumarni inv.

¹⁴⁴⁶ IAS, F:235.21.229/1925

¹⁴⁴⁷ Dr Jovan Janiga, veleposednik i advokat. Njegova imovina se cenila na 5-6 miliona dinara 1926. IAS, F:43.122

¹⁴⁴⁷ Cvetko Manojlović (1869-1939), od oca Đure i mati Milinke Radnić, pijanista i muzički pedagog, dugogodišnji direktor gradske Muzičke škole. Supruga mu je bila Ida Mikloš. IAS, F:47. VII 8368/1940.(pregled službovanja povodom penzije)

¹⁴⁴⁷ Dr Jovan Joca Milekić, advokat. (1899- Subotica 1978)

¹⁴⁴⁷ Samuilo Nad, direktor banke?, (Čokna (Csokna) 1872-?)

¹⁴⁴⁷ Žiga Dajč, (1856-1923)

¹⁴⁴⁷ IAS. F:43.125/1930. Franja Levi (1866-Štrahof 1944) je bio mason. Nenezić, st. ?, kao i dr Geza Levi, lekar (njegov sin?).

¹⁴⁴⁷ IAS, F:57.6461/1938

¹⁴⁴⁷ Vladislav Hiršl (Hirsch László), (1894 - Aušvic 1944), diplomirani baštovan, odlikovan je za unapređenje poljoprivrede. IAS,F:57.1807//1937. Supruga mu je, do razvoda 1937, bila Marga Ingus iz poznate zemljoposedičke vinogradarske porodice. Fotog grozd K 86/1947

¹⁴⁴⁷IAS, F:57.57.2262/1939

¹⁴⁴⁷IAS, F:47. III 3714/1934. Zapisnik o pregledu rasadnika, sa naznačenima količinama i vrstama - 29, loznih kalemova.

¹⁴⁴⁷IAS, F:57. 5357/1939

¹⁴⁴⁷IAS,F:47.12.14.G.V. III 3232/1934

¹⁴⁴⁷ IAS, F:86. K 86/1947. Fotografije rasadnika! Oni su imali ukupno 15 k.j. zemlje. Kao nezemljoradnicima, posed im po Zakonu o agrarnoj ref

¹⁴⁴⁸ Njegove prinadležnosti u 1926. godini su dostigle 162 500 dinara. Poreska osnovica za tu godinu mu je bila 184 846, a porezi na nju 34 926 dinara. IAS, F:43.112

Deonica Opšte kreditne banke d.d.

Ubeležena je sudski registar Ct IX, list 5. Bavila se i nekretninama. Tako je 1931. godine sazidala nekoliko kuća, na Daničićevom putu 7a i b, Pašićevoj 8 i u Piukovićevoj ulici 3,5,7,9.¹⁴⁴⁹ U 1927. je osnovana filijala u Senti i Padeju a 1928. i u Novom Bečeju. Krajem 1930. godine dolazi do fuzije sa "Hrvatskom sveopćom kreditnom bankom d.d." iz Zagrebu, koja preuzima svu aktivu i pasivu subotičke banke. (Ct,IX,5)

Objekat u kome je radila Opšta kreditna banka d.d., 1929. g. (iz zbirke GM)

"**UNION BANK OF JUGOSLAVIA Ltd**, filijala u Subotici ("Jugoslovenska udružena banka d.d., Zagreb, podružnica Subotica"). Upisana je u registar Ct X . Nastala je fuzijom "**Hrvatske eskontne**" i "**Eskontne i Pučke banke**".¹⁴⁵⁰ Imala je kancelarije u Štrosmajerovoj 11. U 1930.godini upravnik je bio *Samuilo Kertes* a njegov zamenik *Miroslav Mažgon*.

"**HRVATSKA SVEOPĆA KREDITNA BANKA**", filijala u Subotici. (Ct X) Direktor je 1936. bio *Josip Piliš*. Bavila se bankarskim i trgovačkim poslovima.

"**CENTRALNA BANKA KAO ZADRUGA**". Osnovana je 1909.godine. Funkciju direktora u 1927. obavljala je *dr Lenke Reves (rođena Kraus)* Imala je kancelarije u Aleksandrovoj 4.

¹⁴⁴⁹ IAS, F:47.1246.IV 1671,III 234/1931

¹⁴⁵⁰ IAS, F:47.IV 2148/1938

"GRADSKA ŠTEDIONICA" (Karadordev trg 1). U tekućem finansiranju gradskih budžetskih troškova, grad je do 1921. godine često uzimao pozajmice, kredite od "Prve hrvatske štedionice".¹⁴⁵¹

Zbog tih razloga a i mogućnosti da obebedi dodatni izvor prihoda, grad je pristupio osnivanju štedionice pod svojom upravom. Pošto u njoj nema deoničara, sva ostarena dobit pripada gradu. Osnovana je 1921. godine na zasedanju gradske skupštine, (sednica br 86, 6555/1921) Grad je za osnovni kapital odvojio 5 000 000 kruna, i garantovao za sve uloge. Na čelu upravnog odbora bilo je predviđeno da bude gradonačelnik a i ostali članovi su postavljeni iz redova gradske administracije.

U 1927. godini Štedionica, reflektira na dobijanje kredita od 2,5 miliona dinara i daje podatak da je "približna vrednost radnje 25 miliona dinara."¹⁴⁵²

Direktor 1923-1927. godine je bio Ilija Lepedat¹⁴⁵³ On otpušten je 1930. godine zbog otkrivene pronevere u kojoj je glavni krivac bio zamenik direktora Luka Beniš.¹⁴⁵⁴ Posle njega direktorsko mesto zauzimaće Aleksandar Suvajdžić.¹⁴⁵⁵

Uložna knjižica Gradske štedionice

Ilija Lepedat

Memorandum Štedionice

U 1931. godini Štedionica je imala velike potraživanja od Gradske Plinare, čak 5,5 miliona dinara, pošto je ona plaćala troškove osvetljavanja grada.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵¹ Tako je 1920. godine dobio 2 000 000 kruna za isplatu plata činovnika. IAS, F:47.1.198 P.S.12517/1920

¹⁴⁵² IAS, F:235.26.585/1927. Ministarstvo finansija je tražilo podatke o firmama koje bi imale potrebu za investicionim kreditima

¹⁴⁵³ Ilija Lepedat, Subotica (1884-?). Bio je bankarski službenik kod "Industrijske i Trgovačke banke d.d." od 1902. godine, u ratu kao vojnik, a od 1918. tumač kod srpske vojske, zatim je od 1919. do 1921. postavljen za komesara za sekvestar novčanih zavoda, potom finansijski senator u Senatu i direktor "Gradske Štedionice". Bio je u masonskoj loži. Nakon rata, 1945. godine venčao se Terezijom Vajda. IAS, F:68. XII 1352/1948

¹⁴⁵⁴ IAS, F:47.10.118.G.P.

¹⁴⁵⁵ Aleksandar Suvajdžić, (Subotica 1896 - ?) Angažovan i kao predsednik (1927. godine) subotičkog "Lawn tenis kluba". Bio je i u masonskoj loži "Severna zvezda" od 1930. godine.

¹⁴⁵⁶ IAS, F:47.10.118.G.P. Taj dug Plinare je u 1923. godini iznosio 1,5 dionara.

"**JUGOSLAVENSKA BANKA D.D.**" filijala. Nalazila se na adresi **Jelačićeva 1**. Glavnica je iznosila 100 miliona dinara. Direktor 1927. godine je *Ervin Gedike*, a 1929. - dr *David Furman*.

"**OPŠTA PRIVREDNA BANKA D.D.**". Osnovana je 1892. godine.¹⁴⁵⁷ Direktor joj je u predratnom periodu, od 1906. do 1923, bio *Emil Makai*¹⁴⁵⁸, a prokurista *dr Đorđe Bondi*. Direktori u narednom periodu će biti; 1927. godine - *dr Josip Kiš*, a zatim *dr Bondi* te *Jene Krišaber*.

Nastaviće sa radom i nakon 1918. godine. U 1921. je imala glavnica od 83 miliona kruna, da bi od 1922. godine ona bila izražena u dinarima i iznosila 4,5 miliona. Fuzijama sa **Somborskom** (1924.), **Bačkotopolskom** i **senčanskom štedionicom** (1926.) banka pokazuje da se uspešno razvijala i pokrivala šire područje. Početak privredne krize, 1929. godine, dočekala je sa glavnicom od 10 miliona dinara. Imala je 1924. filijale u **St. Moravici**, **Apatinu** i **Pačiru**, **Somboru**, **Senti**, **Bačkoj Topoli**. Glavnica (deonički kapital) je iznosila 10 miliona dinara. Po izveštaju Sreskog načelstva **Subotica** u njoj je bio angažovan i kapital švajcarskog porekla.¹⁴⁵⁹

Nalazila se u **Aleksandrovoj ulici broj 5**.¹⁴⁶⁰

Filijala "**NARODNE BANKE**" nalazila se u **Pašićevoj 15.** (**Dimitrija Tucovića**) (To je bila k.č 6219/2, a vlasnik k.č. 6219/1 je bila **JVO.**) Direktor je 1927. godine bio *Novak Miloradović*.

"**POLJOPRIVREDNA I ZALOŽNA BANKA**". (**Vilsonova 8**) Osnovana je 1923. godine. Imala je kapital od 1 milion dinara. Direktor je bio *Šamu Nad*.¹⁴⁶¹

"**JEVREJSKA CENTRALNA BANKA D.D.**", **subotička filijala centrale** u **Sarajevu**. Nalazila se u **Jelačićevoj 7**. Likvidacija je izrečena u 1929. godini.

"Filijala "**PRVE HRVATSKE ŠTEDIONICE**". Do fuzije sa **Hrvatskom eskontnom bankom**, 1929. godine zažila je za najveću privatnu banku u zemlji, sa kapitalom od 136 miliona dinara. Kontrolisala je i čitav niz industrijskih preduzeća - 52, od toga 16 bankarskih preduzeća, 5 trgovačkih, itd.¹⁴⁶² Sa ovom bankom je grad imao dobre poslovne veze. Od nje je od prvih posleratnih godina često uzimao kredite za popunu svoga budžeta. Tako je grad, 1920. godine, za isplate primanja gradskih činovnika, od nje dobio zajam od 2 miliona kruna.¹⁴⁶³

Direktori su bili *Dragan Mrljak*¹⁴⁶⁴ i *Antun Bešlić*.¹⁴⁶⁵

¹⁴⁵⁷ Inicijativu za njeno osnivanje dao je *Đorđe Manojlović*, advokat i zemljoposjednik, 1891. godine. On će vršiti i funkciju direktora u prvom periodu života banke.

¹⁴⁵⁸ *Emil Makai* (*Máko* (Mađarska) 1887 - **Subotica** 1926) potiče iz jevrejske porodice, otac mu je bio *Aleksandar Štajner*. IAS, F:47.IV 303/1929. U predmetu je njegova legitimacija sa fotografijom.

¹⁴⁵⁹ AV, F:126, VIII 29430/1935

¹⁴⁶⁰ Od osnivanja je imala prostorije u toj, tada **Kossuth ulici**, u **Prokeš palati**, da bi 1913. kupila i preuredila za svoje potrebe palatu **Aleksandra Vojnića** (br.5.)

¹⁴⁶¹ *Samuilo Nad* (*Nagy Samu*), rođen u mestu **Čekna** (**Csökna**) 1872. godine. Opcijom, 1922. godine stiče državljanstvo **KSHS**.

¹⁴⁶² *Đurović*, nav. delo, st. 41.

¹⁴⁶³ AS, F:47.1. Zapisnik 1919-1920, 198 P.S. 12517/1920 Banka je 1934. godine imala osnovni kapital od 75 000 000 dinara.

¹⁴⁶⁴ *Dragan Mrljak* (**Osijek** 1891-?), supruga **Danica Šumanović**. Od 1926. godine na mestu direktora **subotičke filijale**.

¹⁴⁶⁵ *Antun Bešlić* je 1920 bio primljen u "općinsku vezu" (članstvo grada). IAS, F:47.1. 221 P.S. 14017/1920. Povodom njegovog odlaska, preseljenja u **Zagreb** 193?, oproštajno veče svom

Banka je uzimala u zakup prostorije u Muzičkoj školi. (Plaćala je 100 000 dinara najamnine, 1926.godine)

Reklama u prospektu za I Opšti vašar i izložbu 1925.g.

Filijala "**SRPSKE BANKE D.D.**"¹⁴⁶⁶ iz Zagreba. *Ivan Brankovan* je bio direktor u periodu 1927-1936 godine.¹⁴⁶⁷ *Dr Jovan Manojlović*¹⁴⁶⁸ je bio u upravnom odboru ove banke.¹⁴⁶⁹ Nalazila se u Pašićevoj 4.

Dr Joca Manojlović

"**ŽIDOVSKA BANKA ZA BOSNU I HERCEGOVINU**" filijala u Subotici. Upravnik je bio *Avram Fridman*.¹⁴⁷⁰

"**SUBOTIČKA INDUSTRIJALNA I TRGOVAČKA BANKA**" Osnovana je još 1872. godine. Kao direktor 1927. godine se javlja *dr Samuilo Kertes*.

"**BANKA ALEKSANDAR GOLDMAN I DRUG.**" Imala je kancelarije u Aleksandrovoj 13, a zatim Vilsonovoj 25.¹⁴⁷¹

uvaženom članu i bivšem predsjedniku su priredili "Udruženje Trgovaca i industrijalaca" kao i "Veslački klub-Palić".

¹⁴⁶⁶ Vidi: Bankarstvo u Vojvodini, st. 321-323

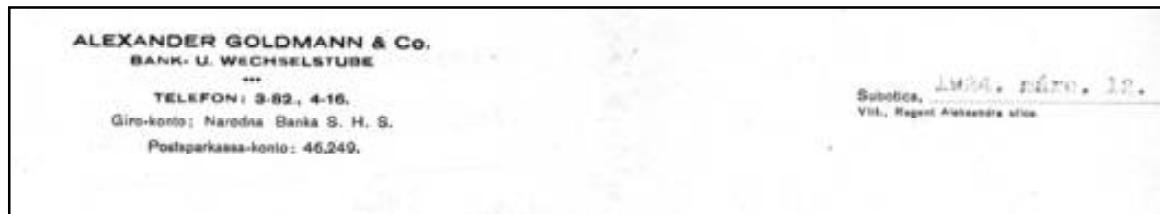
¹⁴⁶⁷ Dr Vladislav Manojlović je u 1932. godini bio predsjednik Uprave te banke u Zagrebu.

¹⁴⁶⁸ Dr Jovan Joca Manojlović (rođen u Subotici 1872), advokat.

¹⁴⁶⁹ Compass 1934, st. 151. Osnovni kapital je 1934. iznosio 40 500 000 dinara.

¹⁴⁷⁰ Avram Fridman (Friedman), rumunski Jevrej. Pre dolaska u Suboticu, maja 1922, deset godina radio kao filijalama te banke u Mostaru i Sarajevu. IAS,F:47.1205.I 57/1922 i F:47.XIX 718/1922

¹⁴⁷¹ Kancelarija u Aleksandrovoj 13 je bila u zgradi bivše ženske preparandije. Od 1928. je na novoj adresi. IAS, F:47. XXIV 193/1930

Memorandum firme, 1924.g.

"**BEOGRADSKA UJEDINJENA BANKA**, filijala u Subotici" (nastala je spajanjem dve beogradske banke:**Gradanske** i **Jugoslovenske trgovačke**.) U Upravnom odboru 1921. godine su bili: *Đura Pendžić*, *dr Dragutin Stipić*¹⁴⁷², *dr Mihajlo Prokeš*, *Rude Štagljar*.¹⁴⁷³

"**MERKANTILNA BANKA RAJČIĆ ET COMP.**" Osnovana je 1923. godine kao komanditno društvo, čiji je unutrašnji član bio *Aleksandar Rajčić* a spoljni *Mate Jerković*.¹⁴⁷⁴ Brisana je iz registra tek 1948. godine.

"**MAGYAR BANK ÉS KERESKEDELMI R.T.**" Budimpeštanska centrala registruje 1919. filijalu u Subotici. Od 1920. menja ime u "**ENGLESKO UGARSKA BANKA D.D.**". Brisana je iz registra 1923.godine.¹⁴⁷⁵

"**SUBOTIČKA PUČKA BANKA KAO ZADRUGA**" nosi to ime od 1923. Osnovana je 1913. kao "**Szabadkai népbank szövetkezet**". Na skupštini zadrugara 1925. godine izrečena je likvidacija.¹⁴⁷⁶

"**ŠTEDIONICA DUNAVSKE BANOVINI**". Bavila se i trgovačkim poslovima, 1937. godine dobila je ovlaštenje da trguje mineralnom vodom "Knjaz Miloš".¹⁴⁷⁷

"**ESKONTNA I PUČKA BANKA D.D.**" Radila je do 1926, pada pod likvidaciju, koja je okončana 1930. godine. Imala je prostorije u Štrosmajerovoj ulici 11.¹⁴⁷⁸

¹⁴⁷² Dr Dragutin (Kalar) Stipić, (Subotica 1883-?) advokat po struci, imenovan je i obavljao je funkciju Velikog župana 1926, a zatim i gradonačelnika 1927-1929. godine.

¹⁴⁷³ IAS,F:86.Ct VIII 148

¹⁴⁷⁴ IAS,F:86.Ct VIII 273

¹⁴⁷⁵ IAS,F:86.Ct VII 174

¹⁴⁷⁶ IAS, F:86.Ct VII 36

¹⁴⁷⁷ IAS,F:57.4896/1937

¹⁴⁷⁸ IAS,F:57.4060/1928

Objekat (Žuta kuća) Hrvatske eskomptne banke (1930. g.) (iz zbirke GM)

"ESKONTNA BANKA ZA VOJVODINU D.D.". Direktor je bio *Franjo Levi* (*Láwy Ferenc*), a krupni akcionari pored njega i *dr Julije Vojnić Tunić*, *Rudolf Konrad* i drugi.

ZADRUGE

Zadruge su kao oblik...

Neke od njih su bile:

"Szabadkai böriparosok szövetkezete" (Zadruga subotičkih obučarskih zanatlija) formirana je 1918. godine sa 108 članova. Radila je do 1924. godine, kada je izrečena likvidacija, koja je okončana tek 1932. godine.¹⁴⁷⁹

"Zadruga subotičkih i subotičke okolišnih privrednika". Osnovana je juna 1918. godine, kao nastavljač zadruge **"Délvideki"**. Zadatak joj je bio snabdevanje vojske namirnicama, uzgoj i prodaja svinja i drugih poljoprivrednih proizvoda. U 1920. godini imala je 792 člana. Likvidacija izrečena 1925, trajala je do 1934. godine.¹⁴⁸⁰ (Ct VII 171-172)

"Bucka" zadruga se bavila uzgojem, prodajom i preradom voća. Imala je 399 zadrugara. Neki od njih su bili i *dr Karolj Biro*¹⁴⁸¹ i *dr Janoš Janiga*.

¹⁴⁷⁹ IAS,F:86. Ct VII 156

¹⁴⁸⁰ IAS, F:86. Ct XIII 1061/1937

¹⁴⁸¹ Dr Biro Karoly (1864-1952) advokat, gradonačelnik u periodu 1901-1918. godine.

Dr Karolj Biro

"Proizvođačka zadruga krojačkih radenika". Osnovana je 1921. godine sa 26 članova.

"Prosperitet, nabavljачka, trgovačka i prodavačka zadruga zanatlija u Subotici". Osnovana 1937. godine.

"Zadruga Srba privrednika u Subotici, za štednju i kredit". Osnovana je 1934. godine. Upravni odbor su činili neki od istaknutijih Srba, trgovaca i industrijalaca: *Miloš Kurteš*¹⁴⁸², *Nikola Mandić*, *Ilija Šibalić* i drugi.¹⁴⁸³ Od 1942. je u likvidaciji.

U 1941. godini postojalo je 30 zadruga. ¹⁴⁸⁴

JAVNI PREVOZ

Pored tramvajskog prevoza i kolskog (fijakeri), javlja se i autobuski, kao i taksi prevoz...

Kalor (Dragutin) Sabo Batanč od 1929. ima registrovanu firmu **"Subotičko autobusko preduzeće"**, mada se prvozom putnika bavi od 1927. godine.¹⁴⁸⁵ U 1933. godini dobija koncesiju na autobuski prevoz od KBU.¹⁴⁸⁶ Autobusi su saobraćali na dve linije, sa polascima na pola sata.¹⁴⁸⁷ Polazišne stanice su bile na Trgu Slobode, jedna linija je vodila do ulice Save Tekelije (Halaški put) a druga do senčanskog groblja.

Ukupan broj autobusa u Subotici je 1929. godine izbio 9. ¹⁴⁸⁸

REKLAMA

¹⁴⁸² Miloš Kurteš (1885-?), trgovac špecerajskom robom, od 1911. ima svoju radnju (u 1927. na adresi Štrosmajerova 3). Supruga mu je bila Katica Janković. Odlikovan 1929. ordenon Sv. save IV reda. Vidi: Aleksandar Nadvinski, Trudom i radom, Subotica 1936.

¹⁴⁸³ IAS,F:47. I 6573/1934.

¹⁴⁸⁴ IAS,F:47. III 134/1941. Spisak sa datumom ubeležavanja u registar.

¹⁴⁸⁵ IAS, F:47.III 1478/1939. Iz zapisnika o saslušanju Sabo Batanč Dragutina 1933. godine, prilikom postupka izdavanja koncesije

¹⁴⁸⁶ IAS,F:47.III 1478/1939

¹⁴⁸⁷ IAS,F:47. III 2926/1933

¹⁴⁸⁸ Dr Mirko Kosić, nav. delo, st. ?

Reklamni zavodi su bili "Pallas", "Radioreklam", "Interreklam", "Rado reklam Jugoslavija" i "Kurir". "Rado reklam Jugoslavija", vlasnika *Bele Sekelja* agentura, informacioni i oglasni zavod radi od 1926. godine. "Kurir", vlasnika *Bele Švimer* (*Schwimmer Béla*) i *Aleksandra Kostića*, je 1926. godine sklopio ugovor sa Gradom da ima pravo postaviti 100 klupa izradenih od livenog gvožđa i tvrdog drveta, te da njima može u narednih 5 godina postavljati svoje reklamne plakate, a da nakon toga one prelaze u gradsko vlasništvo.¹⁴⁸⁹

Memorandum firme, 1924.g.

Isključivo pravo na plakatiranje i oglašavanje stekla je od 1935. godine "Gradska štedionica".¹⁴⁹⁰

REZIME

EGYÉB GAZDASÁGI ÁGAZATOK

Ebbe a csoportba azok a sajátos üzemek, cégek tartoznak, mint amilyenek a vegyszer és gyógyszergyártó laboratóriumok, így a *mr.ph. Alfréd Blum* tulajdonában lévő **Jugodrog** cég, vagy a lázmérőket, hőmérőket és más laboratóriumi felszerelést gyártó **Ampula Üvegárugyár** (Ampula, ipari staklenih roba). Ebbe a csoportba sorolhatók a mozik is, melyek között a legjelentősebb helyet a **Korzó Mozi Rt.** foglalta el, mely később beleolvad *Lifka Sándor*, a mozgóképgyártás úttörőjének cégébe. A biztosító társaságok, a vámügyletek lebonyolítását megkönnyítő közvetítő ügynökségek, a szállítványozók, az ültetvények is ebben a fejezetben találhatók meg. Behatóbban nem tanulmányozzuk, csak felsoroljuk azokat a bankokat és pénzügyintézeteket, melyek szabadkai székhelyűek, vagy az állami intézmények szabadkai fiókintézetei. A jelentősebb szervezetekről, mint az egyének társulásának sajátos formáiról, a tömegközlekedést biztosító vállalatokról és reklámügynökségekről is itt teszünk említést.

¹⁴⁸⁹ IAS,F:47. III 2184/1940

¹⁴⁹⁰ IAS,F:47.III 198/1940. Ugovori u zakupu prava na oglašivanje

ANDERE INDUSTRIEZEIGE

Zu dieser Gruppe gehören: das chemisch-pharmazeutische Laboratorium "**Jugodrog**" des Besitzers mr. Ph. *Alfred Blum*; der Betrieb "**Ampula, industrija staklenih roba**" – fabrizierte Thermometer, Glasspritzen und gläserne Laboratoriumutensilien ; Kinos – das bedeutendste war das Kino "**Korzo Mozi r.t.**", existierte später im Rahmen des Kinos von *Aleksandar Lifka*; Versicherungsanstalten, Zollvermittler, Speditionsbureaus, Pflanzschulen. Ohne tiefere Analyse sind noch Bankanstalten aus Subotica und Filialen von Staatsanstalten, Vereine, Verkehrsbetriebe, Reklamanstalten erwähnt.

POPIS PRILOGA:

1. IAS, F:47. I 22/1919. Podaci sa statistikom stanovništva Subotice iz 1919. godine.
2. IAS, F:47. gradonačelnik 318/1929. Podaci Gradonačelničkog ureda sa statistikama popisa stanovništva Subotice, sastavljeni "prema popisu pučanstva obavljenom 1921. godine".
3. F:235.28.112/1929. Odgovori subotičkog Udruženja trgovaca i industrijalaca na anketu Ministarstva trgovine i industrije u 1928. godini.
4. Spisak subotičkih preduzeća sa najmanje 50 zaposlenih radnika i nameštenika u 1933. godini. IAS, F:235.33./1931
5. AV, F:138. 65. XXVI 3294/1935. Spisak sa članovima uprava subotičkih preduzeća u 1935. godini.
6. IAS, F:57. 8267/1937. Izveštaj sreskog načelnika o stanju u srezu iz 1937. godine.
7. IAS, F:57. 1987/1939 Tabela Sreskog načelstva sa spiskom industrijskih preduzeća u 1939. godini.
8. IAS, F57.353/1937, 234/1938, 58/1940. Pregled firmi po načinu registrovanja.
9. AV, F:126 VIII 23. 5741. Spisak deoničara Prve subotičke parne ciglane i fabrike cementne robe d.d. pod likvidacijom, koji su deponovali deonice radi učešća na redovnoj godišnjoj skupštini održanoj 8.7.1933. god.
10. AV, F:126 VIII 24 849/1933. Zapisnik sa redovne godišnje skupštine firme "Labor d.d. za građenje kuća", spisak deponovanih akcija i spisak članova Upravnog odbora (1933. g.)
11. AJ, F:65 a.j. 2409.f.1425. Nacrt o konstituisanju /prospekt/ firme "Braća Ruf a.d. tvornica i trgovina čokolade i bonbona" iz 1930. godine.
12. IAS, F:57.944/1934. Podaci Gradskog poglavarstva o zavičajnosti Josipa Rufa.
13. AJ, F:65 a.j. 2409.f.1425. Izveštaj Uprave firme Deoničarsko društvo za izvoz mesa na glavnoj skupštini.
14. AV, F:126 VIII 24849/1933. Zapisnik sa redovne glavne skupštine firme "Hartmann i Connen, izvoz mesa d.d." iz 1933. godine.
15. AV, F:126 VIII 35606/1940. Spisak članova uprave firme "Hartman i Co. izvoz mesa d.d." iz Subotice u 1940. godini.
16. IAS,F:57. 95/1938. Molba Josipa Hartmana industrijalca iz Subotice, radi izdavanja zvaničnog uverenja o plemićkoj tituli.
17. IAS,F:57.3103/1937. Molba Hartman Josipa, direktora firme "Hartman i Konen" radi nostrifikacije titule dobivene diplomom Holandske države.
18. AV, F:126. VIII 13 777/1934. Izveštaj firme Margit parni mlin d.d. o održanoj skupštini
19. AJ, F:65,2409.1425. Molba firme JUGO-MAUTNER izvoz i uvoz hrane i semena d.d. Novi Sad, radi ubeležavanja promene sedišta.
20. AJ, F:65.2410.1426. Molba za dozvolu osnivanja "BON-TON" d.d mehaničke

- fabrike cipela u Subotici.
21. AJ, F:65.2409.1425. Spisak članova uprave firme Deoničarsko društvo za izradu creva d.d.
 22. AJ, F:65.2410.1426. Izveštaj Upravnog odbora firme Subotička industrija koža d.d.
 23. IAS, F:57.676/1936. Uverenje o članstvu grada Subotice za Lazara Holendera.

 24. IAS, F:47. Gr. 605/1921. Zapisnik povodom skidanje sekvestra sa fabrike "Klotild" 1921. godine.
 25. AJ, F:65.2409.1425. Izveštaj firme LEVI I DRUG fabrika štirka d.d. o plaćenim porezima.
 26. AJ, F:65. 2408.1424. Spisak članova ravnateljstva tvornice štirke i konzervi S. Kopp i sinovi d.d.
 27. AJ, F:65,2410.1426.Molba radi dozvole za osnivanje akcionarskog društva PRVA SUBOTIČKA INDUSTRIJALNA TVORNICA KEMIKALIJA DEONIČARSKO DRUŠTVO.

 28. AJ, F:65. 2409.1425. Osnivački nacrt firme "Braća Špitzer industrija drva i trgovačko d.d."

 29. IAS,F:57.977/1934. Zapisnik o predmetu molbe Jovana Krnjca za izdavanje uverenja o državljanstvu.
 30. AV, F:126.20 598/1934. Spisak deponovanih akcija za skupštinu firme Minerva, štamparija i nakladništvo d.d. u 1933. godini.
 31. IAS, F:235.45/1927. Molba za oslobađanje carine firme Weinhut i sinovi.

 32. AJ, F:65.2410.1426/1923. Zapisnik u vezi zahteva za promenu naziva firme u Barzel
 33. AV, F:138. II 3795/1935 Podaci o firmi Rotman.
 34. AV, F:138. Podaci o firmi Braća Goldner
 35. AV, II 3381/1940 Podaci o firmi "Industrija željeznog nameštaja d.d."
 36. AV, F:126 VIII 35428/1940 Spisak akcionara i uprave koji su učestvovali na poslednjoj glavnoj skupštini Ferum d.d. i Adis a.d., u 1939.godini.

 37. IAS,F:57.1550/1937. Lični opis Arpada Hitera
 38. AV, F:126.66.345/1938. Podaci o kvalifikovanom osoblju i učenicima firme NONENBERG i ŠODERE tvornice traka i čipaka d.d.
 39. IAS, F:57. 2916/1939. Ocena sreskog načelnika povodom molbe Jakoba Ripnera za prijem u državljanstvo.
 40. AV, F:126. VIII 33 557/1940. Podaci o akcionarima i članovima uprave firme Fako d.d. jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža iz 1940. godine.

 41. AV, F:126 VIII 11851/1941. Izveštaj uprave društva "Transport d.d. iz Subotice" o održanoj skupštini jula 1933. godine.
 42. AV, F:126. VIII 21 345/1934. Spisak deoničara firme Trgovačko prometno d.d. za Vojvodinu maja 1933. godine.
 43. IAS, F:57.5344/1939. Molba Lifka Aleksandra radi prijema u državljanstvo Kraljevine Jugoslavije

PRILOZI:**Br. 1. Statistika stanovništva Subotice iz 1919. godine. IAS, F:47. I 22/1919**

Slavni gradski Senat!

Čast mi je izvestiti slavnog gradskog Senata, da je određen popis pučanstva obavljen i kontrola se sprovela. Priključujem u jednom primerku i statistiku po kojoj ima u skupu stanovnika 101 286.

Iz među ovog je:	Bunjevaca	65 135
	Srba	8 737
	Madara	19 870
	Nemaca	4 251
	Židova	<u>3 293</u>
	ukupno:	101 286
	zemljodilci	79 593
	obrtnici	4 249
	trgovci	1 242
	činovnici	2 491
	diplomirani	458
	razni	<u>13 253</u>
	ukupno:	101 286
	rimokatholika	87 655
	prav. vjere	8 582
	gr. kath.	122
	izr.	3 363
	ev.ref.	1 267
	ag. ev.	<u>297</u>
	ukupno:	101 286
Ukupni broj onih koji slavenski govore:		81 706

Subotica, 26. veljače 1919.

Br. 2. Gradonačelnički ured, na dopis Velikog župana Bačke oblasti br. 6457/1929, u kome se traži dostavljanja statističkih podataka - pregleda stanovništva, odgovorio je sledećim dopisom, sastavljenim na "prema popisu pučanstva obavljenom 1921. godine". IAS, F:47. gradonačelnik 318/1929

broj svih prisutnih stanovnika		101 709
pol	- muški	49 024
	- ženski	52 685
državljanstvo	- Kraljevine SHS	71 860
	- strano	993

	- još neodlučeno	28 856
veroisposvest	- pravoslavna	6 835
	- rimo katolička	89 107
	- grčko katolička	235
	- evengelistička	1 047
	- muslimanska	233
	- izraelska	3 883
	- druga	351
	- bez konfesije	18
maternji jezik	- srpski ili hrvatski	70 737
	- slovenski	348
	- drugi slovenski	523
	- rumunski	40
	- italijanski	19
	- nemački	2 349
	- mađarski	27 561
	- arnautski	24
	- drugi	108

Br. 3. Ministarstvo trgovine i industrije, Odeljenje za industriju i zanatstvo, započelo je 1928. godine jednu anketu, i tražilo da trgovačka udruženja na nju daju odgovore. U prepisu su data prvo pitanja Ministarstva a zatim i odgovori subotičkog Udruženja trgovaca i industrijalaca. F:235.28.112/1929.

**Udruženje trgovaca i industrijalaca u Subotici
br.112/1929**

Subotica, 12.avgusta 1929.

MINISTARSTVU TRGOVINE I INDUSTRIJE Odeljenju za industriju i zanatstvo

Na c. dopis broj 6572/1928 iz meseca augusta pr. godine - no koji nam je dostavljen tek februara t.g. - čast nam je na stavljena pitanja odgovoriti u sledećem:

1/Koliko i kojih proizvoda za trgovinu padne na pijaci Vaše varoši ili varoši Vašeg kraja, Koliko stanovnika ima Vaša varoš?

ad 1./ U našem kraju ima po najviše poljoprivrednih proizvoda

Po statistici iz godine 1926, subotički hatar imao je 58 734 hektara zemlje, od kojih je bilo posejano: 23 600 hektara (40%) sa pšenicom, 27 160 (46%) sa kukuruzom, 5741 (10%) sa ječmom, ražom i zobom, 2233 (4%) sa krompirom, pasuljom i hmeljom. Sem toga ima u subotičkom hataru posadeno 7900 katastralnih jutara sa vinovom lozom. Po informacijama, dobivenim od ovdašnjih zemljoposjednika i trgovaca hranom, godišnji prosečni prinos iznaša:

- a) kod pšenice 8 q po kat. jutru, odnosno 13-14 q po hektaru
- b) kod kukuruza 10 q po kat. jutru, odnosno 17-18 q po hektaru
- c) kod raži i ječma 9 q po kat. jutru, odnosno 15-16 q po hektaru

- d) kod zobi 7 q po kat. jutru, odnosno 12-13 q po hektaru
- e) kod krompira 80-100 q po kat. jutru, odnosno 140-175 q po hektaru
- f) kod pasulja 6 q po kat. jutru, odnosno 10-11 q po hektaru
- g) kod hmelja 7 q po kat. jutru, odnosno 12-13 q po hektaru

Od navedenih poljoprivrednih proizvoda dolazi na (domaću i inostranu) pijacu: od pšenice - 60%, od kukuruza - 20%, od raži - 85%, od ječma - 40%, od zobi - 40-50%, od krompira - 80%, od pasulja - 40%, od hmelja - 100%.

Godišnji prinos vinograda iznaša 15 hl. po jutru, odnosno 26-27 hl. po hektaru, od kojih dolazi na pijacu 70%. Primećujemo da u kat. jutru ima 1600 a u hektaru 2780 hvati.

Naši poljoprivrednici bave se i sa stočarstvom i voćarstvom. U pogledu stočarstva i voćarstva može eventualno potrebne podatke dostaviti tome Ministarstvu ovdašnji "Gazdački krug" (Udruženje poljoprivrednika).

Grad Subotica po statistici iz 1926. godine imao je 101 857 stanovnika. Porast stanovništva od godine 1926. nije nam poznat.

2/ Da li postoji čuveni vašar u Vašoj varoši ili varoši Vašeg kraja? Zbog čega je čuven vašar, koliko se čega od njega izvozi godišnje i gde?

ad 2./ Čuvenih vašara u našoj varoši nema; jedino jesenski vašar ima znatnijeg prometa u rogatoj marvi.

3/Šta se izvozi iz Vaše varoši ili iz Vašeg kraja? Koliko se godišnje čega izvozi? Gde se i koliko izvozi?

4/Kako se zovu trgovci i izvoznici? Koliko koji čega se godišnje izvozi i gde izvozi?

ad3./ i 4./ Potrebne autentične podatke mogu dati jedino pogranične carinarnice.

Kao najveći naši izvoznici dolaze u obzir: "Hartman i Conen d.d. za izvoz mesa", "Zorka d.d.", "Ferum d.d.", "Industrija železnog nameštaja i metala d.d.", "Rotman Imre", "Braća Goldner", "Zephir d.d.", "Rot Armin", "Fako d.d.", "Gornjobačko udruženo paromlinsko d.d.", "Margit mlin d.d.", "Gingold Salamon", "Trgovačko prometno d.d. za Vojvodinu", "Kohn Mavro i drug", "Braća Hollender".

5/ šta se proizvodi u Vašoj varoši iz ili Vašeg kraja za vele izvoz u druga mesta i koliko se godišnje izvozi? Kako se zovu proizvođači i koliko koji godišnje proizvodi i koliko izvozi?

ad 5./ Potrebni autentični podaci mogu se jedino nabaviti od pograničnih carinarnica i ovdašnje železničke stanice.

Inače su naši najznatniji proizvođači sledeći:

A/ M l i n s k a i n d u s t r i j a

a.) Aleksandrovski parni mlin

Dnevna proizvodnja: 80 q

Najveći broj zaposlenih: 10

Zaposlenost preduzeća god. 1927.: 30%

b) Berger Jakov

Dnevna proizvodnja: 200 q

Najveći broj zaposlenih: 20

Zaposlenost preduzeća god. 1927.: 40 %

c) Gornjobačko udruženo paromlinsko d.d.

Dnevna proizvodnja: 600 q

Najveći broj zaposlenih: 70

Zaposlenost preduzeća god. 1927.: 35 %

d) Glid Vilim

Dnevna proizvodnja: 250 q
Najveći broj zaposlenih: 30
Zaposlenost preduzeća god. 1927.: 30 %

e) Glid Vilim

Dnevna proizvodnja: 150 q
Najveći broj zaposlenih: 15
Zaposlenost preduzeća god. 1927.: 20 %

f) Margit mlin d.d.

Dnevna proizvodnja: 350 q
Najveći broj zaposlenih: 44
Zaposlenost preduzeća god. 1927.: 30 %

B/ Industrija životnih namirnica,
šećerne robe, leda i sode

a) Hartman i Conen izvoz mesa d.d.

Kapacitet: Klanje svinja 120 kom. dnevno
Proizvodnja sapuna 200 kg dnevno
Fabrikacija leda 1 vagon dnevno
Izvoz jaja i živine 400 vagona godišnje
Najveći broj zaposlenih: 250
Zaposlenost preduzeća 1927. godine:
Izvoz jaja i živine 10 %
Klanje svinja 0 %
Fabrikacija leda 30 %
Fabrikacija sapuna 0 %

b) Korhec Julije, fabrika salame

Kapacitet: prerada 50 kom. svinja i goveda dnevno
Najveći broj zaposlenih: 40
Zaposlenost preduzeća 1927. god.: 20 %

c) Gingold Salamon, fabrika konzervi

Godišnji kapacitet: 15 vagona konzerva riba svake vrste.

Firma dobiva ribu u ledu, a ima ujedno i fabriku limenih

kutija

Najveći broj zaposlenih: 100
Zaposlenost preduzeća 1927. god.: 30 %

d) Šibalić Ilija, tvornica hleba

Dnevni kapacitet: 20 000 kg hleba
Najveći broj zaposlenih: 30
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 10%

e) Braća Ruff, tvornica bonbona i čokolada

Godišnji kapacitet: 15 vagona šećerne robe i čokolada
Najveći broj zaposlenih: 55
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 70%

f) Brumer Julije, tvornica bonbona i čokolada

Godišnji kapacitet: 4 vagona
Najveći broj zaposlenih: 30
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%

- g) Centrala piva /proizvodnja leda/
Dnevni kapacitet: 960 tabli leda
Najveći broj zaposlenih: 5
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%
- h) Hartman i Conen, tvornica leda
Kapacitet: 1 vagon leda dnevno
Ostale podatke vidi pod a)
- i) Johanna, fabrika soda vode Josifa Helera
Dnevni kapacitet: 3500 flaša sode
Najveći broj zaposlenih: 20
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 40%
- j) Peić Grgo i drugovi, fabrika sode
Dnevni kapacitet: 10 000 flaša soda vode i bezalkoholnog
pića
Najveći broj zaposlenih: 30
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 20%
- k) Vuković Antun, tvornica leda
Dnevni kapacitet: 250 tabla leda
Najveći broj zaposlenih: 10
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 90%

C) Tvornice alkoholnih pića i sirćeta

- a) Dege, fabrika likera, ruma, konjaka i destilacija voćnih sokova
Godišnji kapacitet: 1200 hektolitara
Najveći broj zaposlenih: 5
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 50 %
- b) Frank Pajo, destilacija rakije
Godišnji kapacitet: 1000 hektolitara
Najveći broj zaposlenih: 4
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 80%
- c) Kemenj Deziderije, tvornica sirćeta
Godišnji kapacitet: 1500 hektolitara
Najveći broj zaposlenih: 4
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 80%
- d) Piuković Josif, fabrika špiritusa
Godišnji kapacitet: 3000 hektolitara
Najveći broj zaposlenih: 12
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 90%

D) Industrija koža i prerada creva

- a) D. d. za izradu creva
Proizvodnja: preradivanje sve vrsti creva, izrada žica za
muzičke instrumente, catgut
Najveća godišnja proizvodnja: 2 000 000 metara
Najveći broj zaposlenih: 25

Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 40%

- b) Subotička industrija koža d.d.
Proizvodnja: preradivanje sirove kože, donovi, boks i druge vrste koža
Najveća godišnja proizvodnja: 50 vagona donova i 600 000 kvad. stopa kože
Najveći broj zaposlenih: 120
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 100%
- E) Hemijska industrija
- a) Rekord, fabrika štirka
Proizvodi: štirak, dekstrin, čiriz, puder ,itd.
Najveća dnevna prerada: 25 q žita i 40 q kukuruza
Najveći broj zaposlenih: 35
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%
- b) Tvornica štirke i konzervi S. Kopp i sinovi d.d.
Proizvodi: štirak, dekstrin, čiriz i puder i itd.
Najveća godišnja proizvodnja: 80 vagona štirka, 10 vagona čiriza, 25 vagona dekstrina, 60 vagona produkata glikoze
Najveći broj zaposlenih: 50
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%
- c) Prva subotička tvornica štirka i lepila
Proizvodi: štirak, dekstrin, puder
Najveća godišnja prerada: 40 vagona žita i 50 vagona kukuruza
Najveći broj zaposlenih: 20
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 40%
- d) Erika, fabrika sapuna i kozmetike
Najveća godišnja proizvodnja: 100 vagona sapuna za pranje
Najveći broj zaposlenih: 100
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 10%
- e) Nizza /Hartman i Conen/ fabrika sapuna
Najveća dnevna proizvodnja: 200 kg toaletnog sapuna
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 0%
- f) Mitler Julije, fabrika sapuna i izrada kamene stipse
Godišnji kapacitet: 15 vagona sapuna
Najveći broj zaposlenih: 20
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 10%
- g) Beck Mano, tvornica sapuna
Godišnji kapacitet: 15 vagona sapuna i sveća
Najveći broj zaposlenih: 20
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 25%
- h) Klein Geza i sinovi, tvornica laka i boja
Najveća godišnja proizvodnja: 50 vagona laka, boja, firnisa itd.

Najveći broj zaposlenih: 25
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 20%

i) Plinara drž. železnica

Najveća dnevna proizvodnja: 600 m. kubnih
Najveći broj zaposlenih: 8
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 70%

j) Gradska plinara

Najveća godišnja proizvodnja: 800 000 m. kubnih
Najveći broj zaposlenih: 15
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%

k) Sweiger Lajčo, fabrika kolomaza i sveća

Godišnji kapacitet: 50 vagona kolomaza, sveća
Najveći broj zaposlenih: 10
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%

l) Zorka d.d. prvo jugoslovensko društvo za hemijsku industriju

Proizvodi: modru galicu, superfosfat, glauberovu so,
kristalnu sodu i sumpornu kiselinu
Najveća godišnja proizvodnja: 10 000 vagona superfosfata
i 600 vagona modre galice
Najveći broj zaposlenih: 200
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 25%

F) Gradevna industrija

a) Cigłana Kovač

Najveća godišnja proizvodnja: 5 000 000 cigala
Najveći broj zaposlenih: 150
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 50%

b) Cigłana Mačković

Najveća godišnja proizvodnja: 3 000 000 cigala
Najveći broj zaposlenih: 100
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 10%

c) Cigłana Molcer

Najveća godišnja proizvodnja: 6 000 000 cigala
Najveći broj zaposlenih: 150
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%

d) Cigłana Glied

Najveća godišnja proizvodnja: 5 000 000 cigala
Najveći broj zaposlenih: 120
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 50%

e) Šipoš Aleksandar, krečara

Najveća nedeljna proizvodnja: 170 q
Najveći broj zaposlenih: 4
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%

f) Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d

Proizvodi: veštački kamen i ostalu cementnu robu
Najveća godišnja proizvodnja: 300 vagona
Najveći broj zaposlenih: 120
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%

- g) Industrija mramora i kamenoreza d.d.
Proizvodi: građevinski kameni materijal svake vrste i
kiparske radove
Najveća godišnja prerada: 200 vagona
Najveći broj zaposlenih: 120
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 50%
- h) Palatinus, kamenorezac
Proizvodi: građevinski kameni materijal, kiparske radove
i cementnu robu
Najveća godišnja proizvodnja: 25 vagona
Najveći broj zaposlenih: 40
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%

G) Metalna industrija

- a) Adis a. d.
Izrađuje šrafove, poljoprivredne strojeve, delove za
vagone i lokomotive
Najveća godišnja proizvodnja: 60 vagona
Najveći broj zaposlenih: 120
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%
- b) Ferrum d.d.
Proizvodnja: gradnja i opravka lokomotiva, teretnih i
putničkih vagona
Najveći godišnji kapacitet: 1200 teretnih, 340 putničkih i
50 lokomotiva
Najveći broj zaposlenih: 500
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 800 teretnih i 30
putničkih vagona
- d) Industrija železnog nameštaja i metala d.d.
Proizvodi: železni i mesingani nameštaj, peći, štednjake,
galvanizovane i nikolovane artikle
Godišnji kapacitet: 120 vagona
Najveći broj zaposlenih: 130
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%
- d) Konrat d.d.
Proizvodi: gvozdenu i metalnu robu, peći, tablice i slične
artikle, presovanjem lima
posebno odeljenje: proizvodnja radio aparata, prva i
jedina fabrika u Jugoslaviji
Godišnji kapacitet: 40 vagona robe i 5000 radio aparata
Najveći broj zaposlenih: 80
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 40% za radio
aparate, 90% za ostalo

- e) Livnica Ferrum d.d.
 Proizvodnja: levanje zvona, čelika itd.
 godišnji kapacitet: 250 vagona godišnje
 Najveći broj zaposlenih: 150
 Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 20%
- f) Rotman Mirko, industrija železnog nameštaja i slično.
Livnica
 Proizvodnja: železni i metalni nameštaj i slično
 Godišnji kapacitet: 50 vagona
 Najveći broj zaposlenih: 160
 Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 70%
- g) Zephir d.d. fabrika peći
 Proizvodnja: "Zephir" i "Rekord" peći i štednjaka
 Godišnji kapacitet: 10 000 peći 4000 štednjaka
 Najveći broj zaposlenih: 70
 Društvo je osnovano 1929. godine
- h) Mema, tvornica metala i galvanotehničkih proizvoda
 Proizvodnja: građevinski i nameštajni okov, livnica,
 vodovodne armature, bakrovanje
 Može zaposliti do 80 radnika, ali od 1926. godine ne radi
- i) Bori Bela, fabrika elek. motora
 Proizvodi: pumpe i elek. motore i drugo
 Godišnji kapacitet: 6 vagona
 Najveći broj zaposlenih: 10
 Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 20%
- j) Šimon Laslo, livnica
 Proizvodi: levanje železa i metala i opravka
 poljoprivrednih mašina
 Broj zaposlenih: 3
- k) Čisar Josif, livnica
 Proizvodi: levanje kandelabera i manje metalne robe
 Godišnji kapacitet: 5 vagona
 Najveći broj zaposlenih: 10
 Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%
- l) Seidner, tvornica gvođenog nameštaja
 Godišnji kapacitet: 100 vagona gvođenog nameštaja
 Zaposlenih: 15
 Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 90%

H) Električna industrija

- a) Subotička električna železnica i osvetljenje d.d.
 Centrala je snabdevena sa jednom parnom turbinom od
 1000 knj i tri parna stroja od 200, 300, 500 knj, ukupno
 2000 knj
 Tramvajske pruge:
 Jelačićeva ulica - Palić = 8,5 km
 Jelačićeva ulica - Somborska kapija = 1,5 km

Okružni sud - predgrade Aleksandrovo = 4 km
Kapaciteti: Godine 1927, bilo je 6000 potrošača struje,
koji su konzumirali 2 500 000 knj sati
Tramvaj je prevezao 1 900 000 putnika
Broj zaposlenih iznosi 250

b) Električna centrala Direkcije državnih železnica
Centrala je snabdevena sa jednim lokomobilom i dva
dizelmotora sa ukupno 400 HP

c) Reiter Ladislav, tvornica dinamo i elektro motora
Proizvodi: elektromotori
Najveća godišnja proizvodnja: 350 motora
Najveći broj zaposlenih: 50
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 5%

d) Sever, tvornica električnih strojeva
Proizvodnja: elektromotori, generatori, transformatori
itd, nosači za železne izolatore i slično.
Najveća godišnja proizvodnja: 500 kom. motor a
Najveći broj zaposlenih: 140
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 35%

I) D r v n a i n d u s t r i j a

a) Braća Goldner, tvornica ormana leda
Proizvodi godišnje najviše: 800 kom. ormana za led, 40
soba nameštaja, 4 vagona metalne robe
Najveći broj zaposlenih: 100
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 80%

b) Bachinger Fridrich, proiz. okvira i crkvenog pribora

K) I n d u s t r i j a c e l u l o i d n e r o b e

a) Haj Adolf

b) Dajč Adolf

L) T e k s t i l n a i n d u s t r i j a

a) Fako, tvornica čarapa i trikotaže
Najveća mesečna proizvodnja: 1500 tuceta čarapa i 1000
kg trikotaže
Najveći broj zaposlenih: 130
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%

b) Merkur, tvornica čarapa i trikotaže
Najveća godišnja proizvodnja: 12 000 tuceta čarapa i 40
000 kom. kaputa
Najveći broj zaposlenih: 160
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%

- c) Rot Armin, fabrika šešira
Najveća dnevna proizvodnja: 1200 kom. šešira
Najveći broj zaposlenih: 150
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%
- d) Varga Florijan
Najveća godišnja proizvodnja: 300 q predene vune i osim toga lanani damast
Najveći broj zaposlenih: 20
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 10%
- e) Montalion Lajčo
Godišnji kapacitet: 20 000 metara lanenog damasta, koji se uglavnom izvozi iz Subotice
Najveći broj zaposlenih: 15
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 60%

f) Đeno Beck, trikotaža

M) Papirna i grafička industrija

- a) Gradska štamparija i knjigoveznica
- b) Štamparija Direkcije drž. željeznica
- c) Štamparija Minerva
- d) Štamparija Červik Vladislav
- e) Štamparija Express
- f) Štamparija Fišer Ernest
- g) Štamparija Fišer i Kraus
- h) Štamparija Horvat Andrija
- i) Štamparija Horvat Joso
- j) Štamparija Rajčić Etelka
- k) Štamparija Sv. Antuna
- l) Štamparija Zvezda
- m) Fišer Ernest, fabrika kartonaže

Proizvodi: sve vrste kartonaža
Najveći broj zaposlenih: 20
Preduzeće zaposleno 1927. godine: 30%

- n) Lipšic i Lampel, fabrika kartonaže

Proizvodi kartonažu, željezničke karte za vožnju

Broj zaposlenih radenika: 14
Zaposlenost preduzeća u 1927. godini: 30%

N) Industrija seruma

- a) Patria, zavod za proizvodnju seruma
Proizvodi: serum protiv sviiju pošasti stoke
Kapacitet je toliki da može podmiriti potrebe cele
države, a sem toga izvozi u Rumuniju, Češku i

Švajcarsku

Najveći broj zaposlenih: 25
Zaposlenost preduzeća 1927. godine: 25%

O) Industrija vaga i mrtvačkih sanduka

- a) Šebešćen Jene, tvornica vaga
Godišnji kapacitet: 800 kom. raznih vaga
Najveći broj zaposlenih: 10
Zaposlenost preduzeća 1927. godine: 20%
- b) Braća Pletl, tvornica mrtvačkih sanduka
Godišnji kapacitet: 1 500 metalnih i 2 500 drvenih
mrtvačkih sanduka
Najveći broj zaposlenih: 50
Zaposlenost preduzeća 1927. godine: 50%

P) Industrija za izradu uniformi i kapa

- a) Antun Karmer i drug
Najveći broj zaposlenih: 140
Zaposlenost preduzeća 1927. godine: 70%

6/ Koliko ima zanatlija po zanatu i broju u Vašoj varoši?

ad 6./ Potrebne podatke dostaviće tome Ministarstvu ovdašnje
Obrtničko udruženje.

*7./ Kakve saobraćajne veze imate, puteve suve i vodene i
železnice, kakve su one? Kakav je saobraćaj na njima, njegove
teškoće i kakve želje imate u pogledu izrade puteva, voza i
saobraćaja? Kakav je uticaj saobraćaja na trgovačke i
industrijske i zanatske poslove Vašeg mesta?*

ad 7./ Sa gledišta saobraćaja dolazi u obzir u prvom redu
železnica. Železnički saobraćaj sa inostranstvom je dobar. Putnički saobraćaj u tuzemstvu
takoder odgovara potrebama, dočim u pogledu tuzemnog robnog saobraćaja ima velikih
teškoća za vreme izvozne sezone usled nestašice vagona i lokomotiva, kao i usled pretovara u
Bosanskom Brodu.

Putevi van grada su u slabom stanju, tako da na pr. u slučaju veće kiše je čak
i automobilski saobraćaj između Sbotice i Sombora nemoguć.

Želja nam je da se železnički robni saobraćaj uredi tako, da odgovara
potrebama privrednog života, a da se putevi takvog važnog kraja ove države - kakav je Bačka
- dovedu u red onako, kako to zahtevaju ne sampo privredni, već i drugi važni interesi.

Naravno je, da navedeni saobraćajni nedostaci nepovoljno uplivišu na našu trgovinu i industriju.

8/ Imate li električna ili gasna osvetljenja i sa kakvom moćnom snagom?

ad 8./ Imamo gasno i električno osvetljenje. Gasno osvetljenje je gradsko a električno osvetljenje je privatno preduzeće.

Kapacitet naše Gradske plinare iznaša 500 000 kubnih metara godišnje.

Moćna snaga naše Električne centrale iznaša 2 000 kilovata.

9./ Ima li u blizini Vaše varoši faktora za proizvodnju, kao i jeftine i voljne radne snage, imućnih ljudi ili zavoda, voljnih za podizanje industrije i pripremanje svoje dece za izučavanje ove industrije o svom trošku?

ad 9./ Bi se imao zapitati ovdašnji "Gazdački krug".

10./ Ima li u blizini Vaše varoši ili iz Vašeg kraja pogodnih vodenih padova, žita, lana, uglja, gipsa, ruda, mramora, šuma pogodnih za eksploataciju, bele ilovače, kaolina, peska itd. ?

ad 10./ Osim poljoprivrednih proizvoda, navedenih u odgovoru ad 1./, voća i povrća, nema u našem kraju nikavih drugih prirodnih proizvoda.

11./ Ako ima koji od poljoprivrednih faktora za proizvodnju, onda ih detaljno opisati.

ad 11./ Bi se imao zatražiti odgovor od ovdašnjeg "Gazdačkog kruga".

12./ šta misle građani, šta li bi se moglo podići od industrije ili uvesti novina kod poljoprivrede u Vašem mest i pod kojim uslovima? Je li bio i kakav projekat za podizanje kakve industrije ili uvuđenja novih trgovačkih proizvoda?

ad 12./ Mišljenja smo da treba najpre raditi na poboljšanju uslova za razvijanje postojeće industrije, a naročito na jačoj carinskoj zaštiti iste, kako bi se u prvom redu mogla ojačati postojeća industrija. Sve donde, dok privatni kapitali, a naročito inostrani kapital, vidi, da se domaća industrija ne štiti u dovoljnoj meri i da su uslovi za osnivanje industrijaskih preduzeća nepovoljni, nema izgleda za osnivanje znatnijih industrijskih preduzeća u našem kraju.

Odnosno uvadjanja novina kod poljoprivrede bi se imao zapitati ovdašnji "Gazdački krug".

13./ šta misle građani, da li bi se moglo izvoziti iz Vašeg mesta i pod kojim uslovima, t.j. ako bi se učinilo ovo ili ono?

ad 13./ U pogledu izvoza smo isto tako mišljenja, da treba dobrom ekonomskom, saobraćajnom, odnosno carinskom politikom, pojačati naš postojeći izvoz, jer za izvoz nekih novi proizvoda u našem kraju zasad nema izgleda.

Ovde moramo naročito podvući, da nemanje železničkih vagona od 15 tona onemogućuje konkurenciju naših poljoprivrednih proizvoda na inostranim tržištima, jer na pr. Mađarska samo pošiljkama od 15 000 kg daje tarifnu povlasticu, ako se dakle naši poljoprivredni proizvodi izvezu u vagonima od 10 000 kg, onda ova povlastica otpada, a režijski troškovi naših trgovaca, odnosno izvoznika povećavaju se, usled čega im je nepovoljniji položaj na inostranim tržištima.

14./ Da li Vaša varoš poimence opada ili napreduje i u čemu i zašto?

ad 14./ Naš Grad je mnogo gubio usled toga, što je znatan deo njegovog zaleda (hinterland) po Trijanonskom ugovoru pripao Mađarskoj. Stagnacija u trgovini i industriji, koja se sada opaža, ima svoj razlog u opštoj ekonomskoj i finansijskoj krizi. Zato bi dakle, pozvani javni faktori trebali raditi sa svom energijom na tome, da se ova kriza čim pre privede kraju.

15./ Kakvu pijaću vodu imate i odakle? Imate li vodovod i odakle? Kakva je pijaća voda po tvrdoći? Da li bi se moglo i odakle uvećati pijaća voda?

15./ Grad Subotica nema vodovod, već stanovništvo dobija dobru pijaću vodu iz arteskkih i kopanih bunara. Broj javnih arteskkih /bušenih/ bunara iznaša - 52. Oni su 40-80 m, dočim su kopani bunari 6-8 m. duboki. Voda, koju ovi bunari daju, dobra je i za pranje rublja i kuvanje pasulja.

Tvrdoća vode arteskkih bunara iznaša 12-15 nemačkih stepena, dočim je tvrdoća vode kopanih bunara različita.

Reka nema, već ima sledećih jezera: Kelebijsko jezero od 133 kat. jutra, Paličko jezero od 997 kat. jutara, Krvavo jezero, Slano ajezero i Ludaško jezero od 546 kat. jutara površine. Sem toga ima i dva potoka i to: potok Bega, kao odvodnja navedenih jezera i potok Krivaja za odvodnju vazdušnih taloga u južnom delu Subotice. Oba ova potoka imaju veze jedino sa Tisom, u koju utiču.

Od značaja je jedino jezero Palić, kao hladno, alkalično i slano jezero. Voda toga jezera je lekovita, okus iste je slan i alkaličan.

Tvrdoća pijaće vode biće dostavljena tome Ministarstvu i sa strane grada Subotice, kome je takođe upućen predmetni dopis toga Ministarstva.

16./ Kako su Vaši trgovci spremni u izvoznim poslovima u znanju stranih jezika i poznavanju stranih pijaca? Kako se posećuje večernja praznična trgovačka škola i zanatske škole?

ad 16./ Naši trgovci odlično su verzirani u izvoznim poslovima i u poznavanju stranih pijaca. Od stranih jezika govore nemački i mađarski a delimično i francuski jezik.

Trgovački učenici pohađaju ovdašnju Opštu zanatlisjku i Trgovačku školu i to posle podne.

17./ Zašto nije osnovana škola zanatsko trgovačke omladine? Da li ide trgovačko zanatska omladina da služi po drugim krajevima, da bi se mogla za osnivanje posla bolje spremiti?

ad 17./ Naša trgovačka omladina ide samo izuzetno u druge krajeve /inostranstvo/, da bi se mogla za osnivanje posla bolje spremiti.

18./ Postoje li u vašoj varoši kakve veće građevine, kao velike napuštene kasarne, gostionice sa velikom salom, magacini i slično, koje bi se sa manjim ili većim izmenama mogle za novu industriju upotrebiti?

ad 18./ Ne

19./ Postoje li vodenice na vodi i sa koliko kamenova?

ad 19./ Vodenica nema.

20./ *Da li bi u varoši, kada bi se tu neka nova industrija naselila, bilo dovoljno stanova za činovnike i radnike, ili bi industrijalac bio primuđen da zida nove stanove?*

ad 20./ Kad bi se u našem gradu naselila neka nova industrija, industrijsko preduzeće bi bilo prinuđeno za činovnike i radnike zidati nove stanove, pošto praznih stanova jedva ima.

21./ *Da li bi se u varoši našlo ljudi koji bi hteli učestvovati kapitalom u društvu sa domaćim ili sa strancima na podizanju kakve industrije u ovom mestu i za kakve industrije bi se kakvom sumom htelo učestovati?*

ad 21./ Na ovo pitanje smo već odgovorili pod tačkom 12./

22./ *Da li varoš ima dovoljno svoga opštinskog zemljišta za podizanje fabrika, činovničkih stanova, i koliko ima toga zemljišta? Da li bi se ta zemljišta besplatno davala ili po jeftinijoj ceni i kojoj? Pošto bi se mogli pogodni placevi za industriju u varoši ili prvoj blizini varoši dobiti po kvad. metru?*

ad 22./ Grad Subotica ima dovoljno svoga opštinskog zemljišta za podizanje fabrika i činovničkih stanova i mišljenja smo da bi grad svakako dao besplatno ili po jeftinijoj ceni zemljište u navedene svrhe.

23./ *Ako bi neka varoš htela neku industrijsku školu, da napiše opravdanje, zašto baš traži i šta bi dala za njeno osnivanje?*

ad 23./ Na to će odgovoriti grad Subotica.

24./ *Ako varoš nije vezana železnicom, da li računato koliko bi Koštala železnica do prve železničke stanice?.*

ad 24./ Bezpredmetno.

25./ *Ako bi za podizanje industrije u Vašem mestu i obližnjim mestima trebalo da se izradi put u rudnik, u šumu, u vodpoda itd, koliko bi taj automobilski put bio dug i šta bi od prilike koštao?*

ad 25./ Bezpredmetno.

sekretar: Pavlović

predsednik:

Po naredbi Ministra trgovine i industrije, načelnik,
M.Rakić

Br. 4. Spisak subotičkih preduzeća sa najmanje 50 zaposlenih radnika i nameštenika na osnovu statistike subotičkog Okružnog ureda za osiguranje radnika u mesecu novembru 1931. godine. IAS, F:235.33/1931

1. "Fako d.d."	238
2. "Nonenberg i Šodere d.d."	48
3. "Braća Ruf"	95

4. "Industrija železnog nameštaja i metala d.d."	76
5. "Zefir d.d."	48
6. "Braća Goldner"	83
7. "Kramer Antun i drug"	66
8. "Subotička električna željeznica i osvetljenje d.d."	171
9. "Rotman Mirko"	89
10. "Industrija mramora i kamenoreza d.d."	64
11. "Zorka d.d."	153
12. "Fišer Ernest"	51
13. "Rot Armin"	128
14. "Merkur"	76

Br. 5 Na traženje Centarle industrijskih korporacija od septembra 1935. godine subotičko Udruženje industrijalaca dostavlja sledeći spisak sa članovima uprava njihovih članova iz Subotice. AV, F:138. 65. XXVI 3294/1935

Deonička društva:

"Subotička električna željeznica i osvetljenje d.d."

članovi uprave: Torsten Erikson
 dr Milan Stojadinović
 ing. Momčilo Petrović
 ing. Sebastiaan Tham
 dr Aleksandar Magarašević

članovi nadzornog odbora: Dušan Manojlović
 Karlo Hedin
 ing. Vasilije Veljković

direktor: ing. Zvonimir Stilinović

"Ferrum d.d. fabrika vagona i lokomotiva"

članovi uprave: Dušan Manojlović
 ing. Donat Mavro
 Dragutin Steiner
 Sigmund Fogel
 dr Mavro Horvat

članovi nadzornog odbora: Isa Ludajić
 Bartul Karšai
 Jovan Steiner

rukovaoc preduzeća: Upravni odbor

"Zephir d.d. tvornica peći"

članovi uprave: Dušan Manojlović
 Dušan Stojković
 dr Miloš Pavlović
 Aleksandar Rosenfeld
 Martin Rosenfeld
 Ljudevit Lanji

članovi nadzornog odbora: Ladislav Lazar
Baltazar Kovačić
Ljudevit Beck
Bela Goldner
Hauer Majer
direktor: Martin Rosenfeld

"Sever tvornica električnih strojeva d.d."

članovi uprave: Dušan Manojlović
Ernest Üрге
Vladislav Ulreich
Jovan Engler
ing. Dimitrije Paču
članovi nadzornog odbora: Sima Krunić
Bela Schmidt
Jene Šebešćen
direktor: Ernest Üрге

"Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d."

članovi uprave: Mirko Jakobčić
Žiga Eisler
ing. Beno Mačković
članovi nadzornog odbora: Tibor Štern
Josif Tumbas
Bela Lendel
direktor: Žiga Eisler

"Industrija mramora i kamenoreza d.d."

članovi uprave: dr Vladislav Manojlović
Mavro Löwy
Đorđe Paul
članovi nadzornog odbora: dr Jako Fišer
Dušan Manojlović
dr Antun Vaš
direktor: Löwy Jovan

"Industrijalno i komercijalno d.d. tvornica papirnate robe"

članovi uprave: dr Miloš Pavlović
Egon Bjelinski
Pavle Freund
dr Samuilo Boschan
dr Pavle Neuberger
Mavro Sporer
Samuilo Kertesz
članovi nadzornog odbora: Stevan Peić
Ilija Lepedat
Dr Aleksandar Grün
direktor: Egon Bjelinski

"Zorka, prvo jugoslavensko društvo za kemičnu industriju na deonice"

članovi uprave: Ivan Hribar
dr Max Mayer
Franjo Braun
George Fay
dr Cvetko Gregorić
dr Sigmund Litmann
dr Artur Marić
dr Mihajlo Marinković
dr Fran Windischer
Eudore Lefevr
ing. Jan Dvorček
direktor: Eduard Pauler

"Jugoslovenska tvornica hleba d.d."

članovi uprave: Ilija šibalić
Đurica Terzin
Milan šibalić
direktor: Ilija šibalić

"Štirak Marcel Kopp d.d."

članovi uprave: Kopp Marcel
dr Jako Fišer
dr Jovan Milekić
Dušan Stojković
Bora Stanković
članovi nadzornog odbora: dr Miloš Pavlović
ing. Drag. Petrović
dr Andrija Tisa

"Fako d.d., jugoslovenska tvornica čarapa i trikotaže"

članovi uprave: dr Radivoj Miladinović
dr Borivoj Miladinović
Arpad Hütter
Jakob Rippner
dr Edmund Silaši
dr Đorđe Bondy
članovi nadzornog odbora: Šaća Suvajdžić
Eugen Kischaber
Franja Hermec
Arpad Vaš
direktor: Arpad Hütter

"Nonenberg i Šodere, tvornica traka i čipaka d.d."

članovi uprave: dr Radivoj Miladinović
dr Borivoj Miladinović
dr Edmund Silaši
dr Đorđe Bondy

članovi nadzornog odbora: Vilim Nonenberg
Ernest Nonenberg
dr Miloš Pavlović
Franjo Hermec
Stevan Klein
Arpad Vaš
Emil Lakebuš
Vilim Šodere
direktor: Vilim Nonenberg

"Hartman i Conen, izvoz mesa d.d."

članovi uprave: Vilim Conen
Josif Hartman
Lajčo Schreger
Lajčo Beck
Vilim Conen Jakobčić
članovi nadzornog odbora: Eugen Jakobčić
Eugen Krischaber
Mirko Kemenj
direktor: Lajčo Beck

"Deoničrsko društvo za izradu creva"

članovi uprave i nadzornog odbora: dr Aleksandar Magarašević
Leo Kepich
Mita Medanski
Hermann Grünfeld
Hermann Dajč
Andrija Dajč
Laura Dajč
direktor: Hermann Dajč

"Industrija željeznog nameštaja i metala d.d."

članovi Upravnog i Nadzornog odbora: St. K. Panić
Ludvig Glikštahl
dr Jako Fišer
Koloman Vidaković
Ernest Schöen
Samuel Kertes
dr Aron Sekelj
Marko Štamberger
Ferdinand Štamberger
Bogdan Mandarić
direktor: Ferdinand Štamberger

u inokosnom ili ortačkom vlasništvu:

"Limarska industrija Füzi Vilim"

vlasnik: Vilim Füzi

"Piuković Josip, industrija i trgovina željeznom robom"

vlasnik: Rudolf Seidler

"Braća Pletl, tvornica metalnih i drvenih mrtvačkih sanduka"

vlasnik: Antun i Josif Pletl

"Mirko Rotman, tvornica gvođenog i metalnog nameštaja i livnica"

vlasnik: Vojislav Bela Gabor

"Molcer i drugovi, ciglana"

ortaci: Karlo Molcer, Mihajlo Prokeš, Katarina Glid, sup. Samuila Dajča

"Ampula, industrija za izradu staklene robe"

vlasnik: Adela Herman

"Braća Goldner, fabrika ormana za led, drvene i pločaste robe"

ortaci: Ede, Bela i Mihajlo Goldner

"Unio, industrija za izradu papira"

ortaci: Gašpar Đorđe Kunec, Irena Karo

"Gradska plinara"

vlasnik: Grad Subotica

direktor: inž. Adam Gutvajn

"Poljoprivredna fabrika žeste Piuković Josifa"

vlasnik: Josif Piuković

"Prva subotička tvornica bonbona Julio Brumer"

vlasnik: Julio Brumer

"Prva subotička tvornica štirke i čiriza Josifa šlezingera i sina"

vlasnik: Aleksandara i Mirko Šlezinger

"Rekord, fabrika štirka i čiriza"

vlasnik: Mikša Sabadoš

"Braća Ruf, tvornica čokolada i bonbona"

vlasnik: Josip Ruf, dr Mirko Telč, Karlo Beinhauer

"Adin, prva jugoslovenska tvornica končanih dugmadi k.d."

vlasnik: Salamon Gingold, Dragutin Gingold

komanditor: Adolf Vider iz Budimpešte

"Mekka, tkaonica istočnih tepiha"

vlasnik: sup. Aleksandra Ingusa

"Mekur, tvornica čarapa i pletene robe"

vlasnik: Henrik Levental

"Armin Rot, tvornica šešira i kapa"

vlasnik: Armin Rot

"Gradska klaonica"

vlasnik: opština grada Subotice

"Korhec Julije, fabrika salama i kobasičarske robe k.d."

komanditori: Julije Korhec iz Subotice
Đorđe Lederer iz Čoke

"Samuel Gingold, tvornica ribljih konzervi"

vlasnik: Samuel Gingold

"Bek Mano, tvornica sapuna"

vlasnik: Mano Bek

"Erika, fabrika sapuna"

vlasnik: Mavro Šporer

"Patria, zavod za proizvodnju seruma"

ortaci: Jovan Grnčarević, Beograd
Vasa Rajković
dr Dezider Erdeš
dr Aleksandar Sigeti

Br. 6. Izveštaj sreskog načelnika o stanju u srezu. IAS, F:57. 8267/1937

НАЧЕЛСТВО СРЕЗА СУБОТИЧКОГ
БР. 8267/1937
29.9.1937.

СУБОТИЦА

Наредба Г. Министра унутрашњих послова о опхођењу чиновника и упутство о испитивању народних потреба, извештај.

На II бр. 42611 од 29.6.1935. године

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ

II Управно одељење

НОВИ САД

У вези предметне наредбе Г. Министра унутрашњих послова К. Бр. 902. од 27.6.1935. године, част ми је поднети извештај за минуло тромесечје у следећем:

Чиновништво

Чиновништво среског начелства у свему одговара свом чиновничком позиву. У пословању су марљиви и поуздани, а у приватном животу су коректни.

У минулом тромесечју није било притужаба на рад или приватни живот службеника среског начелства, па према томе није вођен никакав дисциплински поступак против било кога од службеника среског начелства.

Привредна питања

Привредни живот у Суботици нема оног замаха, који би неумњиво обележавао, или боље рећи који би требао да обележава, привредни просперитет једног града од преко 100 000 становника.

Разлози те привредне стагнације су углавном проузроковани граничним положајем самога града, као и пољопривредним обележјем града и грађанства и непосредне околине.

Усред граничног положаја град Суботица нема залеђа, што би помогло подстицају и промакнућу привредног живота. А услед интензивног развоја Новог Сада на свим подручјима јавног и социалног живота, Суботица као привредни центар слаби и све више губи од својег привредног тржишта, јер привреда са својим капиталима увек гравитира центру привредног и друштвеног живота, обзиром на повољнији пласман привредних капитала. Према томе и привредни живот је у знатном проценту ограничен на сам факат да је Суботица окружена и низом градова и већих места, у којима привреда и привредни живот углавном подмирују потребе тамошњег живља, дакле, да су ти градови и села довољни за подмирење оних потреба, које су неопходне самим грађанима, настањеним у истим насељима, онда се да јасно видети, да привредни просперитет Суботице нема ружичасте ауспиције и да ће град, у колико не дође до привредног срозавања, привредно стагнирати. У томе је и један од главних разлога да већи привредни капитали беже из ове средине у крајеве, где капитали могу власницима да обезбеде максимални профит.

Други разлог привредног мртвила Суботице је у пољопривредном карактеру града, опште је позната чињеница, да у Суботици живи око 70% становништва, које се бави пољопривредом. У своме привређивању тај елемент је везан за земљу, а у битностима овисан о природним појавама и променама, он се устаљује у свом карактеру привредне зараде и не тежи интензивирању промакнућа капиталистичког начина пољопривредне производње. Поред тога, традицијом везани, непиступачни су културним тековинама и културном прогресу, ради чега са скепсом гледају на сваки навам рационализације пољопривреде.

Стога је од несумњиве важности дизање културног живота овдашњих пољопривредника ради рационализације пољопривреде што би значило веома много у плусу у погледу националне привреде и националног дохотка.

Социјална питања

Констатацијом факата, да је овај град и његова непосредна околина обележена по свом привредном карактеру као пољопривредни град, можемо уочити и да нема оних несразмера у класним супротностима, које су обележје у већим индустријским градовима и центрима.

Покрети радника појединих индустријских и занатских предузећа, уперени према послодавцима имају карактер више организациони, но карактер социјалног бунта. Радништво је углавном задовољно у погледу материјалних награда, тражи само

солиднији и увиђавнији став својих послодаваца. То се јасно оцртало у сукобима, који су се десили у појединим предузећима између послодаваца и немештеника. Десило се да су ступили у штрајк радници исте бранше индустријских или занатских предузећа, али је било радника, који нису хтели да обуставе рад у предузећу где су послодавци показали више смисла за социјално и хумано разумевање својих намештеника. Из тога се да извести, да класни покрети радника имају своју етику и да радништво није слепо оруђе у рукама својих екстремних агитатора. С тога и мере и закони и уредбе, које су донете у павцу регулисања међусобних односа послодаваца и намештеника, треба да буду сповођене и у свему правилно примењиване, да би се и тим путем допринело ублажавању класних и социјалних супротности класа и сталежа.

Релативно повољно материјално благостање ове средине, не даје забринутости и погледу исхране и опскрбе сиротиње. Сиротиња овде није социјални проблем, јер се може радом опскрбити у погледу екзистенцијалног минимума. Сваки радно способан радник може наћи себи привредне зараде. Долазе у питање беспомоћни и слаби, за њих се старају разна хумана и културна удружења, као и сама општина.

Социјално хигијенска питања

По свом географско хигијенском положају Суботица је град који изискује интензивније мере социјалне хигијене.

Знатан је број грађана са плућним обољењима. Узроци су наслеђе, исхрана и станбени услови. Потребне су ради тога, институције где би се грађани свих сталежа могли лечити. А исто тако потребно је, да се ови крајеви што више пошумљавају племенитим биљкама, да би се ваздух што више очистио од теше и опаке прашине. Услед несповедене канализације прети опасност лаког ширења заразних болести, нарочито тифуса.

Још једна опака зараза влада Суботицом, то је трахома. Требало би дићи у Суботици антитрахоматску станицу, где би се исто тако бесплатно лечили сви болесници те заразне болести.

Срески начелник,
В. Момировић

Br. 7. Kraljevska banska uprava, odeljenje za trgovinu, obrt i industriju, tražila je marta 1939. godine, od Sreskog načelstva Subotica, podatke, spisak industrijskih preduzeća, u vezi formiranja vatrogasnih četa. Sresko načelstvo, aprila te godine poslalo je sledeću tabelu. IAS, F:57. 1987/1939

Mesto sedišta radnje	Kakve je vrste pomenuto ind. preduzeće ili zavod	Da li služi za čisto nacionalne svrhe	Kakvog je kapaciteta - dnevno	Kojim kapitalom raspoláže	Da li je i od kakve važnosti u pogledu narodne odbrane	Da li je zaposlena domaća radna snaga i sa kojim brojem	Prime- dba
Subotica	Subotička električna železnica i osvetljenje d.d.	za opšte svrhe	--	10 000 000 dinara	važno radi proizvd. el. struje	84 domaća i 3 strana	

Subotica	Hartman i Konen d.d.	za opšte svrhe	50 mtc	3 000 000 dinara	nije	113 domaćih
Subotica	Zorka a.d.	za opšte svrhe	30 mtc	2 500 000 dinara	važno radi proizvod. hemikalija	129 domaćih i 1 strani
Subotica	Minerva d.d.	štampa mađarske knjige	--	1 000 000 dinara	nije	86 domaćih i 1 strani
Subotica	Dajč Adolf	za opšte svrhe	20 kg	100 000 dinara	nije	14 domaćih
Subotica	Verteš Bela	za opšte svrhe	7 mtc	500 000 dinara	nije	13 domaćih
Subotica	Jugoslov. serum zavod d.d.	za opšte svrhe	100 litara	1 500 000 dinara	nije	21 domaća
Subotica	Bek Andrija	za opšte svrhe	5 mtc	300 000 dinara	nije	22 domaća
Subotica	Gradska štamparija	za opšte svrhe	--	720 000 dinara	nije	21 domaći
Subotica	Braća Fišer štamparija	za opšte svrhe	--	800 000 dinara	nije	19 domaćih
Subotica	Lipšic Aleksandar štamparija	za opšte svrhe	--	50 000 dinara	nije	9 domaćih
Subotica	Ruf Adolf	za opšte svrhe	3 mtc	1 000 000 dinara	nije	60 domaćih
Subotica	Sabadoš Mikša	za opšte svrhe	12 mtc	350 000 dinara	nije	28 domaćih
Subotica	Gabor Vojisav	za opšte svrhe	8 mtc	2 000 000 dinara	važno radi željezne proizvod. nije	100 domaćih
Subotica	Brumer Julije	za opšte svrhe	50 kg	50 000 dinara	nije	5 domaćih
Subotica	Rogić Martin mlin	za opšte svrhe	100 mtc	400 000 dinara	važno radi proiz. brašna	17 domaćih
Subotica	Vuković i drug, mlin	za opšte svrhe	120 mtc	280 000 dinara	važno radi proiz. brašna	14 domaćih
Subotica	Pletl Antun	za opšte svrhe	14 kom.	600 000 dinara	mije	19 domaćih
Subotica	Levental Henrih	za opšte svrhe	4,50 mtc	2 000 000 dinara	važno radi proiz. pletene robe	60 domaćih
Subotica	Vujković Bukvin Lojzija	za opšte svrhe	80 mtc	270 000 dinara	važno radi proiz. brašna	8 domaćih
Subotica	Molcer Karlo	za opšte svrhe	16 000 komada	400 000 dinara	nije	50 domaćih
Subotica	šlezinger Aleksandar	za opšte svrhe	10 mtc	400 000 dinara	nije	29 domaćih 1 strani
Subotica	Svoboda Antun	za opšte svrhe	120 mtc	470 000 dinara	važno radi proiz. brašna	17 domaćih

Subotica	šorer Mavro	za opšte svrhe	2 mtc	250 000 dinara	nije	20 domaćih
Subotica	Gornjebačko paromlinsko d.d. (1)	za opšte svrhe	--	180 000 dinara	nije	4 domaća
(1) radnja za brušenje mlinskog kamena						
Subotica	Konrad d.d.	za opšte svrhe	--	500 000 dinara	nije	8 domaćih
Subotica	Fako d.d.	za opšte svrhe	6 mtc	3 000 000 dinara	važno radi proizvod. čarapa i pletene robe	211 domaćih 4 strana
Subotica	Gornjebačko paromlinsko d.d.	za opšte svrhe	250 mtc	3 000 000 dinara	važno radi proizvod. brašna	45 domaćih
Subotica	D.d za izradu creva	za opšte svrhe	4 mtc	300 000 dinara	nije	12 domaćih
Subotica	Margit mlin d.d.	za opšte svrhe	300 mtc	1 750 000 dinara	važno radi proizvod. brašna	50 domaćih
Subotica	Industrija železnog nameštaja d.d.	za opšte svrhe	7 mtc	480 000 dinara	važno radi proizvod. železne robe	78 domaćih 1 strani
Subotica	Marsel Kop	za opšte svrhe	14 mtc	400 000 dinara	nije	59 domaćih 1 strani
Subotica	Sever d.d.	za opšte svrhe	2,50 mtc	1 000 000 dinara	važno radi izrade elektr. strosjeva	39 domaćih 1 strani
Subotica	Bačvanska tvornica cementne robe i gra. d.d.	za opšte svrhe	25 mtc	62 000 dinara	nije	10 domaćih
Subotica	Nonenbe-rg i šodre d.d.	za opšte svrhe	2,50 mtc	2 000 000 dinara	nije	94 domaća 4 strana
Subotica	Jugosl. tvornica hleba d.d.	za opšte svrhe	4 mtc	150 000 dinara	važno radi izrade hleba	6 domaćih
Subotica	Čičila Josip, mlin	za opšte svrhe	80 mtc	240 000 dinara	važno radi izrade brašna	5 domaćih
Subotica	Rot Armin	za opšte svrhe	1,20 mtc	2 000 000 dinara	važno radi izrade kapa	96 domaćih 1 strani

Subotica	Horvat Stevan, mlin	za opšte svrhe	50 mtc	190 000 dinara	važno radi izrade brašna	3 domaća	
Subotica	Engler Albert	za opšte svrhe	1 mtc	1000 000 dinara	važno radi izrade rublja	8 domaćih	
Subotica	First Geza	za opšte svrhe	120 mtc	150 000 dinara	važno radi izrade brašna	12 domaćih	
Subotica	Glogovčan Žarko, mlin	za opšte svrhe	200 mtc	450 000 dinara	važno radi izrade brašna	24 domaća	
Subotica	Zefir d.d.	za opšte svrhe	7,50 mtc	1 500 000 dinara	nije	109 domaćih	Preseljeno u Beograd
Subotica	Braća Lenard	za opšte svrhe	8 mtc	1 000 000 dinara	važno radi izrade železne robe	102 domaća	
Subotica	Industrija mramora i kamena d.d.	za opšte svrhe	22 mtc	350 000 dinara	nije	50 domaćih	
Subotica	Gingold Samuel	za opšte svrhe	1,50 mtc	100 000 dinara	nije	15 domaćih	
Subotica	Braća Goldner	za opšte svrhe	11 mtc	2 000 000 dinara	važno radi izrade železne robe	240 domaćih 1 strani	
Subotica	Kunec Dorđe	za opšte svrhe	2 mtc	250 000 dinara	nije	40 domaćih	
Subotica	Ingus Aleksandar	za opšte svrhe	170 kg	600 000 dinara	nije	160 domaćih	
Subotica	Glid Ernest mlin	za opšte svrhe	200 mtc	1 000 000	važno radi izrade brašna	25 domaćih	
Subotica	Tolnai Julije, mlin	za opšte svrhe	80 mtc	200 000 dinara	važno radi izrade brašna	8 domaćih	
Subotica	Fizi Vilim	za opšte svrhe	3,50 mtc	1 000 000 dinara	važno radi izrade limene robe	27 domaćih	
Subotica	Kirhenmajer Julije, mlin	za opšte svrhe	80 mtc	300 000 dinara	važno radi izrade brašna	12 domaćih	

Po ovlaš. sreskog načelnika
pristav: M. Jovanović

Br. 8. Pregled, statistika firmi po načinu registrovanja. Pored dokumenta, obrasca iz 1937. godine, koji navodi stanje na dan 1.1.1937, radi poređenja, dodati su podaci i iz obrasca iz 1938. godine, koji daje podatke na dan 31.12.1937. godine, kao i iz 1939. godine, za stanje od 31.12.1938.godine. IAS, F57.353/1937, 234/1938, 58/1940

Br. 353/37
Sub.14.1. 1937.

Predmet: statistika radnji
Na VIII br. 652/37

Kr.banskoj upravi Dunavske banovine
Od. za trg. obrt i ind.

U vezi predmeta naređenja čast nam je izvestiti da je na dan 1. januara 1937. godine bilo radnja po pojedinim registrima i to:

Po registru:

		1.1.1937.	31.12.1937.	31.12.1938.
I/a	registar zanatskih radnja za koje je potrebna dozvola	9	11	11
I/b	registar industrijskih radnja za koje je potrebna dozvola	6	7	9
I/c	registar trgovačkih i ostalih radnja za koje je potrebna dozvola	412	354	468
II	registar zanatskih radnja	1630	1715	1785
III	registar industrijskih radnja	45	51	46
IV	registar trgovačkih i ostalih radnja	1114	1184	1248
	Svega ukupno je radnji koje stvarno postoje.	3 216	3362	3567

19.1.1937.

Po ovlaštenju sreskog načelnika
Pristav: Terzin

Br 9. Spisak deoničara "Prve subotičke parne ciglane i fabrike cementne robe d.d." AV, F:126 VIII 23. 5741.

SPISAK

deoničara Prve subotičke parne ciglane i fabrike cementne robe d.d. pod likvidacijom, koji su deponovali deonice radi učešća na redovnoj godišnjoj skupštini održanoj 8.7.1933. god.

<u>Ime i prezime</u>	<u>Boravište</u>	<u>Državljanstvo</u>	<u>Br.akcija</u>
1. Dr Milekić Jovan	Subotica Aleksandrova 12	jugoslovensko	320
2. Dr Sekelj Aron	Subotica Pašićeva 7	jugoslovensko	150
3. Dr Strelitzky Deneš	Subotica Manojlovićeva 7	jugoslovensko	10
4. Ing. Mačković Beno	Subotica Masarikova 108	jugoslovensko	12
5. Tarnai Lazar	Subotica Wilsonova 11	jugoslovensko	10
6. Lackner Jovan	Subotica P.Kujundžića 24	jugoslovensko	200
7. Dembitz Vilmoš	Subotica Šenoina 28	jugoslovensko	50
8. Mandrović Bogdan	Subotica Pašićeva 7	jugoslovensko	100
9. Pilić Miloš	Subotica Daničićev put 11	jugoslovensko	50
10. Popov Bora	Subotica Pavlovačka 11	jugoslovensko	50
11. Matković Antun	Subotica Oslobodenja 23	jugoslovensko	50
12. Evetović Mihajlo	Subotica Velebitska 31	jugoslovensko	50

Subotica, 7.12.1933.

Prva subotička parna ciglana
i fabrika cementne robe d.d.

Br. 10. Zapisnik sa redovne skupštine deoničara firme "Labor d.d. za građenje kuća". AV, F:126 VIII 24 849/1933

list 1.

ZAPISNIK

sastavljen u Subotici 18.3.1933. godine popodne u 1/2 5 sati na redovnoj godišnjoj glavnoj skupštini firme "Labor d.d. za građenje kuća" u advokatskoj kancelariji dr Fišer Jakova, dr Kalmar Elemera i dr Tisa Andrije /Aleksandova/ 4.

Deoničar dr Kalmar Elemer zauzima pretsedničko mesto i prijavljuje da je uprava njega ovlastila sa predsedavnjem. Ustanovljava, da su položili kod blagajne deoničarskog društva svoje akcije i pristupili:

dr Fišer Jako sa	10 kom. deonica
dr Kalmar Elemer sa	10 kom. deonica
Krishaber JenĀ sa	10 kom. deonica
Beck Lajčo sa	10 kom. deonica
dr Tisa Andrija sa	10 kom. deonica
Kemenj Mirko sa	10 kom. deonica
Rudić Ivan sa	10 kom. deonica
Lieber Bela sa	10 kom. deonica
Hermec Franj sa	10 kom. deonica
dr Dembic Lajčo sa	<u>10 kom. deonica</u>

ukupno 100 kom. deonica u nominalnoj vrednosti od po 10 000 dinara. Ustanovljava da je poziv na skupštinu, zajedno sa bilansom i računom rezultata obnarodovan u subotičkom listu "Naplo" u broju od 22.2.1933. godine, nadalje, da je rad skupštine prijavljen Dunavskoj Banskoj upravi, koja je rešenjem svojim br. 3276/1933 izaslala kao komesara na skupštinu g. Vujić Velimira načelnika.

Pošto je skupština sposobna na rešavanje, pozdravlja kako deoničare, tako i g. Komesara, ujedno otvara skupštinu.

1/ Određenje zapisničara
i dva overovljača zapisnika.

Skupština određuje za zapisničara
dr Tisa Andriju, a za overovljače Bek Lajču
i Kemenj Mirka.

2/ Izveštaj Upranog i Nadzornog
odbora, predlaganje bilansa i
računa rezultata, donašenje
odluke o upotrebi dobitka, kao i
o davanju razarešnice Upravnom
i Nadzornom odboru.

Skupština jednoglasno uzima na znanje
izveštaj Upravnog i Nadzornog odbora,
bilans i račun rezultata te određuje da se
pokazujući se dobitak od 24 851,24 dinara
prenese na račun iduće godine. Ujedno
podeljuje Upravnom i Nadzornom odboru
razrešnicu.odbora, predlaganje bilansa i

računa rezultata, donošenje odluke o
upotrebi dobitka, kao i o davanju razarešnice
Upravnom i Nadzornom odboru.

3/ Izbor članova Nadzornog
odbora.

Skupština izabira za članove Nadzornog
odbora za vreme od jedne godine: Krishaber
Jenö, Kemenj Mirko i Šreger Mirko,
deoničare.

4/ Eventualni predlozi.

Nisu prispeli.

Iscrpljenjem dnevnog reda, predsednik zaključuje skupštinu.

Dr Kalmar Elemer s.r
predsednik

Bek Lajčo s.r.
Kemenj Mirko s.r.
overovljači

dr Tisa Andrija s.r.
zapisničar

Subotica, 9.12.1933.

list 2.

SPISAK

deponovanih akcija za glavnu skupštinu od 18. marta 1933. godine firme "Labor d.d. za
građenje kuća"

Redni

<u>br.</u>	<u>Ime deoničara</u>	<u>Koliko deonica</u>	<u>Podanstvo</u>	<u>Mesto boravka</u>
1.	dr Fišer Jako	10	jugoslov.	Aleksandrova 4
2.	dr Kalmar Elemer	10	jugoslov.	Trg Jirila i Metoda 3
3.	Krishaber Jene	10	jugoslov.	Aleksandrova 5
4.	Beck Ljudevit	10	jugoslov.	Preradovićeva 18
5.	dr Tisa Andrija	10	jugoslov.	Trg Jirila i M. 4
6.	Kemenj Mirko	10	jugoslov.	Preradovićeva 18
7.	Rudić Ivan	10	jugoslov.	Kotorska 38
8.	Lieber Bela	10	jugoslov.	Aleksandrova 4
9.	Hermec Franja	10	jugoslov.	Aleksandrova 5
10.	dr Dembic Ljudevit	10	jugoslov.	Šenoina 30

SPISAK

članova upravnog odbora firme "Labor d.d. za građenje kuća"

1.	Conen Vilim Matija	jugoslov.	Preradovićeva 18
2.	Šreger Lajčo	jugoslov.	Prestol. Petra 20
3.	Conen Vilim	jugoslov.	Preradovićeva 18

4.	Hartman Josip	jugoslov. Preradovićeva 18
5.	dr Fišer Jako	jugoslov. Aleksandrova 4
6.	Beck Lajčo	jugoslov. Preradovićeva 18

Da gornji podaci u svemu odgovarju stvarnosti, tvrdi
Subotica, 9.12.1933.

Uprava: Schreger Lajos

**Br. 11. Naert o konstituisanju firme "Braća Ruf". AJ, F:65 a.j.
2409.f.1425.**

Naert o konstituisanju /prospekt/

Mi, dolepotpisani, nameravamo osnovati deoničarsko društvo sa sedištem u Subotici u svrhu, da otkupimo tvornicu i inventar postojeće firme "Braća Ruf" u Subotici, koje je voljna ista uz otkupninu od 400 000 dinara deoničarskom društvu prodati. Ova je ponuda od strane firme "Braća Ruf" obavezna, a za deoničarsko društvo samo uz pristanak Uprave koja će se obrazovati i koja će sklopiti u tom pogledu ugovor sa firmom "Braća Ruf". Isto tako je obavezno izjavljuje firma "Braća Ruf", da će posle pravomoćnog osnivanja deoničarskog društva, sasvim obustaviti svoju firmu, a članovi iste odriču se svakog daljeg rada u toj vrsti, osim za deoničarsko društvo.

Preduzeće se osniva na neizvesno vreme pod firmom "Braća Ruf a.d. tvornica i trgovina čokolade i bonbona".

Veličina osnovne glavnice je dinara 1 000 000, koja će se sastojati iz 1 000 komada deonica glasećih na donosioca, svaka deonica u nominalnoj vrednosti po 1 000 dinara.

Osnivači pridržavaju sebi pravo, da imenuju prvu upravu deoničarskog društva na tri godine.

Deonice osnivajućeg se deoničarskog društva ovim puštamo na potpis s time, da vreme potpisa traje do 25. marta 1930. godine i da će se potpisivači pravodobno izvestiti o danu osnivajuće se glavne skupštine.

Subotica 8. marta 1930. godine

osnivači: "Braća Ruf"

Dušan Manojlović
dr Bošan šamu, advokat u Bačkoj Topoli
Mavro Augenfeld, trgovac, Vinkovci
Opšta Kreditna banka d.d.
Beinhauer Karlo, šredicija, Subotica
Gašpar Teltsch, trgovac, Subotica

Br. 12. Podaci o o zavičajnosti Josipa Rufa. IAS, F:57.944/1934

GRADSKO POGLAVARSTVO SUBOTICA

II br.3103/1934

12.januara 1935. g.

Subotica

Predmet: Ruf Josipa članstvo

Na d.br.944/1934

Sreskom načelstvu

S u b o t i c a

U povrtaku akta izveštavate se, da je otac imenovanog, pok. Ruf Mor, po zanimanju fabrikant, bio rođen u Novom Vrbasu 1868. g., odakle se 1890 odselio u Sentu, gde je boravio do svoje smrti 1902, te je tamo glasom uverenja gradskog poglavarstva u Senti br. prot. 285/929 stekao zavičajno pravo na osnovu čl. 10. z.čl. XXII 1866, koje je nasledio njegov zakoniti sin Josip na osnovu čl.6 cit. zak. do samostalnog sticanja ovdašnje zavičajnosti na osnovu čl. 10. cit. zakona usled neprekidnog boravka u Subotici od 1909. godine i doprinošenja ovogradskim teretima.

Imenovani nije podneo molbu radi sticanja stranog državljanstva putem opcije.

Po nalogu predsednika
savetnik: M.Babić

Br. 13. Izveštaj uprave firme Deoničarsko Društvo za izvoz mesa na skupštini akcionara. AJ, F:65 a.j. 2409.f.1425.

Deoničarsko Društvo za izvoz Mesa
meat -export - company - ltd

Subotica
telefon: kancelarija 12
telegrame:
Hartman Subotica

London
5 st.john Street NJest za adresa
Smithlfield
Tel:7948 City
1162 Holborn
telegramm adresse:
NAMTRABRO LONDON

Subotica 17. maja 1925.

Poštovana Glavna sednica!

Naše Deoničko društvo svoj ovogodišnji bilanc zaključilo je sa gubitkom od din. 198 026,43.

Ovaj gubitak je nastao iz one žalosne i pred svima poznate okolnosti, koje su u prošlom sezonu svakog izvoznika preduzeća i trgovca, koji su sa svinjama trgovali, vukle u skoro katastrofalnom stanju. Iz ovog slučaja je desilo to, da je društvo iz predviđenje skoro devet meseci nije otvorio svoj promet. Cene za nabavljanje svinja bili su preveliki prema prodajne cene na export pijaci, dočim nadajući boljeg trgovinskog odnosa nismo mogli troškove za uzdržavanje, također i osobne troškove sniziti.

Ovod našeg gubitka je povelicio i preveliki porez deoničkog društva, koji ne samo da zalihu poreza deoničkog društva je uništio, nego smo još potrošili 82 500,21 dinara za porez.

Molimo izvolite uhvatiti predlog, da se gubitak na teret računa iduće godine prenese, ujedno da nas od dužnosti odriješite.

Upravništvo

Deoničarsko društvo za izvoz mesa
Subotica-Subotica

**Br. 14. Zapisnik sa skupštine firme "Hartmann i Connen, izvoz mesa d.d.". AV,
F:126 VIII 24849/1933**

L:1

ZAPISNIK

Sastavljen na dan 30. aprila 1933. godine u 1/2 12 sati pre podne na redovnoj glavnoj skupštini firme "Hartmann i Connen, izvoz mesa d.d." održanoj u kancelarijskim prostorijama društva u Preradovićevoj ulici 18.

Prisutni su: Conen Vilim, Jakobčić Mirko, dr Fišer Jakov, Šreger Lajčo, dr Kalmar Elemer, Krishaber Eugen, Beck Lajčo, Šosberger Emil, Jakobčić Jene, dr Tisa Andrija, Raab Marko, Jakobčić Conen Vilim, deoničari.

Dr Kalmar Elemer javlja, da je upravni odbor njega ovlastio da pretsedava na današnjoj skupštini. Konstatuje da su pravovremeno položili sledeći deoničari svoje deonice

Conen Vilim	5 komada
Jakobčić Mirko	2 komada
dr Fišer Jakov	2 komada
Šreger Lajčo	5 komada
dr Kalmar Elemer	2 komada
Krishaber Eugen	2 komada
Beck Lajčo	2 komada
Šosberger Emil	1 komad
Jakobčić Jene	1 komad
dr Tisa Andrija	1 komad
Raab Marko	1 komad
Jakobčić Conen Vilim	2 komada
ukupno:	26 komada deonica sa nominalnom vrednošću od po 100 000 dinara po komadu.

Ustanovljujamo nadalje, da je današnja skupština blagovremeno obnarodovana u Službenim novinama u br. 64. od 13. aprila 1933. godine i da je prijavljena Banskoj upravi Dunavske banovine, koja je sa rešenjem svojim br. 6820/1933 izašla svog komesara, gospodina Radu Glavardonovog, višeg činovnika. Pošto je skupština prema odredbama pravila sposobna za rešavanje, istu otvara, pozdravlja g. komesara Banske uprave i gg. deoničare.

1./ tačka dnevnog reda izbor
zapisničarai overovljavača
zapisnika

Skupština određuje za zapisničara dr
Tisa Andriju a za overovljače
zapisnika dr Fišer Jako i Beck Lajču.

2./ Izveštaj upravnog i
nadzornog odbora, čitanje
bilansa i račun dobitaka i
gubitaka, rešavanje o ovima
i davanje razrešnice upravnom

i nadzornom odboru.

Skupština jednoglasno prihvaća izveštaj upravnog i nadzornog odbora kao i bilans i račun dobitaka i gubitaka, podeljuje razrešnicu upravnom i nadzornom odboru i rešava da se iskazani gubitak od 363 783 dinara prenese na račun iduće godine.

3./ Otpis neuterivih tražbina.

Pošto ovakav predlog nije stigao raspravljanje istog je mimoilažen.

4./ Izbor članova nadzornog odbora za 1 godinu.

Skupština izabere za članove nadzornog odbora za trajanje od godinu dana Krishaber Eugena, Jakobčić Eugena, dr Tisa Andriju i Kemenj Mirka.

5./ Eventualni predlozi. Nikakav predlog nije stigao.

Pošto je dnevni red iscrpljen, predsednik zaključuje skupštinu.

dr Kalmar Elemer s.r.
predsednik

dr Fišer Jako s.r. dr Tisa Andrija s.r.
Beck Lajčo s.r. zapiničar
overovljači

HARTMAN & CONEN
izvoz mesa d.d.

L:2

SPISAK

deponovanih akcija za glavnu skupštinu od 30. aprila 1933. godine, firme "Hartman i Conen izvoz mesa d.d."

Red. br.	Ime deoničara	Koliko deonica	Podanstvo	Mesto stalnog boravka
1.	Conen Vilim	5	jugoslov.	Preradovićeva 18
2.	Jakobčić Mirko	2	jugoslov.	Trg Ćirila i Metoda 19
3.	dr Fišer Jako	2	jugoslov.	Aleksandrova 4
4.	Šreger Lajčo	5	jugoslov.	Prestolnasledn. Petra 4
5.	Krishaber Eugen	2	jugoslov.	Aleksandrova 5
6.	dr Kalmar Elemer	2	jugoslov.	Trg Ćirila i Metoda 3
7.	Beck Lajčo	2	jugoslov.	Preradovićeva 18
8.	Šosberger Emil	1	jugoslov.	Kralja Petra park 3
9.	Jakobčić Eugen	1	jugoslov.	Kralja Petra park 8
10.	dr Tisa Andrija	1	jugoslov.	Trg Ćirila i Metoda 3
11.	Raab Mirko	1	jugoslov.	Preradovićeva 18
12.	Jakobčić Conen			

Vilim 2 jugoslov. Preradovićeva 18

članova upravnog odbora firme "Hartman i Conen izvoz mesa d.d."

1.	Conen Vilim	jugoslov.	Preradovićeva 18
2.	Hartman Josip	jugoslov.	Preradovićeva 18
3.	dr Fišer Jako	jugoslov.	Aleksandrova 4
4.	Šreger Lajčo	jugoslov.	Prestolonaslednika
Petra 4
5.	Hartman Julius/umro/	englesko	London
6.	Beck Lajčo	jugoslov.	Preradovićeva 18
7.	Jakobčić Conen
Vilim	jugoslov.	Preradovićeva 18
8.	Jakobčić Mirko	jugoslov.	Trg Ćirila i Metoda 19

da gornji podaci u svemu odgovaraju stvarnosti, tvrdi
Subotica, 9.decembra 1933. godine

uprava
"Hartman i Conen izvoz mesa d.d."

Br.1 5. Spisak članova Uprave firme "Hartman i Co. izvoz mesa d.d.". AV, F:126 VIII 35606/1940

l:1

HARTMAN & CO.
izvoz mesa d.d.
Subotica

Subotica, 28. nov.1940.g.

Spisak članova Upravnog i nadzornog odbora firme "Hartman i Co. izvoz mesa d.d." iz Subotice u godini 1940.

Članovi Upravnog odbora:

1. Hartman Josip, jug. državljanin, Subotica, Jevrej,
raspolože sa 400 kom. deonica
2. dr Pavlović Miloš, jug. državljanin, Subotica, Srbin,
raspolože sa 100 kom. deonica
3. dr Tomičić Juraj, jug. državljanin, Beograd, Hrvat,
raspolože sa 1000 kom. deonica
4. dr Jovanović Vasilije, jug. državljanin, Beograd, Srbin,
raspolože sa --
5. ing. Manojlović Milan, jug. državljanin, Novi Sad, Srbin,
raspolože sa 200 kom. deonica
6. Jakobčić Mirko, jug. državljanin, Subotica, Mađar,
raspolože sa 50 kom. deonica
7. Sadecki Stevan, jug. državljanin, Subotica, Mađar,
raspolože sa 100 kom. deonica

Članovi Nadzornog odbora:

1. Jakobčić Eugen, jug. državljanin, Subotica, Mađar,
raspolože sa 50 kom. deonica
2. Šosberger Emil, jug. državljanin, Subotica, Hrvat,
raspolože sa --
3. Rudić Ivan, jug. državljanin, Subotica, Hrvat,
raspolože sa 50 kom. deonica
4. dr Pavlinović Bernard, jug. državljanin, Beograd, Srbin,
raspolože sa --

HARTMAN & CO.
izvoz mesa d.d.
Subotica

1:2

HARTMAN & CO.
izvoz mesa d.d.
Subotica

Subotica, 28. nov. 1940.g.

Spisak akcionara prisutnih na poslednjoj skupštini firme "Hartman i Co. izvoz mesa d.d." iz Subotice održanoj 26. novembra 1940.

1. dr Tomičić Juraj, jug. državljanin, Beograd, Hrvat,
raspolože sa 1000 kom. deonica
2. ng. Manojlović Milan, jug. državljanin, Novi Sad, Srbin,
raspolože sa 200 kom. deonica
3. Jakobčić Mirko, jug. državljanin, Subotica, Mađar,
raspolože sa 50 kom. deonica
4. Jakobčić Eugen, jug. državljanin, Subotica, Mađar,
raspolože sa 50 kom. deonica
5. Sadecki Stevan, jug. državljanin, Subotica, Mađar,
raspolože sa 100 kom. deonica
6. Hartman Josip, jug. državljanin, Subotica, Jevrej,
raspolože sa 400 kom. deonica
7. Rudić Ivan, jug. državljanin, Subotica, Hrvat,
raspolože sa 50 kom. deonica
8. Kemenj Mirko, jug. državljanin, Subotica, Mađar
raspolože sa 50 kom. deonica

HARTMAN & CO.
izvoz mesa d.d.
Subotica

Br. 16. Molba Josipa Hartmana radi izdavanja uverenja o plemićkoj tituli.
IAS,F:57. 95/1938

SRESKOM NAČELSTVU

Subotica

Molba:
HARTMAN JOSIPA rinenburškog
veleindustrijalca iz Subotice,

**radi izdavanja zvaničnog
uverenja**

Moja je porodica iz Rynnenburga /po tamošnjoj terminologiji rinenburške viteške tvrđave/, iz provincije Utrech-ske u Holandiji. po svom poreklu imam da nosim titulu titulu "visokorodni vitez plemeniti Hartmann Josip rinrnburški".

Kako u našoj zemlji ne postoje titule po rođenju, u svojim porodičnim i ostalim i javnopravnim odnošajima u inostranstvu trebam da dokažem svoj identitet.

Za tu svrhu molim, da mi se izda uverenje o tome, da sam popisani identičan sa "visokorodnim vitez plemeniti Hartmann Josipom rinrenburškim", mada po zakonima svoje zemlje nosim samo ime "rinenburški Hartmann Josip"..

U dokaz moje titule po rođenju prilažem foto-kopiju javne isprave, izdate u formi, koju zahteva zakon o izdavanju isprava, snabdevenu sa potrebnim legalizacijama.

Ova mi je svedodžba potrebna za upotrebu u inostranstvu.

s poštovanjem:
Rinenburški Hartman Josip

**Br. 17 . Molba Josipa Hartmana radi nostrifikacije titule.
IAS,F:57.3103/1937**

br.3103/1937
31.III 1937.

Predmet: Molba Hartman Josipa, generalnog direktora firma "Hartman i Konen" radi nostrifikacije titule dobivene diplomom Holandske države.

KRALJEVSKOJ BANSKOJ UPRAVI DUN. BANOVINI
UPRAVNO ODELJENJE II.

NOVI SAD

Dostavlja se prednja molba Rinenburški Hartman Josipa, generalnog direktora firma "Hartman i Konen", kojom moli da mu se titula u smislu čl 33 Zakona o ličnim imenima, a koju titulu mu je država Holandija podarila, prizna kod upotrebe porodičnog imena.

Svoju molbu opravdava priloženim prepisom diplome države Holandije, kao i prepisom rešenja Ministarstva unutrašnjih poslova br. 26869 od 30. juna 1927. godine, kojim mu je odobrena upotreba titule "Rinenburški". Kako je Ministarstvo svojedobno omaškom izostavilo pune reči titule, te sada moli da mu se dozvoli upotreba titule onako, kak je to Holandskom diplomom dato.

Po prednjoj molbi ova vlast je mišljenja, da nema smetnje za priznavanje titule date od strane države Holandije, obzirom da Ustav Kraljevine Jugoslavije ne priznaje titule i plemstva samo po rođenju, dok ke u konkertnom slučaju u pitanju titula dobivena na osnovu ličnih njegovih zasluga.

Sreski načelnik

V.Momirović

Br. 18. AV, F:126. VIII 13 777/1934. Izveštaj uprave firme "Margit parni mlin d.d." o održanoj skupštini.

Prestojništvu gradske policije Subotica

Pretstavka
Margit parnog mlina d.d.
u Subotici
u stvari naloga Kralj. Banske Uprave
odeljenja za trgovinu, obrt i indust. ad
VIII br. 9860. od 30. XI 1933. god.

Udovoljujući se Vašem pozivu u vezi naloga Kralj. Banske uprave u Novom Sadu pod gornjim brojem, čast nam je dostaviti niže navedeno naš odgovor na postavljena pitanja.

Glavna skupština bila je održana 30. maja 1933. god.
i sledeća lica su deponovala svoje akcije.

<u>Ime i prezime</u>	<u>Stalno boravište</u>	<u>Državljanstvo</u>	<u>Broj akcija</u>
Šporer Aleksandar	Subotica	jugoslovensko	200
Štiglic Elek	Subotica	čehoslovačko	200
Šporer Mavro	Subotica	jugoslovensko	100
dr Ljubibratić Aleksandar	Subotica	jugoslovensko	15
Hermec Franjo	Subotica	jugoslovensko	15
Sebek Grga	Subotica	jugoslovensko	10
Maguš Grga	Subotica	jugoslovensko	15
Sege Aleksandar	Subotica	jugoslovensko	10
sup. Štiglic Eleka	Subotica	čehoslovačko	20
sup. Šporer Aleksandra	Subotica	jugoslovensko	20

s poštovanjem
Margit parni mlin d.d.

Br. 19. Molba firme "JUGO-MAUTNER izvoz i uvoz hrane i semena d.d." radi ubeležavanje promene sedišta. AJ, F:65,2409.1425

Ministarstvu trgovine i industrije
B e o g r a d

Na osnovu zaključaka vanredne glavne skupštine molimo da se dozvoli premeštaj sedišta našeg društva iz Novog Sada u Suboticu i da se 1. čl., 2. čl. i 5 čl. naših osnovnih pravila umesto "Novi Sad" gde god se to pominje, uvede "Subotica", te da nam se o tome izda odluka ministarstva.

U prilogu podnašamo zapisnik o vanrednoj glavnoj skupštini održanoj 18. decembra 1927. godine u prisustvu komesara toga Ministarstva g. Tihomira Pavlovića.

s odličnim poštovanjem
JUGO-MAUTNER
izvoz i uvoz hrane i semena
d.d. Novi Sad

Br. 20. Molba radi izdavanja dozvole za osnivanje firme "BON-TON d.d.". AJ,
F:65.2410.1426.

Subotica 10. maja 1922.

Molba za dozvolu osnivanja
"BON-TON" d.d mehaničke
fabrike cipela u Subotici

MINISTARSTVU TRGOVINE I INDUSTRIJE
u Beogradu

Na temelju zakona o osnivanju akcionarskih društava na teritoriji Banata, bačke i Barenje, čl. I., molimo ovim za dozvolu osnivanja "BON-TON" d.d mehaničke fabrike cipela u Subotici, te prilažemo u tu svrhu tri primerka Osnove za utemeljenje i tri primerka nacrtu pravila ovoga društva.

Budući da osnivanje ove fabrike leži u interesu naše mlade domće industrije, nadamo se da zamoljenom odobrenju neće stajati nikakve zapreke na putu, te Vas molimo da nam čim prije dostavite Vaše rešenje, kako bi se moglo odmah otpočeti sa organizacijom novoga društva.

U tom očekivanju beležimo se

s poštovanjem:

OSNIVAČI:

Aleksander Rajčić direktor "Gradanske banke" podružnice Subotica
dr Iso Tordai, advokat u Subotici
Đura Pendžić, direktor Fabrike cipela u Subotici
Josip Vaci, fabrikant cipela u Subotici
Aleksandar Kohn, fabrikant kože u Subotici
Albe Schuhoff, fabrikant cipela u Subotici
Bogdan Dimitrijević, veleposednik i direktor trgovačkog poduzeća
Cvetko Manojlović, direktor muzičke škole u Subotici
Mavro Sporer, fabrikant sapuna u Subotici
dr Dargutin Stipić, advokat u Subotici

Br. 21. Spisak članova uprave firme "Deoničarsko društvo za izradu creva d.d."
AJ, F:65.2409.1425.

Deoničarsko društvo za izradu creva d.d.
u Subotici

Iskaz
članova upravnog i nadzornog odbora

Ime i prezime	zanimanje	narodnost	nadležnost	državljanstvo
Stevo Prodanović	bankovni ravnatelj	srbin	Subotica	S.H.S.
Salamon Gombo dr Aleksandar Magarašević	trgovac	srbin	B. Topola	S.H.S.
Salamon Gombo	odvjetnik	srbin	Subotica	S.H.S.
Herman Dajč	trgovac	srbin	Subotica	S.H.S.
	ravnatelj D.d. za izradu creva	srbin	Subotica	S.H.S.
Andor Dajč	poslovoda D.d. za izradu creva	srbin	Subotica	S.H.S.
Laura Dajč	privatnica	srbin	Subotica	S.H.S.
Milan Damjanović	tajnik društva "Lloyd"	srbin	Subotica	S.H.S.
Mito Medanski	trgovac	srbin	Subotica	S.H.S.
Edmund Mayer	trgovac	čeh	Bratislava	Č.S.R.
dr Svetislav Mihajlović	odvjetnik	srbin	Beograd	S.H.S.

Inostranog kapitala nema.

Svrha društva je: kupoprodaja, obrtna preradba i unovčenje raznovrsnih životinjskih creva.

Policija grada Subotice

20.okt.1926.

**Br. 22. Izveštaj Upravnog odbora firme "Subotička industrija koža d.d.". AJ,
F:65.2410.1426.**

Izveštaj Upravnog odbora

Slavna Skupštino!

Opšta trgovačka kriza se je osetila i u prošloj poslovnoj godini 1927, od koje se ni naše društvo nije moglo izvući, ali da smo ipak svoje pozicije održali bilo je zbog toga što smo mi u svome poslu zaveli štednju i predostrožnost u davanju kredita. Ipak nismo mogli izbeći da ne izgubimo neke stavke ali koje nisu imale uticaja na naš položaj. Ovakove stavke smo u bilanci otpisali.

U prošloj ekonomskoj godini smo naše sirovinsko odeljenje likvidirali da ne bi naše snage bile razdeljene, ali to nije učinjeno za večito, već kada prilike zato budu povoljnije opet ćemo posao u tom svome odeljenju nastaviti.

Važan momenat u prošloj ekonomskoj godini je bio taj, što glede našega finasiranja smo sklopili sporazum sa Jugoslovenskom bankom D.D. u Subotici, koja je preuzela na sebe naše kreditne potrebe izmiriti. Ovo prijateljsko pomaganje se pokazuje već u svim našim poslovima, i kao dokaz tome će jedan eksponent pomenute banke dobiti položaj u našoj direkciji i u našem nadzornom odboru.

Naša bilanca pokazuje dobitak od 71 461 dinara. Predlažemo da od ove svote bude rezervirano 70 000 za fond za pokriće eventualnih gubitaka, a preostalih 1461 din. da se prenese na idući račun.

Kao krajnji rezultat našeg poslovanja možemo konstatovati poboljšanje našeg društva i možemo se nadati da će se to u budućnosti još bolje pokazati.

Molimo Slavnu skupštinu da nam izvoli svoju razrešnicu podeliti za naš rad u prošloj ekonomskoj godini.

Subotica, 16. juna 1929. god.

UPRAVA
Subotička industrija koža d.d.

Adolf Glied Lázár Holländer

Br. 23. Uverenje o članstvu grada Subotice za Lazara Holendera.

IAS, F:57.676/1936

GRADSKO POGLAVARSTVO SUBOTICA
II br.. 2459/1936

Uverenje o članstvu

(Izdato na osnovu čl. 20 Zakona o gradskim opštinama)

HOLENDER LAZAR

rođen 18/ IV 1870 godine u Čonoplji, opština Čonoplja, srez senčanski, banovina Dunavska, sin Adama i Hane Policer po zanimanju trgovac usled čl. 151 Zakona o gradskim opštinama

član je grada Subotice

sreza subotičkog, banovine Dunavske, gde je zaveden po br. 1583 u Spisak članova.

Taksena marka od din. 20- je naplaćena i na ovom uverenju propisno poništena.

5.oktobra 1936. godine
Subotica

Pretsednik,
ing. Ivković

Br. 24. IAS, Zapisnik povodom skidanje sekvestra sa fabrike "Klotild". F:47. Gr. 605/1921

Zapisnik
od 21. aprila 1921.

Sastavljen u nastavku prišivenog zapisnika od 7. novembra 1919. godine. kojim je g. državni komeara Sava Janković preuzeo upravu nad tvornicom Klotild d.d. U Subotici.

Prisutni: g. državni komesar za sekvestar Sava Janković u zastupanju Ministarstva pravde, Andrija Mazić u zastupanju policijske vlasti, dr Branko Arko u zastupanju "Zorke d.d." u Zagrebu te dr Žigmond Litman u zastupanju tvorničke uprave.

Čita se uvodno citirani zapisnik od 7. novembra 1919. Na to g. dr Litman izjavljuje da prema inventaru, koji je preuzet u citiranom zapisniku, u pogledu zgrada i strojeva osim manjih strojeva, koji su u međuvremenu nabavljeni, nema promjena.

Glede ostalih nekretnina, koje su u gornjrm inventaru navedene, očituje ravnatelj g. dr Litman da se je stanje sirovina tako isto i stanje fabričkih proizvoda sasvim promjenilo, pa je usled toga danas nemoguće sastaviti tačan inventar. Međutim se svekoliko poslovanje i promet razabire iz fabričkih trgovačkih knjiga, koje je g. državni komesar od zgrade do zgrade pregledao te se o isparvanosti njihovih osvjedočio.

Usljed sveukupnog prometa i materijalnih promjena nalazi se danas i finacijsko stanje te inventar pokretnina, u drugom stanju. Koliko međutim izvjesnih sirovina odnosno gotovih produkata nema u onoj količini, u kojoj su na dan 7. novembra 1919. konstatovane, to su one danas izmjenjene u druge sirovine odnosno gotove produkte, što je vidljivo iz uredno vođenih trgovačkih knjiga poduzeća. G. dr Litman preuzimlje naročito svaku odgovornost za svekoliko poslovanje tvornice, kroz vrijeme sekvestracije, te očituje da usljed sekvestracije nije poduzeću nastala nikakova šteta.

Usljed ove izjave prima dr Branko Arko u zastupanju Zorke d.d. u Zagrebu sveukupnu tvornicu sa svim napravama i inventarom, kako je iste vidio iz poslovnih knjiga na dan 21. aprila 1921.

Zaključeno i potpisano:
državni komesar Min. pravde
Sava Janković

dr Branko Arko
dr Litmann

**Br. 25. Izveštaj firme "LEVI I DRUG fabrika štirka d.d." o plaćenim porezima.
AJ, F:65.2409.1425.**

Ministarstvo Trgovine i Industrije
Kraljevine S.H.S.

Beograd

Usled naredbe Ministarstva Trgovine i Industrije br. 2221/1925 čast nam je učtivo izvestiti Slavni naslov,

za godinu 1923.
na naše preduzeće nije se razrezala poreza
za godinu 1924.
ma da smo sa gubitkom poslovali, Finansijska uprava je sledeće poreze razrezala:

porez preduzeća	din.	16 625
30%-i opći dohodarinski prirez		4 987
60%-i ratni prirez		9 975
30%-i vanredni porez		10 723
invalidski porez	3 320	
15% državna negovarina		2 493
Državni porezi ukupno:		48 124
145% drumarina		24 107
245% gradski prirez		40 733
77% školarina		12 802

Gradski porezi ukupno: 77 643

Daklem državni i gradski porezi za god. 1924. ukupno: 125 768

Slobodni smo napomenuti, da smo se protiv ovog razreza u zakonitom roku žalili, jer u smislu tačke 7. para. 17. zak. čl. VIII iz 1909. Finansijska uprava je protuzakonito dodala osnovu poreza onih din. 150 000 koje smo mi prema pomenutom zakonu stavili u rezenjru, ali naš priziv još nije rešen.

Subotica, 8. maja 1925. god. **S odličnim poštovanjem**
LEVI I DRUG
fabrika štirka d.d.

Br. 26. Spisak članova uprave firme "S. Kopp i sinovi d.d.". AJ, F:65. 2408.1424.

Članovi ravnateljstva tvornice štirke i konzervi
S. Kopp i sinovi d.d. Subotica

Ime	narodnost	glavno zanimanje	zavičajnost	državljanstvo
Dušan Manojlović	Srbin	ravnatelj Feruma d.d. u Subotici	Subotica	S.H.S.
Antun Bešlić	Hrvat	ravnatelj I Hrvat. štedionice, Subotica	Bajmok	S.H.S.
Dr Samu Bocshan	Madž. židov	advokat	Subotica	S.H.S.
dr Mirko Ivandekić	Bunjevac	advokat	Subotica	S.H.S.
Samuel Kopp	Židov	predsednik fabrike Kopp	Brod na Savi	S.H.S.
Marcel Kopp	Židov	ravnatelj tvornice Kopp	Brod na Savi	S.H.S.
Sigmund Kopp	Židov	II ravnatelj tvornice Kopp	Brod na Savi	S.H.S.

Članovi nadzornog odbora

Nikola Mandić	Srbin	prokurista I Hr.štedionice	Ogulin	S.H.S.
Ilija Lepedat	Srbin	finans. savetnik grada Subotice	Subotica	S.H.S.
Dušan Stojković	Srbin	učitelj u Aleksandrovu	Subotica	S.H.S.
Jovan Milekić	Srbin	advokat	Subotica	S.H.S.
dr Dionizije Strelicki	Madžar	advokat	Subotica	S.H.S.

Tvornica nema inostranog kapitala!

Subotica, 5. jula 1922.

Tvornica štirke i konzervi

S. Kopp i sinovi d.d. Subotica

**Br. 27. Molba radi dozvole za osnivanje akcionarskog društva PRVA
SUBOTIČKA INDUSTRIJALNA TVORNICA KEMIKALIJA
DEONIČARSKO DRUŠTVO. AJ, F:65,2410.1426**

MINISTARSTVU TRGOVINE I INDUSTRIJE BEOGRAD

Molba:

Ivana Fratrića fabrikanta, Milana Damjanovića sekretara Udruženja subotičkih trgovaca i industrijalaca, dr Vladislava Manojlovića kr. javnog beležnika, Nikole Tabakovića podgradonačelnika grada Subotice, dr Ive Milića fakultetskog profesora iz Subotice, Voje Čurčina sekretara Trgovačke i obrtničke Komore u Novom Sadu, Aleksandra Kolar fabrikanta, Milorada Rajića trgovca, Milovoja Nićina trgovca i Cvetka Manojlovića direktora iz Subotice.

radi dozvole za osnivanje akcionarskog društva.

Mi dolepotpisani nameravamo da osnujemo akcionarsko društvo sa sedištem u Subotici, sa glavnim kapitalom od 500 000 dinara za proizvod kožne ploče za pokrivanje krova "KOLARIT" i ostalih ploča za pokrivanje, kolomaza, masti za mašinu, te obradivanje i prodaju svakovrsnih proizvoda iz asfalta, katrana i mineralnog ulja pod firmom: PRVA SUBOTIČKA INDUSTRIJALNA TVORNICA KEMIKALIJA DEONIČARSKO DRUŠTVO.

Budući da je osnivanje ovog društva u opštem interesu našeg ekonomskog života, i da domaće industrije i trgovine, molimo da nam se odobri osnivanje toga akcionarskog društva.

Prilažemo dva primerka projekta društvenih pravila te izjavljujemo da će svaki od nas učestovati preduzeću sa najmanje deset akcija.

S poštovanjem:

Ivan Fratrić
Milan Damjanović
dr Vladislav Manojlović
Nikola Tabaković
Voja Čurčin
Aleksandar Kolar
Milivoj Nićin
dr Ivo Milić
Milorad Rajić
Cvetko Manojlović

**Br. 28. AJ, Osnivački nacrt firme "Braća Špitzer industrija drva i trgovačko
d.d.". F:65. 2409.1425.**

Osnivački nacrt

Potpisani osnivači osnivamo u Subotici industrijsko poduzeće pod firmom "Braća Špitzer industrija drva i trgovačko d.d."

1. Poduzeće se bavi proizvodnjom en gros igračaka i drvarskih roba, stavljanjem iste u promet, te prodajom ovakove robe. Vreme trajanja je neodređeno.

2. Osnovna glavnica iznosi 1 000 000 dinara.

3. Osnovna glavnica sastoji se iz 10 000 komada deonica od 100 dinara, koje glase na donosioca.

4. Rok za potpis deonica je jedan mesec dana, te ovaj rok silazi 28. februara 1924. godine.

5. Između potpisanih osnivača Jene Špitzer i Bela Špitzer doprinášaju in natura društvu

a.) alat sa mašinerijom	276 600 din.
b.) tvornički nameštaj	84 760
c.) ručni alat	46 250
d.) materijal i polugotova roba	120 060
e.) gotovu robu	118 969

u ukupnoj vrednosti od 646 654 dinara, slovima, šest stotina četrdeset šest hiljada pedeset četiri dinara i to na taj način, da im deoničarško društvo za ovo daje deonica za 506 000 dinara, ostalo pak plaća deoničarsko društvo u gotovom novcu.

6. Osnivači pridržavaju sebi pravo, da naimenuju članove upravnog odbora tokom prve tri godine.

U Subotici, 31. januara 1924. godine.

Antun Kremptič
Jene Špitzer

Franja Špitzer
Bela Špitzer

Br. 29. Zapisnik o predmetu molbe Jovana Krnjca za izdavanje uverenja o državljanstvu. IAS, F:57.977/1934

Zapisnik

rađen u Subotici dana 7. decembra 1934 god. u kancelariji policijskog komesara sa Krnjac Jovanom

Prisutni potpisani:

Na poziv prestaje Krnjac Jovan
rodom iz Pančeva
po zanimanju štampar
po narodnosti Jugolsoven
stanuje Vlačka ulica br.8

Konstatuje se identitet pozvanog lica sa
podnosiocem molbe radi izdavanja
svedočbe o državljanstvu. Lični opis
navedenoga je sledeći:
Porodično i rođeno ime: Krnjac A. Jovan
Mesto i vreme rođenja: 25. februara 1875.
u Pančevu
Visok: 173

Kosa: seda
Oči: crne
Obraz: duguljast
Osobni znaci: nema

Nakon pročitavanja u znak odobrenja potpisao:

Dkg.

Perovoda:
A.Popović

Krnjac Jovan

Pretpostojnik gradske policije

Br. 30. Spisak deponovanih akcija za skupštinu firme "Minerva, štamparija I nakladništvo d.d." u 1933. godini. AV, F:126.20 598/1934

Banskoj upravi Dunavske banovine

Novi Sad

U vezi poziva Banske uprave dunavske banovine, Novi Sad, čast nam je podneti sledeće podatke:

Za našu glavnu skupštinu, održanu dne 14. maja. 1933. godine deponirali su svoje akcije sledeća lica:

Ime i prezime vlasnika akcije	Stalno boravište	Državljanstvo	Broj deponiranih akcija
dr Fenjveš Franjo	Subotica	jugoslovensko	500 kom.
Blašković Pero	Beograd	jugoslovensko	50
Fenjveš Franjo	Subotica	jugoslovensko	300
Šokčić Josip	Subotica	jugoslovensko	10
dr Fišer Jakov	Subotica	jugoslovensko	50
dr Bondi Đorđe	Subotica	jugoslovensko	50
dr Horvat Mavro	Subotica	jugoslovensko	50
Gomboš Ljudevit	Subotica	jugoslovensko	20
Šreger Ljudevit	Subotica	jugoslovensko	30
Martoš Manojlo /umro/	Subotica	jugoslovensko	20
Nađ Aleksandar	Subotica	jugoslovensko	20
Večei Zoltan	Subotica	jugoslovensko	20
dr Kalmar Elemir	Subotica	jugoslovensko	10
dr Diamant Ernest	Subotica	jugoslovensko	10
dr Gereb Mihajlo	Subotica	jugoslovensko	10
		ukupno:	1 150 kom.

Molimo da ovu našu prijavu na znanje primiti izvolite
Subotica, 6. decembra 1933. god.

S poštovanjem
Minerva, štamparija i nakladništvo d.d.

Br. 31. Molba za oslobađanje carine firme Weinhut i sinovi. IAS, F:235.45/1927

FABRIKA CELUOJDNE ROBE
WEINHUT i SINOVI

Subotica (S.H.S.) 26.1.1927.

CELLULOIDENFABRIK
WEINHUT & SÖHNE

FABRIKA CELUOJDNE ROBE
WEINHUT I SINOVI

Utemeljeno - Fondea
1899.

P.n.

Udruženje trgovaca i industrijalaca

Subotica

Odgovarajući na Vaš c. dopis od 22. januara o.g. br 45/1927 sa poštovanjem izveštavamo Vas, da u mirnom dobu imali smo veliki izvoz iz naših roba u TURSKU.

Sada skupo carinjenje kod izvoza i bez uzrok na velike carine kod uvoza sirovine sprečavaju izvoz u Tursku.

U slučaju oslobođenja od carine mogli bi se podpuno takmičiti u Turskoj.

S poštovanjem

FABRIKA CELUOJDNE ROBE
WEINHUT I SINOVI

Br. 32. Zapisnik u vezi zahteva za promenu naziva firme u Barzel. AJ, F:65. 2410.1426.

Redarstveni kapetan grada Subotice

ZAPISNIK

Sastavljen dne 24. oktobra 1923.g. kod kapetanskog zvanja grada Subotice u stvari izuzimanja reča predstavnika "Barzel" trgovine gvoždem i prometnog d.d u Subotici a na dopis Vel.. županskog ureda br. 1124/923.

Aleksander Rozenfeld, kao zastupnik "Barzel" trgovine gvoždem i prometnog d.d. osobno pristupa i daje u zapisnik sledeću izjavu:

Mi smo dosadnji naziv firme Trgovina gvoždem i prometno d.d. iz stoga razloga promenili fa firmu "Barzel trgovina gvoždem i prometno d.d., da se ovaj naziv što kraće,

dobro-glasnije razširi u krugu trg. sveta t. jest da se samo kratko ova naša firma naziva "Barzel" i da se pod ovim imenom spominje i poznaje.

pol. kapetan
Mihaldžić

Alexander Rozenfeld

Br. 33. Podaci o firmi "Rotman". AV, F:138. II 3795/1935

FABRIKA MIRKO ROTMAN SUBOTICA

SUBOTICA 29.10.1935.

Tit.
Udruženje industrijalaca u Novom Sadu

U posedu Vašeg c. dopisa br, 3712 od 26-og o.m. primio danas, čast mi je javiti Vam:

- 1) Jedini vlasnik firme je Vojislav Bela Gabor, koji potpisuje firmu prema naslovnom primerku, izdat od okružnog suda Subotica 12. oktobra 1931. godine, po dole navedenom potpisu.
- 2) Vlasnik je jugoslovenski državljanin /rešenje Ministarstva unutrašnjih dela br. 7556/1924 /.
- 3) Stalno mesto stanovanja je Subotica.
- 4) Nije pod stečajem.
- 5) Nema protiv njega postupak o prinudnom vanstečajnom poravnanju.
- 6) Nije pod krivičnom istragom.
- 7) Nije pod starateljstvom.
- 8) Punoletan je.
- 9) Cvlašćenje za obavljanje radnje izdato je 23.10.1939. god. od šefa obrtnog otseka grada Subotice pod br. II 2215 grnč. protok. Reg. A br. 92. Prijašnja obrtnicaje glasila na ime pokojnog vlasnika firme g. Mirka Rotmana 31-og januara 1903. god. G. Gabor je bio ortak firme od 1913. go. Firma je osnovana 1888. god.
- 10) Preduzeće je u pogonu.

S odličnim poštovanjem:
Mirko Rotman

Br. 34. Podaci o firmi "Braća Goldner". AV, F:138.33.

Braća Goldner,
livnica, tvornica ormana za led, drvene i metalne robe

Subotica, 8.10.1940.

vaš znak 3272/940

P.n.

Udruženje industrijalaca
Novi Sad

Podaci o br. kvalifik. struč. osoblja i učenika u ind. preduzeću

U vezi sa Vašom cenj. okružnicom od 3. o. m. čast nam je izvestiti Vas, da je ovog momenta zaposleno kod nas:

Radnici: 11 bravarskih pomoćnika
12 stolarskih "
5 limarskih "
21 mesing-strugarski pomoćnik
1 mesing-strugarski majstor
1 livački majstor
7 livačkih pomoćnika
Učenici: 2 bravarska
2 stolarska
2 limarska
4 mesing-strugarska
2 livačka
1 monterski

Saopštavajući Vam prednje preporučujemo se

sa veleštovanjem
Braća Goldner - Subotica

Br. 35. Podaci o firmi "Industrija željeznog nameštaja d.d.". AV, II 3381/1940

Industrija željeznog nameštaja
i metala d.d.
Subotica

Subotica, 5.10.1940.

P.n.
Udruženje industrijalaca
Novi Sad

Predmet: podaci o broju kvalifikovanog i stručnog osoblja i broju učenika /šegrta/ u ind. preduzećima

Na Vaš c. poziv br 3272 od 3.oktobra saopštavamo Vam, da u našem preduzeću imamo:

bravara običnih	: 20 radnika, 11 šegrta
strugara metala	: 3 radnika, 2 šegrta
kazandžije	: 2 radnika, 1 šegrta
elektro svarivača	: 2 radnika, 1 šegrta
pojasara	: 1 radnika, 1 šegrta
ličilaca	: 4 radnika, --
brusača	: 2 radnika, 1 šegrta
ukupno	: 34 radnika i 17 šegrta

S poštovanjem:
Industrija željeznog nemeštaja
i metala d.d. Subotica

Br. 36. Spisak akcionara i uprave koji su učestvovali na poslednjoj glavnoj skupštini "Ferum d.d." i "Adis a.d.", u 1939.godini. AV, F:126 VIII 35428/1940

Spisak akcionara koji su učestvovali na poslednjoj glavnoj skupštini
Ferum d.d. od 11.11.1939.g.

Ime i prezime	zanimanje	Državljanstvo	mesto boravka	narodnost	broj akcija
Matić dr Milan	advokat	jugosloven.	Novi Sad	srpska	6 600
Donat dr Akacije	advokat	Jugosloven	Subotica	jevrejska	6 600
Gavanski Dejan	ekonom	jugosloven.	Srbobran	srpska	3 476
Fogel Žiga	industrijalac	jugosloven.	Subotica	jevrejska	4 400
Donat Mavro	inženjer	jugosloven.	Subotica	jevrejska	2 741
Ajzler Žiga	preduzimač	jugosloven.	Subotica	jevrejska	2 500
Krunić Sima	priv. činovnik	jugosloven.	Subotica	jevrejska	275
Karšai	preduzimač	jugosloven.	Subotica	jevrejska	500
Bertalan					
Der Julije	industrijalac	jugosloven.	Subotica	jevrejska	500

Spisak akcionara koji su učestvovali na poslednjoj glavnoj skupštini
Adis a.d. od 11.11.1939.g.

Ime i prezime	zanimanje	državljanstvo	mesto stanovanja	narodnost	broj akcija
Matić dr Milan	advokat	jugosloven.	Novi Sad	srpska	1 546
Donat dr Akacije	advokat	jugosloven.	Subotica	jevrejska	1 546
Gavanski Dejan	ekonom	jugosloven.	Srbobran	srpska	569
Fogel Žiga	industrijalac	jugosloven.	Subotica	jevrejska	550
Donat Mavro	inženjer	jugosloven.	Subotica	jevrejska	550
Ajzler Žiga	preduzimač	jugosloven.	Subotica	jevrejska	500
Krunić Sima	priv. činovnik	jugosloven	Subotica	srpska	100
Karšai	preduzomač	jugosloven.	Subotica	jevrejska	100
Bertalan					
Der Julije	industrijalac	jugosloven.	Subotica	jevrejska	100

Spisak članova likvidacionog i nadzornog odbora, koji su učestvovali na poslednjoj glavnoj skupštini Adis a.d. 11.11.1939.g.

Članovi likvidacionog odbora

Ime i prezime	zanimanje	državljanstvo	mesto boravka	narodnost	primedbe
Matić dr Milan	advokat	jugosloven.	Novi Sad	srpska	
Donar dr Akacije	advokat	jugosloven.	Subotica	jevrejska	
Gavanski dejan	ekonom	jugosloven.	Srbobran	srpska	
DonatMavro Gavanski	inženjer advokat	jugosloven. jugosloven.	Subotica Subotica	jevrejska srpska	
Aleksandar Ajzler Žiga	preduzimač	jugosloven.	Subotica	jevrejska	
Fogel Žiga	industrijalac	jugosloven.	Subotica	jevrejska	

Članovi nadzornog odbora

Engler Jovan	advokatski pripravnik	jugosloven.	Subotica	jevrejska
Der Julije Karšai	industrijalac preduzimač	jugosloven. jugosloven.	Subotica Subotica	jevrejska jevrejska
Bertalan				

Br. 37. Lični opis Arpada Hitera. IAS,F:57.1550/1937

Lični opis

(isključivo za uverenje o državljanstvu)

Ime i prezime: Hiter Arpad
 Rodom iz: (dan, mesec i god.) 6. 4. 1890. god. u Pustavisneku
 Srez: -
 Obraz: okrugao
 Oči: (boja) smeđe
 Kosa: (boja) crna - proseda
 Osobeni znaci: nama
 Svojeručni potpis: Hütter Árpád

U Subotici 12.2. 1937. god.

Popović , beležnik

Br. 38. Podaci o kvalifikovanom osoblju i učenicima firme "NONENBERG i ŠODERE tvornice traka i čipaka d.d.". AV, F:126.66.345/1938

NONNENBERG & SCHODERE
 tvornica traka i čipaka d.d.
 Subotica

Subotica 8.oktobar 1940.

P.N.
Udruženje industrijalaca
Novi Sad

Predmet: podaci o kvalifikovanom osoblju
i učenicima

U izvršenju cirkulara br. 3272 od 3. oktobra o. g. čast nam je u nastavku
prijaviti sledeće podatke o stručnom osoblju i učenicima:

1/ Broj kvalifikovanog stručnog osoblja:

2 majstora u odeljenju za izradu čipaka
1 majstor u odeljenju za izradu traka i elastičnih traka
1 majstor bravar za mašine
1 majstor bravar obični
1 majstor stolar obični
2 stručna radnika za izradu čipaka /umsetzer/
1 stručni radnik za izradu lastiša /umsteller/
3 stručna radnika za izradu traka i elastičnih traka
19 tekstilnih radnika /aufpasser/
8 tekstilnih radnica /aufpasser/
25 radnica za namotavanje prediva /spulerin/

ukupno: 64 stručnih radnika

2/ broj uposlenih šegrta:

3 učenika u odeljenju za izradu traka i elastičnih traka
1 učenik u odeljenju za izradu lastiša

ukupno: 4 šegrta

Dostavljajući Vam prednje na cenj. upotrebu, beležimo
s odličnim poštovanjem

NONENBERG i ŠODERE
tvornica traka i čipaka d.d.
Subotica

Br. 39. Ocena sreskog načelnika povodom molbe Jakoba Ripnera za prijem u državljanstvo.
IAS, F:57. 2916/1939.

NAČELSTVO SREZA SUBOTIČKOG

broj:10152/39

20. decembra 1939. g.

SUBOTICA

Predmet: Ripner Jakob - državljanstvo
Na II br.84497/39

KRALJEVSKOJ BANSKOJ UPRAVI DUN. BANOVINE
III Upravnom odeljenju

NOVI SAD

U povratku akta žast mi je dostaviti tražene priloge u smislu Vašeg naređenja pod gornjim brojem, i ujedno dopunjejem svoj ranji predlog u smislu:

Pomenuti Ripner slabo vlada državnim jezikom; u pogledu njegovog prilagodavanja ovdašnjem življu i prilikama, čast mi je izvtistiti, da se potpuno asimilovao ovdašnjoj sredini i da je svoj društveni život potpuno podesio prema ovdašnjoj sredini, a u pogledu građanske ispravnosti, da je u svemu apsolutno korektan.

Sreski načelnik,
V. Momirović

Br. 40. Podaci o akcionarima i članovima uprave firme "Fako d.d. jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaže" iz 1940. godine. AV, F:126. VIII 33 557/1940

Fako d.d. jugoslavenska tvornica
čarapa itrikotaža

Subotica 16.11.1940.

P.t.

Kraljevska banska uprava
Dunavske banovine
Odeljenje za trgovinu, obrt i industriju
Novi Sad

Vaš c. raspis VIII br. 30 877
od 5. novembra o.g.
Predmet: akcionarska društva - podaci

U rešenju vašeg c. raspisa čast nam je u prilogu dostaviti Vam

1. Spisak akcionara koji su prisustvovali poslednjoj skupštini akcionara
 2. spisak članova upravnog i nadzornog odbora i
 3. podatke o poslovođi preduzeća
- na Vašu c. upotrebu.

Slobodni smo nadalje primetiti da su svi članovi Upravnog odbora, i to gga Stefanović Žarko, Lazić Stanko, Spreitzer Oskar i dr Bondy Đorđe, kao i dva člana Nadzornog odbora i to gga Suvajdžić Aleksandar i Krishaber Eugen dali ostavku, da se u tu svrhu sazvala vanredna glavna skupština za 23. novembar 1940. g.

Reda radi dajemo Vam i spisak lica, koja će prisustvovayi ovoj vanrednoj glavnoj skupštini, kao i spisak osoba,koja će se izabrati za članove Upravnog i Nadzornog odbora dne 23. novembra o.g.

U vezi raspisa VIII br. 30877 od 5. novembra 1940. g. Kraljevske Banske uprave dunavske banovine.

Primećujemo da je 75% celokupnih akcija u rukama Opšte privredne banke d.d. Subotica i Penzione blagajne činovnika i podvornika Opšte i privredne banke d.d. Subotica u pola - pola, a ostalih 25% akcija je u rukama gge Jakob Rippner, Subotica, Hütter Arpad, Subotica i dr Szilasi Ödön, Subotica.

Stavljajući Vam gornje podatke na c. znanje, ostajemo

s poštovanjem

"Fako, jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža d.d."

Prilozi: 1.

U vezi raspisa VIII br. 30877 od 5. novembra 1940. g. Kraljevske Banske uprave dunavske banovine.

Spisak akcionara koji su prisustvovali poslednjoj skupštini akcionara.

Ime i prezime	Državljanstvo	Mesto stalnog stanovanja	Narodnost	Broj akcija kojima raspolaže
dr Stefanović Žarko	jugoslov.	Novi Sad	srbin	330 kom.
Lazić Stanko	jugoslov.	Novi Sad	srbin	486
Bogdanović Živorad	jugoslov.	Novi Sad	srbin	10
Hütter Arpad	jugoslov.	Subotica	jevrej	550
Spreitzer Oskar	jugoslov.	Novi Sad	nemac	1234
dr Bondy Đorđe	jugoslov.	Subotica	jevrej	80
dr Silaši Edmund	jugoslov.	Subotica	madar	100

"Fako"

jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža d.d.

Subotica

2.

U vezi raspisa VIII br. 30877 od 5. novembra 1940. g. Kraljevske Banske uprave dunavske banovine.

Spisak članova upravnog i nadzornog odbora

Ime i prezime	Državljanstvo	Mesto stalnog stanovanja	Narodnost	Broj akcija kojima raspolaže
U p r a v n i o d b o r				
dr Stefanović Žarko	jugoslov.	Novi Sad	srbin	330 kom.
Lazić Stanko	jugoslov.	Novi Sad	srbin	486
Spreitzer Oskar	jugoslov.	Novi Sad	nemac	1234
dr Bondy Đorđe	jugoslov.	Subotica	jevrej	80
N a d z o r n i o d b o r				
Bogdanović Živorad	jugoslov.	Novi Sad	srbin	10
Suvajdžić Aleksandar	jugoslov.	Subotica	srbin	10
dr Ljubibratić Aleksa.	jugoslov.	Subotica	srbin	10

Hermeć Franja	jugoslov.	Subotica	mađar	10
Krišhaber Eugen	jugoslov.	Subotica	jevrej	10

"Fako"
jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža d.d.
Subotica

3.

Podaci za poslovanje firme "Fako, jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža d.d." u smislu raspisa VIII br. 30877 od 5. novembra 1940. g. Kraljevske banske uprave Dunavske banovine.

Ime i prezime: Hütter Arpad
Državljanstvo: jugoslovensko
Mesto stalnog stanovanja: Subotica
Broj akcija sa kojima raspolaže: 550 komada

Ime i prezime: Perčić Kolman
Državljanstvo: jugoslovensko
Mesto stalnog stanovanja: Subotica
Broj akcija sa kojima raspolaže: nema akcije

"Fako"
jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža d.d.
Subotica

4.

U vezi raspisa VIII br. 30877 od 5. novembra 1940. g. Kraljevske Banske uprave dunavske banovine.

Spisak akcionara koji će prisustvovati vanrednoj glavnoj skupštini na dan 23. novembra 1940. godine

Ime i prezime	Državljanstvo	Mesto stalnog stanovanja	Narodnost	Broj akcija kojima raspolaže
Opšta privredna banka d.d.	--	Subotica	--	1025
Penziona blagajna činovnika i podvornika				
Opšte privredne banke d.d.		Subotica	--	1125
Jakob Rippner	jugoslov	Subotica	jevrej	321
Hütter Arpad	jugoslov.	Subotica	jevrej	239
dr Magarašević				
Aleksandar	jugoslov.	Subotica	srbin	20
Medanski Lazar	jugoslov.	Subotica	srbin	20
Stipić Mate	jugoslov.	Subotica	bunjevac	20

dr Đurišić Mileta	jugoslov	Subotica	srbin	20
Beniš šime	jugoslov	Subotica	bunjevac	20

"Fako"
jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža d.d.
Subotica

U vezi raspisa VIII br. 30877 od 5. novembra 1940. g. Kraljevske Banske uprave dunavske banovine.

Spisak članova Upravnog i Nadzornog odbora od 23. novembra 1940.g.

Ime i prezime	Državljanstvo	Mesto stalnog stanovanja	Narodnost	Broj akcija kojima raspoláže
<u>Upravni odbor</u>				
dr Magarašević				
Aleksandar	jugoslov.	Subotica	srbin	20
dr Đurišić Mileta	jugoslov	Subotica	srbin	20
Medanski Lazar	jugoslov.	Subotica	srbin	20
Stipić Mate	jugoslov.	Subotica	bunjevac	20
Beniš šime	jugoslov	B. Topola	bunjevac	20
<u>Nadzorni odbor</u>				
Bogdanović				
Živorad	jugoslov.	Novi sad	srbin	10
dr Ljubibratić				
Aleksandar	jugoslov.	Subotica	srbin	10
Hermec Franjo	jugoslov.	Subotica	madar	10
Pilić Ozren	jugoslov.	Subotica	srbin	10
Maugsch Lajčo	jugoslov	Subotica	nemac	10
Vidaković Koloman	jugoslov.	Subotica	bunjevac	10

"Fako"
jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaža d.d.
Subotica

Br. 41. Izveštaj uprave društva "Transport d.d. iz Subotice" o održanoj skupštini jula 1933. godine. AV, F:126 VIII 11851/1941

PRETSTOJNIŠTVU GRADSKJE POLICIJE

SUBOTICA

Izveštaj
Uprave društva Transport d.d. iz
Subotice

u stvari prijave akcionara

Čast nam je izvestiti da je na glavnoj skupštini za godinu 1933. koja je bila održana 2. jula 1933. bilo deponovano akcija, kako sledi:

<u>Ime i prezime akcionera</u>	<u>Stalno boravište</u>	<u>Državljanstvo</u>	<u>Broj</u>
Bröder Lipot mladi	Subotica	jugoslovensko	700
Diklić Svetozar	Skoplje	jugoslovensko	350
Bröder Nikola	Subotica	jugoslovensko	500
Vajs Nikola	Novi Sad	jugoslovensko	200
Snicler Josip	Niš	jugoslovensko	200
Bröder Lipot stariji	Subotica	jugoslovensko	100
Gutman Mirko	Subotica	jugoslovensko	100

S poštovanjem
Transport d.d.

Br. 42. Spisak deoničara firme "Trgovačko prometno d.d. za Vojvodinu" maja 1933. godine. AV, F:126. VIII 21 345/1934

Trgovačko prometno d.d. za Vojvodinu
Subotica

Sl. Banskoj upravi
putem pretstojništva policije Subotica

Na Vaš zahtev čast nam je ovime priposlati overenspisak deoničara, koji su deponirali svoje deonice radi učestvovanja na redovnoj glavnoj skupštini društva, održanoj 20. maja 1933. godine.

<u>Ime</u>	<u>Boravište</u>	<u>Državljanstvo</u>	<u>Broj akcija</u>
1. dr Vojnić Julije	Subotica	jugoslaven	3 000
2. Levi Franja	Subotica	jugoslaven	1 500
3. Kertes Samuilo	Subotica	jugoslaven	1 500
4. Lederer Edmund	Subotica	jugoslaven	1 000
5. Krmpotić Pera	Subotica	jugoslaven	1 000
6. dr Rafajlović Miloš	Subotica	jugoslaven	1 000
7. Stefanović Vladimir	Subotica	jugoslaven	500
8. dr Levi Geza	Subotica	jugoslaven	500

u Subotici 6. decembra 1933.

Trgovačko prometno d.d.

Br. 43. Molba Lifka Aleksandra radi prijema u državljanstvo Kraljevine Jugoslavije. IAS, F:57.5344/1939

NAČELNIK SREZA SUBOTIČKOG
SUBOTICA
primljeno 12.6.1939
Bb. 5344

Predmet: Lifka Aleksandar - moli prijem u državljanstvo Kraljevine Jugoslavije.

Kraljevskoj Banskoj Upravi
Upravnom odeljenju
Novi Sad

Molbu Lifke Aleksandra iz Subotice, kojom moli prijem u državljanstvo Kraljevine Jugoslavije na osnovu čl. 13 Zakona o državljanstvu, čast mi je u smislu čl. 16 citranog Zakona dostaviti sa molbom na nadležnost.

U smislu raspisa Naslova II 20099/31, 20037/31, 26678/30 te Pov. br. 2649/35 za imenovanog se dostavljaju sledeći podaci:

Lifka Aleksandar po zanimanju je trgovac, oženjen, bez dece, sa stanom u Subotici Ivana Antunovića ul. br. 5.

Roden je 30. maja 1886. u Brašo /Rumunija/.

Državljanin je češki sa zavičajnim pravom u opštini Žatcu.

Državljanstvo traži na osnovu čl. 13. Zakona o državljanstvu.

Molbu radi prijema u državljanstvo Kraljevine Jugoslavije podneo je 23. maja 1939. godine, a na teritoriji naše Kraljevine boravi od 1908. g.

Zajamčen mu je prijem u članstvo Grada Subotice.

Nema otpust iz dosadašnjeg državljanstva.

Ostalim dokumentima dokazao je: da je punoletan, da je dobrog moralnog i političkog vladanja i da može izdržavati sebe i svoju porodicu.

Po poreklu je Čeh.

Poseduje češki pasoš br. 1284/36 izdat od strane čehoslovačkog konzulata u Beogradu, koji je priložen uz ovu molbu.

U državljanstvu ga sledi supruga Jelisaveta rod. Bek.

U pogledu zajamčenja zavičajnosti ne postoje nedostaci formalnog značaja.

Kod kuće se služi nemačkim jezikom, naš jezik ne poznaje.

Žena mu Bek Jelisaveta pripada jevrejskoj narodnosti i slabo poznaje naš jezik. Nije član nijednog udruženja u zemlji. U nacionalnom pogledu, pre ujedinjenja nije se isticao.

Nema nepokretnog imanja; poseduje kapital od 400 000 din.

Nema veze sa sumnjivim ili anacionalnim elementima.

Nije optirao za koju stranu državu.

Kako imenovani boravi u Subotici više od 30 godina, ovde je sebi stvorio ekzistenciju za život svoj i svoje porodice, te je udovodio svim propisanim naređenjima, smatramo da bi njegovu molbu trebalo uvažiti.

Sreski načelnik,
V. Momirović

REGISTAR

A

Adler Regina
Ajzler Janka r. Paroš
Ajzler Laura r. Vajs
Ajzler Mano
Albahari Marta 78,
Ajzler Stevan 136
Ajzler Žiga (Eisler Zsigmond) 50,82,282,285,
Alajn Andor (Allein Andor) 310
Alajn Jelisaveta 310
Alajn Magda r. Polak
Alkalaj Isak 174
Andelković Žika 132
Antal Mihajlo 318
Antunović Irena
Antunović Lajoš 128-129
Aradski Danča 397
Arko Vladimir 195
Augensfeld Mavro 142
Augensfeld Mici 142-143
B
Baher (Bacher) Emil 132
Bahrih Valter (Walter Bachrich) 351
Bajić Petar 136
Bajnhauer Karlo (Beinhauer Karlo) 142
Balog Andrija
Balog Arnold 48,132-133
Balog Melanija r. Vitenberger
Bakoš Valerija 345
Bano Žigmund (Bánó Zsigmond) 299
Barna Ferenc 262
Baruh Aladar (Baruch Aladár) 123
Baruh Albert 83,
Baruh Herman (Baruch Herman) 123-124
Basler Katarin
Bata (Batta) Fabian 290
Bede Franjo, inženjer

Bek Andrija (Beck Andor), inženjer 213
Bek Antal
Bek Gabor (Beck Gábor) 144
Bek Hermina r. Šefer
Bek Eržebet 398
Bek Đeno
Bek Filip
Bek Lajoš-Ljudevit 107,109,112,117,242,291-292,347
Bek Mano (Beck Manó) 213
Bek Mirko
Bek Roza r. Fišer

Bek Šarlota r. Šajber
Bekefi dr Đorđe (Békeffy György), advokat 200,203
 Bekefi Julije (Békeffy Gyula)
 Bekefi Marija (Békeffy Mária) r. Sterlicki
 Beniš Luka 403
 Benke Antun 147
 Berger Ana r. Goldner 306,309
 Berger Aranka r. Graf
 Berger Eugen 131
 Berger Etela
 Berger Jakov-Jakob 129,131,300,
 Berger Ladislav 180-181
 Berkeš Dezider 86,
 Besedeš Josip 86,
Bešlić Antun 200,277-278,280,286,293-294,398,404
 Birkaš Jolan 299
 Biro Herman 131
 Biro dr Karolj (Bíró Károly) 396,405
 Biterman (Bittermann) Karlo 256
 Blum mr.ph. Alfred 395
 Blum Aleksandar
 Blum Irena
 Blum Ivan
 Blum Terezija r. Lang
 Blum Vilmoš
 Bobula Janoš (Bobula János) 378
Bodrić Stevan 399
 Bogdanov Franjo 377
Bogdanović Iso 233,286,
 Bojnicky Josip 83,
 Bojnicky Nikola 83,
Bondi dr Đorđe (Bondy György) 48,133,348,403
 Bondi Franja
 Bondi Irma r. Gajger (Geiger)
 Bondi Šara
 Bori Bela (Bory Béla) 314
 Borko dr Jako 386
 Boroš Ferenc 304
Borošić Vladimir 180,345
Boršić Franjo 136
 Bošan dr Samu (Boschán Samu), advokat 141-142,200,
 233,275,277,283,286-287
 Bošan dr Samu sup. r. Milko 263
 Bot Amalija Jolanka
 Botka Šandor
 Brankovan dr Ivan 46,404
 Braun Henrik 396,398
Breder Đula (Bröder Gyula) 299
Breder Lipot-Nikola (Bröder Lipót) 146,299
Breder Mikloš (Bröder Miklós) 299
Breder Stevan (Bröder István) 310
 Brezovac Olga r. Pavlović
 Brkić, inspektor 275
 Bruk Judita

Bruk dr Leopold 377
 Bruk Lipot
 Bruk Magda r. Nemenji
 Bruk Matija (Brück Maise /Mordechaj/) 198

Brumer Andrija
 Brumer Antal 128
 Brumer Julije (Brummer Gyula) 142-143,145
 Brumer Katarina r. Basler
 Brumer Mirko 145

Buhvald Leopold 293
Buljovčić Stipan 398
 Burghardt Ivan 195
 Buza Ernest 254

C
 Cigler Đula (Cziegler Gyula) 239
 Crnković Ivan
 Crnković Pere 136
 Crnjaković Ivan 129-130
 Cviki Ernst (Zwicky Ernst) 360
 Cviki Karl 360

Č
 Čičić dr Ante, veterinar 377
 Čirić Miloš 381

Č
 Čadi Julije 133
 Červik Andrija (Cservik András) 257,263
 Červik Vojislav-Bela (Cservik Béla) 262-263
 Červik Ladislav (Cservik László) 257,263
 Čičila Josip 136
 Čisar Josip 318
 Čović dr Grga, veterinar 377
 Čuka Janoš 261

D
 Damjanov Jakša 85,
 Damjanović Milan 47,50,85,236
 Deak Aleksandar-Šandor 254,262
 Dedakin Nikola 256,262
 Defreševil Đorde (George Defrescheville), inženjer 242
 Demark Mijo 399
 Dembic dr Ljudevit 81,
 De Negri Franjo 48, 82,
 Der Berta r. Brih
 Der Đula (Dér Gyula) 147
 Der Ignjat
 Der Margita r. Frank 147
 Dimitrijević Bogdan, veleposednik 180,233,277,280,286-287
 Dohanj Oton 83,
 Dohanj Zoltan (Dohány Zoltán) 337
 Dojč Adolf (Deutsch Adolf) 255
 Dojč (Deutsch) Andrija 176
 Dojč Berta
 Dojč (Deutsch) Herman 176,
 Dojč (Deutsch) Laura r. Šreter 176

Dojč (Deutsch) Marija 79,
 Dojč (Deutsch) Samuel 79,
 Dojč Žiga 400
 Dolinka Vasa 47,
 Donat, braća 238
 Donat dr Akacije 282,285,
 Donat Mavro, inženjer 82,280,282,285-286
 Draganov Milan 202
 Dukanac Slavko 278
 Dunderski Lazar 338
 DŽ
 Đ
 Đalokai Andrija (Gyalókay), inženjer 202
 Đelmiš Stipan 139
 Đerdfalvi Aladar (Györgyfalvi Aladár) 315
 Đorđević, načelnik 275
 Đorđević Jovan 128
 Đorđević Nikola 124
 Đorić Milan, inženjer 257
 E
 Ejkeler (Eyckeler) Ernestin 102
 Elenbogen 126
 Engler, braća 238
 Engler Albert 359
 Erdeš dr Deže (Erdős Dezső), veterinar 210-211
 Erdeš Reže 399
 Erikson Torsten 383
 Ertl dr Jovan 338
 Ervin Koloman 401
 G
 Gabor /Gajger/ Bela-Vojislav
 (Gábor /Geiger/ Béla) 48, 301,304-305
 Gabor Đorđe 301,305
 Gajger Mor
 Galamboš Franja 348
 Gavanski Aleksandar, advokat 282,285
 Gavanski Dejan 282,285,
 Gavanski Miloš 234,277,283,286-287
 Gedike (Gedicke) Ervin 82,172,179-180,403
 Gedike Kruno 179,294,
 Gerbl Dragan 280

 Gingold Alisa 126
 Gingold Alma r. Rotštajn
 Gingold Anica
 Gingold Dragutin – Karlo (Károly) 51,126,359
 Gingold Dragutin –Karlo (Károly) ml.
 Gingold Regina r. Elenbogen
 Gingold Salamon-Samuilo-Šulem 125-126,359
 Gingold Samuilo ml.

 Glas Eduard 296
 Glas Lipot-Leopold 296
 Glavina Vjekoslav 83,

Glid Adolf (Glied Adolf) 171,
Glid Bernat /Bernard/ (Glieđ Bernát) 71, 79,
Glid Franja (Glieđ Ferenc) 138
Glid Ernest 131
Glid Etela r. Berger
Glid Julija
Glid Lujza r. Rein
Glid Marija 77,
Glid Pavle
Glid Tereza
Glid Vilim (Vilmos) 128,131,137-139

Glogovčan Stevan

Glogovčan Žarko 137-138
Goldman Aleksandar 236
Goldman Tibor 217
Goldner, braća 306,308-309
Goldner Aleksandar (Goldner Sándor) 306,309
Goldner Ana r. Holender 306
Goldner Bela (Goldner Béla) 291,305-309
Goldner Ede (Goldner Eduard) 174-175,305-309
Goldner Emil 306,309
Goldner Jelena r. Rozenfeld (Goldner Ilona) 306,309
Goldner Leo, inženjer 306
Goldner Lili 306
Goldner Mihajlo (Goldner Mihály) 175,305-309
Goldner Mirko (Goldner Imre) 306,309
Goldner Regina 306,309
Goldner Smilja r. Šterman 306
Goldner Tibor, inž. hemije 306,309
Gombo Lajčo 176
Gombo Salamon 176,
Gombo Tereza 176
Gonda /Gotlib/ (Gottlieb) Alfred 344
Gonda Terezija 345
Gotfrid Ludvig 132-133
Govorković Lojzija 86,
Graf Aranka
Grčić Lajčo 86,
Gricbauh Valter (Grtizbauch Walter) 338
Grim Ljiljana 344
Grim Mor (Grimm Mór), inženjer 344
Grim Viktor (Grimm Győző) 48,49,344
Grinfeld (Grünfeld) Aleksandra Sidonija 242
Grinfeld (Grünfeld) Herman 176
Gmčarević Ivan 210-211
Gmčarević Jovan
Gros Adolf 342
Gros Viktor 354
Gutman dr Josip 298
Gutman Mirko 124
Gutvajn (Guttwein) Adam 48,49,376
F
Fan (Pfan) Geza 107,
Fan (Pfan) Kristina

Farago Bela (Faragó Béla) 124
 Farago Julijana r. Kasa 124
 Farago Šandor 48,
 Farkaš Aladar 233-234,275 ,277,280,283,285,287,
Farkaš Frideš 50,
 Farkaš Marija
Fefer (Pfefer) Đura 277,280
 Felner dr Alfred (Fellner Alfréd) 174
 Fenjveš /Fridmann/ (Fenyves Ferenc) 258-259,299,396,398
 Fenjveš Jelisaveta r. Baruh (Fenyves Erzsébet) 261
Fenjveš Lajčo (Fenyves Lajos) 259-260
 Fenjveš Petar-Pal (Fenyves Pál) 259,261
 Fesler dr Oto 196
Fičar Imre
 Figura Gabor
Filipović Stefanija

First Geza (Fürst Géza) 130,205
 First Laslo (Fürst László) 132
 First Margita r. Fišer
 First Regina
 First Samuilo
 Fister Ago 38, 44,
 Fister Gustika 398
 Fišer Ana r. Poper
 Fišer Antun (Fischer Antal) 257-258
 Fišer Gizela
 Fišer Dezider 173
 Fišer Herman
Fišer Ernest (Fischer Ernő) 256
 Fišer Ilona r. Dorner
 Fišer Jelena r. Borner 256
 Fišer Josip (Fischer József) 257

Fišer Margita
 Fišer Mirko (Fischer Imre) 257
 Fišer dr Jako 48,76,79,81-83,106-107,112,117,147,
 203,207,259,294
 Fišer Mavro (Fischer Mór) 257
 Fišer Vilhajm (Fischer Vilhelm) 202
 Fišer Žužana
 Fišl Ignac 195
 Fišler dr Mano
Fizi Vilim (Füzi Vilmos) 115,311
 Fleš Nikola 256
 Fogel Ženi r. Ajzler
 Fogel Žiga (Vogel Zsigmond) 282,285,318
 Fogesltrom Henri (Fogelström Henry) 384
Forgač Dezider 202
 Foršek dr Zlatko, veterinar 213
 Frank Aleksandar 207
 Frank Bela 354
 Frankl dr Andrija 48,
Fratrić Ivan 86,
 Frenkel (Fränkel) Aleksandar 86,121,202,216,357

Frenkel Ignac (Fränkel Ignác) 85,121,216,
 Fridman (Friedmann) Avram 404
 Frojnd (Freund) Serna
 Furman dr David 403
 Futo Ferenc
H
Hadnad Geza 86,
 Haj Adolfa (Hay Adolf) 255
 Hajduška Beno 338
 Hajzeler Regina r. Braun
 Hajzeler dr Zoltan (Heiszler Zoltán) 204-205
 Hakinger Karlo 83,
 Halbror dr Mirko (Halbrohr Imre) 112, 121,357
 Halbror Nikola 399
 Hantih Hajnrih (Hantich Heinrich) 77,
 Hartman Herman 104, 106-107,
 Hartman Julije (Julius) 104,107,
 Hartman Josip-Jožef
 (Hartmann József) 79,81,102,103,106,112,114,
 117-118,120-121,292
 Hartman Rafael 102-105,117
 Hartman Tereza 49,103-107,
 Haukl Adam, inženjer
 Hauer Judita r. Rozenfeld 346
 Hauer Julije 171,
 Hauer Majer ? 291
Havaš /Hönig Manó/ dr Emil 48,175,299,396
 Havaš Paula r. Kraus
 Heber Šandor (Héber Sándor) 290-291
 Hedin Karlo 382
 Heler Josip 147
 Heler Oto (Heller Ottó) 313
 Henig Neti r. Kon
Henig (Hönig) Žigmund
 Herc (Herz) Josip 195
 Hercog Šandor (Hercog Sándor) 296
 Herman Adela r. Kunec (Kunetz) 395
 Herman Bela
 Herman Erne 338
 Herman Karolina r. Braun
 Herman Kornelija r. Rozenfeld 338
 Herman Lea 78,242
 Herman Matija 395
 Herman Mirjam
 Herman Rozalija r. Glid
 Herman Vilim 78,
 Herman Žigmond
 Hermec Franjo 132-133,135,348
 Hirš Valter (Hirsch Walter) 399
 Hiršl Marga r. Ingus
 Hiršl Vladislav (Hirsl László) 116,141,401
 Hirt (Hirth) Aladar 258
 Hirt dr Ferenc
Hiter Arpad (Hütter Árpád) 348,350-353,355-356
Hiter Đula (Hütter Gyula) 348,350,353

Hiter Etela r. Klajn (Klein) 350
 Hiter Imre-Mirko (Hütter Imre) 348,350,353
 Hiter Ljubica (Hütter Ibolya r. Rokenstein)
 Hiter Kalman 350
 Hiter Mirjana
 Hiter Tiburcije
 Hiter Žuža
 Hofa D. 213
 Hofman Gustav 304
 Holender Adam
 Holender Aladar 171,175
 Holender Andor 175
 Holender dr Artur, lekar 175,
 Holendera dr David 174,
 Holender Ela
 Holender Hana r. Pulicer
Holender Hermina r. Ravičer (Rawitscher)
 Holender Helen r. Rozenbaum
 Holender dr Josip, advokat 309
 Holender Julija r. Cukermendl (Zuckermendl)
 Holender Karlo, pravnik
 Holender Klara
 Holender Lajoš
 Holender (Holländer) Lazar 171,174-175,306
Holender Margot r. Ravičer (Rawitscher)
 Holender Pal
 Holender Pavle 174,
 Holender Samu (Holländer Salamon) 171,174,306
 Holender Saša
Horovic braća 128
 Horvat Dezider 181
 Horvat Eden 298
 Horvat Jožef 262
 Horvat Stevan 137
 Hupko 147
I
Ikotič Jožef 262
 Ingus Aleksandar (Ingusz Sándor) 357,359
 Ingus Aleksandar ml. (ifj. Ingusz Sándor)
 Ingus (otac Lipot) Aleksandar
 Ingus Ignac (Ingusz Ignác)
Ingus Đorđe-Julije (Ingusz Gyula) 141,359
 Ingus Justina r. Klajn
 Ingus Katalin r. Polak (Pollak)
 Ingus Leopold 121,357
 Ingus Lipot-Petar 141,359
 Ingus Margita r. Goldštajn (Goldstein) 357,359
 Ingus Margita
 Ingus Rozi r. Lošic (Loschitz)
 Irge Aranka 290
 Irge Katarina 290
 Irge Ernest (Ūrge Ernest) 287,290
 Isakov Vojin 136
Išpanović Matija
 Ivandekić dr Paja 50,

Ivanić Milan 195
 Ivanji Ištvan (Iványi István) 21,257
 Ivanović Dragutin 399
 Ivić Etelka 147
 Ivković Ivan
 Ivković Joca, apotekar 234
 Ivković Ivandekić Ivan, grad. inženjer 234,293,386,398
 Ivković Ivandekić dr Mirko 398
J
 Jakobčić Eržebet (Erzsébet)
 Jakobčić Jene (Eugen) 112,117
 Jakobčić Mirko (Jakobsics Imre) 47, 82,107,117,146,299,
 398,401-402
 Jakobčić Jelena (Ilona) 104,113,
 Jakobčić Vojislav (Jakobsics Béla)
 Janiga dr Jovan (János), advokat 401,405
 Janković Kosta 381
 Janković Mato 136
 Janković Milan 293-294
 Janković Sava 195
 Jeftić Mile, inženjer 384
 Jerković Mate 404
 Jo Gustav (Joó Gusztáv) 133
 Jovanović Ljuba 401
 Jović Đura 136
 Jovin Krnjski Đura
 Julinac 128
 Jung Valter (Jung Walter) 213
 Jurak Antal 85,
 Jurić Marko
K
 Kaić Deže-Dezider (Kaits Dezső) 240
 Kaić Lajčo 240
 Kalikin dr Boris 213
 Kalmar dr Elemer, advokat 48,81,112,117,147,207,298,396
 Kalmar dr Velimir,
 Kalmar Stevan 55,
 Kardoš Ferenc (Kardos Ferenc) 257
 Karšai Bertalan 71,
 Kasa Julijana
 Kedl Adam 195
 Kemenj David (Kemény /Kraus/ Dezider) 206
 Kemenj Herman 359
 Kemenj Imre (Kemény Imre) 79,112,117,120,124,
 Kemenj Irena r. Šreger (Schreger) 206
 Kemenj Julije (Kemény Gyula) 206
Kendelac Milivoj
 Kepih Leo 176,
 Kertes Samu
 Kertes (Kertész) /Krausz/ dr Samuilo 48,294,400,402,404
 Kiler (Killer) Ivan 196
 Kirkenhajmer Julije 140
 Kiš dr Josip 132-133,403
 Kiš Lajčo 348
 Kizur Eta 344

Kladek Ferenc 128
 Kladek Marija 77,
 Kladek Stevan (Kladek István) 86,112,136,352
 Kladek Terezija 112,
 Klajn dr Adolf (Klein Adolf), lekar 147
 Klajn Geza (Klein Géza) 350
 Klajn Isidor (Klein Isidor) 299
 Knapec Lojzija
 Kocanda Josip 395
 Kebke Fridrih Anton (Köbke Friedrich Anton) 351
 Koh Jozefina
 Kohan Vince 129-130
 Kokštajn (Kokstein) Emanuel 309
 Komfeld baron Pavle 401
 Komor Geza 47,
 Komor Julije (Komor Gyula) 216-217
 Komor /Klajn/ Geza (Komor /Klein/ Géza) 216
Komor Ernest (Komor Ernő) 48,216,
 Kon Aleksandar (Kohn Sándor) 171,180,
 Kon Herman
 Kon Esti r. Švarc (Kohn Eszti, Schwartz)
 Kon Jelisaveta r. Sudarević
 Kon Imre-Mirko 115,171
 Kon Mirko (Emerich)
 Kon Paula r. Štajner (Steiner)
 Kon Stevan
 Konc Zoltan 343
 Konen, porodica 102,
Konen Jakobčić Vilim 49,102,112-118,312,401
 Konen Jovan
 Konen Matijas (Conen Mathias) 102,
 Konen Petar
 Konen Vera 116
 Konen Vilim (Conen Wilhelm) 79,102-107,112-113,
 117,146,292-293,401
 Konrad Rudolf 300,404
 Konrat Aranka 298
 Konrat Gerruda 298
 Konrat Hans-Koen (Conradt Hanss-Coen) 116
 Konrat Kornel (Konrath Kornel) 296,298-299
 Konrat Kornel, ml. 298
 Kop porodica 243
 Kop (Kopp) Klara r. Vilhajm (Wilheim)
 Kop (Kopp) Lenka r. Hajduška
 Kop Marsel (Kopp Marcell) 199-202
 Kop Miroslav
 Kop Pavle
 Kop (Kopp) Samuel 199-200,202
 Kop Sigmund (Kopp Zsigmond) 200

 Kornhauser Ignac 128

 Korhec Janoš (Korhecz János)
 Korhec Julije (Korhecz Gyula) 44,121-124,136
 Korhec Matilda

Korhec Mihajlo (Korhecz Mihály) 121
 Korhec Tamaš
 Korhec Žužana r. Terek

 Kosić dr Mirko 36, 40, 48,
 Kosić Serena r. Piuković
 Kosier prof. Ljubomir 47,
 Kostić Aleksandar 405
 Kovač Antun (Kovács Antal) 77, 78,
 Kovač Arpad 290
 Kovač dr Tibor 296,298
 Kovač Vojislav 124
 Kovačević Baltazar 291
 Kozma Deže (Kozma Dezső) 130
 Krajač dr Ivan 302
 Krajčinović prof.
 Kramer Antal 339,341
 Kramer Mirko 341
 Kraus Gabor 137
 Kraus Ernst (Krausz Ernst) 144
 Kraus Josip
 Kraus Lajčo 203
 Kraus Lajoš, trgovac 293,
 Kraus Mavro (Krausz) 257
 Kraus Nina r. Lederer
 Kraus Teodor 86,
 Kriks Josip
 Kriks Lajčo
 Krišaber Jene (Krishaber Eugen) 107,112,403
 Krišaber Margit r. Gonda
 Krmpotić Antun 86,
 Krmpotić Pera 400
 Krmajski Jović Dušan 173,277
 Krnjac Jovan 261
 Krmajski Đura 340
 Kronja Franja, inženjer 375
 Krumensker Jovan 298
 Krunić Sima 283,286-287,290
 Kubek Ana 346
 Kubek Vince 196
 Kujundžić Josip 174
 Kunec (Kunetz) Đorđe
 Kunec (Kunetz) Irena r Karo
 Kunec Milko 129
 Kuntić Antun 107,
 Kupusarević Franjo 399
 Kurteš Miloš 49,405
 L
 Lajtner Hans (Leitner Hans) 346
 Lakebuš (Lakebusch) Emil 348
 Lang Andor 304
 Lang Hugo 121
 Lanji Ernest
 Lanji Ludvig 291
 Laslof Edmund 196

Lasner Josip (Lassner József) 238,317
 Latska Lajčo 258
 Laušev Lazar 147
 Lazar Ladislav, inženjer 291
 Lazarek Eleonora 399
 Lazić Stanko 354
 Lebl dr Marcel (Löbl Marcel) 207,
 Lederer Artur 123
 Lederer Edmund 127,400
 Lederer Đorđe (Lederer Georg) 123
 Lederer Julije 261
 Lederer Karlo 127
 Lederer Mirko 293,400
 Lehner Aladar 359
 Leľbah Julije (Leľbach Gyula)
 Lenard Josip 236
 Lenard Aleksandar 236
 Lenard Ernest 236
 Lendvaj Lajčo (Lendvay Lajos) 290
 Lepedat Ilija 48,49,147,200,262,403
 Lepedat Miloš 132
 Lepedat Terezija r. Vajda
 Levental Aleksandar 346-347
 Levental Henrik (Löwnthal Henrich) 242,345-347
 Levental Ladislav 346-347
 Levental Vilma (Löwnthal Vima r. Beck)
 Levi (Löwy) braća 71, 83,
 Levi Aleksandar 203
 Levi Andrija 83,
 Levi (Löwy) dr Geza 48,400
 Levi Endre 85,
 Levi Franjo (Löwy Ferenc) 48,83,200,
 Levi Franjo (Löwy Ferenc), dir. Banke 86,292-293,300,400,404
 Levi Jovan (Löwy János) 48, 83,
 Levi (Löwy) Ladislav 200
 Levi Mavro (Löwy Mór) 48, 83,292-293,
 Levi Roza r. Hohenberger
 Levinger David (Löwinger /Lénárd/ Dávid) 236
 Levinger Etela r. Klajn
 Levinger Ernest
 Levinger Josip
 Levinger Terezija r. Krišaber
 Levinger Žofija r. Volf
 Lifka Aleksandar 48,396,398,401
 Lifka Ernestina r. Tihai 396
 Lifka Eržebet 401
 Lifka Rudolf 396
 Lindhajm Ernest (Lindheim Ernest) 378
 Lindhajm Vilim 378
 Lipe (Lippe)Viktor 195
 Lipković Ferdo 137
 Lipozenčić dr Aleksandar
 Lipozenčić Jovan 135

 Lipšić Aleksandar (Lipsitz Mór)

Lipšić Aleksandar st. (id. Lipsitz Mór) 138
 Lipšić Aleksandar Salamon 254-255,258
 Lipšić Irma r. Lampel 254-255
 Lipšić Marija r. Baron
 Lipšić Moric (Lipsitz Móric) 254
 Litman Borbala r. Salamon
 Litman dr Žiga (Littmann Sigmund) 48,194-195,275
 Lošić (Loschitz) Franja 196
 Lovašev Aleksandar 399
 Lubinski Stanislav 195
 Ludajić Isidor, paroh 234
 Ludajić Vitomir
 Lukatić Ernest 263
 LJ
 Ljubibratić dr Aleksandar 133-135,298,348
 Ljubibratić dr Kelemen (Klimentije) 132-133
 M
 Madarodi Emerik (Magyaródi Emericus)
 Magarašević dr Aleksandar, advokat 48,132,134,176,208,299,381-382
 Magarašević dr Aleksandar, ml.
 Magarašević Danica ml.
 Magarašević Danica r. Viducki
 Magarašević Pavle 134
 Mah (Mach) Alfred 304
 Mahaček Alfred 343
 Mačković inž. Beno (Benedek) 74, 76, 86,
 Mačković Leontina 74, 76,
 Mačković inž. Titus 71, 74, 76,
 Mačković Vera 350
 Majer Bela (Mayer Béla) 131
 Majer (Mayer) Hauer 176,291,347
 Majer (Mayer) Edmund 176,313
 Majoroš Petar 85,
 Majster Đeno 174
 Makai Emil 403
 Maksimović Nada
 Malagurski Albe, gradonačelnik 49,136
 Malagurski Amalija 49
 Malagurski dr Babijan, advokat 179,180,
 Malagurski Franjo, advokat 397
 Malagurski Ivan, advokat 144
 Mamužić Laza 104,
 Manč Artur 280,
 Mandić Nikola 200,277,280,286,405
 Mandrović Bogdan 294
 Manojlović Anastazija r. Dimitrijević
 Manojlović Cvetko 48,49,179,233,277,283,286-287,399
 Manojlović Dušan 47,49,83,142,200,277-278,280,
 282,285-287,381-382
 Manojlović Đura
 Manojlović Ida r. Mikloš
 Manojlović dr Jovan 179,404
 Manojlović Klara
 Manojlović Milan 141,399
 Manojlović inž. Milan 48,117,382

Manojlović Milinka r. Radnić
 Manojlović Olga
 Manojlović Saveta r. Bekvalac
 Manojlović Stevan
 Manojlović dr Vladislav, javni beležnik 47,85,207,236,278,287,
 Mansfeld Danilo 258
 Maričić Rokuš 300
 Marjanović Stevan 262
 Marković dr Danilo, lekar 282
 Marković dr Milan 210-211
 Martoš Mano 258
 Matić dr Milan, advokat 282,285
 Matković Kalor 207
 Mautner Alfred 146
 Mautner Edmund 146
 Mautner Pavle
 Mažgon Miroslav 294,402
 Medanski udova 358
 Medanski Lazar 401
 Medanski Mita 176,313
 Mek Daniel Čarls (Mc Daniel Charles B. Jr) 381
 Mek Klur Robert (Mc Clure Robert) 381
 Mencer Rudolf 338
 Mendelson Slavko 207
 Mezei Andraš
 Mihajlović Staniša, sveštenik 136
 Mihajlović dr Svetislav 176,
 Mihalec Mikloš (Mihálec Miklós) 263
 Mijatov Šandor 173
 Mikić Jovan-Spartak 384
 Mikl Jakob 341
 Mikuška,porodica 128
 Mikuška Antun
 Mikuška Feliks (Mikuska Félix) 135
 Mikuška Đorđe (Mikuska György)
 Miladinović Anda r. Pečić
 Miladinović dr Borivoj, lekar 133,348,353-354
 Miladinović Darinka r. Krnjajski
 Miladinovi Milivoj, advokat 380
 Miladinović dr Radivoj 50,132-134,348,353-354
 Milašin Lazar 141
 Milekić dr Jovan, advokat 76,126,202
 Milekić dr Jovan (Joca),lekar 136,200,399
 Milić dr Ivo, prof. Pravnog fakulteta 85,299
 Milodanović Šime 141,300
 Milojković Dragoljub 173
 Milojković Vojislav 116
 Miloradović Novak 403
 Milošev Jovan 397
 Milutinović Milan 181
 Minder Frideš 215
 Mirković dr Mijo 19, 49,
 Mišković M. 213
 Mitler Andrija 215
 Mitler Elza r. Kon (Kohn)

Mitler (Mittler) Julije 215
 Mitler Vladislav 215
Mladenović dr Ljubomir, veterinar
 Moč dr Aleksandar 146

Molcer Aleksandar
 Molcer Franja
 Molcer Dragutin /Karlo/ st.
 (Molczer Károly) 76, 77, 78,
 Molcer Karlo ml. 77,338
 Molcer Irena
 Molcer Ivan 76, 77,
 Molcer Karolina
 Molcer Karolina r. Salai
 Molcer Katarina r. Salai
Molcer Lajčo
 Molcer Nandor 77,
 Molcer Marija
 Molcer Marija r. Šmigura
 Molcer Stevan

Momirović Veljko
 Montalion Lajčo 338
 Mrljak Danica r. Šumanović
 Mrljak Dragan 280,404
 Muić Mihajlo 131
 Mühle Ludvig Gotfried
 N

Nad Franja (Nagy Ferenc)
 Nad dr Mihalj (Nagy Mihály), advokat 359
 Nad dr Mihalj, ml, advokat
 Nad Šamu (Nagy Samu) 48,
 ??Nad Samuilo, dir. banke 126,399,403
 Nej dr Ladislav (Ney László), lekar 217,396
 Nej Paula r. Kraus
 Nemeč Vilim
 Nićin Milivoj 82, 86,
 Nikić dr Fedor 262
 Nikolić Boško 348
 Nikolić Božidar 399
 Nemet Andor 117
 Nol Valentin 147
 Nojhaus (Neuhaus) Josip 175,
 Nojhaus Rudolf 294
 Nojman Oskar 134,277,286-287
 Nonenberg Ernest 348
 Nonenberg Vilim (Nonnenberg Vilhelm) 348

O

Ognjanov dr Cvetko, veleposednik 50,
 Ognjanov Nikola 398
Ofner dr Eugen (Offner Jenő) 296,298
 Ofner dr Tivadar 298
Ostojić Selimir, gradonačelnik 44,
 Ostrogonac dr Bela

P

Palatinus Ivan (Palatinusz János) 85, 87,
 Palića dr Emil 377
 Palić Ivan 141
 Paloc Feliks (Félix) 132
 Pančić Miško, trgovac i novinar 50,
 Pap Geza (Papp Géza) 258,262
 Paraček Marija 196
 Patoč Stevan (Patócs István) 139
 Pauler inž. Eduard 195
 Pavlović Joca 381
 Pavlović dr Miloš, advokat 47,48,49,81,117,202,291,348,353,398
 Pavlović Miša 381
 Pavlović Vilma r. Šiper (Schipper)
 Pavlović Vilma, ml.
 Pecarski 128
 Peler (Peller) Stefan 196
 Pendžić Draga r. Čamprag
 Pendžić Đura 179-180,399,404
 Pendžić Milan
 Perčić Koloman 356
 Perković Antun 280
 Petranović Stanko 294
 Petrenko Fedor 304
 Petreš Antun 359
 Petrović dr Aca 381
 Petrović Kosta, arhitekt 48, 86,298,380-381
 Petrović Momčilo, inženjer 382
 Picl (Pitzl) Leopold 216
 Pilić Ozren 135
 Pilić Sima 256
 Piliš Josip 133,402
 Pinter Petar 310
 Piuković Bela 315
 Piuković Ivan 296
 Piuković Josip-Josif, veleposednik 207-208
 Plavšić dr Kosta 132
 Pletikosić Andrija, gradonačelnik 125
 Pletl Antun 238-239,317
 Pletl Josip 238,317
 Polak (Pollák) Artur 128,136
 Polak Lajčo 48,147
 Policer Franja, inženjer 375
 Poljak dr Franjo 195
 Popović 147
 Popović dr Bora 338
 Popović Mateja 132
 Popović Pavle 147
 Prčić Ernest 307
 Presburger Erne 124
 Princ dr Eduard (Prinz Eduard) 118
 Prodanović Stevan 132-134,348
 Prokeš Imre, zemljoposjednik 76,126
 Prokeš Mihajlo st. 48, 71, 77, 78,404
 Prokeš Mihajlo ml. 78,
 Protić Marko, paroh 132,234

Pšibil Josip 242
 Pulman Fridrih (Pullmann Fridrich-Frigyes) 124
 Pukanac Slavko, advokat 234
 Pukler Zlatko 278,280,
 Putnik Darinka 114
R
Radić Dušan
 Radosavljević Borivoj 133-134
 Rafaeli (Raffaelli) dr Ivo 47,
 Rafajlović dr Miloš, advokat 49,400
 Rafajlović Zorka r. Ludaić
 Raftopulov Lav 263
 Rajhl Ferenc (Raichl Ferenc) 76, 77,
 Rajhl Nandor 77,
 Rajhl Vilmoš 77,

 Rajfen (Reifen) Karlo 279
 Rajčić Aleksandar-Šandor 47,136,180,277,286-287,296 ,399,404
 Rajčić Etelka 262
 Rajčić Josip 132,136,139
 Rajčić Jovan 277
 Rajković Vasa 124,210
 Rajs (Reis) David 121
 Rajter Ivanka 310
 Rajter Laslo (Reiter László) 273,310
 Ramšak Franjo
 Rauš Ede 338
 Regenji dr Gabor (Regényi Gábor) 103,
 Reh Ferenc 234
 Rehnicec Josip 181
 Reves dr Lenke r. Kraus 402
 Ribar Pavle 310
 Ripner Johan (Rippner Johan) 348
 Ripner Jakob 353,355,356
 Ripner Šarlota r. Fišer
 Ristić Dragutin 399
 Riznić Kosta Dragutin 195
 Rogić braća 137
 Rokenštajn 350
 Rot Andrija 344
 Rot Armin (Roth Ármin) 292,341-345
 Rot Dezider (Roth Dezső) 48, 49,342,344-345
 Rot Julija r. Dojč (Deutsch) 342,345
 Rot Klara 342,344
 Rot Margita 342-344
 Rot Natan (Roth Nathán) 342
 Rot Olga r. Pjankova 344
 Rot Roza r. Mader
 Rot Tereza r. Dorner 342
 Rotbart Maksa 399
 Rotman Jelena (Rothmann Ilona) 301
 Rotman Jelena r. Galfi
 Rotman Mirko-Imre (Rothmann Imre) 36,50,273,301-302,304
 Rotman Rozental Nika 304
 Rotštajn (Rotstein) Alma

Rozenberg Jožef (Rosenberg József) 141
Rozenfeld, braća 292
 Rozenfeld (Rosenfeld) Aleksandar 291,300,
 Rozenfeld Aranka r. Špan (Spán)
 Rozenfeld Armin 301
 Rozenfeld Ignjat (Rosenfeld Ignác) 291,
 Rozenfeld Ignjata, udova 292
 Rozenfeld Jelisaveta r. Berger
 Rozenfeld (Rosenfeld) Martin 291,
 Rosinger Armin 353
Rudić Ivan 117,141

Ruf Adolf 142
 Ruf Ana r. Sabo
Ruf Đorđe
 Ruf Ivan
 Ruf Josip (Ruff József) 48,142-145
Ruf Josip, bačvar
 Ruf Katica
 Ruf Margita 143
 Ruf Marija r. Augensfeld
 Ruf Mavro 142
 Ruf Ruža 145
 Ruf Serena r. Šrajber 142-143

Rus (Russ) Josif 196
 Ruski Slavko, advokat
S

Sabadoš Mikša-Maksa (Szabados /Schlezinger/ Miksa) 200,202-203,240
 Sabadoš Reže 121
 Sabadoš Šara r. Bek (Beck) 203
Sabo Batanč Kalor (Dragutin) 405
 Sadecki Terezija 120
 Sajdler (Seidler) Rudolf 317
 Sajdner Samuilo (Seidner Samu-Sándor) 273,299
 Salai Karolina
 Segedi Mirko (Szegedi Imre) 290
 Sedlak Stjepan 135

Sekelj dr Aron (Székely Áron), advokat 76,293-294,399
 Sekelj Bela 405
Sekelj Beno (Székely Benő) 124
 Sekelj Ivan 124
 Sekelj Rozalija r. Stipić
 Sekulić Steva 117,
Seneš Jelisaveta r. Šen (Schön)
 Seneš Koloman 315
 Serajner Alfons (Seereiner), inženjer 376
 Serec Jakob 181
 Serec Marije r. Pomper
 Serec Stjepan 181,
 Sigeti dr Šandor (Szigeti Sándor), veterinar 210-211
 Sigmund Šandor 217
 Silaši dr Edmund (Szilasi Ödön) 348,353,355-356

Skulteti Janoš, inženjer
 Smolenski Gabor (Szmolenszky Gábor) 131
 Sonenberg Armin 360
 Sonenberg Bela 360
 Sonenberg (Sonnenberg) Salamon 360
 Stanković Borislav 202
 Stantić Bela 317
 Stantić Lajoš 129,133
 Stantić Liza 238
 Stantić Elizabet r. Stipić
 Stefanović Vasa 378
 Stefanović Vladimir
 Stefanović dr Žarko 354
 Stevanović Bogdan
 Stevanović Ana r. Fišer
 Sterlicki (Sterlitzky) dr Deneš, advokat 76,200,203,294,
 Sterlicki (Sterlitzky) Jelena r. Lelbah
 Stiler Josif 134
 Stilinović Anka
 Stilinović Josip
 Stilinović Zvonimir, inženjer 382,384
 Stipić dr Dragutin, advokat 180,404
 Stipić Lazar 399
 Stipić Marko 240
 Stipić Mate 339,341
 Stipić Rozalija
 Stojadinović dr Milan 381-382
 Stojanović Vladimir 399
 Stojković Dušan 136, 200, 202, 291, 298, 300,
 Susman Leopold
 Suvajdžić Aleksandar 28,49,348,403
 Svirčević Bogdan 277,286,
 Svirčević Dušan 275
 Svoboda Antun (Szvoboda Antal) 139
 Svoboda Dragutin 377
 Š
 Šebek (Sebök) Grga 214
 Šebešćen Jene, inženjer 313
 Šefer Aladar 83,
 Šefer Đula-Adolf (Schäffer Gyula) 296,298
 Šefer Vladislav 298
 Šelens Georg (Schellens Georg) 381
 Šen Ernest 294
 Šen Franja 310

 Šibalić Ilija 130,141,405
 Šibalić Marija r. Bartušević
 Šibalić Milan 141
 Šibalić Milan (Emil) st.
 Šibalić Stefanija r. Filipović
 Šiling (Siling) Vladislav 116,312
 Šimegi Ferenc 128
 Šimon Laslo (Simon László) 275,318
 Šipoš Aleksandar 86,
 Šipoša Karlo 239

Šipoš Lajos 239
 Šipoš Mihajlo 239
 Šišatka Pal 342
 Šlezinger (Schlesinger) Aleksandar 200,204,
 Šlezinger (Schlesinger) Josip 200,204,
 Šlezinger (Schlesinger) Mirko 200,204,
 Šlomović Eugen 174,
 Šmigura Marija
 Šnajder dr. Aleksandar 278
 Šodere Vilim 348
 Šokčić 147
 Šolti dr Đorđe 237
 Šoljom Erne (Sóllyom /Spitzer/ Ernő) 318
 Špan Andor (Spán Andor) 290
 Špicer inž. Karlo 86,
 Špicer Aleksandar 203
 Špicer Bela 238
 Špicer Đorđe 238
 Špicer Herman 238
 Špicer Jene- Đeno (Spitzer Jenő) 238
 Špicer Karolj (Spitzer Károly) 238

Šporer Aleksandar 134-135
 Šporer Klara r. Holender
 Šporer Mavro 134,213-214,
 Šporer Mirko 214-215
 Šporer Serena r. Frojnd (Freund)
 Šporer Vladislav 215
 Šreger, porodica 103,
 Šreger Imre (Mirko) 104,
 Šreger Lajčo (Schreger Lajos) 47,79,104,106-107,261,292,
 Šreger Sadecki Mariška
 Šreger Mor (Schréger Mór)
 Šreger Terezija (Schréger Teréz)
 ud. Rafaela Hartmana 49, 103-106,
 Štagljar Rude 399,404
 Štajn (Stein) Andrija
 Štajn (Stein) Herman 133
 Štajn (Stein) Julijana 131
 Štajner Aleksandar
 Štajner Gizela r. Vajs (Weiss)
 Štajner Josip (Steiner József) 144
 Štajner Jovan 282
 Štajner Dragutin- Koloman (Steiner Kálmán) 233-234,
 273,275,277-278,280,282-283,285-287,292,
 Štajner Leopold
 Štajner Marija
 Štajner Marsel 273,275,278,299
 Štajner Marton
 Štajner (Steiner) Pavle 181
 Štajnfeld dr Šandor 54,
 Štamberger, braća 295
 Štamberger Andrej 295
 Štamberger Ferdinand 50,294,
 Štamberger Elizabet 295

Štamberger Margita 295
 Štamberger Markus (Stamberger Markus), inženjer 294-295
 Štamberger Pinkas
 Štamberger Zana r. Štemer
 Štater Hugo 338
 Štern Žiga 82,
 Štrasburger Iso 48,
 Štiglic Aleksa 135
 Štiglic Ela r. Holender
 Štiglic (Stieglitz) Elek 133-134
 Štras inž. Leo 217
 Šulhof Albe-Albert (Schulhof Albert) 180,
 Šulman Filip 339,341
 Šuper (Schuper) Josip 310
 Šuranj 347
 Švajger Jene 277
 Švajger Ladislav (Schweiger László), inženjer 218
 Švajger (Schweiger) Leopold 214
 Švajger Ludvig-Lajčo (Schweiger Ludvig) 217-218
 Švajger Đeno (Schweiger Jenő) 217
 Švajger Roza r. Štrometer (Strömmer)
 Švajger Vladislav
 Švajgler Nikola 48,
 Švicer Ladislav 217
 Švicer Pavle 217
 Švimer Bela (Schwimmer Béla) 405
 T
 Tabak Marija
 Tabaković Emilija
 Tabaković Marija
 Tabaković Nikola, podgradonačelnik 85,236,
 Tabaković Olga r. Manojlović
 Tam Sebastijan 382
 Tatić Jovan 293-294
 Tavčar dr Ivan 195
 Telč Andrija 145
 Telč Gašpar 142
 Telč dr Mirko (Teltsch Imre),advokat 142
 Tifenteler Dezider, apotekar
 Tisa dr Andrija 112,117,202,207,
 Tolnai Julije ml. 139
 Tomandl (Tomanić) inž. Oton 38, 86,
 Tomičić dr Juraj, advokat 117,
 Tomić Nikola 256
 Trišler dr Ede 338
 Trišić Milorad 399
 Tumbas Albe 141
 Tumbas Ivan 130
 Tumbas Marija r. Krekić
 Tumbas Marjan 396
 Tumbas Mijo 141
 Tumbas Šime 345
 Turk Oto (Türk Ottó) 352
 U
 Ulrajh Ladislav (Ulreich) 290

Ungar Pavle, veleposednik 234,277,287,
 Unfogel Antun 234
 V
 Vaci Josip 180,293,
 Vaci Jožef (Váczi József)
 Vaci Laslo
 Vaci Marija r. Farkaš
 Vaci Stevan-Stipan (Váczi István), arhitekta 48,82,233-234,275
 Vaci Stipan (Váczi István) ml. 277-278,280,283,287,
 Vaci Tibor

 Vagner Fridrih (Wagner Fridrich) 310
 Vadas Margit r. Silaši
 Vadas /Vajs/ Pavle,inženjer 348,353
 Vaj Aleksandar (Vay András) 130,135
 Vajcenfeld Deneš (Weizenfeld Dénes) 173,
 Vajcenfeld Koloman (Weizenfeld Kálmán) 173
 Vajcenfeld Leopoldina 338
 Vajcenfeld Margita r. Dohanj (Dohány) 337-338
 Vajcenfeld Marsel (Weitzenfeld Marcel) 337-338
 Vajcenfeld Šarika r.Gros
 Vajner Geza (Weiner Géza) 312
 Vajnhut Adolf (Weinhut Adolf) 255
 Vajnhut Bela (Weinhut Béla) 238,255
 Vajnhut Nandor (Weinhut Nándor) 255
 Vajs Albert
 Vajs (Weiss) Ester
 Vajs Janoš ml. (Weiss János) 318
 Vajs Jene (Jenő) 242
 Vajs (Weiss) Leo 400
 Vajs Roza r. Švarcenberg
 Vajs Šandor (Weiss Sándor) 242
 Vakanjac Žarko 399
 Valenta Antun 132
 Vali Julije (Váli Gyula), arhitekta 48,82,83,292-293,342
 Vaš dr Antun 83,
 Vaš Arpad 348,353
 Vaš Ferenc 103,
 Vaš Koloman 203
 Večei dr Jene-Eugen (Vécsey Jenő), advokat 233
 Večei dr Jene-Eugen (Vécsey Jenő), lekar 274,277,283,287
 Večei Julije 401
 Večei Stevan 296,298
 Večei Šamu,advokat 296,298
 Veldi (Völgyi),porodica 376
 Veljković Vasilije, inženjer 382
 Veniš (Wenisch) Romen 313
 Venkhajm grof Jožef 133
 Vermeš Karlo 137
 Verteši mr. ph. Bela (Vértesi Béla) 204-205
 Verteši Elza r. Korngut
 Verteši dr Jene
 Verteši Margita r. Pilišer
 Vidaković Antun 302
 Vidaković Kalman 86,294,

Vider Adolf (Wieder Adolf) 359
 Viducki Danica
 Vilhajm dr Adolf (Wilheim Adolf), oftamolog
 Vilhajm dr Mirko (Wilheim Imre), hirurg 263
 Vinkler dr Elemer 200
 Vitenberger Melanija
 Vojnić Mate de Bajša
 Vojnić Tunić Julije, veleposednik 127,300,400,404
 Vojnić Zelić Petar 179-180
 Volenhajmer Andor (Wollenheimer Andor) 240
 Volkov Nina 304
 Vošinski Ernest (Woschinski Ernest) 382
 Vrbanić Milan 293
 Vrbanić Rade, inženjer 375
 Vrbanić dr Rudolf 380
 Vujić dr Milan 299
 Vujković Bukvin Lojzija 135
 Vujković Đura 76,
 Vujković Pera 242
 Vukić Franjo 49,
 Vukov Luka 258
 Vuković 147
 Z
 Zlinski Andrija 396
 Ž
 Živaljević Dimitrije 134
 Živanović Josip Kostial 401
 Žorž Andrija, agronom 377
 Žužić dr Marko 47,

